

A L K U S A N A T

Aivan opintojeni alkuvaiheessa luin erään lehtiartikkelin noitavainoista. Jäin miettimään syytettyjen tunnustusten psykologista taustaa. Miten oli selitettävissä, että monet tunnustivat oikeudessa käyneensä paholaisen juhlissa. Pyysin Suomen noitavainoja koskevan aiheen ensimmäiseksi opin- näytteekseni; aihe ei pääaineeni kohdalla sittemmin enää vaihtunut. Vaikka tutkimukseni kysymyksenasetteluun on vuosien kuluessa tullut lisäpiir- teitä, alkuperäisen kiinnostumiseni aihe näkyy myös käsillä olevassa tut- kimuksessani.

Esitän parhaat kiitokseni työni ohjaajalle professori, Helsingin Yliopis- ton nykyiselle Kanslerille *Pentti Renvallille*. Hänen syvälliset tutkimuk- sensa psyykkisistä ilmiöistä 1500-luvulla sekä metodiset ja aatehistorialli- set käsityksensä ovat olleet innoituksen lähteenä ja käsitysteni muovaajina.

Kiitän myös professori *Aimo Halilaa* ja professori *Jouko Hautalaa*, jotka professori Renvallin ohella tarkastivat lisensiaattityöni ja esittivät siitä arvokkaita huomautuksia. Professori Hautala, joka on kansanrunouden- tutkijana perehtynyt aihepiiriin, antoi jatkotutkimuksiani varten monia tärkeitä viitteitä lähdekirjallisuudesta ja syytettyjen tunnustusten selittä- misestä.

Kiitän Suomen ja Skandinavian historian lisensiaattiseminaarin jäseniä, jotka ovat työni aikana oikoneet käsityksiäni monissa kohdin. Erityisesti lausun kiitokset maisteri *Henrik Grönroosille*; hänen kirjastotuttemuk- sensa ja avuliaisuutensa ovat olleet minulle suureksi hyödyksi.

Uppsalan yliopiston kirjastossa sain tilaisuuden tutustua professori Ema- nuel Linderholmin laajaan noituutta käsittelevään käsikirjoituskokoelmaan, mistä lausun kiitokseni hänen leskelleen, Dr. *Anna Allenberg-Linderhol- mille*. Samoin kiitän kaikkia kirjastojen ja arkistojen virkailijoita, joita olen tutkimustyöni kuluessa joutunut vaivaamaan.

Taloudellisesti on työni tehnyt mahdolliseksi Helsingin Yliopiston Kans- lerin minulle kahdeksi vuodeksi myöntämä nuorten tieteenharjoittajien apu- raha, mistä kiitän. Taloudellisesta tuesta kiitän myös Sariolan säätiötä.

Kiitän Suomen Historiallista Seuraa, jonka suosiollisella myötävaikutuk- sella tutkimukseni ilmestyy. Lausun kiitokset myös painotyöstä huolehti- neelle kirjapainolle Tryckeri- & Tidnings AB.

Muistan lämpimästi vaimoani, joka monin tavoin joudutti työni valmistamista puhtaaksikirjoitus- ja oikolukuvaiheissa. Silloin kävi luontevaksi puhua »meidän työstämme».

Haagassa lokakuussa 1969.

SISÄLLYSLUETTELO

I	Tutkimustehtävä	9
II	Johdanto	
	1. Noitavainojen synty	12
	2. Noitadoktriini <i>Malleus maleficarum</i> in valossa	18
	3. Demoninen magia	27
	4. Noitavainojen leviämisen yleisiä edellytyksiä ja aiheuttajia	34
	5. Noitakäsityksiä ja -vainoja Baltiassa	41
	6. Pohjois-Ruotsin suuret noitaprosessit	49
	7. Noitavainojen vastustaminen	64
III	Suomen sivistyneistön suhtautuminen noituuteen ja demoniseen magiaan piispa Rothoviuksen loppukaudella (1640—1652)	
	1. »Hämmästyttävä pakanallisuus». Papisto ja noituus	78
	2. »Kauhea liitto Saatanan kanssa». Demoninen magia Turun akatemian väitöskirjoissa 1640-luvulla	88
	3. »Sielunmurhaaja». Ensimmäinen magiasyyte professori Stodiusta vastaan	94
	4. »... eikä se ole mikään hyvä henki vaan itse piru.» Kolme ammattinoitaa oikeudessa 1640-luvulla	101
IV	Magiakäsityksiä ja -prosesseja Suomessa piispa Petraeuksen ja Terseruksen aikana (1652—1663)	
	1. »Kansakunnan maineen puolustus». Magiaprosesseja 1650-luvulla	109
	2. »Stodiuksen öiset kokoukset». Käsitteitä demonisesta magiasta Turussa 1650-luvun lopussa ja 1600-luvun alussa	134
	3. »Varoittava esimerkki», Henricus Eolenius	141
V	Kiinnostuksen lisääntyminen noituutta kohtaan. Piispa Gezelius vanhemman kauden alku (1663—1672)	
	1. Noitien sabatti. Eräs synodaalidisputatio v:ltä 1665	164
	2. »Vahingossa» syntynyt syyte. Piispa Gezeliuksen ja Elisabet Nilsdotterin riita	166
	3. »Viimeinen Stodiuksen oppilas», Isacus Gunnerus	181
VI	»Saatanan oppipoikia ja liittolaisia». Magia- ja noitaoikeudenkäyntejä Suomen alioikeuksissa 1650—1670-luvuilla	189
VII	Noitadoktriini käytännössä. Ahvenanmaan noitaprosessi 1666—1678	204

VIII	<i>Syytteitä paholaiskultin harjoittamisesta Pohjanmaalla 1670—1690-luvuilla</i>	
	1. Epäilyistä rangaistuksiin. Noitaoikeudenkäyntien yleinen luonne Pohjanmaalla vv. 1665—1684	244
	2. Noitien oudot retket, Pohjanmaan suuret noitaprosessit 1670-luvun jälkipuoliskolla	267
	3. »Jälkimaininkeja» 1600-luvun lopulla	302
IX	<i>Huhuja ja tuomioita. Syytteitä paholaiskultin harjoittamisesta muualla Suomessa</i>	317
X	<i>Käsityksiä noituudesta ja demonisesta magiasta uskonnollisessa ja väitöskirjallisuudessa Suomessa 1600-luvun lopulla (n. 1677—1712)</i>	329
	<i>Päätulokset</i>	355
	<i>Läite</i>	362
	<i>Käytettyjä lyhenteitä</i>	363
	<i>Lähteet ja Kirjallisuus</i>	364

I TUTKIMUSTEHTÄVÄ

Se tekojen ja tapahtumien sarja, jota kutsutaan *noitavainoiksi*, on yksi laajimmista ja pitkäaikaisimmista kriiseistä länsimaisen kulttuurin piirissä. Vainojen pääpiirteet ovat tunnetut: ne alkoivat keskiajan lopulla, olivat voimakkaimmillaan n. vv. 1550—1650 ja jatkuivat senjälkeen lieventyneinä 1700- ja jopa 1800-luvulla. Joissakin muodoissaan ilmiö on edelleen aktuaali. Vainot ulottuivat Italiasta Pohjoismaihin, Keski-Euroopasta Amerikkaan. Kuolemantuomioita langetettiin satojatuhansia.

Syytökset, joita vainoissa esitettiin, voi pelkistää seuraavaan: syytetyt olivat lupautuneet *Saatanan* liittolaisiksi ja toteuttivat siten tämän päämääriä. Liittolaiset, *noidat* tekivät paholaisen avulla kauhutöitä, tappoivat ihmisiä ja eläimiä, tuhosivat maan antimet, aiheuttivat epätavallisia rajuilmoja. Vahvistaakseen joukkonsa uskoa Saatanana kutsui sen ajoittain viettämään kanssaan juhlia, *noitasabattia*, jonka sisältönä olivat irstailu ja Saatanan palvonta. Näiden huvien lisäksi noidilla ei ollut liitostaan juuri muuta hyötyä. Saatanalla oli kuitenkin myös toisenlaisia liittolaisia, *maagikoita*, jotka hyötyivät ajallisen vaelluksensa aikana liitostaan suuresti. He saivat komentoonsa *demoneja*, jotka täyttivät heidän toiveensa. Hinta, joka heidän oli maksettava ajallisesta menestyksestään, oli se, että Saatanana peri heidän sielunsa ja ruumiinsa kuoleman jälkeen.

Tämän tutkimukseni kohteena ovat »noituus» ja »magia» 1600-luvun jälkipuoliskon Suomessa: *käsitykset*, jotka näihin termeihin liitettiin ja *oikeudenkäynnit*, joissa ihmisiä syytettiin näitä käsityksiä vastaavista teoista.

On heti syytä huomauttaa eräästä terminologisesta seikasta, joka osoittaa samalla, miten olen tehtävän rajannut. Termi »noita» ei merkitse samaan tapaan kuin saksan »Hexe» tai englannin »witch» »paholaisen liittolaista». Suomessa olivat myös tutkimukseni kattavana ajanjaksona enemmistönä oikeudenkäynnit, joissa ei ollut ensinkään kyse sielunvihollisen palvelemisesta, vaan erilaisten taikojen teosta. Lähes kaikista syytetyistä voi käyttää nimitystä »noita». Tutkimukseni rajoittuu kuitenkin syytöksiin paholaisen liittolaisuudesta; muut syytökset olen huomioinut vain silloin, kun ne tekevät edelliset ymmärrettäviksi. Samoin »maagikko» on yleisempi termi, kuin miten sitä yllä käytin. Uskoakseni ei terminologia kuitenkaan tuota hankaluuksia; *asiayhteyksissä* näkyy vaivatta, mistä on kysymys.

Monet tutkimukset, jotka koskevat puheena olevaa aihepiiriä, keskittyvät joko noita- ja magiakäsityksiin sellaisina kuin ne ilmenevät kirjalli-

suudessa tai sitten noita- ja magiaprosesseihin. Tämä johtuu käytännöllisestä rajoittamisen tarpeesta. Suomen kohdalla ei rajoittaminen ole aineiston suhteellisen pienuuden vuoksi mielestäni ollut välttämätöntä. Edelleen sen on tehnyt näkökulmastani lähes mahdottomaksi muuan seikka. Prosessit, jotka koskivat demonien kutsumista, *demonista magiaa*, keskittyivät melkoiselta osaltaan Turun akatemiaan. Niiden luonteen ymmärtämiseksi on ollut välttämätöntä perehtyä itse oikeudenkäyntejä laajemmin käsityksiin, joita akatemian piirissä esitettiin noituudesta ja magiasta. Ne auttavat myös ymmärtämään maan hengenelämää laajemminkin — olivathan ne kiinteä osa ajan oppistruktuuria. Samaa menetelmää olen joutunut käyttämään myös Ahvenanmaan noitaprosessin kohdalla.

On selvää, että näkökulmani ei ole ainoa vaihtoehto. Tutkimus, jossa otettaisiin huomioon kaikki noitaoikeudenkäynnit, on edelleen laatimatta. Se suppea ja yleispiirteinen esitys Pohjanmaan osalta, jonka olen antanut, pystyy luullakseni osoittamaan, että aihe olisi myös sosiaalishistoriallisesta aspektista mielenkiintoinen.

Aiheen rajoittaminen tiukasti Suomen puitteisiin ei ole ollut mahdollista. Suomi oli vainojen suhteen pieni »sivustarintama»; yhteydet tapahtumiin muualla on ollut jollain tavoin luotava. Mielessäni on ollut kaksi vaihtoehtoa. Ensinnäkin olisin voinut esitellä aina tarpeen mukaan varsinaisen tutkimuskohteeni yhteydessä välttämättömiä taustatietoja. Toinen vaihtoehto on sijoittaa ne suurelta osaltaan johdantoon. Olen valinnut jälkimmäisen tavan; mielestäni se luo selkeämmät puitteet kuin edellinen vaihtoehto. Johdantoni ei kuitenkaan ole mikään yleiskatsaus sanan varsinaisessa mielessä, vaan jyrkästi valikoiva esitys niistä seikoista, jotka nähdäkseni palvelevat parhaiten tutkimuskohdettani.

...

Pääasiallinen *lähdeaineistoni* jakaantuu kahteen ryhmään, oikeudenkäyntipöytäkirjoihin ja kirjallisuuteen. Ensinmainittu aineisto on ollut aikaisemmassa tutkimuksessa jälkimmäistä paremmin esillä. Turun akatemian konsistorin pöytäkirjat on julkaistu,¹ ja akatemian piirissä syntyneitä magiaprosesseja on *C. M. Schybergson* ansiokkaasti käsitellyt.² Hänen käytösään on ollut suurin osa varsinaisia prosesseja koskevista asiakirjoista. Ahvenanmaan noitaprosessin pöytäkirjat on julkaistu.³ Kyseisen ajankohdan tuomiokirja-aineiston systemaattinen läpikäyminen on silti tuonut tärkeää lisävalaistusta. Varsinainen tutkimus on ollut Ahvenanmaan osalta

¹ Consistorii Academici Aboensis äldre protokoller. Ensimmäinen osa ilmestyi 1884.

² Erityisesti kannattaa mainita *Schybergsonin* laaja artikkeli »Per Brahes ställning till rättegångarna angående lörd magi vid Åbo akademi». *Förhandlingar och Uppsatser* 36, 1—90 (*Schybergson* 1923).

³ *Ransakningar och domar rörande Trolldomsväsendet på Åland 1666—1678. Bidrag till Finlands historia II*, utg. genom *Reinh. Hausen* (1894—1898), 252—367. (*Bidrag II Hausen*).

vähäistä. Laajin esitys on *Rafael Hertzbergillä*,⁴ mutta sekin on kovin pinta-
tapuolinen.

Väitöskirjassaan⁵ *Hertzberg* esitti pääosan Pohjanmaan vainoja käsittelevistä oikeudenkäyntipöytäkirjoista. Teos on kovin yleiskatsauksellinen ja hajanainen, mutta juuri lähdeaineistonsa vuoksi antoisa. Paikallishistoriallisessa kirjallisuudessa ja artikkeleissa on käsitelty runsaasti yksityisiä oikeudenkäyntejä. Muun Suomen kohdalta tilanne on tunnettu huonommin. Runsaan tuomiokirjamateriaalin läpikäyminen osoitti kuitenkin vain, että tutkimukseni piiriin kuuluvia oikeudenkäyntejä on ollut erittäin vähän.

Lähteenä käyttämäni kirjallisuuden voi karkeasti jakaa disputatio- ja uskonnolliseen kirjallisuuteen. Kumpikaan ryhmä ei ole laaja. Tästä huolimatta sitä ei ole aikaisemmin käytetty systemaattisesti hyväksi. Ehkä laajimmin sitä on käsitelty *Hertzberg*.⁶ Ahvenanmaan prosessin osalta olen joutunut puuttumaan jonkin verran myös ruotsalaiseen ja saksalaiseen juridiseen ja uskonnolliseen kirjallisuuteen.

⁴ *Hertzberg, R.*: Kulturbilder ur Finlands historia II. Hexprocesser på 1600 talet, 62—97 (*Hertzberg 1888*).

⁵ *Hertzberg, R.*: Vidskepelsen i Finland på 1600 talet (*Hertzberg 1889*).

⁶ *Hertzberg 1888*, 28—37.

II JOHDANTO

1. Noitavainojen synty.

Kiinnostus noitavainojen historiaa kohtaan on säilynyt vainojen loppumisesta nykypäiviin saakka. Karkeasti jaotellen noitavainojen tutkimuksessa voi erottaa neljä vaihetta. Vanhin niistä on »valistusmiesten» kausi 1700-luvulla. Heidän historiankirjoituksellaan oli etupäässä pragmaattiset päämäärät: esimerkiksi noitaukon he pyrkivät osoittamaan »järjenvastaiseksi» ja poistamaan sen kansan käsityksistä. Kuvaavaa asenteelle on saksalaisen *Fr. von Adelungin* laajan noituuden ja magian historiaa koskevan lähdejulkaisun otsikko: »*Geschichte der menschlichen Narrheit*». ¹ »Uusi uljas yhteiskunta» ei voinut suvaita noitaukkoa.

Viime vuosisadalla ilmestyivät ensimmäiset perusteelliseen lähdeaineistoon pohjautuneet tutkimukset noitavainojen historiasta. Saksalainen *Wilhelm G. Soldan* julkaisi aiheesta 1843 yleisesityksen. Hän korosti länsimaisen kulttuurin kreikkalais-roomalaisia juuria: antiikin noita- ja demonikuvitelmat siirtyivät länsimaiseen kulttuuripiiriin, ja vainot syntyivät tältä pohjalta. ² Paljon tästä näkemyksestä säilytti saksalainen arkistomies *Joseph Hansen*, joka julkaisi 1900—1901 aiheesta tutkimuksen ja lähdekokoelman. ³ Hansenin käsitys on pelkistettynä seuraava: »Epideeminen noitien vainoaminen on keskiaikaisen teologian ja keskiaikaisen kirkkohallinnon tuote, seuraus skolastisen demonologian mahdollistamasta ja paavin ja inkvisition suorittamasta noitaprosessin saattamisesta kerettiläisyyden näkökulmaan». Vainot laajenivat sitä mukaa kun teologien kehittämä *noitadoktriini* levisi — kirkon arvovallan turvin — ja otettiin käytäntöön inkvisition käyttämät menetelmät kuten kidutus. Teologien kehittämällä doktriinilla oli vastakaikua kansan uskomuksissa; noitaa oli senvuoksi helppo »löytää» mistä vain. ⁴

Huomattavasti toisin kuin *Hansen* ilmiöön suhtautuu englantilainen kulttuuriantropologi *Margaret Murray*, joka julkaisi 1921 siitä kohua herät-

¹ *von Adelung, Fr.*: *Geschichte der menschlichen Narrheit I—VII* (1785—1789)

² *Soldan, W. G.*: *Geschichte der Hexenprozesse* (1843).

³ *Hansen: J.*: *Zauberwahn, Inquisition und Hexenprozess im Mittelalter und die Entstehung der grossen Hexenverfolgung* (*Hansen* 1900); *Sama: Quellen und Untersuchungen zur Geschichte des Hexenwahns im Mittelalter* (1901) (*Hansen: Quellen*)

⁴ *Hansen* 1900, 328 ja 398 seur.

täneen teoksen.⁵ Hänen mukaansa noitavainot olivat yritys hävittää organisoitunut, pakanalliselta ajalta periytynyt kulttiryhmä. Kristinuskon »alla» oli kultti, joka oli säilynyt varsinkin eri maiden syrjäisillä ja harvimminkin asutuilla seuduilla. Englannin noitaprosesseja koskevien asiakirjojen perusteella Murray on esim. pyrkinyt osoittamaan, että paholaisen johtamiksi kuvitellut juhlat viittaavat itse asiassa kulttitoimituksiin, jotka suoritettiin jonkun ihmisen johdolla. Samalla tavoin »luonnollisesti» hän on yrittänyt selittää myös muita vainiossa ilmenneitä seikkoja.⁶

Neljäs jakso kyseisessä tutkimuksessa ajoittuu toisen maailmansodan jälkeiseen kauteen. Sekä *Hansen* että *Murray* ovat olleet esillä. Suomalainen *Arne Runeberg* julkaisi 1947 teoksen,⁷ joka ei kylläkään koske varsinaisesti noitavainoja vaan kansanuskontoa. Hän on saanut paljon vaikutteita Murraylta, mutta lieventää silti huomattavasti tämän keskeisiä teesejä. Samoin tekee saksalainen *Lily Weisser-Aall*.⁸ Murrayn innoittamana, joskin voimakkaasti omaperäisenä voi pitää ruotsalaisen *Lauritz Gentzin* artikkelia noitavainoista.⁹ Kulttuuriantropologisia seikkoja korostaa myös *Geoffrey Parrinder* eurooppalaista ja afrikkalaista noituutta koskevassa vertailevassa tutkimuksessa.¹⁰

1960-luvulta mainitsen kolme esitystä, saksalais-hollantilaisen *Kurt Baschwitzin* teoksen¹¹ ja saksalaisen *Wanda von Baeyer-Katten* sekä englantilaisen *Hugh R. Trevor-Roperin* artikkelit.¹² Kaikissa niissä korostuu edellisiä voimakkaammin 1900-luvun poliittis-sosiaaliset tapahtumat ja käyttäytymistieteiden kehityksestä lähteneet yllykkeet. Molemmat aspektit yhtyvät konkreettisesti *Baschwitzissa*: hän joutui lähtemään Saksasta natsseja jakoon ja toimi sodan jälkeen Amsterdamissa lehdistöopin ja joukkopsykologian opettajana. Mainitut kolme tutkijaa ovat modifioineet voimakkaasti *Hansenin* selitystä, mutta ovat siitä huolimatta paljon lähempänä häntä kuin *Murrayta*.

⁵ *Murray M.*: The witch-cult in western Europe. A study in Anthropology (*Murray* 1921).

⁶ *Ibid.* 31 ja passim.

⁷ *Runeberg, A.*: Witches, demons and fertility magic. Analysis of their significance and mutual relations in west-european folk religion (*Runeberg* 1947).

⁸ *Weisser-Aall, L.*: Hexe. Teoksessa *Handwörterbuch des dt. Aberglaubens* III (1932–33) (*Handwörterbuch d dt. Aberggl.*).

⁹ *Gentz, L.*: Vad förorsakade de stora häxprocesserna? *Arv, Tidskrift för nordisk folkminnesforskning* 10 (*Gentz* 1955).

¹⁰ *Parrinder, G.*: Witchcraft: European and African (1958, uusi painos 1963).

¹¹ *Baschwitz, K.*: Hexen und Hexenprozesse. Die Geschichte eines Massenwahns und seiner Bekämpfung (*Baschwitz* 1963).

¹² *von Baeyer-Katte, W.*: Die historischen Hexenprozesse. Der verbürokratisierte Massenwahn. Teoksessa *Massenwahn in Geschichte und Gegenwart*, hrsg. von *W. Bitter* (*von Baeyer-Katte: Massenwahn* 1965); *Trevor-Roper, H. R.*: The european witchrace, teoksessaan *Religion, the reformation and social change* (*Trevor-Roper* 1967).

Yllä sanottu riittänee alustavasti osoittamaan, että käsitykset noitavainoista ovat edelleen melkoisessa määrin vakiintumattomia. Seuraavassa olen lyhyesti tarkastellut vainojen syntyä keskiajalla.

...

On kiistatonta, että noitavainot alkoivat vasta 1300-luvulla ja että samoin käsitykset, joilla vainot oikeutettiin, muotoutuivat kokonaisuudeksi vasta samoihin aikoihin. Tämän kokonaisuuden osat olivat sensijaan vanhoja: oppineiston ja kansan käsitykset sisälsivät paljon sellaista, mikä esiintyi myöhemmin vainoissa. Vainot eivät siten syntyneet äkkiä muodostuneelle intellektuaaliselle pohjalle.

Kirkkoisä *Augustinuksen* (354—430) panos kristillisen teologian muotoutumiselle on ollut valtava. Hän harrasti aluksi filosofisia aineita; kääntymisen kristinuskoon loi sitten ne puitteet, johon hän tietämyksensä sijoitti.¹³

Kristinuskon omaksuminen sai Augustinuksen pitämään pakanallisia jumalia demoneina, pahoina henkinä. Tätä käsitystä vahvisti hänen manikeolaisuuden-tuntemuksensa: manikeolaiset korostivat pahan periaatteen merkitystä maailmassa.¹⁴ Augustinuksen teos *De civitate Dei* sisältää runsaasti pohdintoja demoneista ja niiden asemasta maailmassa. On väärin palvoa niitä, sillä ne ovat pahoja henkiä, jotka rakastavat maagikoiden taikatemppeja ja siten aiheuttavat maailmassa tuhoa. Kaikki maagikoiden tekemät ihmeet tapahtuvat demonien opetuksen mukaisesti ja niiden avulla.¹⁵ Demonit tietävät suuren kokemuksensa tähden sellaisia asioita, jotka ovat ihmisille aivan tuntemattomia.¹⁶

Taikurit olivat siten suhteessa pahoihin henkiin ja saivat niiltä voimansa — tärkeä ajatus myöhemmän kehityksen kannalta. Augustinus pohtii myös muita kysymyksiä, jotka saivat noitakäsityksissä ja -vainoissa keskeisen sijan. Mainitsen niistä *kaksi*: demonien ja ihmisten väliset sukupuolisuhteet ja ihmisen muuttuminen eläimeksi.

On tunnetusti olemassa yhä uudelleen esiintuleva perimätieto ja monet vakuuttavat kokeneensa asian itse tai kuulleensa siitä täysin uskotavilta henkilöiltä, jotka ovat sen kokeneet, että silvaanit ja faunit, joita kansa nimittää termillä incubi, vaivasivat usein naisia, pyysivät heidän suosiotaan ja makasivat heidän kanssaan. Ja koska yhä uudelleen kuulee tietyistä demoneista, jotka gallien keskuudessa ovat nimeltään dusii, jotka pyrkivät jatkuvasti harjoittamaan ja harjoittavat tätä siveettömyyttä, olisi häpeämätöntä yksinkertaisesti kieltää asia, niin etten minä uskalla ratkaista, eivätkö jotkin ilma-elementistä muodostuneet henget voi tuntea sukupuolista halua ja, kun ne omalla

¹³ Ks. esim. *Crombie, A. C.: Augustine to Galileo I, 13—14 (Crombie I 1964).*

¹⁴ *Hansen 1900, 25 seur.*

¹⁵ *Augustinus: Der Gottesstaat. Ins. dt. Sprache von C. J. Perl II, 38—40; vrt. II, 114 (Augustinus: Der Gottesstaat).*

¹⁶ *Ibid. II, 95.*

tavallaan yhtyvät naiseen, herättää myös näissä ruumiillisia aistimuksia.¹⁷

Augustinus jättää siten kysymyksen puolittain avoimeksi. Eläimeksi muuttumisen mahdollisuuteen hän joutui ottamaan kantaa pohtiessaan Varron kertomusta, jonka mukaan Kirke muutti Odysseuksen seuralaiset eläimiksi ja jotkut arkadialaiset muuttuivat susiksi uidessaan erään lammen yli:

Jos ehkä selittäisimme, että meidän ei pitäisi uskoa tätä kaikkea, ilmaantuisi nykyisinkin vielä riittävästi ihmisiä, jotka vakuuttaisivat kuulleensa sellaista aivan varmalta taholta tai vieläpä kokeneensa sen itse. Niin, myös me kuulimme ollessamme Italiassa sellaisia kertomuksia eräästä seudusta, jossa kuuluu olevan sellaisiin pahoihin tai toihin vihkiytyneitä majatalon emäntiä, jotka tarjoavat kulkijoille, mikäli haluavat tai voivat, juustoa joka sisältää sellaista mikä muuttaa heti vetojuhdaksi, panee suorittamaan kaikenlaisia toimia ja palauttaa työn jälkeen entiselleen ... Kaikki tämä on joko valhetta tai niin epätavallista, että oikeutetusti sitä ei uskota.

Demonit eivät pystyneet luomaan mitään uutta, vaan kykenivät pelkätään »esittämään ihmisen valekuvan elävässä muodossa toisen ihmisen aistille. Jotakin sellaista tapahtuu tuhansien eri esineiden kohdalla myös ajatellamme tai nähdessämme unta.»¹⁸ Eläimeksi muuttuminen ei ollut siten todellista vaan demonin luoma harha.

Kuten edellä olevista lainauksista ilmenee, Augustinuksen analysoimat käsitykset eivät olleet hänen omaa »keksintöään» vaan laajalle levinneitä puheenaiheita. Mutta hänen kannanottonsa tulivat merkityksellisiksi hänen saavuttamansa arvovallan tähden.

Myös uskomus yöllä lentävistä ja epäkristillistä kulttia harjoittavista naisista tulee keskiajan alkupuolellakin usein esiin. Kirkko torjui sen realiteetin. Arvovaltaisimmaksi dokumentiksi tässä suhteessa nousi syntyajaltaan epävarma *Canon Episcopi*.¹⁹ Myöhemmin käy ilmi, että vielä keskiajan lopun inkvisiittorit joutuivat painiskelemaan sen kanssa. 'Piispojen tuli juuria pois paholaisen keksimä noituus':

Ei ole myöskään jätettävä mainitsematta, että jotkut syntiset paholaisen viettelemät naiset uskovat ja tunnustavat demonien luomien illuusioiden ja mielikuvien harhaanjohtamina ratsastavansa yön tunteina joillakin eläimillä Dianan, pakanoiden jumalattaren ja suuren naisjoukon kanssa ja yön kuolemanhiljaisuudessa kulkevasa suuria matkoja maasta ja tottelevansa hänen määräyksiään johtajattarenaan ja olevansa kutsuttuja hänen palvelukseensa tiettyinä öinä.

¹⁷ Augustinus: Der Gottesstaat II, 442.

¹⁸ Ibid III, 176—180.

¹⁹ Hansen (Quellen, 38) ajoittaa sen n. v:een 900.

On mahdollista, että he saavat suuren joukon naisia uskomaan kertomuksensa tosiksi.

Ketäpä ei johdettaisi pois unissa ja öisissä näyissä ja kukapa ei näkisi nukkuessaan paljon sellaista, mitä ei näe hereillä ollessaan? Kuka on niin järjetön ja hullu, että ajattelee kaikkien näiden vain hengessä tapahtuvien asioiden tapahtuvan ruumiissa.²⁰

Säädöksestä näkyy, että sen laatimisajankohtana oli olemassa käsitys, jonka mukaan syntiset naiset harjoittivat vierasta kulttia öisissä kokouksissa; niihin mentiin lentämällä. Kyseessä ei ollut mikään teologiien luoma käsitys. Kuten näkyy, se päinvastoin torjuttiin kirkon taholta. — *Canon Episcopin* kanta oli kauan virallinen kirkon kannanotto: sitä lainattiin monissa säädöksissä ja traktaateissa.²¹ Maallisissa oikeuksissa langetettiin perinteellisesti rangaistuksia pelkästään vahingoittavasta taikueudesta.²²

Vielä 1200-luvulla vastustettiin voimakkaasti demoni- ja noitakäsityksiä.²³ Kristilliset skolastikot omaksuivat kuitenkin niitä puoltavan kannan ja he vaikuttivat ratkaisevasti kirkon oppiin. Tilannetta osoittaa *Tuomas Aquinolaisen* (1225—1274) suhtautuminen. Hänen osuutensa noitakäsitysten vakiintumisessa on nähty lähinnä seuraavissa kohdissa. Hän hyväksyi käsityksen demonien ja ihmisten välisistä sukupuolisuhteista. Demonilla oli kyky siirtää miehen siemen naiseen. Noidat pystyivät lentämään paholaisen avulla, luomaan harhakuvan, että olivat muuttaneet ihmisen eläimeksi, nostattamaan myrskyjä.²⁴

Vasta *inkvisition* perustaminen loi vainoille todelliset edellytykset. Katolinen kirkko joutui suvereenin aseman säilyttääkseen taistelemaan virallisesta opista poikkeavia kulttiryhmiä vastaan, joista huomattavimpia olivat valdolaiset, albigenssit ja kataarit. Kerettiläisyyttä vastustava virallinen oikeudenkäyttö oli ollut alunperin piispojen käsissä. Muutos tapahtui 1200-luvun alussa, kun paavi Gregorius IX määräsi erityisiä henkilöitä tutkimaan ja rankaisemaan kerettiläisiä. Tehtävä annettiin siten erityisesti siihen keskittyneelle organisaatiolle, inkvisitiolle.²⁵

Inkvisiittorit ottivat noituuden toimintapiiriinsä jo 1200-luvulla ja enenevässä määrin seuraavalla vuosisadalla. Ensimmäiset joukkoprosessit syntyivät vanhoilla kerettiläisalueilla Pyreneillä ja alppiseuduilla. Ne säilyivät kauan noitavainojen keskuksena. Näin ollen vuoriseuduilla on ollut joi-

²⁰ *Hansen: Quellen*, 38—39. Englanniksi: *Materials toward a history of witchcraft Coll.* by H. C. Lea, ed. by A. C. Howland, I, 178—179 (*Materials, Lea*).

²¹ *Trevor-Roper* 1967, 92—93; *Materials (Lea)* I, 187—198.

²² *Hansen* 1900, 75 seur.

²³ *Ibid.* 146—147.

²⁴ *Robbins, R. H.: The Encyclopedia of witchcraft and demonology (Robbins 1959)*, 28—29.

²⁵ *Hansen* 1900, 212—213.

takin tavallisuudesta poikkeavia piirteitä, jotka on huomioitava selitettäessä vainojen syntyä.²⁶

Keskeinen poikkeava piirre oli *Trevor-Roperin* mukaan vuoriseutujen asukkaiden *kulttuuri*. »Keskiajan kulttuuri, feodaalinen kulttuuri oli tanskojen kulttuuria tai ainakin niiden sivistyneiden maiden kulttuuria, jotka kykenivät ylläpitämään kartanoa ja sen organisaatiota.» Vuorialueille tämä kulttuuri ei ollut siirtynyt. Myös *kristinuskon* jalansija oli niissä heikko. »Vuoret eivät siten ole vain noituuden vaan myös primitiivisten uskonnollisten muotojen ja uusien puhtaiden oppien vastustuksen kotiseutuja.» Monissa tapauksissa noituudesta syytetyistä käytettiin vanhoihin kerettiläisryhmiin viittaavia nimityksiä kuten valdolaiset ja kataarit. Tämä osoittaa, että noidat samaistettiin ainakin joskus aikaisempiin kerettiläisiin.²⁷

Kerettiläisyys katsottiin luopumiseksi Jumalasta. Kun magiaa puolestaan pidettiin vaikuttamisena paholaisen avulla, oli lähellä ajatus, että kerettiläisten Jumalasta luopumisen tarkoituksena oli siirtyminen paholaisen valtakuntaan ja sen käskyjen totteleminen.²⁸ Osittain tällä perusteella on ymmärrettävää, miksi »syntyi» uusi kerettiläisryhmä, noidat. Kokonaisuutena se ei kuitenkaan riitä. Siinä muodossa, kuin inkvisiittorit uuden paholaiskultin esittivät, se poikkesi monessa suhteessa vanhastaan kerettiläisinä pidetyistä kulteista.

Syrjäisten alppiseutujen ihmiset eivät olleet kristillisiä siinä mielessä kuin katolinen kirkko vaati. Mutta *Murrayn* käsitys, jonka mukaan inkvisiittorit olisivat kohdanneet todellisen organisoituneen kulttiryhmän, jonka hävittämiseksi noitavainot syntyivät, pitää tuskin paikkaansa. Tällaisen ryhmän olemassaolosta olisi varmasti noitaoikeudenkäyntien asiakirjoja luotettavampia tietoja.²⁹ Mutta silti ei voi sanoa, että inkvisiittorit »keksivät» noitalahkon ominaispiirteet. Alppiseutujen ihmiset tunnetaan *taikauksisuudestaan*.³⁰ Tämä seikka yhtyneenä heidän *sosiaaliseen vierauteensa* on ollut vainojen synnyn taustana. Asukkaiden ja inkvisiittorien omat demoni- ja noitauksikomukset muovasivat syyteperustan, sosiaalisesta vieraudesta johtuneet aggressiot antoivat vainoille vauhtia.³¹ *Trevor-Roper* on osoittanut, kuinka Espanjassa alettiin vainota maureja samaan aikaan, kun muualla vainottiin noitia. Aikaisemmin kerettiläisyytös oli kohdistunut pelkästään kristittyihin. »Mutta asteittain sekä juutalaiset että maurit

²⁶ *Trevor-Roper* 1967, 104—105.

²⁷ *Ibid.* 103—107.

²⁸ *Soldans Geschichte der Hexenprozesse*. Neu bearb. von H. Heppe. I (1880), 220.

²⁹ Ks. *Runeberg* 1947, VII.

³⁰ *Hansen* 1900, passim.

³¹ Mahdollisista inkvisiittorien toimintaan vaikuttaneista muista motiiveista ks. s. 25 seur.

saatettiin tämän sosiaalista yhdenmukaisuutta valvovan elimen (inkvisition) alaisuuteen, juuri samoin kuin noidot oli saatettu keskiaikaisen inkvisition valvontaan.» Noituuden kohdalla oli kysymyksessä *laajennettu kerettiläismäärittely*: samoin oli tilanne maurien ja juutalaisten kohdalla. Heidät saatettiin kerettiläisyyden piiriin pakollisen kristinuskoon kääntymisen varjolla.³²

Noitien ja juutalaisten vainoamisen välillä näyttää olleen tietty vuorotaisuus. Pyreneillä ja alppiseuduilla inkvisiittorit vainosivat noitia, Espanjassa maureja ja juutalaisia. Tämä ei johtunut *Trevor-Roperin* mukaansiiitä, ettei Espanjassa olisi ollut halua noitien vainoamiseen; maassa kirjoitettiin lukuisia traktaatteja noituutta vastaan. Mutta maurit ja juutalaiset pitivät inkvisiittorien kädet täynnä. Saksassa puolestaan noitavainoja ei esiintynyt 1300-luvulla ja 1400-luvun alussa juuri ollenkaan, mutta sitä enemmän juutalaisvainoja. Jälkimmäisen vuosisadan keskivaiheilla noitavainot alkoivat siellä lisääntyä. »Noita korvaa 1500-luvulla asteittain juutalaisen ja 1600-luvulla muutos on lähes täydellinen. Jos yleinen mustan surman (aiheuttanut) syntipukki Saksassa on juutalainen, uskonsotien yleinen syntipukki on noita.»³³

Jos hyväksytään selitys, että noitavainot alkoivat sosiaalisesti vieraaseen vähemmistöön kohdistettuna painostuksena, on lähellä myöskin toinen merkittävä toteamus: kyseessä ei aluksi ollut johonkin oppiin nojautuva kerettiläisten tuhoaminen. Tätä näyttää tukevan se, että kirkon johtohenkilöt — joiden huolena ensisijassa oli puhtaan opin säilyttäminen — vastustivat useassa tapauksessa noitavainoja vielä 1400-luvulla. Silloin kun paavit antoivat »noitabullia», aloite tuli »kentällä» toimineilta inkvisiittoreilta. Paine tuli siten alhaalta, kansan keskuudessa liikkuneilta inkvisiittoreilta.³⁴ Vasta tämän paineen johdosta paavit ja muut kirkon johtomiehet hyväksyivät inkvisiittorien kehoitukset yleistää pyrkimykset hävittää noidot, virallistaa käsitykset, että noitalahko oli kerettiläinen.

2. Noitadoktriini »*Malleus maleficarum*» valossa.

»Hiljakkoin olemme saaneet suureksi suruksemme kuulla, että joissakin Ylä-Saksan osissa . . . hyvin monet naiset ja miehet oman autuutensa unohtaen . . . ja paholaisten kanssa, jotka sekaantuvat heihin miehinä tai naisina, suorittavat rötöksiä ja turmelevat loitsuillaan, lauluillaan ja manauksillaan ja muilla kauheilla taikuuksillaan ja noitarikoksillaan, paheillaan ja rikkomuksillaan naisten synnytyksiä, eläinten poikasia, maan antimia . . .

³² *Trevor-Roper* 1967, 108—109.

³³ *Ibid.* 109—113.

³⁴ *Ibid.* 113—114.

samoinkuin myös ihmisiä . . .»¹ Paavi Innocentius VIII antoi 1484 kuuluisan »noitabullan» *Summis desiderantes*, jossa hän antoi kahdelle Saksassa toimineelle inkvisiittorille *Jakob Sprengerille* ja *Heinrich Institorikselle* valtuudet taistella kerettiläisiä noitia vastaan. Samalla hän varoitti muita asettamasta esteitä heidän toiminnalleen.²

Innocentiuksen bulla on yleisesti hyväksytty yhdeksi noitavainojen »lähtömerkeistä»; vasta 1400-luvun lopusta alkoi vainojen todellinen yleistyminen. Bulla syntyi Sprengerin ja Institoriksen pyynnöstä ja sen sisältämät tiedot olivat heidän antamiaan. Juuri heidän nimiinsä liittyy vainojen *yleistämispyrkimys* voimakkaimmin. Paavin arvovaltaisen hyväksymisen hankkiminen oli vain välivaihe heidän toiminnassaan. Sitä seurasi pian (1486) 3-osainen teos *Malleus maleficarum*, täydellisin ja laajin traktaatti, mitä noituudesta siihen mennessä oli kirjoitettu. Mahdollisesti on Institoris laatinut teoksesta suurimman osan.³

Malleuksen päätarkoitukset ovat: vakuuttaa epäilijät noituuden realiteetista, tarjota hengenmiehille aineistoa noituutta vastaan pidettäviin saarnoihin, auttaa hengellisiä ja maallisia tuomareita tunnistamaan noidat ja antaa heille ohjeet noitaoikeudenkäyntien suoritustapaa varten. Ensimmäinen osa on teoreettinen, toinen esittelee kirjoittajien ja muiden inkvisiittorien kokemuksia noidista, kolmas käsittelee inkvisitioprosessia.

»Kaikista pmissistä tullaan siihen johtopäätökseen, että on hyvä katolinen ja aivan tosi väite, että on olemassa noitia, jotka demonin avulla heidän niiden kanssa solmiman liiton voimasta, Jumalan suostumuksella voivat harjoittaa noitaitoja jättämättä huomiotta sitä, että he kykenevät aikaansaamaan myös silmäkääntötemppeja ja mielikuvitusharhoja silmien kääntämisen avulla.»⁴ Lainausta, jota voi pitää esimerkkinä tekijöiden koukeroisesta tyylistä, sisältää noitadoktriinin »ylimmät totuudet». Noita ja demoni ovat aina liitossa keskenään, ilman demonin apua noita ei pysty tekojaan suorittamaan. Jumalan suostumus on demonien ja noitien toiminnan ehdoton edellytys.

Demoni tarvitsee noitaa, koska »jokainen teko tapahtuu kosketuksen kautta. Ja koska demoni ei kosketa kappaleita ollenkaan, koska sillä ei ole mitään yhteistä niiden kanssa, se sentähden tarvitsee työkalun vuodattaen siihen kosketuksella vahingoittavan voiman.»⁵ Jumala voi tosin yksityistapauksessa sallia demonille kyvyn vahingoittaa ihmisiä ilman noitien apua, kuten tapahtui Jobille. Mutta silloin ei vielä ollutkaan nykyisenkal-

¹ Der Hexenhammer, Ins. deutsche von J. W. R. Schmidt, I (1906), XXXII seur. (sekä latinaksi että saksaksi) (Hexenhammer Schmidt).

² Ibid.

³ Kirjoittajien elämästä ja tekijäkysymyksestä ks. Hansen: Quellen 360—407.

⁴ Hexenhammer (Schmidt) I, 10.

⁵ Ibid. 21—23.

taisia noitua. Samalla kun he ovat tulleet maailmaan, ovat demonit ottaneet heidät työkalukseensa.⁶

Mutta tämä ei luonnollisesti todista, että noitien tekojen täytyy tapahtua demonin avulla. Voidaan esittää esim. seuraava vastaväite: »Myös luonnollisilla tapahtumilla on tiettyjä salaisia voimia, joiden olemusta ihminen ei voi tietää, kuten myös magneetti vetää puoleensa rautaa ...»⁷ Tässä kirjoittajat joutuvat ottamaan kantaa aikansa luonnonfilosofiseen selitystapaan. He myöntävät »luonnollisten» salaisten voimien olemassaolon. Mutta noitien tekoja ne eivät voi selittää. Noitien teot ovat näet sellaisia, että ne eroavat muista juuri »epäluonnollisuutensa» vuoksi. Isidoruksen mukaan »heitä nimitetään noidiksi rikkomuksensa suuruuden tähden; heidän vaikutuksensa ovat huonoja ennen kaikkia muita pahantekijöitä ... He hämmentävät elementit demonien avulla nostattaakseen raekuoron ja myrskyn. Samoin he ... tuhoavat ihmisen hengen, so. (saattavat sen) hulluuteen, vihaan tai epätavalliseen rakkauteen.»⁸ Huolimatta kaikista muista perusteluistaan on tämä kirjoittajille itselleen ollut tärkeä; se toistuu teoksessa usein.⁹ Kirjoittajat ovat itse omien kokemustensa pohjalta täysin vakuuttuneita, että noitien teot eivät voi johtua »luonnollisista» voimista.

Miksi sitten Jumala sallii tällaiset kauhuteot? Eikö ole paljon ymmärrettävämpää, että noituutta joko ei ole tai että se ei tapahdu Jumalan suostumuksella? Tähän tulokseen päädytään ajateltaessa esim. seuraavaa. Jumala »sallii, että tapahtuu jotakin, jonka hän voisi estää, jos haluaisi tai jota hän ei voi estää: mutta kumpaakaan ei voida sovittaa Jumalaan; ensimmäistä, koska sellaista nimitetään pahansuopuudeksi; toista ei syystä, että sellainen merkitsee voimattomuutta». Pahansuopuus ja voimattomuus eivät voi olla Jumalan määreitä, ja siten on mieletöntä sanoa, että noituus tapahtuu Jumalan suostumuksella.¹⁰ Augustinukseen ja Tuomas Aquinolaiseen vedoten inkvisiittorit kuitenkin torjuvat vastaväitteet. Jumala on kaikessa ensimmäinen vaikuttaja, kaikki lähtee hänestä, on ts. alistettu tietylle päämäärälle. Universumin täydellisyys kärsii ilman pahuutta, sillä silloin monet täydellisyyden asteet kumoutuisivat.¹¹

Demoneilla on Jumalan suostumus, noidat saavat voimansa demoneilta. Ne eivät kuitenkaan edusta mitään »tavallisesta» luonnonjärjestyksestä täysin erillistä voimaa, vaan käyttävät sitä hyväkseen. Demonit eivät voi »toimia ilman luonnollisten voimien apua».¹² Tästä jouduttiin kuitenkin

⁶ Hexenhammer (*Schmidt*) I, 28.

⁷ *Ibid.* 23.

⁸ *Ibid.* 25.

⁹ *Ibid.* 67, 181, 201; II, 119, 123.

¹⁰ *Ibid.* I, 160—161.

¹¹ *Ibid.* 159 seur.

¹² *Ibid.* 88.

kin helposti ongelmiin. Mitkä olivat ne kriteerit, joiden perusteella voitiin päätellä, että tietty teko oli suoritettu noituuden avulla, ts. demonin ja noidan sopimuksesta? Eikö ollut mahdollista, että noitien teot johtuivat »luonnollisista» voimista, ilman demonien vaikutusta? Ja jos näin oli, mikä oli silloin noitien vastuu; oliko oikeutettua rangaista heitä?

Sprenger ja Institoris myönsivät, että luonnossa oli salaisia voimia, joiden olemus oli ihmiselle tuntematon. Niistä johtui esim. se, että magneetti veti puoleensa rautaa. Mutta noitien tekoja ne eivät voineet selittää, koska nämä teot erosivat muista juuri »epäluonnollisuutensa» vuoksi — kuten edellä on todettu. Teon »epäluonnollisuuden» käyttäminen kriteerinä osoittamaan, että teko oli tapahtunut noituuden avulla, on kovin subjektiivinen, ellei esitetä selviä sääntöjä »epäluonnollisuuden» toteamiseksi. Sitä eivät *Malleuksen* kirjoittajat tee.¹³ Täydellisimmät säännöt he antavat sairauksien kohdalla. Lääkärin tekemä diagnoosi oli varma keino. Edelleen, mikäli sairaus osottautui mahdottomaksi parantaa lääkkeillä, kyseessä oli varmasti noituus. Jos sairaus tuli yllättäen, muuta kuin noituutta ei voinut ajatella syyksi.¹⁴ Inkvisiittorit eivät kyllä luo tässä mitään uutta; jako »luonnollisiin» ja »epäluonnollisiin» tautien syihin oli yleisiä totuuksia. *Malleuksen* ja samankaltaisten traktaattien merkitys oli siinä, että ne korostivat huippuunsa »epäluonnollisten» syiden osuutta. Vainoissa turvauduttiin harvoin lääkärin apuun tai jäätiin odottamaan, oliko tauti mahdollisesti parannettavissa lääkkeillä.

Noitalahko oli uusi ilmiö. Miksi se oli syntynyt? Eräänlaisena yleisperusteena esittävät Sprenger ja Institoris maailmanlopun läheisyyden. Noitia ei vielä ollut ollut lainkaan suurten profeettojen aikaan. »Samoin kuin maailma siihen aikaan oli täynnä tietoa pyhistä asioista, niin on se nyt, kun se on menossa perikatoon, täynnä kaikenlaista demonien pahuutta, koska ihmisten huonous lisääntyy ja rakkaus sammuu.»¹⁵

Demonit olivat saaneet voimakkaan otteen maailmasta; ne olivat kaiken pahan aiheuttajia. Noidat olivat niiden työvälineitä. Mutta eikö tämän huomioiden ollut parasta — sensijaan että rangaistiin noitia — rukoilla Jumalaa poistamaan demonien vallan? Jos noidat olivat työvälineitä, miten heitä voitiin rangaista? Inkvisiittorit ratkaisevat ongelman seuraavasti. »Ihmisessä on kolmenlaisia seikkoja, joita ohjaa kolme taivaallista vaikuttajaa: tahdontoimintoja, järjentoimintoja ja ruumiintoimintoja, joista ensimmäistä ohjaa välittömästi vain Jumala, toista enkeli ja kolmatta jokin taivaankappale.»¹⁶ Siten on ihmisen tahto välittömässä mielessä vapaa; jokainen on suoranaisesti teoistaan vastuussa. Mutta koska tahdossa oleva

¹³ *Zilboorg, G.: The medical man and the witch during the renaissance, 45—47 (Zilboorg 1935).*

¹⁴ Ks. esim. *Zilboorg 1935, 50 seur.*

¹⁵ *Hexenhammer (Schmidt) I, 28.*

¹⁶ *Ibid. 75.*

liikuttava voima on tekemisissä aistien ja järjen kanssa, voi tahtoa välillisesti ohjata vaikuttamalla niihin. Demonit pystyvät sen tekemään ja ovat siten välillisessä mielessä noitien pahuuden syy.¹⁷ Kun noita teki liiton paholaisen kanssa, oli tämä saattanut monin tavoin taivutella häntä siihen. Mutta silti liitto oli kuitenkin välittömässä merkityksessä osoitus, että noita oli vapaasti luopunut Jumalasta ja tahtoi pahaa.¹⁸ — On helppo nähdä tämän skolastisen psykologian seuraukset: sillä saattoi hämärtää kaiken eron henkisen sairauden ja terveyden väliltä.

Näin helpolla eivät kirjoittajat kuitenkaan selvinneet. Oli eräs suurta kannatusta saanut »luonnontieteellinen», astrologinen teoria, joka heidän täytyi kumota. Keskiajan ihmiselle oli selvää, että tähtien asento vaikutti tapahtumiin maan päällä. Myös kristilliset ajattelijat hyväksyivät ajatuksen tietyissä rajoissa. Ristiriidat syntyivät vasta pohdittaessa, millainen tähtien suhde oli Jumalaan ja armoon. Jos tähdet ohjaavat ihmistä deterministisesti, niin miten käy kristinuskon perustotuksien? Näitä kysymyksiä pohti mm. Augustinus teoksessaan *De civitate dei*.¹⁹ Arabien vaikutuksesta astrologinen determinismi oli länsimailla muodostunut vakavasti otettavaksi tekijäksi.²⁰

Jos hyväksyttiin astrologinen determinismi, ei noitien tekoja selitettäessä tarvittu demonologista selitystä. Samalla kävi epäselväksi noitien vastuun ongelma: olivatko he todella vastuussa vai olivatko he tiettyjen tähtien vaikutukselle alistettujen kompleksioittensa »uhreja»? Tällainen selitys ei tietenkään sopinut Sprengerin ja Institoriksen kaavaan, ja he torjuivatkin sen jyrkästi. Ensinnäkin oli astrologinen determinismi suorastaan kerettiläinen. »Jos esitetään, että kaikki johtuu välttämättä tähdistä, silloin kumotaan sen kautta ansio ja siten myös epäansio; silloin kumotaan armo ja sen myötä vanhurskaus.» Silloin »sallittaisiin hillitön noituus ilman moitetta, ja pakotettaisiin ihminen palvomaan ja rukoilemaan tähtiä».²¹

Tähdet vaikuttivat kyllä ihmisen käyttäytymiseen, sen kirjoittajat myöntävät. Esimerkiksi kuulla oli kyky liikuttaa nesteitä. Koska aivot olivat ihmisruumiin kostein osa ja toisaalta järjen ohjaaja, vaikuttivat kuun vaihtelut ihmisen järkeen. Lisääntyvä kuu sekoitti ihmisen mielikuvitusta.²² Mutta tällainen vaikutus oli vain »osittainen ja satunnainen» noitatekojen selitys. Tähtien vaikutus oli aina luonnonjärjestyksen mukainen, »mutta noitien teot, koska ne ylittävät luonnon tavallisen järjestyksen, eivät voi olla niiden vaikutusten alaisia».²³

¹⁷ Hexenhammer (*Schmidt*) I, 68—69.

¹⁸ *Ibid.* 65 seur.

¹⁹ *Augustinus: Der Gottesstaat* 1, 262 seur.

²⁰ *Crombie* I 1964, 57.

²¹ Hexenhammer (*Schmidt*) I, 70.

²² *Ibid.* 88.

²³ *Ibid.* 69 ja 87.

Malleuksen tekijät vetävät huolellisesti linjaa reaalisten ja kuviteltujen ilmenemismuotojen välillä noituudessa. Reaalisten ilmiöiden osuus korostuu teoksessa jo siitä syystä, että inkvisiittorit selittävät keskittyvänsä vain niihin. Silmäkääntötemput kuuluivat etupäässä ennustajille, heidän teoksensa keskittyi tarkastelemaan »todellisia noitatemppeja».²⁴ *Canon Episcopi* ei puhunut ollenkaan uusista noidista, joten sen sanoja ei voitu käyttää noituuden reaaliiteetin kumoamiseen.²⁵

Mutta tekemästään rajoituksesta huolimatta eivät Sprenger ja Institoris voineet sivuuttaa ongelmaa, vaan joutuivat palaamaan siihen jatkuvasti. He myöntävät, että kuun vaihtelut vaikuttivat ihmisten aivoihin ja siten heidän mielikuvitukseensa.²⁶ Samoin he myöntävät — Aristotelesta lainaten — että ihminen kokee unissa monia aistimusvoimaisia elämyksiä. Tämä johtuu veren ja muiden nesteiden liikkumisesta sisäisiin aistimusvoimiin. »... tämä voi myös tapahtua samankaltaisen demonin aiheuttaman paikallisen liikkeen vuoksi eikä ainoastaan nukkuvilla vaan myös valveilla olevilla, joissa demonit pystyvät nostattamaan sisäiset henget ...» ja siten vaikuttamaan ihmisen mielikuvitusvoimiin. »... ja sellaista nimitetään sisäiseksi kiusaukseksi.» Valveilla ollessaan ihminen pystyy järkensä avulla vapaaehtoisesti palauttamaan mieleensä sisäisiin aistimusvoimiinsa liittyvät mielikuvat. Demoni voi menetellä kahdella tavalla: se aiheuttaa ihmiselle edellä kuvattuja »sisäisiä kiusauksia» tai estää järjentoiminnat, »riivaa» ihmisen. Molemmat tavat johtavat ihmistä tekemään demoneille mieleisen ratkaisun, liittoutumaan niiden kanssa.²⁷

Kaksi keskeistä kohtaa, joissa kysymystä noituuden reaalisuudesta / kuvitteellisuudesta koko noitavainojen historian ajan pohdittiin eniten, olivat noitien lento sabattiin ja heidän eläimeksi muuttumisen tai muuttamisen kykynsä. *Malleus* omistaa niille runsaasti huomiota. *Canon Episcopin* kannanoton tähden tuotti noitien lentokyvyn ongelma vaikeutta. Siitä näet oli vedetty johtopäätös, että myös noitien tihutyöt olivat mielikuvitusta. Tällaiset mielipiteet olivat olleet »mittaamattomaksi vanhingoksi pyhälle kirkolle, koska (noidat) ovat jo useita vuosia jääneet tämän turmiollisen mielipiteen vuoksi rankaisematta ... sentähden he ovat myös lisääntyneet äärettömästi, niin ettei enää ole mahdollista heitä juuria pois...»

Elleivät noidat pystyisi todella lentämään, johtuisi se joko siitä, että Jumala ei sallisi sitä tai siitä, että paholainen ei pystyisi sitä tekemään. Mutta ensimmäinen ei päde, koska Jumala antaa tapahtua suurempiakin tekoja, miksei sitten myös pienempiä. Noita pystyy demonien avulla vaihtamaan lapsia, miksei sitten myös lentämään? Kirjallisuudessa oli monia

²⁴ Ibid. 10.

²⁵ Ibid. 12.

²⁶ Ibid. 88.

²⁷ Ibid. 114—118.

kertomuksia, kuinka maagikot lensivät paikasta toiseen. Mikseivät sitten noidat siihen pystyisi?²⁸ »Tosin täytyy kuitenkin myöntää: on totta, että sellainen voi kohdata ei vain valveilla olevia vaan myös nukkuvia, nimitäin että he unessa liikkuvat paikallisesti ja ruumiillisesti.» Tämä voidaan osoittaa unissakävelijöillä.²⁹ Démoni saattoi harjoittaa temppujaan myös unen aikana. Kuvaavaa on, että kirjoittajat tässäkin puhuvat uneksijan ruumiillisesta siirtymisestä. He ovat johdonmukaisesti laajentamassa demonien ja noitien todellisten tekojen aluetta.

»Mutta lento tapahtuu seuraavalla tavalla: ... heidän (so. noitien) on valmistettava salvaa keitetyistä lasten luista, erityisesti sellaisten lasten, jotka he ovat tappaneet ennen kastamista, ja siveltävä sillä demonin ohjeen mukaan jokin tuoli tai puunkappale, minkä jälkeen he nousevat heti ilmaan, sekä päivällä että yöllä, näkyväisinä tai näkymättöminä ...» Joskus he ratsastavat ilman voidetta eläimillä, jotka todellisuudessa ovat demoneja, joskus pelkästään näkymättömästi vaikuttaneen demonisen voiman avulla.³⁰ Mitään selvää kriteeriä, jolla olisi osoitettu syytetyn lentäneen demonin voimasta, eivät kirjoittajat siten tässäkin kohden anna ja jättävät ratkaisut tuomarien harkinnan varaan. Démonit vaihtelivat »kiusallisesti» toimintatapojaan.

Canon Episcopin kanta vaivasi kuitenkin kirjoittajia yhä. Saadakseen omat väitteensä hyväksytyiksi he päätyivät väittämään, että ne olivat *Canonin* kanssa sopusoinnussa! Vaikka se opetti, että noitien lennot olivat mielikuvitusta, niin »kuka on niin tyhmä, että haluaisi tehdä johtopäätöksen, että he (so. noidat) eivät voisi lentää myös ruumiillisesti?». Joka sellaista teki, tarkasteli vain »*Canonin* sanojen kuorta» ja joutui auttamatta risti-riitaan kaikkien auktoriteettien jopa raamatun kanssa. Oli tutkittava »*Canonin* sanojen ydintä» ja huomattava, että siinä ei puhuttu ollenkaan noituudesta, josta *Malleuksen* kirjoittajat puhuivat.³¹

Noita ei todellisuudessa voinut muuttaa itseään tai muita eläimeksi; tässä Sprenger ja Institoris olivat *Canonin* kanssa samaa mieltä. Démoni ei kyennyt luomaan uutta. Oli kuitenkin tehtävä eräs erottelu: luontokappaleet olivat joko täydellisiä — kuten ihminen — tai epätäydellisiä — käärmeet, sammakot. Edellisiä pystyi luomaan vain Jumala. Jälkimmäisiä — joiden epätäydellisyys johtui siitä, että niitä saattoi syntyä »luonnollisella» tavalla esim. liasta — pystyi luomaan myös démoni keräämällä elementtien siemeniä. Toisin sanoen käyttäen laajaa tietoaan luonnosta démoni ja niinmuodoin myös noita saattoivat toimia, ikäänkuin olisivat muuttaneet mutaa käärmeiksi tai sammakoiksi.

²⁸ Hexenhammer (*Schmidt*) I, 41—44.

²⁹ *Ibid.* 45.

³⁰ *Ibid.* II, 49.

³¹ *Ibid.* 51—52; vrt. s. 23.

Jos demonit näyttivät muuttavan »täydellisen luontokappaleen» eläimeksi, oli aina kyseessä silmänkääntötempu. Demoni tai noita vaikutti ihmisen sisäisiin aistivoimiin siten, että tämä luuli itsensä tai jonkun muun muuttuneen eläimeksi. Tai sitten demoni meni johonkin eläimeen ja »riivasi» sen, jolloin ihmiset saattoivat uskoa, että kyseessä oli eläimeksi muutettu ihminen.³²

Malleuksen silmiinpistävimmäksi piirteeksi on luettu sen voimakas *naisviha*. Huolimatta siitä, että aikaisemminkin olivat noitakuvitelmat liittyneet etupäässä naisiin, jyrkensi *Malleus* tätä käsitystä huomattavasti.³³ On selvää, että tässä joudutaan katsomuksiin, jotka keskiajan lopulla olivat yleisempiä kuin vain noituutta koskevia: olisi tutkittava suhtautumista naiseen yleensä. *Hansen* on viitannut aikauden *askeettiseen ihanteeseen*.³⁴ Tämä onkin varmasti vaikuttanut inkvisiittorien katsomuksiin etenkin heidän suhtautumisessaan sukupuolielämään. He pitävät rakkautta »henkisen sairauden muotona» ja vetoavat Avicennan auktoriteettiin osoittaakseen, että se on epänormaali mielentila. He yhdistävät sen paholaiseen, koska sillä katsottiin olevan erikoisen suuri valta juuri sukupuoliasioihin, koska paratiisin rikos oli ollut sukupuolinen.³⁵

Inkvisiittorit olivat sitoutuneet selibaattiin, täydelliseen seksuaaliseen pidättyvyyteen. Mutta ihanne oli toista kuin todellisuus. On jotenkin tragikoomista, että he suorastaan mässäilevät vaikeuksilla, joita ihmisillä oli seksuaalielämässään, siinä määrin, että *Malleusta* on nimitetty »seksuaalisen psykopatian esityskirjaksi». ³⁶ Pornografinen motiivi on selvästi ollut mukana kannustamassa näiden »siveyden vartijoiden» kirjoitusta. Kielletty hedelmä oli synnyttänyt heissä sukupuolisuuteen perustuvan aggression, jonka kannustimena oli räikeä ja kohtalokkaita seurauksia saanut sadismi. Noidat olivat enemmistöltään naisia, mutta heidän »uhrinsa» ensi sijassa miehiä.³⁷ Jo tässä ilmenee inkvisiittorien ajattelun seksuaalinen tausta. — Toisaalta on kuitenkin mahdollista, että inkvisiittorien omat kokemukset vahvistivat heidän käsityksiään naisista; juuri naiset ovat saattaneet harjoittaa niitä taikoja, jotka olivat pohjana noitadoktriinissa.

Naisista puhuessaan inkvisiittorit unohtavat kankearakenteisen skolastisen kaavansa ja vyöryttävät suorastaan kaunopuheisesti esiin suuren määrän auktoriteettien lausuntoja. Naisia oli miehiä helpompi taivutella liittolaisiksi. Heidän uskonsa oli heikko. Sitä todisti jo »naisen» (femina) etymologia, sillä sana koostui termeistä »usko» (fe) ja »vähemmän» (minus)! Siten uskosta luopuminen tapahtui kivuttomasti. Naisten kompleksio oli

³² Ibid. I, 145—157; II, 88—93.

³³ *Hansen*: Quellen, 416—44.

³⁴ *Hansen* 1900, 485.

³⁵ Zilboorg 1935, 56.

³⁶ *Taylor*, G. R.: Sex in history (1959), 111.

³⁷ *Hexenhammer* (*Schmidt*) II, 206.

myös miehiä alttiimpi henkien vaikutukselle. He olivat voimiltaan heikkoja ja toisaalta liukaskielisiä, joutuivat helposti riitaan keskenään ja pyrkivät sitten kostamaan noitakeinojen avulla.³⁸ Naiset olivat turhamaisia: »Ei ole ainoatakaan miestä maan päällä, joka siinä määrin näkisi vaivaa miellyttääkseen hyvää Jumalaa, kuin vain kohtalaisenkin kaunis nainen tekee työtä miellyttääkseen turhuuksillaan miehiä.»

Mutta pääsyy oli kuitenkin toisaalla: »Kaikki tapahtuu lopultakin lihanhimosta, joka heillä (so. naisilla) on kyltymätön. Sentähden he ovat myös demonien kanssa tekemisissä tyydyttääkseen himonsa. — Tähän voisi vielä paljon lisätä, mutta järkevälle on tullut riittävän selväksi, että ei ole mikään ihme, kun huomataan noitakerettiläisyyden tahraavan enemmän naisia kuin miehiä.»³⁹ Naiset olivat myös vaikuttaneet ratkaisevasti historian kulkuun. »Kun tutkimme, huomaamme, että melkein kaikki maailman valtiot ovat hävinneet naisten toimesta. Nimittäin ensimmäinen onnellinen valtakunta Troija hävitettiin erään naisen, Helenan, koston tähden, ja samalla kuoli monta tuhatta kreikkalaista . . . Rooman valtakunnan oli kärsittävä paljon pahaä täydellisen lutkan, Kleopatran tähden, samoin muiden valtakuntien. Siitä syystä ei ole mikään ihme, jos maailma kärsii naisten pahuuden tähden.»⁴⁰

Noitadoktriinin pohjana oleva sukupuolisuuteen perustuva jännitys on näissä lausumissa ilmeinen. Se näkyy myös monessa muussa inkvisiittorien toteamuksessa. »Lopulta tutkittaessa itse ruumiin lihallisia haluja: niistä tulevat lukemattomat ihmiselämän harmit, niin että me syystä voimme sanoa Cato Uticensiksen kanssa: Jos maailma voisi tulla toimeen ilman naisia, seurustelisimme me (so. miehet) jumalien kanssa; koska itse asiassa, jollei olisi naisten paheita puhumattakaan noitien paheista, olisi maailma vielä vapaa lukemattomista paheista.»⁴¹ Ja toisessa yhteydessä he esittävät hurskaan kiitoksen: »Ylistetty olkoon korkein, joka on suojellut tähän saakka miessukupuolen niin hyvin sellaisesta häpeästä (so. noituudesta): koska hän siinä muodossa halusi meille syntyä, on hän myös pitänyt sitä parempana.»⁴²

Seksuaalinen sadismi ei luonnollisesti ole riittävä selitys noitadoktriinin synnylle. Mutta niiden tekijöiden rinnalla, joita edellä on osoitettu, on tämän doktriinin aggressiiviseen, vainoharhan luonteeseen kuitenkin voimakkaasti vaikuttanut sadismi, jonka syntymiseen katolisen kirkon selibaatti-ihanne oli ollut edellytyksenä.

Kolmannen osan teoksestaan inkvisiittorit omistavat noitaprosessin luonteen selvittelylle. Menettelytapa oli sama kuin inkvisitioprosessissa yleensä.

³⁸ Hexenhammer (*Schmidt*) I, 97—107.

³⁹ Ibid. 97—107.

⁴⁰ Ibid 104—105.

⁴¹ Ibid. 104.

⁴² Ibid. 106—107.

Syntyessään se oli syrjäyttänyt vanhan kanonisen prosessin akkusatorisen luonteen ja antanut kerettiläisten syyttämisen virkamiesten tehtäväksi.⁴³ Tätä tapaa suositeltiin myös *Malleuksessa* käyttökelpoisimpana menettely-nä. Sellaiseen tuomarit saivat aiheen jollakin seudulla liikkuvista huhuis-ta.⁴⁴ Koska noidat olivat kerettiläisiä, heitä vastaan sai käyttää kaikkia mahdollisia todistajia, rikokseen osallistuneita, rikollisia, orjia herrojansa vastaan, toisia noitia — tosin viimeksi mainittuja vain muiden todistajien puuttuessa ja aina syytettyä vastaan, syytetyn sukulaisia, hänen vihollis-iaan.⁴⁵ Todistajat eivät kuitenkaan riittäneet syytetyn tuomitsemiseen; lisäksi tarvittiin välttämättä tämän oma tunnustus. Se oli tuohon ai-kaan yleinen oikeuskäytäntö, kuten myös inkvisiittorit ilmoittivat.⁴⁶ Jos tunnustusta ei saatu muuten, oli käytettävä kidutusta. Sen sai aloittaa vasta kun syytettyä jo epäiltiin vahvoin perustein. Ensimmäinen oli kidutuksella pelkäämistä uhattava ja pidettävä syytettyä edelleen vankilassa. Monesti nimittäin noidat tulivat vankilassa niin vahvoiksi, että uskalsivat hylätä paholaisen ja tunnustaa, selitetään *Malleuksessa*. Kidutusta oli lykättävä siitä syystä, että se sai useat tunnustamaan valheellisesti, kun taas toiset olivat paholaisen avulla tulleet niin koviksi, etteivät millään tunnustaneet. Syytetyille sai jopa luvata, että heidän henkensä säästettäisiin, jos he tun-nustaisivat. Jos kuitenkin kidutus kävi välttämättömäksi, oli varma merkki syyllisyydestä, ellei kidutettava kyennyt itkemään. Jos hän ei tunnusta-nut, oli siihen kolme mahdollista syytä. Ensimmäinen hän saattoi olla hengeltään tavallista kovempi, toiseksi hänellä saattoi olla jossakin kätöksessä taikakaluja, tai sitten hänen kanssarikollisensa suojelivat häntä.⁴⁷ Myös tässä kohdin inkvisiittorit siten liikkuiivat kehässä käyttäen todisteena sitä mikä oli todistettava. Mikään humaninen näkökohta ei näytä edes käväisseen heidän mielessään, kun he suosittelivat kidutuksen käyttöä. »Paholaisen liittolaiset» olivat heille kauhistuttavia vihollisia, joita kohtaan ei tarvinnut tuntea sääliä.

3. *Demoninen magia.*

Malleuksessa todetaan, että on olemassa 14 lajia taikuutta.¹ Kirjoittajat rajasivat niistä tutkimuksensa kohteeksi vain yhden lajin, kerettiläisen noituuden, josta edellisessä luvussa on ollut puhe. Mutta myös muista taikuuden lajeista ilmestyi runsaasti kirjallisuutta, ja niiden harjoitta-

⁴³ Hansen 1900, 213.

⁴⁴ Hexenhammer (*Schmidt*) III, 32—37.

⁴⁵ *Ibid.* 42—45.

⁴⁶ *Vrt. Hansen 1900, 497.*

⁴⁷ Hexenhammer (*Schmidt*), III, passim.

¹ *Ibid.* I, 195.

misesta epäillyille langetettiin tuomioita. Tässä luvussa olen käsitellyt aihepiiriä, jota voi kutsua *demoniseksi magiaksi*. Sen synonyymina käytettiin usein termiä *musta magia*. Aineistoni puitteissa ovat selvästi yleisimmät nimitykset mustan, demonisen magian harjoittajista olleet *maagikko* ja *nekromantikko*.

Keskiajan alun luonnonfilosofia oli vahvasti uskonnon palvelija. Teologia saneli kysymyksenasettelut. Luonnontutkimuksen odotettiin vain tarjoavan eläviä moraalisten tosiseikkojen symbooleja.² Vuosisatojen kuluessa alkoi ajattelutapa kuitenkin muuttua. Yksi tärkeimmistä syistä oli länsimaiden joutuminen tekemisiin arabien kanssa. Heidän välityksellään tutustuttiin myös aikaisempaa perusteellisemmin kreikkalaiseen ajatteluun. Arabit suhtautuivat luontoon toisin, kuin mitä länsimailla oli tehty: he pyrkivät löytämään tiedon, jonka avulla luontoa voitaisiin hallita. Heidän keinoinaan tässä olivat magia, alkemia ja astrologia, »tieteet», joissa kaikissa oli tärkeää ajatus luonnon hallitsemisesta. Magiasta tuli myös länsimailla tieteen osa. »Luonnon kirjan» salattuja merkkejä oli opittava lukemaan, ei pelkästään Jumalan pelastussuunnitelman löytämiseksi, vaan myös ihmisen elinehtojen parantamiseksi.³

Alkavan renessanssin aatevirtauksissa magialla oli myös voimakas uskonnollinen aspektinsa. Tästä näkökulmasta siitä voi käyttää nimitystä *spiritualistinen magia*. Uudessa arabien välityksellä omaksutussa tietämyksessä oli Aristoteleen ajattelu noussut etualalle. Systemi, jonka hänen, Ptolemaioksen ja eräiden muiden ajattelu tarjosi, oli kokonaisuus, joka sulki piiriinsä kaiken mahdollisen.⁴

Aristoteleen filosofian ja kristillisen teologian yhteensovittamisen pyrkimys antoi voimakkaan sysäyksen ajattelun kehitykselle 1200- ja 1300-luvuilla. Näin luotu oppirakennelma ei kuitenkaan tyydyttänyt kaikkia, vaan syntyi oppositio, jonka esikuvaksi nousi Platon — tosin ei niinkään suoranaisesti, vaan uusplatonilaisen tulkinnan muodossa.⁵ Platon nähtiin oikeana »johdattajana Kristuksen luo». Hän oli päässyt filosofeista lähimäksi totuutta. Tämänkaltaisen ajattelun keskuspaikaksi muodostui 1400-luvulla Firenze, etenkin kahden ajattelijan Marsilio Ficinin ja kreivi Pico della Mirandolan ansiosta.⁶

Magia oli se tieto salatuista luonnonvoimista, joihin platonistit oppinsa perustivat. He selittivät tämän tiedon historian seuraavasti. Mooses oli saanut Jumalalta myös toisen ilmoituksen, kuin mikä sisältyi raamattuun.

² Crombie I 1964, 15.

³ Ibid. 52—53. Vertaa kuitenkin ibid. 16—19.

⁴ Crombie I, 1964, 48.

⁵ Varhaiskeskiajalla Platon ja uusplatonismi oli vaikuttanut ajatteluun huomattavasti. Ks. Crombie I 1964, 13 seur. P:n vaikutuksesta ks. myös ibid. 27—32.

⁶ Peuckert, W-E.: Pansophie. Ein Versuch zur Geschichte der weissen und schwarzen Magie (Peuckert 1956), 1—29.

Tämä tieto joutui egyptiläisille papeille ja heidän välityksellään kreikkalaisille. Senvuoksi oli Platon päässyt lähelle totuutta. Tieto oli säilynyt perimätietona myös juutalaisten keskuudessa ja kirjoitettu myöhemmin Kabballassa muistiin. Siten olivat platonilainen filosofia ja juutalaisten perimätieto syvimpiä tiedon lähteitä.⁷

Myös Saksassa oli näillä ajatuksilla jalansijaa 1500-luvun alussa; ehkä kuuluisimmat nimet olivat siellä Sponheimin apotti *Joh. Trithemius* (k. 1516) ja *Cornelius Agrippa* (k. 1536). Edellinen kirjoitti magiasta mm. teoksen *Steganografia*, jossa hän esitteli itämaista kabbalistista viisautta ja keinoja, joiden avulla kirjoitus voitiin salata muilta.⁸ Sitä kuuluisammaksi tuli kuitenkin Agrippan pääteos magian alalta *De occulta philosophia*, jonka hän aloitti jo 1510-luvulla, mutta joka ilmestyi vasta 1533.⁹ Koska Agrippan nimi liittyi kiinteästi ajatuksiin demonisesta magiasta Suomessa, on tässä syytä tutustua magiaan lähemmin juuri hänen johdollaan.

Agrippan mukaan universumi on *hierarkia*, jonka osat ovat kiinteässä yhteydessä toisiinsa siten, että ylempi osa säätelee aina alempaansa. Hierarkian huippuna on Jumala, joka »säteilee» voimaansa koko hierarkian läpi. Ihmisellä on erikoisasema, sillä hän pystyy läpäisemään hierarkian ja saavuttamaan ylempien asteiden, jopa Jumalan voiman.¹⁰

Maailma koostuu neljästä elementistä: maasta, ilmasta, tulesta, vedestä. Taivaallinen ja maallinen todellisuus eroavat toisistaan siinä, että edellisessä elementit ovat puhtaampia kuin maallisessa. Taivaankappaleet hallitsevat maallisia olioita, kuten hierarkiaan kuuluu. Niillä on rationaaliset sielut, joiden ohella muita korkeita olioita ovat demonit, joista toiset ovat hyviä, toiset pahoja. Maagikko, joka tuntee näiden henkisten elementtien suhteet, pystyy niiden avulla suorittamaan suurenmoisia tekoja.¹¹ Mutta vain harva pystyy ymmärtämään magiaa; se ei ole massoja varten. Tavallinen ihminen toimii tähtien vaikutuksen mukaisesti, on sidottu. Maagikko puolestaan on vapaa: hän saattaa vaikuttaa taivaankappaleisiin ja demoneihin loitsuilla, talismaneilla ja taivaallista vetovoimaa omaavilla fyysisillä esineillä. Siten hän ei ollut luonnollisten voimien alainen, vaan niiden herra. Tämä ajatus sai renessanssin intellektuelleissa voimakasta vastakaikua.¹² Se näkyy esim. *Teophrastus Paracelsuksella*; hänen mukaansa »onni» on tietoa luonnon rakenteesta, »epäonni» tietämättömyyttä. Tiedon avulla ihminen saattaa ennustaa luonnontapahtumat ja käyttää hyväkseen

⁷ Peuckert 1956, 29—35.

⁸ Ibid. 78—84.

⁹ Ibid. 107 seur.

¹⁰ Nauert, C. G. Jr.: *Agrippa and the Crisis of Renaissance Thought* (Nauert 1965), s. 265.

¹¹ Ibid. 266—269.

¹² Ibid. 234—235.

luonnonvoimia. Täten magiassa ilmenee eräs humanismin keskeisistä käsitteistä: usko tiedostavan ja tietävän ihmisen tahdonvapauteen.¹³

Agrippan kaltaiset maagikot vakuuttavat, että demonien hyväksikäyttö on täysin sallittua. Muiden olioiden tavoin demonit muodostavat hierarkian. Demonien ja niiden hebreankielisten nimien välillä vallitsee yhteys: tuntemalla nimet ja hierarkian saattaa maagikko hallita demoneja. Mutta vain hyviä henkiä on luvallista kutsua, pahojen henkien kutsuminen on kiellettyä, mustan magian harjoittamista. Sellaisia ihmisiä on ankarasti rangaistava.¹⁴

Luonnollista magiaa pystyvät harjoittamaan vain harvat, mutta musta magia on myös oppimattoman kansan kykyjen ulottuvilla.¹⁵ Tässä Agrippa selvästi lukee monet kansan perinnäisistä taikatavoista mustan magian piiriin. Tämän rinnalla oli kuitenkin vahva kirjalliseen traditioon pohjautuva musta magia, jolla oli salaisoppinsa samaan tapaan kuin luonnollisessa magiassakin. Apotti Trithemius luettelee v. 1508 laatimassaan teoksessa *Antipalus maleficorum* suuren joukon kirjoja, joita pahojen henkien manaajat käyttivät. Niistä näkyy, että myös heille oli juutalainen traditio tärkeä. Etenkin on mainittava kuningas Salomoniin liittyvä perinne. Jo hellenistisenä aikana ajateltiin, että oli olemassa Salomonin testamentti. Jumala oli lähettänyt hänelle noitasormuksen, jonka avulla hän oli manannut demoneja erilaisia tehtäviä suorittamaan. Testamenttiin liitettiin myöhemmin toinen kirjoitus, joka sai nimekseen »Salomonin avain» (*Clavis Salomonis*, 1100-tai 1200-luvulta).¹⁶ Monien juutalaiseen maailmaan palautuvien kirjoitusten ohella näkyy Trithemiuksen luettelosta mustan magian arabeilta saamat vaikutteet; hän mainitsee esim. kirjan *Liber Mahumeth*. Siten oli pahojen henkien manaamisella samanlaisia lähtökohtia kuin luonnollisella magialla.¹⁷

Sellaisten maagikoiden kuin Ficinon, della Mirandolan, Trithemiuksen ja Agrippan tavoitteet olivat todella »rehelliset». Heidän päämääränsä olivat uskonnollisia tai luonnonfilosofisia eivätkä he pyrkineet niihin pahojen henkien manaamisella.¹⁸ Omaa aikaansa he eivät kuitenkaan pystyneet vakuuttamaan päämääriensä puhtaudesta; luonnollisen ja mustan magian välistä eroa ei noteerattu tarkoin. Tämä on ymmärrettävää kahdestakin syystä. Luonnollisen magian harjoittajat selittivät käyttävänsä operaatioissaan hyviä henkiä hyväkseen. Mutta ei ollut kuitenkaan mitään yleisesti

¹³ Ks. Pachter, H. M.: *Paracelsus. Magic into science* (Pachter 1951), 66—69.

¹⁴ Nauert 1965, 270; Peuckert 1956, 33.

¹⁵ Nauert 1965, 270.

¹⁶ Peuckert 1956, 47.

¹⁷ Ibid. 47—59.

¹⁸ Ks. esim. Waller, D. P.: *Spiritual and demonic magic from Ficino to Campanella* (Waller 1958), jossa tähän kysymykseen on kiinnitetty useissa kohdin huomiota. Samoin: Nauert 1965, 248, 270; Peuckert 1956, passim.

hyväksytyä kriteeriä, jonka he olisivat voineet esittää väitteensä tueksi. Aikakauden voimakkaana ennakkokäsityksenä oli, että demonit, joihin ihminen etsi kosketusta, olivat pahoja. *Malleuksen* tapaisten kirjojen ilmes-
tyminen vahvisti tällaista käsitystä. *Yhtenä* syynä oli myös se, että magian edustajien maailmankuva poikkesi skolastis-teologisista käsityksistä. Myös niiden mukaan universumi oli hierarkkinen, mutta ihmisen tuli pyrkiä selvittämään vain hierarkian *rationaaliset kategoriat*. Siihen oli pysähdyttävä. Maagikot selisijaan pyrkivät kategorioiden »läpi» löytämään todella vaikuttavat luonnonvoimat. Samoin herätti skolastisten teologien epäluuloa se, että maagikot selittivät kykenevänsä alistamaan luonnon tahtoonsa.¹⁹ Heidän luja luottamuksensa omiin voimiinsa joutui ristiriitaan kirkon virallisen opetuksen kanssa. Luonnollisinkin magian edustajat leimattiin usein pahojen henkien manaajiksi niiden rinnalla, jotka todella pyrkivät tekemään niin.

Uuden ajan alun kuuluisin »musta» maagikko on saksalainen *Johannes Faust*. Todelliset tiedot hänestä ovat minimaaliset. Hän syntyi joskus 1400-luvun lopulla, kuoli luultavasti 1540. Hän vietti kiertelevää elämää, harjoitti magiaa, jonka päämäärät tuskin olivat samat kuin esim. *Agrippan*.²⁰ Niin vähän kuin *Faustista* onkin luotettavia tietoja, sitä enemmän hänen hahmoonsa liitettiin erilaisia piirteitä. Moni mustan magian oppikirja kantoi hänen nimeään, esim. »*Dr Johannis Fausti Cabala nigra, magia naturalis et innaturalis*» ja »*Dr Johann Faustus Miracul-Kunst und Wunderbuch oder die schwarze Rabe genannt, auch der dreifache Höllenzwang*». ²¹ Kertomukset, jotka olivat syntyneet muiden maagikoiden yhteydessä, liittyivät helposti *Faust-tarina*an

Se henkilö, joka on runsaasti luovuttanut piirteitä *Faust-tarina*an, on *Agrippa*. Hänellä oli tämän ohella myös persoonallisesti laajalle levinnyt »mustan» maagikon maine. Kuuluisa ranskalainen ajattelija *Jean Bodin* selitti, että *Agrippa* oli ollut aikansa suurin maagikko. Hänen villa-koiransa »ydin» oli itse asiassa ollut paha henki, joka oli palvellut isäntäänsä. Paha henki oli *Agrippan* kuoltua noutanut hänen ruumiinsa.²² *Jesuiitta Martin Delrio* kertoi *Agrippasta* 1500-luvun lopulla toisenlaisen tarinan. Muuan maagikon oppilas oli mestarinsa poissa ollessa ottanut tämän manauksia sisältävän kirjan. Heti kun oppilas oli avannut kirjan, oli paikalle tullut paha henki, ja oppilas oli kuollut joko pelästyksestä tai demonin toimesta. Kun *Agrippa* oli nähnyt ruumiin, hän oli kutsunut pahan hengen luokseen, käskenyt sen mennä ruumiiseen ja pitää sitä liikkeessä. Tällä tavalla hän oli muiden oppilaittensa nähtäväksi lavas-

¹⁹ *Nauert* 1965, 236.

²⁰ *Baschwitz* 1963, 33—41.

²¹ *Peuckert* 1956, 156—160.

²² *Baschwitz* 1963, 121—122.

tanut kohtauksen, jonka mukaan oppilas olisi kuollut vasta heidän nähtensä, ja siten itse säästyi syytöksiltä.²³

Samoin kuin Faustin kohdalla kirjoitettiin myös Agrippan nimiin mustan magian ohjeita. Kuuluisin näistä väärennyksistä on ns. *Pseudo-Agrippa* neljäs kirja hänen teokseensa *Salaisesta Filosofiasta*. Suurin osa siitä on kompilaatiota Agrippan itsensä kirjoittaman teoksen kolmesta kirjasta.²⁴

Kiellettyjen kirjojen lukemisen ohella saattoi »mustan» maagikon tunnustaa, mikäli löytyi hänen tekemänsä sopimus paholaisen kanssa. Se ei näet antanut demoneja maagikon käyttöön ilmaiseksi, vaan vaati tämän ruumiin ja sielun kuoleman jälkeen. Tässä yhtyvät jälleen kuvitelmat ja todelliset aktiviteetit. Liiton solmiminen yhdistettiin keskiajalla useimmiten hengenmiehiin; epäily liittoutumisesta pimeiden voimien kanssa jäi rasittamaan mm. kymmenien paavien mainetta.²⁵ Uuden ajan alussa nousi huomattavimmaksi kuvaukseksi liiton solmimisesta ajateltu Faustin sopimus. Tarinoita siitä kierteli runsaasti; ensimmäisessä Faust-kirjassa siitä on seikkaperäinen kuvaus.²⁶ On selvää, että syytökset liiton solmimisesta saattoivat lähteä tästä huhujen kyllästävästä ilmapiiristä. Mutta on runsaasti esimerkkejä siitä, että puheena olevia sopimustekstejä todella laadittiin. Oli »selvä totuus», että Agrippan ja Faustin kaltaiset maagikot olivat liittonsa ansiosta menestyneet; tämä kannusti yrittämään muitakin esimerkiksi rahapulan poistamiseksi, onnettomuuksien estämiseksi tai onnen saavuttamiseksi.²⁷ Opiskelija G. P. Purschelta löydettiin 1695 Zittaussa paholaiselle osoitettu kirje, jossa latinan ja saksan kielillä luki:

Rukous kiinnittämiseksi. + + + Saatana Jumala Juva, on välttämätöntä ja pitää luvata. Ensimmäinen naula on suojani.

Gottfried Heinrich Pursche

Oi Saatana, haluan palvella sinua, haluanpa myös rakastaa sinua kuolemaani saakka, suo että voin voittaa viholliseni, täten sinä saat minut itseni, tee minut vahvaksi, lujaksi ja voittamattomaksi.

²³ Thorndike, L.: Magic and experimental science V (*Thorndike V 1941*), 136.

²⁴ Peuckert 1956, 127—135.

²⁵ Kiesewetter C.: Faust in der Geschichte und Tradition (*Kiesewetter 1963, 1893*) 118 seur.

²⁶ Ibid 107 seur. Kirja ilmestyi 1587.

²⁷ Sigmund Freud (Eine Teufelsneurose im siebzehnten Jahrhundert. Ges. Werke XIII, 1947, 317—353) on perusteellisesti analysoinut erään itävaltalaisen taiteilijan yritystä päästä sopimukseen paholaisen kanssa. Freud päätyy tulokseen — ja osoittaa halua yleistää sen koskemaan muitakin samanlaisia tapauksia — että taiteilija halusi paholaisen isän korvikkeeksi — hänen oma isänsä oli juuri kuollut. Ainakaan yleiselityksenä tulos ei ole lainkaan vakuuttava. Freudin analyysi tuo silti esiin monia kiinnostavia seikkoja.

Pursche tunnusti laatineensa kirjoituksen. Hänet tuomittiin ensin ruoskittavaksi ja karkoitettavaksi, mutta armahdettiin myöhemmin.²⁸

Faustin ja Agrippan kaltaisilla maagikoilla ajateltiin olevan omat »koulukuntansa», kuten jo edellä on ohimennen käynyt ilmi. Magiaa saattoi oppia myös muissa »kouluissa». Jälleen fantasioihin kätkeytyi todellisuuden itu. Kuuluisin »noitakoulu» oli uuden ajan alussa Toledossa Espanjassa. Sen maine ei tässä suhteessa ollut aivan tuulesta temmattu, sillä Toledossa tutkittiin monissa salaiseuroissa todella innokkaasti maagisia, kabbalistisia, astrologisia ja alkemistisiä aineita. Noitakoulun maineessa oli myös Krakovan yliopisto, jossa Faustin sanotaan opiskelleen. Lutherin mukaan Kölnissä oli magiakoulu, jossa annettiin joka vuosi pahalaiselle yksi oppilas palkaksi.²⁹

Todellisten koulujen ja yliopistojen ohella demonista magiaa ajateltiin oppittavan pahalaisen itsensäkin johdolla. Monissa Euroopan maissa kierteli tarinoita, joissa vuoriin tai muihin paikkoihin yhdistettiin pahalaisen »koulu». Varhain muistiin merkityn tarinan mukaan:

Ranskassa on eräällä seudulla vuori, jolla on muinoin sijainnut Venus-jumalattarelle pyhitetty temppele; siellä on tietyssä paikassa kivi, jota voisi sopivasti nimittää näkymättömyyden kiveksi, sillä joka astuu sille vasemmalla jalallaan, tulee heti näkymättömäksi ja on pahalaisen luona tämän koulussa.

Pahalaisen koulu on suuressa huoneessa; opettaja on ihmishahmossa ja luennoi matematiikkaa, fysiikkaa, mekaniikkaa, teologiaa jne. Oppilaat eivät saa tehdä muistiinpanoja; he saavat vasta kotona merkitä muistiin sen, mikä heille on kuulemastaan jäänyt mieleen. Luentojen aikana tulee kuulijoiden olla hiljaa. Mitään »kurssipakkoa» ei ole, vaan jokainen saa mielensä mukaan valita ajat, milloin haluaa tulla kouluun.³⁰

Todelliset yritykset käyttää demoneja hyväksi ja pelkät sitä koskevat epäilyt johtivat moniin oikeudenkäynteihin ja kuolemantuomioihin. Mitään tarkkoja lukuja ei ole saatavissa, mutta aivan varmaa sen sijaan on, että syytökset ja tuomiot olivat demonisen magian kohdalla huomattavasti vähäisempää luokkaa, kuin mitä »kerettiläisen» noituuden suhteen oli laita. Kun seuraavassa käsittelen vainojen leviämisen yleisiä edellytyksiä, keskityn jälkimmäiseen.

²⁸ Kiesewetter 1963 (1893), 142—143.

²⁹ Handwörterbuch d. dt. Ab. VI, 144—146.

³⁰ Kiesewetter 1963 (1893), 31 nootti 1 (jatkuu s:lle 32).

4. Noitavainojen leviämisen yleisiä edellytyksiä ja aiheuttajia.

Sprenger ja Institoris olivat koonneet *Malleuksessa* keskiajan inkvisiittorien käsitykset kerettiläisestä noituudesta. He pyrkivät siihen, että mahdollisimman moni ihminen omaksuisi ne. Näin tapahtui keskiajan lopulta lähtien. Koska useissa muissa historiallisissa yhteyksissä »keskiajan» ja »uuden ajan» välillä on nähty jyrkkiä muutoksia, on syytä tarkastella, mitä ne merkitsivät noitavainojen kannalta.

Reformaatio lopetti länsimaiden uskonnollisen yhtenäisyyden. Kokonaisuutena ottaen vaihteli suhtautuminen noituuteen katolisissa ja uskonpuhdistuksen omaksuneissa maissa jonkin verran. Mutta mitään ratkaisevaa muutosta ei reformaatio tässä suhtautumistapoihin tuonut. *Lutherin* lapsuuden ympäristönä olivat Thüringenin kaivosseudut, joita edelleen pidetään yhtenä Saksan taikauskosimmista alueista. Perhepiiristä ja lähiympäristöstä saadut vaikutteet sisälsivät runsaasti taikauskoisia kuvitelmia. Varsinkin *Lutherin* äitiä on pidetty erittäin taikauskoisena ihmisenä.¹ Varsinaiset vaikutteet eivät hävinneet myöhemminkään *Lutherin* ajattelusta. Päinvastoin on esitetty, että hän vanhetessaan yhä voimakkaammin pitäytyi maagiseen maailmankuvaansa.²

Lutherin demonologinen oppi oli monessa suhteessa sama kuin *Malleuksen* kirjoittajilla. Paholainen oli myös hänen mukaansa maailmassa esiintyvän pahan aiheuttaja; pahat ajatukset olivat lähtöisin siitä. Hän hyväksyi käsityksen paholaisen ja noidan välisestä liitosta noituuden ytimenä. Noidat vahvistivat sakramentteineen ja seurakuntineen paholaisen valtaa. Jos he olivat aiheuttaneet myös vahinkoa, oli heidät armotta tuomittava. »Sellaisia kohtaan ei ole tunnettava sääliä. Haluaisin polttaa heidät itse...»³

Maailmassa liikkui valtava määrä demoneja, joita *Luther* monessa yhteydessä kertoi itsekin nähneensä. Hänen sairaudenselityksensä näyttää täpötähtisen yhtä voimakkaasti maagiseen suuntaan kuin *Malleuksen* kirjoittajilla. Paholainen aiheutti sairauden panemalla liikkeeseen »luonnolliset» syyt. Lääkärien parannusmenetelmät olivat yksinään voimattomia, sillä he eivät tajunneet, että syynä oli demonien voima. Senvuoksi oli lääkkeiden tehoa lisättävä uskolla ja rukouksella. Kaikki epäpuhtaat olivat demonien riivaamia. Jumalan suostumuksella demonit myös aiheuttivat myrskyjä, levittivät ruttoa.⁴

Luther näyttää kallistuneen siihen ajatukseen, että noitien lennot tapah

¹ Erikson E. H.: Young man Luther. A study in psychoanalysis and history (1962) 58—61.

² Tevor-Roper 1967, 137 ja nootti 1.

³ Klingner, E.: Luther und der deutsche Volksaberglaube (Klingner 1912), 30—41 ja 71—76; Materials (Lea) I, 421—422.

⁴ Materials (Lea) I, 420—422

tuivat heidän mielikuvituksessaan ja että eläimeksi muuttuminen oli illuusio. Hän vetosi *Canon Episcopii*n ja kertoi tarinan naisesta, joka halusi osoittaa eräälle munkille, että pystyi lentämään. Nainen oli voidellut itsensä ja joutunut horrokseen, pudonnut penkiltä ja loukannut päänsä. Putoaminen oli herättänyt naisen, ja hän oli huomannut, että kyseessä oli ollut illuusio. Demonit aiheuttivat usein sellaisia harhoja.⁵

Paholainen otti lapsen kehdestä ja pani tilalle »vaihdokkaan», sen toimesta syntyneen lapsen. Se yllätti neitsyet usein vedessä, hedelmöitti heidät ja otti syntyneen lapsen pannen sen »vaihdokkaana» kohtuun. »Vaihdokkaat» kuolivat aina alle 20-vuotiaina. Demonit eivät itse pystyneet aikaansaamaan ihmistä, vaan ottivat jonkun miehen siemenen.⁶

Myös *Calvinin* suhtautuminen noituuteen oli ankara. Hän selitti, että raamattu käski tuhota noidat.⁷ Kaikki taikuuden harjoittajat oli tuomitava kuolemaan. Marraskuussa 1545 hän saapui henkilökohtaisesti Genovan raadin eteen ja selitti, »että oli jo nähty paljon vaivaa joidenkuiden Peneyn alueella olleiden pahantekijöiden tuomitsemiseksi». Hän pyysi raatia »käskemään mainitun alueen virkamiehiä, että he suorittaisivat oikeustutkimuksen sellaisten kerettiläisten suhteen juuriakseen pois tämän rodun (so. noidat) mainitulta alueelta». Prosessi ei ollut ainoa, joka käytiin *Calvinin* elinaikana hänen vaikutuspiirissään.⁸ Siten reformaattorit tekivät kaikkea muuta kuin poistivat edellytykset noitavainoilta.

Uskonpuhdistusliikkeet loivat eräässä mielessä ilmapiiriä, jossa noitausko edelleen vahvistui, sai tuekseen ikäänkuin jumalallisen auktoriteetin. Reformaattorit julistivat, että uskonkysymyksissä oli ainoa auktoriteetti raamattu. Kun he toisaalta olivat lujasti vakuuttuneita noituuden olemassaolosta, he ottivat perustelunsa yhä useammin raamatusta. Sprenger ja Institoris olivat selittäneet, että »suurten profeettojen» aikana ei noitia vielä ollut. Noitalahko oli uusi ilmiö.⁹ Tämä ero unohtui uuden ajan alussa: omien noitakäsitysten tueksi vyörytettiin kohtia raamatusta.

Sekä Vanhassa että Uudessa Testamentissa onkin runsas joukko maagisia käsityksiä ja määräyksiä magian vastustamisesta. Seuraavassa olen esittänyt niistä muutamia.¹⁰ »Jos joku mies eli waimo noidaxi eli welhoxi löytän, ne pitää totisest cuoleman, heidän pitää kiwitettämän, heidän werens olcon heidän päälläns.» (Levit. 20: 27) »Welhoniaisia ei sinun pidä salliman

⁵ Ibid. 418—419. Vrt. kuitenkin *Lutherin* kertomusta — Ibid. 421 — jonka mukaan paholainen »lennätti» erään miehen tekemään itsemurhan.

⁶ Ibid 419—421.

⁷ *Trevor-Roper* 1967, 137.

⁸ *Baschwitz* 1963, 310—312.

⁹ *Hexenhammer (Schmidt)* I, 27—28; vrt. s. 21.

¹⁰ Sitaatit ovat v:n 1642 raamatunsuomennoksesta: *Biblia*. Se on *Coco Pyhä Raamattu* suomeksi.

elää.» (Exod. 22: 18) »Ei teidän pidä kääntämällä teidän tietäitän tygö ja älgät kysykö welhoilda, ettei te saastuis heistä: sillä minä olen Herran teidän Jumalan.» (Levit. 19: 31) Epäjumalien, auringon, kuun ja tähtien kumartamisesta määrätään myös kuolemanrangaistus. (Deut. 17: 3—5 ja 7) On myös viitteitä magian harjoittajien järjestelmällisestä tuhoamisesta. Kerrotaan näet, että Saul meni valepukuisena naisen luo, jolla oli »noidan hengi» ja sanoi tälle: »Noidu minulle noidan hengen kautta, ja saata minulle se cuin minä sanon sinulle. Waimo sanoi hänelle: cadzo, sinä tiedätkyllä, mitä Saul tehnyt on, cuinga hän on hävittänyt noidot ja welho maacunnast, mixi sijs tahdot minun sieluani pauloin, että minä cuolixan lyötäisin.» (1. Sam. 28: 7—8)

Myös pahalaisen vallasta esitettiin lukuisia kertomuksia. Sellainen on kertomus, kuinka Jumala antoi Saatanan kiusata Jobia. (Jobin kirja) Samoin kerrotaan, että Saatana kiusasi Jeesusta. (Matt. 4. luku) Aineistossa oli siten runsaasti saatavissa raamatusta. Mutta kuitenkin hyppäys skolastiseen, inkvisiittorien kehittämään noitateoriaan oli suuri ja mielihavaintainen. Sprenger ja Institoris eivät sitä olleet tehneet. Hehän selittivät kuten edellä on usein mainittu, että suurten profettain kuten Jobin aika ei »noitia» vielä ollut olemassa. Saatana oli kiusannut Jobia ilman »noidan» apua.¹¹ Mutta uuden ajan alun skolastis-teologiseen kaavaan puettujen noitakäsitysten perusteleminen raamattuun vedoten oli täysin yleistä. Se vahvisti tuntuvasti noituuden uskottavuutta: protestanttien oli luonnollisesti helpompi uskoa raamattua kuin esim. inkvisiittorien traktaatteja.¹²

Malleus maleficarum sai joka tapauksessa suuren yleisömenestyksen sillä v:een 1669 mennessä siitä otettiin ainakin 29 painosta, joista 16 Saksassa, 11 Ranskassa ja kaksi Italiassa.¹³ Se ei suinkaan ollut ainoa noitakysymyksiä käsittelevä teos, joka liikkui uuden ajan alun kirjamarkkinoilla. Selvän kuvan siitä, miten vahvan aseman noituutta käsittelevä kirjallisuus sai 1500- ja 1600-luvuilla, havaitsee esim. *H. C. Lea* koostamasta materiaalista.¹⁴ Pikakuvan asiasta voi luoda myös *R. H. Robbinsin* Encyclopediaan sisältyvästä valikoidusta bibliografiasta. Siinä mainitaan v:lta 1550—1700 kutakin 50-vuotiskautta kohden n. 60 noituudesta kirjoitettua teosta.¹⁵ Sen lisäksi, että kyseessä on valikoima, on otettava huomioon ne teokset, joissa noituutta enemmän tai vähemmän sivuttiin. Tähän ryhmään kuuluu valtava määrä esim. uskonnollista kir-

¹¹ Hexenhammer (*Schmidt*) I, 28.

¹² Vrt. *Teall, J. L.: Witchcraft and Calvinism in Elizabethan England: Divine Power and Human Agency. Journal of the history of ideas XXIII (1962), 28.*

¹³ *Hansen* 1900, 474 ja nootti 1.

¹⁴ *Materials (Lea)* I—III.

¹⁵ *Robbins* 1959, 561—571.

jallisuutta ja yliopistolaisia väitöskirjoja.¹⁶ Noituus juurtui suurten väestönosien maailman- ja elämäkäsitteiden kiinteäksi osaksi. — Toisaalta on kyllä muistettava, että yksi tämän laajan kirjoittelun ponnin oli yritys tukahduttaa noitakäsityksiä vastustava mieliala.

Noitakirjallisuus oli laajuutensa vuoksi tärkeimpiä vainojen levittämisen ja ylläpitämisen edellytyksiä. Tämän seikan huomioonottaen päädyttiin tekijään, joka varmasti kiistattomimmin hyväksytään vainojen välttämättömäksi edellytykseksi, *kirjapainotaitoon*. Vasta tämä keksintö mahdollisti vainojen leviämisen kautta koko läntisen kulttuuripiirin aina silloista nuorinta »jälkeläistä» Amerikan kulttuuria myöten.¹⁷ On varmasti totta, että vainoihin johtanut noitadoktriini olisi voinut syntyä muuallakin kuin kristillisessä eurooppalaisessa kulttuuripiirissä — ja että *vastaavia ilmiöitä* todella löytyy myös muualta.¹⁸ Mutta se, että *vaino-mentaliteetti* lävisti koko kulttuuripiirin sisäiset erilaisuudet ja loi yhdenmukaista käyttäytymistä joka puolella siinä laajuudessa kuin tapahtui, vaatii myöskin selityksensä. Ja sen keskeisiä seikkoja on riittävä kommunikaatio, jonka ko. tapauksessa mahdollisesti kirjapainotaidon keksiminen.

Mielenkiintoinen ja vainojen luonteen ymmärtämisen kannalta tärkeä kysymys on, miten esivalta, joka viime kädessä määräsi vainotoimenpiteistä, omaksui noitakäsityksensä. On selvää, että eri oikeusasteissa käydyt noitaprosessit vaikuttivat myös korkeimpaan esivaltaan ja sitä kautta lainsäädäntöön. Tämä puolestaan johti vainojen jatkumiseen. On kuitenkin lukuisia esimerkkejä tapauksista, joissa esivallan katsomuksia muokkasivat kirjalliset-teoreettiset neuvonantajat. Brandenburgin vaaliruhtinas Joachim Nestor pyysi v. 1508 apotti Trithemiukselta — maagikolta, josta jo edellä on ollut puhe — lausuntoa noituudesta. Vastauksessaan, kirjassa *Antipalus maleficorum*, Trithemius osoittautui kiihkeäksi noituuden vastustajaksi.

»Noitien sukukunta on halveksittavaa joukkoa, erityisesti heistä naiset, jotka aiheuttavat pahojen henkien tai noitajuomien avulla miehelle sukupuolelle arvaamatonta vahinkoa ... Enimmäkseen he riivaavat ihmisiä ja antavat demonien kiduttaa heitä ennenkuulumattomilla tuskilla. Niin, heillä on jopa sukupuolisuhde demonien kanssa ... Valitettavasti on sellaisten noitien lukumäärä jokaisessa maan osassa hyvin suuri ja pienimmälläkin seudulla on noita. Näiden naisten huonouden toimesta kuolee ihmisiä ja karjaa, eikä kukaan ajattele, että tämä johtuu noidista. Monet ihmiset kärsivät mitä vaikeimmista sairauksista eivätkä tiedä, että ovat noiduttuja ...»¹⁹

¹⁶ Viimeksi mainittuja esittelee mm. *L. Thorndike* teoksensa »Magic and experimental science» eri osissa.

¹⁷ *Baschwitz* 1963, 9.

¹⁸ *Runeberg* 1947, V—VI.

¹⁹ *Baschwitz* 1963, 15.

Sitaatti paljastaa yllättävän selvästi, mistä vainomentaliteetissa tässä oli kysymys. Kannattaa panna merkeille sanat »maan jokaisessa osassa» ja selitys, että monet eivät tienneet olevansa noiduttuja. Tässä näkyy, kuinka vainotoimet yleistettiin. Ei ollut kyse vain jonkun *yksityisen* noidan tuomitsemisesta, vaan noitien järjestelmällisestä etsimisestä ja koko »rodun», *lahkon* tuhoamisesta, *periaatteella*, että joka paikasta oli löydettyä ainakin yksi noita. Todellisuudessa kävi niin, että kun yksi oli löytynyt, ei heistä tahtonut tulla loppua.

Trithemius ei ollut ainoa, joka jakoi auliisti neuvojaan. Itävallan Rudolf II:sta neuvoivat noitakysymyksissä jesuiitat.²⁰ Englannin Jaakko I oli itse oppinut noita-asiain tuntija ja kirjoitti aiheesta teoksen *Demonology*.²¹ Yliopistojen teologiset ja juridiset tiedekunnat sekä muut korkearvoiset instituutiot antoivat tuhkatieheään lausuntoja, joissa hyväksyttiin noitien hävittäminen. *Wanda v. Baeyer-Katte* pitää tätä eräiden Saksan seutujen kohdalla jopa sääntönä: Würtembergissä ei v:n 1600 jälkeen löydy ainoatakaan vakavaa noitaprosessia ilman, että kysyttiin neuvoa Tübingenin yliopiston juridiselta tiedekunnalta.²² Monet huomattavat juridiset ajattelijat olivat omaksuneet noitadoktriinin. Yksi kuuluisimmista on saksalainen *Benedikt Carpov* (1595—1666), jonka saama arvonimi »pelottomin noitien vainoaja protestanttien leirissä» on tuskin liioiteltu. Hän toimi huomattavissa oikeusviroissa Saksissa ja myöhemmin juridiikan professorina Leipzigissä. Carpovin auktoriteetin suojissa tuomittiin moni ihminen noitana kuolemaan. Ruotsissa istui vuosina 1619—1620 kaksi komiteaa, jotka päätyivät tulokseen, että paholaisen kanssa liiton solmineet noidat oli tuomittava kuolemaan.²³

Vainoilla oli siten korkea-arvoiset tukijat. Tämä seikka on ehkä vaikeuttanut enemmän kuin varsinainen noitalainsäädäntö, sillä viimeksi mainittu ei eri maissa kovinkaan täydellisesti noudattanut syytettyjen tunnustuksissa ilmenneitä seikkoja.²⁴ On selvää, että yliopistojen edustajat ja muut korkeat virkamiehet antoivat lausuntonsa suuressa määrin kirjallista tietä hankittujen mielipiteiden varassa. Usein he eivät kuulustelleet itse syytettyjä tai edes nähneet heitä. Heille lähetettiin oikeudenkäyntipöytäkirjat, jotka oli usein laadittu painostuksella saaduista yhdenmukaisista tunnustuksista. Lausuntojen antajien oli helppoa niiden perusteella vakuuttautua, että kyseessä oli ilmiö, josta monet heitä

²⁰ Robbins 1959, 32.

²¹ Baschwitz 1963, 176—177.

²² von Baeyer-Katte: Massenwahn 1965, 224—225.

²³ Linderholm, E.: De stora häxprocesserna i Sverige (Linderholm 1918) 48—50. Baschwitz 1963, 431 seur.

²⁴ Ks. esim. Baschwitz 1963, passim.

kuuluisimmat ajattelijat olivat kirjoittaneet laajoja teoksia. Näissä olosuhteissa vainojen hyväksyminen oli helppoa.²⁵

Voimakkaiden ennakkokäsitysten vallassa tuomarit siirtyivät helposti painostamaan epäiltyä kidutuksen avulla. Tämä ei silti riitä tekemään läheskään kaikkia tunnustuksia ymmärrettäviksi, on ts. liian karkea yleistyminen. Kuten jo edellä on todettu, tuomarit kohtasivat »kentällä» laajan skaalan noitakäsityksiä. Esimerkiksi käsitys noidan lennosta ilman halki on ollut laajalle levinnyt ja erittäin voimakas etenkin germaanisessa kansanperinteessä.²⁶ Syytetty, joka tiesi tällaisia »tosiasioita» vanhastaan, saattoi joissakin erityisolosuhteissa itekin vakuuttua, että oli tehnyt jotain epätavallista. Kysymys on vain siitä, onko syytettyjen tunnustusten taustana ollut merkittävän usein tällainen *subjektiivinen todellisuus*.

Ruotsalainen lääkäri *Lauritz Gentz* vastaa kysymykseen myöntävästi. Hänen mukaansa vainot käyvät ymmärrettäviksi vasta, kun huomataan, että samanaikaisesti vainojen yleistymisen kanssa yleistyi myös erilaisten huumaavien lääkeaineiden kaupustelu. Henkilöt, jotka tunnustautuivat paholaisen liittolaisiksi, olisivat siten olleet *huumaavien aineiden käyttäjiä* ja tästä syystä itse uskoneet täysin kertomuksiinsa. Ajatus on mielenkiintoinen ja tutkimuksen arvoinen. *Gentzin* oma todistusaineisto on kuitenkin täysin riittämätön.²⁷

Yllä sanottu ei vielä tee vainojen leviämistä ymmärrettäväksi. Ne olivat syntyneet sosiaalisen vierauden sävyttämässä aggressiivisessa ilmapöyrissä; olisi hämmästyttävää, elleivät *aggressiot* olisi olleet myös vainojen leviämisen taustana. Niiden laadusta tiedetään kuitenkin vähän. Silti kannattaa viitata eräeseen yleiseen konflikteja luoneeseen tekijään, katolisten ja protestanttien väliseen taisteluun.

Vainot olivat pahimmillaan n. vv. 1550—1650, siis ajankohtana, jolloin myös *uskonriidat ja -sodat* raivosivat. Keskiajan inkvisiittorit syyttivät noituudesta kokonaisia yhteisöjä, jotka vastustivat heitä. Sama ilmiö toistui sitten katolisten ja protestanttien kohdalla.²⁸ Esimerkkinä mainittakoon Würzburgin hengellisessä ruhtinaskunnassa toimeenpannut vainot, jotka olivat selvästi yhteydessä protestanttien vastustamisen kanssa. Vv. 1627—1629 siellä tuomittiin noitana kuolemaan 151 ihmistä, joista oli 66 naista, 56 miestä ja 29 lasta. Tuomittujen joukkoon kuului mm. 21 ihmistä pappis-, 14 virkamies-, 18 käsityöläis- ja kolme kauppiasperheistä.²⁹ On selvää, että tässä on kysymys pyrkimyksestä hävittää tietty yhteisö perusteellisesti. Keskiaikainen noidan perikuva, vanha nainen, ei ollut

²⁵ Vrt. von *Baeyer-Katte*: *Massenwahn* 1965, 225—226.

²⁶ Ks. esim. *Hansen* 1900, passim.

²⁷ *Gentz* 1955, 1—7.

²⁸ *Trevor-Roper* 1967, 140 seur.

²⁹ *Soldan-Heppe* 1880 II, 55.

ainoa tyyppi, vaan uusien sosiaalisten konfliktien vuoksi tyypit saattoivat olla erilaisia. Vainot eivät tunteneet säätyrajoja, joten niin hengenmiehiä kuin aatelisiakin joutui tuomiolle.³⁰

Uskonriidat eivät luonnollisesti ole aina ilmenneet niin suoranaisesti kuin yllä, mutta ne loivat kollektiivista pelkotunnelmaa, joka on aina ollut vainoihin kuuluva piirre. Pelko luo aggressioita; *syntipukkeja* etsitään. Uuden ajan alkupuolella syntipukin asemassa oli yleisimmin noita.³¹ Mutta siitä, mitä todella tapahtui ajan kylä- ja kaupunkiyhteisöissä, ei tiedetä vielä paljoakaan. Miten vainot yksityistapauksissa saivat alkunsa, mitkä seikat niiden luonteeseen vaikuttivat? Seuraava vaihe noitavainojen tutkimisessa onkin käsittääkseni juuri yksityiskohtainen *pienyhteisöihin* kohdistuva tutkimus. Yhden esimerkin sellaisesta on antanut *Wanda v. Baeyer-Katte*, Überlingen noitaprosessista v:lta 1596. Kylässä oli 70 taloutta, asukkaat enimmäkseen köyhiä kalastajia ja palkkatyöläisiä. Huomattavan poikkeuksen muodosti tohtori Huslin. Mies valittiin jatkuvasti, että noidat olivat aiheuttaneet hänelle hankaluuksia, tappaneet esim. kolme hänen lehmistään. Huslinin epäilyt kohdistuivat erääseen naiseen, rouva Maieriin, joka vangittiin. Maieria kidutettiin tuloksetta kahden viikon ajan. Senjälkeen haettiin Ravensburgista asiantuntija, »kiduttajamestari» (Foltermeister), joka muutaman viikon kuluessa sai Maierin tunnustamaan ja ilmiantamaan kanssasyllisiä. Nyt alkoi »terroriaalto lukemattomia muita henkilöitä vastaan».³²

Kun Maier oli vangittu, jatkoi Huslin syyttelyjään, joita ravensburgilainen »mestari» sitten kylällä levitti. Epäilyt kohdistuivat Maierin lisäksi erääseen rouva Kelleriin. »Mestari» meni naisen kotiin, löi tätä olkapäälle ja syytti häntä Huslinin karjan noitumisesta. Tohtorin lisäksi eivät kylän asukkaat yleensä olleet vakuuttuneita Maierin tai Kellerin syyllisyydestä. Kellerin tapauksessa kuulusteltiin 18:ta henkilöä, joista 11 oli enemmän tai vähemmän vakuuttuneita naisen syyttömyydestä. Kaksi piti asiaa mahdollisena. Viisi todistajaa piti Kelleriä noitana; heistä oli kaksi Kellerin tytärpuolta ja kaksi näiden puolisoja.³³

Sukulaisten epäilyjen vahvistajina toimi merkillinen kokoelma »vieraita» henkilöitä. Muuan »vanha, vieras mies», joka ilmoitti itsensä vaeltavaksi opiskelijaksi, ja eräs toinen opiskelija olivat selittäneet Kellerin tytärpuolille, että äitipuoli oli noita. Edelleen muuan hatuntekijä-nainen

³⁰ Tätä kysymystä on Saksan osalta käsitellyt *Croissant, W.*: Die Berücksichtigung geburts- und berufsständischer und soziologischer Unterschiede im deutschen Hexenprozess (1953). Valitettavasti vain hän on tyytynyt kirjallisuudesta saatavissa olleeseen kovin epätäydelliseen materiaaliin.

³¹ *Trevor-Roper* 1967, 165—166.

³² *v. Baeyer-Katte: Massenwahn* 1965, 227—228.

³³ *Ibid.* 228.

ja vieraspaikkakuntalainen »hampaanpoistaja» (Zahnbrecher) olivat selittäneet tytärpuolille, että heidän lastensa sairaudet johtuivat »vanhan naisen» noituudesta. »Vieras muurari» oli sanonut Kellerin naapurille, jota oli kohdannut onnettomuus, että syy oli Kellerin. Tämä naapuri olikin ainoa Huslinin ja sukulaisten lisäksi, joka kyläläisistä syytti epäiltyjä. Siten on selvää, että juuri vaeltavat henkilöt toimivat jutussa »noitaideologeina», jotka puheillaan muovasivat huhun epäiltyjä vastaan. Tohtori Huslin, oman kylän »noitaideologi», vahvisti auktoriteetillaan epäileville kyläläisille, että oppinutkin henkilö uskoi noitien olemassaoloon. Lapset levittivät huhuja, »metsästivät» puheillaan syytettyjä, jotka menettivät itsehillintänsä ja uhkasivat lapsia ja näiden sukulaisia. Tästä epäluulot luonnollisesti lisääntyivät.³⁴

Edellä kuvattu tapaus ei tietysti ole *ainoa* kaava, jonka mukaan noita-prosessit syntyivät. Mutta siinä käy esiin yksi vainojen struktuuri tavalla, joka mahdollistaa vertailun.

5. Noitakäsityksiä ja -vainoja Baltiassa

Suomi oli 1600-luvulla osa valtakuntaa, johon emämaan Ruotsin lisäksi kuului alueita Saksasta ja Baltiasta. On tarpeen esittää joitakin näkökohtia noitakäsityksistä ja -vainoista viimeksimainitulla alueella, sillä Suomen tärkeimmät ja laajimmat henkiset kontaktit syntyivät juuri tämän monia eri kulttuurivaihteita sisältäneen valtakunnan sisällä.

Viro, Liivinmaa ja Kuurinmaa olivat keskiajan kuluessa muodostuneet yhtenäiseksi alueeksi, kun Saksalainen ritarikunta liitti ne valtapiiriinsä. Ritarikunta loi keskitetyn hallintojärjestelmän. Sen huippuna oli Saksan keisari; Baltia kuului siten Saksan yhteyteen. Keskiajan lopulla alkoi kuitenkin hajaantuminen; ritarikunta alkoi menettää otteensa. Uskonpuhdistus tunkeutui huomattavan nopeasti Baltiaan, ja tapahtumalla oli myös valtiollisia seurauksia. Baltia joutui Puolan, Venäjän, Tanskan ja Ruotsin väliseksi kiistakapulaksi. Ruotsi laajensi 1500-luvun puolivälistä lähtien jatkuvasti alueitaan siellä, kunnes Altmarkin välirauhan solmimisen jälkeen 1629 omisti Viron ja Liivinmaan.¹

Ruotsi pyrki järjestämään valloitetujen balttilaisten alueiden hallinnon emämaan mallin mukaan. Tarttoon perustettiin 1630 hovioikeus. Liivinmaa oli jaettuna ns. maa-oikeuspiireihin, jotka vastasivat Ruotsi-Suomen kihlakuntia ja joista tuomiokirjat oli lähetettävä hovioikeuden tarkastettavaksi. Ensisijassa niissä kuitenkin tuomittiin Liivinmaan oikeuden ja

³⁴ Ibid. 230—239.

¹ Niitemaa, V.: Baltian historia (1959), passim.

oikeuskäytännön mukaan. Vanhojen piirteiden säilymisen mukana saksalainen vaikutus oli Baltiassa siten edelleen vahva.²

Baltian noitavainot tunnetaan parhaiten Viron osalta. Vainojen huippukohta näyttää siellä olleen 1600-luvun alkupuolella. Vuonna 1588 poltettiin Kuimetzissa viisi naista; vuosilta 1600—1650 tunnetaan ainakin 23 noitaprosessia, kun taas vuosilta 1652—1690 tuskin ainoatakaan. Vuosilta 1690—1710 tunnetaan jälleen 12 noitaprosessia. Nämä tiedot perustuvat kuitenkin epätäydelliseen materiaaliin ja rajoittuvat Tallinnan ympäristöön.³

Vaikka eri maiden noitavainoissa esitetyt syytteet olivatkin monessa suhteessa yhdenmukaisia ja huipentuivat aina syytökseen liitosta paholaisen kanssa, on syytteissä silti nähtävissä tiettyä »leimautumista». Jokin epäluulo nousi hallitsevaksi. Tässä tulee käsittääkseni näkyviin *kansanperinteen* osuus: huolimatta siitä, tunnustivatko syytetyt vapaaehtoisesti vaiko painostuksen jälkeen, he kertoivat sellaista, mistä olivat jo ennalta olleet tietoisia. Erikoisen selvänä tällainen »leimautuminen» näkyy Baltiassa, jossa syytökset voimakkaasti keskittyivät *ihmissusien* aiheuttamiin vahinkoihin. Baltia oli laajalti tunnettu noidista, jotka olivat muuttaneet itsensä susiksi.

Kuurinmaalainen pappi Paulus Einhorn, joka 1627 kirjoitti teoksen lätiläisten taikaukosta, käsittelee ihmissusia koskevia uskomuksia pitäen niitä *Malleuksen* tavoin paholaisen aiheuttamana illuusiona.⁴ Jesuiitta Paulus Layman kertoo v. 1629 saksaksi ilmestyneessä noituutta käsittelevässä teoksessaan, että Liivimaalla muuttuivat jotkut susiksi 12 päivää joulupäivän jälkeen.⁵

Myös noitaprosesseissa olivat ihmissudet etualalla. Kegelissä Virossa tunnusti muuan talonpoika v. 1628 kidutuksen jälkeen, että oli juossut ihmissutena naapurin vaimon kanssa ja repinyt hevosen.⁶ Viisi vuotta myöhemmin kertoi erään venäläisen vaimo Pyhän Katariinan seurakunnasta juosseensa neljän muun henkilön kanssa sutena ja syöneensä kaksi lammasta.⁷ Harrieniassa Virossa tunnusti 1617 muuan nainen juosseensa 10 vuotta sutena ja tehneensä paljon vahinkoa.⁸

² Liljedahl R.: Svensk förvaltning i Livland 1617—1634 (1933), 281 seur.; *Meurling, A. M.*: Svensk domstolsförvaltning i Livland 1634—1700 (1967), 233 seur.

³ Winkler, R.: Über Hexenwahn und Hexenprozesse in Estland während der Schwedenherrschaft. Baltische Monatsschrift 1909, s. 322—325 (Winkler 1909).

⁴ Einhorn, P.: Wiederlegung der Abgötterei ... Scripta Livonica II (Einhorn 1627), s. 644—645.

⁵ Rieseman, O. von: Hexen und Zauberer in Reval. Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands, 1877 (Rieseman 1877), s. 328 ja 330 nootti 2.

⁶ Winkler 1909, 326.

⁷ Ibid. 333.

⁸ Das Inland 1840, 341.

Käytettävissäni olevien tietojen niukkuuden vuoksi on vaikea päätellä, mihin Baltian voimakas ihmissusi-traditio viittaa. Lähinnä on jo edellä mainittu ajatus, että se oli elinvoimainen osa kansan perinteellistä uskomusaineistoa. Kun sitten tapahtui onnettomuuksia, sudet repivät yllättäen eläimiä, kohdistuivat epäilyt johonkin noituudesta epäiltyyn, joka sitten kidutuksen jälkeen tunnusti. Tämä on varmasti ollut monissa tapauksissa asianlaita. On esitetty, että eläimeksi muuttumista koskevien tunnustusten takana olisi ollut subjektiivinen totuus. Tunnetaan rituaaleja, joissa ihminen eläimen nahkaan pukeutuneena nauttii huumaavaa ainetta ja siinä tilassa saattaa kokea itsensä eläimenä.⁹ Eräässä Virosta tuntemassani prosessissa todella puhutaan eläimen taljasta. Muuan nainen Kegelistä tunnusti v. 1623 kidutuksen jälkeen, että oli juossut ihmisutena. Hän selitti, että sudennahka, jota hän oli käyttänyt, oli erään kiven päällä niityllä. Hän oli juossut neljän vuoden aikana, repinyt hevosen ja pienempää karjaa.¹⁰ Samanlaisen kertomuksen antoi eräs toinenkin nainen vuonna 1640: hän oli kätkenyt sudentaljansa kiven alle.¹¹ Valitettavasti ei oikeutta näytä kiinnostaneen verifioida kertomuksia; ainakaan ei ilmene, käytiinkö nahkoja etsimässä.

Oikeuden menettely oli lähes säännöllisesti seuraava. Jos syytettyä vastaan esiintyi todistajia, ja hän kielsi, hänet pantiin *vesikokeeseen*. Sen antaman todistuksen — kun syytetty *kellui* — katsottiin oikeuttavan kidutuksen. Siinä käytettiin ainakin »peukaloruuveja» (Daumschraube). Erästä syytettyä sanotaan tutkitun »polttamalla ja vettä valelemalla». (»Und obwohl der Scharfrichter mit brennen und wasser begiessen das äusserste tentiert»). Kuolemantuomiot annettiin Jumalan lakiin — mikäli raamatunkohta mainittiin se oli Exod. 22: 18 — nojautuen ja ne määrättiin toimeenpantaviksi elävältä polttamalla.¹² Seuraavassa olen tarkastellut yksityiskohtaisemmin neljää tapausta. Valintaperustana on ollut se, että niistä on julkaistu oikeudenkäyntipöytäkirjat, tosin epätäydellisinä. Kolme niistä on tämän tutkimuksen pääteeman kannalta mielenkiintoista myös siitä syystä, että niissä oli syytettynä suomalainen tai ainakin Suomessa oleskellut henkilö.

Toukokuun 22 p:nä 1608 luettiin Tarton raadille Norrika Catharinin »sekä vapaaehtoinen että kidutuksella saatu» (peinliche) tunnustus harjoittamastaan noituudesta. Hänet tuomittiin kuolemaan. Norrika oli ilmoittanut oppineensa taikuutta Ebbolta, »ei-saksalaiselta naiselta», samoin Elloilta, toiselta naiselta. Ebbon käskettiin tunnustaa vapaaehtoisesti välttääkseen kidutuksen. Hän kielsi kuitenkin ja vetosi kahteen talonpoikaan

* Ks. *Runeberg* 1947, passim.

¹⁰ *Winkler* 1909, 328.

¹¹ *Das Inland* 1837: 47.

¹² Esitetty perustuu tässä eri yhteyksissä mainittuun materiaaliin.

Wissuntista, jossa hän oli elänyt 12 vuotta. Toinen näistä selittikin tiedusteltaessa, että Ebbo oli elänyt täysin nuhteettomasti. Myös mestaaja oli vakuuttunut Ebbon syyttömyydestä: kun hän oli joitakin vuosia aikaisemmin polttanut Wissuntissa noitia, oli Ebbo kohottanut kätensä vasta kohden ja kiittänyt Jumalaa, että pahat saivat palkkansa! Kolmen talonpojan antamia takuita vastaan Ebbo päästettiin vapaaksi.¹³ Ello kielsi ja selitti asuneensa jo monta vuotta Tartossa ilman, että kukaan olisi häntä syyttänyt. Hän selitti, että »tässä maassa ja kaupunginoikeudessa oli ollut tapa», ettei ketään oltu tuomittu pelkästään noitavaimon ilmiannon perusteella. Myös hän vetosi naapureihinsa. Mies, jonka luona Ello oli edellisenä kesänä asunut, selitti, että hänen viinanpoltonsa oli epäonnistunut kaksi kertaa. Hän ei kuitenkaan suorastaan syyttänyt Elloa. On silti ilmeistä, että miehen sanojen katsottiin oikeuttavan Ellon alistamisen vesikokeeseen, mikä tapahtui 28. tuokokuuta. Hän kellui, mikä puolestaan oikeutti kidutuksen. Ello ei kuitenkaan tunnustanut mitään, ja hänetkin päästettiin vapaaksi takuita vastaan.¹⁴

Narvassa syytti huhtikuussa 1615 Johann Watssonin leski ja hänen tyttärensä mies Peter Lissle suomalaista vääpelin (Wachtmeister) vaimoa Birgittaa noituudesta. Birgitta oli mennyt tyttärensä luo ja pyytänyt palvelustyöltä olutta. Tämä oli, ensin kieltäytyttyään, täyttänyt pyynnön. Sen jälkeen Birgitta oli mennyt tyttärensä luo, joka oli parhaillaan imettänyt lastaan, ja pyytänyt jälleen olutta. Tytär oli kieltäytynyt antamasta, jolloin Birgitta oli lähtenyt pois mutisten jotain mennessään. Pian oli lapsenlapsi sairastunut niin, ettei ollut huolinut rintaa neljään viikkoon. Watssonin leski kertoi monien neuvoneen lapsen äitiä, että hän käskisi Birgittaa parantamaan sen. Birgitta ei kuitenkaan ollut ottanut ketään vastaan, kunnes leski oli mennyt hänen puheilleen. Heti lapsi oli tervehdynyt.¹⁵

Leskellä oli myös läheisempi syytöksen aihe. Birgitta oli mennyt hänen raskaana olleen tyttärensä, Peter Lisslen vaimon, luo ja pyytänyt viiniä. Pyyntöä ei oltu täytetty. Heti oli lesken tytär tuntenut, kuinka hänen kaulansa ympärille oli kasvanut rengas. Leski oli myöhemmin käskenyt Birgittaa parantamaan aiheuttamansa sairauden. Tämä olikin luvannut, mutta tytär ei ollut kuitenkaan parantunut.¹⁶

Birgittaa vastaan kerääntyi yhä enemmän todisteita. Leski oli selvästikin ollut niiden hankkimisessa taustavoimana, sillä hän kehoitti oikeutta ottamaan huomioon seitsemän todistajan lausunnot Birgittasta. Todistajista ainakin viisi esitti Birgitan noituneen heille vahinkoa, tehneen leh-

¹³ Das Inland 1848, 123—128.

¹⁴ Ibid 124—128.

¹⁵ Das Inland 1848, 818. 28/4.

¹⁶ Ibid. 819. 28/4.

män tai ihmisen sairaaksi, ja aivan samasta syystä kuin mitä edellisissä tapauksissa: he eivät olleet suostuneet Birgitan pyyntöön saada olutta.¹⁷

Syytetty oli siten joutunut — ilmeisestikin lesken ja Peter Lisslen toimittua epäilyjen rohkaisijoina — kovin huonoon huutoon Narvassa. Hänet alistettiin nyt kaksi kertaa vesikokeeseen. Birgitta kellui molemmilla kerroilla, mutta ei suostunut tunnustamaan. Pastorille, joka lähetettiin kehoittamaan häntä synnintuntoon, hän selitti olleensa viisi vuotta palvelustyttönä Viipurissa erään papin luona, mutta ei »ollut oppinut siellä noituutta eikä muuta pahaa, vaan jumalanpelkoa ja hurskautta ...».¹⁸ On kovin ilmeistä, että Birgitan epäilyttävyyttä lisäsi hänen vieras alkuperänsä; tähän viittaavat hänen edellä lainatut sanansa. — Kun tunnustusta ei saatu, se otettiin kiduttamalla. Sen jälkeen hänen todettiin käyttäneen »paholaisen keinoja» ja hänet tuomittiin poltettavaksi.¹⁹ Tuomio pantiin myös täytäntöön.²⁰

Seuraavana vuonna syytettiin Antti-nimistä suomalaista sotamiestä Tallinnassa noituudesta. Kantajana oli Hans Müller. Hän kertoi pitäneensä elokuussa talkoot ja tarjonneensa niiden jälkeen olutta. Kun hän oli tarjonnut Antille, tämä oli aluksi kieltäytynyt, mutta lopulta suostunut juomaan vähän, noussut sen jälkeen ylös ja aikonut tarttua Mülleriä rinnuksista kiinni. Seuraavana sunnuntaina Müller oli tuntenut »ikäänkuin jotakin elävää (Lebendiges) olisi kiertänyt hänen ruumiissaan, mitä oli kestänyt kaksi päivää ja lopulta keskiviikkona ryöminyt hänen sydämeensä ja purrut sitä». Hän oli epäillyt heti Anttia ja käskenyt parantaa vaivan. Antti olikin auttanut, mutta kun vaiva ei ollut hävinnyt kokonaan, oli Müller antanut vangita hänet. Silloin oli vaiva hävinnyt.²¹

Neljä todistajaa vahvisti Müllerin kertomukset omasta tilastaan ja Antin käyttäytymisestä. Nyt Antti tuli puheliaaksi ja kertoi, että Müllerin talkoisiin mennessään hänen molemmilla puolillaan oli juossut musta kisan kokoinen koira, joita kukaan muu ei ollut nähnyt. Koirat olivat hypänneet Müllerin olkapäille ja tämän juodessa ryömineet hänen suuhunsa. Koirat olivat paholaisia (Teufel) ja ne olivat kiihoittaneet häntä Mülleriä vastaan. Paholaisten apua Antti sanoi oppineensa käyttämään Suomessa eräältä jo kuolleelta mieheltä. Hänet tuomittiin kuolemaan.²²

Maholmissa tutkittiin 1640 Anna-nimistä naista, joka oli tullut syntymäkaupungistaan Viipurista 12—13 vuotta sitten. Annaa epäiltiin Herman Billinghausenin tyttären surmaamisesta noituudella ja Otto Wrangelin hovin polttamisesta. Annalta tiedusteltiin, oliko hän koskaan käynyt eh-

¹⁷ Ibid. 819—820. 28/4.

¹⁸ Ibid. 820—821. 1/5.

¹⁹ Ibid. 821—822. 2—4/5.

²⁰ Ibid. 822. 5/5.

²¹ von Riesenmann 1877, 339—340. 9/9 1616.

²² Ibid. 340—343. Tuomio annettiin 26/9 1616.

toollisella. Tämä vastasi, että Suomessa kyllä, mutta hänen tultuaan sieltä oli Saatana aina kieltänyt häntä menemästä. Se oli ilmestynyt hänelle pitkän mustan miehen muodossa. Saatana oli vienyt hänet, erään naisen ja tämän pojan unessa tuulen mukana Otto Wrangelin kartanoon, ja poika oli sytyttänyt sen tuleen. Hän oli myös mennyt koiran hahmossa Billinghausenin tyttären sänkyyn, purrut tyttöä niin että tämä myöhemmin kuoli.²³

Annan kertomukset tuntuvat — ainakin lyhytsanaisen pöytäkirjan valossa — yllättävän järjettömiltä. Tietysti on mahdollista, että kaksi yllä mainittua onnettomuutta ovat herättäneet epäluulot häntä kohtaan, ja häneltä on saatu kiduttamalla tunnustus. Mutta tässä tapauksessa on aihetta epäillä jonkin huumaavan aineen käyttöä. Kun Annaita näet kysyttiin, kuka hänelle oli opettanut noituutta, hän kertoi seuraavaa: »Ghert, talonpojan vaimo Wartzin kylästä, oli antanut hänen juoda kolme kertaa, ja pakottanut (hänet siihen) ja kun hän oli lopulta juonut, Ghert oli ensin kolme kertaa puhaltanut olutta ja siis opettanut taidon. Senjälkeen oli paholainen tullut hänen luokseen Wartzin pelloilla mustan miehen hahmossa ja antanut hänen juoda hopeapikarista, luvannut hänelle myös kauniin takin, jos hän suostuisi hänen palvelukseensa.» Anna sanoi monesti juosseensa Ghertin kanssa sutena; sudennahka oli ollut haudattuna Wartzin pelloilla erään kiven alle.²⁴

Annan sanat saattaisivat viitata johonkin konkreettiseen. Ghert kiisti ne kylläkin ja väitti, että Billinghausenin lapsen oli tappanut sen imettäjänä toiminut Annan tytär. Anna pysyi kuitenkin joka suhteessa väitteensä. Naiset vietiin takaisin vankilaan. Oikeuden päätös ei käy julkaisusta pöytäkirjasta ilmi.

Edellä selostetut prosessit osoittavat — siinä määrin kuin niitä voidaan pitää luonteenomaisina — että Baltian prosessit olivat suuressa määrin traditionaalisia, yksilöprosesseja, joissa maleficium oli keskeistä. Ainoasakaan prosessissa ei ole kysymys noitasabatista, joka muualla lisäsi syytettyjen määrää räjähdysmäisesti. Paholainen tuli ensi sijassa kysymyksen silloin, kun epäiltiin eläimeksi muuttamista, mikä seikka myös viittaa prosessien traditionaaliseen luonteeseen. Samaa on sanottava vesikokeen käytöstä: sen olivat monin paikoin jo korvanneet »modernimmat» keinot.²⁵ Baltian ja Suomen kesken on magia- ja noitatraditioiden suhteet olleet ajatuksenvaihtoa.

Saksalaiset vaikutteet takasivat kuitenkin sen, että noitadoktriini oli myös kokonaisuudessaan Baltiassa puheenaiheena. Laajin tuntemani dokumentti on Liivinmaan superintendentin *Herman Samsonin* v. 1620

²³ Das Inland 1937, 778—779. 2/5 1640.

²⁴ Ibid. 779—780.

²⁵ Ks. esim. *Baschwitz* 1963, 110.

Riiassa pitämien yhdeksän »noitasaarnan» julkaisu,²⁶ siis varsin edustavalta taholta tullut mielipiteenilmaus. Samson omisti kokoelmansa valtakunnankansleri Axel Oxenstiernalle. Hän viittasi omistuksessaan Olaus Magnuksen kertomukseen Liivinmaan noidista ja jatkoi: »Liivinmaalla olen havainnut, milloin olen käynyt tarkastamassa seurakuntia, säälimättöä taikauskoa ja valitusta noituudesta, sellainen on muiden syiden ohessa saattanut minut siihen, että olen halunnut palvella papistoa vähäisellä työlläni, että he kirjoituksistani saattaisivat nähdä, millainen pahe noituus (Zauberei) on ja miten suuresti heidän on viroissaan sitä vastaan toimittava rangaistuksella ja innolla...»²⁷

Samson on varustanut painetut saarnansa myös lähdeviitteillä. Ne osoittavat hänen perehtyneen laajasti noitakirjallisuuteen.²⁸ Samsonin ajan kirjallisuusviitteisiin on tietysti suhtauduttava varauksellisesti. Ei ole aina suoralta kädeltä selvää, ovatko ne pelkkiä koristuksia vai viittaavatko ne todella lukeneisuuteen. Nyt ei ole kuitenkaan kyse koristuksista, vaan Samson on todella perillä siitä, mistä kirjoittaa. Hänen linjansa noituuden suhteen on johdonmukainen, eikä hän epäile kritisoida auktoriteetteja, jos näyttää tarpeelliselta.

Samson lähtee *Malleuksen* tapaan kysymyksestä onko noitia (Zauberer) olemassa. Hänen vastauksensa on myöntävä: raamatun monet kohdat vahvistavat noituuden realiteetin, samoin sellaisten ihmisten elämä kuin Zoroaster ja Faust. »Että tiedämme myös täällä Liivinmaalla puhuttavan noidista (von Zauberern und Hexen), sen opettaa jokapäiväinen kokemus.» Noituuden takana on aina paholainen. Ensin se houkuttelee ihmistä rikkauksilla, sitten sokaisee hänen mielensä ja sydämensä, lopulta ilmestyy hänelle näkyvässä muodossa. Ihmisen kannalta ovat ensi askeleena paholaisen yhteyteen kaikenlaiset loitsut ja siunaukset. Tässä kohden ilmenee selvästi protestanttinen korostus: koska paavinuskossa on paljon loitsuja, ei ole ihme että katolisissa on enemmän noitua kuin »niillä seuduilla, joissa evankeliumin kirkas valo paistaa...». Kaikki paavit Sylvester II:sta Gregorius VIII:een olivat olleet noitua. Myös Liivinmaan talonpojat kallistuivat noituuteen erikoisesti silloin, kun he olivat säilyttäneet paavinuskon jäänteitä.²⁹ Aihe näyttää olleen Samsonille läheinen, sillä hän palaa siihen myöhemmin. Hän kertoo kahdesta kölniläisestä papista, jotka olivat kastaneet 300 lasta paholaisen nimeen. Tämä saattoi tapahtua, koska kaste suoritettiin latinan kielellä.³⁰

Noituus oli Samsonille reaalista, mutta silti hän suhtautuu aiheeseensa kriittisesti. Hän erottaa esimerkiksi selvästi toisistaan ihmetyöt, joita vain

²⁶ Samson, H.: Neun ausserlesenen und wolgegündete Hexen Predigt... (Samson 1626).

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid. passim.

²⁹ Ibid. Die Erste Hexen Predigt.

³⁰ Ibid. Die Sechste Hexen Predigt.

Jumala voi tehdä ja paholaisen aikaansaanokset, jotka suurelta osalta ovat petosta. Sekä Jumala että luonto rajaavat sen mahdin. Se ei voi todella muuttaa ihmistä eläimeksi. Samson hämmästelee, että monet viisaat miehet ovat hairautuneet väittämään sellaista. Kun ihminen tuntee muuttuvansa eläimeksi, on hän itse asiassa vain unessa ja näkee paholaisen hänelle esittämiä asioita.³¹ Superintendentti on myös epävarma, pystyvätkö noidat todella lentämään sabattiin. Hän esittää vastakkaisia auktoriteettien mielipiteitä ja päättyy itse tulokseen, että useimmiten kyseessä on Saatanan aiheuttama petos. Samoin on paholaisen ja noidan todellinen sukupuolinen yhdyntä mahdoton.³²

Noituudelta voidaan suojautua ennen kaikkea rukousten avulla. Samson korostaa myös, että ihminen, joka täyttää virkansa tai työnsä asettamat vaatimukset, on Jumalan varjeluksessa.³³

Lopuksi Samson antaa ohjeita maalliselle esivallalle noituuden suhteen. Sen ei pidä odottaa, että joku tulee syyttämään. Sitenhän saisivat kakenlaiset synnit ja paheet ylivallan. Tuomarin on ryhdyttävä tutkimuksiin heti, kun oli alkanut liikkua yleinen huhu (publica fama) noituudesta.³⁴ Samsonin tutkimusohjeet ovat tiukat: noituudesta syytettyä ei saanut tutkia siten, että leikattiin hänen hiuksensa tai etsittiin merkkiä hänen ruumiistaan. Myös vesikoe oli hylättävä, sillä paholainen saattoi »leikillään» pitää syytetyn pinnalla.³⁵ Samsonin esittämät luotettavat todisteet ovat ainakin osaksi Kaarle V:n »Carolinasta»: kaksi rehellistä todistajaa, oma tunnustus, »kirkas selvä teko».³⁶

Miten noitia tulee rangaista? Jesuiitat ja kalvinistit tuomitsevat heidät ehdottomasti kuolemaan. Protestanttiset teologit ovat kuitenkin toista mieltä. Noidat tulee jakaa kolmeen osaan, melankoolikkoihin, paholaisen kanssa liitossa oleviin mutta ei vahinkoa tehneisiin ja paholaisen liittolaisiin, jotka olivat tehneet vahinkoa. Melankoolikkoja ei tule rangaista ollenkaan. Toiseen ryhmään kuuluvia on kehoitettava parannukseen ja ellei tästä ole hyötyä heidät on karkoitettava seurakunnasta. Samson perustelee tätä »lempeää» käsitystään: Jumalan kieltäminen on enemmän hengellinen kuin maallinen rikos, josta ei nähtävästi oltu rangaistu apostolisessa kirkossa. »Carolinan» säädös puhuu vain vahingoittavasta noituudesta, ja monet oppineet ovat samaa mieltä. Kolmas ryhmä ansaitsee ehdottomasti kuoleman, kuten Exod. 22: 18 osoittaa.³⁷

³¹ *Samson* 1626: Die Dritte Hexen Predigt.

³² *Ibid.* Die Vierde Predigt von der Zauberey.

³³ *Ibid.* Die Achte Hexen Predigt.

³⁴ *Ibid.* Die Neunde und letzte Predigt von dem Hexen wesen.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ *Ibid.* Vrt. Carolina, Die Peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V von 1532. Hrsg. von G. Radbruch, Universalbibliothek Nr 1990/90a, 39.

³⁷ *Samson* 1626, Die Neunde ...

Samson ei ole varmasti ollut Baltiassa ainoa, jolla oli kosketus noita-doktriiniin. Joutuminen läheiseen kontaktiin Baltian alueiden kanssa on tästä syystä jättänyt jälkensä Ruotsiin ja Suomeen.

6. Pohjois-Ruotsin suuret noitaprosessit

Vuonna 1668 syntyi Ruotsin Taalainmaalla noitaprosessi, jossa Svean hoivioikeus antoi huhtikuussa 1669 seitsemän kuolemanrangaistusta; seitsemältä syytetyltä oli kaikin voimin yritettävä saada oma tunnustus ja tuomittava heidät sitten kuolemaan; 15 lasta määrättiin seisomaan vitsa kädessä kirkon oven edessä kolmena sunnuntaina, minkä jälkeen niitä oli piiskattava kirkon portin edessä; 17 syytettyä vapautettiin.¹ Prosessi ei jäänyt Taalainmaalla ainoaksi ja samanlaisia syntyi myös muissa Pohjois-Ruotsin maakunnissa. Vuoteen 1677 mennessä oli niissä tuomittu kuolemaan n. 300 ihmistä.² Koska Suomi oli valtiollisesti Ruotsin yhteydessä ja vilkkaassa kosketuksessa sen kanssa, ovat Pohjois-Ruotsin vainot tärkein vertauskohde vastaavien suomalaisten ilmiöiden kannalta. Senvuoksi olen seuraavassa pyrkinyt luomaan yleiskuvaa Pohjois-Ruotsin vainojen luonteesta. Valitettavasti niistä ei vielä ole kirjoitettu mitään perusteellista yleisesitystä, joten esitykseni jää pakosta vajavaiseksi. En puutu siinä lainkaan Etelä-Ruotsin vainoihin 1669—1672, sillä niiden vaikutus Suomen kannalta ei ole ollut tärkeä.

Keskeinen piirre Pohjois-Ruotsin vainoissa oli *lasten* ja *nuorten* niissä saama asema. Prosessit saivat tyypillisesti alkunsa siten, että joukko lapsia ja nuoria valitti noitien vievän ne *blåkullaan* Saatanan kesteihin. Vaikka tällaisia prosesseja on syntynyt muuallakin³, on ilmeistä, että Pohjois-Ruotsin prosessit ovat lajissaan laajimmat. Myös aikalaiset tajusivat niiden omalaatuisuuden. Kaarle XI pyysi 1674 Uppsalan tuomiokapitulilta lausuntoa noitakysymyksistä. Teologit totesivat, että kysymys oli vaikea etenkin siksi, että noidat veivät lapsia blåkullaan, mitä heidän tietämänsä mukaan ei ennen ollut tapahtunut. Oppineet eivät olleet vielä esittäneet asiasta perusteellisia mielipiteitä.⁴

Syytteet, joita lapset ja nuoret Pohjois-Ruotsissa esittivät, olivat suorastaan yksitoikkoisesti samanlaisia. Noita-akka oli ottanut ne mukaansa

¹ *Kröningsvärd, C. G.*: Blåkulle-färderna eller Handlingar om Trolldoms-Väsendet i Dalarne åren 1668—1673 (Blåkullefärderna i Dalarne) 1, 15—23.

² *Linderholm* 1918, 55.

³ Württembergissä syytti 1673 joukko 7—10 vuotiaita lapsia, että noidat veivät ne yöllä. *Hauber, E. D.*: Bibliotheca acta et scripta magica. Hefte XXV—XXXVI (1741), 520—530. Massachusettsissa oli suuri lapsiprosessi 1692—1693. *Baschwitz* 1963, 388 seur.

⁴ Et kort ... Theologiskt betänkande Angående thet beklagliga Trollväsendet ... Palmköldska samlingen, N:o 104. Acta Ecclesiastica. Tom 3, 371—374. UUB.

yöllä, voidellut joitakin eläimiä, joilla oli sitten lennetty bläkullaan. Joskus matka oli tehty myös kepillä tai jollakulla ihmisellä ratsastaen. Bläkulla sijaitsi milloin missäkin, joskus kaukana pohjoisessa, joskus lähempänä jollakin niityllä. Siellä oli suuri tupa, jossa pöydän alla makasi »musta mies» kahleissa. Noidat söivät, joivat ja tanssivat. Erikoinen piirre lasterpuheissa oli seksuaalisuuden voimakas korostuminen: ne selittivät säännöllisesti olleensa bläkullassa naimisissa pirujen kanssa tai keskenään ja synnyttäneensä jotakin. Bläkullassa tai sen läheisyydessä oli pirujen lisäksi toisenlaistakin väkeä, »valkoisia enkeleitä», jotka varoittivat lapsien noidista ja piruista. Ne auttoivat kiusattuja joutumasta lopullisesti turmioon.⁵

Mainitut kertomukset eivät olleet uusia, vaan pohjautuivat pitkään *traditioon*. Jo pakanuuden aikana oli pohjolassa runsas kansanperinne, joka koski magiaa ja hyviä ja pahoja henkiä.⁶ Kristinuskon voitto ei luonnollisesti syrjäyttänyt pakanallisia perinteitä nopeasti, vaan ne elivät edelleen ja sekoittuivat vastaaviin kristillisiin käsityksiin. Tässä yhteydessä on mielenkiintoista tarkastella perinnettä, joka liittyy bläkullaan. Sen syntyhistoriaa lienee vaikea selvittää, mutta on esitetty otaksuma, että se olisi alkuperältään ruotsalainen, ei esim. laina saksalaisesta *Blocksberg*-traditiosta.⁷ Toisaalta on myös mahdollista, että ulkomaisen vaikutuksen myötä tapahtui perinteellisissä bläkulla-kuvitelmissa muutoksia. Bläkulla on varhain paikallistunut Kalmarsundissa sijaitsevaan *Jungfrun* saareen. Merimiesten mukaan siellä asui ilmojen haltija. Myöhemmin siitä »tuli» noitien kokoontumispaikka. Olaus Magnus kirjoittaa 1555 ilmestyneessä kuuluisassa historiateoksessaan: »Tällä vuorella kuuluvat Pohjolan noidat tiettyinä vuodenaikoina pitävän kokouksia koetellakseen noitaitaitojaan ja loitsujaan.»⁸ Jungfru oli 1600-luvulla matkailunähtävyys, jonka luona usein kerrottiin tarinoita tai odotettiin merkillisiä tapahtumia.⁹

Riippumatta siitä, mikä on bläkulla-tradition alkuperä, se joka tapauksessa ilmenee noitaoikeudenkäynneissä jo paljon ennen Pohjois-Ruotsin suuria vainoja. Se tavataan 1590-luvulla Tukholmasta, Hälsinglannista ja Uumajasta. Vuonna 1587 se mainitaan eräässä kirjeessä Södermanlannin-

⁵ Tässä luvussa mainittu aineisto.

⁶ Ks. esim. Linderholm, E.: *Nordisk magi I. Svenska landsmål och svenskt folk-liv B 20* (1918), passim.

⁷ *Linderholm 1918*, 23.

⁸ *Sahlgren, J.*: Bläkulla och bläkullafärderna. *Namn och bygd (Sahlgren 1915—16)*, 125, 158.

⁹ Ks. esim. *Från Sveriges storhetstid. Charles Ogiers Dagbok under ambassaden i Sverige 1634—35. Utg. av Hallberg (1914)*, 14; *Erik Dahlbergs dagbok 1625—1699. Utg. af H. Lundström (1912)*, (Erik Dahlbergs dagbok), 28; *Diarium Gyllenianum eller Petrus Magni dagbok 1622—1667. Utg. genom Reinh. Hausen (1882) (Diarium Gyllenianum)*, 208—209.

sa.¹⁰ Västernorrlandin kirkkolaisissa, joka on ilmeisesti 1500-luvun lopulta, mainitaan ratsastus bläkullaan.¹¹ Muuan nainen kertoi 1601 Vassundassa olleensa »taivaassa ja helvetissä»; hänet poltettiin.¹² Koska bläkulla-kuvitelma esiintyy 1500-luvun lopussa näin laajalla alueella, on syytä olettaa sillä olleen takanaan jo pitkä traditio.¹³ Oikeudenkäynnit eivät ole loppuneet 1600-luvun alkupuolella. Svean hovioikeuden tiedetään vv. 1635—36 tuominneen kuolemaan »noitavaimoja, jotka ovat tunnustaneet osaavansa noitua ja olleensa bläkullassa».¹⁴ On kuitenkin mielenkiintoista havaita, että lento bläkullaan tapahtui 1500-luvun lopulla syytettyjen mukaan eri tavoin kuin myöhemmin. Hälsinglannissa kolme naista kertoi 1597, että heidän lupauduttuaan Saatanan palvelijoiksi heidän ihonsa meni rikki, ja »paholainen antoi sitten heille uuden veren, mistä syystä he saattoivat lentää vuorten ja laaksojen yli...». Ilman paholaisen antamaa verta kukaan ei kyennyt lentämään. Uumajassa selitti eräs nainen 1598, että Saataka oli repäissyt reiän hänen ihoonsa ja puhaltanut pahan hengen siitä sisään. Senjälkeen hän lensi bläkullaan.¹⁵

Ruotsin keskiaikaisissa maakuntalaeissa on määräyksiä noituuden avulla suoritettujen rikosten, »maleficiumin» varalta.¹⁶ Samoin on laita Maunu Eerikinpojan maanlain, kaupunginlain ja Kristofferin maanlain, joka oli voimassa v:een 1734.¹⁷ Paholaista ei näissä ollenkaan mainita. Uuden ajan alussa se kuitenkin tulee esiin eräessä säädöksessä. Vuonna 1538 antoi Kustaa Vaasa määräyksen, jossa tietyiltä henkilöiltä kiellettiin mahdollisuus olla todistajana oikeudessa. Lueteltuihin henkilöihin kuuluivat myös »ne, jotka harjoittavat noituutta (Trolldom) ja taikuutta (Widskepelse), ne jotka käyvät kauppaa paholaisen kanssa rahojen ja rikkauksien tähden».¹⁸ Kauppa paholaisen kanssa viittaa selvästi mustaan magiaan (ruots.

¹⁰ *Linderholm* 1918, 23.

¹¹ Till bläkulla. Trolldomsväsendet i Västerbotten 1675—1677. Utg. av K. Fahlgren (1966) (Trolldomsväsendet i Västerbotten 1675—1677), 5.

¹² *Ibid.* 16.

¹³ *Linderholm* 1918, 23.

¹⁴ Prejudikatsamling Ang. Kungl. hovrättens resolutioner i bråttmål, 1600-talet. SRA.

¹⁵ Tre trulkonors bekännelse uti Helsingeland ... 1597. Manuscripta miscellanea. Skoklosters arkiv Tom I. SRA. Trolldomsransakning i Umeå 1598. Kokoelmassa Trolldom, vidskepelse. SRA.

¹⁶ Ks. Svenska Landskapslagar tolkade ... av Å. Holmbäck och E. Wessén. Östgötalagen (1933), 87; Yngre västgötalagen (1946), Tillägg, 377. Viimeksi mainitussa laissa pidetään loukkauksena sanoa, että on nähnyt naisen lentävän. Ks. *Sahlgren* 1915—16, 123—125.

¹⁷ Magnus Erikssons landslag. Tolkad av Å. Holmbäck och E. Wessén (1962), 214—216; Magnus Erikssons stadslag. Utg. af D. C. J. Schlyter (1865), 323—331; Kristoffer-kuninkaan maanlaki. Julk. E. N. Setelä ja M. Nyholm. SKS toim. 82 (1905), 138—141. Ks. tarkemmin. 101.

¹⁸ Kungl. Stadgar, Förordningar. Utg. av Joh. Schmedeman (Schmedeman 1706), 7.

»svartkonst»). Se on nähtävästi otettu mukaan ulkolaisesta vaikutuksesta. Ainakin 19 vuotta myöhemmin Kustaa Vaasa katsoi, että noitarikokset olivat Ruotsi-Suomessa monipuolistumassa. Eräs hänen luottamusmiehensä oli näet ilmoittanut, että Suomessa oli muuan mies surmattu myrkyin ja noituuden avulla. Kuningas määräsi toimeenpantavaksi kuulustelun ja selitti, että sellaiset »vierasmaalaiset ilkitteot» (Welske Skelmstycker) näyttivät »perin vierailta ja harvinaisilta täällä meidän valtakunnassamme ja maan-ääressämme. Ja vielä meidän aikaamme asti (Jumalan kiitos) meidän ruotsalaisten ja suomalaisten keskuudessa ne ovat olleet ennenkuulumattomia ...»¹⁹

Kaarle IX:n aikana oli vireillä hanke uuden lakikodifikaation aikaansaamiseksi. Suunnitelmat eivät toteutuneet, mutta sensijaan Kaarle määräsi 1608, että eräissä rikoksissa oli tuomittava raamatun säädösten mukaan. Vaikka säädöksissä ei mainitakaan erityisesti noituutta, tuomittiin myöhemmin senkin kohdalla raamatun mukaan.²⁰ Tämä puolestaan merkitsi, että »paholaisen liittolaiset» tuomittiin kuolemaan, sillä esim. Exod. 22: 18 («Noitavaimon älä salli elää») tulkittiin tarkoittamaan heitä. Vuonna 1619 antoi Uppsalan tuomiokapituli lausunnon noituudesta. Siinä erotettiin kolme noituuden lajia. Pahimpia olivat ne, jotka olivat tehneet liiton Saatanan kanssa ja tekivät vahinkoa ihmisille ja eläimille, »ainoastaan oman hyötynsä, ja etunsa tähden. Näistä meillä on Jumalan sana Exod. 22, Levit. 19 ja 20, Deut. 18. Samoin Canones consiliorum, ius civile, Constitutiones Imperatorum et Principium, että heitä on rangaistava kuoleamalla.»²¹

Seuraavana vuonna antoi kuninkaallinen komitea lausunnon eräistä mustan magian harjoittajista. Todettiin, että Saatanan kanssa liiton tehneet oli myös raamatun mukaan tuomittava kuolemaan.²²

Ennen suuria noitaprosesseja syntyi myös arvovaltainen ennakkotapaus, jossa oli nimenomaisesti kysymys blåkullassa käynnistä. Uumajassa kuulteltiin kesäkuussa 1650 leski Anna Andersdotteria. Hän oli aikaisemmin tunnustanut papille ja tunnusti sittemmin käräjillä lentäneensä noin 23 vuoden ajan blåkullaan neljä kertaa vuodessa, jouluna, pääsiäisenä, helluntaina ja juhannuksena. Hänellä oli sarvi, missä olevalla voiteella hän voiteli lentomatkaa varten vasikan. Anna ilmiantoi samasta teosta mm. sisarensa Karinin, joka lopulta myös itse tunnusti. Naiset tuomittiin Exod. 22:n luvun perusteella kuolemaan.²³ Naisten tuomio alistettiin luonnollisesti Svean hovioikeudelle. Kesällä 1650 olivat valtiopäivät koolla ja ho-

¹⁹ Bref från Konung Gustaf I till H. C. Horn mfl. 1557. Handlingar till upplysning af Finlands Häfder Utg. af A. I. Arwidsson VII (1856) 116—118.

²⁰ Munktel, M.: Mose lag och svensk rättsutveckling. Lychnos 1936, 140—142.

²¹ Linderholm 1918, 48; vrt. s. 38.

²² Ibid. 49.

²³ Umeå socken 6—7/6 1650 Gävleborgs läns dombok 1649—1650, Vol. 2, 607—608. SRA.

vioikeus lähetti Uumajan tapauksen pappissäädyn harkittavaksi. Säädyn vastauksessa todettiin, että koska naisten oli todistettu harjoittaneen noituutta, ja he itsekkin sen olivat tunnustaneet, »ei papisto voi tähän muuta vastata kuin mitä Jumalan laissa on mainittu sellaisista synneistä, Exod. 22: 18...».²⁴

Huolimatta siitä, että 1600-luvun alkupuolella ei Ruotsissa syntynyt mitään laajoja noitaprosesseja, esitettiin kuitenkin arvovaltaisia kannanottoja, miten »paholaisen liittolaisiin» oli suhtauduttava. Kun prosessit puhkesivat, ei esivalta siten ollut vailla pohjaa, jolle se kannanottonsa saattoi rakentaa. Juuri ennen vainojen alkua, 1665, annettiin lisäksi määräys sabbattirikoksista. Siinä säädettiin mm.: » Missä joku tekee syntiä noituudella (Trolldom) tai sitoutumalla Saatanaan, tapahtuipa se kirjallisesti tai suullisesti ... tulee sellaisten henkilöiden kanssa menetellä lain tai tavan mukaan, joka täällä on ollut käytössä.»²⁵

Edellä sanottu ei kuitenkaan läheskään jäännöksettömästi tee ymmärrettäväksi Pohjois-Ruotsin vainoja. Blåkulla-kuvitelmat olivat levinneet pohjoisiin maakuntiin, myös lasten ulottuville. Mutta mistä johtui näiden ilmiäntöhalu? Ehkä viimeksi tähän kysymykseen vastausta on etsinyt *Lauritz Gentz* mielenkiintoisessa artikkelissa.²⁶ Kuten edellä (s. 39) on todettu, hänen mukaansa noitavainojen taustatekijänä oli ylipäänsä huumaavien aineiden käytön leviäminen, jota tapahtui 1480-luvulta lähtien. Hän katsoo, että lääkeaineiden kaupustelu lisääntyi Ruotsissa huomattavasti 1600-luvun jälkipuoliskolla. Vuonna 1683 Kaarle XI antoi määräyksen, jossa ankarasti kiellettiin lääkeaineiden laittomien kaupustelijain toiminta. Samasta asiasta oli säädetty jo 1675. Tästä voidaan päätellä, että kaupustelijoita oli ollut runsaasti liikkeellä. Heidän varastoihinsa on saattanut kuulua myös huumausta antavia »lääkkeitä».²⁷

Gentz ajattelee huumaavien aineiden vaikuttaneen prosesseissa lähinnä kahdella tavalla, lasten ja syytettyjen mielikuvitukseen. Ajan kaksi suurta joukkosairautta olivat hammassärky ja reumatismi. Niitä yritettiin parantaa *hullukaalin* avulla, jonka nimitykset antiikin ajoista lähtien ovat viitanneet sen ekstaattisiin vaikutuksiin. Sairas poltti hullukaalia illalla huoneessa ja vaipui siitä uneen. Koska asunnot olivat ahtaita, oli huoneessa muitakin ihmisiä ja myös he joutuivat savun vaikutuksen alaisiksi. Silloin ovat etenkin lapset saattaneet joutua huumaustilaan, jonka aikana nähdyt unet ovat helposti — yhtyneenä perinteisiin kuvitelmiin — johtaneet ajatukseen todella tehdystä blåkulla-matkasta.²⁸

²⁴ Prästeståndets riksdagsprotokoll. Utg. av A. Forsell och E. Granstedt I (1642–1660), 161–162.

²⁵ *Schmedeman* 1706, 453.

²⁶ *Gentz* 1955, 1–39.

²⁷ *Ibid* 7–9.

²⁸ *Ibid.* 10–11.

Huumaavan vaikutuksen aiheuttaneita salvoja on myös voitu tarkoituk-
sellisesti valmistaa. Södermanlantilainen rovasti Eric Annell julkaisi 1840
kirjansen, jossa hän kertoo, kuinka joutui 1793 metsästysretkellä eräaseen
majaan. Isäntäväki pyysi hänet aterialle. Syönnin jälkeen ukko ja akka
pyysivät vieraansa »matkalle». Akka otti kätköstä sarven, josta veitsellä
leikkasi jonkinlaista salvaa pistäen sitä kolmeen pehmeään leivänpalaan.
Ukko ja akka olivat syöneet ryypäten viinaa päälle, mutta Annell oli
salavihkaa antanut oman palansa koiralleen. Emäntä voiteli kolme keppiä,
nukahti pian samoin kuin isäntä ja koira. Kaikki olivat nukkuneet yli viisi
tuntia ja välillä vääntelehtineet voimakkaasti. Isäntäväki oli herätessään
ollut täysin vakuuttunut matkansa todellisuudesta.²⁹ Mikäli kertomus
kuvaa todellista tapahtumaa, ei myöskään ole mitenkään mahdotonta, että
tapa oli tunnettu ja käytössä jo 1600-luvulla. Annellin isäntäväki kertoi
perineensä salvan isoäidiltä.³⁰ Vuodelta 1761 tiedetään lisäksi Bohus-
läninistä tapaus, jossa näyttää olleen kysymys huumaavan aineen käy-
töstä.³¹

Huumaavien aineiden merkitystä Ruotsin vainoille ei tule sivuuttaa.
Ajateltaessa esim. edellä mainittua tapausta Uumajasta v:ltä 1650 siihen
liittyy piirteitä, jotka voitaisiin selittää huumaavien aineiden vaikutukseksi.
Anna sanoi lentäneensä 23 vuotta neljä kertaa vuodessa. Tällainen »sään-
nöllisyys» tuntuu oudolta selitettäväksi muuten kuin siten, että pohjana
on ollut subjektiivinen todellisuus. Tässä yhteydessä ovat mielenkiintoisia
kertomukset, jotka esitti 12-vuotias Gertrud Svensdotter Elfdahlenin käre-
jillä syyskuussa 1668. Gertrud oli ensimmäisiä kuulusteltuja koko vainojen
sarjassa. Hän oli kotoisin Herrdahlenista.³² Gertrud selitti, että viisi vuot-
ta sitten oli eräs piika Marit Jönsdotter, joka seurusteli Gertrudin leskeksi-
jääneen isän kanssa, tullut päivällä hänen luokseen ja sanonut: »Sinun
täytyy nyt seurata minua ja saada nähdä kaunis mies» (en vacker karl).
Marit oli vienyt hänet eräaseen lähellä olleeseen hiekkakuoppaan, jossa
he olivat alkaneet juosta ympäriinsä kunnes olivat aivan väsyksissä. Sen-
jälkeen he olivat menneet tienristeykseen ja juosseet myös siellä hameet
korvissa kutsuen Saatanaa, joka oli ilmestynyt. Sillä oli ollut suuri hattu
päässään, kirjavat vaatteet ja punainen parta. Se oli kysynyt Maritilta
halusiko Gertrud ryhtyä sen palvelukseen. Kun Marit oli vastannut myön-
tävästi, Saatana oli antanut hänelle ruisleipää ja voita. Marit oli puoles-
taan antanut ne tytön syötäväksi. Seuraavana yönä Gertrudin nukkuaessa
Marit oli tullut ja vienyt hänet bläkullaan.³³

²⁹ Gentz 1955, 13—14.

³⁰ Ibid. 15.

³¹ Ibid. 16—17.

³² 3/9 1668 Elfdahlen, *Emanuel Linderholmin kokoelma I* 411 c (UUB), 5 (sivut viit-
taavat tuomiokirjaan).

³³ 3/9 1668 Elfdahlen, 50 seur.

Gertrud kertoi laajasti käynnistään Maritin kanssa bläkullassa. Kerran Marit oli ottanut myös Gertrudin isän mukaan. Isä oli ollut sairas, jolloin Marit oli eräänä iltana tullut hänen luokseen ja voidellut häntä sarvesta ottamallaan voiteella. »Seuraavana päivänä isä oli suuresti valittanut ruumistaan särkevän, oksentanut vihreää sappea ja ollut muutaman päivän sairaana.» Gertrud sanoi tienneensä, että Marit oli vienyt hänen isänsä bläkullaan.³⁴

Marit Jönsdottertia kuulusteltiin samassa kuussa Herrdahlenissa. Hän kiisti Gertrudin sanojen todenperäisyyden. Gertrudin isä Sven Hvass selitti todella olleensa mainittuna ajankohtana sairaana ja uskoi tyttärensä sanoja. — Tosin on huomattava, että hän oli jo aikaisemmin hylännyt Maritin.³⁵

Gertrudin kertomukset sisältävät lukuisia yksityiskohtia, jotka saattaisivat viitata konkreettisiin tapahtumiin, esim. huumaavien aineiden käyttöön. Mitään varmaa ei edellisen perusteella kuitenkaan voida sanoa. *Gentzin* aineisto ei anna myöskään paljon osviittaa huumaavien aineiden käytöstä yleensä vainojen perustana. Lapset ja syytetyt puhuivat kyllä usein *voidesarvista*, joita olivat saaneet Saatanalta, mutta kertomukset ovat useimmiten täysin myyttisiä. Kansa piti kyllä yleisesti lääkkeitä härän sarvissa,³⁶ mutta tuskin tämä todistaa paljoakaan. Joskus oikeus pyrki selvittämään, mitä syytettyjen mainitsemissa sarvissa oli. Vuonna 1675 selitti 74-vuotias Filipus Malin, että hän osasi voiteen avulla lentää bläkullaan. Oikeus käski häntä näyttämään voiteensa, jolloin Filipus toi neljä sarvea, joista kolmessa oli salvaa. Sitä kokeiltiin häneen, mutta tuloksetta. Filipus selitti itsekin nyt, että paholainen oli ottanut häneltä pois oikean sarven.³⁷ Asia jäi epäselväksi.

On olemassa ainakin yksi arvovaltainen ja ei noitaoikeudenkäyntien aikana esitetty kertomus »bläkulla-unesta». Jesper Svedberg esittää sen omaelämäkerrassaan. Hän oli kotoisin Falunin läheltä Taalainmaalta. Svedberg kertoo, että ollessaan kolmetoistavuotias (1666), hänestä näytti eräänä yönä, kuin hän olisi ollut »tietyllä korkealla seudulla». Siellä oli ollut kaksi tupaa, »taivas» ja »helvetti». Kuvaus ei kovinkaan paljon eroa siitä, mitä noitaoikeudenkäynneissä kerrottiin.³⁸ Omaelämäkerta on vasta v:ltä 1729³⁹ — siis vainojen jälkeiseltä ajalta. Saattaa siten tietysti olla, että

³⁴ Ibid. 9 seur.

³⁵ 17/9 1668 Herre Adahlen. E. L:n kokoelma I 411 c, 78 seur.

³⁶ *Gentz* 1955, 11. Vrt myös *Rudenmark*, L.: Troldoms- och häxväsendet 1670—1671. Rättvik I: 2, 151 seur. (*Rudenmark* 1967). R. käsittelee yksityiskohtaisesti vain Rättvikin noitaprosesseja, mutta ottaa kantaa myös yleisiin noitavainojen syntyä koskeviin teorioihin.

³⁷ 10—12/7 1675 Lövänger. Troldomsväsendet i Västerbotten 1675—1677, 30—31.

³⁸ Jesper Svedbergs lefwernes beskrifning. Utg. av G. Wetterberg I (1941), 48—49.

³⁹ Ibid.

Svedberg sekoittaa unensa siihen, mitä on kuullut. Kuitenkin on ainakin kolme tekijää, joiden vuoksi hän on saattanut säilyttää unensa autenttisena mieleessään. Ensinnäkin vainot puhkesivat pian unen jälkeen, jolloin hänen on täytynyt havaita lasten kertomusten ja oman unensa välinen yhtäläisyys. Toisaalta unille annettiin 1600-luvulla suuri merkitys, niinkuin Svedberg itsekkin kirjoituksessaan tekee.⁴⁰ Lisäksi hän mainitsee tehneensä elämästään muistiinpanoja.⁴¹

Svedbergin uni ja *Gentzin* esittämät tiedot huumaavista aineista tekevät mahdolliseksi olettamuksen, että bläkulla-retkistä kertovilla oli asiasta omakohtainen varmuus. Kysymys on vain siitä, miten pitkälle Ruotsin vainot voidaan selittää tällä perusteella. *Yksinään* se on täysin riittämätön. Syyttävien lasten määrä oli usein huomattava. Esim. Trönön pitäjässä Hälsinglannissa ilmoitti 1673 syyskuussa 57 lasta ja nuorta, että Kers-tin Larsdotter vei ne bläkullaan. Kyseessä olivat viedyistä vain »ne, jotka osasivat puhua»!⁴² Anders Jönssonia syytti 1669 Morassa 140 lasta.⁴³ Jos ne olivat vakuuttuneita, että olivat käyneet bläkullassa, ei vakuuttuneisuus perustunut kunkin omaan (esim. uni-) kokemukseen, vaan oli syntynyt *joukkosuggestion* vaikutuksesta. Keskeistä tekijää lasten lisääntyneiden ilmiantojen ymmärtämiseksi on toisin sanoen etsittävä *itse syntyneestä tilanteesta*.

Lasten kertomukset bläkulla-retkistään herättivät luonnollisesti vanhempien ja viranomaisten huomiota, ja he ryhtyivät toimenpiteisiin. Mutta tapa, jolla lapsia yritettiin auttaa pois noitien pauloista, oli omiaan lisäämään niiden noitapelkoa. Papit ottivat lapsia yksityiseen kuulusteluun.⁴⁴ Taalainmaalla järjestettiin erityisiä »rukoushetkiä» (bönestunder), joissa lapsia tutkittiin.⁴⁵ Kirkoissa luettiin v:sta 1669 kaikkina pyhinä erityinen rukous »Saatanan tyranniaa» vastaan.⁴⁶ Suuret joukot lapsia tuomittiin piiskattavaksi kirkonmenojen jälkeen ja seisomaan niiden aikana vitsa kädessä kirkon ovella.⁴⁷ Kuolemaantuomittujen teloitukset saattoivat olla suuria »kansannäytelmiä». Elokuussa 1670 oli Morassa seuraamassa toimi-

⁴⁰ Jesper Svedbergs ..., 49 seur.

⁴¹ Ibid.

⁴² 15–22/9 1673 Norrala och Trönö. Om Trolldom och Häxprocesser i Hälsingland. Av J. J:sson Hanzén (1951) (Om Trolldom och häxprocesser i Hälsingland), 145–146.

⁴³ Bläkulfärderna i Dalarne 1, 59.

⁴⁴ Om trolldom och häxprocesser i Hälsingland, 100–101, 245.

⁴⁵ V. 1670 pidettiin mainittuja »rukoushetkiä» ainakin 11 kertaa. Esimerkkinä mainittakoon otsikko erään sellaisen selostuksesta: 23/9 1670 »bönestund i Söderås hos Anders Klockaren ther folcket ifrån efterskrefne byer tillstädes voro och anfectade barn optecknades». E. Linderholmin kokoelma I 411 c. UUB. Rudenmark 1967, passim.

⁴⁶ Holhoojahallituksen antama määräys 19/12 1669, Skoklosters arkiv. Manuscripta Miscellanea, Tom 7 (SRA), 704–711. Vrt. myöh. s. 249.

⁴⁷ Bläkulfärderna i Dalarne 1, 22; 3, 7–9; Om trolldom och häxprocesser i Hälsingland, 92–96.

tusta »muutamia tuhansia ihmisiä kaikista ympärillä olevista pitäjistä». ⁴⁸ Tällainen julkisuus on lisännyt lasten alttiutta joukkosuggestiolle.

Kohtalokkainta oli kuitenkin vanhempien yritys pelastaa lapsensa valvomalla heidän kanssaan yökausia. ⁴⁹ Tunnetuimpia ovat tapaukset, joissa valvonta järjestettiin yhteisesti. Morassa tuotiin lapsia eri kylistä erääseen tupaan ja alettiin öisin valvoa niitä, »tarkoituksella vapauttaa ne siten, ettei Saatana veisi niitä pois». ⁵⁰ Samaa menetelmää käytettiin Tukholmassa 1676—1677. ⁵¹ Yleisesti kiihoittunut mieliala ja valvominen aiheutti lapsille ja nuorille monesti todellisia hysteerisiä oireita ja horrostiloja. Tämä voidaan päätellä niiden omista sanoista ja tarkkailijoiden lausunnoista. Eräs silmiinpistävä piirre lasten syytöksissä oli se, että ne sanoivat käyvänsä bläkullassa yhden yön kuluessa monta kertaa. Jon Wallmarssin tytär Margareta selitti 9/10 1673 Rogstassa, että oli ollut bläkullassa edellisenä yönä kolme kertaa. ⁵² Joskus ne eivät tienneet, kuka oli vienyt ne. ⁵³ Myös sellaisia lapsia katsottiin viedyiksi, jotka eivät osanneet puhua. ⁵⁴ Tällaiset tiedot eivät voine viitata muuhun kuin jonkinlaisiin hysteerisiin oireisiin, joita lapsilla öisin nukkuessaan oli. Ellei lasten puhe monesta retkestä saman yön aikana ole täysin mielivaltaista, se merkitsee juuri tällaisia oireita, jolloin vanhemmat olivat ne herättäneet. Joulukuussa 1673 rahvas valitti Järvsössä, »että tämä surkea noitamelu yhä enemmän lisääntyy, niin että jotkut lapset viedään neljä, 5, 6, 7 ja 20 kertaa öisin . . .». ⁵⁵ Luultavimmin rahvas nojasi tässä omiin havaintoihinsa eikä lasten puheisiin.

Trönössä oli erään laivamiehen 8-vuotias poika Lasse Persson tunnustanut kappalaiselle, että noita vei hänet bläkullaan. Poika oli tuntenut, että käärme ryömi hänen vatsassaan. Kun hän sitten oli tunnustanut, »oksensi hän vatsastaan 1/2 kyynärää pitkän käärmeen, joka oli elävä ja jolla oli sekä pää että pyrstö; se makasi ja haukotteli». Asian todisti vanhempien lisäksi kaksi muuta henkilöä. ⁵⁶ Tapaus saattaa viitata johonkin psykosomaattiseen oireeseen. Kaksi amiraliteetin saarnaajaa kertoi Tukholmassa 1676, kuinka he valvoessaan lapsia olivat nähneet erästä 10-vuotiasta tyttöä »kiusattavan sekä öin että päivin . . . ja häntä kiusataan nyt niin voimakkaasti yli 20 kertaa päivässä, ettei hänessä näy mitään eloa». ⁵⁷ Lääkäri

⁴⁸ Bläkullefärderna i Dalarne 3, 52.

⁴⁹ Esim. Ransakning i Svea Hofrätt om Trollväsendet i Stockholm 1676. Historiska Samlingar IV (af Adlersparre) 249 nootti b, 297.

⁵⁰ Bläkullefärderna i Dalarne 3, 53—54.

⁵¹ Kongl. Comissorial Rättens Ransakning om Trollväsendet i Stockholm åren 1676—1677. Historiska Samlingar V (af Adelsparre) 326, 398.

⁵² Om trolldom och häxprocesser i Hälsingland, 187. Ks. myöh. Ibid 169, 157.

⁵³ Ibid. 147.

⁵⁴ Ibid. 119, 145.

⁵⁵ Ibid. 123.

⁵⁶ Ibid. 146

⁵⁷ Historiska Samlingar IV (Adlersparre), 322.

Urban Hjärne kävi tutkimassa lapsia Tukholmassa; ne oli sijoitettu valvomaan tupaan. Lapset olivat todella jonkinlaisessa horrostilassa, mutta toimituivat ammoniakkin hajusta.⁵⁸

Käsityksen siitä, miten suggestiivinen ilmapiiri Pohjois-Ruotsissa ajoittain vallitsi, saa myös tapauksista, joissa aikuiset »näkivät» paholaisen. Tunnetuin on Uppsalan juridiikan professorin Carl Lundiuksen näky. Hän oli Uppsalaan 1676 määrätyn noitakomission jäsenenä. Eräänä iltana, kun hänen huonetoverinsa kihlakunnantuomari Stiernhök oli mennyt nukkumaan, Lundius luki kirjaa Saksan noitaoikeudenkäynneistä. Eräs tapaus oli aivan samanlainen, kuin mikä päivällä oli ollut esillä komissiossa: paholainen oli näkyvässä muodossa yrittänyt pelästyttää tuomaria. Kun Lundius sitten nosti katseensa kirjasta, hän näki edessään samanlaisen hahmon, joka katosi heti. Lundius herätti Stiernhökkin; hahmo ilmestyi uudelleen ja molemmat näkivät sen.⁵⁹

Mutta lapset eivät tarvinneet ilmiannoilleen välttämättä edes voimakkaita henkilökohtaisia affektejakaan. Noitien syyttely muodostui näet niiden keskuudessa tietynlaiseksi karmeaksi *leikiksi*, joka sai erityisen merkittävyyden *sosiaalisten vaikutustensa* vuoksi. Leikin peruspiirteenä oli se että lapset kiihottivat tai painostivat toisiaan ilmiantoihin. Vanhemmat yllätyttivät niitä tällaiseen pyrkiessään järjestelmälliseen noitien paljastamiseen. Jon Mattsonin 13-vuotias tytär Malin tuotiin helmikuussa 1670 Rättvikin kirkkoherran Gustaf Elviuksen puheille. Malin kielsi, että hänet olisi viety bläkullaan; muuan poika oli vain sanonut, että hänet ja seudun muut lapset vietiin sinne. Kuukautta myöhemmin tyttö jo oli varma, että hänet vietiin. Nytkään hän ei tiennyt, kuka oli viejä, mutta epäili erästä naista, koska toiset lapset sanoivat häntä noidaksi.⁶⁰ Johan Persson kierteli Hälsinglannissa 14-vuotiaan tyttärensä kanssa ja ilmoitti, että tyttö pystyi sanomaan, kuka oli noita.⁶¹ Uppsalaan tuli 1675 muuan poika Hälsinglannista ja ilmoitti, että eräät sikäläiset lapset oli viety bläkullaan. Hän meni kirkkoon ja osoitti siellä, ketkä olivat noitia.⁶²

Bygdeän käräjiltä syyskuulta 1676 on seuraava tieto: »Mutta erityisesti valitettiin, ja sekä lautakunta että koko käräjärahvas todisti olevan totta, että tämä melu noituudesta oli aluksi ilmaantunut joidenkuiden ulkopitäjäläisten kerjäläislasten toimesta, jotka olivat Ängermanlannista, Burträskistä ja Skellefteåsta, jotka siellä ovat kulkeneet ympäri kylissä, etsineet ruokaansa ja alkaneet kertoa heidän lapsilleen, kuinka osasivat erottaa

⁵⁸ Hjärnen selonteko noituudesta sisältyy teokseen *Historiska Samlingar V (Adlersparre)*.

⁵⁹ Ks. tarkemmin *Linderholm, E.: Trolldomsprocesser i Uppland och Uppsala. Kyrkohistorisk årsskrift 30 (Linderholm 1931), 214—215.*

⁶⁰ *Rudenmark 1967, 155.*

⁶¹ *Om trolldom och häxprocesser i Hälsingland, 249—250.*

⁶² *Linderholm 1931, 199—201.*

kasvoista ne, jotka öisin viedään bläkullaan ... Vanhemmat ovat myös antaneet heille ruokaa ja pyytäneet sanomaan, olivatko heidän lapsensa siellä, mistä muut sitten saivat aiheen ja alkoivat yhä enemmän toinen toisensa jälkeen kertoa ja sanoa itseään sen ja sen viemäksi ...»⁶³ Tukholmassa oli innokkaimpia syyttäjiä Gävlestä tullut 12-vuotis poika, jonka äitiä oli tyytetty noituudesta.⁶⁴

Tukholman tapahtumat tunnetaan parhaiten jo sen tähden, että tuomarit huomasivat siellä lasten kertomusten todellisen laidan. Noitasyytösten keskuksena oli Katarinan kirkon ympärillä sijainnut kortteli Södermalmilla.⁶⁵ Edellä mainittu gävleläinen poika ja eräät noin 20-vuotiaat piiat olivat siellä ensi sijassa lasten ilmiantojen takana. Piioista yksi oli suomalainen.⁶⁶ Urban Hjärne kirjoitti 1676 ilmiantojen mekanismista Tukholmassa mm. seuraavaa:

Lasten yhdenmukaisia tunnustuksia on harkittava siltä kannalta, mitä niiden naapurit ... tietävät kertoa. Nimittäin että lapset ovat kokoontuneet yhteen ja verranneet, mitä niiden päivän toisensa jälkeen oli tunnustettava, ennen kuin ne tulivat oikeuden eteen, niin että ne eivät puhuisi ristiin. Ne ovat kaikin tavoin yrittäneet vahvistaa omaa joukkoaan houkuttelemalla mukaan yhä useampia lapsia ... Ne juoksivat joka taloon ... ilmiantaen toisen toisensa jälkeen ... niin että vanhemmat itse ovat olleet pakotettuja tunnustamaan sellaisista, joista he eivät koskaan mitään tietäneet. Sen kautta tällaisten juoksijoiden rohkeus kasvoi yhä suuremmaksi ja ne kerskuivat, että niillä oli valta syyttää ketä ne halusivat ja että kaikkien kunniallisten naisten kohtalo riippui niiden syytöksistä tai vapautuksesta, että niitä uskottiin oikeudessa ja että ne saattoivat ottaa elämän kaupungin ylhäisimmältäkin rouvalta. Niiden huvina on ollut kostaa niille, joita kohtaan niillä oli vanhaa kaunaa tai myös niille, joita ne kadehtivat joko rikkaampina tai ylhäisempinä. Ja jos joku uskalsi niitä vastustaa, sen ne heti ilmiantoivat, samoin kuin koirien haukunnassa vain yksi alkoi ensiksi ja sitten muut seurasivat perässä ... monet muut isot tytöt todistavat, kuinka tuo onneton joukko on kaikin tavoin yrittänyt puhua heitä ympäri, sitten pakottaa heitä tuomittavaan seuraansa, ja kun he eivät ole antaneet houkutella itseään siihen, ovat lapset huudelleet heidän peräänsä kadulla, osoitelleet heitä sormellaan, haukkuneet heitä noita-akoiksi, jotka joka yö matkustivat bläkullaan ... monia heistä ne ovat jo ilmiantaneet lasten viemisestä.»⁶⁷

Kuten edellä on mainittu, ovat jotkut syytetyistä todella saattaneet käyttää huumaavia aineita päästäkseen bläkullaan. Tällaisten henkilöiden luku-

⁶³ Trolldomsväsendet i Västerbotten 1675—1677, 57.

⁶⁴ Historiska Samlingar IV ja V (*Adlersparre*), passim.

⁶⁵ *Gadelius, B.*: Tro och övertro i gängna tider (*Gadelius* 1913) II, 196.

⁶⁶ Historiska Samlingar IV ja V (*Adlersparre*), passim.

⁶⁷ *Ibid.* V, 419—421.

määrä kaikista syytetyistä on kuitenkin ollut vähäinen.⁶⁸ Edellä sanotun perusteella voi päätellä, että on varottava ylikorostamasta myöskään tahattoman huumauksen osuutta. On otettava huomioon muitakin näkökohtia. Voisi myös otaksua, että lapset syytetyn »valinnassa» olisivat heijastaneet vanhempiensa sosiaalisia kaunan tunteita. On näet selvää, että vanhemmat osoittaessaan tavatonta mielenkiintoa niiden puheisiin, lausuvat myös usein epäilyjään mahdollisista noidista. Epäilyt puolestaan kohdistuivat kaunaa aiheuttaneisiin. Asia olisi eittämättä tutkimisen arvoinen. Todennäköiseltä se ei kuitenkaan näytä. Syytetyn »prototyyppi» on Ruotsissa luullakseni vanha nainen, henkilö, joka ei ole sosiaalisella kilpailutalossa merkittävä, mutta voi herättää sensijaan pelkoa ja vastenmielisyyttä sekä lasten että aikuisten keskuudessa. Hän on myös perinteellisesti noita-akka-tyyppiä. Vouti Johan Arvidsson kirjoitti heinäkuussa 1669 maaherra Duvallille Moran kyläläisten mielipiteen, »että ellei vanhuksia asiaankuuluvalla tavalla juurita pois, niin on pelättävissä, että asia (= noituus) menee pitemmälle kuin kukaan osaa uskoa».⁶⁹

Joissakin tapauksissa sosiaalisen kaunan ja henkilökohtaisten riitojen vaikutus on ilmeinen. Tukholmassa keskittyivät syytteet tietylle alueelle, huhujen levittäjinä toimi sosiaaliselta statukseltaan alhaalla oleva piikojen joukko. Tekojen yllykkeenä on ollut kauna. Tämä näkyy ehkä selvimmin — kylläkin tavallisuudesta poikkeavana — Gävlen pormestari Falckin ja hänen perheensä syytöksissä kirkkoherra Petrus Fonteliuksen vaimoa vastaan v. 1675.⁷⁰ Kaupunkien ja maaseudun tapahtumissa on ehkä ollut eroja. Maaseudulla kiihotti tunnelmaa lasten kohtalosta johtuneen huolen ohella usein noitien tuottamiksi katsotut aineelliset vahingot. Bläkulla-retket katsottiin useimmiten suoritetuiksi jollakin eläimellä ratsastaen. Lapset nimesivät monesti henkilön, jonka eläimiä oli käytetty.⁷¹ Tästä oli tuhoisia seurauksia eläimille, korostettiin monessa yhteydessä. Vouti Johan Arvidsson kirjoitti heinäkuussa 1668, että noidat Elfdahlenissa »matkaavat bläkullaan kirkkoherran lehmillä, turmelevat nimismiehen ja muun kansan karjan ...».⁷² Norralassa Hälsinglannissa katsoi lautakunta syyskuussa 1673 noituudesta syytetyille raskauttavaksi lasten viemisen ohella, »että taloissa, joissa lapsia kiusataan, ei heillä (omistajilla) ole mitään hyötyä karjastaan niin, että moni lehmä lypsää pelkästään verta ...».⁷³

Vanhempien suhtautumiseen vaikutti huomattavasti papiston asenne. Koska kyseessä oli ilmiö, joka liittyi monella tavoin uskontoon, papeilla oli kylissä luonnollisesti johtava asema asiaa tutkittaessa. Kuten edellä on

⁶⁸ Myös *Gentz* (1955, 13) on tätä mieltä.

⁶⁹ *Bläkullefärderna i Dalarne* 1, 34.

⁷⁰ *Gadelius* II 1913, 184 seur.

⁷¹ Ks. esim. *Om trolldom och häxprocesser i Hälsingland*, 67, 74, 129.

⁷² *Bläkullefärderna i Dalarne* 1, 8, Ks. myös mt. 1. 13.

⁷³ *Om trolldom och häxprocesser i Hälsingland*, 182.

mainittu, he ensin tutkivat henkilökohtaisesti lapsia »rukoushetkissä» ja muulloin. On luultavaa, että papiston asenteeseen on ainakin jossain määrin vaikuttanut kolme ortodoksian kannalta huomattavaa tapahtumaa 1660-luvulta: synkretististen virtausten tukahduttaminen, jyrkän ortodoksisen julistuksen julkaiseminen ja kartesiolaisen »uuden filosofian» vastustaminen.⁷⁴ »Paholaisen tyrannia» näyttäytyi näissä puolustusasemissa uudelta ja mitä pahimmalta vaaralta, joka yhdistettiin koko valtakunnan tulevaisuuteen. Jonkinlaisen aavistuksen vakavuudesta, jolla papisto ilmiötä tarkasteli, saa kirkkoherra Elof Skraggen kirjoittamasta selonteosta kuninkaallisen noitakomission työskentelystä Morassa 1670. Skraggen mukaan lapset olivat kertoneet, että paholainen oli uhannut koko Ruotsia vaikeuksilla, jos ne tunnustaisivat. Kun oli tullut tieto, että Taalainmaalle lähetetään noitakomissio, oli »Saatana järjestänyt konventin ja lähettänyt Tukholmaan joitakuita, joiden oli määrä tappaa Kuningas ja Hallitus, ettei Komissiota ilmaantuisi . . .». Kun komission jäsenet olivat tulleet, oli heitä kohdannut monenlaisia onnettomuuksia.⁷⁵

Yksi Pohjois-Ruotsin vainojen luonteenomaisia piirteitä oli, että kuulustelut suoritettiin vain osaksi vakinaisissa tuomioistuimissa ja niiden rinnalle perustettiin kuninkaallisia *noitakomissioita*, joihin edellä jo viittasin. Komissiot olivat yleensä luonteeltaan ylimmän tuomioistuimen asemassa: ne antoivat tuomioita, jotka pantiin täytäntöön vetoamatta mihinkään muuhun tuomioistuimeen.⁷⁶ Tällaisia komissioita toimi ainakin Taalainmaalla, Hälsinglannissa, Ängermanlannissa, Västerbottenissa, Uppsalassa ja Tukholmassa, samoin Bohuslänissä, jota tässä en ole ottanut huomioon.⁷⁷

Noitakomissioiden perustaminen osoittaa, miten ylin esivalta suhtautui tähän ilmiöön. Näyttää siltä, että aluksi yritettiin välttää kovia otteita. Svean hovioikeus antoi huhtikuussa 1669 ensimmäiset tuomionsa Taalainmaan noitaprosessissa. Maaliskuussa niistä oli keskusteltu valtaneuvostossa. *Pietari Brahe*, valtakunnan ylin oikeusviranomainen, katsoi parhaaksi, että ennen tuomioiden täytäntöönpanoa oli syytä antaa papiston suorittaa syytettyjen tutkiminen.⁷⁸ Seuraavana päivänä valtaneuvosto kuitenkin hyväksyi hovioikeuden päätöksen.⁷⁹ Tiedot Taalainmaalta olivat kuitenkin edelleen hälyyttäviä. Maaherra Duvall kirjoitti holhoojahallitukselle tou-

⁷⁴ Ks. esim. *Trevor-Roper* 1967, 164. On kovin vähän tutkittu, missä määrin noitadoktriinia pohdittiin Ruotsissa. Joitakin viitteitä tähän kysymykseen olen esittänyt myöhemmissä yhteyksissä.

⁷⁵ *Blåkullefärderna i Dalarne* 3, 60. Ks. myös Taalainmaan noitakomission puheenjohtajan Lorentz Creutzin kokemuksia, joista puhuttiin valtaneuvostossa 20/9 1669. *Blåkullefärderna i Dalarne* 3, 43.

⁷⁶ *Linderholm* 1918, 62.

⁷⁷ Tässä luvussa mainittu aineisto.

⁷⁸ 17/3 1669 *Blåkullefärderna i Dalarne* 3, 36.

⁷⁹ 18/3 1669 *ibid.* 36—37; *Rådsprotokoll för år 1669* (N:o 51), 140. SRA. Uusia tutkimuksia ei siten tehty.

kokuussa noituuden yhä lisääntyneen.⁸⁰ Kun tietoja pohdittiin valtaneuvostossa, Brahe huomautti, että aikaisemmat kokemukset kehoittivat varovaisuuteen asiassa. Sten Bielke oli samaa mieltä, ja neuvosto päätti, että toistaiseksi ei tulisi suorittaa tutkimuksia.⁸¹

Heinäkuussa 1669 vouti Johan Andersson kirjoitti maaherra Duvallille saatettavaksi »Korkean Esivallan korviin» vanhempien pyynnön, että noitia vastaan ryhdyttäisiin koviin otteisiin.⁸² Rahvas kävi myös Tukholmassa pyytämässä tutkimuksen järjestämistä. Brahe varoitti edelleen kovin voimakkaista toimenpiteistä, koska ilmiantajat »kuvittelevat paljon, mikä ei ole todellista». Moran kylän asukkaat ja kirkkoherra olivat pyytäneet noitakomission perustamista. Valtaneuvosto järjesti sen ja pyysi Lorentz Creutzia sen puheenjohtajaksi.⁸³

Komission annettua tuomionsa Taalainmaalta edelleen kuului hälyttäviä uutisia, joita sekä maaherra Duvall että kirkkoherra Skragge välittivät valtaneuvostolle. Edelleen olivat sen jotkut jäsenet epäilevällä kannalla. Marski *Wrangel* selitti Pommerissa saamiinsa kokemuksiin vedoten, että »mitä enemmän tätä asiaa kosketetaan, sitä pahemmaksi se tulee ... jos sen annetaan olla koskematta se lakkaa».⁸⁴ Tällainen linja ei kuitenkaan saanut kannatusta. Tämä on sinänsä varsin ymmärrettävää, kun otetaan huomioon se tilanne, joka »paikan päällä» vallitsi ja että hallitusta informoitiin siitä jatkuvasti. Komissioiden perustamisia tapahtui myöhemminkin lasten vanhempien — varmasti yhteisymmärryksessä paikallisten virkamiesten kanssa — nimenomaisista pyynnöistä.⁸⁵ Tiedossani ei ole, tehtiinkö näin jokaisessa tapauksessa.

Edellä sanotun perusteella on tehtävä se johtopäätös, että Pohjois-Ruotsin vainoissa *painopiste* oli »alhaalla» kylissä, joissa lapset jatkoivat vanhempiensa ja sielunpaimeniensa kauhuksi ilmiantojaan. Esivalta *myöntyi* vaatimuksiin, joita sille esitettiin ja vahvisti siten vainojen jatkumisen. On selvää, että myös siihen vaikuttivat kylistä tulleet tiedot, lasten spontaanisilta tuntuvat kertomukset. Lisäksi voidaan viitata erääseen käsitykseen, joka on vaikuttanut mainitun ajan esivaltaan. Tämä liittyy ajatukseen, että sen tehtävänä oli myös Jumalan nimissä pyrkiä pitämään kansa oikealla tiellä. Ellei esim. rikosta rangaistu, kohtasi Jumalan viha koko valtakuntaa. Ajatus näkyy monista säädöksistä.⁸⁶ Vuonna 1671 valtaneuvostossa

⁸⁰ 15/5 1669 Blåkullefärderna i Dalarne 1, 27—28.

⁸¹ 18/5 1669 Ibid. 28. Rådsprotokoll 1670 (N:o 52), 148. SRA.

⁸² 3/7 1669 Ibid. 34.

⁸³ 3/8 1669 Ibid. 3, 39—41, Rådsprotokoll 1669 (N:o 51), 230. SRA.

⁸⁴ 23/9 1669. Blåkullefärderna i Dalarne 3, 45.

⁸⁵ Ks. esim. Åålin pitäjäläisten kirjelmää Taalainmaan noitakomissiolle 7/1 1671. Komission i Dalarne angående Trolldomsväsen. Komitteen, Supplement, Vol. I (SRA); Om trolldom och häxprocesser i Hälsingland, 46—47, 144; *Linderholm* 1931, 207.

⁸⁶ Ks. esim. *Munktel, H.*: Törtynen i svensk rättshistoria. *Lychnos* 1939, 130.

pohdittiin tapausta, jossa erästä renkiä syytettiin miestaposta. Renki ei tunnustanut. Kansleri De la Gardie selitti, että paras oli jättää asia »Jumalan käsiin». Oli rukoiltava, että mikäli mies oli syyllinen, Jumala rankaisisi häntä itse »ja että Jumala armollisesti kääntäisi Maasta ja Valtakunnasta vihansa».⁸⁷ Velvoitusta rangaista rikoksista korosti myös Hälsinglannin noitakomission puheenjohtaja Gustaf Rosenhane puhuessaan helmikuussa 1673 kansalle Delsbossa: Kuningas oli määrännyt komission tutkimaan noituutta, sillä tämä synty oli »kauhistuttavin ja raskain kaikista synneistä, jonka Hänen Majesteettinsa pyrkii hävityttämään, ettei siitä aiheutuisi Jumalan vihaa, niin että hän sellaisen synnin vuoksi antaa suurten rangaistusten ja maanvaivojen tulla koko valtakunnan rakkaan isänmaamme osaksi ...».⁸⁸ Uskoakseni kyseessä ei ole mikään pelkkä fraasi, vaan todella käyttäytymiseen vaikuttanut katsomus.

Noituudesta syytettyjen tunnustusten ymmärtämiseksi on muistettava, että heihin kohdistui voimakas henkinen ja joskus myös fyysinen painostus. Lasten kertomukset loivat todellisuuden tunnun, ennakkokäsityksen ilmiannettujen syyllisyydestä. Kaikkia luvallisia keinoja oli vain käytettävä oman tunnustuksen saamiseksi. Henkistä painostusta merkitsivät ennen kaikkea monet kuulustelut, joissa käytettiin runsaasti myös »hengellistä taivuttelua». Samoin on nähtävissä, että suurten lapsijoukkojen ilmiannot loivat tilanteen, jossa syytetyt alistuivat. Brita Olufsdotter, 18-vuotias piika, selitti Trönössä 1673, että hän oli tunnustanut »lasten mukana, mutta ei tiedä, että hänet on viety, vielä vähemmän että hän ottaa lapsia».⁸⁹ Götvigleski, 70, sanoi Tunan ja Idenorsin käräjillä 1674, »että hän sanoisi mielellään, jos hän sen (= totuuden) tietäisi, mutta hän ei kiellä vieneensä lapsia, koska lapset niin sanovat.»⁹⁰

Pohjois-Ruotsin vainoissa ei käytetty järjestelmällisesti kidutusta. Tuomarinoheissa, joita Ruotsissa julkaistiin 1500-luvulla ja 1600-luvun alussa, kidutukseen suhtauduttiin varauksellisesti.⁹¹ 1600-luvun ensipuoliskolla kidutusta kuitenkin oli alettu käyttää melkoisessa määrin, etupäässä ns. legaalisen todistusperiaatteen vaikutuksesta; omalle tunnustukselle annettiin suuri merkitys. Kidutukseen oli kuitenkin saatava ylemmän tahon lupa eikä sitä periaatteessa pidetty suotavana. Svean hovioikeus käytti noitatutkimuksissa kidutusta ja vesikoetta, samoin sitä käytettiin Bohuslänin suuressa noitaprosessissa 1669—1673.⁹²

Myös muualla syytetyt joutuivat ainakin joskus fyysisen painostuksen alaiseksi. Sellaista merkitsi jo pitkä vankilassa olo. Kesäkuussa 1668 olivat

⁸⁷ 17/3 1671. Rådsprotokoll 1671 (N:o 56), 183—189. SRA.

⁸⁸ Om trolldom och häxprocesser i Hälsingland, 97.

⁸⁹ Om trolldom och häxprocesser i Hälsingland, 156; vrt. muuten *Rudenmark* 1967, 161.

⁹⁰ Ibid. 235. Samantyyppinen lausunto: mts. 241.

⁹¹ *Munktell* 1939, 106 seur.

⁹² Ibid. 120 seur.; *Linderholm* 1918, passim. Vrt. kuitenkin *Sandblad* 1969, 114 nootti 6.

Elfdahlenissa syytetyt vankilassa »kahleissa, peukaloruuveissa». ⁹³ Morassa eräs nainen selitti v. 1669 tunnustaneensa kidutuksen vuoksi. ⁹⁴ Anders Perssonin vaimo Karin, 50, sanoi Järvsössä 1672 tunnustaneensa peukaloruuveissa. ⁹⁵ Papiston ja muiden henkilöiden suorittamissa yksityisissä kuulusteluissa ei myöskään ole kaihdettu fyysistä väkivaltaa. Ehkä räikein esimerkki tällaisesta on Uumajasta, jossa tupakan tarkastaja Peder Rokman 1676 kuulusteli kahden papin kanssa piika Karin Larsdotteria, jonka huhuttiin vieneen Rokmanin lapsia bläkullaan. Karinia kuulusteltiin kaksi päivää ja yö, häntä lyötiin, häneltä leikeltiin hiukset, hänet työnnettiin oven läpi, riisuttiin vyötäisiä myöten ja häntä uhattiin ruoskia. ⁹⁶

Edellä sanotun perusteella ei jää ongelmalliseksi se, miksi monet syytetyt tunnustivat lasten puheet tosiksi. Erilainen painostus, ei vähiten se, joka johtui pelkästään erikoislaatuisesta tilanteesta, on ollut suurimpana syynä tunnustuksiin.

7. Noitavainojen vastustaminen

Samoin kuin noitavainojen syntyä on niiden loppumistakin tarkasteltava sekä intellektuaalisella että sosiaalisella tasolla. Seuraavassa olen kuitenkin esittänyt vain näkökohtia, jotka koskevat ensiksi mainittua. Olen käsitellyt yksityiskohtaisesti vain aiheeni kannalta tärkeintä kysymystä, Ruotsin vainojen loppumista.

Noitakäsitysten tarkastelu voidaan keskittää mielipiteisiin, jotka koskivat ihmisen ja paholaisen välistä liittoa ja sen seurauksia. Keskiajalta lähtien oli yhä enemmän voittanut alaa käsitys, että liitto oli todella *reaalinen* ja vaarallisimman noituuden ydin. Demonit olivat muodostuneet maailman kiinteäksi osaksi, ja ihmiset olivat niiden toimintakentässä.

Harva ihminen epäili julkisesti ennen 1700-lukua demonien vaikutusta ihmiseen. Vaikutuksen *laadusta* oltiin sensijaan erimielisiä. Oliko se pelkästään *psyyykkistä*; olivatko kertomukset noitien lennoista sabattiin, eläimeksi muuttumisesta jne. ainoastaan demonien luoma mielikuva ihmisten päässä? Vai tapahtuivatko tuollaiset asiat *todella*?

On huomattava, että vastaus edellisiin kysymyksiin ei automaattisesti tuonut mukanaan ratkaisua siihen, miten noitien kanssa oli meneteltävä, tai tarkemmin sanottuna: ketä oli pidettävä noitana. Oli täysin mahdollista väittää, että kyseessä olivat pelkästään Saatanan luomat illuusiot ja silti pitää oikeutettuna rangaista näiden illuusioiden vallassa olevaa ihmistä noitana. Ratkaisevana tekijänä tässä oli ihmisen tahdon suunta.

Skeptisyys noitalentojen ym. realiteettikysymyksessä ei hävinnyt edes

⁹³ Bläkullefärderna i Dalarna 1, 8.

⁹⁴ Ibid. 3, 24. Vrt. mts. 47.

⁹⁵ Om trolldom och häxprocesser i Hälsingland, 65. Vrt. mts. 63.

⁹⁶ Trolldomsväsendet i Västerbotten 1675—1677, 70—72.

vainojen olleessa kiivaimmillaan. Mutta yleisessä muodossa ilman tukevia perusteita se oli yksityistapauksissa voimatonta. Milloin epäilyt tiivistyivät vahvoiksi, arvelut hävisivät ja prosessit jatkuivat.¹ Hyvä esimerkki tällaisesta tilanteesta on Ruotsista. Vuoden 1675 valtiopäivillä pappissääty pohti noitakysymyksiä. Viipurin piispa Abraham Thauvonius selitti silloin kolleensa aikaisemmin sitä mieltä, että bläkulla-matka olisi Saatanan ilousio, mutta huomaa nyt, että jotain todellista asiassa on».² Tarvittiin jokin *positiivinen* lähtökohta perustaksi, ennenkuin vainot saattoivat rajoittua. Itse asiassa tällainen lähtökohta oli olemassa jo niiden maailmankatsomuksellisten tekijöiden joukossa, jotka olivat vallalla vainojen aikana. Kuten edellä on todettu, merkitsi noitateorian mukainen toiminta vahvaa ennakkokäsitystä esim. sairauksien syistä. Usein otaksuttiin kevyin perustein noita niiden aiheuttajaksi (ks. s. 21). Mutta demonologisten selitysten rinnalla oli »kilpailevia» selitysmalleja, jotka perustuivat Hippokrateen ja Galenoksen vanhoihin oppeihin. Ratkaisevaa oli se, *mihin* traditioon noitauduttiin.³

Alankomaalainen Kleven, Jülichin ja Bergin herttuan Wilhelmin henkiväkärei *Johannes Wier* julkaisi 1653 teoksen *De praestigiis demonum*.⁴ Hän oli ollut Agrippan oppilaana ja tutustunut luonnolliseen magiaan. Mutta toisin kuin Agrippa tai monet muut maagikot hänen intressinsä kohdistuivat lähinnä lääketieteeseen.⁵ Tässäkään hän ei perustanut päätelmiään pelkästään kirjaviisauteen vaan omiin potilaistaan saamiinsa kokemuksiin.

»Tietämättömät ja taitamattomat lääkärit alistavat kaikki parantumattomat sairaudet tai sairaudet, joiden parannuskeinon he jättävät huomiotta, noituudelle. Tehdessään näin he puhuvat sairaudesta, samoin kuin sokea mies puhuu väristä. Monien puoskaroivien kirurgien tavoin he peittävät tietämättömyytensä Pyhästä Tieteestämme maagisten pahantekijöiden leikkikaluilla, ja itse ovat täten todellisia pahantekijöitä.» Kuten näkyy, poikkeavat Wierin käsitykset sairauksien syistä siitä, mitä esim. *Malleuksessa* oli esitetty: Wier etsi niille lähinnä ei-demonologisia syitä.⁶ Hän meneteli samoin muiden noitakuvitelmien suhteen. Hänen mukaansa monet ihmiset, jotka olivat tunnustaneet olevansa liitossa paholaisen kanssa ja tehneensä sen avulla todellisia tekoja, olivat pelkästään paholaisen sokaise-

¹ *Trevor-Roper* 1967, 172.

² Prästeståndets Riksdagsprotokoll 3 av S. Olsson (1668—1678), 297: »Doct. Tavonius sade sig förr varit i mening, att Bläkulle-färden skulle wara en illusion diaboli, men förnimmer nu något reale med här under wara».

³ Hippokrateen ja Galenoksen järjestelmistä ks. *Crombie* I 1964, 162 seur.

⁴ *Baschwitz* 1963, 117.

⁵ *Zilboorg* 1935, 109—110.

⁶ *Ibid.*, 140.

mia.⁷ *Gregory Zilboorgin* mukaan Wier ei itse asiassa ehkä antanut de monille edes psyykkistä vaikutusvaltaa, vaan käytti termiä laajemmassa merkityksessä, kuin miten sitä noitateoriassa käytettiin. »Milloinkaan e Wier huolimatta monista viittauksista paholaiseen poikkea empiirisestä ja lääketieteellisestä näkökulmasta.»⁸ Viime mainittu saattaa hyvinkin pitää paikkansa. Kysymyksellä, mikä oli Wierin oma todellinen käsitys paholaisen roolista, ei tässä yhteydessä kuitenkaan ole merkitystä. Jok tapauksessa hän näet puhui demonisista illuusioista, ja sellaisina hänen lukijansa ovat hänen sanansa useimmiten käsittäneet.

Wier kuvaa teoksessaan monia sairastapauksia, joita hän itse oli tutkinut. Muuan 16-vuotias tyttö oli oksentanut erilaatuisia esineitä, ja paholaisen uskottiin saattaneen ne hänen mahaansa. Wier itse poisti hänen suustaan mm. kangaspalan. Hän havaitsi, ettei tyttö kokeiltaessa voinut tunnista vatsassaan mitään vieraita esineitä. Suusta poistetuihissa esineissä ei ollut mitään ruoanjätteitä tai muuta, joka olisi osoittanut niiden olleen vatsassa. Hän totesi, että taustana oli ollut vatsakipu, jota tyttö oli yrittänyt parantaa jonkinlaisella vedellä, jota oli myyty pyhänä vetenä. Kyseessä oli ilmeisesti hysterinen sairaaksi tekeytyminen. Tyttö sanoi voivansa paremmin, kun hänen edessään tehtiin ristinmerkki. Wier esittää tapauksen esimerkkinä huonoista seurauksista, »kun ihminen kääntyy Jumalan meille antamista ja ihmisen hänen avullaan luomista luonnollisista lääkkeistä aineisiin, jotka vain ruokkivat epäoikeutettua noituuden hulluutta».⁹

Wierin lähtökohtana oli se, että tarkkaan tutkittaessa voitiin noidutuiksi epäillyistä ihmisistä löytää jokin »luonnollinen» sairaus ja että noituudesta syytettyjen tunnustukset olivat illuusioita, sairauksien aiheuttamia. Hän otti myös huomioon sen, että kurjat vankilaolosuhteet ja kidutus pehmitivät monet valmiiksi tunnuksiiin.¹⁰ Heitä oli pikemminkin pyrittävä parantamaan sairaina tai säällittävä epäoikeudenmukaisesta kohtelusta kuin tuomittava kuolemaan.

Wierin kanta vaikutti ajan mittaan käsityksiin; hänen teoksestaan otettiin hänen elinaikanaan v:een 1588 mennessä kuusi latinankielistä, viisi saksankielistä ja kaksi ranskankielistä painosta.¹¹ Mutta aluksi oli myös vastustus erittäin voimaperäistä. Ranskalainen Jean Bodin, uuden ajan kuuluisimpia noitateoreetikkoja, liitti 1580 ilmestyneeseen teokseensa *Daemonomania* ekskurssin, jossa hyökkäsi ankarasti Wierin käsityksiä vastaan. Ihmiset olivat aina uskoneet noitiin, heitä oli senvuoksi olemassa.¹² Wierin

⁷ *Zilboorg* 1935, 152—158.

⁸ *Ibid.* 138.

⁹ *Ibid.* 123—124. Kuvattu tapaus on silmiinpistävästi samanlainen kuin edellä selostettu kertomus Ruotsista, missä pojan sanottiin oksentaneen käärmeitä. Vrt. s. 57.

¹⁰ *Ibid.* 154—155, 191—192.

¹¹ *Baschwitz* 1963, 117—118.

¹² *Ibid.* 124—126.

vastaan polemisoi myös jesuiitta Martin Delrio suositukseksi tulleessa teok-
 sessaan *Disquisitiones magicarum libri* (1596).¹³

Joillakin seuduilla vainot päättyivät siksi, että huomattiin oikeusmenet-
 telyssä tapahtuneen virheellisyyksiä, ilmiantajien puheet valheiksi. Näin
 tapahtui Englannissa v. 1605.¹⁴ Mutta vainojen ajoittainen taantuminen
 näistä syistä ei varmistanut niiden loppumista; uusi tilanne saattoi jälleen
 raivata epäilyt, ja vainot alkoivat jälleen. Englannissa syntyi 1600-luvun
 keskivaiheilla taas laajoja vainoja, jotka olivat yhteydessä sisällissodan
 herättämien mielialojen kanssa. »Yleinen noitametsästäjä» Matthew Hop-
 kins liikkui paikasta toiseen ja tarjosi auliisti asiantuntemustaan noitien
 tunnistamiseksi. Hän sai itse muutaman shillingin jokaisesta löytyneestä
 noidasta. Hopkinsin toiminta loppui, kun muuan pappi rohkeni saarnastuo-
 lista julkistaa miehen synnyttämän katkeroitumisen.¹⁵

Ruotsissa loppuivat suuret prosessit sellaisen mielipiteen muovautumi-
 seen, joka teki joukkotuomiot lähes mahdottomiksi. Alusta saakka oli
 ainakin valtaneuvoston piirissä ollut erimielisyyksiä toimintatavoista; Brahe
 ja Wrangel olivat kehottaneet maltillisuuteen. Kun prosessit näyttivät vain
 laajenevan, epäileviä puheenvuoroja ilmaantui lisää. Niistä ensimmäisiä oli
 Taalainmaan maaherran *Duvallin* kirje kansleri Magnus Gabriel De la
 Gardielle helmikuussa 1670. Holhoojahallituksen määräyksestä Duvall oli
 suorittanut ylimääräisiä käräjätutkimuksia.¹⁶ Ilmoittaessaan kanslerille,
 että oli täyttänyt käskyn, Duvall esitti samalla varovaisesti oman mieli-
 piteensä asiasta: »(Mutta) minun täytyy omasta puolestani tunnustaa,
 että mitä enemmän ja kauemmin käsittelen tätä asiaa, sitä hämärämmäksi
 silmissäni näyttää käyvän syyllisen erottaminen syyttömästä, koska Saa-
 tana yrittää tavalla jos toisellakin parhaansa johtaakseen niitä harhaan, jot-
 ka asiaa käsittelevät, ja kuten näyttää täysin uskottavalta, asettaa viattoman
 ja heikon lapsijoukon silmiin niiden kuvittelemiin kokouksiin sellaisia hen-
 kilöitä, jotka näyttävät olevan aivan syyttömiä . . .» Duvallin epäilyt olivat
 heränneet, kun lapset olivat ilmiantaneet täysin *hyvämaineisia* ihmisiä.
 Hän arveli, että paholainen nimenomaan halusi syyttömät tuomiolle, jotta
 he epätoivoissaan hylkäisivät Jumalan. Kovilla otteilla tervehtymistä ei
 saatu aikaan, vaan tarvittiin »kärshivällisyyttä, sisäistä rukousta ja pappien
 uupumatonta vakavuutta».¹⁷

Paholainen on Duvallin käsityksissä edelleen tärkeänä selityspenusteena.
 Hän kertoo, että oli antanut punnita erään naisen, jota oli epäilty vahvasti

¹³ Ibid. 153 seur.

¹⁴ Ibid. 178 seur.

¹⁵ Ibid. 189 seur.

¹⁶ Blåkullefärderna i Dalarna 2, 4—6 ja 15.

¹⁷ Ibid. 65—69.

noituudesta. Nainen oli painanut hämmästyttävän vähän.¹⁸ Mutta kokonaisuutena ottaen hän oli taipuvainen sijoittamaan pahalaisen »sielunvihollisen»-rooliin; lasten puheita todellisista käynneistään bläkullassa ei pitänyt ottaa liian vakavasti.

Seuraavana vuonna Västeråsin piispa *Nils Rudbeck* esitti synodaalidisputatioissaan *De fraudibus diaboli* suunnilleen samat varaukset kuin Duvall. Hyvämaineista ihmistä ei pitänyt tuomita yksinomaan lasten ilmi-antojen perusteella; kidutuksella saadulle tunnustukselle ei voinut antaa arvoa; myös syytetyn omaehtoiseen tunnustukseen piti suhtautua epäilevästi, ellei ollut muita todisteita. Paholainen oli näet voinut panna hänen päähänsä valheita. Saattaa hyvinkin olla, että Rudbeckin mielipiteet heijastavat tuloksia, joihin oli päädytty Taalainmaan kuulusteluissa.¹⁹

Edellä mainittuja perusteellisemmin aihetta käsitteli Hälsinglannin noitakomission johtaja *Gustav Rosenhane* 1673. Tutkimustensa kuluessa hän vakuuttui, että oli jouduttu kehään, jota eivät poistaneet lukuisat kuolemantuomiot. Komissio vähensikin merkittävästi alioikeuksien langettamien kuolemantuomioiden määrää. Sen keskuudessa oltiin silti erimielisiä, miten »Saatanan tyrannia» oli lopetettava; pappisjäsenet olivat yleensä ankarampien toimenpiteiden kannalla kuin maallikot. Jotta olisi voitu ratkaista, miten tutkimuksia piti jatkaa, komission jäsenet lähettivät omakohtaiset mielipiteensä hallitukselle.²⁰

Rosenhane huomauttaa lausunnossaan, ettei raamatussa eikä *Ruotsin laissa* puhuttu mitään bläkullassa käynnistä. Niin Saksassa kuin Ruotsissakin oli aikaisemmin tuomittu vain henkilöitä, jotka olivat aiheuttaneet noituudellaan *vahinkoa*. Oli vaikea tuomita henkilöä, jonka sanottiin tehneen liiton pahalaisen kanssa, mutta asiasta ei ollut objektiivista näyttöä. Bläkulla-retki saattoi olla pelkkä kuvitelma, ja joka tapauksessa paholainen teki asiassa enemmän kuin ihminen. Kuolemantuomiot eivät olleet oikea tapa vastustaa noituutta. Hän esitti niiden tilalle laajan ohjelman:

¹⁸ Bläkullefärderna i Dalarna 2, 68. Tämä ns. vaakakoe oli suosittu monissa Euroopan maissa. Arvioitua vähäisempi paino osoitti syyllisyyden. Ks. *Baschwitz* 1963, 110 ja passim. Jo D:n menettely osoittaa, että Ruotsissa ei suinkaan toimittu noitadoktriinista riippumatta.

¹⁹ *Linderholm, E.*: De stora trolldomsprocessernas upplösning i Sverige. *Historisk Tidskrift* 1913 (*Linderholm* 1914), 175–176. Viimeksi mainittuun ajatukseen päätyy *Rudenmarkin* artikkelin perusteellakin (*Rudenmark* 1967).

²⁰ *Sundborg, B.*: Gustaf Rosenhane och trolldomsväsendet. *Lychnos* 1954–1955 (*Sundborg* 1955), 203 seur. R:lla näyttää olleen elävä kosketus noitadoktriinista käytyyn keskusteluun. *Ibid* 238 ja passim. *Henrik Sandblad* on artikkelissaan *Carolus Lundius och trolldomsprocesserna* (*Lychnos* 1967–1968, 106 seur.) korostanut, että Rosenhanen ohella toinenkin komission jäsen, jur.adjunkti Uppsalasta *Carolus Lundius* kehoitti juridisin perustein varovaisuuteen. L:n aihetta koskeva lausunto on aikaisempi kuin R:n po. kirjoitukset ja viimeksi mainittu on voinut saada L:ita joitakin vaikutteita. Silti Sandblad ei pyri väheksymään R:n merkitystä.

väestö oli pidettävä työssä, oli saatava aikaan parannuksia sen taloudellisessa asemassa, sillä köyhä oli Saatanan petettävissä. Lukutaidon leviämisestä tuli huolehtia, uskonnon opetusta tehostaa.²¹

Rosenhanen kanta ei saanut heti yleistä vastakaikua, vaan tuomioiden antaminen jatkui. Laajalla rintamalla oli kuitenkin alkanut tapahtua mielipiteiden vaihtumista. Keväällä 1675 Svean hovioikeus pyysi Uppsalan tuomiokapitulilta lausunnon, miten noita-asioissa tuli menetellä. Vastauksessa selitettiin, että todelliset käynnit paholaisen kokouksissa olivat varmasti harvinaisia. Kuolemantuomio edellytti vahvoja todisteita.²² Saman vuoden syksyllä kokoontuivat valtiopäivät. Tällöin Kaarle XI pyysi papipissäädyttä lausuntoa, miten syyllisiksi havaittuja tuli rangaista ja miten vältyttiin syyttömien tuomitsemisesta.²³ Suuri osa säädyn jäsenistä kehoitti varovaisuuteen. Reaaliset bläkulla-retket olivat varmasti poikkeuksia; lasten ja itse syytettyjen puheille ei voinut ilman muita todisteita antaa todistusvoimaa. Näitä seikkoja korosti varsinkin prof. *Martin Brunnerus* Uppsalasta;²⁴ hän palasi aiheeseen vielä erityisessä mietinnössään joulukuussa 1675.²⁵

Ruotsissa oli siten alettu suhtautua huomattavan varovasti lasten ilmiantoihin. Brahesta Brunnerukseen oli esitetty, että paholainen saattoi hyvinkin luoda illuusioita, joita lapset pitivät totena. Selitys oli kuitenkin yhä vahvasti demonologinen, korosti paholaisen aktiivista osuutta tapahtumiin. Mikäli lapset eivät olleetkaan aina käyneet bläkullassa silloin, kun niin kertoivat, ne olivat joka tapauksessa »Saatanan tyrannian» uhreja. Se oli toisin sanoen edelleen todellisuutta, jos kohta lieventyneessä muodossa. Ja aina saattoi syntyä tilanne, joka spontaanisuudellaan hävitti epäilyt ankarien rangaistusten tieltä.

Tukholmaan perustettiin kesällä 1676 kuninkaallinen noitakomissio. Se aloitti työnsä tuomitsemalla suomalaisen Maria Matsdotterin elävänä poltettavaksi.²⁶ Seuraavien kuukausien aikana heräsivät kuitenkin eräiden komission jäsenten epäilyt. Pastori *Erik Noraeus* ilmoitti syyskuussa, että syytteet olivat hänen mielestään täysin hämäriä; hän halusi erota komissiosta ja, mikäli se ei ollut mahdollista, varata itselleen oikeuden olla äänestämättä enää ketään kuolemaan.²⁷ Samana päivänä epäily valtasi monet muutkin komission jäsenet. Kaksi lasta kertoi näet, että olivat ensimmäiseksi kuulleet muutamilta piioilta olleensa bläkullassa. Neljä komission jäsentä jatkoi kuulusteluja iltaan saakka ja sai myös muilta lapsilta edellisen

²¹ Ibid. 259—260.

²² *Linderholm* 1914, 184.

²³ Prästeständets riksdagsprotokoll 3, 279—280.

²⁴ Ibid. 292—299.

²⁵ *Linderholm* 1914, 190—191.

²⁶ *Historiska Samlingar (Adlersparre)* V, 214 seur.

²⁷ Ibid. 260—262.

kaltaisen tunnustuksen.²⁸ Seuraavina päivinä ja kuukausina kuulusteluja sitten jatkettiin löydetyllä uudella metodilla: tutkittiin, ketkä olivat olleet huhujen alkuunpanijoita. Neljä heistä — yksi 12-vuotias poika Gävlestä ja kolme n. 20-vuotiasta piikaa Tukholmasta — tuomittiin vuoden lopulla kuolemaan.²⁹

Komission jäsenet eivät aluksi olleet yksimielisiä siitä, miten uusiin tunnustuksiin piti suhtautua. Noraeuksen ohella oli lääkäri *Urban Hjärne* kuitenkin varma, että nyt oli löydetty totuus. Vakuuttaakseen tästä muutkin hän luki 3. 10. komissiossa *selonteon*, jonka hän oli aiheesta laatinut.³⁰ Tätä relaatiota on aiheellisesti pidetty Ruotsin vainojen *taitekohtana*: siinä tehtiin pääkaupungin noitakomission saavuttamista tuloksista äärimmäisen jyrkät johtopäätökset ja saatettiin ne helposti omaksuttavassa muodossa yleiseen tietoisuuteen.

Hjärne aloittaa selontekonsa »vanhahtavasti»: hän puhuu Saatanan käyttämistä petoksista, joilla se yrittää saada ihmisen uskomaan valtaansa.³¹ Mutta itse asiassa hän ei juuri käytä paholaista selityspäätteinä, vaan siirtää koko noitahälyn *joukkopsykologian* piiriin. Hän analysoi terävästi ja empiiriseen materiaaliin perustaen lasten tunnustusten syntytaustaa (ks. s. 59). Wierin tavoin Hjärne oli ryhtynyt käytännössä etsimään ei-demonologisia selityksiä. Kuten jo edellä mainitsin, myös Tukholmaan oli perustettu tupia, joissa aikuiset valvoivat lasten kanssa yökausia. Lapsilla oli ilmennyt monia suorastaan fyysisiä oireita, jotka oli tulkittu »paholaisen kiusauksiksi». Hjärne hyökkää rajusti tällaisia tulkintoja vastaan: »Meidän ei tarvitse tehdä niinkuin tekevät laveasanaiset fyysikot tai filosofoijat jotka kun eivät pysty selittämään jotain luonnollista toimintoa, joka ylittää heidän järkensä, pakenevat heti salaisiin kvaliteetteihin tai (ajattelevat että) kyseessä täytyy olla pirun konsti tai noituus.» Hän kertoo, että on käynyt tuvissa katsomassa lapsia ja antanut niiden haistella mm. ammoniakkia. Lapset olivat tointuneet heti. »Olisi outoa, jos kyseiset lääkkeet voisivat karkottaa noituuden ja pahat henget.» Hjärne vetoaa siten käsitykseen noituudella aiheutetun taudin parantumattomuudesta lääketieteellisin menetelmin. Mutta hän kiistää noituuden realiteetin paljon totaalisemmin kuin pelkästään jonkin yksityistapauksen kohdalla. Saatana on kyllä valmis aiheuttamaan ihmisille kiusauksia. »Mutta että sellainen on tapahtunut noita akkojen avulla, sitä ei kukaan ole vielä täysin todistanut.»³²

²⁸ Historiska Samlingar (*Adlersparre*) V, 264—268.

²⁹ Ibid. 284 seur.

³⁰ Ibid. 325. H:n selonteko: Ibid. 409—432. H. (1641—1724) oli syntyisin Inkerinmaalta. Hän tuli lääketieteen tohtoriksi Angersissa 1670. Myöhemmin hän toimi vuorokollegiossa ja kuninkaan henkilölääkärinä (Ibid. 442—443 nootti a).

³¹ Ibid. 411—412.

³² Historiska Samlingar V (*Adlersparre*), 429—430.

Hjärnen selostuksessa paholaisen ja noitien osuus luokitellaan jo hyvin vähäiseksi. Enää ei ollut kysymys siitä, missä määrin lasten kertomukset viittasivat todellisiin tapahtumiin, vaan oliko noita *koskaan* vienyttä ihmisiä blåkullaan. Hjärne osoitti myös tavat, joilla lasten kertomukset voitiin selittää »luonnollisesti», loi vasta-argumentteja, joihin vainojen lopettamisessa voitiin vedota. Argumenteista erottuu varsinkin kaksi. Toinen on psykologinen oivallus, että myös lapset saattoivat valehdella ja tosiasiaa olivat tehneet siten laajassa mitassa. Toistuvasti oli vainojen aikana vedottu siihen, että »viattomat» lapset eivät voineet puhua perättömiä.³³ Muutos oli huomattava. Toisena argumenttina oli uusi suhtautuminen lasten fyysisiin oireisiin: kukaan ei ollut perustellusti osoittanut, että ne olivat noitien aiheuttamia, ja siten ne olivat melkoisen varmasti sairauksien oireita. Lokakuussa 1676 muuan suutarin vaimo tuli valittamaan, että hänen pikkutyttärensä vietiin joka yö blåkullaan. Hjärne tarjoutui parantamaan tytön.³⁴

Hjärnen uusien positiivisten argumenttien takana on ollut maailmankatsomuksellisia tekijöitä. Hän otti vaikutteita monista aikakauden intellektuaalisista virtauksista; erityisesti häntä on pidetty *paracelsistisen* lääketieteen johtavana miehenä Ruotsissa.³⁵ Wierin tapaan hänkin korostaa empiirisen tutkimuksen välttämättömyyttä.

Tukholman komission saavuttamat tulokset ja Hjärnen relaatio hyväksyttiin valtaneuvostossa nopeasti. Lokakuun lopulla 1676 siltä lähti komissiolle kirje, jossa ylistettiin monisanaisesti sen työtä ja käyttämää metodia. Oli vain jatkettava samalla linjalla, jotta komissio voisi mahdollisimman pian lopettaa työnsä ja koko noitahäly vaimentuisi. Eräässä suhteessa neuvokset korostivat kuitenkin varovaisuuden tärkeyttä: oli pyrittävä mahdollisimman sovittelevaan menettelyyn, sillä muuten saattoi »koko kaupunki» ryhtyä hakemaan hyvitystä — kunnianloukkausten ja muiden seikkojen vuoksi.³⁶

Uudesta suhtautumisesta Tukholmassa lähti välittömästi tietoja myös muualle. Uppsalan noitakomissio, joka oli yhteydessä Tukholman komissioon, terästi jo lokakuussa kriittisyyttään.³⁷ Västerbottenin maaherra Johan Graan oli kirjoittanut valtaneuvostolle, että noituus levisi hänen alueellaan. Graan sai vastauksen lokakuussa 1676. Valtaneuvosto ei leimannut maaherran antamia tietoja vääriksi, mutta häntä neuvottiin, miten tutkinnot piti suorittaa. Tukholmassa ja muualla oli havaittu, että hälyn synnyttäjinä olivat olleet »Saatanan viekkaus ja ilkeiden ihmisten

³³ *Sundborg* 1655, passim.

³⁴ *Historiska Samlingar V (Adlersparre)*, 333 nootti q.

³⁵ *Lindroth, S.: Paracelsismen i Sverige till 1600-talets mitt (Lindroth 1943)*, passim.

³⁶ *Till comissarieerne öf:r Trolldombs wäsendet om comissionens slutande 31. 10. 1676. Senatens registratur aug.—decemb. 1676, 485 v — 486. SRA.*

³⁷ *Linderholm* 1931, 216—217.

pahuus». Graanin tuli nyt suorittaa tutkimuksia käyttäen hyväksi näkökohtia, joita Tukholman ja Uppsalan komissiot olivat osoittaneet.³⁸

Tukholman komissio jatkoi työtään vuoden 1677 alussa. Pääkaupungin tapahtumien jälkipuinnin ohella neuvoteltiin, miten »Saatanan tyrannian todellisesta luonteesta oli informoitava kansaa. Todettiin, että vanha rukouskaava »tyranniasta» oli korvattava uudella, »ettei rahvas epäilisi saavutettua valistusta ja säilyttäisi edelleen vahingollisia ajatuksia bläkulaista ja lasten viemisestä».³⁹ Menettely näytti todella välttämättömältä sillä jopa Tukholmasta kuului epäileviä ääniä. »Yksi ja toinen» pappi oli julistanut saarnastuolista, että »Saatanan tyranniaan» saattoi kaikesta huolimatta liittyä jotain reaalista sisältöä. Komission jäsenet olivat närkästyneitä: papit herättivät pahennusta rahvaan keskuudessa, mikäli saarnasivat vastoin saavutettua valistusta ja keskenään eri tavoin. Heidät tulsaankin saattaa ojennukseen.⁴⁰ Jotkut hengenmiehet vastustivat todella avoimesti uutta mielipidettä. Kun yksi hälyn nostaneista piioista oli mestattu, kapteeni palainen Henrik Myrander selitti ruumissaarnassaan, että tyttö oli tuomittu syyttömästi. Komissio vaati, että Myranderin tuli perua julkisesta sanansa. Tukholman tuomiokapitulin ehdotuksesta se kuitenkin tyytyi lopulta Myranderin sille esittämään anteeksipyyntöön.⁴¹

Tukholman komission laatimassa ehdotuksessa uudeksi rukouskaavaksi puhutaan kyllä »diabolisista kiusauksista», mutta korostetaan, että noita hälyn takana oli ollut *ihmisten pahuus*: »... me olemme valittaen kuulleet ja nähneet tässä kaupungissa (puhumattakaan Isänmaan muista seuduista), emme vain ihmisten tekemistä avoimista liitoista paholaisen kanssa, vaan myös riivauksista, silmänlumeista ja nyt havainneet, että niihin on liittynyt paljon pahuutta ja petosta, niin että tässä on ollut diabolisten kiusausten rynnäkö...» Komission puheenjohtajan tulkinnan mukaan komissio selitti ehdotuksessaan, että häly oli noussut *enimmäkseen* valheista ja pahojen ihmisten toimesta.⁴²

Ennenkuin valtaneuvosto hyväksyi komission ehdotuksen, se tiedusteli Tukholman tuomiokapitulin mielipidettä. Kapituli halusi lieventää kaavan sanamuotoa: oli puhuttava yksinomaan »Saatanan töistä». Valtaneuvosto ratkaisi kiistan ottamalla kaavassa huomioon molemmat ehdotukset.⁴³ Saatekirjelmä, joka seurasi piispoille lähetettyä uutta rukouskaavaa, esittää varmasti jälkimmäisen keskeisen sisällön:

³⁸ Till landshövdingen Grahn 30. 10. 1676. Senatens registratur aug.—decemb. 1676 487 v—488 v. SRA.

³⁹ 9. 2. 1677. Historiska Samlingar (*Adlersparre*) V, 376.

⁴⁰ 8. 3. 1677. Ibid. 377—378.

⁴¹ 16. 3. 1677. Ibid. 381—382 ja nootti p.

⁴² Ibid. 379—380 ja nootti o.

⁴³ Till Consistorium Ecclesiastici uthi Stockholm 4. 4. 1677. Senatens registratur jan.—juni 1677, 234 v—235. SRA.

Kun korkein Jumala ... on suvainnut suureksi osaksi hillitä ja tukahduttaa sen valitettavan tyrannian ja hälyn, jonka viekas Saatana on aiheuttanut Jumalan seurakunnan jäsenten keskuudessa tässä kaupungissa ja monilla muilla seuduilla meidän rakkaassa isänmaassamme haluten pettää monia sekä pieniä että suuria erilleen Jumalasta tuomion valtakuntaan monin tavoin, milloin silmänlumein ja näköharhoin, milloin petoksella ja valheella sekä monilla viekkailla tuumillaan ja tuhansilla tempuillaan, minkä ohella monen on paljastettu edistäneen pahuudesta Saatanan töitä, ja he ovat kärsineet rangaistuksensa ...

Tästä syystä oli rukouskaavaan tehty »jossain määrin» muutoksia. Uusi rukous oli luettava kirkoissa entisen sijasta.⁴⁴

Tukholman tuomiokapitulin pyrkimysten mukaisesti rukous korosti edelleen »tyrannian» saatanallista luonnetta: vastuu oli osaltaan pahalaisen. Luonnollisesti on tulkinta sopinut myös valtaneuvostolle hyvin; sen olisi ollut vaikea esittää jyrkän yksikäsitteisesti, että vuosikausia oli toimittu virheellisesti, tuomittu satoja ihmisiä kuolemaan. Kaikkien muiden kysymykseen tulevien näkökohtien ohella neuvosten mielissä on väikkynyt valtakunnallisissa puitteissa sama vaara, josta oli muistutettu Tukholman komissiota: syntyisi uusi häly, jos monet alkaisivat hakea hyvitystä. Mutta kuten sanamuodosta näkyy, Tukholman komission saavuttamia tuloksia ei haudattu, vaan ne välitettiin tehokkaasti »kaikelle kansalle».

Noitakomissioiden perustaminen oli siten Ruotsissa keskeisellä tavalla myötävaikuttanut vapautumiseen kehästä. Tämän toimenpiteen seurauksena valtakunnan korkeimman johdon ei tarvinnut tehdä ratkaisujaan pelkästään kyläyhteisöjen jäsenten paniikkitunnelman vallassa esittämien hätähuutojen varassa, vaan se saattoi nojautua myös Duvallin, Rosenhanen ja Tukholman komission jäsenten mielipiteisiin. Paniikki ei saanut heistä otetta. Koska he muodostivat mielipiteensä itse »kentällä», vainot eivät myöskään päässeet byrokratisoitumaan siinä määrin kuin eräissä Saksan osissa (ks. s. 38).

Hjärne oli päätenyt tulokseen, että pahalaisen todelliset vaikutukset ihmiseen rajoittuivat pääasiassa sen luomaan illuusioon suuresta vallastaan. Tapahtuman ajankohta on syytä panna merkille. Hollantilainen pastori *Balthasar Bekker* kirjoitti kuuluisan teoksensa *De betooverde wereld* vasta toistakymmentä vuotta myöhemmin, vv. 1691—93. Saksalainen yliopistomies *Christian Thomasius*, jonka monet noitavainojen vastaiset kirjoitukset ovat tärkeimpiä yhden henkilön panoksia vainojen loppumisessa, kirjoitti teoksensa vasta 1700-luvun alussa.⁴⁵ Itse asiassa onkin varmaa, että Ruotsin tapahtumat vaikuttivat myös eurooppalaisella tasolla. Ensinnä-

⁴⁴ Till alla Biskopar ... 7. 4. 1677. Senatens registratur jan.—juni 1677, 248 v.—249 v. SRA.

⁴⁵ *Baschwitz* 1963, 378—379 ja 441 seur.

näkin lapsiprocessit herättivät laajaa huomiota. Tieto niistä levisi hämmästyttävän nopeasti. Saksalainen *Gottfried Voigt* siteerailee 1671 ilmestyneessä teoksessaan *Deliciani Deliciae physicae* laajasti Moran ja Elfdahlenin lasten tunnustuksia todistaakseen, että noitasabatti on realiteetti.⁴⁶ Kun prosessien luonne sitten paljastui, tämä antoi esimerkin etsiä samantyyppistä mekanismia muuallakin.

Sekä Bekker että Thomasius koskettelevat Ruotsin prosesseja. Niiden herättämä vastenmielisyys on jopa leimattu tärkeäksi motiiviksi Bekkerille mainitun teoksen laatimiseksi.⁴⁷ Thomasius puhuu niistä 1701 ilmestyneessä kirjoituksessaan. Hän kertoo, että muuan ruotsalaisen noitakomission jäsen, joka oli matkustellut Saksassa »siihen aikaan» (illo tempore), oli hänelle selittänyt, että lasten tunnustukset olivat osoittautuneet valheiksi. Hengenmiesten korostama käsitys lasten viattomuudesta oli johtanut tuhoisiin seurauksiin, mutta totuus oli kuitenkin lopulta paljastunut.⁴⁸ Tämä varhain saatu henkilökohtainen tieto Ruotsin tapahtumista on varmasti jättänyt jälkensä Thomasiuksen kantaan.

Bekkerin *Noiduttu maailma* on nähtävästi ensimmäinen teos, jossa yrittään kumota täydellisesti paholaisuskoon perustuva noitakäsitys. Noita-prosessit olivat loppuneet Hollannissa jo 1600-luvun alkupuolella, mikä seikka on luonut yhden edellytyksen Bekkerin käsityksille. Hollannissa vallitsi muita maita laajempi ajatuksenvapaus. Ranskalainen filosofi *René Descartes* sai ensinnä laajaa kannatusta juuri siellä. Kartesiolaisuuden eteneminen ei kyllä sielläkään tapahtunut ilman laajoja oppiriitoja.⁴⁹

Myös Bekker oli omaksunut paljon kartesiolaisilta. Nämä puolustivat käsitystä, että etenkin luonnontieteellisissä kysymyksissä raamattu oli kansanomaistanut sanottavansa muotoon, jonka kaikki saattoivat ymmärtää. Yksityiskohtaisen totuuden etsiminen niissä kuului inhimillisen järjen velvollisuuksiin ja mahdollisuuksiin.⁵⁰ Bekkerin käsitys järjen mahdollisuuksista on sama. Kaikkien ihmisten järki saavuttaa »valon», mikäli ihminen ei ole ennakkoluulojen sumussa.⁵¹ Toinen totuuden lähtökohta on raamattu, mutta sitäkin on tutkittava ilman ennakkoluuloja, alkuperäisillä kielillä ja sekoittamatta mukaan myöhempiä teologisia mielipiteitä. Järjen tuli kulkea raamatun edellä, sillä vain järki pystyi ratkaisemaan,

⁴⁶ *Voigt, G.: Deliciani Deliciae physicae (Voigt 1671), passim.* V:n tiedot ovat jostain saksankielisestä lähteestä. Ne palautuvat luultavasti Moran kirkkoherran Elof Skraggen relaatioon Moran ja lähiseutujen tapahtumista v. 1670. Ks. *Blåkullefärderna i Dalarna* 3, 47—67. Voigtista ks. myöhemmin s. 240.

⁴⁷ *Baschwitz 1963, 383.*

⁴⁸ *Thomasius, C.: Über die Hexenprozesse. Überarb. und hrsg. von R. Liebewirth. Thomasiana 5 (Thomasius: Hexenprozesse), 91—93.*

⁴⁹ *Baschwitz 1963, 360—367; Lindborg, R.: Descartes i Uppsala (Lindborg 1965), 29—66.*

⁵⁰ *Lindborg 1965, passim.*

⁵¹ *Bekker, B.: Die bezauberte Welt (Bekker 1693), 10—11.*

mikä oli todella ilmoitusta. Tieteissä ihminen käyttää vain järkeään, mutta autuuden kysymyksissä jumalallinen ilmoitus on välttämätön.⁵²

Noitadoktriini ei saa tukea sen paremmin järjestä kuin raamatustakaan, Bekker opettaa. Descartes on osoittanut, että henki ja aine eroavat jyrkästi toisistaan. Koska demonit ovat henkiä, niiden on mahdotonta suorittaa tekoja, joita niiden on väitetty tehneen. Kyseessä on siten ennakkoluuloinen käsitys luonnosta. Raamattu ei osoita, että demoneilla olisi suuri valta. Jobin onnettomuudet aiheutti Jumala itse eivätkä paholainen ja noita. »On vahva mielipide, että Job oli Saatanan kiusaama. Olen itsekin uskonut niin. Sitä, mitä Jobin kirjasta ... luetaan, ei voinut käsittää muuten, kuin että se oli pelkkää taikuutta ... Mutta olen oppinut, että ihminen lukee usein raamatusta sellaista, mitä siellä ei ole.»⁵³ Bekker kiistää siten suorasukaisesti oikeutuksen käyttää raamattoa noitadoktriinin auktoriteettina. Kun ottaa huomioon, miten pinttynyt tämä käsitys oli, Bekkerin mielipide ymmärrettävästi haaskahti *ateistiselta*, jopa hänen kotimaassaan-kin. Bekker sai maksaa rohkeutensa virkansa menettämisellä.⁵⁴

Bekkerin teos käännettiin pikaisesti mm. saksaksi. Kaikesta huolimatta hänen vaikutuksensa rajoittui pääasiassa Hollantiin.⁵⁵ Paljon laajemman huomion ja vaikutuksen saivat Christian Thomasiuksen kirjoitukset. Hän julkaisi 1701 akateemisena väitöskirjana teoksen *De crimine magiae*, joka ilmestyi kolme vuotta myöhemmin myös saksaksi.⁵⁶ Vuonna 1712 hän julkaisi latinaksi ja saksaksi laajan teoksen »Historische Untersuchung vom Ursprung und Fortgang des Inquisitions Processes wieder die Hexen».⁵⁷

Thomasius tunsikin Bekkerin kirjan, muttei hyväksynyt täysin hänen mielipiteitään. Hän ei ollut kartesiolainen.⁵⁸ Lyhyesti hänen kantansa voi esittää lainaamalla hänen omia sanojaan, jotka hän lausui 1702 käsityksensä herättämän vastustuksen vuoksi:

... uskon paholaiseen ja pidän sitä yleisenä pahan, siten myös ensimmäisten ihmisten syntiinlankeemuksen aiheuttajana; uskon myös, että on olemassa noitia, jotka aiheuttavat ihmisille ja karjalle salattulla tavalla vahinkoa ... Lopuksi myönnän, että nämä ihmiset suorittavat joitakin tekoja, joita ei ole pidettävä silmänkääntötemppeina ja petoksina ja ettei niitä myöskään voida oikeutetusti lukea luonnollisten kappalten ja elementtien salatuiksi vaikutuksiksi, vaan oletettavasti ne ovat lähtöisin paholaisesta ... Mutta kiellän edelleen lujasti enkä voi uskoa, että paholaisella olisi sarvet, sorkat ja kyn-

⁵² Bekker 1693, 11—12.

⁵³ Ibid. passim.

⁵⁴ Baschwitz 1963, 384—387.

⁵⁵ Trevor-Roper 1967, 173.

⁵⁶ Thomasius: Hexenprozesse, 32—107.

⁵⁷ Ibid. 108—217.

⁵⁸ Ibid. esim. 95.

net, että se näyttäisi fariseukselta, munkilta tai epäsiikiöltä, tai minä se sitten esitetäänkin. En usko, että se voisi saada ruumiin ja ilmestyä ihmiselle jossain näistä hahmoista. En voi uskoa, että se tekisi liittoja ihmisten kanssa . . . makaisi heidän kanssaan, noutaisi heidät Blocksbergiin luudan tai pukin päällä jne. Uskon, että kaikki tämä on joko joutilaiden ihmisten keksintöjä tai niiden esittämiä valheellisia kertomuksia, jotka haluavat pettää muita herättääkseen siten huomiota tai saadakseen heiltä rahaa tai melankoolisia kuvitelmiä tai mestaajan kiristämiä lausuntoja . . .⁵⁹

Thomasius oli siten valmis myöntämään, että pahalaisella on joissakin tapauksissa jopa huomattava vaikutusmahdollisuus, mutta noitadoktriinin keskeiset opinkappaleet hän hylkäsi kerta kaikkiaan. Ne olivat aikojen kuluessa kerääntynyttä painolaista, joka oli johtanut turmiollisiin seurauksiin.⁶⁰

Niin paljon kuin yksityiset noitakäsitysten vastustajat ovatkin muokanneet mielipiteitä, tällaiset *suorat* hyökkäykset eivät kyenneet lopettamaan vainoja kokonaan. Noitausko oli aikakauden maailmankuvan kiinteä osa: vainoista vapautuminen saattoi tapahtua pelkästään siten, että koko maailmankuvassa tapahtui muutos. Näin kävi *uuden luonnonfilosofian* vaikutuksesta. Vaikka sen näkyvimmit edustajat hyökkäsivät kovin harvoin noitakäsityksiä vastaan, heidän ajattelunsa kaivoi niiltä pohjan. Yhteiskuntien *päämäärät sekularisoituivat*. Vainojen aikana eurooppalaisten valtioiden tärkeitä päämääriä oli ollut »oikean» uskon puolustaminen sekä sisäisiä että ulkoisia vihollisia vastaan. Uuden luonnonfilosofian myötä alkoi päämääränasettelu muuttua: tieteitä hyväksi käyttäen oli pyrittävä mahdollisimman suureen aineelliseen hyvinvointiin. Eri maihin perustettiin tiedeakatemiaita, jotka pyrkivät innolla saavuttamaan uudet tavoitteet.⁶¹

Ortodoksinen tendenssi ei luonnollisesti hävinnyt, mutta sen asema heikkeni. *Trevor-Roper* on korostanut tämän heikentymisen tapahtuneen melkoiselta osaltaan uskontojen sisällä: niin katolisilla, kalvinisteilla kuin protestanteillakin oli omat »kerettiläisensä», jotka vastustivat vallitsevaa ortodoksiaa humanistisen tradition ja aikakauden filosofisten aatteiden hengessä.⁶² Esivallan tehtävät rajattiin uudella tavalla. Englantilainen filosofi *John Locke* kirjoitti 1689 kuuluisassa teoksessaan *A Letter concerning toleration*: »Valtiollaan (civil magistrate) velvollisuutena on turvata tasapuolisten lakien toimeenpanolla kaikille ihmisille yleensä ja jokaiselle sen alaiselle ihmisille erikseen niiden asioiden oikeutettu omis-

⁵⁹ *Thomasius: Hexenprozesse, 1702, 221—222.*

⁶⁰ Ks. etenkin *Ibid. 1712, 110 seur.*

⁶¹ *Trevor-Roper 1967, 168—192.*

⁶² *Trevor-Roper, H. R.: The religious origins of the Enlightenment, teoksessaan Religion, the reformation and social change (1967), 193—236.*

tus, jotka kuuluvat hänen elämäänsä». Mutta sen vallintaa »ei voi eikä pidä millään tavoin laajentaa koskemaan sielujemme pelastusta».⁶³

Uudet »valistusajatukset» rajoittuivat kauan kapeaan vähemmistöön. Noitakäsitysten kohdalla tätä osoittavat vainot, joita puhkesi siellä täällä 1700-luvun kuluessa. Ruotsissa käytiin Taalainmaalla 1750-luvulla oikeutta noitia vastaan aivan samaan tapaan kuin sata vuotta aikaisemmin.⁶⁴ Nämä myöhäisvainot jäivät seurauksiltaan kuitenkin aikaisempia vähäisemmiksi, sillä ylin esivalta, jolla viime kädessä oli ratkaisuvallta, oli jo yleensä selvästi noitakäsityksiä vastaan. Myös mainitussa Taalainmaan prosessissa syytetyt vapautettiin, ja prosessin aiheuttajat saatettiin vastuuseen.⁶⁵

⁶³ *Locke, J.: A Letter concerning toleration, by M. Montuori (1963), 17.*

⁶⁴ *Ks. Gadelius II 1913, 289—293.*

⁶⁵ *Ibid.*

III SUOMEN SIVISTYNEISTÖN SUHTAUTUMINEN NOITUUTEEN JA DEMONISEEN MAGIAAN PIISPA ROTHOVIUKSEN LOPPUKAUDELLA (1640—1652)

1. »Hämmästyttävä pakanallisuus». Papisto ja noituus.

Turun hiippakunnan piispaksi nimitettiin 1627 Linköpingin läntisen seuran rakunnan kirkkoherra *Isaacus Rothovius*. Hänen toimintakautensa Suomessa oli pitkä, yli 20 vuotta. Sitä on aiheellisesti luonnehdittu »puhdasoppisuuden perustavaksi ajaksi Suomessa». Asennoituminen kalvinistisiin ja katolisiin saavutti jyrkät piirteet, kirkkokuria tehostettiin. Rothovius oli jo »matkaeväikseen» saanut negatiivisen käsityksen tulevan hiippakuntansa oloista ja asukkaiden elintavoista, eivätkä hänen omakohtaiset kokemuksensa myöhemmin käsitystä liiemmästi muuttaneet. Senvuoksi hän pyrki konstituutioillaan, kiertokirjeillään, saarnoillaan jne. juurruttamaan papistoonsa ajatuksen lujan kirkkokurin välttämättömyydestä ja kansaan jumaliset elämäntavat.¹

Rothoviuksen edeltäjät eivät näytä intoilleen noituuden ja magian suhteen, vaikkakin niitä koskevia kieltoja tunnetaan pitkältä ajalta. Keskiajan lopulla oli katolinen piispa Conrad Bitz statuuteissaan käskennyt rangaista ihmistä, joka harjoitti »arvanheittoja, noituuksia, ennustuksia, unienselityksiä» tai käytti kirjoituksia, joissa esiintyviä sanoja eollut raamatussa, »kuten paatunutta raskaassa kuolemansynnissä».² Protestanttinen piispa Paavali Juusten muistututti 1573 synodaalokokouksessa pappeja Bitzin säädöksestä ja esitti sen lisäksi Mooseksen kirjoista kohtia, joissa tuomitaan magia ja noituus.³

Myös Rothoviuksen välitön edeltäjä, piispa Ericus Erics (Sorolainen) oli puuttunut aiheeseen yli 2000 sivua käsittävässä Postillassaan, joka ilmestyi vv. 1621—1625. Huomioon ottaen teoksen laajuus on noituudelle uhrattu tila silti vähäinen. Sorolaisen käsitys »laumansa» harjoittamasta

¹ *Parvio, M.*: Isaacus Rothovius Turun piispa (*Parvio* 1959), passim; *Salomies, I.* Suomen kirkon historia II (*Salomies* II 1959), 290 seur.

² *Samling af domkapitlets i Åbo Cirkulär — Bref I* (*Samling af Åbo C—B I*), 24 *Hertzberg* 1889, 1.

³ *Samling af Åbo C—B I*, 23—24; *Hertzberg* 1889, 1.

taikuudesta on selvästi se, että kyseessä oli pakanuuden ja katolisen ajan jäännös.⁴ Paholainen, »Perkele» on kyllä hänen mukaansa maailman valttias, joka kykenee moniin vaikuttaviin tekoihin. Käsitellessään kertomusta myrskystä, johon Jeesus ja opetuslapset joutuivat, Sorolainen toteaa:

Mutta se on ollut yxi ylönluonnollinen ilma, ionga se rietas Hengi perkele, ioca on tämän maailman päämies ... on ylösnostanut ... Ja waicka se tosi on, että Jumala on herra ylitzen caicken luondocappalein ... Nijn cuitengin se saastainen Hengi secoitta itzens siihen cansa, Jumalan sallimisen cautta, Nijnquin P. Jobin Historiassa seisoo ...⁵

Epäsuorasti Sorolainen käsittelee myös noidan ja paholaisen yhteyttä kirjoittaessaan fariseusten Jeesuksesta esittämästä syytteestä: »Hän aja Perkelet ulgos Belzebubin Perkeleitten päämiehen kautta ... hän on yxi noita ja welho mies, ionga hän on oppinut perkeleldä ja sen woimalla hän näitä teke».⁶ Mutta muuten hän ei käsittele noidan ja paholaisen »avoimia» suhteita, ei tee raamatusta rohkeita yleistyksiä omaan aikaansa.

Ollessaan vielä kirkkoherrana Rothovius piti 1616 saarnan synodaalokokouksessa. Siinä hän tuomitsi jyrkästi loitsimisen ja noituuden. »Niin, kuullaan kuinka jotkut manaavat itse helvetin Piruja turmelemaan lähimmäisiään.»⁷ Hänen konstituutioihinsa v:lta 1628 sisältyy varoitus vieraista opiskelijoista, jotka kulkevat loitsimassa.⁸ Kiertokirjeessään v:lta 1638 (tai 1639) hän käski pappiensa vastustaa kaikkea taikuutta.⁹ Mutta laajimmin hän käsitteli aihetta 1640-luvulla. On mielenkiintoista havaita, että tämä aktiivisuus voidaan melkoisessa määrin yhdistää *ulkoa päin* tullessiin vaikutuksiin.

Rothoviuksen Ruotsiin lähettämät tiedonannot hiippakuntansa tilasta olivat usein pessimistisiä. Vuonna 1638 hän sai holhoojahallitukselta tiukkasanaanaisen vastauksen, jossa puhuttiin »siitä barbaarisesta elämästä» — juopottelusta, Jumalan sanan väärinkäytöstä, taikuudesta — jota Suomessa edelleen vietettiin. Sanat sisälsivät muistutuksen myös Rothoviukselle, ja hänen käskettiin velvoittaa papistonsa tekemään parhaansa asiantilan korjaamiseksi.¹⁰ Rothovius lähettikin samoihin aikoihin papistolle edellä mainitun kiertokirjeen. Vuonna 1640 hän puuttui noituuteen

⁴ Holmström, R.: Eerikki Eerikinpoika Sorolainen (1937), 425—426.

⁵ Erici, E.: Postilla I, 350—351.

⁶ Ibid. 556.

⁷ Rothovius, I.: Conci de concilis seu synodalis (1616).

⁸ Samling af Åbo C—B I, 140.

⁹ Ibid. 88.

¹⁰ Tengström, J.: Diss.ac.Vitam ... Rothovii (1796), 145—146; Salomies II 1959, 321—

laajasti Turun akatemian vihkiäisissä pitämässään saarnassa.¹¹ Tilanne oli luonnollisesti itsessäänkin otollinen mainittuun aiheenvalintaan.

1640-luvun alussa sai Turun tuomiokapituli ainakin kaksi arvovaltaista kehoitusta noituuden vastustamiseen. Turun hovioikeus kirjoitti 1641 sille ja ilmoitti, että oli tuominut erään noita-akan Vehmaan kihlakunnasta »hyvinansaitsemaansa rangaistukseen», koska naisen noitakeinot olivat surmanneet erään miehen. Hovioikeuden mukaan noituus oli lisääntynyt Vehmaan ja Ala-Satakunnan kihlakunnissa ja oikeus ehdotti, että papisto saarnoissaan pyrkisi vieroittamaan kansan siitä.¹²

Valtiopäivillä 1643 pappissääty valitti, että Tillingen pitäjässä oli lähde, jonka luo kerääntyi kolminaisuuden sunnuntain aikoihin satoja ihmisiä uhraamaan siihen sormuksia ja muita esineitä. Kuningatarta pyydettiin antamaan »ankara kielto» sellaisesta, samoin määräämään, että loitsijanaiset, noita-akat ym. saisivat ansaitun rangaistuksen. Säädyn valituksen kärki kohdistui maallisiin tuomioistuihin: ne eivät täyttäneet kunnolla tehtävänsä. Mutta vastaukseensa hallitsija sisällytti painokkaasti kehoituksen sekä hengelliselle että maalliselle virkakunnalle:

Se taikuus ja epäjumalanpalvelus, jota . . . valtakunnassa harjoitetaan, on H.K.M:lle aivan epämieluisaa, ja hän muistuttaa painokkaasti, että niitä jotka sellaista harjoittavat, . . . eivät ne paljasta, joille se kuuluisi. Mutta koska sellaisista synneistä täytyy seurata lainmukainen rangaistus ja ne täytyy juuria pois, niin olisi tähdellistä, että papisto, joka sellaisen epäjumalanpalveluksen ja taikuuden voisi parhaiten havaita ja saada tietoonsa havaitsisi sellaisen ajoissa ja esittäisi maaherroille, . . . koska he viran puolesta ovat velvollisia taistelemaan sellaista vastaan ja rankaisemaan siitä . . .¹³

Papisto velvoitettiin siten puhumaan noituudesta, paljastamaan sen harjoittajat. Velvoite on ainakin jossain määrin ollut pontimena myös Rothoviuksella, kun hän 1640-luvun loppupuolella — 1646 tai 1649 — laati laajan kiertokirjeensä »De cavenda . . .», jossa hän antoi papistolleen ohjeita, miten sen tuli saarnata epäjumalanpalvelusta vastaan.¹⁴

Vuonna 1649 aihe tuli esille Turun akatemian konsistorissa. Akatemian kansleri Pietari Brahe otti näet puheeksi »taikuuden, joka tässä maassa on suuresti vallalla». Parannuskeinoksi ajateltiin, että asiasta oli erityisesti saarnattava kolme kertaa vuodessa, ja siirettiin asian käsittely tuo-

¹¹ Rothovius, I.: En Christeligh Tacksäjelse Predikan . . . Hållen . . . MDCXL (Rothovius 1641).

¹² ÅT 1795: 21.

¹³ Prästerskapets allmänna besvär 7. 11. 1643. Prästeståndets riksdagsprotokoll I, 66. K.M.:s nådiga Swar . . . 30. 11. 1643. Alla Riksdagars och Mötens Besluth . . . utg. af A. Stiernman, 1729, 1048—1049.

¹⁴ Samling af Åbo C—B I, 121—128.

miokapitulille.¹⁵ Seuraavana vuonna Rothovius lähetti rovasti Boethius Murenukselle kirjeen, jossa neuvoi »vanhan epäjumalanpalveluksen» poisjuurimista.¹⁶ En tiedä, ovatko yllä mainitut tapaukset toistensa yhteydessä, mutta mahdollista se ainakin on.

Samoin kuin Sorolainen yhdistää Rothovius taikuuden harjoituksen ensi sijassa pakanuuden ja katolisuuden ajoilta perityneeseen *epäjumalien palveluun*. Hän kertoo, miten profeetat olivat innolla taistelleet israelilaisten pakanallisia käsityksiä vastaan. »Eivätkä he kuitenkaan ole voineet juuria pois tätä häväistystä kansan sydämistä.» Myös apostolit olivat taistelleet taikuutta vastaan — saamatta sitä häviämään. Sitten Rothovius luo katsauksen katolisten keisarien toimenpiteisiin. Kaarle Suuri yritti hävittää epäjumalanpalveluksen etenkin Saksista — tuloksetta. Niinpä oli valittaan yhä todettava, »että koko maailma on tässä kohden hullu, niin että vaikka kaikki ihmiset tietävät sen, ja heidän pitää tietää, että oikean elämän antaa kaikkivoipa Jumala ja että häntä tulee rukoilla ja kiittää, niin kuitenkin on suurin osa taipuvaisia epäjumalanpalvelukseen ja hulluuteen . . .».¹⁷

Myös Ruotsissa ja Suomessa oli aikoinaan harjoitettu sellaista karkeaa epäjumalanpalvelusta, »josta me nyt Jumalan armon kautta olemme vapautuneet». Mitään aihetta suureen tyytyväisyyteen ei Rothovius silti näe, vaan esittää laajan katsauksen Suomessa edelleen harjoitetusta taikuudesta. Katsaus on saanut suorastaan klassillisen arvon, sillä monet kansan uskomuksiin liittyvät piirteet saavat siinä ensimmäisen kirjaanvientinsä:

Maassa harjoitetaan kalastuksen, nuotanvedon ja aikojenvalinnan yhteydessä suurta ilveilyä. Kun he sairastuvat, he etsivät apua perkeleeltä, uhraavat kiitosuhrin perkeleelle kantaen alttarille vahakuvia, vahakynttilöitä, oravannahkoja ja muuta, uhraavat lampaita, rahaa ja muuta määrättyinä päivinä, Pärttylin, Olavin ja Jaakon päivinä, ripustavat ulos seinille häränpäitä, vasikanpäitä, lampaanpäitä, minkä kaiken kanssa he seurustelevat pimeässä, eikä kukaan rohkene Jumalaansa tunnustaa . . . Kun hevonen sairastuu, kuuluu akkoja ja ukkoja tulevan koolle pimeään taloon, juovan puoli tynnyriä olutta ja suoritavan joitakin seremonioita. Kun he vangitsevat karhun, kuuluvat he järjestävän pimeässä vieraspidot, juovan karhunmaljan pääkallosta, murisevan myös kuten karhu murisee, siten kuuluvat he saavan lisää onnea.¹⁸

Paholaisella oli suuri valta maailmassa. Edellä kuvatut taikatavat olivat paholaisen palvelemista: »täällä keskuudessamme esiintyy karkeita pakanuuden . . . jäänteitä, niin että monet vielä rukoilevat ja palvelevat Saatanaa».¹⁹ Tarkastusten yhteydessä sanoivat ihmiset papeille usein,

¹⁵ 4. 4. 1649, KP I, 405.

¹⁶ Samling af Åbo C—B I, 150.

¹⁷ Rothovius 1641.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid.

ettei aina voinut luottaa pelkästään Jumalaan, vaan täytyi käyttää suola- ja ihralukuja,²⁰ ts. turvautua paholaiseen. Taikuuden harjoitus ei tässä ollut missään erityisasemassa, sillä kaikki synti oli luopumista Jumalasta ja siirtymistä paholaisen leiriin. Kaikki mikä käänsi ihmisen pois Jumalasta oli epäjumalanpalvelusta.²¹

Taikuuden harjoitus kuului siten osana vanhaan perinteeseen, joka oli vastoin Jumalan määräyksiä. Papistolla oli sen hävittämisessä keskeinen tehtävä syystä, että se tunsu parhaiten Jumalan käskyt ja saattoi senvuoksi opettaa muita. Rothoviuksen yhteiskuntakäsitys oli *teokraattinen*: »Tiedämme, että Jumala itse on säätänyt esivallan kansan ja alamaisten eduksi ja hyödyksi ja käsenyt Israelin kuninkaita tutkimaan Jumalan sanaa ja hallitsemaan sen mukaan». Vanhan Testamentin aika oli esikuva, jota tuli edelleen noudattaa.²² Papiston oli teroitettava sekä maallisen esivallan että kansan mieleen, että Jumalan käskyjen rikkominen merkitsi hengellisen turmion lisäksi myös ajallista rangaistusta. Erityisen kohtalokasta tämä rangaistus oli siksi, että se ei kohdistunut ainostaan rikkojaan, vaan *koko* hänen yhteisöönsä. Pyhäpäivän väärinkäyttö veti »Jumalan vihan Maan yli».²³ Piispa siteeraa myös israelilaisille annettua uhkausta: »Ja kansani, joka ei halua kääntyä harhastaan, he kaikki minä teen isättömiksi ja tuhoan heidät».²⁴

Rothovius korostaa papeilleen, että heidän ensisijainen aseensa oli sana. Kansalle oli opetettava Jumalan käskyt ja Lutherin niihin antamat selitykset. Sitten oli korostettava käskyjen rikkomisesta aiheutuvia seuraauksia ja sitä, että paholainen ei lopultakaan voinut auttaa ihmistä. »... se palkitsee kaikki palvelijansa huonosti.»²⁵ Piispa ei silti ajatellut, että pelkästään *sana* auttaisi hävittämään esim. taikuuden harjoittamisen. Koska papistolla ei ollut muuta tehokasta asetta, sen tuli olla yhteistyössä maallisen esivallan kanssa — niinkuin 1643 valtiopäivillä oli korostettu. Boetius Mureniukselle Rothovius kirjoitti 1650, ettei vanhaa epäjumalanpalvelusta saatu koskaan juurituksi pois pelkästään tarkastusten ja saarnojen avulla. Senvuoksi pappien oli huomiota herättämättä tutkittava, mitä jumalattomia merkityksiä kansa antoi eri vuodapäiville. Ne oli sitten »sopivalla tavalla» yritettävä hävittää.²⁶ Yksi ja keskeinen tapa saarnan lisäksi oli luonnollisesti ilmoittaminen maalliselle esivallalle.

Rothoviuksen kausi Turun hiippakunnan piispana sattui 30-vuotisen sodan ajankohtaan. Tämä seikka jyrkensi hänen asennoitumistaan »paavilai-

²⁰ Rothovius 1641.

²¹ Rothovius, I.: »De cavenda ...» Samling af Åbo C—B I, 123.

²² Parvio 1959, 219.

²³ Rothovius, I.: En Christeligh Predikan hållen ... 1633.

²⁴ Ibid. De cavenda ... Samling af Åbo C—B I, 126. Vrt. edellä s. 62.

²⁵ Ibid. 122—128.

²⁶ Samling af ..., 150.

siin». Katolinen oppi sisälsi hänen mukaansa runsaasti taikuutta. Kun hän nämmästelee kansan keskuudessa esiintynyttä epäjumalanpalvelusta, on nämmästyksen perustana se, että kansalla oli kuitenkin ollut jo yli sata vuotta »Jumalan sana, Kristillinen Esivalta ja uskollisia Opettajia».²⁷ Todella kristillisen ajan hän siten katsoo alkaneeksi Suomessa vasta uskonpuhdistuksesta. Vastakohta katolisiin nähden olisi saattanut luoda suotuisan maaperän myös paljon jyrkemmälle suhtautumiselle noituuteen. Tästä olen edellä esittänyt esimerkin, Rothoviuksen aikalaisen Herman Samsonin, joka yhdisti selvästi »avoimen» liittoutumisen paholaiseen »paavilaisuuden» jäänteisiin (ks. s. 47). Rothovius ei tee niin; hänen teksteistään ei löydy sitä noitateoreettista rakennelmaa, joka näkyy Samsonin kirjoituksesta.

Voi pitää täysin varmana, että Rothoviuksen vaikeneminen ei johdu tietämättömyydestä. Hän oli oppineisuuden suhteen aikanaan huomattavia hengenmiehiä Ruotsi-Suomessa. Hän oli liikkunut ulkomailla, mm. opiskellut Wittenbergissä.²⁸ En usko, että hän kerta kaikkiaan olisi voinut välttyä tutustumasta noitakäsityksiin, joita esim. Samson pohtii. Väite on vietävissä vakuuttavampaankin muotoon. Rothoviuksen opiskellessa Uppsalassa hänen yhtenä opettajanaan oli astronomian professori *Laurentius Paulinus Gothus*. Vuonna 1604 edellinen nimitettiin Linköpingiin, ja viittä vuotta myöhemmin Gothuksesta tuli hänen esimiehensä Strängnäsin piispana.²⁹ Gothus julkaisi 1617 laajan teoksensa »*Ethicae christianae*» ensimmäisen osan.³⁰ Olisi hämmästyttävää, ellei Rothovius olisi tutustunut tähän esimieheensä kirjaan. Ja siinä esitettiin paljon seikkaperäisempiä ja ulkomaisiin noitateoreettisiin käsityksiin yhtyviä mielipiteitä, kuin mitä Rothoviuksen kirjoituksissa on laita. Gothus viittaa esim. Bodiniin.³¹

Paulinus Gothus pohtii mm. kysymystä »Onko totta, että noita-akat viehdään vasikoiden, hiilihankojen, luutien ym. päällä Bläkullaan?». Epäilijät ovat hänen mielestään väärässä: »Sittenkin on totta, että Paholainen pitää välistä kokousta liittolaistensa kanssa ja saattaa heidät todellisesti (Personliga) yhteen jollekin mukavalle seudulle, missä se antaa heidän nähdä ihanuutensa ja valmistaa suurta nautintoa ruoalla, oluella, viinillä tanssimisella ja muulla ajankululla».³² On myös ilmeistä, että paholainen on sukupuolisuhteessa liittolaistensa kanssa. Noidat vaihtavat lapsia tai varastavat vastasyntyneitä.³³

Rothoviuksen pidättyvyyteen on vaikuttanut ainakin seuraava seikka:

²⁷ *Rothovius, I.: De cavenda ... Samling af ...*, 122.

²⁸ *Parvio* 1959, 24 seur.

²⁹ *Ibid.* 25—51.

³⁰ *L. Paulini Gothi Ethicae Christianae I* (1617).

³¹ *Ibid.* esim. 24, 251.

³² *Ibid.* 249.

³³ *Ibid.* 250—251.

Suomessa ei ole hänen aikanaan esiintynyt juuri ainuttakaan syytettä esim. blåkulla-retkestä. Tästä johtuen piispa on joko suhtautunut epäillen koko ajatukseen tai ei ole ainakaan nähnyt aiheelliseksi puhua siitä. Toisin oli Paulinus Gothuksen laita. Kuten edellä (s. 50) on ollut puhe, Ruotsissa on jo 1500-luvulla esiintynyt blåkullasyytöksiä.

Aivan täysin eivät yllä mainittuun traditioon läheisesti liittyvät oikeuden käynnit puuttuneet Rothoviuksenkaan ajan Suomesta. Tiedossani on kaksi tapausta, joissa on kyse noidan lennosta.³⁴ Pietarsaaressa syytettiin 1632—34 köyhää naista Anna Persdotteria noituudesta, mm. vieraan navetassa käynnistä pääsiäisyönä. Annan vastaus oli merkillinen. Hän kertoi olleensa Notebergissä pääsiäistä edeltäneenä iltana talonpoika Hans Tomassonin luona. Keskiyön aikaan hän oli saanut aivan kuin käskyn nousta ylös mennyt saunaan ja pukeutunut. Tultuaan taas ulos hän oli nähnyt mustan koiran. »Sitten tuli suuri myrsky kuin lapinammus (lappskott) ja vei häne nopeasti Lappforsbyhyn kolmen suuren peninkulman matkan ja suoraa päätä Mats Anderssonin navettaan.» Navetta oli tuntunut olevan täynnä savua. Anderssonin piika oli nähnyt hänet; hän oli pyytänyt piikaa vaikene maan asiasta. Ennen aamua hän oli jälleen ollut Notebergissä.³⁵

Tapaus on erittäin mielenkiintoinen, mutta tässä siihen ei ole syytä puuttua yksityiskohtaisesti. Rajoitunkin vain toteamaan siitä, että alioikeus tuomitsi Annan monien noitumissyytösten perusteella kuolemaan. Turun hovioikeus määräsi kuitenkin toimitettavaksi uuden tutkimuksen, jonka jälkeen syytetyn käskettiin puhdistautua valanvahvistajien avulla. Hän teki niin 1636.³⁶

Toinen samantyyppinen tapaus sattui 1647 Vaasassa. Muuan renki ilmoitti raastuvassa, että oli pääsiäisaamuna istuessaan vankilan lähitöllä olevalla mäellä nähnyt vankilan eteen äkkiä ilmestyvän naisen lampaan selässä. Renki oletti, että nainen oli tullut ilmaitse ja että hän siten oli noita. Koska hän ei pystynyt nimeämään naista, jäi oikeudenkäynti syntymättä.³⁷

On täysi syy uskoa, että ainakin Anna Persdotterin tapaus on tullut Rothoviuksen tietoon. Turun hovioikeus oli käsitellyt sitä. Kun ottaa huomioon, että se oli aikaisemmin neuvotellut noituudesta tuomiokapitulinkanssa, on se myös tässä erikoislaatuudessa tapauksessa saattanut pyytää neuvoa. Voisi olettaa, että näin ollen sekä hovioikeus että Rothovius suhtautuivat skeptisesti tämän tyyppisiin kysymyksiin. Aineiston vähyden vuoksi ei oletus kuitenkaan saa vahvistusta. Mutta piispan vaikenemiseen

³⁴ Lentokuvitelma ei ole ollut säännöllisesti yhdistettynä noitasabattikuvitelmaan. Yhdistämisen mahdollisuus on tietysti selvä. Ks. Handwörterbuch d dt. Aberg. III, 1828.

³⁵ *Söderhjelm, A.: Jakobstads historia I (Söderhjelm I 1907), 343—344; Åkerblom, K. V.: Pedersöre storsockens historia II (Åkerblom II 1950), 619—620.*

³⁶ *Åkerblom II 1950, 621—622.*

³⁷ *Aspelin, H. E. M.: Wasa stads historia (1892), 470.*

on joka tapauksessa vaikuttanut se, että hänen »laumansa» näyttää antaneen tässä suhteessa vähän aihetta aktiivisuuteen.

Mustan magian harjoittajiin Rothovius joutui tutustumaan muutaman kerran. Noin v. 1637 kävi ilmi, että tammisaarelainen Johannes Arvidi, joka ilmeisesti oli teini, oli kirjoittanut Saatanalle ja pyytänyt rahaa lainaksi. Asiaa oli käsitelty tuomiokapitulissa ja todettu, että Arvidin oli tekoon neuvonut eräs turkulainen mies Henrik Matson ja että Henrik käytti mustaa magiaa, ja hänellä oli käytettävissään piru. Miesten tuomiot eivät ole tiedossa, mutta ainakaan Matsonia ei ole tuonittu kuolemaan.³⁸ Kun ottaa huomioon, että Matson oli ollut Arvidin neuvonantaja ja hänen oli todettu olleen tekemisissä pirun kanssa, on pidettävä selvänä, että myös Arvidin tuomio on ollut muu kuin kuolema.

Seuraavalla vuosikymmenellä Rothovius joutui aiheen kanssa ainakin kaksi kertaa tekemisiin.³⁹ Vuonna 1646 ilmeni, että Erik-niminen kirjuri oli Turussa kirjoittanut omalla verellään Saatanalle, pyytänyt siltä 400 taaleria ja asettanut sielunsa ja ruumiinsa pantiksi. Raastuvanoikeus siirsi tapauksen tuomiokapitulille. Erik kertoi, että oli asian johdosta tullut lievästi heikkopäiseksi »ja että Saataka oli kohdannut hänet kadulla kolme päivää (sopimuksen teon) jälkeen rahasäkki mukana ja tarjonnut kättään, jota hän ei ollut ottanut vastaan». Tuomiokapituli määräsi kirjurin seisomaan kaksi viikkoa kirkossa rikollisten paikalla, ja saarnastuolista oli seurakuntaa »vakavasti muistutettava» asiasta.⁴⁰

Sopimuskirjan tekeminen pahalaiselle oli yleensä vakava syytös ja — kuten johdannossa on todettu — sellaisen tekijän katsottiin ansainneen kuolemantuomion. Tätä taustaa vasten ei Erikin saama tuomio tunnu raskaalta. On kuitenkin huomattava, että tapauksessa on voinut olla lieventäviä seikkoja kuten se, että kirjuri katui tekoaan. Mutta joka tapauksessa ei ole syytä leimata Rothoviusta intoilijaksi noitateoreettisessa mielessä. Hänen noita-asioissa osoittamansa huomattava aktiivisuus kohdistui ennen kaikkea pahalaisen kanssa solmittuun »hiljaiseen liittoon», epäjumalanpalvelukseen liittyneeseen »hämmästyttävään pakanallisuuteen».

...

Suomen papiston mielipiteet noituudesta ja magiasta Rothoviuksen aikana eivät — sikäli kuin ne ovat tiedossa — poikkea esimiehen kannasta.⁴¹

³⁸ Ks. KP I, 167—168; *Bonsdorff, C. von: Åbo stads historia under sjuttonde seklet II (von Bonsdorff II 1904), 357.*

³⁹ Toisesta, prof. Stodiusta vastaan nostetusta syytteestä tulee puhe myöhemmin, ks. s. 94 seur.

⁴⁰ 8. 4. ja 14. 4. 1646. ÅT 1792: 23. »Frågades (Erik) om han har haft sedhan några tentationes? Han säger: Något swagh i Hufwudet och ondt samwett, säger och att Sathan har mött honom på gatan 3 dagar efter medh en Penningsäck, budit hand, den han inthet togh.»

⁴¹ Tiedossani ei ole, miten Viipurin hiippakunnan piispat suhtautuivat aiheeseen 1600-luvun alkupuolella.

Laajimmin käsitteli aihetta kappalainen ja v:sta 1648 Tammelan kirkkoherroja *Laurentius Petri* 1644 julkaisemassaan kirjassa kotihartauden harjoittamisesta.⁴²

Puhdasoppisuuden ajan pyrkimykset juurruttaa kristilliset elämäntavat kansan keskuuteen eivät rajoittuneet vain kirkossa käynnin tms. valvontaan, vaan ihmiset yritettiin opettaa — vaikkakin 1600-luvulla vaatimattomien tuloksien — rukousten säännölliseen käyttämiseen myös kotona.⁴³ Metodit olivat suurinpiirtein samat kuin muussakin kristillisten elämäntapojen opetuksessa: pelottelu Jumalan rangaistuksesta hänen käskyjensä rikkoa kohtaan ja rukousten suuren voiman korostaminen. Petrin kirja noudattaa juuri tätä metodia. Ihminen on maailmassa alituisesti pirujen asettamien ansojen keskellä. Ainoa niitä vastaan tepsivä keino ovat säännölliset rukoukset. Mutta ne ovat sitten todellinen suoja:

Ja Ephiphanius⁴⁴ kirjoittaa että ne jotka nämät lugut aina owat lukiessään siunannet idzens Jesuxen Ristin muistolla, ettei Noitain nuolet oltainet nijtä wahingoitta. Mutta jotca ei ole maltanet näitä luke ja idzens siunata, owat sinäpäiwänä Piruld Noitain cautta tullet hucute tuxi.⁴⁵

Painokkaammin kuin esim. Sorolainen »Postillassaan» Petri yhdistää paholaisen vaikutukset maailmassa tapahtuviksi noitien välityksellä:

... pöydän tygö käydän siunaten ia rucousten cansa, nautidzeman Jumalan lahjoja siehen pitä kehoittaman; I Moninaiset vaarat ia wahingot jotca siunamat tarjon ovat; nijneuin ensist meidän wannotulda wihamieheldäm Perkeleld, ioca ymbärins kierten käy caicki paikkat etzein caikilla tawoilla ihmistä wahingoitta, ia ahkeroidze meille myrkyttä ilmat, wedet, maan, manderet ia caicki rawinnot, ia jos här taitais, nijn ioca palas ia siemes ihmisen läkäyttäis. On myös Perkelellä monda jäsendä eli palwelia siellä ja täällä, cuin on noidat ia welhot, jotca noituuxilla ia myrkyllä ruat ia juomat saastuttawat ia secoittawat, teloittaxen muita.⁴⁶

Rukoukset olivat siten välttämättömiä myös noitien tähden. Petri esittelee heitä muulta kuin heidän aiheuttamansa vahingon kannalta. On merkille pantavaa, että yksi hänen laajimmista noitien esittelyistään koskee mustan magian harjoittajia:

Sitälikin ne myös saattawat idzellens lewottomuuden, jotca Necromantiat eli Mustikirioi (ioideng Author eli Alcu se musta ia häijy

⁴² Petri, L.: Selityxet ioca-päiväisten huomen-, ehto- ja ruoca — luuin eli siunauksien, saarnoille edespannut (Petri 1644).

⁴³ *Juva, M.:* Varsinais-Suomen seurakuntaelämää (*Juva* 1955), 114.

⁴⁴ Tarkoittaa ilmeisesti Salamiin piispaa Epifaniosta (n. 315–403).

⁴⁵ Petri 1644, Ens. saarna: I.

⁴⁶ *Ibid.* Viides saarna: I.

Hengi Piru on) Lukewat ia Noituudes idzens harioittawat, owat myös Pimeyden Päämiehen, Perkelen cans lijttons yhten tehnet, tekemän ihmeit eli pahutta Lähimäisellens etc. Joca on cauhistus ja suuri Syndi I. est ja II. Jumalan käsky watan ja suuri Sielun waa-
ra.⁴⁷

Musta magia oli 1640-luvulla Suomessa kovin usein puheenaiheena.

Demonologiset ja muuten taikauskaiset ajatuskulut sävyttävät voimakkaasti Petrin luonnonkäsitystä. Salamannerit myrkyttivät pelkällä koskeuksellaan lehdet, kasvit ja lähteet, minkä myös kotkat aiheuttivat. Ruoka-aineissa saattoi olla myrkyllisiä hyönteisiä; kärpäset, joiden ruhtinas oli Belsebubi, saattoivat joutua ruokaan, sitä tietä ihmiseen ja aiheuttaa sairauksia. Tämä koski myös hämähäkkejä. Jumalan vihasta johdettiin, että viljassa saattoi olla myrkyllisiä kasveja. Taisteluissa saattoi verta joutua pelloille tai ruokatavaroihin ja aiheuttaa sairauksia tai kuoleman. Paras keino tällaisia vaaroja vastaan olivat siunaukset ja rukoukset.⁴⁸ — On helppo ymmärtää, että papisto kohtasi vaikeuksia yrittäessään toisaalta saada ihmiset luottamaan pelkästään rukouksiin — uskonnollisessa merkityksessä — ja toisaalta korostaessaan pirujen, luonnon ja kanssaihmissen taholta uhkaavia konkreettisia vaaroja pystymättä antamaan esim. luonnon suhteen todella tehokkaita käyttäytymisohjeita.

Samoinkuin Rothovius myös Petri korostaa, että »paavilaisuuteen» liittyy taikauskoa:

Olcon nämät sanotut myös Cartamisexi, ettei jocu Pawin tawan jälkeen Risti cumarra, eikä sen juuren rucoileman lange, eli jotakin woima puun tygö lue, cuin se taitais jongun onnen eli wasican lykyn anda, taicka wahingot sijtä paicast pois poista; joca on yxi Epäusco, ia Taickaus ia suuri syndi, I Jumalan käsky watan. Sentähden myös Jumala rangaise sencaltaiset Epäuscoiset. Usein ne cartanot ia kylät jotca ristist onne toiwowat, anda tulelda tuhaxi tulla.⁴⁹

Katolisuuden turmelusta korosti myös Huittisten kappalainen *Tuomas Rajalenius*, joka 1654 julkaisi omalla kustannuksellaan saarnojensa kokoelman. »Paavilaiset» olivat aikoinaan ottaneet tavaksi rukouspäivän vieton. »Ja waicka nämä Rucous Päiwät sitte Paawilaisild monel taicauxel ia Epä Jumalan palveluxel sogaistin. Cuitengin owat he wielä niildä oikeilda Christityild aina woimassa pidetyt.»⁵⁰ Rintama katolisiin päin oli selvä ja jyrkkä, mutta katolisuuden »erheet» yhdistettiin pakanuuden jäänteisiin; niiden pohjalle ei rakennettu mitään pahalaisen kanssa »avoimessa» liitossa olevaa »seurakuntaa».

⁴⁷ *Petri 1644* Kolmas saarna: III.

⁴⁸ *Hertzberg 1888*, 21.

⁴⁹ *Petri 1644*, Ensimmäinen saarna: II.

⁵⁰ *Rajalenius, T.*: Muutamat Christilliset saarnat. Teos ilmestyi 1654 ja siten hieman Rothoviuksen ajan jälkeen. Seikalla ei ole tässä yhteydessä mitään merkitystä.

2. »Kauhea liitto Saatanan kanssa». *Demoninen magia Turun akatemian väitöskirjoissa 1640-luvulla.*

Turun akatemiassa kirjoitettiin 1640-luvulla kaksi väitöskirjaa luonnollisesta magiasta. Vuonna 1645 esitti ruotsalainen lääketieteen ylioppilas *Johannes Munthelius* Pro gradu-työn *De Magia naturali* fysiikan professorin Georg Alanuksen johdolla. Munthelius on itse laatinut kirjoituksen.¹ Kolme vuotta myöhemmin tarttui samaan aiheeseen ruotsalainen maisteri ja filosofian apulainen akatemiassa *Johannes Wassenius*.² Molemmat disputatit käsittelevät myös demonista magiaa. Seuraavassa olen pyrkinyt esittämään olennaisen niistä ja osoittamaan, miten demoninen magia liittyi kirjoittajien maailmankuvaan. Lopuksi olen lyhyesti luonnehtinut sellaisia ajan tieteellisen ajattelun piirteitä, jotka mainittujen väitöskirjojen ohella auttavat ymmärtämään Turun akatemian piirissä ja muualla Suomessa käytyjä magiaprosesseja.

Muntheliuksen esitys jakaantuu kohteen mukaan kolmeen pääjaksoon. Ensin hän määrittelee magian ja esittelee sen historiaa (teesit I—XI), esittää sitten käsityksensä luonnon rakenteesta (XII—XXXVI) ja koskettelee lopuksi demonista magiaa (XXXVII—L). Olennaisesti samat asiat esiintyvät myös Wasseniuksella vain hieman eri järjestyksessä. Munthelius on teoreettinen, Wassenius lähinnä kaunopuheinen. Edellinen ilmoittaa lähteensä selvästi — teoksen nimen ja sivut — jälkimmäinen tekee niin vain harvoin.

Keskeisenä auktoriteettina Muntheliuksella on wittenbergiläisen fysiikan professorin *Johannes Sperlingin* 1639 julkaisema teos *Institutiones Physicae*.³ Munthelius ei noudata sitä orjallisesti, mutta kylläkin sisällöllisesti. Hänellä on pitkiä muusta tekstistä poikkeavasti painettuja lainauksia, joissa

¹ *Alanus G.*: (resp. *J. Munthelius*): *Disp. Phil. Inaug. De Magia Naturali*, 1645. HYK:ssa on main. väitöskirjasta kappale, jossa on vain otsikkosivu ja omistus. Se on Gabriel Oxenstiernalle ja M. ilmoitta itsensä tekijäksi (*Author et Respondens*). Toisessa kappaleessa omistus on laadittu käsin — se on erälle ruotsalaiselle papille. Myös siinä M. ilmoittautuu tekijäksi (*A. et Resp.*). Tästä huolimatta preeses on tietysti voinut jollain tavoin vaikuttaa työhön. Vrt. *Lindroth* 1943, 277, nootti 8. Sama huomautus koskee monia muitakin myöhemmin esiteltyjä väitöskirjoja, joissa respondentti ilmoitetaan tekijäksi.

² *Wassenius, J.* (resp. *J. Orre*): *Disp. Phil. De Magia Naturali*, 1648. W. ilmoittaa dedikaatiossa itsensä tekijäksi (*Author et Praeses*). Vuonna 1648 hän toimi preeseksenä kolmessa väitöskirjassa. W. luennoi akatemiassa ainakin etiikkaa. Ks. *Diarium Gyllenianum*, 134.

³ *Sperling* (1605—1658) oli jossain määrin epäortodoksinen aristoteelikko. Hän oli keskeisiä fysiikan auktoriteetteja Turun akatemiassa 1600-luvulla ja vahvoissa asemissa myös Uppsalassa. *Friedensburg, W.*: *Geschichte der Universität Wittenberg* (*Friedensburg* 1917), 510—511; *Vallinkoski, J.*: *The history of the university library at Turku* I (*Vallinkoski* I 1948), 266; *Lindroth* 1943, 263—265.

vain sanamuoto hieman poikkeaa Sperlingin esityksestä.⁴ Aivan sama pätee Wasseniukseen.⁵ Kolme muuta Muntheliuksen mainitsemia lähdettä ovat Joh. Portan »De Magia Naturali», Balthasar Meisnerin »Philosophia Sobria» ja Joh. Scaligerin »Exercitationes».⁶ Wassenius mainitsee sivuviittein niistä viimeksi mainitun.⁷ Edelleen tiedetään, että hän lainasi 1647 akatemian kirjastosta Benedictus Pereiran teoksen »Physica».⁸ Sitä Wassenius ei mainitse kirjoituksessaan.

Yleisessä merkityksessä luonnollinen magia on tietoa luonnon mysteereistä ja taitoa käyttää näin saavutettua tietoa hyväksi. Se on aina nauttanut suurta arvonantoa, sitä harjoittivat niin Adam ja Salomo kuin myös Persian maagikot. Kreikkalaiset Empedokles, Aesculapius, Demokritos ja Platon kunnioittivat sitä suuresti. Itse asiassa luonnollinen magia merkitsee *tieteiden huippua*. Sen arvo on osoitettu kokemukseräisesti, sen kieltäminen merkitsisi niinmuodoin sodan julistamista kokemukselle.⁹

Luonnollisen magian laatua selventää, jos tarkastellaan kolmen »voiman», Jumalan, luonnon ja ihmisen ajateltuja keskinäisiä suhteita. Wassenius kiteyttää nämä suhteet seuraavaan: »Taito kykenevä, Luonto kykenevämpi, Jumala kykenevin».¹⁰ Päästäkseen vaikutuksiin ihmisen tuli »seurata» (Jumalan luomaa) luontoa, ts. etsiä sen rakenneominaisuuksia ja ohjata tekonsa näin saatujen suuntaviivojen mukaan.

Luonnollisen magian harjoittajan on tunnettava luonnosta etenkin kaksi seikkaa. Olioiden kesken vallitsee luonnossa joko *sympatia* tai *antipatia*. Edellinen on niiden keskinäistä »rakkautta», joka vetää niitä yhteen. Magneetti vetää rautaa puoleensa, ketun ja käärmeen välillä vallitsee sym-

⁴ Ks. Alanus (Munthelius) 1645, passim ja Sperling, J.: Institutiones ... (Sperling 1639), 345 seur. S:n teoksia ei ollut akatemian kirjastossa. Vallinkoski I 1948, 267.

⁵ Wassenius (Orre) 1648, esim. teesi 2 ja Sperling 1639, 339—340.

⁶ Joh. Portan (1538—1615) mainittu teos ilmestyi ensi kerran 1553 ja siitä otettiin eri kielillä lukuisia painoksia. Heller, A.: Geschichte der Physik I (1882), 360—369; Meisner (1587—1626) oli filosofian ja myöhemmin teologian professori Wittenbergissä. Friedensburg 1917, 406—411. Main. teos oli erittäin suosittu Turussa 1600-luvulla. Vallinkoski I 1948, 164. Scaligerin (1484—1558) ym. teoksen täydellinen nimi on Exercitationes exotericae adversus Cardanum de subtilitate. Allgemeine Gelehrten-lexicon, von C. G. Jöcher (Gelehrten-lexicon, Jöcher) IV (1751), 191—192.

⁷ Wassenius (Orre) 1648, esim. 8. Ei ole sanottua, että M. tai W. olisivat kaikissa kohdissa käyttäneet ensi käden lähdettä. Portan teos tuli akatemian kirjastoon 1648. Kempe, A.: Bibliotheca acad. Aboens. (Kempe 1655). Ainakin kaksi viitettä Scaligeriin M. on saanut Sperlingiltä (teesit XXVII ja XLIV ja Sperling 1639, 325 ja 357).

⁸ Schybergson, C. M.: Boklänsanteckningar från Åbo akademis bibliotek ... Nordisk tidskrift för bok- och bib.väsen XXVI (1939), 98—99. En ole onnistunut saamaan main. teosta käsiini. Se ilmestyi Kölnissä 1609. Pereira on kirjoittanut luonnollisesta ja demonisesta magiasta myös erityisteoksen: De Magia, de observatione somniorum etc.

⁹ Wassenius (Orre) 1648, 1.

¹⁰ Ibid. 13: »Ars potens, Natura potentior, Deus potentissimus».

patia. Antipatia on puolestaan olioiden välistä »vihaa», joka näkyy esim. tulen ja veden, ihmisen ja käärmeen kesken.¹¹

Sympatia ja antipatia johtuvat olioiden *kvaliteeteista*, niiden sisäisistä ominaisuuksista. Kvaliteetit voidaan jakaa monella tavalla, aktiivisiin ja passiivisiin, reaalisiin ja materiaalsiin. Tulella on aktiivinen kvaliteetti »polttaa», puulla passiivinen kvaliteetti »palaa». Luonnollisen magian kannalta tärkeä jako on *ilmeisiin* ja *salaisiin* kvaliteetteihin. Edellisiä ovat esim. lämpö, kylmyys ja kosteus. Ne vaikuttavat aisteihin, ovat havaittavissa. Salaisia kvaliteetteja ei sensijaan voida nimetä, niitä eivät aistit havaitse. Myrkkyy tappaa ihmisen salaisten kvaliteettien vuoksi. Niistä johtuu myös se, että vielä sykkivän pääskynsydämen syöminen antaa hyvän muistin, hirttämällä tapetun ihmisen pääkallo parantaa kaatumataudin, sammakon silmä, joka on otettu ennen auringonnousua — ja sammakon päästetty elävänä takaisin veteen — on hyvä lääke kaulaan ripustettuna vilustumista vastaan.¹²

Luonnollisen magian harjoittaja huomioi salaisten kvaliteettien vaikutuksia. Luonnollista magiaa harjoittaa fyysikko saadessaan selville kapalten salaiset kvaliteetit, botanisti tutkiessaan kasvien tuntemattomia vaikutuksia, lääkäri sekottaessaan tehokkaita lääkkeitä. Sitä tarvitaan myös taloudessa esim. haluttaessa ennustaa taloustoimien suorittamisen sopivin ajankohta. Luonnollinen magia vaatii erityistä taitavuutta; sen tulokset löyvät tavallisen kansan hämmästyksellä.¹³

Ihmisen kannalta luonnollinen magia on luonnon »seuraamista». Jumala ei sensijaan ole sidottu luontoon. Hän saattaa näyttää mahtinsa ihmiselle esimerkiksi lähettämällä komeetan varoitukseksi.¹⁴ Pääsääntönä on kuitenkin, että Jumala ei tee mitään luonnonvastaista.¹⁵ Demoneille hän on silti antanut luvan »hämmäntää» luonnon kulkua. Tämä luonnonvastainen potenssi toimii pääasiassa silloin, kun ihminen on tehnyt liiton demonin kanssa. Kun luonnollinen magia vaatii harjoittajaltaan erityistä kyvykkyyttä-

¹¹ Alanus (Munthelius) 1645, XXXII; Wassenius (Orre) 1648, 1—3; Sympatian ja antipatian käsitteistä ks. esim. Aspelin, G.: Ajatuksen tiet (1963), 53—54 ja Hintikka, J.: Käsitteillääkin on kohtalonsa. Suomalainen Suomi 1961: 8, 462—463.

¹² Alanus (Munthelius) 1645, XII seur.; Slotte, K. F.: Matematikens och fysikens studium vid Åbo universitet (Slotte 1898), 36—37; Moberg, A.: Anteckningar om matematikens historia. SLSA.

¹³ Wassenius (Orre) 1648, 9 ja 13 seur.

¹⁴ Tämä käsitys ei ilmene mainituista väitöskirjoista, mutta kyllä muuten useissa yhteyksissä. Ks. esim. »Disp. phys. De Stellis» (praes. G. Alanus, resp. B. J. Moderus) 1645, teesi XXXII; »Curtam Meteorologicam» (praes. A. Thawonius, resp. A. Ikalensis) 1656, teesi IV; Erics E.: Postilla I 34. Vrt. myöh. s. 315.

¹⁵ »Luonnollinen» luonnonkulku oli Jumalan tarkoitusten mukainen. Poikkeuksia oli silloin tällöin. Tämä ajatuskulku näkyy esim. disputatiosta »De Stellis» (ks. ed. nootti), XXX: Auringonpimennys, joka sattui Kristuksen kuollessa, ei ollut luonnollinen.

tä, demonisen magian harjoittaja sensijaan on taitamaton ihminen, jonka kyvykkyyden puutteen demoni pyrkii korvaamaan tempuillaan. Tämä magia ei ole suinkaan fysiikan osa eikä taito, vaan pikemminkin taidon väärinkäyttöä ja todellisen *taidon puutetta*. Senvuoksi demonista magiaa ei voida määritellä luonnollisen magian vastakohtaksi tai ristiriitaiseksi sen kanssa; ne eivät ole samalla vertailutasolla.¹⁶

Sekä Munthelius että Wassenius jakavat demonisen magian kolmeen osaan: *ennustamiseen* (Divinatoria), *silmänkääntötemppeihin* (Praestigia-toria) ja *vaikuttamiseen* (Effectoria). Ennustaminen merkitsee etäisten asioiden tuntemista demonien, »viisaiden henkien» välityksellä. Demonit saattavat noitien välityksellä tehdä ihmisiä ja eläimiä sairaiksi tai tappaa niitä, synnyttää myrskyjä, tuhota maan antimia (Effectoria). Mutta usein ne turvautuvat petokseen: kaikki niiden aikaansaannokset eivät ole reaalisia — muuten kuin psykologisessa mielessä. Tässä kohden ne toimivat lähinnä kolmella tavalla. Ensinnäkin ne saattavat poistaa jonkin esineen ihmisen huomaamatta sitä, jolloin tämä uskoo asiaa noidan aikaansaannokseksi. Toiseksi ne saattavat vaihtaa näkökohteen ja lopulta kääntää ihmisen aistimet.¹⁷

Molemmat kirjoittajat leimaavat eräät noitadoktriinin keskeiset kohdat irreaalisiksi. Demonit eivät kykene ottamaan noitien henkiä ja viemään niitä öisiin kokouksiin. Tällainen merkitsisi näet todellista luomistekoa, jollainen on mahdollinen vain Jumalalle.¹⁸ Noidat eivät voi olla sukupuoliyhteydessä demonin kanssa eivätkä muuttaa itseään eläimeksi. Otaksuma, että ihminen saattaa tulla haavoittumattomaksi demonin avulla, on myös väärä, sillä kyseessä on pelkkä silmänkääntötempu.¹⁹

Munthelius ja Wassenius käsittävät luonnollisen magian jyrkästi »luonnontieteellisellä» tavalla, eivät ota huomioon spiritualistista magiaa (ks. s. 28), hyvien demonien apuun turvautumista. Kuvioiden ja sanojen käyttö merkitsee aina demonista magiaa. Yhtenä taustatekijänä on tässä heidän

¹⁶ Alanus (Munthelius) 1645, XLII—XLIII; Wassenius (Orre) 1648, 20.

¹⁷ Alanus (Munthelius) 1645, XLIV—XLVI; Wassenius (Orre) 1648, 23—25.

¹⁸ Alanus, XLII; Wassenius, 22. Sperling 1639, 367—368 on samaa mieltä. Noitien myöntävistä tunnustuksista ei kannata välittää, sillä demoni on turmellut heidän mielikuvituksensa. Hän pohtii myös kysymystä, siirtyvätkö noidat ruumiillisesti sabattiin (Ibid. 368—369) ja on erittäin kriittinen. Valtaosassa tapauksia on kyse demonisesta unesta. Teko on kyllä Saatanalle mahdollinen mutta tästä ei pidä päätellä, että niin tapahtuisi. (»Gloriantur Sagae se in sublimē per aerem vehi et ad nocturna comitia transportari. Verum saepius contrarium testata fuit experientia, cui reclamare temeritatis. In suis enim remanscere cubiculis et alto oppressae somno, velut exanimēs jacuere, ac nihilominus de compassationibus, saltationibus, imo etiam congressibus cum Diabolis, gloriatae fuere. Posse tamen Satanam corpora istarum in sublimē leuere, et ad loca praestituta transferre, non negamus: verum a posse ad esse argumentari non licet.»)

¹⁹ Alanus (Munthelius) 145, XLVIII—XLIX; Wassenius (Orre) 1648, passim.

luonnonkäsityksensä. Munthelius pohtii esim. sanojen käytön funktiota niissä ei voi olla mitään luonnollista voimaa muuten kuin tilapäisesti psykologisessa mielessä — ne voivat esim. synnyttää pelkoa. Mutta on väärin uskoa, että ne voisivat luonnollisella tavalla parantaa sairauksia. »Sentähden niin usein kuin kuulemme sanoja käytetyn joko vaikutusten tuottamiseen tai tapahtumien ennaltatietämiseen, ja ei ole kyseessä jumalallinen ilmoitus, arvioimme, että kyseessä ei ole luonnollisen vaan demonisen magian harjoitus.»²⁰ Asian uskonnollinen puoli tulee näkyviin esim. korostettaessa, että demoninen magia johtaa harjoittajansa helvettiin ja että raamatussa käsketään noita surmata.²¹

Vaikka Munthelius ja Wassenius rajaavat teoriassa luonnollisen magian selvästi, on rajanveto käytännössä ollut hankalaa; syntyneet magiaprosessit osoittavat tämän. Toisaalta on myös pidettävä varmana, etteivät kirjoittajat jyrkästä tuomiostaan huolimatta ole olleet vailla kiinnostusta demonista magiaa kohtaan. Munthelius alleviivaa lyhytsanaisuuttaan sen kohdalla, mutta antaa lisätietoja haluaville kirjallisuusviitteitä.²² Hän referoi myös loitsuja, joiden katsottiin tehoavan sairauksiin. Koiran puremaan kuuluva auttavan seuraavat sanat: Hax, Pax, Max, Deus, Adimax. Vaikka Munthelius onkin epäuskoinen asian suhteen, loitsua kokeiltiin Suomessa myös käytännössä.²³ Periaatteessa oli siten mahdollista tutustua demoniseen magiaan myös akateemisten opinnäytteiden avulla

...

Spiritualistinen magia jäi Turun akatemian väitöskirjoissa lähes täysin näkymättömiin. Ruotsissa oli 1600-luvun alkupuolella sen huomattava edustaja Johannes Buraeus, jota 1500-luvun lopulta lähtien kiinnostivat kabbalistiset aiheet vuosikymmeniä. Hän tunsikin monipuolisesti magiakirjallisuutta kuten abotti Trithemiuksen teoksia. Samoin hän oli perehtynyt paracelsistisiin virtauksiin. Eräs Bureauksen omintakeisimpia ajatuksia on ns. adurluna-teoria. Sen mukaan riimukirjaimia oli käytetty kahdella tavalla, julkisella ja salaisella. Viimeksi mainitussa ilmeni niiden jumalallinen merkitys.²⁴

Buraeus oli kuitenkin myös Ruotsissa poikkeus. Uppsalan yliopistossa jäi spiritualistisen magian osuus vähäiseksi.²⁵ Turun akatemian perspek-

²⁰ *Alanus* (Munthelius) 1645: »Quoties ergo vel in effectuum productionibus, vel eventuum praedictionibus absq; revelatione divina, adhiberi audimus verba, non naturalis; Sed Demoniace Magiae exercitium subesse judicemus».

²¹ *Ibid* XLIII; *Wassenius* (Orre) 1648, 6.

²² *Ibid*, XLIV.

²³ *Ibid* XL. Ks. Viipuri 5.11. 1655. X 5, 611: Ylioppilas Jonas Andrae oli kertonut, että maisteri Arvid Forstadius — josta myöhemmin tulee puhe — oli piirtänyt pöytäympyrän ja kirjoittanut siihen joitakin sanoja kuten »pax, fax, max». Kyseessä ei kylläkään ollut koiran pureman parantaminen.

²⁴ *Lindroth* 1943, 82 seur.

²⁵ *Ibid* 253 seur.

tiivistä katsoen kannattaa panna merkille, että sen ensimmäinen lääketieteen professori Erik Achrelius oli nuorena ylioppilaana pitänyt 1627 Uppsalassa puheen, jossa hän oli innostuneeseen sävyyn ylistänyt ihmisruumiin ihailtavaa rakennetta. Ihminen on mikrokosmos ja identtinen universumin, makrokosmoksen kanssa. Koska edellinen sisältää kaikki oliot, se pystyy tuntemaan myös ulkoiset oliot. Achrelius korostaa siten ihmisten kyvykkyyttä. Hän oli saanut vaikutteita joko Agrippalta tai paracelsistisesta luonnonfilosofiasta.²⁶ Turussa hänen vaikutuksensa jäi kuitenkin vähäiseksi; yhtään disputatiota ei ilmestynyt hänen johdolla.²⁷ Ehkä kannattaa silti mainita, että Munthelius, joka oli lääketieteen ylioppilas, hyväksyi osatotuudeksi erään paracelsistisen ajatuksen sairauksien parantamisesta.²⁸ Paracelsistisia vaikutteita on nähty myös Alanuksen seuraajan fysiikan professorin Abraham Thauvoniuksen tuotannossa.²⁹

Virallisesti oli magian suhteen oltava sen kaikissa muodoissa erittäin varovainen. Ajan ortodoksinen ilpariiri ei kehoittanut »linjalta» poikkeamiseen. Akatemian konstituutiot varoittivat noviteeteista. Kansleri Pietari Brahe varoitti 1647 lähettämästä ylioppilaita Alankomaihin tai Englantiin, missä he olisivat voineet saada kalvinistista hapatusta. Varakanslerin piispa Rothoviuksen kunnianhimo akatemian suhteen tähtäsi sen pitämiseksi puhtaana harhaopeista. Konsistorissa neuvoteltiin usein »tiedepoliittisista» suuntaviivoista. Niitä kuvaa hyvin rehtori Mikael Wexioniuksen lausunto toukokuussa 1642: professorien tuli varoa esittämästä jotain uutta näyttääkseen paremmalta kuin muut; sellaisesta olisi seurauksena vain riitoja ja pahennusta. Kolmea vuotta myöhemmin todettiin, että vanhojen auktoriteettien mielipiteistä tuli poiketa erittäin varovasti.³⁰

Edellä sanottu tekee — taloudellisten seikkojen ohella — ymmärrettäväksi sen, että professorien pyrkimykset suuntautuivat ennen kaikkea teologian oppituleihin. Teologia oli ajan arvostusten suuntainen tiede. Pääseminen teologiseen tiedekuntaan edellytti jo ennakolta »itsesensuuria»: poikkipuolisten mielipiteiden esittämistä tuli karttaa. Mikäli ylioppilas puolestaan halusi karttaa vaarantamasta opintojensa tulevaisuutta, hänen oli myös taivuttava pysyttelemään »virallisten totuuksien» sisäpuolella. Mutta läheskään täydellistä ei tämänkaltainen »puhtaus» kuitenkaan ollut. Magiakirjallisuudella oli oma vetovoimansa ylioppilaihin ja osin myös professoreihin.

²⁶ Ibid. 273—176 ja nootit.

²⁷ *Fagerlund, L. W. — Tigerstedt, R.: Medicinens studium vid Åbo universitet (Fagerlund—Tigerstedt 1890)*, 13—17.

²⁸ *Alanus (Munthelius) 1645, XXXII ja Corollaria.*

²⁹ *Fagerlund—Tigerstedt 1890, 26—27.*

³⁰ *Räbergh, H.: Teologins historia vid Åbo universitet I (Räbergh I 1893)*, 20—21.

3. »*Sielunmurhaaja*». *Ensimmäinen magiasyyte professori Stodiusta vastaan.*

Turun akatemian vihkiäisissä 1640 pitämässään saarnassa piispa Rothovius lausui, että akatemian perustaminen oli maailman luomisen jälkeen suurin hyvätyö, mikä Suomelle oli tehty. Koska toisaalta hänen saarnansa keskustemoja oli kansan harjoittaman taikuuden moittiminen,¹ oli hän varmasti sitä mieltä, että nyt oli luotu tilanne, jossa se hävitettäisiin. Rothoviuksen odotukset eivät kuitenkaan näyttäneet täyttyvän. Itse akatemia joutui vuosikymmeniksi epäedulliseen valoon juuri magian tähden. Sen sijaan että se olisi vieroittanut kansaa taikuuden harjoittamisesta, se näytti luovan tilaisuuksia maagisten taitojen oppimiselle. Tämä seikka loi ajoittain jopa voimakkaan varjon akatemian alkuaikojen työskentelylle.

Ensimmäiset virallistetut epäilyt lähtivät *ylioppilaiden* ja *kansan* piiristä. Huhtikuussa 1644 ilmoitti varakancleri Rothovius akatemian konsistorissa, että professori *Martin Stodius* oli joutunut maagikon maineeseen. Kun Rothovius oli piispan ominaisuudessa ollut tarkastusmatkalla Uudella- maalla, olivat hänen luokseen tulleet ylioppilas *Ericus Kyrkslettensiksen* vanhemmat valittamaan poikansa kurjaa tilaa. Tämä oli »hullu ja raivopäinen», minkä vanhemmat olivat selittäneet Stodiuksen syyksi. »Sen vuoksi pyysi Hänen Kunnia-arvoisuutensa, että mainittu M(aisteri) Martinus lain mukaan vapauttaa itsensä sellaisesta, varsinkin kun hän jomelkoisen ajan on ollut puheenaiheena ja hänellä on epäilty olevan spiritus familiaris ja hänen puuhaavan magisten asioiden parissa, sanotaan hänen myös aika ajoin oleskelevan vuorissa ja herättäneen kolmella pistolla jonkin hulluuden tässä ylioppilaassa.»²

Stodiuksen maagikon maine ei ollut ajan suomalaisessa henkisessä ilmapiirissä mitään täysin yllätyksellistä. Edellisen vuosikymmenen lopulla oli Turussa kohuttu juuri samanlaisten asioiden merkeissä (ilmeisesti) teini Johannes Arvidin tarjouduttua Saatanan palvelukseen, kuten edellä on ollut puhe. Samalla Rothoviuksen tarkastusmatkalla, jonka aikana Stodiukseen kohdistuvat epäilyt olivat julkistuneet, oli puhuttu myös Arvidista ja hänen mahdollisista rikostovereistaan.³ Selväpiirteisen kuvan tarinoista ja uskomuksista, joita kansan keskuudessa liikkui »paholaisen oppilaista», saa ruotsalaisen Turussa opiskelleen ylioppilaan *Petrus Gylleniuksen* päi-

¹ *Rthovius* 1641. Vrt. edellä s. 79—80

² 10. 4. 1644, KP I, 118: För then skuldh begerade H. Ehrw:t, at ber:te M. Martinus sådant legger sigh lagligen ifrån, helst medhan han för en rumm tijdh hafwer varit i taal, och misstänckt at hafua spiritum familiarem och omgås medh magiske saaker, seges och understundom wistas i bergen, och igenom 3 betar hafwa ingifuit thenne studioso någon galenskap.

³ Ks. KP I, 164 seur.

väkirjasta. Elokuussa 1653 hän oli ollut käymässä Kaarinan pitäjässä ja kertoi eräästä vuoresta:

Menin muutamien muiden ylioppilaiden kanssa suurelle vuorelle, joka sijaitsee lähellä Kaarinan kirkkoa, mistä vuoresta sanotaan, että paholainen on aikoinaan pitänyt siellä Luentokurssiaan (Collegium) opettaen iltaisin Kabbalistejaan ja Mustan magian harjoittajia (Swartkonstnärer). Näyttääkin siltä, että siellä muinoin on tapahtunut jotakin kummallista, sillä vuoren itäisellä sivulla, joka on alaspäin jyrkkä ja päältä tasainen, on ympäriinsä asetettuja kiviä kuin Opintopiiri koulussa, ja jokaisella on ollut erityinen paikkansa, mutta vähän matkaa harjalta on itse vuoreen hakattu pyöreä istuin, niin että siinä voi istua, missä kolossa sen itsensä sanotaan istuneen, kun se neuvoi oppilaitaan. Turun ympäristössä on myös muita sellaisia vuoria, nimittäin toisella puolen eli itään Kaarinasta samoin kuin Ispoisissa, jossa jollakin joukolla on muinoin ollut erittäin syvä vuoren onkalo, ja siellä on ollut joitakin kirjoja, mistä lukea, Jumala varjelkoon meitä sellaisesta Kirjastosta.⁴

Gylleniuksen lopputoivotus on saattanut syntyä ajankohdan herättämistä unnelmista,⁵ mutta niin ei ole itse tarinan laita. Kyseessä oli varmasti ältään paljon vanhempi *paikkallistarina*. Gyllenius oli oleskellut paljon Kaarinan pitäjässä,⁶ mistä syystä hänellä oli ollut hyvä tilaisuus kuulla se. Toisaalta taas hänen kiinnostuksensa eri seutuihin liittyneitä tarinoita kohtaan on aivan ilmeinen; se näkyy selvästi hänen päiväkirjansa lehdistä.⁷ Myös hänen Pro Gradu- väitöskirjansa — »De Monstris», 1656 — saattaa osoittaa hänen kiinnostustaan tarinoihin ja uskomuksiin. Itse väitöskirja on kyllä ilmeisesti preeseksen Abraham Thauvoniuksen laatima, mutta Gylleniuksen kynänjälki saattaa näkyä lopussa olevista kysymyksistä. Niissä pohditaan mm., ovatko »kotidemonit» epäsiikiöitä.⁸ — Edellä sanotun perusteella voi pitää varmana, että syytökset Stodiusta vastaan nousivat valmiiksi muokatusta maaperästä.

⁴ Diarium Gyllenianum, 206.

⁵ Vuoden 1653 huhtikuussa oli Turun akatemian ylioppilailta löydetty kiellettyjä kirjoja. Ks. myöh. s. 110 seur.

⁶ Ks. Diarium Gyllenianum, 136 seur.

⁷ Ibid: Karlstadin lukiossa ollessaan hän kertoo, s. 41, »vanhan Sadun» (en gammal Saga) eräästä hiekkannummesta; noitamies Kättil Runskesta, s. 51, joka kahlasi Vänerin halki (»som the fabulera»). Yllä oleva ei ole myöskään ainoa tarina, jonka hän Suomesta on merkinnyt muistiin. Ks. myös Sarajas, A.: Suomen kansanrunouden tuntemus 1500—1700-lukujen kirjallisuudessa (Sarajas 1956), 44—45.

⁸ Disp. phys. De Monstris (praes. A. Thauvonio, resp. Petrus Gyllenio), 1656. Loppukysymykset vyöryttävät esiin todella edustavan valikoiman henkiolentoja: »An Nymphae aguaticae, Tritones et Nereides sint monstra? N. An homunculi subterranei, seu virunculi montani, qui Cobali vocantur, sint monstra? N. An Daemones domestici, Germanis Guteli, nobis Tomptegubbar dicti, qui quotidie partem laboris domi perficiunt, et jumenta curant, monstra sint? N.» Main. väitöskirjasta ks. myös Leikola, A.: Hirviöiden historiaa. Eräs väitöskirja epäsiikiöistä. Valvoja 1965: 2, 90—97.

Martin Stodius, vuonna 1590 syntynyt turkulaisen linnankirjurin poika muistetaan Suomen historiassa professorin-toimensa ohella lähinnä kahdesta syystä. Hän toimi 1642 ilmestyneen suomenkielisen raamatun kääntämistyössä.⁹ Ainakin yhtä usein hänet kuitenkin muistetaan juuri magia prosessien yhteydestä. Kerran synnyttyään eivät Stodiukseen kohdistuneet epäilyt laanneet koko hänen elinaikanaan.

Jo muuan Stodiuksen opiskeluvaiheeseen kuulunut seikka oli omiaan synnyttämään epäluuloja. Hän oli opiskellut Wittenbergin yliopistossa 1623—1627 ja tullut siellä viimeksi mainittuna vuonna maisteriksi.¹⁰ Jostain syystä epäiltiin pohjoismaissa helposti sellaisia henkilöitä maagikoiksi, jotka olivat opiskelleet Wittenbergissä.¹¹ Selitys ei luonnollisesti ole riittävä. Stodius ei ollut ainoa Wittenbergissä opiskellut suomalainen, eikä jokaista siellä ollutta pidetty maagikkona. Myöhemmin kävikin selväksi, että Stodiukseen kohdistuneet epäilyt eivät olleet syntyneet aivan ilman aiheita: niiden perustana oli hänen kiinnostuksensa magiakirjallisuuteen.

Stodius on itse antanut viitteitä siitä, mitä hän oli Wittenbergissä lue-
nut. Puheena olevan oikeudenkäynnin aikana hän muistutti, että magiasta puhuttiin kuuluisien oppineiden kuten *Balthasar Meisnerin* teoksissa.¹² Eräässä myöhemmässä yhteydessä hän sanoi tutustuneensa itsekin magiaan Meisnerin välityksellä: »Hän sanoi lukeneensa niistä (= magiakirjoista) Meisnerin *Philosophia sobriasta* ja siinä tilanteessa kysyneensä asiasta *Jakob Martinilta*». ¹³

Meisner julkaisi yllä mainitun suosituksi tulleen filosofia-teoksen vuonna 1611.¹⁴ Sen toisessa osassa hän puhuu laajahkosti magiasta.¹⁵ Tässä yhteydessä on mielenkiintoista se, mitä hän sanoo *spiritus familiariksesta* jollaisen omistaminen oli Stodiuksen syytelistalla. Kun muistetaan Agrippan ja hänen hengenheimolaistensa väitteet, että hyvien henkien kutsuminen oli täysin luvallista, on selvää, että myöskään suhtautuminen *spiritus familiariksiin* ei ollut yhtenäistä. Ne saatettiin käsittää myös hyväiksi henkiksi.¹⁶ Mutta ortodoksisella taholla leimattiin kaikki henkienmanaus hel-

⁹ *T(arkiainen), V.*: Martti Henrikinpoika Stodius. KE V, 265—266.

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ *Bang, V.*: Hexevæsen og Hexeforfølgelser især i Danmark (1896), 14; *Schybergson* 1923, 7.

¹² 13. 4. 1644. KP I, 121; *Schybergson* 1923, 6 nootti 1.

¹³ 7. 5. 1656. KP II, 52; *Schybergson* 1923, 6.

¹⁴ Fortsetzung zur Jöchers Gelehrten-Lexicon, von H. W. Rotermund (Jöchers Gelehrten-Lexicon, H. W. Rotermund) IV (1813), 1268.

¹⁵ *Meisner, B.*: *Philosophia sobria*. Ed. sexta (*Meisner* II 1627), 548—577. Stodius on varmasti käyttänyt jotain aikaisempaa painosta, mutta tuskinpa sisällössä on tapahtunut olennaisia muutoksia. Uudet painokset olivat kysynnän sanelemia.

¹⁶ Esim. *Sigfrid Aronus Forsius*, kuuluisa suomalainen luonnonfilosofi, kertoo 1611 ilmestyneessä *Fysiikassaan*, että Cardanuksen *spiritus familiaris* oli ilmoittanut tälle, että tähdissä on eläviä asukkaita kuten maassakin. *Rein, Th.*: *Filosofins studium vid Åbo universitet* (*Rein* 1908), 49. Forsius ei varmasti ole pitänyt tätä henkeä pahana.

posti saatanalliseksi puuhaksi.¹⁷ Tätä linjaa noudatti edellisessä luvussa mainittu Johannes Wassenius väitöskirjassaan 1648: ihmisen tuli paeta spiritus familiariksia kuin myrkkyä.¹⁸

Kielteinen on myös Meisnerin kanta. Hän selittää, että varsin monet luu- evat spiritus familiariksia hyväksi Jumalan lähettämiksi hengiksi. Siinä ne erehtyvät suuresti, jatkaa Meisner. Perustelunsa omalle mielipiteelleen hän ottaa raamatusta; hän tutkii siinä kerrottuja tapauksia hyvien enke- tien ilmaantumisesta ihmisille. Jumala ei lähetä ihmiselle salaa ohjeita, kuten spiritus familiaris antaa; viimeksi mainittu ei sano olevansa Juma- lan lähettämä; hyvä enkeli lähetetään ihmisen luo vain tietyksi ajaksi, ei valeskelemaan hänen luonaan pitkään, kuten spiritus familiaris tekee. Hy- vät henget eivät kavahda Jumalan lähettämää valoa, kun taas spiritus fa- miliarikset suorastaan rakastavat hämääriä paikkoja. Edellisiä ei ihminen rykene taivuttelemaan suorittamaan tiettyjä tehtäviä; spiritus familiarikset tekevät näennäisesti ihmiselle mieliksi. Jälkimmäisten halu saada ylistystä ja vahingoittaa ihmisiä ei myöskään ole hyvien henkien tunnuspiirre.¹⁹

Meisnerin antama ehdoton tuomio spiritus familiariksista ei estänyt sitä, että hänen teoksestaan oli mahdollista saada tietoa maagisesta kirjallisuu- desta. Hän selostaa lyhyesti Trithemiuksen *Steganografiaa*, luonnollisesti tuomitsevaan sävyyn.²⁰ Hän selittää, että myös tapa, jolla spiritus fami- liarista kutsuttiin, osoitti sen todellisen luonteen. Manaustapa näkyi »ympä- riinsä levitetystä kirjasta», Agrippan tekemäksi sanotusta *De occulta philosophia* — teoksen neljännessä osasta.²¹

Stodiuksen edellä mainitut sanat osoittavat hänen kiinnostuneen Meis- nerin esityksestä. Tämän hylkäävä arvostelu ei ehkä sekään ole tuntunut hänestä vakuuttavalta, koskapa hän oli tiedustellut Jakob Martinin mie- lipidettä. Martini, teologian professori Wittenbergissä 1623—1649,²² oli myös puuttunut Stodiuksen opiskeluaikana (1626) spiritus familiaris-kysy- nykseen. Hänen johdollaan esitetystä väitöskirjassa *De Angelis* oli esitetty mm. kysymys, saattoiko teologian opiskelija käyttää hyväkseen spiritus familiarista. Kysymys oli herättänyt pahennusta, jolloin yliopiston taholta

¹⁷ Ks. *Grässe, J. G. Th.: Bibliotheca magica et pneumatica* (1843), 20—24. Jo otsikot ilmaisevat tuomitsevaa suhtautumista.

¹⁸ *Wassenius* (Orre) 1648, 19.

¹⁹ *Meisner II* 1627, 558—560.

²⁰ *Ibid.* 560.

²¹ *Ibid.* 561: *Circumfertur liber, qui inscribitur quartus Henrici Cornelij Agrippae de occulta Philosophia (non autem Agrippae sed impostoris alicujus esse arbitratu- r Vierus lib. 2 cap. 5).*

²² *Friedensburg* 1917, 410, 419. Martini oli aikaisemmin toiminut Wittenbergissä pari- kymmentä vuotta logiikan professorina.

oli selitetty, että Martini oli pelkästään halunnut varoittaa ylioppilaita sellaisista hengistä.²³

Wittenbergistä palattuana oli Stodius toiminut opettajana Turussa ja Viipurissa. Oikeudenkäynnin ajankohtana hän oli *hebrean* ja *kreikan* kielten professori.²⁴ Hän leimasi valheiksi syytteet, jotka Rothovius oli ilmoittanut ja vaati, että ne todistettaisiin. »Eräs luotettava mies» todisti, että Ericus oli syyttänyt Stodiusta heikkopäisyydestään ja sanonut tätä »Sielunmurhaajaksi».²⁵ Tätä tärkeämpänä todisteena Stodiusta vastaan oli kopio *sitoumuksesta*, jonka Ericuksen sanottiin antaneen hänelle:

Minä Ericus Michaëlis Teidän Korkea-arvoisuutenne täysin ansioon otton oppilas vannon ja lupaan kaikkivaltiaan Jumalan nimessä . . . sekä sieluni pelastumisen . . . nimessä Teidän Kunnia-arvoisuudellenne . . . Maisteri Martinus Stodiukselle, olla niin kauan kuin henkeni hallitsee näitä jäseniäni, uskollinen ja kuuliainen kaikissa asioissa ja säilyttää lujasti ja uskollisesti kaiken minkä tulen kuulemaan salaisesti ja olla paljastamatta sitä jollekulle tai opettamatta siinä jotakuta ilman Teidän . . . tahtoanne ja lupaanne. Erityisesti vannon ja lupaan samassa nimessä, etten tule käyttämään mitään tietoa Jumalaa ja hänen käskyjään enkä myöskään hänen palvelijoitaan enkö oikeutta ja kohtuutta vastaan. Niin totta kuin Jumala minua auttaakoon ja vapahtakoon minut viimeisellä tuomiolla. Jotta minä arvoton sitä pysyvämmin ja uskollisemmin huomioisin kaiken edellä mainitun, haluan minä tällä salaisella käsikirjoituksellani sitoa itseni Teihin ja vahvistaa edellä sanotun. 26. maaliskuuta 1639.

Ericus Michaëlis Kyrkslettensis.²

Stodius kielsi ottaneensa mainitunlaista vakuutusta. Hän esitti sen synnylle kaksi mahdollisuutta. Kirjoituksen oli joko laatinut *Eskil Laurentius* vainaja, tai Ericus oli itse löytänyt siihen mallin jostakin kirjasta.²⁷ Ericus oli asunut hänen luonaan. Kerran hän oli sanonut Stodiukselle: »Eskil Laurentius on sanonut minulle, että teillä on Agrippa, tehkää hyvin ja antakaa minun nähdä se».²⁸ Stodius sanoi vastanneensa, ettei hänellä ollut »sellaisia asioita» ja varottaneensa Ericusta Eskilin tai muiden viettelyksistä. Myöhemmin hän oli kuitenkin »ajankuluksi» opettanut suojat

²³ *Friedensburg* 1917, 410 nootti 5: An studiosus theologiae opera spiritus familiaris seu diabolaris, ut vocant, feliciter uti possint? Vrt. *Schybergson* 1923, 7.

²⁴ *T(arkkiainen)*, KE V, 265.

²⁵ 10. 4. 1644. KP I, 119.

²⁶ Latinaksi kirjoituksen on julk. *J. Arckenholtz: Mémoires concernant Christine reine de Suède, 1751—1760* I, 328 seur., ruotsiksi *Schybergson* 1923, 12 nootti 1 (tiedonvmm. teoksesta).

²⁷ 10. 4. 1644. KP I, 119. Laurentiuksen, vihtiläisen ylioppilaan, oli surmannut muuatsullikirjuri. Ks. 20. 1. 1641, KP I, 22.

²⁸ 13. 4. 1644. KP I, 120—121.

tinsa kirjoittamaan alunavedellä paperille niin ettei taitamaton pystynyt kirjoitusta lukemaan; se kävi luettavaksi vain, kun paperi joutui tekemisiin tulen tai veden kanssa. Hän oli myös opettanut Ericusta »ottamaan tulta taivaasta, mikä taito näyttää yksinkertaisista ja kokemattomista kovin kummalliselta, mutta on kuitenkin luonnollinen». Stodius selosti menetelmän. Koska mainitut taidot, jotka oikein käytettyinä olivat hyödyllisiä, saattoivat johtaa väärinkäytettyinä kohtalokkaiisiin seurauksiin, oli hän vaatinut Ericukselta vakuutuksen, ettei tämä syyllistyisi väärinkäyttämiseen. Mutta esitettyä sitoumusta hän ehdottomasti kielsi ottaneensa.²⁹

Raskauttavinta todisteena olisikin ollut vakuutuksen osoittautuminen Stodiuksen toimesta syntyneeksi. Se ei tosin sisältänyt vannomista paholaisen nimeen tms. — päinvastoin annettiin kaikki valat siinä kristillisten arvojen nimissä — mutta vannomisen ylitsevuotavuus teki sen »ankaraksi» ja »epätavalliseksi» ja sai epäilemään jotain kiellettyä tapahtuneen. Ericuksen sanottiinkin tulleen heikkopäiseksi juuri sitoumuksen antamisen jälkeen.³⁰ Konsistori hyväksyi kuitenkin Stodiuksen vakuuttelut. Kopio itsekin näytti osoittavan, ettei sitoumus ollut hänen laatimansa. Koska konsistorin päätös sisältää joukon vihjeitä siitä, millaiseen asemaan Stodius tässä tilanteessa jäi, on se syytä ottaa kokonaisuudessaan mukaan:

(Että) koska M. Martinus on valallisesti tunnustanut, ettei hän ole opettanut tälle ylioppilaalle useampia tai vaarallisempia asioita, kuin mitä edellä on mainittu, eivätkä ne voi ketään turmella, minkä ohessa *suurin osa ja melkein kaikki* professoreista, joilla on ollut päivitäistä kanssakäymistä hänen kanssaan, ja muutoin keskustelleet hänen kanssaan seurassa tai muualla, tietävät todistaa ja vakuuttaa, etteivät he ole koskaan huomanneet hänen puheistaan, olipa hän selvä tai juovuksissa, mitään syytä sellaiseen epäilykseen, paitsi että muutoin hyvin tiedetään, että hän on *herkkäuskoinen* ja että hän mielellään keskustelee muiden kanssa välttämättömien asioiden ohessa myös sellaisista asioista, jotka *eivät* ole niin *tuikitärkeitä* kuin muutoin hupaisia ja ajankuluksi sopivia; siten ja siihen saakka, kunnes tämän ylioppilas Ericuksen isä tai oikeutettu valtuutettu tulee ja todistaa asiaankuuluvalla tavalla, että M. Martinus on jotain tehnyt, tunnustaa koko Akatemian Senaatti hänet *aivan vapaaksi* syytöksestä.

Koska varakansleri ei ollut paikalla, asian lopullinen lukkoonlyönti siirrettiin konsistorin seuraavaan istuntoon. Kahta päivää myöhemmin konsistorin jäsenet menivät tuomiokapitulin istuntoon ja ilmoittivat päätöksen

²⁹ Ibid. 121—122.

³⁰ Ibid. 120.

Rothoviukselle. Tämä hyväksyi sen.³¹

Konsistorin päätös sisältää ainakin kaksi mielenkiintoista kohtaa. Ensimmäiseen näkään se ei ilmeisesti ole syntynyt täysin yksimielisesti.³² Eriäviä mielipiteitä on saattanut esiintyä jo sen perusteella, mitä konsistorin virallisessa pöytäkirjassa mainitaan. Mutta yhtä hyvin kuulusteluissa on saattanut ilmetä myös sellaista, mitä siihen ei ole otettu.³³ Toisaalta päätöksessä ilmoitetaan Stodiuksen halu keksiä erilaista »ajankulua». Tässä on luonnollisesti nojaututtu Stodiuksen omiin sanoihin, mutta »ajankulun» laadusta tai tarpeellisuudesta on voitu olla eri mieltä. Joka tapauksessa konsistori vapautti Stodiuksen virallisesti syytöksistä. Tapaus vaikutti kuitenkin välittömästi jossain määrin viime mainitun akateemiseen uraan. Häntä ei näet valittu seuraavaksi rehtoriksi, vaikka olisikin ollut hänen vuoronsa. Kun asiasta äänestettiin 15. 4., sai matematiikan professori Simor Kexlerus »enimmät äänet».³⁴ Ele merkitsi joko »yleisen mielipiteen» huomioivaa taktillista vetoa tai myönnytystä mahdollisesti epäileville konsistorin jäsenille. Stodius itse ilmoitti olevansa tyytyväinen asiintilaan.³⁵

Ericuksen isä ei tullut konsistoriin todistamaan Stodiusta syylliseksi. Tämä ei kuitenkaan merkitse sitä, että syytetty olisi kansan piirissä vapautettu epäluuloista. Tätä osoittaa jo se, että kun Stodius toistamiseen joutui syytteeseen, oli jälleen mukana sitoumus, jonka hänen sanottiin vaatineen Ericukselta.

³¹ 13. 4. 1644, KP I, 122—123: Att emedan M. Martinus hafuer medh sin edzpflicht be-
kent sigh inga flere eller fahrligare saker denne studioso vnderwist, än som förb:te är
hwilka ingen kunna förderfwa: ther hoos måste parten och nästan alle af profess., huilka
dageligh omgånge medh honom hafft hafua, och eliest i gelagh eller annorstedz medh ho-
nom discurrerat, wetha thet betyga och wittna, at thee aldrigh hafua märckt af hans dis-
curser, nöchter eller drucken, någon orsaak till sådan misstancke, oanseedt at man
wäl eliest förnimmer, thet han är godhtrogen och gerna confererar medh andre ibland
nödhörfftige saaker, ochså om sådanne ährender, huilka icke äre så högnödige, som
eliest lustige och til tidzfördriif tjenlige; ty och intil thes denne studiosi Erics fader
eller rättte fulmächtige ankommer, och M. Martinum något tilböriligen öfvertygar och
bewijsar giordt hafua, erkänner samptligen Senatus Acad. honom aldeles frij för den
beskyllningen. (Kurs. tässä).

³² »müste parten ...» Rothoviukselle selitettiin, KP I, 123, »huru såsom mäst och
alle vota ... befrija honom ...». Vrt. Schybergson 1923, 14.

³³ Stodiuksen kertomuksen kohdalle on puhtaaksikirjoitettuun pöytäkirjaan jätetty
neljännessivun mittainen aukko. Ks. KP I, 121, nootti.

³⁴ 15. 4. 1644, KP I, 124.

³⁵ Ibid: »ther medh och M. Martinus är wäl tilfredz och sadhe sigh icke heller hafua
lügenheet onus Rectoris denne gångh opå sigh taga ...»

4. »... eikä se ole mikään hyvä henki vaan itse piru.» Kolme ammattinoitaa oikeudessa 1640-luvulla.

Sekä 1500-luvulta että 1600-luvun alkupuolelta säilyneet tiedot osoittavat, että Suomen alioikeuksissa oli silloin tällöin noitaoikeudenkäynnejä.¹ Ne eivät oikeastaan poikenneet muista oikeudenkäynneistä. Kristofferin maanlaissa oli suhteellisen tarkat määräykset siitä, mitä rangaistuksia noituudesta oli jaettava. Tärkein määräys oli seuraava:

Jos surmapi mies miehen, eli waimo waimon noitudhella nijn että se sijtä cuolepi, mistackan hengens sen työn edhest, miehen pitä Steilin päälle pandaman, ia waimo poldettaman, ia sen pitä kihlakunnan nimitöxella todhistettaman, quin ennengin sanottu ombi.²

Jos uhkauksen voitiin katsoa aiheuttaneen vahinkoa, oli sitä pidettävä noituutena ja rangaistava. Muun tihutyön kuin kuoleman aiheuttaneelle noidalle määrättiin 40 mk:n sakko.³ *Vahingoittava* taikuus oli oikeudenkäynneissä etualalla; noitategon mekanismiin näytään kiinnitetyn kovin vähän huomiota. Joskus saatettiin todeta, että taikuuden harjoittaja oli käyttänyt »paholaisen keinoja»,⁴ oli ts. tehnyt »hiljaisen» liiton sen kanssa.

1640-luvulta on muiden prosessien ohella tiedossa kolme noitaoikeudenkäyntiä, jotka ovat erityisen mielenkiintoisia. Ensinnäkin tapauksia käsiteltiin alioikeuksien lisäksi myös Turun hovioikeudessa ja siellä syntyneistä kuulustelupöytäkirjoista on osa säilynyt. Koska Turun hovioikeuden arkisto on mainitulta ajalta suurimmaksi osaksi palanut,⁵ pystyvällä mainitut kolme tapausta harvinaisella tavalla valottamaan käsityksiä, joita oli noituudesta hovioikeuden piirissä. Toisaalta prosessit osoittavat, että paholainen oli jo selvästi tärkeänä noitategojen mekanismin selitysoperustana.

Nousiaisten, Maskun ja Lemun käräjillä syytti renki Esko Jaakonpoika oikeuskokouksessa 1640 Esko Kollia, että tämä oli käsenyt maankiertäjänoita *Erkki Juhonpoika Puujumalan* noitua häneen tyrän. Kollilta oli varastettu väkivaltainen jauhoja, mistä syystä hän oli käsenyt Puujumalan noitua var-

¹ 1500-luvun osalta tiedot perustuvat sakkoluetteloihin ja muutamiiin säilyneihin tuomiokirjoihin. Perusteellisimmin on aihetta käsitellyt *Pentti Renvall* teoksessaan *Suomalainen 1500-luvun ihminen* (Renvall 1949), etenkin 97 seur. 1620-luvulta lähdeaineisto lisääntyy säilyneiden tuomiokirjojen ansiosta. Mitään perusteellista tutkimusta ei 1600-luvun alkupuolen noitaoikeudenkäynneistä kuitenkaan ole. Yksityisiä tapauksia on kyllä esitelty runsaastikin mm. paikallishistoriallisessa tutkimuksessa.

² Kristoffer kuninkaan maanlaki. SKSToim. 82 (1905) Corkeimbain syidhen kaari 6, s. 138.

³ *Ibid.* 13 ja 15, s. 140—141.

⁴ Renvall 1949, 110; *Arwidsson, A. I.: Handlingar ... VII, 337.*

⁵ *Oja, A.: Turun hovioikeuden vuotta 1828 vanhempi arkisto. HA: 1956, 98 seur.*

kaan. Puujumala ei kieltänyt tekoa, vaan päinvastoin piti kunnianhimoisesti kiinni maineestaan. Kun Esko Jaakonpoika kielsi varastaneensa jauhoja ja sairauden siten sattuneen väärään mieheen, Erkki sanoi: »Tu Dominus, minä olen 120 vuotta vanha, tietäköön tämä renki ensi kerralla paremmin älköönkä menkö varkaksiin, niin hyvä on».⁶ Puujumala yritti kuitenkin johtaa taitonsa viattomista alkulähteistä ja sanoi, että oli käytäntynä apuna pelkästään varkauspaikan ilmaa. Selitys ei auttanut. Hän sai sakkoo 40 mk; koska Esko Jaakonpoika oli huonossa kunnossa ja saattoi kuolla, passitettiin syytetty Turun linnaan.⁷

Kesäkuussa 1641 Puujumalaa kuulusteltiin Turun hovioikeudessa. Kävellykselle, että hän oli Oulun pormestarin sisarenpoika ja todella vanha mies. Hän näet sanoi olleensa veljessodan — Juhana-herttuan ja Eerik XIV:n riidan aikaan 1560-luvulla — päivinä kuormapoika. Hän oli palvellut siten temmin armeijassa 25 vuotta ja viettänyt senjälkeen kierteleväää elämää ilman vakinaista asuinpaikkaa.⁸ On selvää, että ammattimaisena noitan toimiminen oli ollut hänelle tärkeä tulolähde.

Maagiseen käsityspiiriin kuului 1600-luvulla kuten muulloinkin olen naisena osana ajatus, että myös Jumalan voimalla saattoi tehdä ihmeellisiä tekoja. Syytteeseen joutunut korosti luonnollisesti tekonsa kristillistä sävyä. Eräs syytetty kertoi Turun hovioikeudessa 1643, että oli ajanut paha henget ulos erästä miehestä lukemalla yhden psalmin. Hän kielsi jyrkästi harjoittaneensa taikuutta.⁹ »Taikuus» merkitsi tässä joitakin temppuja jotka olisivat osoittaneet toimituksen epäkristilliseksi. On selvää, että myös Jumalan nimessä lausutut sanat leimattiin oikeudessa yleensä loitsuksi, epäkristilliseksi. Mutta vaikka kansa onkin ollut erottelusta perillä on se tuskin ollut asiasta samaa mieltä. Myös Puujumala vetosi tekonsa kristillisyyteen ja sanoi tehneensä sen Jeesuksen nimessä. Hovioikeus ei kuitenkaan tyytynyt vastaukseen, ja syytetyn täytyi lopulta tunnustaa, että oli lisäksi käyttänyt erästä mustalaiselta oppimaansa taikaa. Nyt hän joutui ahtaalle, sillä hänen oli myönnettävä kuulleensa kirkossa, ettei taikoja saanut tehdä.¹⁰

Puujumalan kuulustelut siirtyivät uudelleen alioikeuteen, sillä kiertelijän elämänsä vuoksi hän oli ehtinyt saada kontolleen monia taikatekoja. Syyskesällä 1641 hänet tuomittiin kuolemaan Levit. 20: 27 ja maanlainojalla.¹¹ Hovioikeus vahvisti tuomion marraskuussa. Vaikka asiaa ei

⁶ Oja, A.: Maankiertäjänoita *Eerikki Puujumala*. Kalevalaseuran vuosikirja 43 (Oja 1963), 242—246.

⁷ Oja 1963, 245—247.

⁸ 25. 6. 1641. ÄT 1795: 8.

⁹ 4. 2. 1643. ÄT 1795: 34.

¹⁰ 25. 6. 1641. ÄT 1795: 8; Rukouksen ja loitsun suhteesta vrt. *Honko, L.: Geisterglaube in Ingermanland* (Honko 1962), 139 seur.

¹¹ Oja 1963, 247—249.

nimenomaan sanota, on Puujumalan luonnollisesti katsottu käyttäneen »paholaisen keinoja». Hänen sanottiin mm. muuttaneen erään hääseuruksen susiksi.¹²

...

Antti Lieroinen, Pieksämäellä syntynyt ja Ruovedelle muuttanut mies tuomittiin Ruoveden käräjillä 1643 kuolemaan. Hänen manaustensa katsottiin aiheuttaneen monen ihmisen surman, tehneen toisia sairaaksi, polttaneen taloja. Lieroisen maine ei suinkaan rajoittunut vain Ruovedelle, ja se oli tullut myös Turun hovioikeuden presidentin Jöns Kurjen tietoon. Hovioikeus oli määrännyt Lieroisen käräjätutkinnon, ja mukana oli mm. hovioikeuden viskaali Anders Israelsson.¹³

Oikeudenkäynnin kuluessa selvisi, että Lieroinen oli ammattinoita, jonka erikoisalana oli varkauksien selvittely. Ihmisiä tuli Hämeenkyröä ja Vesilahtea myöten Ruovedelle pyytämään Lieroiselta selvitystä, kuka oli heidän varastettujen tavaroidensa ottaja. Mies lupasi heille maksua vastaan »merkitä» varkaan — samaan tapaan kuin Puujumala oli luvannut Esko Kollille. Vesilahtelaiselle Matti Eskelinpojalle, jolta oli varastettu mm. kuoreita ja rautaa, hän oli luvannut panna kuorevarkaan uimaan kuin kuore ja raudanvarkaan hän oli luvannut »merkitä», ennenkuin Matti olisi ehtinyt takaisin kotiinsa. Kun Matti oli ollut paluumatkalla, oli hänen poikansa Heikki tapettu Vesilahdella. Heikin kuolema yhdistettiin nyt Lieroisen lupaukseen.¹⁴

Lieroinen kielsi aiheuttaneensa Heikin kuolemaa tai tehneensä muita rikoksia, joista häntä syytettiin. Jotta tunnustus saataisiin, kahoitettiin käräjillä mukana olleita Keuruun ja Vesilahden pappeja ottamaan syytetty yksityiseen kuulusteluun. Keino olikin tehokas. Lieroinen oli »ahkeran kehoituksen jälkeen» kertonut papeille ja kertoi sitten myös oikeudelle, että

hän yöllä ennenkuin ihmisiä tulee hänen luokseen, näkee *unessa*, mitä asiaa heillä on, mitä heiltä on kadonnut. Ja tämän hän näkee erityisen *hengen* avulla; kun joku sitten häneltä pyytää jotakin, hän antaa hengelle voiman tehdä kunkin tahdon mukaan, mitä hän pyytää.¹⁵

Tällä oli Lieroisen manausten mekanismi selvitetty: hänellä oli spiritus familiaris. Ensi kädessä sen toimesta oli myös Heikki saanut surmansa. Pappien osuus oli lähinnä vain Lieroisen taivuttamisessa tunnustukseen

¹² 27. 11. 1641. AT 1795: 8.

¹³ 13—14. 11. 1643 Ruovesi. Ylä-Satakunta (Y-S) KO a 4, 23 seur.; *Warén, A.*: Keuruun pitäjän historia (*Warén* 1890), 84 seur.; *Jokipii, M.*: Vanhan Ruoveden historia I (*Jokipii I* 1959), 523 seur.

¹⁴ Esim. *Warén* 1890, 84—86.

¹⁵ Y-S KO a 4, 25v; *Warén* 1890, 87 (*Kurs. tässä*).

»kristillisin» keinoin, sillä syytetty oli Puujumalan tapaan itse varma voimastaan. Vesilahden papin osuus tunnustuksen saamiseen on varsinkin ollut huomattava, sillä hänellä oli tuttuja kokemuksia mainitun hengen voimasta. Hänen veljensä oli kolme vuotta aikaisemmin menettänyt hopea-tarjottimen ja kääntynyt Lieroisin puoleen. Tämä olikin antanut »hengellen voiman lyödä silmän puhki piialta», joka oli tällöin tunnustanut ottaneensa tarjottimen.¹⁶

Lieroisin rikosrekisteri oli pitkä, sillä manausten lisäksi siihen kuuluu myös siveysrikos. Joka tapauksessa hengen olemassaolo toimi voimakkaana todisteena häntä vastaan. Päätöksessään oikeus vetosi Lieroisin huonoon maineeseen, hänen manaustensa ilmeisiin seurauksiin ja henkeen. »Lieroinen tunnustaa itse, että hän käyttää erityistä spiritumia eli henkeä toimittamaan sellaisia tekoja, joita hän pyytää . . . eikä se ole mikään hyvä henkeä vaan itse piru.» Lieroinen todettiin syylliseksi mm. Heikin kuolemaan.¹⁷ Tämä seikka puolestaan aiheutti, että Matti Eskelinpoika tuomittiin myöhemmin osasyllisenä kuolemaan.¹⁸

Lieroinen vietiin Ruovedeltä Hämeenkyrön käräjille, joilla kävi ilmi lisää hänen manauksiaan.¹⁹ Lopuksi hänet vietiin Turun linnaan, ja myöhemmin hovioikeus kuulusteli häntä. Yksi kuulustelupöytäkirja on säilynyt.²⁰ Hovioikeus oli erittäin kiinnostunut hengestä, jonka syytetty oli sanonut olevan hallussaan. Lieroinen turvautui aluksi samaan keinoon kuin Puujumala ja sanoi, että hänellä oli vain Jumalan henki. Lopulta hän sanoi, että henki oli ihmisen näköinen, välistä suurempi välistä pienempi. Henki näytettiin unessa; hän oli saanut sen ollessaan kerran pahasti sairaana. Nykyään hän kuitenkin selitti, ettei ollut nähnyt henkeä senkoommin. Piian silmien puhkeamisen hän oli nähnyt unessa.

Hovioikeuden langettama tuomio ei ole säilynyt. Vuonna 1753 muistiinmerkityn perimätiedon mukaan Lieroinen poltettiin eräässä Ruovederissaessa — saaren nimenä on tänä päivänä Liera.²¹ Kuten edellä on todettu, oli maanlain mukaan noituudesta kuolemaan tuomittu mies teollisesti tappava. Ei ole epäilystäkään, etteikö Lieroinen todella ole saanut kuoleman tuomiota. Perimätieto saattaa kyllä erehtyä tuomion täytäntöönpanon tavassa jo siitä syystä, että tuomitun ruumis on joka tapauksessa poltettu. Mutta ei silti ole mahdotonta, että hän olisi saanut kovennetun rangaistuksen monien rötöstensä tähden. On myös muistettava, että Lieroisin

¹⁶ Y-S KO a 4, 25v—26.

¹⁷ Y-S KO a 4, 26v—27v; *Warén* 1890, 89—91.

¹⁸ Tyrvää 23. 11. 1643. Y-S KO a 4, 37v—38v; *Jokipii* I 1959, 525—526.

¹⁹ Kyrö 17—18. 11. 1643. Y-S KO a 4, 29—30; *Jokipii* I 1959, 252—256.

²⁰ Turku 1. 12. 1643. AT 1795: 17.

²¹ *Indrenius, A:* Kuvaus Keuruun pitäjästä (suom. 1953), 11: »Viime vuosisadalla kuuluu tässä seurakunnassa oleskelleen paha noitaukko . . . lopulta hänet tuomittiin roviolla poltettavaksi . . .»; *Jokipii* I 1959, 526—527.

katsottiin manauksillaan aiheuttaneen tulipalon, ja tuhopolttajan rangais-
tuksena oli rovio.²²

...

Vuonna 1649 syytti kirkkoherra Simon Michelis Huittisten käräjillä tyr-
vääläistä *Valpuri Kyniä* raskaista rikkomuksista. Hän epäili mm., että
Kyni oli noituuden avulla tuhonnut häneltä 95 nautaa kahden vuoden
kuluessa. Kyni oli antanut Micheliksen piialle »käärmeen nahkan kaltaista
myrkkyä» ja käskenyt antaa sitä lehmille heinien mukana.²³

Kyni oli tuomittu 1635 kuolemaan, mutta Turun hovioikeus oli muutta-
nut tuomion piiskaukseksi ja maasta karkoitukseksi. Jälkimmäistä määrä-
ystä ei kuitenkaan oltu kontrolloitu, vaan Kyni oli kierrellyt Säaksmäen ja
Ylä- ja Ala-Satakunnan kihlakuntien kylissä. Saatuaan lähdön toisesta hän
oli siirtynyt seuraavaan.²⁴ Elantonsa hän oli varmasti hankkinut lä-
hinnä taikojen teolla, hänet voidaan laskea ammattinoidaksi. Mutta niiden
tekojen motiiviksi, joista kirkkoherra häntä nyt syytti, ei katsottu halua
ansaita rahaa vaan viha. Michelis sanoi Kynin vainoavan häntä siksi, että
hän oli monta kertaa varoittanut seurakuntalaisiaan saarnastuolista otta-
masta Kyniä luokseen, tai muuten suojelemasta tätä. Nautojen tuhoamisen
lisäksi oli Kyni noitunut häneen tyrän, kun hän oli ollut menossa Turkuun
valittamaan Kynistä maaherralle. Muuan mies puolestaan selitti syytetyn
surmanneen hänen ½-vuotiaan poikansa syystä, että hän oli ilmiantanut
Kynin silloin, kun tämä oli joutunut piiskattavaksi.²⁵

Kyniä pidettiin siten todellisena »maleficana» tai »veneficana» (myrkyn
käyttäjänä). Myös hänen katsottiin olevan tekemisissä henkien kanssa.
Michelis selitti, että kun hänen piikansa oli vangittu nautojen vuoksi, oli
Kyni lähtenyt pakoon metsään. Hän ei kuitenkaan ollut voinut nukkua
metsässä, vaan »kummitus (spökelsse) oli ajanut hänet kyliin». Kaksi
miestä todisti Kynin sanoneen, että hänen aikansa lähestyi.²⁶

Alioikeus tuomitsi Kynin roviolle.²⁷ Marraskuussa 1649 Turun hovioi-
keus otti hänet kuulusteltavaksi. Kyniltä tiedusteltiin, »miksi hän oli
liittoutunut Saatanan kanssa ja tuhonnut Micheliksen karjaa». Samoinkuin
alioikeudessa vakuutti syytetty nytkin viattomuuttaan: »Jumala varjel-
koon minua pitämästä mitään yhteyttä Saatanan kanssa; aion pysyä Ju-

²² Kristoffer kuninkaan maanlaki. Corkeimbain syidhen kaari, 11, s. 140: »... sen pitä
liekis poldettaman, ioca toiselle tulen syytti.» Lieroisen tuomiossa Ruovedellä vedottiin
myös tähän pykälään, Y-S KO a 4, 27v.

²³ Huittinen 11. 6. 1649. Ala-Satakunta (A-S) KO a 6, 555v.

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid. 555v — 556v.

²⁶ Ibid. 556—556v; Kummitusten ajateltiin olevan pahoja henkiä, jotka viihtyivät au-
tioissa ja pahamaaisissa paikoissa. Ks. *Råbergh* I 1893, 110. Tässä tapauksessa kum-
mitus oli siis ilmaissut Kynille tämän tulevan kohtalon.

²⁷ Ibid. 558.

malan lapsensa samoinkuin muutkin. En ole itse tehnyt tai opettanut muita tekemään pahaa.» Hänen pitkäaikainen noidan maineensa riisti vakuutteilulta kuitenkin uskottavuuden. Kävi ilmi, että Kyni oli aikaisemmin — ilmeisesti 1635 — alistettu hovioikeuden toimesta *vesikokeeseen*.²⁸ Hän oli kellunut. Hovioikeuden tiedustellessa nyt syytä Kyni selitti, että oli pitänyt suutaan kiinni, mistä syystä ei ollut vajonnut.²⁹ Kyniä oli siten alusta saakka pidetty paholaisen liittolaisena.

Näytti mahdottomalta saada syytettyä tunnustamaan. Koska oma tunnustus oli ajan oikeuskatsomusten mukaan erittäin tärkeää, turvaututtiin psykologiseen painostuskeinoon. Syytetylle selitettiin, että joka tapauksessa hänellä oli vain kuolema edessään, ja häntä kehoitettiin tunnustamaan.³⁰ Tämä vakuutti kuitenkin sitkeästi syyttömyyttään. Sitkeytensä ansiosta hän säästyi kuolemantuomiolta. Hovioikeus tuomitsi hänet joskus ennen vuotta 1658 menettämään molemmat korvansa, selkänahkansa ja lainsuojan.³¹

...

Edellä esitellyt kolme ammattinointia edustavat tyyppiä, joka säilyi Suomessa koko 1600-luvun huomiota herättävänä. Heidän henkilökuvansa erottuu tavallista selvemmin. Tämä ei johdu yksistään siitä, että oikeudenkäyntien johdosta heistä on suhteellisen paljon tietoja. Erkki Puujumala on ollut merkillinen »ilmestys» jo vanhuutensa vuoksi. Myös Lieroinen ja Kyni ovat olleet tavalla taikka toisella poikkeusyksilöitä, »noitasukua». Lieroisen isä oli ollut noituuden maineessa.³² Epävarmaksi sensijaan jää, onko ammatti jatkunut myös Lieroisen jälkeläiselle. Vähäkyrön käräjillä kerrottiin 1666, että Tuomas Martinpojan saunassa oli pitänyt vastaanottoaan maankiertäjänoita Lieroisen Poika.³³ Antti Lieroisella tiedetään olleen kaksi tytärtä, mutta sen lisäksi häntä epäiltiin vahvasti erään

²⁸ 17. 11. 1649. ÄT 1795: 20. Asiasta oli puhuttu myös alioikeudessa, A-S KO a 6, 556v—557v.

²⁹ ÄT 1795: 20. Kyseessä on ainoa tuntemani tieto vesikokeen käytöstä Suomessa. Tähän vaikuttaa ehkä se, että Turun hovioikeuden arkisto on tuhoutunut. Toisaalta vesikoetta on 1600-luvun jälkipuoliskolla tuskin enää pidetty hyvänä keinona. Edellä mainittu *Joh. Wassenius* selittää itse laatimansa *Pro Gradun »De Natura»* (1646) lopputeeseissa, että noitia ei tule tutkia vesikokeella. »Luonnon kirjasta» ei näet löytynyt sille mitään perustetta. *Moberg, Anteckningar ... SLSA.*

³⁰ *Ibid.* Usein syytetty vietiin mestauspaikalle luulossa, että tuomio pannaan täytätöön, jotta olisi saatu tunnustus. *Vrt. ed. s. 49 ja Benz, G.: Göta hovrätt* (1935), 118.

³¹ Ks. 30—31/3 ja 1—2/4 1658 Huittinen, Vehmaa ja A-S I, KO a 3, 66 v. Perimätiedon mukaan Kyni olisi lopulta poltettu Tyrväällä. *Horila, T.: Valpuri Kyni — tietäjä ja aikansa uhri. Vanhaa Tyrväätä* (1938), 28.

³² Y-S KO a 4, 26v: »Syntynyt myös sellaisesta isästä, jonka tunnustetaan myös olleen samanlaisen pahan ihmisen kuin tämä hänen poikansa, joten hän siis on kaikella tavalla tullut isänsä hengestä ja noitataidosta osalliseksi.»

³³ Vähäkyrö 1666. Pohjanmaa KO a 14 a, 919—919v.

naisen lapsen isäksi.³⁴ Yksi oppilas Lieroiselle joka tapauksessa ilmaantui. Vuonna 1678 kerrottiin Karkun ja Mouhijärven käräjillä, että Erkki Sipinpoika oli sanonut oppineensa nostattamaan susia karjaan »noitamies Lieroiselta Ruovedeltä, jota vietiin vangittuna Turun linnaan ja joka oli silloin matkalla pysähtynyt Rainion nimismiehintaloon, jossa hän (Sipinpoika) oli ollut palveluksessa».³⁵

Myös Kynillä oli perinteitä, sillä hänen äidinisänsä ja äitinsä oli aikoinaan tuomittu noituudesta kuolemaan.³⁶ Todellisen poikkeuksellisuuden ohella on tällaiseen jatkuvuuteen luonnollisesti vaikuttanut sosiaalinen paine. Henkilö, jonka sukulaiset olivat noituuden maineessa, joutui jo pelkästään tästä syystä helposti eristetyksi. »Ammatti» jota siinä tilanteessa vielä hyvin saattoi harjoittaa, oli taikojen teko.

Käsitykset noituuden mekanismista keskittyivät Suomessa 1640-luvulla — siinä määrin kuin asiaa yleensä pohdittiin — selväpiirteisesti ajatuksiin pahojen henkien *manaamisesta* ja käytöstä. Kuten jo edellä totesin, syyteistä paholaiskultin harjoittamisesta ei ollut kyse. Voimakkaasti tulee vielä esiin kysymys, olivatko apuun tulleet henkiolennot hyviä vaiko pahoja, Jumalan vai Saatanan lähettämiä. Edellä sanotun lisäksi tämä seikka käy selvästi ilmi suhtautumisessa erääseen merkilliseen »saarnaajatyttöön» Kokemäellä. Syyskuussa 1646 oli Vidikkalan kartanon vuoti Mats Lodvikson pelannut yöllä korttia erään ratsumiehen kanssa. Äkkiä oli kuulunut outoa vihellystä. Miehet olivat sammuttaneet valon, jolloin oli kuulunut ääni. Se oli käskenyt voutia menemään naimisiin jalkavaimonsa kanssa; muussa tapauksessa naisen kävisi huonosti. Edelleen tuli Matsin laulaa ja rukoilla. Kun vouti oli pyytännyt anteeksi, ettei osannut laulaa suomeksi, ääni oli toistanut käskyn saksaksi ja aloittanut laulun »Ich danke Dir Lieben Herre».³⁷

Äänen katsottiin puhuvan 12-vuotiaan tytön *Lisbeta Sakariaantyttären* välityksellä. Seuraavana aamuna tyttö ilmoitti, että henki oli mennyt riiehen taa. Tapahtuma oli järkyttänyt voutia, ja hän kutsui apuun kirkkoherra Simon Cardiasterin. Kirkkoherra tuli kartanoon eräänä iltana, ja valojen sammuttamisen jälkeen ääni kuului jälleen. Se sanoi olevansa »Jeesuksen oppilas», joka oli lähetetty varoittamaan kartanossa vietetystä paheellisesta elämästä. Cardiaster ei kuitenkaan ollut valmis kunnioittamaan ääntä Jeesuksen lähettiläänä. Hän selitti äänelle, että kyllä paheista kyettiin moittimaan ilman sitäkin — ei siis pitänyt hengen lähettämistä motivoituna; ehkäpä väite kävi hänen kunnialleen. Edelleen hänellä oli vakavia vasta-vaitteita: miten henki saattaa puhua, vaikka sillä ei ole suuta eikä ruu-

³⁴ Y-S KO a 4, 23—23v.

³⁵ Y-S KO a 6, 344—345; *Jokipii* I 1959, 527.

³⁶ AT 1795: 20.

³⁷ Eräs saarnaajatyttö Kokemäeltä 1600-luvulla. SKHS Pöyt. VIII (1907—1908), 339 seur. (*K. R. Melanderin* julkaisemat käräjäpöytäkirjat).

mista? Ääni vakuutti kuitenkin omistavansa kielen, ruumiin ja sielun. Cardiasterin kysymykseen, miksi henki puhuisi Lisbetan välityksellä, ääni vastasi, että oli asunut tytössä tämän syntymästä saakka. Tämä vahvisti kirkkoherran vakaumusta, mistä oli kysymys. Cardiaster totesi, että jos ääni oli henki, oli se tuomittu, ts. spiritus familiaris. Ääni oli kuitenkin väittänyt, että kirkkoherra itse oli tuomittu, ellei uskoisi siihen.³⁸

Ääni jatkoi myöhemmin puheitaan Lisbetan välityksellä. Kerran se juhlusti Vidikkalan portilla, että kaikkien Raition kylän talonpoikien piti tulla kuuntelemaan sitä; poisjääneet saisivat legioonan pirtuja taloonsa. Edelleen tottelemattomat oli luvattu muuttaa »villieläimiksi ja karhuiksi juoksemaan metsiin».³⁹ Jälleen tuli siten esiin kuvitelma eläimeksi muuttamisesta. Cardiaster on ollut tällaisen puheen jälkeen yhä vakuuttunut, ettei Herran enkeliä oltu lähetetty Kokemäelle setvimään ihmisten pieniä murheita. Hän tuli jälleen kuuntelemaan. Kun hän yritti sammuttaa valon, ääni kielsi ja huusi »Wee Wee». Kirkkoherra meni Lisbetan luo ja huomasi, että tytön suu oli penkkiä vasten kolossa, jonka muodostivat penkki ja sillä ollut lauta. Asia siirrettiin tuomiokapitulin harkintaan.⁴⁰ Mitä mieltä Rothovius ja tuomiokapitulin muut jäsenet olivat, ei ole tiedossa.

³⁸ Eräs . . ., 341.

³⁹ Ibid. 342.

⁴⁰ Ibid. 342—343.

IV MAGIAKASITYKSIÄ JA -PROSESSEJA SUOMESSA PIISPA PETRAEUKSEN JA TERSERUKSEN AIKANA (1652—1663)

1. »Kansakunnan maineen puolustus». *Magiaprosesseja 1650-luvulla.*

Rothoviuksen seuraajaksi Turun hiippakunnan piispana ja samalla Turun akatemian varakanslerina nimitettiin v. 1652 *Eskil Petraeus*, joka oli toiminut Turun akatemiassa teologian professorina.¹ Edeltäjänsä tapaan hän teroitti papistolleen taikuuden vastustamisen tärkeyttä. Kiertokirjeessä, jossa hän ilmoitti kuningatar Kristiinan vahvistaneen hänen nimityksensä, oli yhtenä keskeisenä teimana taikausko.²

»Kuulijoita on kehoitettava kristilliseen elämään ja vanhan vuoden lopuessa luopumaan vanhoista synneistään ja jumalattomasta elämästään: kääntykää pois epäjumalanpalveluksesta ja kaikesta taikuudesta...»³ Samoin kuin Rothovius pitää Petraeuskin magiaa *epäjumalanpalveluksena*. Jumalan ensimmäistä käskyä vastaan rikotaan silloin, kun

harjoitetaan Noituutta, Mustaa magiaa ja etsitään hävinnyttä ja muuta sellaista; Kun uskotaan Loitsimiseen; Kun järjestää työnsä ennustuksen mukaan; Kun antaa lukea loitsuja lapselleen, karjalleen, etteivät sudet ja muu paha vahingoita niitä; Kun käytetään manausta tai joitakin outoja sanoja ja toimenpiteitä tukahduttamaan miekan, veitsen ja muuta sellaista.⁴

Tämän jälkeen luettelo saa hieman yllättävän käänteen:

Kun ihminen katsoo paholaisen ja pahojen ihmisten aiheuttamaksi onnettomuuden ja vastoinkäymisen, joka häntä kohtaa, eikä usko, että Jumala lähettää hänelle sekä vastoinkäymistä että myötäkäymistä.⁵

Viimeksi siteeratut sanat ovat omiaan hävittämään *dualistista* näkemystä, joka noitakäsityksiin liittyi. Mikäli siitä pidettiin kiinni, vähenivät noita-

¹ *Perälä, V.:* Eskil Petraeus (*Perälä 1928*), passim.

² Domkapitlet af Åbo C-B I, 156 seur. Kirjeen mukana seurasi kopio Petraeuksen valtakirjasta, joka oli luettava saarnastuoleista uudenvuodenpäivänä 1653.

³ *Ibid.* 156.

⁴ *Ibid.* 157—158.

⁵ *Ibid.* 158.

epäilyt: esimerkiksi sairaus oli sen mukaisesti Jumalan lähettämä vitsaus ei paholaisen ja noidan temppu, ja vaati elämäntavan muuttamista, luopumista synneistä, eikä muiden syyttelyä.

Petraeus ei ollut mikään rangaistusintoilija. Hän luetteli kiertokirjeessään 22 raamatunkohtaa, joissa kielletään epäjumalanpalvelus ja taikuuden harjoitus. Niihin ei sisältynyt kuuluisia »noitapykälä» kuten Exod. 22: 18 ja Levit. 20: 27. Yhdessä niistä — Deut. 17: 3—5 ja 7 — määrätään kuolemanrangaistus auringon, kuun ja tähtien kumartamisesta.⁶

Piispan maltillinen asenne magiaan ja noituuteen ei jäänyt merkitystä vaille. Hänen toimikautensa jäi kuitenkin lyhyeksi — hän kuoli ruttotautiin jo v. 1657 — ja lisäksi hän ei suinkaan ollut ainoa, jonka sanaa kuunneltiin magiaprosesseissa.

...

Huhtikuussa 1653 lähetettiin Petraeukselle nimetön *ilmiantokirje*, jossa selitettiin, että Turun akatemiassa harjoitettiin magiaa. Kirjettä seurasi näytteeksi yksi *magiakirja*. Varakansleri ilmoitti asiasta akatemian konsistorille sekä jätti saamansa kirjan sille.⁷

Petraeuksen saama kirje on tärkeä dokumentti osoittamaan magiauhujien muotoutumista ja myös -harrastusten levinneisyyttä Turun akatemiassa. Mielenkiintoisella tavalla siinä ennakoidaan niitä motiiveja, jotka myöhemmin hallitsivat akatemian piirissä syntyneitä magiaprosesseja.⁸ Kirjoittaja aloittaa aivan kuin itsestäänselvyydellä: varakansleri tiesi, milaista häpeää akatemialle oli koitunut eräistä sen »mädistä jäsenistä». Turun akatemialaisia ylenkatsottiin Uppsalassa. Eikä siinä kyllin: mikä häpeä akatemialle oli koitunut Euroopan yliopistojen perspektiivistä katsoen! Toisessa yhteydessä ilmiantaja korostaa valtakunnallista aspektia: häpeä ei koitunut pelkästään suomalaisille, vaan koko Ruotsin valtakunnalle. Tämä kaikki johtui siitä, että jotkut akatemialaiset lukivat saatanallisia kirjoja *Clavis Salomonista*, *Caballa Cristianaa*, *Cornelius Agrippaa*, *Angelus Lucista*.⁹

⁶ Domkapitlet af Åbo C—B I, 158; Perälä 1928, 164; vrt. s. 36.

⁷ Turun akatemian registratuura 1641—1660, 20. 4. 1653. HYK; 20. 4. 1653, KP I, 550. Perälä 1928, 129.

⁸ Turun akatemian registr. Kirjettä eivät tietääkseni ole huomioineet muut kuin Perälä, hänkin vain pieneltä osalta. Kirje on huonossa kunnossa, osaksi vaikea tulkita.

⁹ Ibid: (Suluissa olevat kohdat ovat tulkintojani) »Eder Högwördighet (är) wäl (kun)notg hwad för Notam thenne konglige academie haffuer skaffat upå sigh af någre suis putridis (mem)bris, och derföre måste male Audire non solum modo apud patriam Ubsaliensem Academiam — ... dum propterea Aboenses despectos habuit — sed etiam apud ... Europeas Academias ... quod infamiam accelerat non solum Fenonibus, sed etiam (to)ti Sve(ciae) regno ...» Kolmesta yllä mainitusta kirjasta tulee puhe myöhemmin.

Kirjojen ohjeita oli myös käytetty:

Sillä selittää kykenevänsä vastaamaan oikein mihin vain kysymykseen, jos vain haluaa, kykenevänsä tulemaan mestariksi hetkessä missä vain taidossa, kykenevänsä oppimaan minkä tahansa kielen yhden illan kuluessa, kykenevänsä kirjoittamaan tuhansia runosäkeitä heti paikalla eikä kenenkään haluavan koetella taitoa, mitä muuta tämä on kuin itsensä tekemistä huomattavaksi diabolisilla taidoilla?

Tämän jälkeen kirjoittaja toistaa sanomansa retoorisin sanakääntein — haluten siten painottaa, että kyseessä oli luvaton ja saatanallinen puuha. 'Ei senvuoksi ihme, että sellaisten asioiden harrastajat eivät vaivautuneet käyttämään tavallisia oppimistapoja.'¹⁰

Ilmiantaja selittää toimivansa kaikkien järkevien ylioppilaiden äänitorvena ja kehoittaa Petraeusta ryhtymään asian vaatimiin toimenpiteisiin. Pahan anteeksiantaminen vahingoittaa hyvää; mätä jäsen on leikattava irti, jotta terve osa pelastuisi. Kun akatemiaa halveksutaan kokonaisuutena, halveksunta kohdistuu sen kaikkiin jäseniin. »Millainen pää, sellaiset jalat, millainen vatsa, sellaiset suonet.» Kielletyistä puuhista erillään olevat ylioppilaat olivat valmiit auttamaan puhdistustyössä. Heidän hallussaan oli nekromantisia kirjoja, mutta he eivät uskaltaneet saattaa niitä päivänvaloon, koska pelkäsivät joutuvansa itsekin epäluulon alaisiksi. Kirjoittaja korostaa, että puhdistusliike oli lähtenyt valon kestävästä motiivista: »Ei kateuden vaan hurskauden vuoksi kirjoitti NN.»¹¹

Ilmiantokirje ei jäänyt ainoaksi. Ehkä muutamaa päivää myöhemmin sellainen lähetettiin myös maaherra Erik von der Lindelle. Tämän *paskillin* sisällöstä tiedetään vain, että siinä mainittiin nimeltä yksi epäluulon alaisista, Hämeenkyrön kirkkoherran poika *Andreas Thuronius*.¹²

Kirje Petraeukselle sisältää lähes kaikki ne perusteet, joita myöhemmissä magiaprosesseissa toisteltiin ahkerasti. Jo yksistään tästä syystä olisi tärkeää tietää sen ja maaherran saaman paskillin syntytausta. Petraeukselle lähetetyn ilmiantokirjeen laatija esittäytyy ylioppilaaksi, kaikkien kunnollisten ylioppilaiden puolestapuhujaksi. Hän ei kuitenkaan leimaa syyllisiä yhtä selvästi pelkästään ylioppilaiksi, ja mikäli voi antaa jotain katetta kirjoittajan esittämälle »itsestäänselvyydelle», että akatemian maine oli jo faktillisesti huono, Stodiuksen hahmo on pakostakin vedettävä esiin. Muita

¹⁰ 20. 4. 1563. Turun akatemian registratuura 1641—1660. HYK. »Nam ostentare sese posse ad quamlibet quaestionem congrue respondere si modo velit, posse exiquo temporis intervallo fieri in qvavis arte magister, posse quamlibet linqvam unius vesperae tractu addiscere, posse millia distica versuum extempori ac staute pede scribere neminem se velle respicere pp eruditionem suam, quid aliud hoc est qvam facere se artibus diabolicis insignem?»

¹¹ Ibid.

¹² 24. 3. 1653. KP I, 552.

tietoja, kuin mitä häntä vastaan käyty ensimmäinen oikeudenkäynti esittää, eivät viralliset lähteet anna magiaharrastuksista Turussa.

Yllä esitetyllä varauksella on ilmiantojen taustaa silti etsittävä ylioppilaiden keskinäisistä kaunoista. *Schybergson* on kiinnittänyt huomiota ilmiantokirjeen lähettämisaikakohtaan: toukokuun kolmantena 1653 oli määrä pitää filosofisen tiedekunnan maisterinpromootio. Yksi promovoitavista oli Andreas Thuronius. Maisterien luku oli tiukasti rajoitettu ja kilpailu paikasta auringossa siten kova. Jos nyt rannalle jääneet tiesivät, että ylioppilaiden keskuudessa liikkui magiakirjallisuutta, oli ilmiannon tekeminen ymmärrettävä reaktio: onnistuneiden opinnot leimattiin epäilyttäviksi.¹³

Tämä käsitys on nähdäkseni oikea. Toisen johtolangan antaa ilmiantajan varma esitys Turun akatemian maineen horjumisesta Uppsalassa. Mahdollisesti kirjoittaja on itse opiskellut siellä. Ainoa tuntemani henkilö, johon sopisi sekä promootion aiheuttama kiihtymys että Uppsalan-tuntemus, on oululainen Jakob Lyttraeus. Hän oli 1653 jo »ikämies»; 1645 hän oli tehnyt erään piian raskaaksi Turussa ja saanut kolmen vuoden karkotustuomion akatemiasta.¹⁴ Opiskeltuaan välillä Uppsalassa hän oli palannut takaisin Turkuun. Samana päivänä, kun konsistorissa pohdittiin po. ilmiantaja, keskusteltiin myös Lyttraeuksesta. Hän ei ollut esittänyt Uppsalassa Pro Gradua, mutta filosofisen tiedekunnan dekaani totesi, että mies oli muuten saanut sieltä »kauniin todistuksen». Hän ehdotti, että Lyttraeus saisi esittää yksityisesti joitakin teesejä (positiones) — ja siten voisi osallistua promootioon. Varakansleri oli suostuvainen.¹⁵

Lyttraeuksen kohdalla ilmiannon teko olisi siten motivoitu. Hänellä oli ollut vastoinikäymisiä opinnoissaan, ja maisterin arvo oli edelleen epävarma. Promovendeiksi kaavailtujen joukon harventaminen olisi lisännyt hänen omia mahdollisuuksiaan. Hän saattoi vedota Uppsalan mielialojen tuntemukseen ja »ikämiehen järkevyydellä» korostaa nuorison luvattomien puuhien kohtalokkaita seurauksia. Mutta kaikesta huolimatta tämän päätteilyketjun oikeellisuus jää epävarmaksi. On muitakin mahdollisuuksia. Ilmiantaja korostaa, että häpeä kohdistuu suomalaisten ohella koko Ruotsin valtakuntaan: tällä perusteella voisi olettaa, että hän on ollut joku ruotsalainen ylioppilas. En kuitenkaan tiedä muita perusteita oletukselle.¹⁶

¹³ *Schybergson* 1923, 16.

¹⁴ Ks. KP I, 201, 228; *Lagus*, V: Åbo akademis studentmatrikel I (1889), 19.

¹⁵ 24. 4. 1653. KP I, 553.

¹⁶ *Perälä* (1928, 129) esittää, että Petraeuksen saamassa ilmiantokirjeessä leimattiin syyllisiksi nimenomaan »kotimaiset (suomalaiset)» ylioppilaat. Nähdäkseni tämä perustuu virhetulkintaan, Perälä on käsittänyt väärin lauseen »... aff någre suis putridis (mem)bris...» (ks. s. 110 nootti 9). Kyseessä on varmuudella sana »putridus». Se toistuu lauseessa »resecandum est putridum mambrum...». Suomalaisten ylioppilaiden leimaaminen syyllisiksi antaisi luonnollisesti aiheen otaksua, että ilmiantaja oli ruotsalainen.

Promovendit olivat tasaisesti suomalaisista ja ruotsalaisista osakunnista,¹⁷ ja Thuroniuksen ohella ilmiantokirje saattoi vaikeuksiin myös ruotsalaisia ylioppilaita. Varmimmaksi tiedoksi jää siten, että ilmiannon tekijä oli ylioppilas, että magiasyytteet saattoivat lähteä myös ylioppilaiden keskuudesta. Kerta ei jäänyt viimeiseksi. Tällä seikalla on merkitystä arvioitaessa Turun akatemian magiaprosesseja.

Petraeukselle jätettyä magiakirjaa nimitetään konsistorin pöytäkirjoissa nimellä *Caba(ba)la Michaëlis Paletz*.¹⁸ Tämä kirja on ollut tuttu Suomessa, se mainitaan oikeudenkäynneissä usein. Siitä huolimatta kirjan alkuperää ei tunneta. Sen täydellinen nimi tunnetaan A. A. von Stiernmanin luettelon perusteella: »Ars Cabalistica, sive Cabala Christiana Michaëlis Paletzii Eqv. et I.U.D. et Professoris Parisiensis».¹⁹ Paletz olisi siten ollut lakitieturi, juridiikan tohtori ja professori Pariisissa. Mikäli tiedot pitävät paikkansa, on hämmästyttävää, että nimeä ei löydy luetteloista. Myöskään kyseisestä kirjaa en ole tavannut magia- ja kabbalistista kirjallisuutta koskevista bibliografioista. Mahdollisesti kirja on ollut pelkästään käsikirjoituksena ja levinnyt monisteina.²⁰ Koska ilmiantokirjeen lähettäjä liitti mukaan nimenomaan Paletzin Kabbalan, saattavat hänen edellä esitetyt tietonsa magiasta olla juuri siitä. Kirjan sisältöä on mahdollista rekonstruoida laajemminkin (ks. s. 118).

Pari päivää varakanslerin ilmoituksen jälkeen ryhdyttiin konsistorissa pohtimaan, mitä asiassa oli tehtävä. Kirjan vaiheet osoittautuivat melkoisen mutkikkaiksi: ylioppilas Martinus Sudermannus tunnusti saaneensa kirjan Laurentius Liliewanilta, Nauvon kirkkoherran pojalta ja antaneensa sen vuorostaan Andreas Stireniukselle. Sudermannus kielsi tietysti luke-neensa kirjaa ja väitti, ettei ollut nähnyt »muita sellaisia kirjoittajia, vaan pelkästään Agrippan de occulta Philosophian erään Uppsalan ylioppilaan tuona Ahvenanmaalla . . .».²¹ Konsistori päätti, että »ketjun» aloittaja Liliewan oli kutsuttava tuomiokapituliin kuulusteltavaksi.²² — Tämän kuulustelun sisältö ei ole tunnettu.

On mielenkiintoista huomata, että prof. Stodiuksella näyttää ainakin myö-

¹⁷ Renvall, R. A.: Förteckning öfver Filosofie — Magistrar promoverade vid universitetet i Åbo 1643—1827 (Renvall 1882), 4—5; v:n 1653 promovendeistä oli seitsemän suomalaisista ja yhtä monta ruotsalaisista osakunnista. Näiden ohella promovoitiin Nyenskansin ja Pyhtään kirkkoherrat.

¹⁸ 20. 4. 1653. KP I, 550.

¹⁹ Schybergson 1923, 14—15.

²⁰ Schybergson (1923, 15 nootti 1) huomauttaa nimen muistuttavan ranskalaisessa Sveitsissä olevan paikan nimeä Palezieux. Venetsiassa ilmestyi 1584 teos Quaestiones feudales Maioratum et Meliorationum, jonka oli kirjoittanut Palaez, Melch. a. Meris. Ks. Daehnert, J. C.: Academiae Grypeswaldensis Bibliotheca, 254. Tämä ei tietenkään todista muuta kuin että mainittu sukunimi on todella ollut olemassa.

²¹ 23. 4. 1653. KP I, 551.

²² Ibid. 552.

hemmin olleen joitakin suhteita Liliewaniin: hän kirjoitti 1656 onnitellurunoja ylioppilaan mennessä naimisiin.²³ Tämän seikan yhteydessä saattaa olla se, että Stodius hieman yllättäen kertoi kuulustelun aikana nähneensä samanlaisen magiakirjan Michael Selkeruksen luona, ja että kyseessä saattoi olla sama kirja.²⁴ Saattaa olla, että katseet ovat jälleen kiinnittyneet myös Stodiukseen — esim. Liliewanin tähden — joka silloin on halunnut ohjata kuulustelun sivuraiteille tai tuoda mukaan lisää syytettyjä. Ilman mitään selitystä tuntuu näet oudolta, että Stodius toi »asiantuntemustaan» esiin.²⁵

Keskeiseksi epäilyjen kohteeksi nousi ylioppilas Andreas Thuronius. Maaherra Erik von der Lindelle oli myös jätetty ilmiantokirje, jossa Thuroniuksen oli selitetty harjoittavan »pirullisia temppuja». Maaherra oli käsenyt Thuroniusta pudistautumaan syytöksistä.²⁶ Myös konsistorissa Thuroniuksen nimi oli noussut etualalle: »Mutta mitä tulee tänne jätettyyn paskilliin, niin koska huomataan, että Andreas Thuronius kerää todistuskirjoituksia sitä vastaan», jonkun tuttavan oli syytä neuvoa tätä saapumaan konsistoriin ja esittämään, mitä hänellä oli asiassa sanottavana.²⁷

Thuronius oli kirjoittautunut akatemiaan 1648.²⁸ Kolme vuotta myöhemmin hän oli esittänyt fyysiikan professorin Abraham Thauvoniuksen johdolla Pro Gradun *De Stellis*. Tämän hänen itsensä laatiman väitöskirjan auktoriteetteja on Johannes Sperling.²⁹ Mitään magian kannalta kiinnostavaa siihen ei sisälly.

Konsistorissa Thuronius selitti, ettei ollut velvollinen vastaamaan hänestä tehtyihin epämuodollisiin ilmiantoihin. Joka tapauksessa hänellä oli mukanaan 26 ylioppilaan allekirjoittama todistus, jossa ilmiannettu vapautettiin »sellaisista syytöksistä». Allekirjoittajat ilmoittivat, että olivat valmiit vahvistamaan todistuksensa valallaan.³⁰ Heidän suuri lukumääränsä osoittaa, että tapaus oli synnyttänyt suurta huomiota ja että Thuroniuskin piti kaikesta huolimatta ilmiantoa vakavana. Professorit julistivat hänet »yksimielisesti» vapaaksi ja konsistorin suojelukseen ilmiantoa vastaan. Hänestä tiedettiin vain hyvää; häntä oli aiheellista suositella opinnoissaan osoittamansa ahkeruuden vuoksi.³¹ Ilmiantokirjeen vihjauksia

²³ Schybergson 1923, 15 ja nootti 2.

²⁴ 23. 4. 1653. KP I, 552.

²⁵ Vrt. Schybergson 1923, 15: »Som det förefaller tämligen omotiverat, meddelade Stodius ...»

²⁶ 24. 4. 1653. KP I, 552; vrt. s. 111.

²⁷ 23. 4. 1653. KP I, 552.

²⁸ *S(alomaa)*, J. E.: Antti Thuronius, KE V, 421.

²⁹ Disp. phys. *De Stellis* (Praes. A. Thauvonio, Resp. A. Thuronio), 1651. Sperlingin teokseen »*Institutiones physicae*» viitataan sivuviitein teeseissä 23 ja 32. J. J. Plagmanin onnitelussa sanotaan Thuroniuksesta: »Thesium harum Authori et Defensori ...».

³⁰ 24. 4. 1653. KP I, 552.

³¹ *Ibid.* 553.

luvattomista oppimiskeinoista ei siis katsottu voitavan sovittaa ainakaan Thuroniukseen. *Virallisesti* asia oli loppuun käsitelty.

Mutta yhtä huonosti kuin konsistorin päätös saattoi vapauttaa Stodiuksen huhuista, se pystyi siihen Thuroniuksen kohdalla. Myös häntä seurasivat magiahuhut elämän loppuun saakka. Samoin prosessi lisäsi koko akatemian mainetta maagisten taitojen viljelijänä. Konsistori kiinnitti asiaan huomiota kesäkuussa 1653: »(Sitten) puhuttiin jälleen huhusta, joka on tullut tämän Akatemian osaksi nekromantian vuoksi...» Todettiin, ettei ketään oltu vielä voitu todistaa syylliseksi. Jotkut *papit* olivat tunnustaneet, että heillä oli ollut Paletzin kirja, mutta etteivät olleet käyttäneet sen ohjeita. Mihinkään suoranaisiin toimenpiteisiin ei ollut syytä ryhtyä; mutta koska juuri oli tarkoitus lähettää kanslerille kirje, siinä päätettiin mainita myös kyseisestä asiasta.³² Että huhuja oli todella liikkeellä, näkyy myös todistuksesta, joka luettiin konsistorissa heinäkuussa 1653 ja jossa ratsumestari Bengt Bengtson vapautti ylioppilas Valentinus Johanniksen syytöksestä, että tämä olisi harjoittanut mustaa magiaa.³³

...

Kirjakauppias Anders Werkell ilmoitti 1655 Helsingin raastuvassa, että oli havainnut kirjurinsa *Simo Martinpojan* pitävän hallussaan luvattomia kirjoituksia. Oikeudenkäynti siirtyi, koska Werkell lähti pian ilmoituksensa jälkeen Tukholmaan. Niin paljon oli kuitenkin ehtinyt käydä ilmi, että kirjuri oli ollut luvattomien kirjoitusten merkeissä yhteydessä viipurilaisen lyseon oppilaan *Johannes Enrotin* kanssa. Tästä syystä lähetettiin asiasta tieto Viipurin tuomiokapitulille.³⁴ Toimenpide pani liikkeelle magia-prosessien sarjan, joka vasta vuosien kuluttua päättyi — lähtökohdassaan Helsingissä.

Enrot joutui asian johdosta välittömästi vaikeuksiin. Yrittäessään keväällä 1655 mennä ehtooliselle Siikaniemessä, Viipurin esikaupungissa, ei kirkkoherra ja lyseon lehtori Claes Thesleff antanut hänelle siihen lupaa. Enrotin oli ensin puhdistauduttava epäilyksistä, joita hänen suhteensa oli syntynyt.³⁵ Tilanne oli lyseolaiselle kiusallinen ja uhkasi hänen tulevaisuuttaan.

Enrotin edesottamuksia käsiteltiin Viipurin tuomiokapitulissa touku-kuussa 1655.³⁶ Kuulustelupöytäkirjat eivät ole säilyneet. Kesäkuussa tuomiokapituli siirsi jutun Viipurin raastuvanoikeuteen. Johanneksen äiti Anna Pietarintytär oli näet ilmoittanut tuomiokapitulissa, että pojan entinen yksityisopettaja lehtori *Arvid Forstadius* oli opettanut tätä »Nekroman-

³² 21. 6. 1653. KP I, 559.

³³ 21. 7. 1653. KP I, 560.

³⁴ Helsingin raastupa 24. 3. 1656, g. 2., s. 160v; Viipurin raastupa 11. 6. 1655, X 17, s. 437 seur.; *Schybergson* 1923, 19.

³⁵ *Schybergson* 1923, 20.

³⁶ *Ibid.*

tiassa». Tuomiokapituli siirsi jutun raastupaan Annan ja Forstadiuksen välisenä asiana.³⁷

Tilanne oli monimutkainen jo pelkästään prosessuaalisten seikkojen vuoksi. Annan valtuutettuna oli Johannes, joka pyrki johdonmukaisesti tekemään jutun hänen ja Forstadiuksen väliseksi. Äiti ei hänen mukaansa tiennyt asiasta paljoakaan. Forstadius, jonka valtuutettuna toimi Niilo Niilonpoika, katsoi puolestaan, että kyseessä oli hänen ja Annan välinen asia.³⁸ Hän pyrki vielä korostamaan tätä seikkaa nostamalla myöhemmin kunnianloukkausjutun Annaa vastaan.³⁹

Enrot oli kirjoittanut suhteestaan Forstadiukseen lyhyen selonteon, jonka hänen äitinsä oli jättänyt toukokuun lopussa Viipurin oikeuspormestarelle. Selonteon sisältö⁴⁰ johti siihen, että asiallisessa mielessä jutusta tuli Johanneksen ja Forstadiuksen välinen. Muodollisessa suhteessa Johannes toimi aluksi äitinsä ja myöhemmin isänsä, rykmentinkirjuri Henrik Henrikinpojan valtuutettuna. Raastuvanoikeuden päätöksessä sanotaan, että Forstadius oli jutussa kantajana, Henrik Henrikinpoika vastaajana vaimonsa puolesta.⁴¹

Muodollisista seikoista huolimatta Johannes oli jutun ehdoton keskuksenhenkilö. Hän esitti laajimmin, mitä oli tapahtunut; Forstadius ei tuonut mitään uutta, vaan pyrki vain mahdollisuuksiensa mukaan leimaamaan Enrotin puheet valheiksi. Molempien menettely on täysin ymmärrettävä. Mitä enemmän Enrot pystyi osoittamaan entisen yksityisopettajansa olleen kiinnostunut magiakirjallisuudesta ja hänen itsensä saaneen tietonsa tältä, sen parempi. Hän oli vasta 19-vuotias ja saattoi siten luoda omaksi edukseen Forstadiuksesta kuvan »nuorison turmelijana». Forstadiuksen oli puolestaan vähäteltävä koko juttua tai omaa osuuttaan siinä. On selvää, että prosessin edistyessä jompikumpi osapuoli — tai molemmat osapuolet — väaristeli totuutta. Kyseessä oli vakava asia.

Edellä mainitussa oikeuspormestarelle jätetyssä selonteossa Enrot kertoi, miten oli tutustunut magiakirjallisuuteen. Hän oli kerran ollut tekevässä jotain kielitehtävää ja todennut, ettei tuntenut muutamia sanoja. Silloin hän oli mennyt yksityisopettajansa Forstadiuksen luo, ja kun ei ollut löytänyt opettajaa kotoa, oli ottanut tämän sanakirjan. Kirjan välistä oli löytynyt oktavo-kokoinen »Paperi — Kirja» (Pappers Book), joka oli kirjoitettu Forstadiuksen käsialalla. Se oli näyttänyt »lystikkäältä», ja niinpä hän oli ottanut sen haltuunsa.⁴²

³⁷ 11. 6. 1655, X 17, 437—438.

³⁸ Ks. esim. 13. 6. 1655, X 17, 441—442.

³⁹ 25. 6. 1655, X 17, 470—471.

⁴⁰ 11. 6. 1655, X 17, 439—441.

⁴¹ 5. 12. 1655, X 17, 634v.

⁴² 11. 6. 1655, X 17, 439.

Muutamana päivän kuluttua oli Forstadius kaivannut kirjaa ja tiedustellut sitä oppilaaltaan, joka »pelästyksissään» ei ollut uskaltanut tunnustaa ottaneensa sen. Opettaja oli alkanut etsiä kirjaa koristaan; sieltä oli tullut esiin kvarto-kokoinen »kirjoitettu kirja» (Skriffwen book). Se oli ollut samanlainen kuin hänen ottamansa ja nimeltään *Cabala*. Enrot oli monena päivänä lueskellut sitä opettajansa tietämättä.⁴³

Myöhemmin, kun Forstadius oli ollut lähdössä Turkuun, Enrot oli pyytänyt saada jäljentää itselleen kvarto-*Kabbalan*. Opettaja oli luvannut esitellä sen hänelle matkansa jälkeen, minkä oli tehnyt ja pyytänyt Enrotia jäljentämään »horoskoopikirjan» (*Planetz boeken*)⁴⁴ — se oli samassa niteessä kvarto-*Kabbalan* kanssa.⁴⁵

Oikeudenkäynnin kuluessa tuli ilmi lisää kiellettyjä kirjoja. Enrot kertoi,⁴⁶ että oli kerran löytänyt herra Krister-vainajan⁴⁷ kirjojen joukosta teoksen, jonka oli kirjoittanut Agrippa. Hän oli pyytänyt teoksen lainaksi viikon ajaksi ja näyttänyt sitä Forstadiukselle. Tämä oli sanonut, että hänellä oli samanlainen kirja, mutta että »neljännessä Kirjassa (*in quarto Libri*) se oli kaikkein voimakkain» (aldra grofwast).⁴⁸ Ennen oikeudenkäynnin alkamista Enrot oli antanut kirjan takaisin. Forstadius oli myös luvannut hänelle *Clavis Salomoniksen*.⁴⁹

Ei ole varmaa, pitävätkö Enrotin tiedot kirjojen alkuperästä kokonaisuudessaan paikkansa — muitakin vaihtoehtoja esitettiin myöhemmin — mutta jossain hän oli niihin joka tapauksessa tutustunut. Hän referoi auliisti kirjojen sisältöä. Koska kyseessä on ainoita tilaisuuksia saada selville, mitä magiaprosesseissa syytetyt olivat Suomessa todella lukeneet, on syytä ottaa Enrotin referaatit tarkkaan mukaan. Ne valottavat asiaa ikäänkuin sisältä päin.

Kabbalat olivat Enrotin mukaan samanlaisia. Toisesta lähteestä käy ilmi, että ainakin kvarto-*Kabbala* oli edellä mainittu Michaël Paletzin kirjoitus.⁵⁰ Enrot selitti, että siinä esitettiin:

⁴³ Ibid. 439—440.

⁴⁴ Ibid 440.

⁴⁵ *Alopaeus, M. J.*: Borgå gymnasii historia (*Alopaeus* 1807), 247. Turun hovioikeuteen, jonne juttu siirtyi Viipurista, Enrot kertoi, että Forstadius toi kvarto-*Kabbalan* Turusta — *Alopaeus* 1807, 247—248. Myöhemmän perusteella tämä on selvästi oikea versio. Forstadius kävi Turussa ainakin 1652 ja 1653 ja sai »kvarton» 1652, ks. 7. 5. 1656, KP II, 52. Enrotin alkuperäistä kertomusta ei siten voi väittää vääräksi, vaan pelkästään epätäydelliseksi.

⁴⁶ 22. 9. 1655, X 17, 575—576.

⁴⁷ Krister Sigfridi, linnansaarnaaja Viipurissa 1628—1634. *Schybergson* 1923, 20.

⁴⁸ Krister Sigfridin kirja on siten ollut Agrippan *De occulta Philosophia libri tres*, sillä Forstadius puhuu ns. *Pseudo-Agrippasta*, Agrippan »neljännestä kirjasta». Vrt. s. 32.

⁴⁹ 3. 11. 1655, X 17, 607. *Claviksesta* ks. s. 145—147.

⁵⁰ Ks. 7. 5. 1656. KP II, 52.

kuinka aivoja vahvistetaan, nimittäin rukouksilla, jotka oli kirjoitettu siihen kirjaan latinalaisilla kirjaimilla, mutta hän (Enrot) ei ollut osannut niitä lukea tai ymmärtää niitä. Se oli (ollut) hämärää kieltä. Samoin pääskysen sydämellä ja reininviiinillä.

Samassa kirjassa oli myös ollut kirjoitettu, miten ihminen saattoi päästä suureen arvoon ja miten saattoi tulla hetkessä oppineeksi.

Samoin, kun otetaan ja pudistetaan pikkusormella korvasta, niin suusta tulee, mitä ihminen koskaan haluaa puhua.⁵¹ Kuinka voitaisi naisten rakkauden, mihin piti tietyllä tapaa käyttää ympyröitä ja lepakon siipiä, ympyrä piti . . . tehdä siten, että neito istuu siihen (ja) . . . piti taputtaa häntä selkään vasemmalla lepakonsiivellä. Toiseksi keittää hylkeenpää ja työntää sitä ja heittää hänen (neidon) jalkoihinsa.⁵²

Enrotin selonteko, jonka sisältöä ei ole syytä epäillä — ei Forstadiuskaan esittänyt vastalauseita — osoittaa, että Paletzin Kabbala on »hurskaasta» nimestään huolimatta sisältänyt magiakirjallisuudessa tavallisia käyttäytymisohjeita. Se on tuskin sisältänyt filosofisessa mielessä mitään kiinnostavaa. Ainakin Enrotin perspektiivistä katsoen magialla oli kovin käytännölliset tarkoitukset, joihin tuskin liittyi syvempää maailmankatsomusainesta.

»Horoskoopikirjan» ohjeet eivät olennaisesti poikenneet Kabbalan sisällöstä. Siinä esitettiin, kuinka saattoi

päästä arvoon ja herrojen suosioon. Samoin kuinka saattoi saada rahaa ja kaikki se ympyröillä, . . . tulee seisoa keskellä, jossa ympyrät yhtyvät ja lukea rukouksia.

Siinä oli myös, että pelaapa hän korttia tai noppaa, niin hän voittaa mitä väittää (voittavansa).

Samoin, kuinka hänen tuli seurustella naisten kanssa, mikä tapahtuu ympyröillä ja rukouksilla. Kun hän on ne tehnyt (ja lukenut), hän menee neidon luo ja ottaa häntä kädestä, (ja) jos hän hymyilee, hän ei ole luotettava; jos hän punastuu, hän on siveä . . .

Muuten on kirjoissa jokaisen tempun mukana erityisiä rukouksia, jokin kahden lehden pituisia; niiden joukossa on monta jumalallista sanaa, mutta suurimmaksi osaksi niissä on jotain, mitä hän ei pysty ymmärtämään.⁵³

Johdannossa (ks. s. 29 seur.) on ollut puhetta Cornelius Agrippan maailmankäsityksestä. Mikäli häneltä etsi taikatemppuja, ei pettynyt. Puhuttuaan kuinka luonnollisilla olioilla oli ihmeellisiä voimia, hän jatkaa:

⁵¹ 3. 11. 1655, X 17, 605v; *Schybergson* 1923, 24.

⁵² *Ibid.* 606. Ei eritellä, ovatko nämä tiedot »oktavosta» vaiko »kvartosta» vai molemmista. Oikeuden kysymys edellyttää, että ne ovat »kvartosta».

⁵³ *Ibid.* 606—607; *Schybergson* 1923, 25.

Nyt meillä on jäljellä tarkastella vielä erästä kovin ihmeellistä asiaa, nimittäin ihmisten manaamista rakkauteen tai vihaan, sairaaksi tai terveeksi ym.; samoin varkaiden ja rosvojen manaamista, että he eivät varasta tietyltä seudulta; kauppiaiden manaamista, että he eivät voi jollakin seudulla ostaa eivätkä myydä; sotajoukon manaamista, ettei se kykene ylittämään jotain rajaa . . . pellon manaamista, ettei se tuota hedelmiä . . . koirien manaamista, etteivät ne kykene haukkumaan . . . mikä näyttää tuskin uskottavalta, mutta mikä kuitenkin on todistettu varsin monien kokemuksen avulla. Mutta sellaiset manaamiset tapahtuvat taikakeinojen, salvojen, juomien tai lemmentuomien, amulettien, sormusten avulla, edelleen katseen, mielikuvitusvoiman ja vahvan tahdon avulla samoinkuin kuvien, kuvioiden, loitsu-laulujen ja manausten avulla, valojen, sävelten, lukujen, sanojen ja nimien, kutsujen . . . ja erilaisten muiden taikauskoisten tapojen ja seremonioiden avulla.⁵⁴

Agrippa esittelee muutamia taikakeinoja, joiden »perusteella sitten voidaan arvioida muita». Basiliskinveri auttaa pääsemään korkeiden henkilöiden suosioon. Täysin mustan koiran vasemmasta korvasta otetulla punkilla voi ennustaa ihmisen elämästä ja kuolemasta. Voi esim. mennä punkki mukanaan sairaan luo ja tiedustella tämän vointia. Mikäli sairas vastaa kysymyksiin, hän paranee, mikäli hän ei vastaa, johtaa sairaus kuolemaan.⁵⁵ Tietyillä voiteilla on luonnollisten ja taivaallisten olioiden voimat ja ne ovat sopivassa suhteessa henkeen, voivat vahvistaa tai muuttaa sitä. Niiden avulla ihminen pystyy vaikuttamaan myös toisen ihmisen henkeen. Ihmisen henki on hienoa, puhdasta, läpinäkyvää, ilmavaa ja rasvaista verihöyryä. Jos valmistaa esim. silmävoiteen samanlaisista höyryistä, se kykenee samankaltaisuutensa vuoksi vaikuttamaan henkeen. »Tästä syystä saadaan usein sairauksia, noituuksia tai rakkaus aikaan pelkän kosketuksen ja tosin tiettyjen olioiden avulla, joilla sivellään käsiä tai vaatteita.»⁵⁶

Agrippan »neljäs kirja», jonka ainakin Forstadius Viipurissa tunsu, on tarkoitusperiltään käytännöllinen. Teosta *Salaisesta Filosofiasta* tarkoitetaan siinä todetaan: »Mutta koska siinä kosketeltiin enemmän teoriaa kuin käytäntöä, paljon esitettiin epätäydellisesti, osa hämärin kuvin, niin olemme tässä kirjassa pyrkineet lähestymään enemmän maallikkoja, esittämään ensin mainitussa hajallaan oleva aines tiivistetysti, minkä tulee olla noille kirjoille ikäänkuin avaimena ja mikä täydellistää maagisen opin sen kaikissa osissaan». Kirjassa selostetaan hyvien ja pahojen henkien ominaisia merkkejä, henkien ja tähtien keskinäistä vastaavuutta, ja tapoja, joilla hen-

⁵⁴ Heinrich Cornelius Agrippas von Nettesheim *Magische Werke. Geheime Wissenschaften* hrsg. von A. v. d. Linden, 10. osa, I: 40, s. 183—185.

⁵⁵ *Ibid.* I: 42, s. 189—195.

⁵⁶ *Ibid.* I: 45, s. 205—206.

keä on kutsuttava. Pahat henget ovat lähes yhtä paljon esillä kuin hyvätkin.⁵⁷

Oman ilmoituksensa mukaan Enrot ei ollut tyytynyt pelkästään lukemaan magiakirjoja, vaan oli ollut halukas käyttämään niissä suositeltuja keinoja. Erittäin sopiva aika *praktiikalle* oli hänen mukaansa marraskuun 11. päivä (»märmässä»). Taiat oli tehtävä aina sen henkilön läsnäollessa, joka oli ne opettanut. Saatuaan tämän selville Enrot oli määrällä lähestyessä pyytänyt Forstadiusta olemaan yöllä valmiina. Opettaja olikin luvannut ja suunnitellut, että he menisivät hänen maatilalleen. Myöhemmin hän — juuri naimisiin mennyt mies — oli kuitenkin kertonut Enrotille, ettei vaimo ollutkaan antanut lähtölupaa. Tästä syystä hän oli neuvonut oppilaalleen korvikeratkaisun: tämän piti kirjoittaa Forstadiuksen nimi sänkylautaansa. »Mutta tätä en uskaltanut tehdä suuren pelon vuoksi, joka minut valtasi.»⁵⁸

Toisen kerran Enrot oli aikonut hankkia rahaa. Hänen Forstadiukselta ottamansa oktavo-*Kabbalan* välissä oli ollut erillinen lappu, johon oli kirjoitettu,

että hänen tuli ottaa laatikko ja kaivaa se maan alle torstai-iltana ja antaa olla siellä kolme torstai-iltaa ja panna sinne jokin kolikko, sellainen joita hän halusi saada; ja kolmantena torstai-iltana hänen tulisi mennä sinne, niin hän saisi rahaa. Samaan lappuun oli kirjoitettu joitakin kuvioita, jotka tuli kirjoittaa jollekin lapulle ja panna samaan laatikkoon.

Enrot sanoi tehneensä kerran käskyn mukaan Linnasaarella ja panneensa laatikkoon puoli riikintaaleria. Mutta pian hän oli jälleen pelästynyt ja kaivanut laatikon ylös.⁵⁹

Myös oppineisuus oli ollut Enrotin tavoitteena: hän selitti, että oli kerran pyytänyt Forstadiusta opettamaan maagisia taitoja, jotka auttaisivat edistymään luvuissa. Opettaja olikin piirtänyt ikkunaan kolme sisäkkäistä ympyrää, sanonut että tuli tehdä kolme ympyrää otsaan, lausua samalla Niemeen Isän ja Pojan ja Pyhän Hengen ja lukea kolme kertaa isämeitä. Oli liikkunut huhuja, että Enrot oli todella kovin nopeasti edistynyt luvuissaan. Tätä lyseolainen ei kuitenkaan suostunut tunnustamaan magian ansioksi, vaan selitti olleensa ahkera.⁶⁰

⁵⁷ Scheible, J.: Das Kloster, 3. osa, 564—591. *Pseudo-Agrippasta* ks. myös Peuckert 1956, 127—135. Kirjan sisällöstä on suuri osa otettu Agrippalta. Peuckertin kannanotto tulee lähelle Forstadiuksen mielipidettä: Das vierte Buch der »Weisheit« Agrippas brachte das alles wieder herauf, was De occulta Philosophia verworfen hatte und fortgetan: eine verunreinigte Magie.

⁵⁸ 11. 6. 1655, X 17, 441; *Schybergson* 1923, 23.

⁵⁹ 3. 11. 1655, X 17, 607—607v.

⁶⁰ *Ibid.* 606v—607.

Arvid Forstadius, maisteri ja prosessin aikana kreikan kielen lehtori Viipurin lyseossa, oli joutunut varsin arkaluontoiseen tilanteeseen. Vastahyökkäykset olivat välttämättömiä. Hän esitti tuomiokapitulin todistuksen, jonka mukaan Enrot oli aluksi esittänyt magiakirjojen alkuperästä vallan toisenlaisen version. Huhtikuussa oli lyseolainen näet sanonut, että oli saanut yhden kielletyn kirjoituksen kirjanpitäjä Daniel Niilonpoika-vainajan luota; toinen oli kuulunut Savosta olleelle kirjurille, joita hän oli ottanut sen salaa. Forstadiusen hän oli kokonaan vapauttanut ja kieltänyt itse käyttäneensä maagisia ohjeita. Myöhemmin hän oli kuitenkin puhunut ristiin: sanonut Forstadiusen neuvoneen häntä ja yrittäneensä todella saada rahaa.⁶¹

Yritykset saada Johanneksen puheet epäilyttävään valoon eivät täysin onnistuneet. Nuorukaisella oli näet vastaveto valmiina. Hän sanoi, ettei ollut Forstadiusen nimenomaisesta pyynnöstä maininnut tästä mitään ja sen vuoksi puhunut kirjanpitäjästä. Hän oli tuonut kapituliin kirjan nähtäväksi. Mutta kun kuulustelijat olivat nähneet, »ettei se kirja sisältynyt mitään muuta kuin kaikenlaisten kasvien voimista, pyysivät he häntä yhä ankarammin sanomaan totuuden».⁶² Kuulustelun jäukeen hänet oli vangittu. Forstadius oli tullut vankilaan, pyytänyt vaikenemaan hänestä ja selittänyt, että silloin he selviäisivät molemmat hyvin. Mutta myöhemmin oli kuitenkin alettu puhua hänen rankaisemisestaan, ja hän oli saanut olla vankilassa pari viikkoa. Silloin hän oli tunnustanut sen, mitä sittemmin raastuvassakin. Tällöin »asiasta luovuttiin (tuomiokapitulissa) heti, ja hänen kättään puristivat kaikki, jotka tuomiokapitulissa istuivat. Mutta siitä alkaen on M. Arvid pyrkinyt siihen, että hän saisi jonkin rangaistuksen, jotta hänet todettaisiin osalliseksi asiaan, ja M. Arvid vapautettaisiin.»⁶³

Enrotin puheet alkoivat käydä kiusallisiksi jo koko tuomiokapitulille. Myöhemmin poika otti asiaan mukaan vielä Viipurin piispan Petrus Bjugin: Enrot selitti, että lopullinen sovinto oli tehty sairaan piispan vuoteen ääressä. Vain Forstadius oli edelleen ollut asiasta tuohduksissaan ja halunnut saada hänelle rangaistuksen.⁶⁴

Forstadius kielsi jyrkästi, että tuomiokapitulissa olisi pyritty sovintoon Enrotin kanssa.⁶⁵ Silti hän oli joutunut vähitellen tekemään myönnytyksiä, tunnustamaan että oli pitänyt hallussaan magiakirjallisuutta. Hän puolusti menettelyään sanomalla, että »sellaisia kirjoja on monella miehellä hyvän ja pahan välisen eron oppimiseksi ja paholaisen petosten välttämiksi

⁶¹ Forstadiusen henkilötietoja: *Alopaeus* 1807, 246; 3. 9. 1655, X 17, 569—570.

⁶² 22. 9. 1655, X 17, 574—575. Myöhemmin Enrot selitti tästä kirjasta, että se oli »en Örtbook på Svenska», *Alopaeus* 1807, 253. Sellaisia ilmestyi Ruotsissa useita 1500- ja 1600-luvuilla. *Lindroth* 1943, 41 ja passim.

⁶³ 22. 9. 1655, X 17, 575.

⁶⁴ 3. 11. ja 5. 11. 1655, X 17, 609—610.

⁶⁵ 10. 11. 1655, X 17, 615.

seksi». Moni omisti kalvinistisia ja katolisia kirjoja, mutta tästä ei voitu päätellä, että omistaja tunnusti näitä oppeja. Mitään praksista hän ei ollut harjoittanut, ei myöskään neuvonut Enrotille. Tämä oli ottanut kirjat hänen tietämättään.⁶⁶

Enrotin mukaan oli oktavo-*Kabbalassa* — jonka hän sanoi laadituksi Forstadiuksen käsialalla — ollut prof. Stodiuksen nimi kokonaan ja eräiden ylioppilaiden nimistä alkukirjaimet.⁶⁷ Kvarto-*Kabbalan* Forstadius oli saanut 1652 Stodiukselta.⁶⁸ Viimeksi mainitulla oli siten todella magiakirjallisuutta ja kiinnostusta sitä kohtaan. Seikka osoittaa myös, että nime-tön ilmiantaja 1653 ei ollut temmannut väitteitään aivan tuulesta. Forstadius oli 1653 promovoitujen maistereiden juokossa.⁶⁹ Hänen kiinnostuksestaan magiakirjallisuutta kohtaan ei jää epäilystäkään. Tässä yhteydessä kannattaa ehkä mainita hänen 1652 esittämänsä Pro Gradu *Theoremata quaedam philosophica*, jonka hän oli itse laatinut.⁷⁰ Magian kannalta siihen sisältyy ainakin yksi⁷¹ mielenkiintoinen teesi: »Enkelit ovat aineettomia ja ruumiittomia». Forstadius vetoaa väitteensä tueksi useihin raamatunkohtiin, joissa enkeleita sanotaan hengiksi (esim. Luk. 8: 2), ja hengillä ei puolestaan ole luita eikä lihaa. »Kerrotaan myös joukon demoneja olleen yhdessä henkilössä. Mutta kuka pystyy väittämään näin, jos demonit ovat ruumiillisia?» Mikäli ne olisivat ruumiillisia, niillä olisi myös paino, eivätkä ne silloin kykenisi läpäisemään esteitä. Mutta itse asiassa ne kuitenkin pystyvät mm. lähtemään suljetusta paikasta.⁷²

Itse aiheessa ei luonnollisesti ole mitään kummastuttavaa; enkelit olivat 1600-luvulla varsin usein disputatioiden kohteena. Mutta siitä huolimatta ei ole vailla mielenkiintoa, että Forstadius oli valinnut sen teoreemiensa joukkoon ja siten pohtinut demoniseen magiaan läheisesti kuuluvaa seikkaa myös virallisessa yhteydessä.

Turun tapahtumat olivat heijastuneet myös Viipurissa ja saaneet Forstadiuksen — Enrotin mukaan — varpailleen. Lyseolainen kertoi näet, että »kerran illalla oli M. Arvidin luona ollut eräs Valentin-niminen ylioppilas,

⁶⁶ 3. 11. 1655, X 17, 608—608v.

⁶⁷ Ibid. 607v.

⁶⁸ 7. 5. 1656 KP II, 52.

⁶⁹ *Renvall* 1882, 4; *Schybergson* 1923, 16.

⁷⁰ Disp. inaug. theoremata quaedam philosophica (Praes. A. Thauvonio, resp. A. Forstadio) 1652. Dedikaatiossa Forstadiuksen nimen alla: Author et Resp.

⁷¹ HYK:n kappale on epätäydellinen.

⁷² Theoremata ... theorema III: »... Legio etiam Daemonum legitur fuisse in uno homine. Verum qui possent hoc stare, si daemones essent corporei? Et 2. si Angeli essent corpora et proinde materiales, tum haberent etiam quantitatam et sic essent impenetrabiles, nec possent naturaliter esse plures in eodem ubi; At antecedens absurdum est, nam Angeli in carcere undiquaq. clauso possunt comparere, ibiq. sui praesentiam exhibere...»

joka oli sanonut, että Turussa oli syntynyt suuri meteli sellaisista (magia-)kirjoista». Forstadius oli samana iltana kertonut jutun Enrotille ja käskenyt säilyttää kirjansa hyvin.⁷³

Ylioppilas Valentin saattaa olla sama henkilö, josta oli puhuttu Turun akatemian konsistorissa mustan magian yhteydessä (ks. s. 115). Joka tapauksessa Enrotin antama tieto oli Forstadiukselle epäedullinen; se toi jälleen uuden konkreettisen ja senvuoksi todelta tuntuneen osoituksen hänen magiaharrastuksistaan. Tilannetta vaikeutti edelleen muuan Viipurissa kotiopettajana toiminut ylioppilas Jonas Andrae, jolla oli suhteita Forstadiuksen lähipiireihin ja joka kertoi epäilevänsä vahvasti, että tämä käytti maagisia keinoja.⁷⁴

Juttu oli Viipurin raastuvanoikeuden kannalta epätavallinen, eikä sillä ollut käytössään ennakkotapauksia.⁷⁵ Asian teki lisäksi arkaluontoiseksi Enrotin väitteet tuomiokapitulin menettelystä, pyrkimyksestä suojella Forstadiusta. Edellä sanotusta voidaan jo havaita, että oikeus saattoi harmita asiaa seuraavien näkökohtien perusteella: ensinnäkin magiakirjallisuuden *hankkiminen* ja *hallussapito*, toiseksi magiakeinojen *käyttö*, kolmanneksi ko. tietojen ja taitojen *välittäminen/opettaminen* muille ja lopulta mahdolliset *vahingot*, jotka näistä puuhista olivat seuranneet.

Forstadius myönsi vain ensimmäisen, eikä oikeus vahvoista epäilyksistään huolimatta katsonut todisteiden riittävän juuri osoittamaan muuta. Mutta Forstadiuksen väitettä, että magiakirjallisuutta oli luvallista pitää hallussaan, samoin kuin oli luvallista omistaa vieraan uskonsuunnan kirjoja, ei hyväksytty: »... siinä on suuri ero.»⁷⁶ Päätöksessä katsottiin toteennäytetyksi, että Forstadiuksella ja Enrotilla oli ollut hallussaan kiellettyjä kirjoja ja keskusteluja niistä, »mikä on ateismia» ja vastoin kuninkaanvakuutusta v:lta 1654. Mutta koska tämänluontoisista asioista ei ollut mitään määrättyä lakia siihen tapaan kuin »noitamiehistä, manaajista, mustan magian harjoittajista» jne., alistettiin juttu Turun hovioikeuden ratkaistavaksi. Anna Pietarintytär vapautettiin Forstadiuksen kunnianloukkasyytteenstä.⁷⁷

...

⁷³ 3. 11. 1655, X 17, 610. Vrt. *ibid.* 10. 11. 1655, 614.

⁷⁴ 5. 11. 1655, X 17, 611.

⁷⁵ Vrt. *Schybergson* 1923, 21.

⁷⁶ 20. 11. 1655, X 17, 629—629v.

⁷⁷ 5. 12. 1655, X 17, 634v—635. Raastuvanoikeus saattoi menettelynsä tueksi vedota seuraavaan 25. 6. 1655 annettuun säädökseen uskonnon oikeasta harjoituksesta: Joka uskaltaa »sanoin tai teoin pilkata tai panetella Jumalaa, hänen pyhää sanaansa ja meidän kristillistä jumalanpalvelustamme, hänen tulee ... kärsiä rangaistus lain mukaan, tai ellei sellaisesta rikoksesta ole säädetty tiettyä lakia, tulee asia jättää meidän armolliseen päätökseemme». *Schedeman* 1706, 311.

Seuraavana vuonna maaliskuussa Turun hovioikeus otti jutun käsiteltäväksi.⁷⁸ Tässä ei ole mitään syytä toistaa sitä, mikä oli käynyt ilmi jo Viipurissa. Sekä Enrot että Forstadius olivat paikalla ja pysyivät väitteissään.⁷⁹ Sensijaan mukaan tuli uusia piirteitä, joihin on syytä puuttua. Turun koulun rehtori oli löytänyt teineiltä nekromantisen kirjan. Hovioikeus pyysi häntä tuomaan sen nähtäväksi. Kyseessä oli käsin tehty jäljennös, jonka omisti teini Petrus Matthiae Tammelasta; tämä kertoi jäljentäneensä sen seitsemän vuotta aikaisemmin teini Jeronymus Matthiaelta, joka oli käynyt Porin koulua ja nyt jo kuollut. Kirjoitusta näytettiin Enrotille, joka sanoi sen muistuttavan jossain määrin hänen ottamaansa oktavokabbalaa, mutta tämä ei kuitenkaan ollut kaikkien ympäröiden ja kuvioiden suhteen samanlainen eikä siinä myöskään ollut nimeä *Kabbala*.⁸⁰

Tietoja kielletyistä kirjoista ilmaantui vielä lisää. Rykmentinkirjuri Riiasta Erik Swingen kertoi hovioikeudessa, että oli nähnyt entisellä isännällään lainlukija *Martti Simonpojalla* saksankielellä painetun kirjan nimeltään *Cristopher Vagnerus Doctoris Faustii discipulus*. Siinä oli ollut monia kuvioita ja ympyröitä. Swingen selitti halunneensa heittää kirjan tuleen, mutta isäntä oli kieltänyt ja sanonut, että se kuului Maisteri Martinukselle (= Stodiukselle).⁸¹

Kyseinen kirja oli ilmestynyt ensi kerran 1593; sen tekijä on tuntematon. Teos sisälsi jotensakin »liukuvasti» sekä luonnollista että demonista magiaa, kertoi Faustin oppilaan Vagnerin vaelluksista ja opeista. Sen tekijä on ollut uusplatonistinen ajattelija, joka on käyttänyt varsin monipuolisesti 1500-luvun lopulla olemassa ollutta magiakirjallisuutta.⁸² Koska teoksen merkitys on Suomen perspektiivistä katsoen ilmeisesti ollut vähäinen, ei sen sisältöön tässä ole syytä tarkemmin puuttua.

Kuulusteltavaksi kutsuttu Martti Simonpoika kielsi jyrkästi, että olisi ollut tekemisissä Stodiuksen kanssa ja lainannut häneltä kirjan. »... mutta sanoi nähneensä kirjan nimeltään Michaël Paletz ylioppilas Simon Clementiksen luona, joka nyt on pappina ja asuu Orivedellä ja jonka luona kirja on vetelehtinyt penkeillä, sekä että hänellä itsellään on ollut tohtori Faustin historia.» Swingen pysyi kuitenkin lujasti väitteessään.⁸³

Hovioikeuden kannalta asiassa oli näkökohtia, jotka eivät olleet vaikuttaneet Viipurissa samassa määrin. Tapaus osoitti jälleen kerran, että Suo-

⁷⁸ *Alopaeus* 1807, 246—261 on julkaissut pöytäkirjat — alkuperäisiä ei enää ole — »sanasta sanaan». Joitakin poistoja hän näyttää kuitenkin tehneen.

⁷⁹ *Alopaeus* 1807, passim.

⁸⁰ *Ibid.* 17. 4. 1656, 250—252.

⁸¹ *Ibid.* 250. Swingenistä ks. myös KP I, 176.

⁸² *Peuckert* 1967, 101—114. Teoksen on painanut *Scheible: Das Kloster*, 3. osa, 1—186 v:ltä 1714 olevan painoksen mukaan.

⁸³ 25. 4. 1656. *Alopaeus* 1807, 257—258.

nessa luettiin kiellettyjä kirjoja. Tämän seikan tajuttiin ajan maineestaan kiinni pitävissä korporaatioissa heittävän varjon myös niihin. Senvuoksi tuli maa kerta kaikkiaan puhdistaa kielletyistä kirjoista. Hovioikeus kehoittikin rehtori Nycopensista kuulustelemaan teinejä, oliko heidän hallussaan »paholaisen kirjoja, jotta tämä synty voitaisiin rangaista ja tämä kansakunta (nation) vapauttaa sellaisesta pahasta huhusta».⁸⁴ Pinnalle oli jälleen pyrkimässä samantyyppinen tekijä, joka oli sävyttänyt edellä mainittua ilmiantokirjettä 1653.

Ainoa mistä kuitenkin oli päästy keskeisessä asiassa selvyyteen, oli että Forstadiuksella oli ollut magiakirjoja. Mutta tätä linjaa näytti olevan syytä jatkaa eteenpäin. Forstadius oli saanut yhden kirjan Stodiukselta, kuten hän itsekin tunnusti,⁸⁵ Swingen puolestaan väitti, että Martti Simonpoika oli lainannut magiakirjan Stodiukselta. Langat näyttivät siten johtavan tähän jo ennestään magiasyytteessä olleeseen professoriin. Senvuoksi päätettiin kirjoittaa varakansleri Petraeukselle ja pyytää, »että hän antaa tutkia M. Stodiuksen kirjaston, löytyykö sieltä joitakin kiellettyjä Nekromantisia kirjoja». Samalla lähetettiin kopio hovioikeuden pöytäkirjasta.⁸⁶ — Neljää päivää aikaisemmin oli hovioikeudesta lähtenyt Viipurin raastuvan-oikeudelle pyyntö tarkastaa Forstadiuksen kirjasto. Etsintä jäi tuloksettomaksi.⁸⁷

...

Hovioikeuden kirje Petraeukselle antoi sysäyksen toiseen oikeudenkäyntiin Stodiusta vastaan.⁸⁸ Toukokuun alussa 1656 otettiin akatemian konsistorissa jälleen esiin kopio sitoumuksesta, jonka Ericus Kyrksletten-siksen väitettiin antaneen Stodiukselle (ks. s. 98). Samoin luettiin hovioikeuden pöytäkirja, josta ilmeni, että Stodius oli lainannut Forstadiukselle *Kabbalan*, jossa oli ollut tämän ja eräiden ylioppilaiden nimet.⁸⁹

Stodius selitti kirjan lainaamisen Forstadiukselle seuraavasti. Vuonna 1652 Forstadius oli ollut Turussa ja näyttänyt hänelle 12-kokoisen *Kabbalan* lehtiä.⁹⁰ Hän oli sanonut omistavansa itsekin sellaisen ja Forstadiuksen pyynnöstä näyttänyt Paletzin *Kabbalaa* ja lainannut sen illaksi tälle. Seuraavana päivänä hän oli mennyt Lietoon. Sillä välin Forstadius oli lähtenyt takaisin Viipuriin, ottanut kirjan mukaansa ja ilmoittanut myöhemmin, että oli polttanut sen. Stodius sanoi saaneensa kirjan Eskil Laurentiukselta

⁸⁴ 17. 4. 1656. Ibid. 252.

⁸⁵ Esim. 17. 4. 1656. Ibid. 254.

⁸⁶ 25. 4. 1656. Ibid. 258.

⁸⁷ 26. 4. 1656. X 17, 726—726v.

⁸⁸ *Schybergson* 1923, 31.

⁸⁹ 2. 5. 1656. KP II, 51. Nimet olivat siten myös »kvartossa».

⁹⁰ Tämän *Kabbalan* Forstadius selitti hovioikeudessa löytäneensä enonsa kirjojen joukosta. 17. 4. 1656, *Alopaeus* 1807, 254.

(ks. s. 98) ja tämä puolestaan »eräältä kollegalta, *Mikael Kollaiselta*». Kollainen oli myös tilannut »sellaisia kirjoja» hänen nimissään Lyypekestä, mistä hänellä oli Niuceniuksen todistus.⁹¹

Pöytäkirjoissa ei mainita, toiko Stodius todistuksen nähtäväksi. Sen avulla hän olisi saattanut jatkaa »ketjua» edelleen. Mutta sekään ei tietysti olisi poistanut tosiasiaa, että hän oli lainannut *Kabbalan*. Myös yllä mainittu sitoumus alkoi käydä hänelle hankalaksi. Kuten ensimmäisen prosessin aikana hän nytkin selitti opettaneensa Ericukselle vain luonnollisia asioita. Myös ne saattoivat olla salaisia, eikä niitä kuka tahansa heti osannut. Konsistorissa hämmästeltiin, mistä syystä ankara sitoumus oli ollut tarpeen. Syytetty ei enää kieltänyt ottaneensa sitä, vaan antoi kierteleviä vastauksia.⁹²

Konsistori katsoi käyneen ilmi, että Stodius oli virkansa vastaisesti ottanut sitoumuksen. Samoin hän oli lainannut *Kabbalan*, josta itse tunnusti olleen pahoja seurauksia. Lisäksi Stodius »hankkii, lukee sellaisia kirjoja ja hänellä on halua niihin». Näin hän oli tullut huonoon maineeseen, mikä kohdistui hänen kauttaan myös akatemiaan. Senvuoksi hänet suljettiin pois konsistorin istunnoista ja akateemisista juhlamenoista, hän ei saanut osallistua akateemisiin harjoituksiin, toimeenpanna tutkintoja ja menetti penkkinsä kirkossa. Tämä yksimielinen päätös alistettiin kansleri Brahen »harkintaan ja päätettäväksi».⁹³

Päätös oli ankara; lopullisena päätöksenä se olisi merkinnyt Stodiuksen erottamista virastaan. On muistettava, että sysäys prosessiin oli lähtenyt hovioikeudesta, jossa Stodiusta pidettiin »pahan alkujuurena». Maine, josta hovioikeus piti kiinni, oli yhtä tärkeä myös akatemialle. Sen oli nyt osoitettava, että siellä oltiin valmiita puuttumaan lujin ottein magiaharrastuksiin.

Mutta Stodiusta saatettiin myös vahvoin perustein epäillä. Kirje, jossa konsistori tiedotti kanslerille oikeudenkäynnistä, osoittaa, että kuulustelussa oli tullut esiin muutakin kuin mitä on otettu konsistorin pöytäkirjaan.⁹⁴ Oli puhuttu laajasti myös maagisten temppujen seurauksista. Kirjeen mukaan Stodius oli tunnustanut, että niistä oli seurannut pahaa avio puolisoille. Ericus Kyrkslettensis oli tullut heikkopäiseksi. Lisäksi Andreas Johannis — hänestä pöytäkirjassa ei ole mitään — oli syyttänyt Stodiusta maagisten ohjeiden antamisesta. Tämän ohella esitettiin sama kuin pöytäkirjaan otetussa päätöksessä. Konsistori korosti kanslerin auktoriteettia: »... niin hänelle (Stodiukselle) sanottiin, että hän pysyttelee poissa konsis-

⁹¹ 7. 5. 1656. KP II, 52. Niucenius saattaa merkittä Jöns Kurjen (Turun hovioikeuden presidenttinä 1631—1652) kotipappia Niureniusta, ks. *Schybergson* 1923, 8 ja nootti 2.

⁹² 2. ja 5. 7. 1656. KP II, 51—53.

⁹³ 7. 5. 1656. KP II, 53.

⁹⁴ 2. 5. 1656. *Handlingar till upplysning i Finlands Kyrko-Historie*, utg. af J. Tengström (Handlingar, Tengström) 2, 73.

torista . . . jonkin aikaa ja Teidän . . . päätökseenne ja mietintöönne saakka tässä asiassa.»⁹⁵ Kanslerille tunnustettiin siten selvästi päätösvalta.

Brahen päätös oli vapauttava.⁹⁶ Ei ollut päteviä todisteita siitä, että Stodius olisi käyttänyt väärin nekromantisia kirjoja. Hän oli vanha mies, joka oli aina elänyt hiljaisesti ja kunniallisesti, hoitanut opettajan ja papin virkansa hyvin. Kabbalistisen kirjan pitkäaikainen hallussapito ei voinut olla sinänsä rangaistavaa. Tässä Brahe vetosi samaan analogiaan kuin Forstadius Viipurissa: » . . . harvoin löytyy jokin suuri kirjasto, jossa ei ole sellaisia kirjoja; ei pidä myöskään heti päätellä, että se joka omistaa luvattoman kirjan, on sitä väärinkäyttänyt; muutoinhan pitäisi myös samalla tavoin rangaista jokaista ja tuomita jokainen, jolla on hallussaan kerettiläinen kirja.» Kirjan lainaaminen toiselle ei osoittanut, että tätä olisi kehoitettu käyttämään sitä. Mutta sen, jonka todettiin niin tehneen, tuli saada ankara rangaistus.

Myöskään Stodiuksen ottamaksi väitetty sitoumus ei todistanut Stodiusta vastaan; siinähan ei puhuttu mitään Jumalan tai uskonnon vastaista. Hän yhtyi Stodiuksen esittämään näkökohtaan: myös luonnollista magiaa, kemiaa ym. harjoitettiin salassa. Brahe oli siten taipuvainen uskomaan Stodiuksen tarkoituksiperät puhtaiksi.

Konsistori oli vedonnut kirjeessään Brahelle siihen, että Stodius oli käytöksellään saattanut akatemian huonoon maineeseen. Rangaistus oli annettu sen puhdistamisen vuoksi. Kansleri oli jyrkästi toista mieltä keinon oikeellisuudesta: akatemian maine ei puhdistunut siitä, että teologian professori — Stodius oli 1654 siirtynyt teologiseen tiedekuntaan⁹⁷ — erotettiin. Päinvastoin olisi tämä tuottanut akatemialle halveksuntaa. Näin ollen oli juttu hiljaisesti haudattava ja Stodiuksen oikeudet ja kunnia palautettava.

Brahen päätöksen taustaa voi etsiä moneltakin suunnalta. Konsistorin esittämät näkökohdat eivät selvästikään vakuuttaneet häntä juridisessä mielessä. Hän tunsikin henkilökohtaisesti Stodiuksen ja oli muodostanut miehestä oman käsityksensä. Mielenkiintoisempi kysymys on se, missä määrin kansleri tunsikin henkilökohtaisesti magiakirjallisuutta. Kirje osoittaa, ettei hän ainakaan pitänyt sen lukemista rangaistavana. Hän oli kyllä ortodoksinen kristitty, mutta kiinnostunut silti ainakin luonnonfilosofiasta. Kronikassa Brahe-suvusta — kansleri oli nähtävästi osallinen sen syntyyn — kerrotaan v:n 1640 kohdalla, että hän oli kiinnostunut »astronomisista harjoituksista, joihin hän enimmäkseen käyttää vapaahetkensä . . . (ja) hänellä on taivaankappalten liikkeistä ja itse taivaankappaleista omia perusteltuja mielipiteitään». Hän yritti myös saada astronomian Turun akatemiaan oppi-

⁹⁵ Ibid.

⁹⁶ 20. 6. 1656. PBB I, 289—290.

⁹⁷ Schybergson 1923, 18.

aineeksi.⁹⁸ Brahe oli kiinnostunut myöskin komeetoista, kuten näkyy hänen kirjeenvaihdostaan.⁹⁹

Ne vähäiset tiedot, jotka edellä on esitetty Brahen intellektuaalisista kiinnostuksista, eivät luonnollisesti vielä sano paljoakaan. Mutta mielenkiintoinen tosiasia joka tapauksessa on, että Brahen elämästä on pitkähköltä ajalta osoitettavissa aikakaudelle epätavallisen skeptinen suhtautuminen demoniseen magiaan ja noituuteen. Kannattaa muistuttaa mieleen seikka — jonka olen johdannossa esittänyt — että yli kymmenen vuotta Stodiuksen toisen oikeudenkäynnin jälkeen hän yritti hillitä noitaprosesseja Ruotsissa.

Kanslerin päätöksen johdosta syntyi ainakin kaksi vastausta, jotka omalla tavallaan valaisevat tapahtumakulkua ja osapuolten motiiveja. Stodius lähetti kiitoskirjeen.¹⁰⁰ Hän selitti aikoneensa jo konsistorin kirjeen mukana lähettää omansa ja vakuuttaa syyttömyyttään. Mutta aie oli rauennut, koska »sellainen odottamaton (!) soimaus» oli hänet hämmentänyt ja koska hän toisaalta oli päättänyt jättää asian Jumalan ratkaisuun. Konsistori oli nyt palauttanut hänen kunniansa »iloisesti ja onnitellen». Itse asiassa häntä ei oltu erotettu millään päätöksellä (Sententiam) vaan ainoastaan yksityisesti neuvottu pysyttelemään syrjässä kanslerin vastaukseen saakka, »minkä minä myös sairaalloisuuteni tähden olen kauan aikaa aina tähän saakka ollut pakotettu tekemään».

Mikäli Stodiuksen antamat tiedot pitävät paikkansa, on konsistori saatanut laatia virallisen päätöksensä pöytäkirjoihinsa vasta kanslerin annettua lopullisen tuomion. Konsistorin menettelyä olisi ohjannut silloin halu osoittaa »ulospäin» päättäväisyyttään; sen olisi osoittanut ankara tuomio pöytäkirjoissa.¹⁰¹ On hyvin mahdollista, että asia on näin. Mutta varmaa on myös, etteivät professorit toimineet pelkästään »julkisivun» säilyttämiseksi. Tämä näkyy eräästä konsistorin kirjeestä, joka on ollut tarkoitus lähettää kanslerille tämän antaman päätöksen jälkeen.¹⁰² Brahen kirje ja päätös olivat tavallaan olleet moite konsistorille; se oli toiminut virheellisesti. Konsistorin vastauksessa onkin puolusteleva sävy. Päätökseen oltiin sen taholla »aivan tyytyväisiä». Stodius oli heti palautettu arvoonsa, josta hänet olikin vain pidätetty (suspenderat) kunnes kanslerin päätös olisi saapunut. »Ja koska Turun kuninkaallinen hovioikeus syytti häntä niin suuresti ja meidän ei vähimmässäkään määrin pidä näyttää puolustavan sellaisia luvattomia keinoja, hän M. Martinus ei myöskään saa tulevaisuu-

⁹⁸ *Schybergson* 1923, 39.

⁹⁹ PBB I, 112—113 (Andreas Thuroniukselle 14. 4. 1665).

¹⁰⁰ 26. 6. 1656. PBB II: 1, 79.

¹⁰¹ Vrt. *Schybergson* 1923, 34 ja nootti 2.

¹⁰² 30. 6. 1656. Bref-Copien och några original-expeditioner för 1642—1762, HYK. Kirje ei sisälly laitokseen PBB; ei ole varmaa, onko sitä ollenkaan lähetetty. Mutta konsistorin motiivien osoittajana ei tämä seikka nähdäkseeni kirjeen arvoa alenna.

nessa pahentaa nuorisoa sellaisten kiellettyjen kirjojen välittämisellä, että me silloin olemme häntä *varoituksiksi* jonkin verran *pelästyttäneet*, otaksumme me näinmuodoin saavamme anteeksi.»¹⁰³

Selvemmin ja laajemmin kuin mistään muusta dokumentista tästä kirjeestä näkyy akatemian konsistorin vaikuttimet prosessissa: toisaalta toimittiin vahvan *painostuksen* alaisena, painostuksen, jota johti hovioikeus ja jonka tarkoituksena oli saada syntymään muita pelästyttävä rangaistus. Siten katsottiin voitavan vieroittaa ylioppilaat ja muut pois magiakirjallisuudesta ja »kansakunnan» maine pelastetuksi. Ja toisaalta konsistori, vaikka olikin lojaali Stodiusta kohtaan, itsekin jossain määrin jakoi hovioikeuden mielipiteen. Stodius oli ollut *varomaton*, häntä tuli hieman pelästyttää.

Brahen antama päätös Stodiuksen jutussa toimi vuorostaan *prejudikaattina* ratkaistaessa hovioikeudessa Forstadiuksen asiaa. Mies oli erotettu jo 1655 lehtorin ja papin virastaan. Kun hovioikeus ei näyttänyt pitävän kiirettä tuomion annossa, kirjoitettiin Viipurin tuomiokapitulista lokakuussa 1656 valtaneuvostolle ja tiedusteltiin, mitä Forstadiuksen suhteen tuli virkojen kannalta tehdä. Tiedusteluun ei kuitenkaan saapunut vastausta.¹⁰⁴ Tällöin Forstadius, jolle tilanne alkoi luonnollisesti käydä sietämättömäksi, kirjoitti talvella 1657 hovioikeuteen ja pyysi asian ratkaisua. Pyynnön johdosta annettiinkin *välipäätös*, jossa todettiin, ettei Enrot ollut täysin pystynyt todistamaan Forstadiuksen informoineen häntä nekromantisissa taidoissa. Forstadius oli palautettava entiseen asemaansa, kunnes lopullinen päätös tehtäisiin, »etenkin ja koska M. Martinus Stodius, jolla sellaisia luvattomia kirjoja on ollut ja joka on lainannut niitä Forstadiukselle, on virassaan».¹⁰⁵

Hovioikeudessa ei varmaankaan oltu tyytyväisiä ratkaisuun. Oli osoitettu, että Suomessa liikkui magiakirjoja. Jotain konkreettista olisi pitänyt tehdä »kansakunnan» maineen puhdistamiseksi. Mutta jutun outouden takia ei hovioikeus kuitenkaan katsonut voivansa ratkaista sitä itse. Säädös, johon vedoten Viipurin raastuvanoikeus oli lähettänyt jutun ratkaisemattomana edelleen,¹⁰⁶ antoi myös hovioikeudelle tilaisuuden tiedustella korkeampaa mielipidettä. Toukokuussa 1657 lähetettiin valtaneuvostolle ja

¹⁰³ Ibid.: »Och emedan han war så högeligen anklagad af den kongl. hofrätten i Åbo, och oss bör icke thet ringaste synas defendera sådana olofliga konster, han ock M. Martinum må framdeles icke förarga ungdomen med sådana förbudne böckers communication, att vi då honom till en *warnagel* hafwom något *skrekt*, förmode wi att wi therutinna äro ursektade.» (*Kurs*. tässä).

¹⁰⁴ 10. 10. 1656. Wiborgs konsistorii underd. skrivelser till K. M. SRA; *Leinberg*, K. G.: *Handlingar rörande Finska skolväsendets historia (Leinberg: Handlingar) III*, 75.

¹⁰⁵ 9. 2. 1657. *Alopaeus* 1807, 259: »... hälst och emedan M:r Martinus Stodius, som sådane oloflige böcker haft och Forstadio lähndt haffver, sitter wid sin function.»

¹⁰⁶ Ks. s. 123 nootti 77.

Turun hovioikeuden Ruotsissa oleskelleelle presidentille Erik Gyllenstierna Carlssonille tiedustelu, miten tuli menetellä. Stodiuksen välityksellä oli »joitakin luvattomia kirjoja ja maagisia taitoja tullut tässä maassa nuorison keskuuteen». Mitä asiassa oli tehtävä, »jotta sellaista puuhaa voitaisiin ohjata ja se estää ja oikeutta varjella, missä jotain jälkipuhetta tulevaisuudessa tapahtuisi; sillä kuten on kuultu, ovat varsin monet tulleet kärsimättömiksi asian johdosta...». Oli mahdollisesti tiedusteltava kuninkaan mielihalua.¹⁰⁷

Kirje osoittaa, että hovioikeudessa edelleen tunnettiin huhujen paine. Mistä suunnasta paine tuli, ei ole tiedossani. Ainakaan valtaneuvostossa ei juttu herättänyt paljoakaan virallista huomiota. Hovioikeuden kirje esitettiin siellä heinäkuussa ja käsittely lykättiin siihen, kunnes olisi saatu kirjallinen selonteko tapauksesta.¹⁰⁸ Kerta on kuitenkin ainoa, jolloin valtaneuvoston pöytäkirjat mainitsevat jutun.

Hovioikeuden antamasta välipäätöksestä huolimatta Forstadiuksen asema oli huono; hän ei saanut palkkaansa. Hovioikeus lähetti maaliskuussa 1658 käskyn komentaja Gustav Hornille avustaa Forstadiusta vaikeuksissa.¹⁰⁹ Tällaiset ratkaisut olivat tietysti tilapäisiä ja eivät ehkä kovinkaan tehokkaita. Kun valtaneuvosto ei näyttänyt olevan asiasta kiinnostunut, katsoi hovioikeus lopulta parhaaksi antaa päätöksen oman harkintansa mukaan. Tuomio noudatteli välipäätöksessä esitettyjä suuntaviivoja. Enrot ei ollut pystynyt täysin todistamaan, että Forstadius olisi lainannut hänelle kiellettyjä kirjoja tai neuvonut kiellettyjä taitoja. Edelleen oli Stodius, »joka sellaisten kirjojen jakamiseen ja välittämiseen on itse alku ja syy», moitteita virassaan. Forstadius oli jutun tähden kärsinyt jo paljon. Hänelle oli annettava virkansa takaisin.¹¹⁰

Vapauttavasta päätöksestä huolimatta oli Forstadius saanut kalliisti maksaa kiinnostuksestaan magiakirjallisuuteen. Loppuelämänsä hän kuitenkin sai hoitaa lehtorin ja papin virkojaan. Vuonna 1659 hän siirtyi toiseksi teologian lehtoriksi.¹¹¹ — Virallisessa mielessä olivat syytökset ateismista siis kaikonneet. Kahdeksaa vuotta myöhemmin hän haki turhaan Porvoon kaupungin pastoraattia,¹¹² mutta pääsi 1672 Muolaan kirkkoherraksi.¹¹³

¹⁰⁷ Tengström, J.: Vitam Rothovii (1796), 84—85: »... på det sådant förargerligt förehafvande kunde blifwa styhrdt och hindradt och Rätten exkuserat, där något eftertah framdeles skee kunde; ty såsom man ehfarit hafwer, är icke fåå blefwne otolige dærfwer...» Vrt Alopaeus 1807, 260; Schybergson 1923, 40—41.

¹⁰⁸ 18. 7. 1657. Svenska Riksrådets protokoll 1657. Genom W. Enblom. Handlingar rörande Sv. Historia, B-serien (1929), 209.

¹⁰⁹ 6. 3. 1658. Alopaeus 1807, 260.

¹¹⁰ 22. 5. 1658. Alopaeus 1807, 261.

¹¹¹ Ibid. 260.

¹¹² 24. 3. 1667. Wiborgs konsistorii underd. skrivelser till KM. SRA.

¹¹³ Alopaeus 1807, 261.

Vuonna 1678 hän oli jälleen ehdolla Porvoon seurakuntaan, mutta Viipurin piispan Abraham Thauvoniuksen mielestä hän oli välttämätön opettajana ja tuomiokapitulissa.¹¹⁴ Forstadius — hän kuoli 1683¹¹⁵ — oli siten loppuelämänsä virallisesti vapaa magiahuhuista.¹¹⁶ Mutta tuskin voidaan tästä päätellä, että myös epäviralliset huhut olisivat loppuneet; niillä oli suuri taipumus »liimautua» lujasti kohteeseensa.

...

Kuten edellä olen maininnut, syntyi po. magiaprosessien sarja Helsingissä Anders Werkellin ilmiannettua kirjurinsa Simo Martinpojan (ks. s. 115). Maaliskuussa 1656 Werkell otti asian jälleen esiin ja kehoitti Helsingin raastuvanoikeutta tutkimaan sitä, »niin että Simo voi joko hyvin syin ja laillisin todistajin vapautua tästä asiasta (=kiellettyjen kirjojen hallussaan pidosta) tai myös muille varoitukseksi saada siitä laillisen rangaistuksensa, etenkin koska kenenkään kristityn ihmisen ei ole lupa puuhata sellaisen taidon parissa».¹¹⁷

Simo Martinpojan selonteko asiasta osoitti, että myöskään Werkell ei ollut täysin viaton. Miehet olivat kerran puhuneet saksalaisesta kirjasta, jonka olivat nähneet ylioppilas Clemens Johanniksella. Siinä oli ollut »joitakin outoja merkkejä, joita he olivat ihmetelleet». Simo oli silloin kertonut, että oli nähnyt samanlaisen kirjan Viipurissa Johannes Enrotilla. Isäntä oli käskenyt pyytää sen Enrotilta. Kun kirjoitus oli saapunut,¹¹⁸ he eivät olleetkaan ymmärtäneet sitä. Kirjakauppias oli silloin kehoittanut Simoa pyytämään Enrotilta tulkintaohjeet.¹¹⁹ Silti hän ei ollut käyttänyt kirjaa millään tavoin eikä senvuoksi ollut katsonut tarpeelliseksi pitää sitä salassa, vaan säilyttänyt sitä milloin kirjakauppiiaan milloin omien papereidensa joukossa. Werkell oli sitten kateudesta tehnyt asiasta numeron.¹²⁰

Werkell joutui puolustuskannalle. Hänen mukaansa oli Martinpoika huomattessaan, että hän oli tosissaan, alkanut levittää huhua, että aikoi saada myös hänet asianosalliseksi. Werkell oli lähettänyt asiamiehen kysymään Simolta, oliko huhussa perää; tämä oli kieltänyt. Kirjakauppias ei

¹¹⁴ 26. 8. 1678 Wiborgs konsistorii ... SRA.

¹¹⁵ *Alopaeus* 1807, 262.

¹¹⁶ *Enrotin* myöhemmistä vaiheista en tiedä mitään.

¹¹⁷ Helsinki 24. 3. 1656, g 2, 160v: »... så att Simon antingen må medh godh skääl och laga wittnen leeda sigh ifrån samma saak, eller och androm till warnageli derföre lagh-ligen Plichta, Helst emedan ingen Christen menniskia är lofwlight omgåås medh så-dan kånst.»

¹¹⁸ Enrot oli lähettänyt Simolle »horoskoopikirjan» jäljennöksen. Ks. *Alopaeus* 1807, 252; *Schybergson* 1923, 22.

¹¹⁹ 29.3.1656, g 2, 163. Enrot onkin saattanut lähettää instruktion, ks. *Alopaeus* 1807, 252; Werkell oli löytänyt myös kirjeen, jonka Enrot oli lähettänyt Simolle.

¹²⁰ *Ibid.*

kieltänyt suoraan Simon puheita, että myös hän oli tiennyt kirjoista ja käkenyt pyytää sellaisen Viipurista. Mutta hän kielsi jyrkästi lukeneensa kiellettyjä kirjoja.¹²¹

Jälleen oli siten tärkeimmäksi kysymykseksi tullut, oliko kiellettyjä ohjeita käytetty tai aiottu käyttää. Myös Simo kielsi niin tehneensä. Mutta hän korosti edelleen Werkellin osuutta asiassa esittäen oikeudelle vanhan lehden (Scharter), »jonka oli repäissyt irti Ennusteesta (Prognosticon) (ja jonka tarkoituksena oli) opettaa tuntemaan kunkin kuukauden epäedullisten päivien merkit, ja kirjakauppias oli kirjoittanut siihen joitakin sanoja omin käsin». Werkellillä oli vastaus valmiina: »vaikkakin hän oli kirjoittanut siihen, niin hän ei ollut kuitenkaan tiennyt, mihin tarkoitukseen sellaista kirjoitettiin» (!). Sellaisten merkkien käyttö suojana epäedullisten päivien varalta oli lisäksi niin yleistä, ettei se voinut olla luvattontaa.¹²²

Vaikka kummankin osapuolen kertomuksiin olisi ollut helppo tarttua, tyytyi Helsingin raastuvanoikeus olemaan jutussa pelkästään »kuuntelijana», yrittämättä mitenkään ohjata sitä. Asia oli outo. Mutta oikeudenkäynnit Viipurissa ja Turun hovioikeudessa antoivat kuitenkin väliaikaisen menettelyohjeen. Huhtikuussa annettussa välipäätöksessä todettiin, että koska »pääasia» (Forstadiuksen ja Enrotin kiista) oli Turun hovioikeudessa ja ratkaisematta, lykättiin juttu siihen saakka, kunnes hovioikeus antaisi tuomionsa.¹²³

Stodiuksen ja Forstadiuksen vapauttaminen heijastui myös Helsinkiin. Turun hovioikeus määräsi 1660, että Werkellin ja Simo Martinpojan kiista oli ratkaistava Helsingissä.¹²⁴ Näin se ei varmaankaan olisi menetellyt, mikäli edellä mainitut miehet olisivat saaneet rangaistuksen. Martinpoika, josta oli tullut provinsiaalikirjuri ja joka asui Viipurissa, vaati tammi-kuussa 1662, että juttu oli vihdoinkin saatettava päätökseen. Molempien osapuolten mielet olivat kiihdytyksissä, vaadittiin vahingonkorvauksia.¹²⁵ Näytti siltä, että ratkaisua saataisiin odottaa vielä kauan. Mutta Martinpojan ollessa Helsingissä osapuolet yllättäen tekivät sovinnon: he vapauttivat toisensa esittämistään syytteistä; mikäli toinen puhuisi vastapuolesta »jotain epäilystä herättävää», hänen olisi maksettava 100 hopeataaleria Helsingin kirkolle ja saman verran vanhan kaupungin sairaalalle.¹²⁶

¹²¹ 31. 3. 1656, g 2, 165.

¹²² 2. 4. 1656, g 2, 165v: »... ehuruväll han hade skrifwit der opå, så hade han lijkkwäll icke wist till hwadh ända sådant skrefz.»

¹²³ Ibid. 166.

¹²⁴ 18. 1. 1662, g 3, 94.

¹²⁵ Ibid.

¹²⁶ 27. 1. 1662, g 3, 95.

Oikeudenkäynnin sovintoon päättymisestä huolimatta on selvää, että myös Helsingissä oli Viipurin ja Turun tapaan elävää kiinnostusta magiakirjallisuuteen. Werkell ja Simo Martinpoika eivät olleet sen ainoita ylläpitäjiä. Maaliskuussa 1659 tuli näet Helsingin koulun rehtori Mathias Rothovius raastupaan ja kertoi, että »muuan hänen oppilaistaan oli ottanut porvari Johan Karnerilta haltuunsa kielletyn kirjan nimeltään *Philosophia occulta Cornelij Agrippae*». Ettei nuorisoa ohjattaisi sillä väärille teille, pyysi rehtori, että kirja hävitettäisiin ja Karnerille määrättäisiin ansaittu rangaistus.¹²⁷

Karner selitti, että oli löytänyt mainitun latinankielisen kirjan appi-vainajansa kirjojen joukosta. Hän ei ymmärtänyt yhtään latinaa eikä muutenkaan tiennyt kirjan sisällöstä. Senvuoksi hän oli asettanut sen katu-puotiinsa myytäväksi. Muutaman päivän kuluttua oli rehtorin mainitsema teini tullut myymään hänelle ketunnahkaa. Hän oli ostanut sen ja tarjonnut maksuksi »*Agrippan*». Teini oli ottanut kirjan yön ajaksi tutkiakseen sitä ja seuraavana päivänä suostunut kauppaan. Mutta myöhemmin Karner oli kuullut pormestarilta, että kirja oli kielletty ja senvuoksi pyytänyt teiniltä sitä takaisin, minkä tämä oli tehnyt varsin vastahakoisesti. Karner selvisi ilman rangaistusta. Oikeus sinetöi kirjan, ja se jätettiin säilöön raastupaan.¹²⁸

Edellä kuvatut oikeudenkäynnit osoittavat, että ainakin kolmessa Suomen kaupungissa kiersi magiakirjoja, »*Agrippa*», *Paletzin Kabbala*, »*Horoskooppi*kirja», *Clavis Salomonis*. Mitään täydellisiä tietoja kirjämääristä ei prosessien perusteella luonnollisesti saada; esimerkiksi jäljennöksiä on varmasti ollut paljon liikkeellä. Mielenkiintoista on panna merkille, että kyseessä ei ole ollut mikään uusi ilmiö. Karner väitti löytäneensä »*Agrippan*» appi-vainajansa tavaroista; Forstadius selitti tavanneensa yhden *Kabbalan* enonsa tavaroista; yksi »*Agrippa*» oli kuulunut 1600-luvun alkupuolella eläneelle Viipurin linnansaarnaajalle. Siten voidaan seurata kiinnostusta oppineeseen magiaan Suomessa ainakin 1600-luvun alkupuolelle. Mutta 1650-luvulla asia vasta tuli laajassa mitassa aktueelliksi; teinien, ylioppilaiden, kirjurien ja muiden kiinnostus magiaan ja siitä syntyneet huhut alkoivat silloin huolestuttaa virkamiehiä. Suurelta osalta Pietari Brahen ansiosta jäivät konkreettiset toimenpiteet kuitenkin vähäisiksi. Helsinkiläisen teinin »*Agrippan*» kohtalo symbolisoi erinomaisesti tilannetta, johon päädyttiin: magiakirjallisuus oli virallisesti pantu »indeksiin».

¹²⁷ Helsinki 16. 3. 1659, g 2, 261—261v :... een hans Scholaris hade sigh tilhandlat een olöfligh book af borgaren Johan Karner *Philosophia occulta Cornelij Agrippae* be:dt.; vrt. *Simolin*, A: Drag ur kyrkliga lifvet i Helsingfors på 1600-talet. Teolog. Aik. 13 (1908), 270—271.

¹²⁸ 16. 3. 1659, g 2, 161v.

2. »Stodiuksen öiset kokoukset». Käsityksiä demonisesta magiasta Turussa 1650-luvun lopussa ja 1660-luvun alussa.

Syksyllä 1658 kirjoitti vasta nimitetty Turun hiippakunnan piispa ja akatemian varakansleri *Joannes Elai Terserus* kirjeen kansleri Brahelle. Hän kertoi epäilleensä aluksi voimiaan, sitä pystyisikö hän täyttämään saamansa tehtävän. Joka tapauksessa hän kuitenkin oli nyt asettanut kaikki »vähäiset» voimansa käyttöön hiippakunnan ja akatemian parhaaksi. Hän ilmoitti, että oli ottanut jo selvää, mitä puutteellisuuksia akatemiassa oli ja että oli puhunut niistä kuninkaalle.¹

Terserus oli aikansa huomattavimpia hengenmiehiä Ruotsi—Suomessa. Hän oli syntynyt 1605 Leksandin kirkkoherran poikana, käynyt koulua Västeråsissa ja siirtynyt 1628 Uppsalaan opiskelemaan. Seuraavalla vuosikymmenellä hän oli tehnyt pitkän opintomatkan mm. Saksaan. Terserus oli kutsuttu 1640 kolmanneksi teologian professoriksi Turun akatemiaan. Kahdeksan vuotta myöhemmin hän oli saanut nimityksen toiseksi teologian professoriksi Uppsalaan.²

Piispa oli tavannut hallitsijan Kaarle X:n Kustaan Själlannissa, jossa tämä oleskeli Tanskan-sodan vuoksi. Asiat, joista hän oli Kaarlelle puhunut, osoittavat, ettei häntä ainakaan enää vaivannut itseluottamuksen puute. Hän oli mm. pyytänyt, että akatemian konsistori saisi oikeuden vaikuttaa tehokkaasti uusien professorien nimittämiseen. Oli näet tapahtunut, että akatemiaan oli »jonkun suosituksesta tullut ansiottomia henkilöitä tärkeimpiin virkoihin».³

Varakansleri halusi selvästi vahvistaa konsistorin auktoriteettia. Samaa päämäärään tähtäsi eräs hänen toinenkin aloitteensa. *Omaelämäkerassa*, jonka Terserus kirjoitti 1670-luvulla, hän sanoo ilmoittaneensa kuninkaalle, että professori Stodiuksella oli tapana kutsua öisin luokseen ylioppilaita ja opettaa heille maagisia taitoja. Kuningas oli silloin sanonut, että Stodius oli erotettava akatemiasta.⁴

Terserus ei ole ainoa, joka on 1670-luvulla eksplikoinut huhun Stodiuksen öisistä kokouksista. Vuonna 1671 selitti professori Bergius Turun tuomiokapitulissa, että ylioppilailta oli ollut tapana

käydä öisin ja torstai-iltaisain kokouksessa Stodiuksen luona. Muuan teini on sellaisen (magia)taidon avulla heittäytynyt alas kirkon katoilta ja pysynyt vahingoittumattomana. Samoin on muuan toinen lukenut raamattua ja pystynyt heti esittämään koko luvun ja jokaisen jakeen. Samoin on muuan teini Pohjanmaalla vakuuttanut, että

¹ 14. 11. 1658. PBB II: 1, 118—119.

² *Räbergh* I 1893, 160—163.

³ Terseruksen postulaatit kuninkaalle 27. 9. 1658. *Tengström*: Handlingar 3 (1823), 38.

⁴ *Ibid.* 2 (1822), 71; *Schybergson* 1923, 42.

hän pystyisi yhdellä kulauksella tyhjentämään kannullisen olutta, minkä hän on tehnyt ja pidettyään kannua suullaan se tyhjeni.⁵

Bergiuksen kertomuksen ei tarvitse välttämättä viitata kokonaisuudessaan Stodiuksen opetukseen, eikä hänen tai muiden voi sanoa uskoneen juttuihin täydestä sydäimestään.⁶ Mutta joka tapauksessa olivat käsitykset Stodiuksesta muotoutuneet selväpiirteisiksi: hän oli maagikko — jonkun Agrippan tapaan — jolla oli oma koulukuntansa. Näin ajateltiin ainakin 1670-luvulla, mutta olennaisesti samoin on ajateltu jo 1650-luvun lopulla. Osa Bergiuksen tiedonannosta toistaa sen, mitä tuntematon ilmiantaja oli jo 1653 magian harrastajista kertonut. Ja myöhemmin oli nimenomaan Stodius joutunut kaikkein epäilyttävimpään asemaan. Oli todettu, että hän oli mm. lainannut Forstadiukselle *Kabbalan*, jossa oli ollut hänen ja eräiden ylioppilaiden nimet. Tämän tiedon merkitys huhujen muotoutumiselle käy ymmärrettäväksi, kun muistetaan Enrotin sanat (s. 120); maagisten taitojen opettajan tuli olla läsnä niitä käytettäessä. Ericus Kyrkslettensiksen oli todettu jopa antaneen Stodiukselle kirjallisen sitoumuksen. Muuta on koulukuntahuuhun tuskin tarvittu. — Terseruksen, joka oli ollut 1640-luvulla Turussa, ei ole ollut vaikea pysyä »ajan tasalla» Stodiuksen ympärillä liikkuneiden huhujen suhteen.⁷

Kuningas oli käskenyt Terserusta kääntymään akatemian asioissa Brahen puoleen.⁸ Koska piispa ei kuitenkaan tavannut kansleria kotoa, hän turvautui yllä mainittuun kirjeeseen. Hän tiesi varmasti, että Stodius oli edelleen virassaan kanslerin ansiosta. Hänellä oli kuitenkin nyt kädessään valtti, joka saattoi saada Brahen muuttamaan mieltään: kuninkaan auktoriteetti. Jättäen mainitsematta, mistä aloite oli tullut Terserus kertoi, että kuningas oli puhunut ankarasti Stodiuksesta ja sanonut, että hänet oli saatava pois akatemiasta. Vasta tämän jälkeen Terserus esitti oman mielipiteensä: »Eihän ole mitenkään salattavissa, että hän (Stodius) on omalla toiminnallaan herättänyt suuria epäilyksiä ja hankkii siten akatemialle huonoa nimeä.» Hän ehdotti, että Stodius siirrettäisiin johonkin hyvään

⁵ ÅT 1793: 9. »M. Bergius... talte huru studenterne om nätterna och torsdagsaftonen hade gått in collegio hos Stodium. En djäkne förmedelst sådan konst haver nedkastat sig af kyrkotaket och blifwit oskadder. Item, en hafwer läst i bibelen och srax wetat hele kapitel och hwar wers nämna. Item. en djäkne hafwer i Österbotten certerat, att han uti en dryck skulle uthdricka en hel kanna öl, det han gjort, och wid det han höll åt munnen, så war det allt.» Vrt. Schybergson 1923, 82—83.

⁶ Ks. ÅT 1793: 9: »Obiter refererades om M. Martini Stodii, och M. Forstadii och hans disciplars legender...»

⁷ Kannattaa lisäksi muistaa, että Turun hovioikeus oli 1657 tiedottanut magiahuuhuista valtaneuvostolle. Terseruksen toimenpide on täysin sopusoinnussa hovioikeuden tarkoitusten kanssa: asiassa vedottiin kuninkaaseen. En kuitenkaan tiedä, ovatko nämä seikat todellisessa yhteydessä keskenään.

⁸ *Tengström*: Handlingar 2,71; Schybergson 1923, 42.

seurakuntaan, jossa hän ehkä aiheuttaisi »vähemmän pahennusta». Terserus viittasi myös miehen vanhuuteen: tämä saattoi jo mielellään luopua akateemisesta virasta.⁹

Kuninkaan auktoriteetilla on varmaan ollut piispan toivoma teho,¹⁰ sillä myös Brahe katsoi, että Stodiuksen oli parasta lähteä akatemiasta. Mutta hän ilmoitti selväsanaisesti, ettei uskonut magiahuhuihin:

Maisteri Stodius on ikivanha mies, joka olisi nyt parasta turvata hyvällä palkalla, siinä olen kanssanne samaa mieltä; mutta mitä syytökseen nekromantiasta hänen kohdallaan tulee, se on varsin perustetun epäily, joka on lähtenyt jostakin joutavanpäiväisyydestä joko sanoissa tai muussa, joka on voinut lähteä häneltä; rohkeasta syyttämisestä jää aina jotain jäljelle; minä olen tuntenut hänet jumalalappelkäävänä, hiljaisena, hurskaana miehenä.¹¹

Terserus oli joka tapauksessa saanut tahtonsa läpi. Kun hän syksyllä 1659 saapui Turkuun, hän kertoi akatemian konsistorissa, mitä mieltä kuningas oli ollut Stodiuksesta. Tämän jälkeen äänestettiin uusista teologian professoreista.¹² Brahea Terserus muisti tämän omilla perusteluilla: kanslerille kirjoitettiin, että Stodius oli luopunut vapaaehtoisesti professorinvirastaan.¹³ Myöskään konsistorin pöytäkirjat eivät viittaa mihinkään epätavalliseen. Kesäkuussa 1660 Stodius kiitti kollegojaan »kaikesta ystävällisyydestä ja suopeudesta», jota oli saanut nauttia koko professorikautensa. Samoin lausuiivat monet professoreista kaunopuheiset kiitokset lähtijälle.¹⁴ Niiden aitoutta tarvitsee tuskin asettaa kyseenalaiseksi. Stodiuksen ympärillä liikkuneet huhut olivat itse asiassa vaikuttaneet kovin vähän konsistorin jäsenten käyttäytymiseen.

Stodius oli akatemiasta lähtiessään lähes 70-vuotias.¹⁵ Siten hän on varmasti itsekkin ollut halukas siirtymään kirkkoherraksi — Naantaliin, jossa hän kuoli 1675.¹⁶ Hänen *henkilökuvansa* ei käy aivan selväksi. On varmaa, että huhut liioittelivat hänen kiinnostustaan magiaan ja haluaan informoida siitä muita, mutta tuulesta temmattuja ne eivät suinkaan olleet. Jo vähintään opiskeluaikanaan Wittenbergissä hän oli kiinnostunut salatieteisiin eikä unohtanut niitä myöhemminkään. Ericus Kyrkslettenikseltä 1639 otettu sitoumus ei ole pyrkinyt salaamaan vain polttolasin tai aluna-

⁹ 14. 11. 1658. PBB II: 1, 120—121.

¹⁰ Vrt. *Schybergson* 1923, 42.

¹¹ 20. 11. 1658. PBB I, 52—53.

¹² 6. 9. 1659. KP II, 176: »Sedan som Dn Procancellarius hade talt om M. Martino Stodio och hwad Hans Kongl. Maj:t hade tyckt om honom, blef voterat om succesoribus in facult. Theolog.»

¹³ *Schybergson* 1923, 43.

¹⁴ 28. 6. 1660. KP II, 229—231.

¹⁵ *Ibid.* 229.

¹⁶ *Schybergson* 1923, 43.

veden käyttöä. Hänen todellisia intentioitaan magian suhteen on silti mahdoton tavoittaa. Osaltaan ne ovat olleet samat kuin Forstadiuksella: hänellä oli ollut *Paletzin Kabbala* ja hän oli keskustellut magiasta useiden henkilöiden kanssa. Stodiuksen harrastuksen *pysyvyyden* kannalta on mielenkiintoista havaita, että hän oli vielä keväällä 1660 keskustellut luottamuksellisesti erään teinin kanssa, jonka voidaan varmuudella osoittaa olleen kiinnostunut magiasta (ks. s. 142). *Kabbalistinen traditio* on uskottavasti kuulunut kiinteästi Stodiuksen ajatteluun. Hän ei ole ehkä nähnyt siinä mitään itsessään luvatonta.

...

Terseruksessa oli Turun akatemia saanut päättäväisen varakanslerin. Stodiuksen eron ajaminen selittyy kyllä luontevasti hänen pyrkimyksistään nostaa akatemian arvovaltaa — sitähän hän korosti myös Brahelle. Mutta siitä huolimatta on paikallaan tarkastella kysymystä, mikä oli Terseruksen kanta magiaan yleensä ja missä määrin hän oli siihen perehtynyt.

Terserus oli lahjakas kielimies, kuuluisa hebraisti. Kuningatar Kristiina oli antanut 1640-luvun alussa hänelle tehtäväksi laatia Vanhasta Testamentista laitoksen, johon olisi sisältynyt latinankielinen käännös. Suunnitelma ei toteutunut,¹⁷ mutta Terserus julkaisi mm. toisesta Mooseksenkirjasta teoksen jossa oiottiin Vulgata — tekstiä ja kommentoitiin eräitä lukuja ja jakeita.¹⁸ Kohdassa, jossa noidalle määrätään kuolemanrangaistus (22: 18), hän selitti, että siinä tarkoitettiin »maleficaa» eikä »maleficusta», kuten Vulgatassa oli käännetty. Naissukupuoli oli näet luontojaan heikompana taipuvaisempi noituuteen. »Maleficusta» tarkoitti sensijaan säädös viidennessä Mooseksenkirjassa (18: 10).¹⁹

Primäärinen syy kohdan ottamiseksi mukaan on luonnollisesti ollut halu oikoa Vulgatan käännöstä. Mutta samalla Terseruksen ajatuskulusta selviää, että hän on pitänyt säädöstä edelleen ajankohtaisena. Hän puuttui teoksessaan myös demoniseen magiaan, 7. luvussa, jossa puhutaan Egyptin maagikoista. Terserus selitti, etteivät demonit kykene tekemään todellisia ihmetöitä, sellaisia, jotka ylittävät luodun luonnon voiman. Vain Jumala kykeni sellaiseen. Mutta Jumalan suostumuksella ne kuitenkin tekevät monenlaista, joka saattaa katselijan ihmetyksen valtaan. Niihin demonit pystyivät loitsimalla katselijan silmät, muuttamalla hänen mieli-

¹⁷ *Tengström, J.*: Minne öfwer Joannes Elai Terserus (*Tengström* 1795), 17 seur.

¹⁸ *Terserus, J. E.*: Exodus et in eam Annotationes (*Terserus* 1660).

¹⁹ *Ibid.* 269—270. Ko. kohta kokonaisuudessaan: »Maleficam non patierus vivere. Imò nec maleficum, Deut. 18: 10. Malefica autem potius nominatur, 1. quia ille sexus connata infirmitate proclivior est ad id scelus, ut hic notant R. Sal. et Aben. 2. ut ostendatur ne infirmiori quidem sexui parcì debere, ne dum viriis praestigis et incantationibus debetis. Non ergo sine causa a Sp. Sancto ponitur hic nomen foem. gen. At sine causa id a Vulgata Interp. mutatum; vertit enim Maleficos non sines vivere. Haec lex repetitur latiusque exponitur cit. Deut. loco.»

kuvitustaan, kuten unissa tapahtuu ja esittämällä näkyjä, kuten käy melan-koolikoille, jotka arvelevat nähneensä sellaista, mitä todellisuudessa eivät ole nähneet. Toisaalta ne tuottavat luonnollisia vaikutuksia, samaan ta-paan kuin kokeneet miehet tekevät luonnollisessa magiassa, lopulta ne saattavat korvata nopeasti jonkin esineen toisella. Joitakin näistä tavoista käyttivät myös Egyptin maagikot kilpaillessaan Mooseksen kanssa.²⁰

Terseruksen esitys demonisesta magiasta noudattelee siten tavallista kolmijakoa (Divinatoria — Praestigiatoria — Effectoria). Tällaisen ajatus-rakennelman omaksumisessa ei tietysti ole sinänsä mitään outoa, eikä siitä voi yksin tehdä pitkälle meneviä johtopäätöksiä. Mutta seikka, että Terserus oli omakohtaisesti pohtinut asiaa ja esitti mielipiteensä raamatun-tulkintansa yhteydessä, ei ole merkityksetön, vaan tuo lisäpiirteen pyrittä-essä ymmärtämään hänen suhtautumistaan magiasyytöksiin Turun akate-miassa.

Toinen mies, joka suunnilleen samanaikaisesti Terseruksen kanssa esitti Turun akatemiassa ajatuksiaan demonisesta magiasta, oli *Enevald Svenoni-us*. Svenonius — 1617 syntynyt smoolantilaisen rautakauppiaan poika — oli opiskellut Turun akatemiassa, jossa oli myös tullut maisteriksi 1647. Vuosina 1651—1654 hän oli tehnyt laajan ulkomaanmatkan ja käynyt sen aikana yhteensä 22:ssa yliopistossa. Viimeksi mainittuna vuonna hänet oli nimitetty kaunopuheisuuden professoriksi Turkuun; kuusi vuotta myö-hemmin hänestä tuli kolmas teologian professori.²¹

Svenoniuksen väitöskirjatuotanto on laaja ja käsittelee etenkin dogmaat-tisia kysymyksiä. Hän saavutti Saksaa myöten kuuluisuutta puhtaan opin esitaistelijana.²² Aiheeni kannalta kiintoisa teos on hänen *Gymnasium capiendae rationis humanae*, joka ilmestyi väitöskirjoina ja etenkin sen kaksi ensimmäistä lukua, jotka esitettiin vv. 1658—1659.²³ Myöhemmin sarja ilmestyi yhtenäisenä teoksena.²⁴

Ensimmäisessä luvussa »De usu Philosophiae in suprema facultatum, quae Theologica est» Svenonius korostaa Ciceroon yhtyen, että on pyrittävä kohtuuteen, vältettävä äärimmäisyyksiä. Filosofiasa on ollut monia koh-tuuttomia ajatussuuntia, esim. stoalaisuus ja skolastiikka, jonka viime mainitun edustajat antautuivat turmiollisesti erilaisiin hyödyttömiin erotte-luihin ja sanaselityksiin. Jopa akatemian konstituutiot kielsivät sellaisen. Myös Saksan yliopistojen ortodoksit kielsivät skolastisen opetuksen. Oli li-säksi varottava pakanallisten auktoriteettien kirjoituksiin liittyviä virheitä;

²⁰ *Terserus* 1660, 89—91.

²¹ *Räbergh* I 1893, 37—39.

²² *Ibid.* 58.

²³ *Vallinkoski, J.*: Turun akatemian väitöskirjat 1640—1828 I (1966), 482.

²⁴ *Svenonius, E.*: *Gymnasium capiendae rationis humanae* (*Svenonius* 1622). Olen seuraavassa käyttänyt tätä laitosta. Mitään oleellisia muutoksia ei aiheeni kannalta kahden ensimmäisen luvun suhteen ole tapahtunut.

vasta ne huomioiden saattoi Aristotelesta nimittää filosofien päämieheksi, Ciceroa puhetaidon johtajaksi.²⁵

Uskonkysymyksissä ei ihmisen tule luottaa järkeensä vaan pelkästään raamattuun; vain pyhä henki saattaa johtaa ihmisen uskoon. Järjen on senvuoksi oltava uskon alamaisuudessa. Filosofia on kyllä hyödyllinen teologialle, on »Jumalan lahja», mutta vain, kun se tunnustaa uskon ohjauksen ja kun sitä käytetään uskon palveluksessa.²⁶

Svenoniuksen kanta on siten selvä: filosofia on *ancilla fidei*. Yhtä selvästi hän tuomitsee ne, jotka pyrkivät oppimaan sitä nopeasti, kiellettyillä keinoilla. Svenonius syyttää etenkin pakanallisia ja katolisia: nämä harjoittivat monasti henkien loitsimista ja manaamista, käyttivät tiettyjä seremonioita ja kuvioita, mikä on täysin jumalatonta. Kaupiteltiin kirjoja, joissa niitä opetettiin. Niiden tekijät olivat useimmiten olleet »paavilaisia» kuten Agrippa, Johannes Trithemius ja Ignatius Loyola.²⁷

Lähteenä on Svenoniuksella po. kohdassa Balthasar Meisner, johon hän myös viittaa.²⁸ Hän esittää, kuinka Trithemius keksi »paavilaisten» käyttöön asean, jota nimitti *Steganographiaksi*, kyvyn kirjoittaa salaisesti ja paljastaa kirjoituksia. Virheellisesti Trithemius sanoo teoksensa esipuheessa, ettei se poikkea uskonnosta. Väitteensä tueksi Svenonius esittää kuuluisaksi tulleen lausunnon, jonka oli antanut Carolus Bovillus 1506 tavattuaan Trithemiuksen ja luettuaan osia *Steganographiasta*. Bovillus oli kauhistunut sen sisältämiä manauksia ja henkien nimiä.²⁹ Trithemius esitti kirjassaan, että kykeni käyttämään henkien apua, kutsumaan niitä luokseen ja käskemään niiden palvella häntä. Tällaiset henget olivat selvästi pahoja.³⁰

Samaan luokkaan kuin Trithemius kuului myös Agrippa, joka *Salaisessa Filosofiassaan* neuvoi henkien manaamista, samoin Albertuksen ja Paletzin kannattajat,³¹ jotka kirjoittivat salaisista asioista karkean taikauskoisesti. Kaikki tällaiset auktoriteetit oli suljettava pois opinnoista. Spiritus familiaristen käyttäjät eivät voineet puolustaa toimintaansa Jumalan edessä, eikä kyseessä ollut mikään terve filosofia tai luonnollinen tieto, vaan loitsujen ja silmänlumeiden käyttö.³²

²⁵ Svenonius 1662, 1 seur.

²⁶ Rein 1908, 100—102.

²⁷ Svenonius 1662, 12—13.

²⁸ Ibid. 14. Kyseessä on Meisnerin *Philosophia sobria*. Svenonius viittaa myös Wieriin, mutta viite on varmasti tullut Meisnerin mukana. Meisnerista ks. edellä s. 89 ja nootti 6.

²⁹ Ibid. vrt. Peuckert 1956, 80 seur.

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid. 15: »... Albertos, Palezios...» Edellinen nimi viittaa ilmeisesti Albertus Magnukseen (1193—1280), jälkimmäinen saattaa tarkoittaa edellä mainittua Michaël Paletzia. Ks. Schybergson 1923, 15 nootti 1.

³² Ibid.

Oli varottava kabbalisteja, jotka vetosivat kirjoittamattomiin juutalaisiin perimätietoihin. Sellainen osoittaa Svenoniuksen mukaan pelkästään liiallista uteliaisuutta: kabbalistit pyrkivät mm. ennustamaan tulevia asioita kuten viimeisen tuomion ajankohdan.³³

Toisessa luvussa »De cabbalae et magiae nominibus ac speciebus» Svenonius korostaa, että Jumalalta saatu kabbalistinen tieto on hyväksyttävää. Samoin on olemassa filosofinen ja luonnollinen magia.³⁴ Mutta sitten on toinen laji magiaa, kielletty ja diabolinen, jossa manauksilla ja loitsuilla kutsutaan Saatanaa ja tehdään liitto sen kanssa. Samoin kuin Terserus ja monet muut — esim. Meisner, jota Svenonius on käyttänyt lähteenä — Svenonius jakaa kielletyn magian kolmeen ryhmään. Saattaa olla myös luvallista jumalallista ennustamista, jossa ihminen saa pyhän hengen johdolla selville mysteereitä, ja luonnollista, jossa fyysisten syiden huomiomisella ennustetaan tulevia asioita. Esimerkiksi näkevät lääkärit tietyistä merkeistä odotettavissa olevan sairauden tai tervehtymisen. Myös kansanomaisen ennustaminen, joka perustuu tiedon sijasta elämäkokemukseen, on luvallista. Mutta diabolinen ennustaminen on ehdottomasti kiellettyä. Se tapahtuu Saatanan avulla; tämä auttaa saamaan selville monia salaisia ja etäisiä asioita. Spiritus familiarikset paljastavat niitä ihmisille, tai sitten ihmiset käyttävät tiettyjä maagisia seremonioita.³⁵

Saatana kykenee tuottamaan silmänlumeita. Esimerkkinä Svenonius mainitsee, kuinka ruotsalaiset sotilaat olivat nähneet 30-vuotisen sodan aikana Prahan valloituksen jälkeen erään böömiläisen noidan nielaisevan mak-susta sian elävältä.³⁶ Mutta Saatana ja sen palvelijat pystyvät myös todellisiin tekoihin. Saatana yrittää vahingoittaa ihmisiä; sen palvelijat nostattavat myrskyjä, turmelevat viljaa ja karjaa, tekevät ihmisiä sairaiksi. Samoin ne pystyvät korjaamaan toisten maagikoiden aiheuttamia vaurioita. Ne käyttävät itsessään tehottomia välineitä, joihin tulee voima pahasta hen-gestä.³⁷

Terseruksen ja Svenoniuksen yllä esitetyt mielipiteet osoittavat, että Turun akatemiassa oli 1660-luvun alussa kaksikin hengenmiestä, jotka olivat henkilökohtaisesti perehtyneet magiaan ja muodostaneet siitä käsityk-sensä. Tässä valossa ei ole suinkaan ihmeteltävä, että juuri heidän aikanaan kärjistyivät magiaprosessit Turun akatemiassa huippuunsa. Stodiuksen maine ja Terseruksen toimenpiteet hänen saamisekseen pois akatemiasta olivat alkumerkkinä tapahtumasarjalle, joka varakanslerin ja Svenoniuksen toimesta saattoi magiaprosessit uudelle tasolle.

³³ *Svenonius* 1662, 15—16.

³⁴ *Ibid.* 17 seur.

³⁵ *Ibid.* 25—28.

³⁶ *Ibid.* 29.

³⁷ *Ibid.* 30.

3. »Varoittava esimerkki», *Henricus Eolenius*.

Kesäkuussa 1661 syytti ylioppilas *Henricus Thomae Eolenius*, 22-vuotias turkulaisen porvarin poika, toveriaan Johannes Johannis Aboensista Turun akatemian konsistorissa huhujen levittämisestä. Johannes oli Eoleniuksen mukaan sanonut, että tämä oli harjoittanut kiellettyjä taitoja ja varastanut hänen veljensä hatun. Eolenius vetosi ylioppilas Henricus Blanckiin, jonka sanoi kuulleen Johanneksen syytökset. Johannes kielsi, eikä myöskään Blanck ollut valmis vahvistamaan Eoleniuksen sanoja.¹ Runsaan viikon kuluttua tilanne sai aivan uuden käänteen, joka saattoi Eoleniuksen ahtaalle. Ylioppilas Johannes Pythius jätti konsistorille kaksi kirjettä, joista toisessa ylioppilas Johannes Caroli pyysi Eoleniukselta taitoja, jotka tämä oli hänelle luvannut, toisessa Eolenius lupasi Carolille »täydellisen tiedon niistä kahdesta jumalallisesta taidosta», joista heillä oli ollut puhe.²

Pythius ei toiminut ainoastaan ulkopuolisena ilmiantajana, vaan hänellä oli juttuun läheinen intressi. Hän näet epäili, että Eolenius oli tehnyt hänen veljensä Georg Pythiuksen heikkopäiseksi. Veli oli kertonut sairastuneensa, kun oli kerran mennyt Eoleniuksen luo ja nähnyt siellä merkillisen näyn. Huoneeseen oli tullut henki heittäen pöydälle kaksi kirjoitusta; kun Eolenius oli ottanut ne käteensä, hän oli heti kaatunut lattialle ja pyytänyt Georgia auttamaan häntä hengen vallasta.³

Johannes Pythius lisäsi vielä epäluuloja kertomalla, että Eolenius oli Turun koulussa ollut aluksi huono, mutta myöhemmin ohittanut muut, ollut usein koulusta poissa ja sulkeutunut huoneeseensa.⁴ Johannes Aboensis oli nyt myös valmis syyttämään Eoleniusta: tämä oli lainannut häneltä suomenkielisen Uuden Testamentin ja repinyt siitä irti *ilmestyskirjan*. Se oli ollut Eoleniuksen kirstussa.⁵

Eolenius kiisti kaikki syytteet. Kahdella taidolla hän sanoi tarkoittaneensa hebreaa ja kreikkaa, joista ensinmainittua hän oli oppinut itse kirjoista, jälkimmäistä koulussa. Viimemainittu tieto todettiin kuitenkin ristiriitaiseksi,⁶ mikä sai epäilemään hänen koko kertomustaan.

Johannes Pythiuksen sanojen johdosta kutsuttiin konsistoriin Eoleniuksen entinen opettaja Frisius ja tiedusteltiin syytetyn koulumenestystä. Frisius piti Eoleniusta keskinkertaisena, ahkerana eikä ollut koskaan epäillyt tätä luvattomista tempuista. Tästä huolimatta konsistori otti asian vaka-

¹ 12. 6. 1661. KP II, 292.

² 22. 6. 1661. KP II, 295.

³ Ibid. Eräälle professorille Georg oli kertonut asian hieman toisin: hän oli mennyt E:n luo, jossa oli ollut astiallinen jotain juomaa. Kun hän oli juonut sitä, hän oli heti tullut heikkopäiseksi. Tässäkin versiossa oli siten E. syytettynä. (Ibid. 296).

⁴ Ibid. 296.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid. 295.

vasti ja passitti Eoleniuksen akatemian vankilaan. Kahden professorin tuli akatemian sihteerin kanssa mennä tarkastamaan Eoleniuksen kirjat ja paperit. Etsintä olikin tuloksellinen: löydettiin useita kirjeitä, joissa Johannes Caroli pyysi Eoleniukselta tämän lupaamia taitoja. Lisäksi tavattiin lappu, johon Eolenius oli kirjoittanut, että oli eräänä torstai-iltana alkanut opiskella syyriaa ja arabiaa ja onnitteli itseään, että oli jo samana iltana saavuttanut niissä melkoisen tuntemuksen.⁷

Eoleniuksen kirjoittama lappu oli hänelle kohtalokas, sillä sen perusteella häntä pidettiin *Stodiuksen oppilaana*. Tämä ei näy konsistorin virallisesta pöytäkirjasta, koska siinä ei esitetä lapun koko sisältöä. Myöhemmin kuitenkin Terserus referoi sitä laajemmin kirjeessään Brahelle:

... Kysyttiin, keneltä hän (Eolenius) oli oppinut syyriaa ja arabiaa? Tämänjälkeen luettiin hänen oma kirjoituksensa, että hän oli oppinut niitä kieliä kaikkein ensimmäiseksi 1660 heinäkuun 22 p:nä illalla, jolloin hän sai professorilta syyrian ja arabian kirjaimiston ja onnittelee itseään, että hän silloin heti itsenäisesti opiskellen oppi läksyn molemmissa kielissä, ja kun kello tuli 6 samana iltana, hän meni professorin luo pyytäen täydellisempää opetusta niissä ja sai häneltä silloin kirjan nimeltä *Gymnasium Syriacum*, mistä hän sanoo edistyneensä ilman kenenkään ohjausta edelleen.⁸

Terserus välttää sanomasta Brahelle, että kyseinen professori oli ollut Stodius. Omaelämäkerrassaan hän kuitenkin mainitsee Stodiuksen⁹ Eoleniukselta oli löytynyt myös päiväkirja, johon hän oli kirjoittanut, että ollessaan triviaalikoulussa hän oli käynyt mainittuna torstai —iltana Stodiuksen luona ja halunnut saada taidon, jolla olisi heti voinut oppia hebrean kielen.¹⁰

Huolimatta siitä, oliko huhu Stodiuksen »koulukunnasta» jo 1661 selväpiirteinen, oli hänen maineensa huomattava. Terserus ei ole epäillyt, että Ericus Kyrkslettensis oli tullut Stodiuksen toimesta heikkopäiseksi. Tämä tekee ymmärrettäväksi, mitä Eoleniukselle merkitsivät yllä mainitut tiedot: jälleen oli osoittautunut, että demonisen magian keinoja oli käytetty. Kuten

⁷ 22. 6. 1661. KP II, 296—297. Joitakin Carolin ja Eoleniuksen kirjeitä on julkaissut J. Tengström: *Handlingar* 3 (1823), 58 seur. Ne ovat osaksi ruotsiksi, osaksi latinaksi, kaudonpuheisia vuodatuksia, joiden informaatiosisältö rajoittuu suurin piirtein siihen, mitä niistä yllä on sanottu.

⁸ 19. 9. 1661. *Ur Per Brahes brevväxling utg. af K. K. Tigerstedt* (PBB *Tigerstedt*) II (1888), Bilaga, 5—6; *Schybergson* 1923, 57—58.

⁹ *Tengström: Handlingar* 2 (1822), 73: Eolenius, »qui artes magicas a Stodio doctus...»; *Schybergson* 1923, 58.

¹⁰ *Schybergson* 1923, 58 ja nootti 3: »Inter alia scripta diarium ejus manu consignatum apparuit, in quo inter alia refert, quod cum adhuc scholae trivialis alumnus esset, hora 6 vespertina diei ejusdem Jovis Stodium adiverit, cupiens artem ab eo discere qua absque longiori mora hebraice litteraturae gnarus evaderet.»

jo edellä on nähty, yksi demonisen magian päätavoitteita oli juuri poistaa läksyjen lukemisen vaiva. Nopean oppimisen metodeja oli runsaasti liikkeellä, ja ikänsä oppineissa piireissä liikkunut Terserus oli varmasti niistä tietoinen. Hänellä oli ollut mahdollisuus saada ensimmäinen kosketus näihin pikamenetelmiin jo 9-vuotiaana. Aikaisemmin mainittu kuuluisa ruotsalainen kabbalisti Johannes Buraeus oli toiminut jonkin aikaa Johannes Elain veljen Adolfin opintojen ohjaajana. Buraeus kirjoitti 1614 poikien isälle Leksandin kirkkoherralle ja suositteli saksalaisen Wolfgang Rathi-ciuksen menetelmää kielten oppimiseksi: sen avulla oppisi latinaa tai hebreaa vuodessa enemmän kuin 14 vuodessa tavallisessa koulussa tai 5—10 vuodessa saksalaisissa yliopistoissa.¹¹ Piispa ja nuorison kasvattaja Terserus leimasi varmasti kaikki tämäntyyppiset pikakurssit demoniseksi magiaksi.

Johannes Caroli tarkensi myöhemmin suhdettaan Eoleniukseen. Hän oli ollut v. 1656 aikeissa lähteä enonsa mukana sotaan, koska ei ollut kiinnostunut opiskelusta. Silloin Eolenius oli neuvonut häntä luopumaan aikeesta ja luvannut opettaa tempun, jonka avulla saisi lukuhaluja ja tulisi oppineeksi. Caroli olikin jäänyt. Hän oli mennyt ruton vuoksi maalle, mutta tullut takaisin 1658 ja pyytänyt Eoleniusta täyttämään lupauksensa. Tämä oli näyttänyt hänelle kirjoitusta, jossa oli ollut outoja ympyröitä ja kuvioita. Mutta kun Eolenius oli sanonut, että maagisen taidon oppijan tuli antautua ruumiineen ja sieluineen *pirun valtaan* ja että jotkut olivat tulleet taidon vuoksi heikkopäisiksi, Caroli oli pelästynyt ja katkaissut suhteensa Eoleniukseen.¹²

Kirjeistä, jotka katsottiin Carolin lähettäneen Eoleniukselle, oli kaksi latinankielistä. Caroli selitti, ettei koskaan ennen tai myöhemmin ollut kirjoittanut latinaksi. Koska kirjeet olivat hänen käsialallaan, arveli hän ne kuitenkin kirjoittaneensa. Eolenius ei uskonut sitä. Samoin ylioppilas Johannes Wilhelmi — joka mahdollisesti on toiminut Carolin yksityisopettajana — todisti, ettei Caroli ollut edistynyt opinnoissaan niin pitkälle, että olisi pystynyt kirjoittamaan kirjeitä latinaksi. Mutta konsistorissa uskottiin, että kyseessä oli ilmaus epätavallisesta taidosta, jonka Caroli oli saanut Eoleniukselta. Edellistä ei kuitenkaan rangaistu, 'koska oli rehellisesti tunnustanut ja nuori, jonka Eolenius oli vietellyt väärille teille'.¹³ Yhtenä motiivina on ollut houkutelua Eolenius tunnustamaan.

Eoleniukselta oli löytynyt myös kirje, jossa edellä mainittu Henricus Blanck oli pyytänyt epätavallisia taitoja.¹⁴ Blanck otettiin kuulusteltavaksi ja häneltä tiukattiin, mitä kirje merkitsi. Tämä selitti, että oli näh-

¹¹ 3. 12. 1614 K 2, UUB; Lindroth 1943, 146—147.

¹² 1. 7. ja 5. 7. 1661. KP II, 297—300.

¹³ 5. 7. 1661. KP II, 300—301.

¹⁴ Ks. Tengström: Handlingar 3 (1823), 60.

nyt Eoleniuksen kirjoittavan taululle hebreaa ja syyriaa ja oli halunnut itsekin oppia niitä. Eolenius oli kuitenkin vastannut hänen pyyntöönsä: »Jos sokea johtaa sokeaa, putoavat molemmat kuoppaan». Varakansleri oli vastaukseen tyytymätön ja vaati rehellistä selitystä. Mitään täydelliseenpää tulosta ei kuitenkaan syntynyt.¹⁵

Edellisen perusteella on selvää, että Eoleniuksen syyttäminen lähti ylioppilaiden taholla kunnioituksen ja kateuden sävyttämästä pelosta. Eolenius tuntui päässeen muita pitemmälle opinnoissaan ja kerskui salaperäisillä taidoilla. Ainakin Caroli, Blanck ja luultavasti myös Georg Pythius olivat halunneet päästä hänen oppiinsa. Pythiuksen kohtalo ja Eoleniuksen puheet taitojensa vaarallisuudesta toivat esiin pelon. Kyseiset motiivit ovat esiintyneet sitäkin vahvempina, koska huomattava osa asiaan sotkeutuneista oli turkulaisia ja tunsi siten toisensa erittäin hyvin.¹⁶

Kuulustelun aikana ilmeni, että Eoleniuksella oli todella ollut magiakirjallisuutta. Ylioppilas Matias Rungius kertoi, että oli lainannut Eoleniukselta *Buxtorfin Grammatican*, ja tämä oli pyytämättä lähettänyt muiden kirjojen mukana latinankielisen puheen *Schemhamporasista*. Rungius toi käskystä mainitut kirjat nähtäväksi, samoin erään saksankielisen matkakirjan. Eolenius itse kertoi, että hänellä oli ollut lainana *Clavis Salomonis* ylioppilas Johannes Simonikselta ja että hän oli siitä jäljentänyt kirjoituksen, jota oli näyttänyt Johannes Carolille.¹⁷ Simonis kertoi myöhemmin, että oli salaa ottanut kyseisen kirjan — »kirjoitetun oktavokokoisen paperin» — hattulalaiselta ylioppilaalta Georgius Sigfridiltä ja näyttänyt sitä Eoleniukselle. Tämä oli vähätellyt sen arvoa, mutta ottanut sen kuitenkin lainaksi. Kun Simonis oli saanut kirjan takaisin, hän oli ruvennut epäilemään sen laatua ja polttanut sen.¹⁸ — Lisäksi on muistettava Johannes Aboensiksen ilmoitus, että Eolenius oli anastanut häneltä *ilmestyskirjan*.

Mikäli kyseisten kirjojen laadusta ja Eoleniuksen kiinnostuksesta magikolle välttämättömiä itämaisia kieliä kohtaan voi päätellä, oli Eoleniuksella magianharrastuksissa tavallista syvempi ote; vertauskohteeksi voi asettaa esim. Johannes Enrotin lapsekkaat puuhut.¹⁹ Sen valossa, mitä edellä on käynyt ilmi, näyttää selvältä, että Eolenius on todella etsinyt

¹⁵ 5. 7. 1661. KP II, 302. »Si caecus caecum ducit, ambo in foveam cadunt.»

¹⁶ Johannes Johannis oli »Aboensis», kuten jo edellä on käynyt ilmi. Samoin Blanck oli Turusta, uskottavasti myös Pythiuksen veljekset. *Lagus* I (1889), 73 ja 93. *Lagus* ei mainitse Joh. Carolia, mutta hän on voinut olla Turun hovioikeuden assessorin Carl Simonssonin poika. Ks. *Diarium Gyllenianum*, 208.

¹⁷ KP II, 301—303.

¹⁸ 1. 7. ja 28. 8. 1661. KP II, 306—310.

¹⁹ On kuitenkin varottava tekemästä esim. *Claviksen* perusteella pitkälle meneviä johtopäätöksiä. Eri versioiden tekstit vaihtelevat näet huomattavasti. Tämä näkyy jo tekstien pituudessa. *Adelung* VI (1788), 332—404 on referoinut seitsemää eri *Claviksen* tekstiä. Niiden pituudet (kaikki kvartoja): 152, 48, 276, 282, 20. (Kahden pituutta A. ei ilmoita.)

Stodiukselta tehokasta metodia kieliopintoihin. — Stodiuksen antamissa välineissä ei sensijaan ole mitään sinänsä magiaan viittaavaa.

Clavis Salomoniksen »jumalallinen teosofia» on oppi hengistä ja niiden kutsumisesta ihmisen avuksi. Kirja leimattiin demoniseksi magiaksi; eivät vain ortodoksit tehneet niin vaan myös maagikko Trithemius oli samaa mieltä.²⁰ *Schemhamporas*, jota koskeva puhe Eoleniuksella oli ollut, on Salomonin rukouksena esitetty kirjoitus jumalallisista nimistä. Myös se luettiin kuuluvaksi demoniseen magiaan. Koska on pidettävä selvänä, että ylioppilaat ja etenkin Eolenius ovat tutustuneet mainittujen kirjoitusten sisältöön, on se syytä lyhyesti esitellä.²¹

»Jumalallinen teosofia on viisautta ja täydellistä tietoa Jumalasta ja hänen näkyvistä ja näkymättömistä luontokappaleistaan.» Kaikki viisaus on hänestä. On kolmenlaisia salaisuuksia, joita ihminen ei pysty tutki-
maan ilman erityistä ilmoitusta. Seitsemän korkeinta jumalallista salaisuutta ovat:

Että parannetaan kaikki sairaudet 7. päivässä joko kuvioilla tai luonnollisilla asioilla tai ylempien henkien avulla. Että voi pidentää elämää mihin ikään haluaa. Että ihmistä täytyy totella elementeissä olevien luontokappalten, jotka ovat niissä persoonallisten henkien hahmossa, kääpiöinä, vuorenpaikkoina . . . Että voi puhua henkien kanssa kaikista näkyvistä ja näkymättömistä asioista ja sellaiset, joille henki on länä kuulevat jokaisesta, mihin tehtävään se kelpaa. Että ihmisellä voi olla todellinen tieto Jumalasta, Isästä, Pojasta ja Pyhästä Hengestä. Että ihminen voi hallita itseään Jumalan hänelle asettamaan päämäärään saakka. Että ihminen syntyy uudelleen.

Rehellinen ja lujamielinen ihminen saattoi oppia hengiltä nämä salaisuudet.²²

Seitsemän keskeisistä luonnollista salaisuutta ovat

Alkemia tai metallien muuttuminen, mutta se annetaan harvoille, ei myöskään muutoin kuin Jumalan erityisestä armosta. Että voi parantaa ruumiin sairauksia metallisella lääkkeellä, joko jalokivien ihmeteoilla tai Filosofien Kivellä. Että voi tehdä ihmteitä tähtien ja

²⁰ Peuckert 1959, 47. T. esittää arvionsa kirjoituksessaan *Antipalus maleficorum*. Vrt. s. 37.

²¹ Kirjoitukset on julkaissut saksaksi Scheible, *Das Kloster* 3, 191–230 ja 289–330 v. 1686 otetun painoksen mukaisesti. Vrt. kuitenkin nootti 19. Kyseinen *Clavis* ei ole ollut ainoa Suomessa liikkunut kappale. Nimetön ilmiantaja 1653 sanoi ylioppilailla olleen se; myös Forstadiuksella se näyttää olleen; v. 1654 oli muuan ylioppilas Turussa syyttänyt toveriaan noituudesta ja sanonut, että tämä meni kuulemaan »Salomonin viisautta». Ks. KP II, 3–4. Vrt. myös edellä s. 30.

²² *Das Kloster* 3, 196–197.

vapaiden taitojen tuntemisella ... ja että voi suorittaa taivaan ja sellaisen virtaamisen mukaan. Että ihminen voi suorittaa luonnollisia taitotöitä, millaisiksi ne ajatellaankin tai millaisia ne ovat. Että voi tietää kaikki luonnon sattumukset. Että voi tuntea kaikki käsi-työtaidot perusteellisesti. Tuntea kaikki taidot, jotka suoritetaan taivaalla aiheutetaan ihmisen enkelin-luonnon avulla.²³

Seitsemän pientä salaisuutta koskevat käytännöllisluontoisia asioita:

Tutkia asiaa ahkerasti, koota paljon rahaa ja tavaraa. Että ihminen voi kohota alhaisesta säädystä korkeaan kunniaan ja arvoon ja perustaa uuden suvun ... Että voi päästä korkealle sota-asioissa. Että mies voi olla hyvä isäntä maalla ja kaupungissa. Voi olla nopea ja onnellinen kauppias. Viisas ja ymmärtäväinen mies kaikissa taidoissa ... Olla kirjanoppinut, raamatuntutkija, joka on oppinut perinpohjin kaikki vanhat ja uudet kirjoittajat Pyhästä Kirjasta ja ymmärtää ne perusteellisesti.²⁴

Voimat, joiden avulla salaisuudet selviävät, ovat taivaalliset henget, jotka asuvat taivaankannessa ja sen tähdissä. Jumala hallitsee koko maailmaa seitsemän hengen avulla — ne ovat Arathron, Bethor, Phaleg, Och Hagith, Ophiel, Phul; niillä kullakin on vuorollaan 490 vuoden pituinen hallitusjakso.²⁵ Jokainen henki vastaa tiettyä tähteä ja suorittaa juuri sille ominaisia tekoja. Esimerkiksi Phul hallitsee asioita, jotka ovat ominaisia kuulle, kykenee sanoin ja teoin muuttamaan kaikki metallit hopeaksi parantamaan vesipöhön, antamaan vedenhenkiä, jotka palvelevat ihmistä näkyvissä ja ruumiillisissa hahmoissa, pidentämään ihmisen elämän 300 vuoteen saakka jne. Hetki, jolloin tätä henkeä sopii kutsua, on maanantaiaamu, ensimmäinen tunti, jolloin aurinko nousee, lisääntyvän kuun aika.²⁶

Henkien kutsuminen ei ole kuitenkaan jokaiselle mahdollista, vaan siihen täytyy olla synnynnäiset taipumukset.²⁷ Jokaisen kohdalla on jo syntymästä saakka määrätty, mihin elämäntoimeen hän on omiaan.²⁸ Kun aikoo saavuttaa taidon kutsua henkiä, on senvuoksi tutkisteltava ovatko synnynnäiset edellytykset olemassa. Lisäksi on suoritettava kuusi muuta valmistavaa henkistä tutkistelua, esim. pohdittava, mitä ihmisessä on kuolevaa, mitä kuolematonta, mitkä osat hänestä kuuluvat kumpaankin lajiin.²⁹

²³ Das Kloster 3, 197—198.

²⁴ Ibid. 198. Se, mikä edellisissä magiaprosesseissa oli käynyt ilmi, koski etupäässä juuri näitä »seitsemää pientä salaisuutta».

²⁵ Ibid. 200—201.

²⁶ Ibid. 214—215.

²⁷ Ibid. 207.

²⁸ Ibid. 224.

²⁹ Ibid. 224—225.

Laaja *Clavis Salomoniksen* teksti sisältää siten monia keskeisiä piirteitä siitä ajatusmaailmasta, joka oli renessanssin kaudelle ominaista ja jota esim. Agrippa oli vaalinut. Missä määrin ja miten syvällisesti Eolenius oli niistä kiinnostunut, on mahdotonta varmuudella sanoa. Kuten edellä totesin, viittaa tavallista syvempään kiinnostukseen hänen melkoinen harrastuksensa itämaisia kieliä kohtaan. Toisaalta tuntuu uskottavalta, että hänellä lainassa ollut *Clavis* on ollut suppea; sehän oli jäljennös ja varmaankin tehty etupäässä käytännöllisiä tarkoituksia varten.

Schemhamporas — myös sen kohdalla tekstit tosin poikkeavat toisistaan — on kirjoitus, jossa yhtyvät monet eri magiatekstit. Sillä on mm. huomattavia yhtäläisyyksiä Agrippan kirjoitusten kanssa.³⁰ Sen mukaan Jumala kuulee ihmisen kutsun silloin, kun häntä kutsutaan hänen oikeilla nimillään. Niinpä raamatussa sanotaan (Exod.): Kaikilla seuduilla, missä mainitset nimeni, tulen luoksesi ja siunaan sinut. Senvuoksi hebrealaiset ovat ottaneet 72 Jumalan ja enkelien nimeä ja kirjoittaneet Schemhamporan, nimen 72. kirjaimesta.³¹ Teos käsittelee näitä nimiä ja miten niitä on käytettävä henkien kutsumiseen.

Jumalan nimiä ei voi oikein opettaa tai ymmärtää muuta kuin hebrean kielellä: niitä ei voi myöskään lausua oikein muulla kuin kielellä, jolla Jumala on ne ilmaissut.³² Todelliseksi maagikoksi aikovan on siten opittava tämä kieli. Jumala käyttää enkelien keskuudessa toisia nimiä kuin ihmisten keskuudessa, mutta Jumalan todellista nimeä eivät tunne enkelit eivätkä ihmiset. Hänen nimensä ovat ihmisille ilmoitetut, tai tämä on oppinut ne tuntemaan jumalallisista kirjoituksista.³³

Kirjoitus korostaa ihmisen kykyjä; »meissä itessämme piilee kaikkien asioiden käsittäminen ja vallitseminen». Mutta ihmisen turmeltunut luonto estää piilevien kykyjen esiintulon. Turmeltuneisuudesta on sentähden ensin vapauduttava ruumiin ja sielun puhdistautumisella. Sen lisäksi ihmisellä on oltava tietoa Jumalasta, kaikkien asioiden ensimmäisestä syystä ja toisista syistä tai myötävaikuttavista hengistä.³⁴ Ihminen on osallisena kaikesta, mitä maailmankaikkeudessa on:

Kun ihminen tiedostaa itse, että hänet on luotu Jumalan kuvan mukaan, niin hän tiedostaa itessään kaiken, kaikissa olioissa Jumalan, Luojan, senjälkeen maailman ja kaikki luodut: korkeista hengistä, enkeleistä ja taivaista hänellä on osansa, elementeistä, eläimistä, kasveista, kivistä ja kaikista olioista hänellä on itessään, mitä hän haluaa saada.³⁵

³⁰ Peuckert 1959, 443—447.

³¹ Das Kloster 3, 291.

³² Ibid. 291—292.

³³ Ibid. 292—293.

³⁴ Ibid. 306—307.

³⁵ Ibid. 318.

Myös *Schemhamporas* heijastaa siten monia piirteitä renessanssin aikana kukoistukseen nousseesta maailmankuvasta. Jako luonnolliseen ja demoniseen magiaan on *Claviksen* ja sen kohdalla tuskin kovinkaan selvä. Mutta ortodoksisen teologian kannalta se tietysti oli turmiollinen sisältämänsä maailmankatsomuksen ja ihmiskäsityksen takia. Siinä korostetaan voimakkaasti ihmisen kykyjä ja virallisen uskonnon kannalta arveluttavia mahdollisuuksia kohota turmeluksesta.³⁶

Ei käy selville, missä tarkoituksessa Eolenius on anastanut Johannes Aboensikseltä *ilmestyskirjan*. Sillä oli kuitenkin kabbalistisessa ajattelussa tärkeä sijansa. Tämä näkyy esim. Johannes Buraeuksen pohdinnoista: hän katsoi löytäneensä oikeat tulkinnat ilmestyskirjan salaisiin enustuksiin.³⁷ — Ohimennen kannattaa panna merkille, että Buraeus oli kirjoittanut Terseruksen isälle myös näistä apokalyptisistä pohdinnoistaan.³⁸

Kirjallisten todisteiden vuoksi ei Eolenius voinut väittää Carolin puoleita valheeksi. Sensijaan hän selitti antaneensa tälle lupaukset estääkseen tämän aikeet lähteä sotaan.³⁹ Sanonnan, että maagisten taitojen käyttäjän oli antauduttava pirun valtaan, hän selitti löytyvän »magian määritelmästä, joka on Sperlingin Fysiikassa».⁴⁰ Myöhemmin hän sanoi, että on »yleinen huhu» magian harjoittajan kuulumisesta pirulle.⁴¹

Kun Eolenius ei näyttänyt taipuvan antamaan toivotunlaista tunnustusta, kertomaan »totuutta», varakansleri Terserus ehdotti konsistorissa, että hovioikeuden presidentille selostettaisiin asia tai että hänet kutsuttaisiin mukaan kuulusteluun. Päätettiin, että jotkut konsistorin jäsenet tiedoittaisivat asian presidentille.⁴² Jo samana päivänä tämä kuitenkin itse tuli konsistoriin ja sanoi, että varakansleri oli pyytänyt sitä edellisenä päivänä.⁴³ Konsistorin saama sivustatuki ei kuitenkaan saanut Eoleniusta tarkistamaan olennaisesti kertomustaan.⁴⁴

Kuulustelupöytäkirjoista eivät juuri ilmene konsistorin jäsenten mieliteet asiasta. Saa lähes vaikutelman, että oltiin yksimielisiä Eoleniuksen toimien laadusta ja vaadittavista toimenpiteistä. Näin ei kuitenkaan ole ollut laita, ja erimielisyydet tulivat päivänvaloon ratkaistaessa Eoleniuksen tuomiota. Kaikki konsistorin läsnä olleet jäsenet katsoivat syytetyn menettellessään väärin. Mutta rikkomuksen laadusta ja *rangaistuksesta* syntyi

³⁶ Ks. tarkemmin edellä s. s. 30—31.

³⁷ *Lindroth* 1943, 140—141.

³⁸ *Ibid.* 141.

³⁹ 5. 7. 1661. KP II, 301; vrt. s. 304, 305.

⁴⁰ 23. 7. 1661. KP II, 303. Sperlingistä ks. s. s. 88 ja nootti 3.

⁴¹ *Ibid.* 306.

⁴² *Ibid.* 303.

⁴³ *Ibid.* 304.

⁴⁴ *Ibid.* 304—306.

erimielisyyttä. Kaunopuheisuuden professori *Martin Miltopaeus*, logiikan ja fysiikan professori *Andreas Thuronius*, historian professori *Olaus Wexionius*, toinen teologian professori *Abraham Thauvonius* ja ensimmäinen teologian professori *Georg Alanus* edustivat *maltillista* kantaa. Ei ollut todisteita siitä, että Eolenius olisi solminut liittoa demonin kanssa (Thuronius, Wexionius). Mutta kirjeillään ja sanoillaan hän oli pyrkinyt johtamaan nuorisoa harhaan ja aiheuttanut akatemialle pahennusta. Senvuoksi hänet oli *karkoitettava* ikuisiksi ajoiksi akatemiasta (Thuronius) — ja mikäli mahdollista myös Turun hiippakunnasta (Miltopaeus) tai koko Ruotsin valtakunnasta (Wexionius, Thauvonius, Alanus).⁴⁵

Jo tämä ehdotus oli sinänsä ankara, mutta toisten kantaan nähden sitenkin maltillinen. Kreikan ja hebrean kielten professori *Petrus Bergius*, matematiikan professori *Simon Kexlerus*, kolmas teologian professori *Svenonius* ja varakansleri *Terserus* äänestivät näet *kuolemantuomiota*. Bergiuksen mukaan oli selvinnyt, että Eolenius oli nuoresta pitäen ollut kiinnostunut magiasta, jäljentänyt kiellettyjä kirjoituksia, väittänyt osavansa maagisia taitoja, luvannut opettaa niitä muille, selittänyt tulleensa oppineeksi ilman kenenkään apua, pyytänyt toista antautumaan pirun valtaan, ja toinen olikin heti kirjoittanut kaksi latinankielistä kirjettä, mihin ei ole muulloin pystynyt. »Senvuoksi en voi nähdä muuta, kuin että hän on tehnyt liiton Saatanan kanssa, olipa se sitten avoin tai hiljainen, enkä siten voi muuta katsoa, kuin että hän on täydellisesti maagikko, ja hänet tuomitaan niinkuin maagikko, nimittäin menettämään henkensä.»⁴⁶ Kexleruksen mukaan syytetty oli joko karkoitettava koko Ruotsin valtakunnasta tai tuomittava kuolemaan. Mutta koska Jumalan ja Ruotsin lait eivät tunteneet karkoitusta tällaisessa tapauksessa, oli annettava *kuolemantuomio*.⁴⁷

Rehtori *Svenonius* tarkasteli kysymystä laajimmin.⁴⁸ Oliko Eolenius noitamies (trollkarl) ja tehnyt liiton paholaisen kanssa? Vastaus oli myönteinen, sillä syytökset oli todistettu oikeiksi. »Hänet täytyy senvuoksi tuomita maagikkona (magus).» *Svenonius* rinnasti siten toisaalta noitamiehen ja maagikon. Toisaalta hän kuitenkin piti heitä erilaisina rikollisina. »Nyt ei meidän maallinen lakimme kerro senlaatusesta tapauksesta kuin tässä on, ellei jotain ole valtiopäiväpäätöksessä . . .» Kohdattiin siten

⁴⁵ 18. 9. 1661. KP II, 313—315.

⁴⁶ Ibid. 313—314: »derföre kan jag intet annadt sij, utan at han haar ingådt pactum cum Satana, antigen det då är explicitum eller implicitum, altså kan jag intet annat afftaga, uthan at han är fulkombl. magus, och dömes såssom en magus nembl. at mista lifwet.»

⁴⁷ Ibid. 314.

⁴⁸ *Svenoniuksen* äänestys ei sisälly konsistorin pöytäkirjoihin. *K. K. Tigerstedt* on etsinyt sen kansleri *Brahen* papereista ja julkaissut in extenso mm. kirjoituksessaan: *En trolldomsprocess vid det finska universitetet 1661*, *Finsk tidskrift* 1881, 1. osa, 222.

sama vaikeus, johon oli törmätty vv. 1655—1656. Mutta Svenonius löysi ratkaisun: oli tuomittava Jumalan lain mukaan. Samoin kuin Luther⁴⁹ hän totesi, etteivät ihmiset olleet sidottuja raamattuun muuten kuin kymmenen käskyn kohdalla, »mikäli sinä ei ole jotain moraalista kuten tässä: että sen ei pidä jäädä rankaisematta vaan tulee kuolla, joka väärinkäyttää Jumalan sanaa kaikenlaisilla noitatempuilla (trollkonster)». Eoleniuksen tapaukseen sopivan käskyn hän löysi kolmannesta Mooseksenkirjasta (20: 27): »Jos jossakussa miehessä tai naisessa on vainaja- tai tietäjähenkilö, niiden heidät rangaistakoon kuoleamalla; heidät kivitettäköön, he ovat verivelan alaiset.» Svenonius jätti kuitenkin maallisen oikeuden ratkaistavaksi, miten Eoleniuksen kuolemaantuomio oli pantava täytäntöön.

Myös Terserus pohti kysymystä laajasti.⁵⁰ Syytetty oli todistettavasti tehnyt liiton Saatanan kanssa. Bergiuksen esittämiin näkökohtiin viitattuaan Terserus lisäsi todisteiden luetteloa. Eolenius oli koulussa äkkiä alkanut edistyä ja oppinut nopeasti kreikan ja syyrian kieliä. Häntä voitiin rangaista karkoittamalla hänet valtakunnasta. »Mutta koska pelätään, että tämä synti lisääntyy suuresti, samoin kuin että Akatemia on sen vuoksi tullut huutoon, emmekä me ... akatemian konstituutioiden mukaan voi tuomita ketään sellaiseen karkoitukseen; mutta Jumalan selvän lain Lev. 20: 27 nojalla olen samaa mieltä niiden kanssa, jotka tuomitsevat hänet menettämään henkensä.»

Viisi konsistorin jäsentä oli siten tuominnut Eoleniuksen karkoitettavaksi, neljä kuolemaan. Rehtori oli kuitenkin hankkinut vielä akatemian *kvestorilta* kirjallisen äänestyksen, jossa Eolenius tuomittiin kuolemaan. Tämän menettelyn johdosta⁵¹ äänet olivat tasan. Päätökseksi tuli ankarampi kanta: Eolenius tuomittiin Levit. 20: 27 perusteella kuolemaan.⁵²

Kuolemantuomio ei siten syntynyt ilman erimielisyyksiä — ja niitä oli ollut enemmänkin, kuin mitä pöytäkirjoista näkyy. Jutun jälkiselvittely toi ilmi myös Eoleniuksen tapauksen ylittäviä ristiriidan aiheita. Äänestyksen perusteella voi kuitenkin jo hahmottaa kaksi erilaista linjaa suhteessa demoniseen magiaan. Jyrkemmän kannan mukaan se oli kerta kaikkiaan saatava häviämään ylioppilaiden keskuudesta — »pahan alkujuuresta» Stodiuksesta oli jo päästy — jotta akatemian maine varjeltuisi. Juridiset

⁴⁹ Ks. esim. *Bornkamm, H: Luther und das Alte Testament* (1948), 106 seur.

⁵⁰ 18. 9. 1661. KP II, 315.

⁵¹ Ks. A. Thuroniuksen kirjettä Brahelle 17. 10. 1661, PBB II: 1, 192: »Rector Magnificus han hade skaffat sigh utaff quaestore Academiae en zedell der han ex sua temeritate condemnerar Studenten till dödhen; der emot exciperade jagh och sadhet det skulle gå effter Constitutiones Academicas, att Professores skulle votera, och inthet Questor; ty det står så, att Quaestor haar inthet votum, nisi in causis aerarium concernentibus.»

⁵² KP II, 316.

vaikkeudet eivät olleet esteenä, sillä olihan olemassa selvä Jumalan laki. Terserus ja Svenonius, jyrkemmän kannan kaksi johtomiestä, olivat molemmat teologeja, joille raamattuun vetoaminen oli tuttua. Vaikka he eivät olleet tässä suhteessa ainoita, heidän asenteensa oli mahdollisimman jyrkkä.⁵³ On hyvin uskottavaa, että he olivat jo edeltä päin keskustelleet menettelytavasta. Tähän viittaa Svenoniuksen juridisiin seikkoihin paneutuva ja etenkin kansleriin vaikuttamaan pyrkivä äänestys ja kvestorilta pyydetty kannanotto. He halusivat jatkaa samalla linjalla kuin Terserus 1658 ajaessaan Stodiuksen erottamista. Koska he katsoivat Eoleniuksen kuuluneen Stodiuksen oppilaisiin, oli itse asiassa kyseessä vain jatkotoimenpide. Sekä Terserus että Svenonius olivat myös kirjallisesti ilmaisseet jyrkän kantansa demoniseen magiaan. Myös Bergiuksella näytävät magiaepäilyt olleen löyhässä. Edellä on mainittu hänen kertomuksistaan tuomiokapitulissa 1671. Se ei ole hänen kohdallaan ainoa tämänkaltainen tilanne.⁵⁴

Maltillisemmän kannan edustajista ei tietääkseni kukaan ole puuttunut kirjoituksissaan laajemmalti demoniseen magiaan. Heidän äänestyksensä noudattelee pääpiirteissään linjaa, jonka konsistori oli ottanut Stodiuksen toisen oikeudenkäynnin yhteydessä; kiinnostus magiakirjallisuuteen loi akatemialle huonoa mainetta, mutta kuolemantuomio olisi ollut liiallinen rangaistus. Varmaan jo tuomiota harkittaessa ja myöhemmin yhä selvemmin heidän mielipiteidensä taustalla väikkyi kanta, jonka he uskoivat kansleri Brahen ottavan asiaan. Aikaisempia prosesseja ajatellen sen laadusta ei ollut epäilystä.

Myös Terseruksen oli helppo arvata, että Brahe ei muutta mutkitta

⁵³ Aivan samaan raamatunkohtaan kuin Svenonius ja Terserus vetosi kuuluisa ruotsalainen oikeusoppinut Johannes Loccenius 1639 ilmestyneessä teoksessaan »Exercitationes juris» (olen käyttänyt L:n »Synopsis juriksen» v:n 1653 painokseen liittyvää laitosta, s. 185): »Huc referendi magi, qui vel beneficio vel arte magica hominem vita privant, aut insidias bonis vel vitae eius animo occidenti tendunt. Item qui pactum cum diabolo habent, qui ultimo supplicio afficiuntur iure divino, Levit. 20 v. 27.» Käytännössä oli tärkeää, mitkä seikat oikeuttivat ankarimman rangaistuksen ja todistivat liiton solmituksi. L:lla on myös Eoleniuksen tapaukseen hyvin sopiva kohta (Ibid): »Consultores magorum divinatorum & librorum magicorum poena arbitraria digni iudicantur, si ex simplicitate & imperitia id fecerint. Si dolo, capital. committunt.» Jälleen olivat ratkaisevia kriteerit, joilla arvioitiin ankaran ja lievän rangaistuksen oikeutus. — Mahdollisesti ainakin Terserus on tuntenut L:n ym. mielipiteet. L. (1598—1677) oli syntyisin Holsteinista. Ruotsiin tultuaan hän opetti Uppsalassa aluksi historiaa, v:sta 1634 roomalaista oikeutta; 1648 hän siirtyi Upsalan yliopiston kirjastonhoitajaksi. Almqvist, J. E.: Svensk juridisk litteraturhistoria (Almqvist 1946), 22—24. Terserus oli siten ollut Uppsalassa samanaikaisesti kuin L.

⁵⁴ Ks. myöhemmin s. 162 ja 322—323. Kexleruksen kannanoton todennäköisistä motiiveista ks. s. 155.

yhdyisi konsistorin tuomioon. Senvuoksi hän päätti informoida tätä yksityisesti, ennenkuin kuulustelupöytäkirjat ja tuomio oli lähetetty. Päivää myöhemmin kuin Eolenius oli saanut tuomionsa, hän lähetti Brahelle kirjeen, jossa selosti muiden akatemiaa koskevien asioiden lomassa Eoleniuksen juttua sekä relaation siitä, mitä konsistorissa oli käynyt ilmi.⁵⁵

Kirjeessään Terserus pyrkii perusteellisesti osoittamaan kanslerille, että ankaraan tuomioon oli todella syytä. Suomen kouluissa harjoitettiin magiaa, ja niistä se tuli myös akatemiaan. Nyt oli saatu kiinni yksi syyllinen. Häntä oli pidetty vangittuna pitkän aikaa, jotta hän olisi paljastanut kanssasyllisensä, kuitenkin turhaan. »Ja vaikka me tiedämme monia, jotka ovat siitä (magiasta) kiinnostuneita, he ovat niin lujasti liittoutuneet keskenään, että haluavat mieluummin kuolla kuin paljastaa toisensa.» Tämä »synti» lisääntyi siksi, ettei magiarikosta oltu koskaan ankarasti (Exemplariter) rangaistu. Tästä oli akatemialle kohtalokkaita seurauksia. Kaksi aatelismiestä oli peruuttanut poikiensa tulon Turun akatemiaan peläten siellä harjoitettavan magiaa. Kalmarin piispa oli laatinut julistuksen, jossa kiellettiin Turkuun opiskelemaan meneviltä pääsy papiksi hänen hiippakunnassaan. Nyt oli konsistorissa harkittu tuomiota, joka Eoleniukselle tuli antaa. Jotkut olivat kannattaneet karkoitusta koko valtakunnasta, »mutta sellaisesta ei meillä ole mitään lakia, mutta Jumalan laki meillä on ... että sellaisten tulee kuolla». Terserus esitti äänestyksen tuloksen siten, että oli muodostunut kolme ryhmää: akatemiasta ja koko valtakunnasta karkoittamista kannattaneet sekä kuolemantuomiota äänestäneet. Suurin osa oli kannattanut viimeksi mainittua vaihtoehtoa.⁵⁶

Terseruksen relaatio sisältää samat seikat, jotka hän oli jo aikaisemmin eri yhteyksissä esittänyt.⁵⁷ Yksi kohta tuo kuitenkin uutta. Kirjeen ja relaation laatimisen aikoihin oli piispan luo tullut Georg Pythiuksen äiti valittamaan poikansa kohtaloa. Georg oli oppinut maagisella taidolla runousoppia niin, että oli kirjoittanut latinankielisen puheen ja esittänyt sen ilman virheitä, pyytänyt professoreita kuuntelemaan, kerskunut tovereilleen, että pystyisi yhdellä jalalla seisten lukemaan niin monta säettä kuin toverit pyysivät. »Nyt hän on tullut hulluksi ja unohtanut kaikki säkeensä.» Äiti syytti Eoleniusta.⁵⁸ Tämä tarina, jollaisella oli Turussa jo perinteitä, vahvisti luonnollisesti Terseruksen mielestä relaatiota.

Terserus ei myöskään jäänyt toimettomana odottamaan, minkä vaikutuksen hänen sanansa tekisivät kansleriin. Hänen tarkoituksenaan oli saada juttu käsittelyyn hovioikeudessa. Akatemian konstituutioiden mu-

⁵⁵ PBB II: 1, 190—191; PBB (*Tigerstedt*) II, 4—8.

⁵⁶ 19. 9. 1661. PBB II: 1, 190—191.

⁵⁷ Eoleniukselta löydetystä lapusta ks. edellä s. 142.

⁵⁸ PBB (*Tigerstedt*) II, 8.

kaan oli mm. kuolemantuomiot alistettava hovioikeuden harkintaan.⁵⁹ Menettelytavasta saattoi kuitenkin käytännössä syntyä erimielisyyksiä. Ongelmallisinta oli kanslerin tuomiovalta. Oliko konsistorin vedottava tuomiostaan ensin kansleriin vai siirrettävä asia heti hovioikeuteen? Uppsalassa olivat v:n 1655 konstituutiot johtaneet jälkimmäiseen käytäntöön.⁶⁰ Koska Terserus oli 1650-luvulla toiminut professorina Uppsalassa ja osallistunut aktiivisesti v:n 1655 konstituutioiden laadintaan,⁶¹ hänen menettelynsä Eoleniuksen jutussa on juridisessa mielessä ymmärrettävissä. Hän ilmoitti konsistorissa ottaneensa yhteyttä hovioikeuden presidenttiin ja selittäneensä, että suurin osa oli kannattanut kuolemantuomiota. Hän oli tiedustellut, tuliko tuomio julkaista heti — mikä olisi merkinnyt asian ottamista käsittelyyn hovioikeudessa — vai oliko odotettava kanslerin mietintöä (betenckiande). Presidentti oli selittänyt, että mikäli professorit olivat harkinneet asiaa loppuun saakka, he saattoivat julkaista tuomion, muussa tapauksessa oli julkaisemista lykättävä.⁶²

Varakanslerin pyrkimys saada tuomio julkaistuksi ennen kanslerin vastauksen saapumista epäonnistui. Kun asiasta äänestettiin konsistorissa, kannattivat Kexlerus, lääketieteen professori Achrelius — hän ei ollut mukana tuomiosta äänestettäessä — ja Terserus tuomion julkaisemista heti. Varakansleri korosti, että muutoin konsistorin auktoriteetti kärsisi. Miltopaeus, Thuronius, Olaus Wexionius, Thauvonius ja Alanus selittivät, että oli odotettava kanslerin kirjettä.⁶³ Rintamat olivat siten suurin piirtein samat kuin itse tuomiostakin äänestettäessä: lievemmän tuomion kannalla olleet vetosivat kanslerin auktoriteettiin.⁶⁴ Tässä heillä oli tukeaan koko Turun akatemian aikaisempi käytäntö; kanslerille oli aina jätetty viimeinen sana.⁶⁵

⁵⁹ Näin sekä Brahen konstituutioiden että v:n 1655 Uppsalan yliopiston konstituutioiden mukaan. Ks. *Annerstedt, C.: Upsala universitets konstitutioner af år 1655 (1890)*, 2: »Majores autem criminales causas, quae mortem aut membri amputationem seu mutilationem poenae loco inferunt, senatus academiae cognoscet, judicabit et, communicate re cum cancellario, ad supremum regis judicium refert. ...». *Schybergson, C. M.: P. Brahes konstitutioner av år 1661 för Åbo Akademi. Årsskrift utg. av Åbo akademi 1919 (1920)*, 113.

⁶⁰ *Schybergson, C. M.: De s.k. braheska konstitutionerna av år 1661 för Åbo akademi. Översigt af Finska Vetenskaps-Societetens Förhandlingar LXI: B, 30—31 (Schybergson 1919)*.

⁶¹ *Ibid.* 6.

⁶² 25. 9. 1661. KP II, 316.

⁶³ 2. 10. 1661. KP II, 318.

⁶⁴ Bergius ei ollut 2. 10. paikalla eikä pöytäkirjoissa ole rehtori Svenoniuksen äänestystä.

⁶⁵ Ks. *Schybergson 1919*, 43. Kirjeessä, jossa konsistori tiedottaa asiasta Brahellle (19. 9. 1661), sanotaan: »och alldenstund vi uti slika ärender högnödigt hafve, såsom och efter Consistutionum Academicarum lydelse förpligtade äro, E. H. N. i ödmjukhet förständiga, förr än saken för den Kongl. Hofrätten andrages, äro vi förorsakade hi-

Lokakuun alussa Brahe lähetti Turkuun kolme Eoleniusta koskevaa kirjettä. Piispalle hän selitti, että kuolemantuomion langettaminen ei ollut mikään leikin asia. Hän ei nähnyt sille juridisessa mielessä riittäviä perusteita. Konsistorin piti tuomiossaan lisäksi olla yksimielinen. Senvuoksi oli asiaa edelleen konsistorissa harkittava. Vasta senjälkeen hän ilmoittaisi mielipiteensä.⁶⁶ Samoja näkökohtia hän korosti kirjeessään konsistorille.⁶⁷ Hänellä oli ollut jo sitä laatiessaan käsitys, miten asia tulisi hoitaa: akatemian maineelle olisi parasta, että koko juttu voitaisiin hiljaisesti haudata. Tämä kohta kirjeessä on yiviivattu,⁶⁸ joten ilmeisesti se ei ole tullut lopulliseen versioon.

Kolmannen kirjeensä Brahe lähetti ystävälleen ja suosikilleen professori Andreas Thuroniukselle.⁶⁹ Hän esitti tälle saman kuin Terserukselle ja konsistorille. Thuroniuksen tuli nyt yksityisesti ja huomaamatta informoida Brahea asiassa, kertoa Eoleniuksesta ja hänen vanhemmistaan. Brahen ennakkokäsitys näkyy selvästi: hän epäili, että kaikki oli vain seurausta aiheettomasta epäluulosta ja että Eolenius oli tehnyt tunnustuksen pelästyksissään. Myös tässä tapauksessa on kohta viivattu konseptissa yli⁷⁰

Thuroniuksen vastaus Brahelle⁷¹ toi konsistorissa vallinneet erimielisyydet kärjekkäinä esiin. Kirje sisälsi kaksi syytöstä Terseruksen johtamaa linjaa vastaan. Ensinnäkin Thuronius vakuutti, että kuolemantuomiota kannattaneet olivat arvioineet tilanteen täysin väärin, tehneet »kärpäsestä härkäsen». *Suomen kansakunta* (Finska nationen) oli joutunut huonoon maineeseen magiahuhujen takia pelkästään piispan ja eräiden professorien *hätäilevien* toimenpiteiden takia. Hän pyysi Brahea puhumaan kuninkaalle ja valtaneuvostolle Eoleniuksen puolesta. Tämä oli ollut hänen oppilaanaan⁷² ja oli hänen mielestään lahjakas. Siinä oli koko salaisuus; Thuronius ajatteli siis tässä samoin kuin konsistorin hänen ollessaan 1653 syytettynä (ks. s. 114). Korostaakseen Eoleniuksen kovaa koh-

gående act och därpå våra vota såsom ock ändtlig Sententiam till E. H. N. öfverskiicka, ödmjukeligen bedjandes E. H. N. oss sitt höga Sentiment deruti meddela tacktes.» PBB (Tigerstedt) II, 10.

⁶⁶ 4. 10. 1661. PBB I, 77.

⁶⁷ 4. 10. 1661. PBB I, 77 ja nootti 1.

⁶⁸ Ibid 77 nootti 1. Schybergson on julkaissut Brahen ja Turun akatemian konsistorin keskinäiset kirjeet Brahen arkiston perusteella. Ks. PBB I, esipuhe.

⁶⁹ 4. 10. 1661. PBB I, 77—78. Thuronius oli toiminut Brahen sihteerinä; kansleri oli myös myötävaikuttanut hänen nimittämiseensä logiikan ja metafysiikan professoriksi Turun akatemiaan 1657. Kolmea vuotta myöhemmin hän sai kanslerilta luvan — Terseruksen vastustuksesta huolimatta — yhdistää entiseen professuuriinsa myös fysiikan professuurin. *Schybergson* 1923, 45.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ 17. 10. 1661. PBB II: 1, 191—194.

⁷² KP II, 300. Eoleniuksen oma maininta.

taloa Thuronius kirjoitti tämän olleen vankina jo »melkein puoli vuotta», liioitellen siis kaksi kuukautta. Eolenius ei myöskään ollut voinut köyhyytensä tähden opiskella täydellä teholla, vaikka halua olisi ollut.

Toinen Thuroniuksen esittämä syyte koski oikeudenkäynnin juridista puolta. Piispa oli harjoittanut *painostusta* ennen äänestystä. Osa konsistorin jäsenistä oli halunnut painaa asian villaisella, mutta silloin piispa oli räjähtänyt ja pelästyttänyt kaikki äänestämään rangaistusta. Kexlerus oli äänestänyt piispan haluamalla tavalla, Svenonius oli laittomasti hankkinut kvestorilta kirjallisen äänestyksen. Enemmistö oli ollut karkoittamisen kannalla, mutta siitä huolimatta tuomioksi oli tullut kuolema. Sen jälkeen tehty yritys saada asia heti käsittelyyn hovioikeudessa oli laiton, samoin Terseruksen yksityinen relaatio kanslerille. Thuronius selitti jokaisen väärinkäytön kohdalla, että tehtiin niin kuin ne halusivat, »joilla valta on». Siten hän korosti, että varakansleri käyttäytyi omavaltaisesti ja muodosti uhkan kanslerin auktoriteetille, kanslerin, jota lievemman tuomion kannalla ollut ryhmä piti »oikeana esimiehenään, Jumalan jälkeen korkeimpana oikeudenjakajanaan».

Thuroniuksen kirje on vahvistanut sitä kanslerin käsitystä jutun laadusta, joka hänellä jo ennakolta oli ollut. Marraskuussa hän kirjoitti konsistorille, että Eoleniuksen maine ja oikeudet oli palautettava. Ei ollut päteviä syitä tuomita häntä karkoitettavaksi, vielä vähemmän kuolemaan. Oli selvää, että syytetty oli pelkästään kerskunut taidoillaan tehdäkseen vaikutuksen tovereihinsa. Nyt hän oli lisäksi ollut kauan vankina. Brahe esitti selvästi mielipiteensä siitä, kuinka tällaiset asiat olisi hoidettava: olisi pitänyt tutkia juttua yksityisesti ja hälyä nostamatta; se olisi ollut paras menettely sekä syytetyn että akatemian maineen kannalta. Kanslerin sävy on selvästi moittiva. Turussa oli suhtauduttu haudanvakavasti tapauksiin, jotka kuitenkin olivat osoittautuneet mitättömiksi. Virhearvioinnin seurauksena moni oli joutunut syyttömästi kärsimään ja huhut olivat yhä paisuneet.⁷³

Vaikka kanslerin moitteet kohdistuivat konsistorin kaikkiin jäseniin, varakansleri tiesi varmasti, että kärki kohdistui häneen. Etenkin juuri hän oli antanut »riittävästi osoituksia» Brahen mielestä virheellisestä suhtautumisesta magiahuhuihin. Näpsäytys ei kuitenkaan muuttanut Terseruksen toiminnan suuntaa. Hänen pyrkimyksenään oli edelleen saada konsistorin antama tuomio julkaistuksi ja juttu käsiteltäväksi hovioikeudessa. Myös Brahe katsoi käsittelyn hovioikeudessa välttämättömäksi. Tämä käy ilmi

⁷³ 8. 11. 1661. PBB I, 78—79. Kirje tunnetaan osittain vain referaatin perusteella. Brahen moitteet: »Det är nogsampt prof afkommit, huruledes man med sådana casibus i den orten hafver haft at möda sig med, det dock vid dagsljuset har föga annat varit än fägängia, och mången oskyldig af sådana praesumptioner illa framdragen, och af det man sådant lätt så högt apprehenderar, kommer rychtet mer och mer, och af minutier gör impressionerne store.»

esimerkiksi Terseruksen kirjeestä, jonka hän lähetti kanslerille joulukuun alussa.⁷⁴ Kirjeen mukaan Brahe oli kirjoittanut hovioikeuden presidentille, että koska juttu oli tullut yleisesti tunnetuksi, oli hän nähnyt tarpeelliseksi »esittää sen parhaalla tavalla hovioikeudelle». Mutta kansleri ei ole suinkaan jättänyt ilmoittamatta hovioikeudelle, mikä oli hänen kantansa asiasta.⁷⁵

Yllä mainitussa kirjeessään Brahelle Terserus vältti huolellisesti käsittelemästä Brahen kantaa lopulliseksi tuomioksi akatemian taholta. Hän kiitti kansleria siitä, että tämä oli ilmoittanut »vähäisille palvelijoilleen» ja akatemialle »korkean mietintönsä» (betänckiande) akatemian ja hiipakunnan asioista. Konsistorille oli saapunut kanslerilta kaksi kirjettä. Toisessa oli erästä professoria ankarasti kehoitettu parantamaan tapojaan. Terserus kertoi, että kanslerin sanat olivat olleet tehokkaat. Tämä seikka antoi Terserukselle sopivan kontrastin voidakseen osoittaa, että Eoleniuksen suhteen Brahen menettely oli tehoton. »Jumala suokoon, että Eolenius niin helposti palaisi oikealle tielle. Mutta Jumala paratkoon kyseessä ei ole niin vähäpätöinen asia, kuin M. Andreas Thuroniuksen esittää.» Kaikki muut paitsi Thuroniuksen olivat vakuutettuja, että Eolenius oli oppinut temppunsa pirulta; ei tarvittu edes tämän omaa tunnustusta. Ja mikäli magiarikoksesta ei vihdoin annettu ankaraa rangaistusta, »käy meille vaikeaksi antaa lastemme kasvaa täällä sellaisen pirullisen joukon keskuudessa».⁷⁶

Terserus piti siten edelleen voimakkaasti kiinni omasta kannastaan. Kuten sitaatista yllä näkyy, oli hän jo kanslerin lisäksi tiedostanut toisenkin voimakkaan vastustajan olemassaolon; hän oli tietoinen Thuroniuksen kirjeestä Brahelle. Hän teki suoran vastahyökkäyksen: »Jumala antakoon anteeksi M. Andreas Thuroniukselle, niin pahoin hän tekee sekä itseään vastaan, saattaen jälleen itsensä vaarallisten epäilysten alaiseksi, ja akatemiaa vastaan, estäen meidän hyvän ja terveellisen pyrkimyksemme vapauttaa tämä akatemia siitä karkeasta huhusta, jonka alainen se alusta saakka on ollut.»⁷⁷ Konsistorin rintaman yhtenäisyyden rikkoi varakanslerin mielestä siis vain Thuroniuksen, itsekkin epäilyttävä henkilö! Vihjaus v:n 1653 tapahtumiin on selvä.

Konsistori ei ollut yksimielinen, vaikka vain Thuroniuksen asettui avoimeen vastarintaan. Joulukuun alussa rehtori Svenoniuksen esitti varakansle-

⁷⁴ 5. 12. 1661. PBB II: 1, 199—200.

⁷⁵ Tämän voi nähdä referaatista, jonka J. Tengström on tehnyt yllä mainitusta hävinneestä Brahen kirjeestä konsistorille 8. 11. 1661. Ks. PBB I, 79: »ansåg Cancelleren hans brått nogsampt vara expieradt, och at det därvid kan stanna och bevända, och han därmed restitueras in intergrum igen; hvilken sin tanka han ock hade communi-cert med Presidenten i HåfRätten.»

⁷⁶ 5. 12. 1661. PBB II: 1, 200.

⁷⁷ Ibid.

rin mielipiteen, että Eoleniuksen tuomio oli julkaistava. Professorien mielestä se oli »vastoin tapaa muissa oikeusasioissa. M. Thuronius sanoi: äänestän, ettei tuomiota julkaista; nousi sen sanottuaan ylös ja meni luennoimaan akatemiaan, koska hänen kuulijansa odottivat häntä.»⁷⁸ Eleeseen on saattanut sisältyä mielenosoituksellisuutta. Mutta kahta päivää myöhemmin varakansleri sai tahonsa läpi. Rehtori selitti, ettei hovioikeus ota asiaa harkintaansa, ennenkuin tuomio on julkaistu ja pyysi, että niin tehtäisiin. Terserus korosti entiseen tapaansa konsistorin yksimielisyyttä: vaikka äänet olivatkin menneet tuomiosta ristiin, olivat kuitenkin kaikki päättäneet olla tuomion takana.⁷⁹ Vain Thuronius asettui nyt vastustamaan: hän pyysi saada jäädä pois, sillä ei voinut hyvällä omallatunnolla olla tuomion takana. Koska tähän ei suostuttu, hän halusi kuitenkin saada protestinsa merkityksi muistiin. Solidaarisuudesta konsistoria kohtaan hän kuitenkin lupasi olla tuomiota julkaistaessa paikalla. Tämän jälkeen tuomio julkaistiin ja Eolenius jätettiin linnan vahtimestarille sekä häntä koskevat asiakirjat hovioikeudelle.⁸⁰

Terserus mainitsee omaelämäkerrassaan, että hovioikeus oli ensin vahvistanut konsistorin antaman kuolemantuomion. Brahen vaikutuksesta se oli sitten muuttanut tuomion kuuden vuoden maastakarkoitukseksi ja tämän edelleen Brahen takia julkiseksi kirkkorangaistukseksi ja akatemiasta karkoitukseksi.⁸¹ Tieto saattaa tarkoittaa, että hovioikeudessa oli harkittu eri vaihtoehtoja. Hovioikeuden asessori Mikael Wexionius — Gyldenstolpen kirjeestä veljelleen tammikuussa 1662⁸² näet ilmenee, että myös hovioikeudessa on saattanut olla ankaran rangaistuksen kannattajia. Aina-kin Gyldenstolpe koki selvän ristiriidan olemassaolon. Brahe oli kääntynyt myös hänen puoleensa saadakseen hovioikeudessa mieleisensä tuomion. Gyldenstolpe hyväksyi hänen kantansa ja selitti yrittävänsä vakuuttaa sen oikeellisuudesta myös muita, »missä tahansa se on sopivaa». Svenoniuksen appena hän oli kuitenkin lähellä myös jyrkemman kannan edustajia ja sanoi ymmärtävänsä heitä. Heidän tarkoituksenaan oli kerralla vapauttaa koko kansa magiahuhuista. »Sentähden, näin he ovat ajatelleet, parantumaton haava tulee leikata pois, jottei tervettä osaa vedettäisi mukaan.» Tämä keino, jota jo nimetön ilmiäntaja oli 1653 suositellut, oli ehkä Gyldenstolpenkin mielestä hyvä, muttei ollut paikallaan Eoleniuksen tapauksessa. Asian juridinen puoli oli näet epäselvä. Kuolemantuo-

⁷⁸ 9. 12. 1661. KP II, 333. Konsistorin jäsenten haluttomuus julkaista tuomio ei kyläkään johtunut pelkästään itse tapauksen sisällöstä, vaan myös konsistorin ja hovioikeuden välisistä juridisista näkökohdista. Niistä tulee myöhemmin puhe, ks. s. 177—178

⁷⁹ 11. 12. 1661. KP II, 334.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Schybergson 1923, 73.

⁸² Ibid. 74—75.

mion tuli perustua selviin todisteisiin: rangaistuksen tuli olla suhteessa rikokseen. Oli myös otettava huomioon syytetyn nuori ikä lieventävänä asianhaarana. Eolenius oli lisäksi tunnustanut virheensä.

Maaliskuussa 1662 hovioikeus antoi tuomionsa.⁸³ Konsistorin kuulustelussa oli ilmennyt, että Eolenius oli luvannut opettaa Carolille taitoja, joiden laadusta hän oli esittänyt ristiriitaisia tietoja. Hän oli myös näyttänyt Carolille kirjaa, jossa oli ollut useita ympyröitä ja kuvioita ja sanonut, että puheena olevien taitojen harjoittajan oli antauduttava pöydälle. Eolenius oli kuitenkin vakuuttanut, ettei ollut koskaan harjoittanut magiaa, »ja että mitä hän kielissä osaa, on hän oppinut kirjoista omalla ahkeruudella: kirjan, jonka hän näytti Johannes Carolille, hän sanoo olleen nimeltään *Clavis Salomonis*, jossa kuuluu olevan joitakin hartaita rukouksia...».⁸⁴ — Eolenius on siis selittänyt, että kirja oli sopusoinnussa uskonnon kanssa.

Eoleniuksen ei voitu todistaa harjoittaneen magiaa tai opettaneen sitä muille. Georg Pythiuksen tapaus oli epävarma. Eolenius oli itse selittänyt tämän kertomukset mielikuvituksen tuotteeksi. Lisäksi oli Eoleniuksen isäntä Arvi Hatunpää — mies ei esiinny konsistorin kuulustelupöytäkirjoissa — todistanut olleensa läsnä, kun Eolenius ja Georg Pythius olivat juoneet yhdessä, eikä hän silloin ollut nähnyt »mitään erityistä valoa tai kummittelua». Näin ollen kumottiin konsistorin antama tuomio. Mutta koska Eolenius oli käsitellyt kiellettyjä kirjoja, ilmoittanut pystyvänsä opettamaan luvattomia taitoja muille ja ollut epäilyttävässä ajatustenvaihdossa Carolin kanssa, oli hän aiheuttanut suurta pahennusta. Senvuoksi hänen oli — jo kärsimänsä vankeuden lisäksi — kärsittävä julkinen *kirkkorangaistus* ja pyydettyvä anteeksi seurakunnalta.

Hovioikeudessa on Eoleniuksen todella katsottu tehneen rikoksen, josta tuli rangaista. Epäilyt, jotka olivat syntyneet Forstadiuksen ja Stodiuksen oikeudenkäyntien yhteydessä, olivat edelleen voimassa. On mahdollista, että Brahen asiaanpuuttuminen on todella lieventänyt Eoleniuksen saamaa rangaistusta. Mutta toisaalta on muistettava hovioikeuden epärointi Forstadiuksen jutun yhteydessä ja edellä esitetty Gyldenstolpen varovainen

⁸³ Mainittu tuomio — se on päivämäärältä 12. 3. 1661 — jota tietääkseni ei tätä ennen ole otettu huomioon, sisältyy hovioikeuden kirjelmään Brahelle 26. 3. 1662. Åbo hovrätts skrivelser till K. M. 1637—1688. Vol. N:o 3 a. SRA. Samassa kirjelmässä ilmoitetaan, että hovioikeus oli huolehtinut erään tuomion täytäntöönpanosta, tuomion, josta se oli pyytänyt kuninkaan selitystä (*förklaring*). On mahdollista, että hovioikeus on halunnut saattaa Eoleniuksen jutun kuninkaan tietoon, samaan tapaan kuin Stodiuksen ja Forstadiuksen jutun.

⁸⁴ Edellisessä nootissa mainittu kirjelmä: »... och dett han in linguis kan, hafwer han aff Böckerne propria industria lärdt, den boeken han Johanni Caroli wjsste, säger han hafwa warit een book som intituleras *Clavis Salomonis*, der någre ahndechtige bööner finnas skole...».

suhtautuminen juridisten näkökohtien vuoksi. Edelleen näkyy tuomiosta, että hovioikeus oli jatkanut kuulusteluja ja löytänyt uusia todistajia. Tapaus oli yhä outo.

Terserus pyrki tekemään Eoleniuksesta »varoittavan esimerkin» niissäkin puitteissa, jotka hovioikeuden tuomio hänelle soi. Hän teki Eoleniuksen kirkkorangaistuksesta »oudon ja kummallisen tapahtuman», kuten Thuronius sen määritteli Brahelle lähettämässään kirjeessä.⁸⁵ Anteeksi-pyyntö seurankunnalta oli tapahtunut samana päivänä kahdessa kirkossa, sekä suomalaisessa että ruotsalaisessa. Terserus oli saarnassaan koskettellut asiaa laajasti. Eoleniusta ei oltu tuomittu kuolemaan siksi, että hän oli ollut jo yli puoli vuotta vankina ja tunnustanut syntinsä. Siksi oli lievennys ollut mahdollinen, vaikka Eolenius olikin ankarasti rikkonut ja saattanut akatemian huonoon maineeseen. Magia oli juurtunut Suomen kouluihin niiden perustamisesta lähtien, samoin akatemiaan.⁸⁶

Thuroniuksen kertomusta Terseruksen käyttäytymisestä ei ole mitään syytä epäillä; se sopii täysin Terseruksen aikaisempaan toimintalinjaan. Hän oli omaksunut täysiarvoisina magiahuhut, joita Suomessa todella oli ollut runsaasti liikkeellä ja vakuuttunut kovien otteiden tarpeellisuudesta. Kokonaisuuden terveyden turvaamiseksi oli sairas osa poistettava. Kun vertaamme hänen käsitystään Brahen ja Gyldenstolpen mielipiteisiin sekä hovioikeuden antamaan tuomioon, tuntuu siihen sisältyvän aimo annos välinpitämättömyyttä yksilön oikeusturvasta. Mutta toisaalta on muistettava, että Terseruksen käsitys magiarikoksesta oli toinen kuin esim. Brahen. Hän punnitsi sentähden myös todisteita toisin.

Thuroniuksen kertomuksessa Terseruksen menettelystä on selvä hyökkäävä sävy. Varakansleri ei ole varmasti puhunut hänen epäilyttävyydestään vain Brahelle. Puhe Suomessa harjoitetusta magiasta kosketti henkilökohtaisesti Thuroniusta. Koska Brahe oli perustanut Suomeen kouluja ja akatemian, olivat piispan puheet hyökkäys tätä vastaan. Ne olivat tietenkin aivan perättömiä: »on surkeata, että tätä kansakuntaa ja tätä akatemiaa moititaan niin aivan ilman mitään syytä, että täällä on ikäänkuin Saatanan residenssi ja nekromantisten taitojen kymnaasi. Varjelkoon Jumala ja esivalta, ettei meidän kuitenkin syyttömästi tarvitse hävetä koko maailman silmissä.»⁸⁷ Thuronius epäilee, että Terseruksella on ollut tiettyjä sivutarkoituksia:

Nyt on tämän johdosta kansakuntamme ja tämä akatemia sellaisessa huudossa mustan magian tähden, että tuskin kukaan voi täällä elää joutumatta epäilyksenalaiseksi sellaisesta rikoksesta; Jumala paratkoon: Oletan, että Hänen Kunnia-arvoisuutensa Piispa on tehnyt

⁸⁵ 27. 3. 1661. PBB II: 1, 209.

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ Ibid.

tämän polkeakseen tätä kansakuntaa, ettei ketään meistä täällä tulevaisuudessa käytettäisi missään kunniallisessa virassa, valtiollisessa tai kirkollisessa toimessa.

Tämän jälkeen Thuronius pyytää siirtoa johonkin toiseen virkaan:

Sillä kun meillä on päällämme sellainen häpeätahra, jota ei kuitenkaan koskaan ole todistettu, että täällä ei käsitellä mitään muuta kuin pirullisia kirjoja ja harjoiteta muuta kuin mustaa magiaa, kukapa ei mieluummin halua olla kuollut, kuin elää tällä tavoin kaikkien ihmisten halveksmana ja huonomaineisena.

Lopuksi kirjoittaja vielä pyytää, että kansleri nostaisi kansakunnan aiheetomasta alennustilasta.⁸⁸

On muistettava, että Terserus oli leimannut myös Thuroniuksen epäilyttäväksi. Tämä seikka on vaikuttanut huomattavasti mainitun kirjeen katkeraan sävyyn ja varakanslerin salaisten tarkoitusten etsimiseen. Nähdäkseni ei ole mitään aihetta hyväksyä Thuroniuksen selitystä. Hänen mainitsemansa näkökohdat ovat tuskin olleet tärkeitä Terseruksen toiminnassa. Mutta ainakin kahdessa mielessä Thuroniuksen sanat on syytä ottaa huomioon. Terserus oli alusta loppuun saakka korostanut magia-kiinnostuksen levinneisyyttä Suomen kouluissa ja akatemiassa. Ei tarvinnut olla edes epäilykseen joutunut suomalainen kuten Thuronius, jotta tämänsuuntaiset huhut ovat tuntuneet ikäviltä. Tältä pohjalta on myös helposti syntynyt halu vähätellä magiahuhujen todenperäisyyttä. On mielenkiintoista todeta, että konsistorin jäsenet, jotka Eoleniuksen tapauksessa olivat lievemman tuomion kannalla, olivat yhtä lukuunottamatta *Suomesa syntyneitä*, kuolemantuomion kannattajat puolestaan *Ruotsissa syntyneitä*.⁸⁹ Tietynlaisen solidaarisuuden täytyy olettaa vaikuttaneen edellisten mielipiteeseen. Tämä on vahvistanut heidän haluaan tukeutua kansleriin; tähän oli jo aikaisemmin vähätellyt Suomessa liikkuneita magiahuhuja, ja Terseruksen kanta sisälsi ainakin implisiittisesti moitteen myös kanslerille väärästä tilannearviosta.

Vaikka Thuronius ei varmaankaan ole oikeassa selittäessään Terseruksen toiminnan johtuneen halusta eliminoida suomalaiset — joita hän termillä »me» varmasti tarkoittaa — pois viroista, ei hänen mielipiteensä

⁸⁸ 27. 3. 1662. PBB II: 1, 210: »Nu är här medh wår Nation och denne Academien så uthropat för Swartkonster, att näpligen någon kan lefwa här sine suspicione tanti criminis; Gudh sigh förbarne: Jagh vptager detta af Hans Ehrev:t Biskopen waras skedt, till att fördempa denne nation, att ingen af oss må här effter blifwa brwkad uthi någon anseenligh tienst uthi Republica elle Ecclesia... Ty när wij hafwe en sådan skamfläck på oss, den doch aldrigh är bewijst, att man handterar här inthet annat än diefwulska böcker och Swartkonster, hwem är som icke heller will wara dödh, än på det sättet lefwa uthi alla Menniskiors föracht och elackt rychte.»

⁸⁹ *Schybergson* 1923, 65.

ehkä kuitenkin kuvasta pelkästään henkilökohtaista kaunaa. On kyllä totta, että Terserus oli halunnut asettua poikkitelein hänen urallaan, kuten edellä on mainittu (ks. nootti 69). Suomessa oli 1600-luvulla melkoisen voimakasta »hiippakuntapatriotismia», joka tuli ilmi etenkin virkojen täyttämiskysymyksissä.⁹⁰ Affektiivisessä ilmapiirissä oli magiahuhut helppo yhdistää siihen. Mutta Thuroniuksella on saattanut olla mielessään aivan määrätty seikka, joka näytti antavan oikeutuksen hänen väitteilleen. Vuonna 1661 oli näet Turusta kirjoitettu kuninkaalle virkanimityksistä. Kuningatar Kristiina oli luvannut 1647 Turun hiippakunnan papiston valituksen johdosta, että Turun akatemian ruotsalaisille professoreille — joilla oli vaikeuksia kielen tähden — yritettäisiin löytää virat Ruotsissa. Tähän privileegiin vedoten pyydettiin 1661, että vapaana ollessaan Helsingin pastoraattiin nimitettäisiin maisteri Andreas Laur. Nycopensis, joka oli ansioitunut sekä akatemiassa että kouluelämässä.⁹¹ Ei ole mahdollontta, että Thuronius on yhdistänyt juuri tämän toimenpiteen Terseruksen menettelyyn Eoleniuksen jutussa. Joka tapauksessa hänen väitteensä osoittavat, kuinka magiaprosesseissa ja noitaioikeudenkäynneissä helposti otettiin mukaan kaikki erimielisyydet, niissä »purkautui» kaikki, mikä suinkin oli mahdollista.

Thuroniuksen kirje Brahelle pyrki osoittamaan Terseruksen menettelyn väärämieliseksi suomalaisia kohtaan. Samana päivänä hän kirjoitti kanslerille seitsemän muun professorin kanssa yhteisen kirjeen, jossa allekirjoittaneet sanoutuivat irti Terseruksen menettelystä ja pyysivät anteeksi. He selittivät olleensa valmiita hyväksymään kanslerin vapauttavan päätöksen, mutta toiset olivat kuitenkin saattaneet asian käsittelyyn hovioikeudessa konsistorin kuulustelupöytäkirjojen ja tuomion kera. Kuten odottaa sopii, olivat kaikki lievemmän tuomion kannattajat allekirjoittajina — sekä heidän lisäksi Axel Kempe, Ericus Achrelius ja Ericus Justander.⁹² Oppositio varakansleria vastaan oli siten loppujen lopuksi täysin julkistunut, mikä varmasti on osaltaan johtunut Thuroniuksen edustamista näkökohdista.

Edellä mainitusta hovioikeuden tuomiosta näkyy, ettei Eoleniusta tuomittu karkoitettavaksi akatemiasta, kuten Terserus omaelämäkerrassaan esittää. Mutta tästä huolimatta oli Eoleniuksen akateeminen ura vaarassa ja katkesi myöhemmin kokonaan. *Toverit* olivat hänet ilmiantaneet eivätkä olleet muuttaneet käsitystään hänestä prosessin kuluessa. Thuronius

⁹⁰ Ks. Schybergson 1923, 45 seur.

⁹¹ 1661. Åbo konsistorii skrivelser till KM 1620—1693, Vol. N:o 1. SRA. Valituksessa viitaa 1647 puhutaan viroista Ruotsissa, Kristiinan vastauksessa viroista »här i Riket». Viime mainitut sanat ovat 1661 ilmeisesti oikeuttaneet vetoamaan privileegiin, vaikka kyseessä oli Helsingin pastoraatin täyttäminen. Kirjelmän olivat allekirjoittaneet Terserus, Kexlerus, Alanus ja Thauvonius — kaksi viimeksi mainittua Suomessa syntyneitä.

⁹² 27. 3. 1662. PBB II: 1, 212—213.

kirjoitti kanslerille, että ylioppilaat eivät haluneet Eoleniusta enää akatemiaan. Mikäli tämä sinne tulisi, olisi odotettavissa mellakka (tumult).⁹³ Eolenius kirjoitti helmikuussa 1662 — hänet oli jo silloin vapautettu vankeudesta — kanslerille ja pyysi takaisin stipendiään.⁹⁴ Hänen toiveensa ei toteutunut. Saattaa olla, että hän on kuitenkin jossain määrin voinut opiskella. Ainakin muodollisesti hän oli akatemian kirjoissa. Vuonna 1670 valitti näet kolmas teologian professori Petrus Bång, että Eoleniuksen sallittiin olla akatemian jäsen. Samana vuonna hänet karkoitettiin akatemiasta.⁹⁵ Hän asui tämän jälkeen edelleen Turussa. Vuonna 1674 kertoi eräs ylioppilas, että oli käynyt Eoleniuksen luona ja tavannut hänet sängystä juopuneena. Eolenius oli lisäksi lasketellut rivouksia mm. Kristuksen ylösnousemisesta.⁹⁶

Terserus ja Svenonius, jotka olivat yhdessä pyrkineet puhdistamaan Turun akatemiaa maagikoista, joutuivat 1662 keskenään kiistaan dogmaattisista kysymyksistä. Terserus oli näet omaksunut eräitä synkretistisiä mielipiteitä. Tuloksena oli, että Terserus erotettiin piispan-virastaan.⁹⁷ Hänen asiantuntemustaan magiaa ja noituutta koskevissa kysymyksissä pidettiin kuitenkin arvossa, sillä 1669 Pohjois-Ruotsin suurten noitaprosessien aikana valtaneuvosto valitsi hänet komiteaan, jonka tuli harkita, mihin toimenpiteisiin oli ryhdyttävä.⁹⁸

Thuroniuss, joka myös oli kiihkeästi osallistunut Eoleniuksen prosessiin, joutui vielä elämänsä lopulla magiahuhujen kohteeksi; kyseessä oli ehkä jonkinlainen Eoleniuksen jutun jälkimaininki. Vuonna 1665 eräs ylioppilas kertoi, että professori Bergius oli sanonut Thuroniuksen oppineisuuden olevan ehkä pahasta. Bergius antoi selityksen: Thuroniusta oli epäilty senvuoksi, että kun tämä oli nimitetty professoriksi, ei hän koskaan ollut lukenut aineitaan. Hänellä oli myös kirkossa saarnatessaan mukanaan latinankielinen kirja.⁹⁹ Thuroniuksen eittämätön lahjakkuus oli siten käynyt hänelle kohtalokkaaksi; magiahuhut pysyivät hänessä itsepintaisesti. Hänen oppositioasenteensa Eoleniuksen jutussa oli lisännyt huhuja, joista puhuttiin Uppsalassa saakka.¹⁰⁰ Mihinkään toimenpiteisiin ei kuitenkaan ryhdytty häntä vastaan, vaan jutun asiakirjat päätettiin polttaa.¹⁰¹ Jo samana vuonna Thuroniuksen elämä päättyi.¹⁰²

⁹³ 27. 3. 1662. PBB II: 1, 210.

⁹⁴ Helmikuu 1662. PBB II: 1, 206—207.

⁹⁵ 16. 2. ja 27. 4. 1670. KP III, 372 ja 409.

⁹⁶ 8. 5. 1674. KP IV, 194.

⁹⁷ *Råbergh* I 1893, 184—185.

⁹⁸ *Anjou, L. A.: Svenska kyrkans historia* (1866), 539—540.

⁹⁹ KP III, 43—53.

¹⁰⁰ *Ibid.* 50.

¹⁰¹ *Ibid.* 65.

¹⁰² *S(alomaa)*, KE V, 421.

Terseruksen ja häntä avustaneiden Svenoniuksen ynnä muiden toiminta Eoleniusta vastaan merkitsee ehdotonta *huippukohtaa* Turun akatemian magiaprosessissa. Stodiuksen myötä alkaneet huhut akatemian epäilyttävydestä olivat kiinteytyneet, Terserus teki niistä äärimmäiset johtopäätökset. Jälleen suurelta osalta Pietari Brahen ansiosta jäivät seuraukset pienemmiksi, kuin mitä jotkut Suomessa toivoivat. Vuonna 1656 oli kovinta linjaa edustanut Turun hovioikeus, 1661 johto oli siirtynyt Terserukselle.

V. KIINNOSTUKSEN LISÄÄNTYMINEN NOITUUTTA KOHTAAN PIISPA GEZELIUS VANHEMMAN KAUDEN ALKU (1663—1672)

1. Noitien sabatti. Eräs synodaalidisputatio v:lta 1665.

Vuonna 1665 pidetyssä Turun hiippakunnan synodaalikokouksessa esitettiin mm. disputatio enkeleistä.¹ Siinä puhutaan runsaasti myös pahoista enkeleistä ja niiden apureista. Pahat enkelit olivat luopuneet vapaaehtoisesti puhtaudesta, jossa olivat eläneet; niistä oli tullut Jumalan, hyvien enkelien ja ihmisten vihollisia, ne oli heitetty helvetillisiin vaivoihin ja ikuisiin kärsimyksiin.² Maagikot (magi) ja velhot (sagae) olivat niiden apureita. He olivat rikkoneet kasteen liiton, jossa sanoutuivat irti kaikista pahalaisen töistä. He rukoilivat uutta herraansa joko ääneen tai hiljaisesti, jotta pystyisivät aikaansaamaan sinänsä voimattomien sanojen, kuvioiden ym. avulla outoja vaikutuksia kuten tautien parantamista, ruumiin tekemistä haavoittumattomaksi tai näkymättömäksi, salamoiden ja myrskyjen synnyttämistä. He olivat Saatanan leikkikaluja.³

Disputation teksti ei edellä sanotun osalta poikkeakaan siitä, mitä aikaisemmin Suomessa oli jo usein esitetty. Mutta tämän lisäksi siinä *hyväksytään* täysin ajatus *noitasabatista*. Velhot ja maagikot eivät saaneet suhteestaan pahalaiseen mitään todellista ja pysyvää hyötyä. Mutta sen sijaan isäntä salli heille tiettyjä huveja ja aistinautintoja. He saivat olla läsnä pahalaisen järjestämässä kokouksissa. Välistä tämä tapahtui pelkästään mielikuvituksessa tai ekstaasissa, mutta toisinaan he olivat todella ruumiillisesti niissä läsnä. Kokouksissa harrastettiin irstailuja.⁴

Kyseinen noitasabatin kuvaus on *ensimmäinen*, jonka olen löytänyt Suomessa syntyneessä kirjallisuudessa. — Kahdessa väitöskirjassa 1640-luvulla oli ajatus lakoonisesti hylätty (ks. s. 91). Näin ollen on mielenkiintoista tietää, kuka on disputation mielipiteiden takana. Synodaalidisputatit valmistettiin piispan johdolla, ja ne kuvastivat siten hänen mieltä.

¹ Quaestiones Theologicae Selectae... De Angelis Quas in conventu Synodali... (De angelis 1665).

² Ibid. Quaest. 26.

³ Ibid. Quaest. 34.

⁴ Ibid.

teitään.⁵ Terseruksen jälkeen oli Turun hiippakunnan piispaksi nimitetty *Johannes Gezelius* (vanhempi), joka oli syntynyt 1615 Värmlannissa. Hän oli opiskellut aluksi Uppsalassa, siirtynyt 1638 Tarton yliopistoon ja saanut kolme vuotta myöhemmin nimityksen ylimääräiseksi kreikan ja itämaisten kielten professoriksi, 1643 myös ylimääräiseksi teologian professoriksi. Toimittuaan välillä Ruotsissa hänet oli 1660 nimitetty Liivinaan kenraalisuperintendentiksi ja Tarton yliopiston varakansleriksi.⁶ On varmaa, että juuri Gezelius on ollut yllä mainitun disputation takana; tämän väitteen oikeuttaa hänen myöhempi toimintansa ja eräät kirjoituksensa. Tässä on syytä lyhyesti mainita yksi niistä, joka on vuodelta 1672.

Gezelius oli monipuolisesti oppinut mies. Poistaakseen puutetta, joka vallitsi kouluihin sopivista oppikirjoista, hän kirjoitti 1672 yleisesityksen taikista tieteistä.⁷ Siihen vedottiin joskus jopa akateemisissa väitöskirjoissa.⁸ Fysiikkaa käsittelevässä osassa Gezelius osoittaa olevansa täysin perinteellisen ajattelun kannalla. Hän jakaa magian tavalliseen tapaan luonnolliseen ja diaboliseen. Edellinen on taitoa käyttää hyväksi salaisia vaikutuksia, jälkimmäinen taidon puutetta, jonka demoni pyrkii korvaamaan apureissaan. Normaaliin tapaan Gezelius myös jakaa diabolisen hagian kolmeen luokkaan (divinatoria, praestigiatoria, effectoria). Hän tuomitsee sanojen, kuvioiden, spiritus familiaristen ym. sellaisten käytön. Demonieilla on kuitenkin eräitä rajoituksia: ne eivät mm. pysty muuttamaan ihmistä eläimeksi.⁹

Gezeliuksen maailmankuva oli perinteellinen ja mikäli mahdollista hän mieläpä ylitti edeltäjänsä jyrkkyydessä. Tarkoitin tässä nimenomaan noita-abatin hyväksymistä realiteetiksi. Vielä 1689, viimeisenä elinvuotenaan, hän kirjoitti jyrkkään sävyyn noidista (ks. s. 331). Mieliänsä hänellä on ollut mahdollista omaksua monelta taholta, sekä kirjallisuudesta että muuten. Hänen kotimaassaan oli voimakas blåkulla-traditio, varmasti myös Värmlannissa.¹⁰ Olen kuitenkin taipuvainen otaksumaan, että pitkäaikaisen oleskelu Baltiassa on varmentanut huomattavasti hänen katsomuksiaan. Keskieurooppalaisilla virtauksilla oli sinne esteetön pääsy, ja siellä oli jo 1600-luvun alkupuolella esiintynyt melkoisesti vainoja (ks. s. 41 seur.).

⁵ *Parvio* 1959, 114.

⁶ *Tengström, J. J.*: Biskopen i Åbo Stift Johan Gezelii den äldres Minne (*Tengström* 325), 3—17.

⁷ *Gezelius, J.*: Encyclopaedia Synoptica (Gezelius 1672).

⁸ Ks. *De experientia. Praes. Gabr. Justenio*, resp. Joh. Brunnio, 1709, s. 10.

⁹ *Gezelius* 1672, 217 seur.

¹⁰ Aikaisemmin mainittu värmlantilainen Petrus Gyllenius, joka toimi Karlstadin kirkon lehtorina, kirjoittaa 1663 päiväkirjassaan: »Natten till den 17. (Aprilis) på hvilka rollpackor pläga färdass till Blåkulla, var en sådan på Frykerudz kyrkiogårdh...» *Diarium Gyllenianum*, 266.

Piispan vaihtuminen ei lopettanut magiaprosesseja Turun akatemiassa. Päinvastoin Gezelius toi mukaan oman persoonallisen lisänsä laajentamalla epäilyt koskemaan muutakin kuin demonista magiaa.

2. »Vahingossa» syntynyt syyte. Piispa Gezeliuksen ja Elisabet Nilsdotterin riita.

Helmikuussa 1667 kertoi Turun akatemian rehtori Simon Kexlerus konsistorissa, että oli ollut hovioikeuden presidentin — Erik Sparren — luona. Sparre oli antanut hänelle piispa Gezeliuksen kirjoittaman kirjeen ja selonteon, jotka koskivat professori Georg Alanuksen lesken *Elisabet Nilsdotterin* piispattarelle valmistamaa juomaa. Gezeliuksen mukaan siihen oli muodostunut *kiviä*, ja hän epäili sitä taikajuomaksi. Sparre oli kehoittanut konsistoria ottamaan jutun käsiteltäväksi; piispan kirje ja relaatio toimisivat kantajina (actores). Presidentti oli sanonut myös leskelle, että asia oli parasta ottaa heti käsiteltäväksi, koska tämän talo oli jo kauan ollut huonossa maineessa.¹

Sparrelle antamassaan kirjeessä piispa totesi, että hänen vaimonsa oli tunnetusti ollut jo kauan sairaana ja lisäsi ironisesti: »ja mikä vielä valittavampaa, hyvää tarkoittavien lääkärien joukossa on myös merkillisiä lääkäreitä, kuten oheinen relaatio osoittaa».² Hän selitti edelleen, ettei ollut »erityisten syiden vuoksi» voinut julkistaa asiaa aikaisemmin. »Mutta koska huomaan, ettei se (enää) ole kaikille tuntematon, on minun oman tuntuani tähden ilmaistava totuus...» Relaatio oli laadittu pelkästään siksi, että presidentti voisi harkita asiaa.³

Gezelius ilmoitti selonteossaan, että joukko rouvia oli käynyt joulukuun 9 p:nä 1666 tervehtimässä sairasta piispatarta. Mukana oli ollut myös Elisabet Nilsdotter, joka oli luvannut valmistaa sairaalle lääkkeen. Seuraavana päivänä hänen piikansa olikin tuonut piispattarelle pikarillisen juomaa ja pyytänyt nauttimaan sen nopeasti. Piika oli jäänyt katsomaan juoman nauttimista. Kun sairas ei kuitenkaan ollut jaksanut tehdä pyynnön mukaisesti, pikari oli peitetty ja asetettu ikkunalle. Pari päivää myöhemmin (tridie dagen) oli huomattu, että pikarin pohjalle oli muodostunut erikokoisia keltaisia ja sinisiä kiviä. Ne oli otettu pois, koska oli ajateltu

¹ 14. 2. 1667. KP III, 191—192.

² Gezelius Sparrelle (tammik. 1667). Gezeliusta ja Alanuksen leskeä koskevia asiakirjoja 1645—1646 (!). Fragmenttikokoelma, kansio 42. HYA. »... och thet som är mehra är till at beklaga at så sällsamme läkiare iblandh dhe wälmehte finnas som denne medhföljande Relation uthwijser.» Po. asiakirjat ovat jäljennöksiä. Niitä jouduttiin oikeudenkäynnin kuluessa valmistamaan runsaasti.

³ Ibid. »Men efter jag förnimmer det icke wara allom okunnigt måste jag för samwetet skull siefwa sanningen uppenbahra.»

niiden joutuneen vahingossa pikariin. Mutta puolentoista tunnin kuluttua pikariin oli jälleen muodostunut kiviä. Nyt kivet olivat alkaneet herättää läsnäolleiden kummastusta ja juomaa oli ryhdytty tutkimaan tarkemmin. Se oli suodatettu kankaan läpi; hetken kuluttua siinä oli jälleen neljä has-selpähkinän sydäntä muistuttavaa kiveä. Jatkettaessa kokeiluja kiviä oli saatu muodostumaan yhteensä n. 50 kappaletta. Tällöin oli siirrytty tutkimaan niiden vaikutuksia: joitakin niistä oli hienonnettu, sekoitettu tilk-kaseen juomaa ja annettu nuoren maidon kanssa koiranpennulle. Pentu oli silminnähdyn voinut huonosti koko päivän. Seuraavana päivänä oli lää-ketieteen ylioppilas *Ambernus Boderus* uudistanut kokeen koiralla — samoin tuloksin. Boderus oli selittänyt, että kivet koostuivat antimonista, viinikivestä ja salpietarista. Kun hän oli koskenut niihin käsin, olivat sor-met turvonneet ja niissä oli ollut särkyä.⁴

Piispa ei ollut yksin väitteiden takana, vaan relaation tiedot kiven muo-dostumisesta ja niiden vaikutuksesta vahvisti neljä Gezeliuksen talonvä-keen kuulunutta henkilöä, kolmas teologian professori *Petrus Bång*, mais-teri *Jakob Lindeman*, piispattaren sukulainen ylioppilas *Georg Biugg* ja *Ambernus Boderus*.⁵

Konsistori epäröi, mihin toimenpiteisiin oli ryhdyttävä. Professori Laur-beckius leimasi piispan selonteon todistuskelvottomaksi, koska allekirjoitta-jat kuuluivat tämän talonväkeen. Hän väläytti myös mahdollisuutta, että joku muu kuin leski oli pannut kivet juomaan. Joka tapauksessa oli hänen mukaansa parasta siirtää juttu siihen asti, kun Gezelius — joka parhaillaan oli tarkastusmatkalla Ahvenanmaalla — oli tullut takaisin.⁶ Hovioikeuden presidentin arvovalta kuitenkin ratkaisi, ja konsistori ryhtyi käsittelemään asiaa.

Kexleruksen mukaan piispa oli sanonut, että juoma oli välillä kadonnut ja ilmestynyt sitten maisteri Lindemanin kamariin.⁷ Lindeman oli Geze-liuksen suojatti; hän auttoi piispaa Liivinmaan kirkko-ordinantian laatimi-sessa ja toimi ylimääräisenä opettajana Turussa.⁸ Mahdollisesti Lindemanin todistus on siten tuntunut arveluttavalta muutenkin kuin muodollisten seikkojen vuoksi. Myös Bångin kohdalla on saattanut olla joitakin epäilyk-siä. Alanuksen kuoleman (1664) jälkeen hänet oli nimitetty kolmanneksi teologian professoriksi.⁹ Bångilla oli ollut skismaa Elisabet Nilsdotterin

⁴ Gezeliuksen relaatio Sparrelle (tammik. 1667). Fragmenttikokoelma, kansio 42. HYA.

⁵ Nootissa 4 mainittu relaatio; Konsistori Brahelle 23. 3. 1667. Några Bref — Copien . . . 1642—1762. HYK. Kirje ei sisälly laitokseen PBB, mutta mainittuna päivänä konsis-tori oli päättänyt lähettää kyseisen jutun asiakirjat kanslerille. 23. 3. 1667. KP III, 210.

⁶ 14. 2. 1667. KP III, 192; *Tengström* 1825, 143.

⁷ 14. 2. 1667. KP III, 192. G:n kirjeessä tai relaatiossa ei ole tätä yksityiskohtaa. S:n ohella K. oli neuvotellut asiasta myös G:n kanssa (ks. s. 170).

⁸ KP III, 166.

⁹ *Ibid.* 19, 38, 199.

kanssa, sillä leski oli pyytännyt saada vielä v:n 1666 professorinpalkan, mutta se oli annettu Bångille.¹⁰ Myös prebendaseurakunnasta oli syntynyt erimielisyyksiä Bångin, lesken ja Svenoniuksen kesken, joista viimeksi mainittu oli siirtynyt Alanuksen paikalle ensimmäiseksi teologian professoriksi.¹¹ Ainakin Svenoniuksen ja lesken kesken erimielisyydet olivat olleet kärjekkäitä, kuten myöhemmin ilmenee.

Boderusta, piispan tieteellistä neuvonantajaa asiassa, oli myös konsistori käyttänyt aikaisemmin asiantuntijana, ainakin erään tappelussa loukkaantuneen haavojen arvioimiseen.¹² Hän oli nyt korviaan myöten velkaantunut vuokraisännälleen ja eräälle krouvarille. Nämä ahdistelivat häntä sinnikkäästi konsistorissa, ja Boderus oli jo kerran määrätty vangittavaksi.¹³ Elisabet Nilsdotteria vastaan nostettu syyte ehkä toi hänelle tervetulleeseen hengähdystauon velkojien kynsistä.¹⁴ Asiantuntijana toimiminen on lisäksi luvannut mainosta praktiikan kannalta. Mutta noitahuut näytävät lisäksi kuuluneen kiinteästi hänen elämäänsä ja hänen edustamansa alan vuoksi. Vuonna 1668 hän joutui erään kunnianloukkausjutun yhteydessä Turun raastupaan. Hän oli näet sanonut ruotsalaisen pastorin Johannes Angulinuksen lesken talossa Turussa, että Ruotsissa liikkuvan huhun mukaan Johannes oli osannut hyvin lääkintätaitoa ja että huhuttiin hänen myös harjoittaneen noituutta. Boderus oli lisäksi selittänyt, että häntä itseäänkin epäiltiin noituudesta, koska hän oli perehtynyt lääketaitoon. Oikeus antoi luvan nostaa syytteen Boderusta vastaan.¹⁵

Elisabet Nilsdotter ja hänen kaksi piikaansa kutsuttiin konsistoriin selvittämään piispattarelle lähetetyn juoman kokoonpanoa. He selittivät, että se oli valmistettu hevosenlannasta, vanhasta oluesta, saframista, muskotista, sokerista ja siirapista. Leski sanoi oppineensa juoman valmistustavan miesvainajansa äidiltä. Konsistori harkitsi, voitiinko hänet valvoittaa puhdistautumaan valanvahvistajien avulla. Päätökseksi tuli, että valmistettaisiin juoma lesken ja piikojen osoittamista aineista ja katsottaisiin, muodostuisiko kiviä.¹⁶ Kun juoma sitten tarkastettiin, ei kiviä löytynyt. Nyt konsistori päätti tiedustella asiantuntijalta, saattoiko niistä aineista muodostua kiviä, jotka Boderus oli todistanut olleen juomassa. Jutun päätös olisi lykättävä siksi, kunnes piispa olisi palannut.¹⁷

¹⁰ KP III, 98, 157.

¹¹ Ibid. 135: Luettiin mainittujen henkilöiden tekemä seurakuntaa koskeva sopimuskirje.

¹² Ibid. 95.

¹³ Ibid. 106—139, 163—184.

¹⁴ Boderusta ei syytetty konsistorissa veloista 10. 12. 1666. — 3. 5. 1667 välisenä aikana. KP III, 184—219.

¹⁵ Turun raastupa 12. 10. 1668 — 28. 6. 1669. Z 37, 313—328.

¹⁶ 17. 2. 1667. KP III, 193—194.

¹⁷ 21. 2. 1667. Ibid. 195—196.

Kun Gezelius tuli kotiin, hän ilmoitti, ettei toiminut jutussa kantajana, vaan oli ainoastaan ilmoittanut epäilyksistään Sparrelle. Konsistorista lähetettiin kysymään häneltä, oliko hänellä kenties muitakin syitä esitettävänä leskeä vastaan. Kirjallisessa vastauksessaan piispa jälleen ilmoitti, ettei toiminut kantajana. Hänen tarkoituksenaan oli vain muistuttaa konsistoria »sellaisesta, mikä voisi aiheuttaa, että se mitä leskestä sanottiin, otettaisiin tarkemmin harkittavaksi».¹⁸

Leski ei ollut jäänyt toimeettomaksi, vaan aloittanut voimakkaan huhukampanjan piispaa ja hänen talonväkeään vastaan. Näin voi päätellä Gezeliuksen konsistorille lähettämästä kirjeestä, jossa toisaalta pyritään tekemään leski epäilyksenalaiseksi, mutta toisaalta omistetaan runsaasti tilaa oman menettelyn puolustamiselle. Piispa korostaa, etteivät hän eikä hänen vaimonsa olleet millään tavoin loukanneet leskeä. Hän torjuu jyrkästi epäilyn, että olisi menetelty puolueellisesti Alanuksen poikien suhteen, esim. jaettaessa pitäjiä teineille. Oli tunnettua, että leski uhkaili usein lähimmäisiään; nainen oli jopa kerskunut, että Andreas Thuronius olisi edelleen ollut elävien kirjoissa, mikäli hän ei olisi rukoillut tälle tuhoa! Erityisesti olivat lesken viha ja uhkaukset kohdistuneet piispaan ja hänen perheeseensä, mistä oli olemassa monia esimerkkejä. Leski ei ollut käynyt tervehtimässä piispatarta puoleen vuoteen ja oli itse tarjoutunut valmistamaan lääkkeen. Hän oli valmistanut sen samana iltana. Senvuoksi tuntui epäilyttävältä, että hän oli lähettänyt sen vasta seuraavana päivänä.¹⁹

Gezelius haluaa osoittaa, ettei hänen epäilynsä ollut lähtenyt yksityisistä näkökohdista:

Sitä, että minä olen perheeni kanssa aina vihannut noita-akkoja ja loitsijanaisia etc., toivon saavani kaikkien niiden todistuksen, jotka ovat tunteneet minut tässä virassani ja entisissä viroissani. Mutta konsistorin jäsenille on hyvin tunnettua, miten suuren tietämyksen... leski on saanut mynämäkeläiseltä viisaalta naiselta, eikä voida kieltää sitä, miten suuresti hän on ylistänyt tätä naista.²⁰

Piispa haluaa täten kääntää toimintansa ikäänkuin virkatehtäväksi ja tukeakseen vaikutelmaa hän esittää aikaisempia epäilyjä objektiivisemmalta tuntuneen asian. Tunnollisen ja puolueettoman kirkonmiehen kuvaan sopii myös hänen muistutuksensa, että oli julkistanut epäilynsä vas-

¹⁸ 27. 2. 1667. Ibid. 199—200.

¹⁹ Gezelius konsistorille 1. 3. 1667. Fragmenttikokoelma, kansio 42. HYA.

²⁰ Ibid. »At Jagh med dem minom hafwer altijdh haatadt trolpacker och signerskor, etc. häppas Jagh at fåå alles witnessbörd som migh nu, och j mine förrige Embeten kendt haf:r. Men huru god kunskap hon ... med den klooka ... qwinnan j Wirmo hafft hafwer, ähr och Intra Collegium wähl kunni(n)gdt och huru hon den qwinnan högst berömt hafwer, kan intet neekas till.»

ta pitkän harkinnan jälkeen. Joulukuun loppupuolella 1666 hän oli neuvotellut asiasta kolmen henkilön, akatemian rehtorin (Kexleruksen), professori Svenoniuksen ja maaherran (Ernst Johan Creutzin) kanssa. »Ja silloin selitin, etten itse osannut ratkaista asiaa. Toisaalta ajattelin hänen lapsiaan ja perhettään, toisaalta pelkäsin uusia senlaatuksia juomia.»²¹

Gezeliuksen relaatio ja hänen konsistorille lähettämänsä kirje antavat viitteitä hänen epäilystensä taustasta. Lesken ja piispan perheiden kireät välit ovat tuskin syntyneet juoman myötä; puheet Gezeliuksen puolueellisuudesta viittaavat jo aikaisemmin syntyneisiin erimielisyyksiin. Yhtenä aiheena niissä on saattanut olla Alanuksen pojan maisteri Johanin jossain määrin epäonninen viranhaku. Vuonna 1664 Johanista tuli akatemian kirjaston amanuenssi.²² Seuraavana vuonna hän sai kanslerilta suosituksen johonkin avautuvaan virkaan.²³ Hän pyrki kirjastonhoitajaksi ja pyysi senvuoksi konsistorilta suositusta kanslerille. Konsistori oli suostuvainen pyyntöön, mutta päätti kuitenkin neuvotella asiasta ensin varakanslerin kanssa.²⁴ Ehkä Gezelius ei ole ollut innostunut suosituksen antamisesta sillä viikkoa myöhemmin Johan uudisti pyyntönsä — pyysi suositusta »sitkeästi» (trägit), kuten pöytäkirja asian ilmaisee.²⁵ Johan ei saanut virkaa, joka annettiin Petrus Laurbeckiukselle, mutta sensijaan hän sai filosofisen tiedekunnan apulaisen viran.²⁶ Koska Laurbeckius, joka nimitettiin myös ylimääräiseksi matematiikan professoriksi, oli kuitenkin saanut kanslerin lupauksen myös apulaisen palkkaan, Johanin palkkauksen järjestelyissä ilmeni vaikeuksia.²⁷ Vaikka ei olekaan mitään suoranaista todistetta, joka osoittaisi Gezeliuksen vastustaneen Johanin hankkeita, ovat mainitut tapahtumat silti saattaneet kiihdyttää Alanuksen perheen mielialoja ja herättää epäilyjä nimenomaan akatemian paikallista johtajaa varakansleria kohtaan. Mikäli tällaisia epäilyjä on ollut, ei varsin sanavalmiiksi osoittautunut leski ole pitänyt niitä omina tietoinaan. Edelleen kannattaa muistaa, että leski ei ollut ennen kohtalokasta virailuaan käynyt puoleen vuoteen Gezeliusten luona.

Eräässä myöhemmässä yhteydessä Gezelius väitti, että lesken noitapuhusta oli huhuttu koko hänen piispan-kautensa ajan (ks. 180). Väitteessä saattaa olla perää; kuten näet myöhemmin ilmenee, lesken mynämäkeläisistä »oppiäidistä» oli kierrellyt huhuja. Ainakin loppuvuodesta 1666 piispa

²¹ Nootissa 19 mainittu kirje. »Och gick min Discurs der uthpå, at Jagh mig sielt intet råda kunde: På den eena sijdan sågh Jagh på Hennes Barn och familie. På den andra sijdan fruchtade Jagh för fleera sådanne såppor.»

²² 20. 4. 1664. KP II, 521.

²³ 9. 8. 1665. KP III, 66.

²⁴ 13. 9. 1665. KP III, 69.

²⁵ 20. 9. 1665. KP III, 72.

²⁶ 15. 11. 1665. KP III, 84.

²⁷ 7. 11. 1666. KP III, 170.

oli saanut käsityksilleen voimakasta tukea. Kun asian selvittely oli siirtynyt Turun hovioikeuteen, Gezelius lähetti oikeudelle selonteon, jossa hän mm. totesi:

Niinkauan kuin lesken armovuodet kestivät, hän puhui usein hyvin rohkeasti Dn D. Enevaldosta (= prof. Svenoniuksesta) sanoen: Tohtori Enevald ei koskaan elä sitä päivää, että hänet introdusoitaisiin papiksi... Kun minä nyt tähän kertomukseen lisään Dn D. Enevaldiuksen kertomuksen, ei se anna vähäisiä epäilyksiä; sillä on tunnettua, millaisen kummallisen löydön hän (Svenonius) teki sinä päivänä kun hänet introdusoitiin, millaisen myrkyllisen lemun hän tapasi pappilassa, niin että hänen täytyi rakkaan appensa (Turun hovioikeuden assessorin Mikael Wexionius-Gyldenstolpen) kehoituksesta savustaa siellä muutamia viikkoja, ennenkuin uskalsi siellä asua; kuinka hän sai vaikean kohtauksen portilla, kun hän ensi kertaa meni sinne asumaan; samoin kun hän minun rakkaan vaimoni suuressa heikkoudessa 11. 12. 1666 kävi häntä katsomassa ja istui hänen sänkynsä vieressä, sai hän niin kovan iskun (skott) sydämeen, että ajattelimme hänen heti kuolevan. Ja kun hän toipui, ja minä ensi kerran puhuin hänen kanssaan (mikä tapahtui 20. 12.) ja hän oli puhunut mainitusta tapauksesta ja pahasta lemusta pappilassa, hän sanoi: olen kuullut apeltani, että leskellä on ollut oppiäiti Mynämäessä etc.²⁸

Eoleniuksen tuomitsemisessa innokkaasti mukana ollut Svenonius oli siten vahvistanut piispan epäilyjä. Professorin ensimmäinen mainituista vierailuista tapahtui päivää ennen kuin jomaa alettiin tutkia. Tarkkuus, jolla Gezelius seuralaisineen tehtävään ryhtyi, tuntuu oudolta, ellei oleteta hänen epäilleen leskeä jo edeltä käsin. Muiden epäilyjen ohella on Svenoniuksen saama kohtaaminen varmasti vaikuttanut asiaan. Leskestä on sen yhteydessä joko suoraan puhuttu — vaikka piispa ei relaatiossaan haluakaan tällaista kuvaa antaa — tai sitten piispan perhe on vetänyt siitä omat johtopäätöksensä.

Turussa oli huomio kiintynyt vuoden 1666 aikana epätavallisen voimakkaasti noituuteen. Turun hovioikeus oli elokuussa 1666 vahvistanut ensimmäisen kuolemantuomion Ahvenanmaan noitaprosessissa ja loppuvuoden kuluessa saarilta oli kuulunut yhä hälyttävämpiä uutisia.²⁹ Prosessi oli luonteeltaan niin erikoinen, että sen on täytynyt olla usein puheenaiheena Turussa. Kun lisäksi ottaa huomioon noituuden »epäkristillisen» luonteen, voi pitää varmana, että prosessista oli alusta saakka neuvoteltu piispan ja hovioikeuden presidentin kesken. Ilmapiiri oli siten suotuista leskeä kohtaan tunnettujen epäilyjen vahvistumiselle ja niiden julkistamiselle.³⁰ On

²⁸ Tengström 1825, 145—146.

²⁹ Ahvenanmaan noitaprosessista ks. myöh. 204 seur.

³⁰ Vrt. Hertzberg 1888, 59.

mielenkiintoista panna merkille, että Gezelius pyrki talvella 1667, ennenkuin konsistori oli antanut tuomiotaan, tekemään lesken epäilyttäväksi vetoamalla nimenomaan Ahvenanmaan noitaprosessiin.³¹

Alanuksen leskeä pidettiin paitsi »maleficana» myös »veneficana», myrkyin käyttäjänä noitumistarkoituksiin. Nämä kaksi käsittepiiriä olivat aina olleet läheisessä yhteydessä keskenään.³² Suomessa oli 1500-luvulla toimeenpantu prosessi »veneficaa» vastaan Kustaa Vaasan käskystä, kuten johdannossa olen esittänyt (ks. s. 52). Valpuri Kynin oli väitetty myrkyttäneen suuren joukon lemmiä (s. 105). Mitenkään yleisiä eivät tämänlaatuiset prosessit kuitenkaan ole Suomessa olleet.

Koska epäilyt leskeä kohtaan olivat heränneet lähinnä akatemian piirissä ja tämä voitiin miesvainajansa perusteella laskea kuuluvaksi konsistorin tuomiovallan alaiseksi, oli Sparre antanut jutun sen käsiteltäväksi. Gezeliuksen tarkoituksena ei kuitenkaan ole ollut joutua yksin kantajaksi. Mutta Sparre oli saattanut hänen tosiasioiden eteen, ja perääntyminen oli käynyt vaikeaksi, sillä mukaan oli tullut lisätekiöitä. Konsistorissa oli alusta saakka esiintynyt ajatus, että juomassa havaitut kivet olivat voineet joutua siihen piispan talossa. Konsistorin toimesta valmistetussa uudessa juomassa ei ollut kiviä. Tämä näytti vahvistavan edellä mainittua ajatusta, ja Bång ehdotti, että asiasta puhuttaisiin piispalle, joka voisi tutkia sitä.³³ Bång halusi ilmeisesti päästä jutusta irti, kun näki mihin suuntaan se kehittyi. Ratkaisu näytti lupaavalta konsistorin muidenkin jäsenen mielestä.³⁴ Mutta piispa ei voinut tarttua tähän keinoon. Syy kävi ilmi hänen yllä selostetusta kirjestään konsistorille: Gezelius tunsii joutuneensa itse syytösten kohteeksi. Hänen oli edelleen pidettävä yllä leskeen kohdistuvia epäilyjä, vaikkei hän halunnut kantaa seurauksia yksinään:

... koska huomaan, että leski on levittänyt täällä kaupungissa huhua, että myrkkyy on pantu täällä talossani, niin aion todistaa, että se ei ole tapahtunut täällä, ja sellainen syytös ei voi todistaa hyvää, samoin että H. Ex. Presidentti on pyytänyt minulta relaatiota juomasta, muuten en olisi joutunut juttuun mukaan.³⁵

³¹ Gezelius konsistorille 16. 3. 1667. Fragmenttikokoelma, kansio 42. HYA. G. muistuttaa, mitä hän oli ennen tuomion antamista sanonut akatemian rehtorille ja eräille professoreille, »när wij gingo utur kyrekian: ... at jag indrog det ynckelige exempel på Åland, huruledes många — som hølles före de hederligaste qvinnor, äro nu öfwerlygade med truldom etc.» Sanat tarkoittavat varmasti ennen kaikkea joulukuussa 1666 Ahvenanmaalla annettua tuomiota. Ks. s. 229 seur.

³² Vrt. esim. *Hansen* 1900, passim.

³³ 21. 2. 1667. KP III, 196.

³⁴ 27. 2. 1667. *Ibid.* 199.

³⁵ *Ibid.*

Gezeliuksen vastaus ei tehnyt konsistorin jäseniin toivottua vaikutusta. Leski oli käynyt rehtorin luona tiukkaamassa, tiesivätkö konsistorin jäsenet hänen oppineen jotain mynämäkeläiseltä naiselta. Kun Kexlerus välitti kysymyksen professoreille, sanoivat kaikki läsnä olevat — Svenoniuskin oli mukana — etteivät olleet koskaan kuulleet tai puhuneet, että leski olisi kehunut naista tai oppinut häneltä jotain. Jotkut sanoivat kuulleensa, että aikaisemmin oli Mynämäessä ollut nainen, joka oli pystynyt hankkimaan takaisin varastettua tavaraa.³⁶

Ambernus Boderus oli piispan jälkeen innokkain osoittamaan lesken juoman epäilyttäväksi. Hän oli pannut peliin tieteellisen auktoriteettinsa, ja juttu alkoi siten muodostua myös hänelle kunniakysymykseksi. Hän valmisti erään professorin valvonnassa juoman niistä aineista, joiden hän oli todistanut olleen lesken lähettämässä juomassa. Edelleen hän varasi itselleen tilaisuuden valmistaa uuden juoman, ellei nyt valmistettuun muodostuisi kiviä.³⁷ Varaus olikin tarpeellinen, sillä seoksesta ei löytynyt kiviä. Boderus väitti nyt, ettei uusi seos ollut samanlainen, kuin minkä hän oli nähnyt piispan talossa.³⁸

Boderus joutui ahtaalle toisestakin syystä. Hän oli näet vedonnut todistuksessaan kenraalikuvernöörin apteekkarin Johan Kerniskin arvovalttaan; tämä oli hänen mukaansa ollut aineista yhtä mieltä³⁹ Kernisk kutsuttiin konsistoriin. Hän sanoi nähneensä kyseiset kivet; ne olivat olleet kokonaisena kappaleena kuin pätkinä. Apteekkari selitti sanoneensa Boderukselle, että aine oli antimoni-hohdejauhetta (antimonium crudum), jota hänellä oli ollut itselläänkin ja verrannut omaansa Boderuksen näyttämään. Aine ei ollut voinut muodostua juomassa. Se ei myöskään voinut olla myrkyllistä (veneficum). Boderus oli selittänyt, että juomassa oli ollut kolmenlaista antimonia (tartaro, nitro, vitro antim.), joista viime mainitun Kernisk sanoi voivan aiheuttaa heikkoutta. Hän myös kielsi todistaneensa, että juomassa olivat olleet mainitut aineet, kuten Boderus oli väittänyt.⁴⁰ Viime mainittu oli siten puhunut ohi totuuden, ja kun Kernisk ei pitänyt aineita vaarallisena, vahvistui konsistorin asiaan ottama skeptinen kanta.

Koska pelissä oli piispa ja varakansleri Gezeliuksen auktoriteetti, ei konsistorin ratkaisu kaikesta huolimatta ollut aivan helppo.⁴¹ Senvuoksi pyrittiin saamaan todella pitävä ratkaisuperuste, jollaisen olisivat tietenkin

³⁶ 6. 3. 1667. KP III, 201—202.

³⁷ 4. 3. 1667. Ibid, 201.

³⁸ 6. 3. 1667. Ibid. 202.

³⁹ Ks. Gezeliuksen relaatio Sparrelle. Fragmenttikokoelma, kansio 42. HYA.

⁴⁰ 6. 3. 1667. KP III, 203.

⁴¹ Ks. prof. Laurbeckiuksen ja prof. Miltopaeuksen vuoropuhelua 7. 3. 1667. KP III, 204.

muodostaneet kuuluisiksi tulleet kivet. Niitä ei kuitenkaan löytynyt. Piispa selitti, että ne hävisivät aina kun niitä olisi tarvittu. »... luulen, että piru pelehtii niillä, ne puuttuvat nyt jo kolmannen kerran, mutta aion saada ne takaisin.»⁴²

Gezeliuksen yritys tehdä kivien katoaminen todisteeksi niiden taianomaisesta laadusta ei vakuuttanut professoreita. Kun äänestettiin päätöksestä, ei kukaan todennut leskeä syylliseksi. Jotkut ehdottivat, että hän vielä valallisesti vakuuttaisi syyttömyytensä, mutta enemmistö vapautti hänet ilman muuta. Lääketieteen professori Erik Achrelius totesi, etteivät aineet, jotka leski oli sanonut juomaan panneensa, olleet myrkyllisiä. »Puhui muuten antimoinin tehokkuudesta lääketieteessä etc.» Toinen teologian professori Abraham Thauvonius, entinen fysiikan professori, vetosi mm. Kerniskin ja Achreliuksen lausuntoihin ja »useaan selostukseen koirilla tehdystä kokeista» (åtskillig relation om experiment på hundar). Piispaa oli suoraan sanoen petetty, ja Boderuksen tuli saada asiasta nuhteet.⁴³

Svenoniuksen äänestys on mielenkiintoinen siitä syystä, että hänellä oli ollut omat epäluuloiset käsityksensä leskestä; myös Gezelius oli saanut niistä virikettä. Ainoana konsistorin jäsenistä hän kiinnitti huomiota huhuun lesken mynämäkeläisestä oppiäidistä. Hän sanoi, ettei tiennyt asiasta. Nainen oli kuollut jo kauan sitten. Leskeä ei voitu tuomita myöskään juoman perusteella; ei ollut vakuuttavia todisteita. »Viisaampaa päättää syyllinen kuin tuomita syytön.» Nainen oli senvuoksi vapautettava. Mutta varmemmaksi vakuudeksi hänen oli kuitenkin vielä puhdistauduttava valallisesti.⁴⁴ Svenonius ei siten ollut täysin vakuuttunut lesken syyttömyydestä. Hän oli myös sitä mieltä, että tuomio oli julkaistava vasta kun siitä oli neuvoteltu kanslerin kanssa.⁴⁵ Konsistorin enemmistön päätökseksi kuitenkin tuli, että leski vapautettiin epäilyistä ilman valaa ja tuomio julkaistiin heti.⁴⁶

Ratkaisu ei tyydyttänyt kumpaakaan osapuolta. Leski pyysi heti oikeutta saada hakea piispalta hyvitystä. Häntä neuvottiin kuitenkin tyytymään päätökseen eikä annettu lupaa hyvitysjutun nostamiseen konsistorissa.⁴⁷ Gezelius pyysi oikeudenkäynnin asiakirjoja. Konsistori suostui pyyntöön muuten, muttei luovuttanut äänestystä ja yksityisiä keskustel-

⁴² 7. 3. 1667. KP III, 203.

⁴³ Ibid. 204—206.

⁴⁴ Ibid. 205.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Ibid. 206. Kirjallisesti äänestänyt *Ericus Justander* vapautti lesken. Mikäli tämä kuitenkin halusi (maineensa vuoksi) puhdistautua valanvahvistajien avulla, se oli hänelle sallittava. Samalla tavoin äänestänyt *Olaus Wexonius* vapautti niinkään lesken. Hänen tuli kuitenkin (konsistorin maineen kannalta) varmemmaksi vakuudeksi vakuuttaa valallisesti syyttömyytensä. Fragmenttikokoelma, kansio 42. HYA.

⁴⁷ 7. 3. 1667. KP III, 206.

luja koskevia asiakirjoja.⁴⁸ Salailu sai varakanslerin lopullisesti raivohinsa. Hän lähetti konsistorille raskaita syytöksiä sisältäneen kirjeen.⁴⁹

Ensimmäisessä kirjeessään konsistorille (1. 3. 1667) Gezelius esittäytyi piispan ominaisuudessa. Toisessa kirjeessä korostuu varakanslerin ääni. Hän oli tarkoittanut ensimmäisen kirjeensä luottamukselliseksi ja vain konsistorin jäsenille, mutta joko »suuressa yksinkertaisuudessaan» tai »kavalassa pahansuopuudessaan» professorit olivat antaneet lesken kuulla sen sisällön. Antaessaan rehtorille ja professoreille »ohjeita» ennen tuomiota, hän oli korostanut, että pelissä oli konsistorin auktoriteetti. Siksi asiaa oli harkittava tarkoin. Tuomio oli annettava konsistorin virallisessa kokouksessa ja poissaolevien äänestykset oli noudettava kirjallisessa muodossa. Kunkin äänestys tuli kirjoittaa erikseen pöytäkirjaan. Tämän ohella hän oli kuitenkin pyrkinyt muovaamaan konsistorin jäsenten mielipiteitä viittaamalla Ahvenanmaan prosessiin — kuten edellä on todettu.

Samanlainen asennoituminen kuvastuu Gezeliuksen tuomiota koskevista huomautuksista, jotka hän esittää »varakanslerina» — »sillä kukaan, joka haluaa itseään kutsuttavan järkeväksi mieheksi, ei voi ajatella, että olen ollut kantajana tässä asiassa». Tuomiota ei olisi saatu antaa, ennenkuin oli hankittu kanslerin mielipide asiasta. Konsistorin menettely osoitti, että he olivat myöntyneet lesken toiveisiin ja siten tuominneet puolueellisuutta ja pelkoa osoittaen. Tämän jälkeen Gezelius siirtyy vielä selvemmin omiin mielipiteisiinsä ja vaikeuksiinsa. Hän selittää, että hän lasten vuoksi mielellään vapauttaisi lesken epäilyistä, mutta nainen oli kierrellyt monissa paikoissa tekemässä piispan perhettä epäilyttäväksi ja käyttäytynyt myös kirkossa sopimattomasti. Gezeliuksen syyttelynhalussa oli siten edelleen osittain puolustuksen sävy.

Varakansleri vakuutti, etteivät professorit varmasti voineet sisimmässään vapauttaa leskeä. Hän halusi tietää, ketkä heistä olivat vastustaneet tuomiota, ketkä oli houkuteltu sen taakse ja ketkä olivat muista syistä sitä tukeneet, jotta voitaisiin erottaa toisistaan »syyllinen» ja »syytön». Selvemmin ei varakansleri olisi voinut ilmaista mielipidettään tuomiosta. Samalla hänen tarkoituksenaan on ollut saada professorien rintama hajalle.

Kun konsistorissa luettiin Gezeliuksen moitteet, professorit vakuuttivat, että he olivat hyvällä omallatunnolla tuomion takana.⁵⁰ Oikeudenkäynnin asiakirjat lähetettiin kanslerille.⁵¹ Neuvoteltiin, miten oli meneteltävä varakanslerin moitekirjelmän suhteen. Edelleen sairaana ollut Olaus

⁴⁸ 13. 3. 1667. KP III, 207.

⁴⁹ Gezelius konsistorille 16. 3. 1667. Fragmenttikokoelma, kansio 42. HYA. Saattaa olla, ettei G. ollut saanut kirjeen lähettämiseen mennessä vielä mitään asiakirjoja konsistorilta, vaikka oli niitä moneen kertaan pyytänyt. Kirje osoittaa kuitenkin, että hän halusi tietää nimenomaan äänestyksestä.

⁵⁰ 20. 3. 1667. KP III, 208.

⁵¹ Ibid. 210.

Wexionius lähetti konsistorille kirjeen, jossa kehoitti pyrkimään sovintoon Gezeliuksen kanssa. Oli perehdyttävä tarkoin moitekirjelmään ja lähetettävä sitten kaksi professoria varakanslerin luo ilmoittamaan, missä kohdin moitteet loukkasivat konsistoria. Vasta jos sovintoon ei päästäisi tällä tavoin, kanslerille olisi ilmoitettava, että konsistori oli valmis laatimaan asiasta »rehellisen selonteon». ⁵² Konsistorin pöytäkirjoista ei ilmene, noudatettiinko Wexioniuksen neuvoa. Muutamaa päivää myöhemmin konsistorissa joka tapauksessa viimeisteltiin apologiaa, joka tuli lähettää kanslerille, kun sitä ensin oli näytetty Gezeliukselle. ⁵³

Gezeliuksen kirje oli siten saattanut varakanslerin ja konsistorin jälleen avoimeen konfliktiin keskenään, samaan tapaan kuin Eoleniuksen jutussa oli ollut laita. Tilanne oli nyt tosin monessa suhteessa erilainen. Varakansleri oli — tosiasiallisesti vaikkei muodollisesti — kantajana, eikä hän ainakaan virallisesti saanut keneltäkään konsistorin jäseneltä tukea, kuten Terserus oli saanut Eoleniusta vastaan. Mutta *pohjana* oli molemmissa tapauksissa tilannearvio, joka oli tehtävä magian ja noituuden suhteen. Gezeliuksen toimesta syntynyt synodaalidisputatio, josta edellä on ollut puhe ja hänen myöhemmät kirjoituksensa osoittavat, että noitaspekulaatiot olivat hänen maailman- ja ihmiskäsityksissään vakaassa asemassa.

Konsistorin tilannearvio lähti suorastaan »modernin» tieteelliseltä pohjalta, kuten edellä sanottu osoittaa. Syytteet näytettiin rationaalisin perustein pitämättömiksi. Mutta maailmankatsomuksellista eroa Gezeliuksen ja professorien välillä ei tule liioitella, sillä se oli suuressa määrin *tilanteen sanelema*. Piispan toimintaan vaikutti voimakas jutun kuluessa vahvistunut kauna leskeä kohtaan. Professorien lähtöasenne jo oli ollut epäusko, olihan Elisabet Nilsdotter kunnioitetun primariuksen leski. Leskestä oli kyllä huhuttu — edellisen perusteella ainakin Gezelius, Svenonius, assessori Wexionius, Turun pormestari Schaeffer ⁵⁴ ja varmasti myös muut — mutta ainakaan professorien mielestä epäilyt eivät olleet vakuuttavia. Rehtori Kexlerus selitti, että oli tuntenut lesken 27 vuotta, eikä ollut huomannut tämän seurustelleen noidan kanssa. ⁵⁵ Brahelle konsistori kirjoitti, että Elisabet Nilsdotter oli »kunniallinen leski, jonka sekä me tunnemme että koko kaupunki tuntee kunnialliseksi ja hyveelliseksi ja jota ei *koskaan* ole vähimmässäkään määrin epäilty sellaisista (noita) puuhista». ⁵⁶ Ottaen

⁵² Wexionius konsistorille. Fragmenttikokoelma, kansio 42. HYA. Kirjeessä on merkintä: »Lesin den 22 Martij 1667».

⁵³ 27. 3. 1667. KP III, 210—211. En tunne itse apologiaa, ainoastaan sen seurana lähetetyn kirjeen konseptin, jossa muiden asioiden ohessa selostetaan konsistorin menettelyä po. jutussa. Kirje ei sisälly laitokseen PBB. Siinä on kuitenkin merkintä: »Denna upplästes in pleno Senatu och approberades». Apologian mukana KP:n mukaan todella lähetettiin kirje. Några Bref — Copien ... 1642—1762, HYK.

⁵⁴ Mainitaan Gezeliuksen toisessa relaatiassa, *Tengström* 1825, 145.

⁵⁵ 7. 3. 1667. KP III, 206.

⁵⁶ Nootissa 53 mainittu konsepti.

huomioon lesken ympärillä tosiasiallisesti liikkuneet huhut on konsistori tässä halunnut antaa kanslerille omalta kannaltaan liiankin edullisen kuvan.⁵⁷

Brahe kirjoitti huhtikuussa 1667 samana päivänä sekä konsistorille että varakanslerille. Hän kehoitti molempia osapuolia pyrkimään yksimielisyyteen ja moitti asian käsittelytapaa. Konsistorin olisi tullut tehdä piispasta kantaja, koska tämä ei ollut tyytynyt pelkästään selonteon antamiseen, vaan oli tahtonut leimata lesken täysin rikokseen syypääksi. Saman hän esitti Gezeliukselle.⁵⁸ Hän vetosi lesken syyttämisen kohdalla samoihin näkökohtiin kuin aikaisemmin magiaprosesseissa ja niihin, joita myös konsistori oli hänelle esittänyt. Leski oli hyvämaineinen, hänen syyttämisenä mielettömyyttä. Sekä konsistorin että piispan saamassa kirjeessä kehoitetaan jättämään kunnia sille, jolle se kuuluu. Konsistorille Brahe selitti, että tapaus vaaransi akatemian maineen. Gezeliukselle väläytettiin synkkiä näköaloja, joita tällä oli odotettavissa. Leski halusi hyvitystä, hovioikeus vaati juttua käsiteltäväkseen. Kansleri kirjoitti kuitenkin, ettei halunnut piispan joutuvan vaikeuksiin, ja kehoitti tätä yrittämään sovintoa.⁵⁹

Sovintoon piispan ja lesken välillä ei ollut edellytyksiä. Mutta tästä riippumattomistakin syistä juttu siirtyi Turun hovioikeuteen. Konsistorin ja hovioikeuden kesken oli jo vuosia ollut erimielisyyttä oikeudellisesta menettelystä. Vuonna 1663 oli hovioikeuden presidentti Erik Sparre lähettänyt kirjeen drotsi Brahelle ja selittänyt, ettei akatemian konsistori ollut lähettänyt hovioikeuteen erään äitinsä surmanneen ylioppilaan kuulustelupöytäkirjoja. Koska konsistori oli armahtanut ylioppilaan, se ei ollut katsonut velvollisuudekseen siirtää juttua hovioikeuteen. »Nyt osoittaa päivittäinen kokemus, että alemmissa asteissa joku tuomitaan kuolemaan, mutta hänet vapautetaan kuninkaallisessa (hovi) oikeudessa, niinkuin tapahtui vähän aikaa sitten, kun akatemian konsistori tuomitsi erään ylioppilaan nimeltä Henricus Eolenius kuolemaan nekromantisten puuhien tähden, mutta kuninkaallinen (hovi)oikeus vapautti hänet. Niinpä voi myös tapahtua, että he vapauttavat jonkun, jonka kuninkaallinen (hovi)oikeus huomaa syylliseksi.» Sparren mukaan vaativat akatemian konstituutiot, että kaikki kriminaalijutut oli alistettava hovioikeudelle.⁶⁰

Eoleniuksen tapausta hyväksi käyttäen hovioikeus pyrki siten kaventa-

⁵⁷ Konseptin kirjoittaja on aluksi ajatellut toista sanamuotoa (suluissa olevat sanat on viivattu yli): »... änkia den som (aldrig) till (förenne) ähra och dygd så wäl oss som hela staden är wälbekant och *aldrig*...» (*Kurs. tässä*).

⁵⁸ 19. 4. 1667. PBB I, 142—145.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ 8. 9. 1663. Skoklostersamlingen E 8147, Brev till Per Brahe. SRA. »Nu gifwer dageligh förfahrenhet medh, att ofta wed nedrige instantier någhon blifwer dömbdt till dödhen, men af den Kongl. Rätt befriat, såssom ock icke länge sedhan skedde, då Consist. Acad. dömbde en Student Henricus Eolenius bed:dh för Nicrom. konster

maan konsistorin sanavaltaa oikeusasioissa. Pyrkimys ei johtanut tulokseen, sillä Gezeliuksen ja Alanuksen lesken jutun yhteydessä kysymys tuli jälleen aktuaaliseksi. Maaliskuussa 1667 hovioikeudesta lähti uusi kysely Brahelle. Jälleen vedottiin Eoleniuksen tapaukseen, vaikka syytetyn nimeä ei nyt mainittu. Perustelut olivat muutenkin samat kuin 1663.⁶¹ Tästä syystä ei kirjeestä voi tehdä varmoja johtopäätöksiä siitä, mikä oli hovioikeuden kanta lesken ja piispan välisessä riidassa.

Konsistorissa oltiin edelleen sitä mieltä, että sen velvollisuutena oli lähettää hovioikeuteen vain jutut, joissa se oli langettanut kuolemantuomion. Alanuksen lesken kohdalla ei *kuolemantuomio* olisi »Ruotsin lain mukaan» tullut kysymykseen, vaikka leski olisikin todettu syylliseksi.⁶² Nyt konsistori kuitenkin jäi häviölle. Brahe lähetti sille toukokuussa 1667 kirjeen, jossa ilmoitti, että Turussa oli noudatettava samaa käytäntöä, kuin mikä oli tapana Uppsalan yliopiston ja Svean hovioikeuden kesken. Sen mukaisesti kuuluivat mm. *kunnianloukkausjutut* hovioikeuteen siirrettäviin tapauksiin. Tämän jälkeen konsistori päätti lähettää piispaa ja leskeä koskevat asiakirjat hovioikeuteen.⁶³ Molemmat osapuolet kävivät konsistoriossa vakuuttelemassa, etteivät olleet nostaneet syytettä toistaan vastaan. Leski pyysi todistusta, ettei ollut aloittanut mitään juttua piispaa vastaan. Sitä ei kuitenkaan annettu, koska asia nyt oli siirtynyt hovioikeuden käsiteltäväksi.⁶⁴ Gezelius selitti toisesta relaatiostaan, että kaikki siinä esitettyt seikat oli tarkoitettu vain konsistorin jäsenille, ei kantajan ominaisuudessa. Silti oli hänen ristiriitatilanteensa edelleen muuttumaton. Hän kysyi konsistorin jäseniltä, oliko leski sanonut rukoilevansa ihmisiä kuoliaksi, sekä kysyi mynämäkeläisestä naisesta. Professorit — ehkä noudatetaan kanslerin kehoitusta sovun säilyttämisestä — myötäilivät varakansleria. Kaksi heistä kertoi kuulleensa, että leski oli sanonut piispan siteeraamalla tavalla. Leski ei ollut kieltänyt, että po. mynämäkeläinen nainen oli ollut hänen vuokratilallisensa vaimo.⁶⁵

han blef beskylt före ifrån lifvet, men af den Kongl. Rätt befriat. Så kan ock hända, att de någon befria, dhen dock af dhen Kongl. Rätt finnes brätzligh.» Vrt. *Schybergson* 1919, 51.

⁶¹ 23. 3. 1667. Åbo hovrätts skrivelser till KM 1661—1667 (Vol. N:o 2). SRA.

⁶² 23. 3. 1667 (konsistori Brahelle) Några Bref-Copien... HYK.

⁶³ 8. 5. 1667. KP III, 220—221. Konsistori yritti vielä sitkeästi rajoittaa toimenpiteiden merkitystä. Hovioikeus, jolle Brahe myös oli päätöksestä ilmoittanut (26. 4. 1667, PBB I, 147—148), pyysi 8. 5. 1667 konsistoria lähettämään myös aikaisemmin tuomitsemiansa juttujen asiakirjoja sille. Konsistori ei ollut tähän halukas ja tiedusteli asiaa Brahelta. Tämä tiedotti hovioikeudelle 24. 5. 1667, ettei konsistorin tarvinnut lähettää Alanuksen lesken juttua vanhempien prosessien pöytäkirjoja. Några Bref-Copien... HYK; PBB I, 152; PBB II: 2, 102—103. Konsistorien menettelyn taustana oli pelko joutumisesta hovioikeuden alapuolella olevaksi oikeusistanssiksi.

⁶⁴ 3. 6. 1667. KP III, 230.

⁶⁵ 21. 5. 1667. KP III, 226.

Kevättalvella 1668 Turun hovioikeus vapautti Elisabet Nilsdotterin ja Gezeliuksen keskinäisistä syytöksistä.⁶⁶ Asia ei ollut kuitenkaan sillä loppuun käsitelty, vaan molemminpuolinen kauna säilyi. Varsinkin leski näyttää olleen aktiivinen, mikä onkin helposti ymmärrettävissä: noitasyyt-teestä vapautuminen merkitsi harvoin maineen yleistä puhdistumista. Tästä syyistä hän on varmaan tehnyt parhaansa saadakseen piispan talon epäilyt-tävään valoon. Syksyllä 1669 yritettiin asiasta sopia osapuolten poikien kesken; Brahe toimi välittäjänä.⁶⁷ Tulos ei jäänyt pysyväksi. Leski jätti kuninkaalle (holhoojahallitukselle) kirjelmän, jonka kaksi allekirjoittajaa selittivät piispan sanoneen, että oli tiedottanut asian kuninkaalle. Lesken pyynnöstä valtaneuvosto otti asian käsiteltäväkseen; Gezeliukselle lähe-tettiin toistuvasti kehoituksia saapua Tukholmaan, tai hänen tuli antaa po-jalleen valtakirja asian hoitamisesta.⁶⁸

Kun valtaneuvosto oli ottanut jutun käsiteltäväkseen, ei leski enää ollut halukas yksityiseen sovintoon, vaan vetosi »lakiin ja oikeuteen».⁶⁹ Piis-pan oli saatava *rangaistus* puuhistaan. Neuvostoa asenne ei miellyttänyt. Drotsi Brahe selitti, että piispan oli kaikesta huolimatta yritettävä saada aikaan sovinto; muut neuvoston jäsenet olivat samaa mieltä. Korostettiin kuitenkin (Tott) piispan syytösten vakavuutta: »... jos hänestä (leskestä) olisi voitu todistaa se, mistä häntä on syytetty, niin hänet ... olisi täytynyt polttaa».⁷⁰ Tilannearvio oli siten toinen, kuin minkä Turun akatemian konsistori oli tehnyt. Sen mukaan kuolemantuomio ei olisi ollut paikallaan, vaikka leski olisi voitu osoittaa syylliseksi.⁷¹

Gezelius kutsuttiin neuvoston eteen, ja Brahe esitti hänelle, että ku-ningas halusi asian päättyvän sovintoon. »Ja kun katsotaan alkua, kuinka hän (piispa) on menetellyt asiassa, niin on varsin raskauttavaa saattaa ih-minen perusteettomaan maineeseen noituudesta ja syyttää häntä viskaalin välityksellä. Hän on turvaton leskiraukka, ja hänen kyyneleensä ovat kat-kerat, enkä usko, että piispa haluaa jättää ne huomiotta tai mennä hyvällä omallatunnolla Herran ehtoolliselle. Haluan senvuoksi HM:n puolesta ky-syä piispalta, uskooko hän sydämessään, että hän (leski) on syyllinen sii-hen, mistä häntä syytetään.»⁷²

⁶⁶ Konsistori Brahelle 11. 4. 1668. PBB II: 2, 102; *Tengström* 1825, 147.

⁶⁷ Gezelius Brahelle 20. 5. 1670. PBB II: 2, 131.

⁶⁸ *Ibid.* 7. 7. 1670. *Ibid.* 137; 19. 11. 1670: Citation på biskop Johan Gezelius. *Leinberg*, K. G. Handlingar ... 4, 325—326; leski oli itse Tukholmassa. 6. 7. 1671 Till Biskop D: Gezelius att straxt förfoga sig hit uti Alani Enkias Saak, *Leinberg*, 4, 330.

⁶⁹ 11. 9. 1671. Rådsprotokoll 1671 (Gyllenstolpe). Sihteeri Gyllenstolpen ilmoitus, 255.

⁷⁰ *Ibid.* 255—256. Leski oli samaa mieltä, *Ibid.* 260.

⁷¹ Vrt. edellä s. 178.

⁷² 11. 9. 1671. Rådsprotokoll 1671 (Gyllenstolpe), 257 v—258: »När man ser på be-gynnelsen huru det han gådt med den saken, så är det myckit hårdt at komma en menniskia i offentligit ryckte för trullpackerj, och genom fiscalen anklaga henne;

Neuvosto yritti selvästi taivuttaa piispan tunnustamaan avoimesti virheensä, jolloin leski olisi saattanut suostua sovintoon. Myöntyminen oli vaikeaa. Periaatteessa Gezelius oli valmis myöntämään, että tiesi leskestä vain kunniallista ja ettei voinut ajatella häntä syylliseksi. Mutta samalla hän ei malttanut olla korostamatta, että leskestä oli huhuttu koko hänen piispankautensa ajan, koska tämä oli seurustellut erään epäilyttävän naisen kanssa. Gezeliuksen perusmotiivit jutussa olivat siten edelleen tallella. Hän korosti, että nainen oli nostattanut häntä vastaan huhukampanjan sekä Tukholmassa että Turussa. »Hän on katkera ihminen.» Nyt piispa jo ajatteli kaiholla mahdollisuutta, että leski olisi aikoinaan tyytynyt konsistorin tuomioon.⁷³

Myös leskeä taivuteltiin sovintoon. Brahe selitti hänelle, että sekä konsistori että hovioikeus olivat hänet vapauttaneet eikä kuningas mielellään koventanut tuomioita — halunnut antaa Gezeliukselle rangaistusta. Koska piispa oli lisäksi sanonut, että tiesi hänestä vain kunniallista, oli hänen syytä tyytyä siihen. Leski ja hänen poikansa vaativat kuitenkin Gezeliukselle rangaistusta, eivätkä he taivutteluista huolimatta muuttaneet kantansa.⁷⁴ Heidän rangaistusvaatimuksensa on helposti ymmärrettävissä; piispan joutuminen lailliseen vastuuseen olisi ollut paras tae huhujen lakkaamisesta. Parhaillaan olivat käynnissä Pohjois-Ruotsin suuret noita-prosessit (ks. s. 49 seur.). Ilman korkea-arvoista ja selvää toimenpidettä ei leski ole voinut tuntea omaa ja perheensä tulevaisuutta turvatuksi. — Henkilökohtainen kostonhalu on ollut vahvistamassa hänen sinnikkäitä vaateitaan.

Valtaneuvosto käsitti lesken aseman. Amiraali K. G. Wrangel selitti naisen poistuttua, että kaikki väärät syytökset saattoivat hävitä, mutta että huhu siirtyi lapsiin ja lastenlapsiin. Tott oli sitä mieltä, että Turun hovioikeudelta piti tiukata selitystä, miksei leskelle oltu annettu suurempaa hyvitystä. Huhu oli kaventanut huomattavasti hänen tyttäriensä mahdollisuuksia avioliittomarkkinoilla; kukaan ei kernaasti vienyt vihille noituudesta epäillyn tytärtä. — Mutta rangaistuslinjalle ei vielä kukaan haluttu lähteä.⁷⁵

Parin päivän kuluttua osapuolet lopulta taipuivat *sovintoon*. Gezelius sitoutui antamaan leskelle »vapaaehtoisena ystävänlahjana» 400 hopeataa-

hon är en wärnelöös änkia stackar, och hennes tährar äro swåra, och jag tror inthe at biskopen will lembna dhem på baken, eller med godt samwete gå till Herrens nattward. Jagh will dherföre på Hans M:tz wägnar fråga biskopen, om han i sitt hiärta tycker at hon är skyldig till det som henne påbördas.»

⁷³ Ibid. 258—259.

⁷⁴ Ibid. 259 v — 260.

⁷⁵ Ibid. 260 v — 262.

leria seuraavaan pääsiäiseen mennessä.⁷⁶ Vaikka piispa ei siten muodollisesti rangaistukaan,⁷⁷ on toimenpide varmasti koitunut Elisabet Nilsdotterin maineelle eduksi. Olipa asian juridinen puoli mikä tahansa, oli Gezelius joutunut kouriintuntuvalla tavalla puhdistamaan lesken epäilyistä. Samalla hän oli saanut kalliisti maksaa jutusta, johon hänen voi sanoa tavallaan joutuneen »vahingossa». Hän sai yksin kantaa seuraukset epäilyistä, joita hän ei missään tapauksessa ollut yksin herättänyt, mutta jotka kuitenkin ovat olleet selväpiirteisesti esillä hänen ajatusmaailmassaan.

3. »Viimeinen Stodiuksen oppilas», *Isacus Gunnerus*.

Piispa Gezeliuksen ja prof. Alanuksen lesken riidassa oli Turun akatemian konsistori joutunut tekemään ratkaisun uudentyyppisessä prosessissa. Muutamaa vuotta myöhemmin sen arvioitavaksi nousi jälleen tutuksi käynyt tapaus, demonisen magian harjoittaminen. Samoin näyttivät puitteet tutuilta: syytetty voitiin — vaikkapa vain löyhästikin — yhdistää professori Stodiuksen »koulukuntaan».

Joulukuussa 1670 tuli Turun akatemian konsistorin istuntoon ylioppilas *Isacus Gunnerus*. Hän kertoi, että toimiessaan Tallinnassa oli hänen sikäläinen isäntänsä pastori Jacob Cupraeus kerran mennyt hänen kamariinsa ja löytänyt sieltä »joitakin kuvioita, jotka hän Isacus oli lapsuudessaan jäljentänyt eräältä Henricus Ilvekseltä». Isäntä oli pitänyt niitä hallussaan puoli vuotta. Kun hänelle sitten oli ollut luvassa diakonin virka Tallinnassa, oli Cupraeus vienyt kuviot nähtäväksi tuomiokapituliin, josta asia oli siirretty linnaoikeuteen. Kolmen kuukauden arestissa pidon jälkeen hänelle oli sanottu, ettei hänen kannattanut odottaa seudulta mitään tointa.¹

Saadakseen maineensa puhdistetuksi oli Gunnerus kääntynyt valtaneuvoston puoleen, joka oli pyytänyt lausunnon Tukholman tuomiokapituliilta.² Pietari Brahe oli neuvonut häntä pyrkimään Turun akatemiaan. Hän

⁷⁶ 13. 9. 1671. Ibid. Vol. N:o 57, 199—200: »Däruppå fattades den Resolution som funnes uti protocollet af den 23 September detta åhret...» Päätös luettiin osapuolille 23. 9.

⁷⁷ Asiaa nimitetään päätöksessä: »missförståndet emellan...» Piispan maksusta: »Den frivilliga wännewgäfva...» Ibid. 222v—223.

¹ 19. 12. 1670. KP III, 469.

² Brahe Turun akatemian konsistorille marrask. 1670, PBB I, 190: »Dhet haver denne Isacus Gunnaerus undernödigt ansökt at blifwa restituerader in integrum... och huru såsom uppå Kongl. May:ts Nådige Remissorial Consistorium Holmense hafwer sin relation om hans person fattat...» Relatio ei tietääkseni ole säilynyt. Syystä, jota en tiedä, Brahen kirjelmä liittyy myös niteeseen Kyrkliga myndigheter i Estland till KM 1584—1672. Livonica II, Vol. N:o 32. SRA.

oli lähettänyt konsistorille kirjeen, jossa kertoi Gunneruksen vaiheista ja lisäsi: »Mistä syystä me huomioimatta hänen köyhyytensä, ja koska hän lupaa parannusta, olemme armollisesta myötätunnosta katsoneet hyväksi osoittaa hänet teidän luoksenne, etenkin kun teille voi myös olla tunnettua hänen entinen elämänsä akatemiassa, ja missä te varmasti huomaatte hyvää toivoa hänen parannuksestaan, elämänsä kelvollisuudesta ja edistymisestä opinnoissa, voitte häntä sellaisessa tapauksessa luonanne mitä parhaiten sovittaa ja edistää».³ Kirje luettiin Gunneruksen ollessa konsistorissa.⁴

Gunnerus oli Vanajan kirkkoherran poika, joka 1670 oli 28-vuotias. Hän kertoi jäljentäneensä kyseisen kirjoituksen 1656 turkulaiselta teiniltä Henricus Ilvekseltä. Hän oli siihen aikaan nauttinut yksityisopetusta Turussa ja tutustunut Ilvekseen loma-aikanaan. Teini oli kerskunut omistavansa erikoisen »lääkkeen», jonka avulla saattoi tulla oppineeksi; Gunnerus oli silloin »tietämättömyydestä» kiinnostunut asiasta ja jäljentänyt kirjoituksen.⁵ 1660-luvulla hän oli opiskellut Turun akatemiassa,⁶ mihin Brahekin kirjeessään viittasi. Oli tavallista, että Suomesta meni opiskelijoita Tallinnaan tai Riikaan pyrkimään virkoihin.⁷ — Ilveksen lääkkeet eivät olleet varmaankaan tehonneet. Uran luominen oli tuottanut vaikeuksia myös Tallinnassa. Hän oli saarnannut siellä luvatta; saman hän oli tehnyt myöhemmin myös Tukholmassa.⁸ Häntä vastaan oli siten monta syytettä.

Konsistori päätti, että oli kirjoitettava tuomiokapitulille Tallinnaan ja tiedusteltava, mitä Gunneruksesta oli saatu selville. Suoraan se ei siten aikunut miestä hyväksyä akatemiaan. Kolmas teologian professori Nils Tunnander jopa ehdotti heti, että Gunnerusta oli kehoitettava valitsemaan jokin muu elämänura.⁹

Huhtikuussa 1671 asia otettiin uudelleen esille, kun Tallinnasta oli tullut piispa Johannes Pfeifin vastaus. Pfeif selitti Gunneruksen tulleen hänen luokseen marraskuussa 1669 ja valittaneen, että Cupraeus oli alkanut levittää hänestä huhuja. Cupraeus oli tuonut tuomiokapituliin 13 leh-

³ marrask. 1670. PBB I, 190: »Hwarföre Wij anseendes hans fattigdom, och emedhan han låfwar förbättringh, hafwer af Nådigt medlijdande för gådt erachtadt till Edher honom att förwisa, helst och Edher af hans förra lefwerne der vedh Academien kan kunnigt wara, och der I säkert pröfwe gådt häp om hans förbättringh, lefwerne skickeligheth och förkofring i Studierna, då på sådhant fall I honom hos Edher till thet besta accomodera och befordra kunne.» Brahen kirjettä seurasi Tukholman tuomiokapitulin relaatio.

⁴ 19. 12. 1670. KP III, 469.

⁵ 7. 4. 1671. KP III, 496; *Schybergson* 1923, 79—80.

⁶ Ks. 6. 4. 1666. KP III, 126—128. Gunnerus oli osallistunut tappeluun, joutunut konsistorin kuulusteluun ja ollut jonkin aikaa arestissa.

⁷ *Schybergson* 1923, 79—80.

⁸ *Ibid.* 80; 14. 4. 1671. KP III, 507.

⁹ 19. 12. 1670. KP III, 469.

teä käsittävän oktavo-kokoisen kirjoituksen, jonka oli sanonut löytäneensä Gunneruksen tavaroiden joukosta. Gunneruksen väite, että hän oli jäljennyt kirjoituksen lapsena, tuntui epäilyttävältä, koska kirjoitus oli hyvin tehty. Joka tapauksessa syytetty oli säilyttänyt vahingollista kirjoitusta sisänsä saarnojen ja kirjoitusten välissä. Hänen puolustustaan, että kirjoitus sisälsi luonnollista magiaa, ei voitu ottaa vakavasti, koska siinä puhuttiin demonien manaamisesta ja ilmestyksistä, siinä oli vieraita ja tuttuja kreikan- ja hebreankielisiä sanoja, jumalallisen nimen väärinkäyttöä. Cupraeus oli kertonut osanneensa epäillä Gunnerusta, koska muuan Tarttoon matkustanut ylioppilas oli varoittanut hänestä.¹⁰

Pfeifin kirjelmään liittyi *referaatti* kyseisen kirjoituksen sisällöstä. Koska se on Johannes Enrotin sanojen (ks. s. 118—120) ohella ainoa perusteellinen tieto siitä, mitä jäljennetyt *magiavihkoset* Suomessa sisälsivät, se on syytä ottaa kokonaisuudessaan mukaan:

(On) syötävä pääskysen sydän ja halkaistava tietyllä kuviolla ja jonnain yönä keskikesällä lisätään taikauskaisia sanoja Johannes Baptistasta,¹¹ Lulliuksesta¹² ja Agrippasta, kuvio on merkittävä joko omalla tai lepakon verellä, tämän jälkeen lisätään karkea ja taikauskoinen jumalallisen nimen väärinkäyttö toisen käskyn vastaisesti: Kuinka joku voi tulla hetkessä oppineeksi, kutsukoon demoneja ja kirjoittakoon omalla verellään vuorotellen taikauskaisia ja outoja sanoja. Hän tehkään ympyrän ja asettakoon oikean jalkansa siihen ympyrän osaan, missä demonit ovat, sen lisäksi vuodattakoon verta oikeasta kädestään ja ottakoon sitä jonkin verran pikkusormellaan. Hän sanokoon etc. mm. pelottavat sanat: rauha keskenämme mitä mahtavin kuningas; ja sytyttäkään kynttilän, joka on tehty ihmisen ihrasta sanoen: annan tämän kynttilän sinulle vaivoistasi. Tämä on tehtävä syvimmän jouluyön aikaan yhdentoista tai kahdentoista välillä tai pääsiäisenä ennen auringon nousua. On tehtävä ympyrä ja tulee vetää yhdeksän kertaa pikkusormella tämän kehän ympäri ja kirjoittaa omalla verellään latinankielisiä sanoja ja outoja sanoja raskaana olevan naisen verellä etc., etc. Muita ympyröitä on tehtävä pukin, lepakon ja pöllön verellä.¹³

Gunneruksen kirjoituksessa olleet ohjeet eivät referoidulta osaltaan ole identtiset Enrotin esittämien temppujen kanssa. Mutta selvästi ne kuuluvat samaan ajatusmaailmaan, demoniseen magiaan, johon on kerätty vaikutteita monelta taholta. On hyvin mahdollista, että kyseessä on Paletzin Kabbala, joka 1650-luvulla oli Turussa »muodissa».

¹⁰ 5. 4. 1671. KP III, 493—494.

¹¹ Tarkoittaa varmasti Portaa, jonka teoksesta »*Magia Naturali*» on edellä ollut puhe. Ks. s. 89 ja nootti 6.

¹² Raimundus Lullius (n. 1232—1315), katalonialainen skolastikko. Hänen nimiinsä on pantu monia alkemistisiä kirjoituksia. Ks. esim. *Peuckert* 1956, 99 ja passim.

¹³ 5. 4. 1671. KP III, 495, latinan kielellä. Ruotsiksi käännettynä hieman erilaisen version mukaan: *Schybergson* 1923, 80 nootti 2.

Koska referaatti sisälsi pelkkiä käyttäytymisohjeita, nousi jälleen tärkeäksi kysymykseksi, oliko Gunnerus toiminut niiden mukaan. Hän kielsi jyrkästi. Kysyttiin, minkä vuoksi hän sitten oli ottanut kirjoituksen mukaan Tallinnaan. Gunnerus selitti, ettei ollut tiennyt rikkoneensa sillä teollaan mitään vastaan. Konsistori katsoi kuitenkin asiaa toisin ja määräsi miehen vangittavaksi.¹⁴ Myöhemmin päätettiin, että häntä oli kuulusteltava yksityisesti rehtori Petrus Bångin sekä kahden filosofisen ja yhden teologisen tiedekunnan jäsenen läsnäollessa.¹⁵

Yksityinen kuulustelu sisälsi Gunneruksen kristinopin taitojen tentin. Esikuva tähän saatiin kuulustelusta, johon syytetty oli joutunut Tukholman tuomiokapitulissa ja joka oli konsistorin tiedossa. Tukholmassa Gunneruksen tiedot oli todettu heikoiksi.¹⁶ Samaan tulokseen päädyttiin Turussa. Tunander esitti hänelle joukon teologisia kysymyksiä — mm. mitä käskyä vastaan hän oli rikkonut, mitkä olivat jumalalliset työt, missä tarkoituksessa Jumala loi maan — joihin kaikkiin syytetty ei tiennyt vastausta.¹⁷

Konsistori otti jutun todella vakavasti, mitä osoittaa esim. Gunneruksen vangitseminen. Syytetyn kirjoitus viittasi kanssakäymiseen demonin kanssa, hänen kristinopin tietonsa olivat heikot. Tiedusteltiin, oliko hän nähnyt Saatanan. Gunnerus kielsi ja väitti, ettei ollut koskaan käyttänyt ohjeita. Hän ei silti voinut kieltää lukeneensa kirjoitusta myös lapsuutensa jälkeen.¹⁸ Tämä herätti luonnollisesti vahvoja epäilyjä praksiksesta.

Aikaisemmat magiaprosessit olivat konsistorin jäsenten muistissa. Gunneruksen tapauksesta keskusteltiin myös Turun tuomiokapitulissa, jolloin esitettiin »legendoja M. Martinus Stodiuksesta ja M. Forstadiuksesta ja hänen oppilaistaan». Professori Bergius kertoi tällöin Stodiuksen »öisistä kokouksista» ja ylioppilaiden ihmeellisistä saavutuksista — kuten edellä (s. 134—135) olen esittänyt. Yhtymäkohta Gunnerukseen on selvä: myös hän oli jäljentänyt kirjoituksensa 1656. Vaikkakaan häntä ei eksplisiittisesti yhdistetty Stodiukseen, on hän joka tapauksessa tullut lähelle tämän »koulukuntaa», johon laskettiin mm. Forstadius ja Eolenius.

Aivan yksinkertainen ei konsistorin tehtävä ollut; kanslerihan oli suositellut miestä. Kuusi konsistorin jäsentä äänesti Gunneruksen karkoittamista ainiaaksi akatemiasta, koska hän oli kauan säilyttänyt kiellettyä kirjaa hallussaan ja siten rikkonut saarnavirkkaa vastaan. Suurin osa edellä mainituista vaati myös kirkkorangaistusta. Varmaankin Eoleniuksen tapaus muistissaan vastusti professori Miltopaeus — hän äänesti karkoi-

¹⁴ 5. 4. 1671. KP III, 495—496.

¹⁵ 7. 4. 1671. KP III, 497.

¹⁶ *Schybergson* 1923, 80.

¹⁷ 8. 4. 1671. KP III, 500.

¹⁸ 13. 4. 1671. KP III, 502.

tusta akatemiasta — kirkkorangaistusta. Se koituisi akatemialle halvennukseksi ja Gunnerus oli jo kärsinyt rangaistuksen Tallinnassa.¹⁹

Jyrkin oli *Tunander*, joka lähenteli suorastaan Terseruksen asenteita. »13 vuotta on tämä ollut iältään, kun hän sen kirjoitti, sellainen rikos tulee (jo) siinä iässä rangaista. Sillä tämä teko on ymmärryksen ja tahdon vastainen, hänen olisi pitänyt siinä iässä olla päässyt kristinopissaan niin pitkälle, että hänen olisi tullut tietää tämä; senjälkeen hän on säilyttänyt tätä kirjoitusta mielihyvällä ja päättäväisesti, kunnes hän on ollut 27 vuoden ikäinen. Roomalaisten keskuudessa rangaistiin maagikoilta neuvoa kysyneitä kuolemalla.» Myös kyseinen »kauhea» tapaus olisi vaatinut kuolemanrangaistuksen. Mutta koska useimmat konsistorin jäsenet äänestivät karkoitusta, yhtyi *Tunander* heihin ja vaati samoin myös kirkkorangaistusta.²⁰

Tunanderin ankaruus tämänlaatuisissa kysymyksissä — se oli välähtänyt jo jutun alkuvaiheessa — näyttää lähteneen todella katsomukselliselta pohjalta. Ainakin magia- ja noitaepäilyt olivat hänellä herkässä. Vuonna 1670 oli konsistorissa pohdittu, mitä tuli tehdä tilalle, jonka muuan mies halusi ottaa haltuunsa, mutta jota asui eräs leski. *Tunanderin* mielestä leskeä kyllä voisi auttaa, mutta hänelle oli huono nimi, huhuttiin että hän osasi noitua.²¹ *Tunander* oli joka tapauksessa arvostettu mies, pietisti, josta itse Philip Jakob Spener oli antanut kiittävän lausunnon, samoin kansleri *Brahe*.²²

Ainoa, joka halusi vapauttaa *Gunneruksen*, oli matematiikan professori *Johannes Flacchsenius*. Syytetty oli kyllä tunnustanut jäljentäneensä kirjoituksen, mutta tapahtuma oli sattunut hänen lapsuudessaan. Kirjoituksen pitkäaikainen säilyttäminen oli raskauttavaa ja herätti epäilyä. Mutta syytetty oli sen vuoksi kärsinyt rangaistuksen, kun hänet oli estetty virasta ja karkoitettu Tallinnasta. Oli syytä noudattaa tuomarinohjeita ja vapauttaa hänet. »Ihmisen tulee olla alttiimpi auttamaan kuin kaatamaan.»²³

¹⁹ 14. 4. 1671. KP III, 506—507. Bergius, Petrus Laurbeckius, Jacob Flacchsenius, äänestivät karkoitusta, mutta ottivat huomioon mahdollisuuden, että kansleri tai kuningas vaatisi syytetyn otettavaksi akatemiaan.

²⁰ Ibid. »13 åhr har dhenne warit gammal, när han dhetta skref, böhr och sådant delictum uthi den ålder straffas. Concurrent enim hic actus intellectus et voluntatis, han bordhe och weedh dhen ålderen så widt i sin christendomb kommen wara, att han dhetta hadhe bordt wetha; sedan ifrån dhen tijdhen har han dhetta cum complacentia et destinatione behollit, till des han 27 åhr gammal åhr. Apud Romanos consultores magorum capite puniuntur.»

²¹ 2. 3. 1670. KP III, 382.

²² *Råbergh* 1893, 136—141. *Tunander* oli ruotsalainen, opiskellut Uppsalassa, matkustellut Saksassa, Ranskassa ja Italiassa. Turkuun hän tuli 1668, eikä niin ollen ollut paikalla aikaisempien magiaprosessien aikana.

²³ 14. 4. 1671. KP III, 505: »Een bör wara benågnare att hiälpa åhn stiälpa».

Päätökseksi tuli luonnollisesti konsistorin enemmistön kanta: Gunnerus suljettiin pois akatemiasta ja hänelle määrättiin kirkkorangaistus.²⁴ Tuomion ankaruus — kirkkorangaistus — on tavallaan yllättävää, koska Gunnerus oli tullut pyrkimään akatemiaan. Mutta on otettava huomioon, että hän oli rikkonut määräyksiä vastaan myös Tukholmassa ja että hänet oli lähetetty Turkuun tavallaan koeteltavaksi. Lisäksi hän oli ollut Turun akatemiassa. Kun ottaa huomioon ajan opiskelun epäsäännöllisyyden, on konsistori varmaan pitänyt häntä akatemian jäsenenä monivuotisesta poisolosta huolimatta.²⁵

Vaikka Brahen suosituskirjeen sanamuoto viittasi Gunneruksen kokeilemiseen, ei hän ollut konsistorin päätökseen tyytyväinen. Karkoitettun pyydettyä häntä puuttumaan asiaan hän lähetti konsistorille kirjeen, jossa kehoitti sitä ottamaan Gunneruksen akatemiaan. Tämä oli vakuuttanut, ettei ollut käyttänyt maagisia temppuja, oli kärsinyt jo vankeutta ja kirkkorangaistuksen, »on yksinkertainen nuori renki, jolta on odotettavissa parannusta».²⁶ Konsistori ei kuitenkaan *nyt* ollut valmis muuttamaan mieltään kanslerin toiveiden mukaan. Suurin osa jäsenistä halusi, että Brahelle ilmoitettaisiin syyt, joiden nojalla Gunnerus oli karkoitettu.²⁷ Kuukautta myöhemmin kansleri lähetti avoimen kirjeen, jossa vaati Gunneruksen ottamista akatemiaan.²⁸ Mikään ei kuitenkaan viittaa siihen, että vaatimusta olisi noudatettu. Eolenius oli saanut virallisen karkoitustuomion huhtikuussa 1670. Samaan tapaan on jäljennösvihko varmaan katkaissut myös Gunneruksen akateemisen uran.

...

Magiahuhut, joita Suomessa liikkui 1600-luvulla, eivät olleet aivan väärriä: teinit, ylioppilaat, kirjurit ynnä muut olivat todella kiinnostuneita magiakirjallisuudesta, hankkivat ja lukivat sitä ja varmasti myös yrittivät käyttää magiaohjeita oikotienä oppineisuuteen, rikkauteen tai muuhun sellaiseen. Saatavissa olleet tiedot magiakirjallisuuden levinneisyydestä Suomessa olen esittänyt *liitteessä 1*. Kuten edellä jo olen maininnut, eivät tiedot kuvasta todellista levinneisyyttä. Magiakirjallisuus oli »kuumaa tavaraa», sen ilmitulo satunnaista. Turun tuomiokapitulissa oltiin kyllä ymmärrettävistä syistä kiinnostuneita magiakirjojen systemaattisesta jäljittämisestä. Gunneruksen jutun yhteydessä siellä todettiin: »Että monella on (Turun) hiippakunnassa edelleen luonaan nekromantisia kirjoja, on

²⁴ 14. 4. 1679. KP III, 507—508.

²⁵ Päätöksessä, Ibid. 508: »relegeras ifrån Societate Academica in perpetuum». Mikäli Gunnerusta ei olisi pidetty akatemian jäsenenä, sanamuoto olisi ehkä ollut toinen. Vrt. erästä kohtaa Miltopaeuksen äänestyksessä, Ibid. 606: G. oli »uthskämp Academiens så i Råfle som hoos Kongl. May:tt i Stockholm».

²⁶ 20. 6. 1671. PBB I, 195.

²⁷ 31. 8. 1671. KP IV, 13.

²⁸ 24. 10. 1671. PBB I, 199.

varmaa, mutta oltiin huolestuneita, kuinka niistä saattoi päästä selville ja ehdotettiin, että se käy mukavimmin tarkastusten yhteydessä.»²⁰ Mutta mitään erinomaista saalista ei tämäkään keino varmasti ole tuottanut.

Ainoa *suoranainen* tieto siitä, miten magiakirjallisuutta tuli Suomeen, on Stodiuksen maininta, että Kollainen oli hankkinut sitä *Lyypekistä* hänen nimissään (ks. s. 126). Johannes Enrotilla oli puolestaan ollut »ruotsinkielinen yrttikirja» (ks. s. 121). *Saksa* ja *Ruotsi* ovatkin olleet kaksi kirjojen hankinnan pääsuuntaa. Tärkeänä leviämismuotona olivat lisäksi *jäljennökset*.

Viranomaisten toimintaa ohjasi magiaprosesseissa ennen kaikkea pyrkimys vapauttaa instituutionsa ja »kansakunta» magiahuhuista. On merkille pantavaa, että prosesseissa *harvoin* otettiin huhut täysiarvoisina, väitettiin tai uskottiin, että syytetty oli tehnyt liiton demonin kanssa. Näin tapahtui itse asiassa pelkästään Eoleniuksen tapauksessa. Muulloin tyydyttiin yleensä konkreettisempiin seikkoihin, tutkimaan magiakirjojen omistamista, lukemista ja yrityksiä käyttää magiaohjeita. On selvästi havaittavissa, että asenteet jyrkkeneivät ajan myötä. Vielä 1656 kaikki syytetyt vapautuivat, viittä vuotta myöhemmin Eolenius tuomittiin ensin jopa kuolemaan, 1671 Gunnerus karkoitettiin ja tuomittiin kirkkorangaistukseen vähäpätöisestä syystä. Keskeisiä aiheita tähän asennekehitykseen oli magiahuhujen lisääntyminen ja niiden keskittyminen ajatuksiin Stodiuksen »koulukunnasta». Henkilöä, jolla oli ollut jotain hämärältä tuntunutta yhteyttä Stodiuksen kanssa, epäiltiin heti raskaasti. Kehitykseen vaikutti myös huomattavasti sellaisten miesten kuin Terseruksen ja Svenoniuksen henkilökohtainen panos. On myös muistettava, että suuret noitaprosessit alkoivat Ruotsi—Suomessa 1660-luvulla. Tämä seikka on saattanut vaikuttaa Gunneruksen saamaan ankaraan tuomioon; demonisen magian harjoitus oli myös osoitus »Saatanan tyranniasta».

Mielenkiintoinen piirre on kyseisissä prosesseissa *ylioppilaiden* aktiivinen osallistuminen niihin myös *syyttäjän* puolella. Nimetön ilmiantokirje vuodelta 1653 oli ylioppilaan laatima; Eolenius joutui ikävyyksiin ylioppilaiden aloitteesta; hänen akateeminen uransa katkesi osittain myös ylioppilaiden toimesta. Akateemisten isien ja heidän holhottiensä välillä ei ollut tässä suhteessa suuria katsomus- ja asenne-eroja. Magiahuhut loukkasivat professorien ohella myös enemmän tai vähemmän »viattomien» ylioppilaiden akateemista ylpeyttä.

Prosessien yhteydessä usein esitetty ajatus, että magian harjoitus loi Turun akatemialle ja Suomelle huonoa mainetta, on vaikeasti todennetta-

²⁰ ÅT 1793: »Att mängen i stiftet hafver ännu hoos sigh neckromantiska böcker är föremål för tvifvelsmål, men huru man till deras kunskap komma kunde bekymrades, och gjordes förslagh, att man bekvämligast in visitatione därtill komme.»; vrt. Schybergson 1923, 83.

vissa. P. L. Berckenmeyer kirjoitti erittäin suositukseksi tullessa »matkaoppaassaan» 1700-luvun alussa Turusta:

Turussa, latinaksi Aboa, koko Suomen pääkaupungissa, on satama ja yliopisto. Kaupungin ympärillä on 400 tuulimyllyä, jotka tekevät seudun hyvin hauskaksi katsella. Siellä oleva linna on raunioina, mutta siellä on kirkko, jonka pohjoispuolella on eräällä vuorella kolo, kovertunut aivankuin vati, ja siinä on luonnon muovaama penkki, aivankuin luentosalissa. Sanotaan, että paholainen on siellä muinoin opettanut ja antanut vastauksia.³⁰

Berckenmeyerin tiedon nojalla Turku on yhdistetty niiden *magiakoulujen* joukkoon, joista on johdannossa ollut puhe.³¹ On syytä panna merkille, että tässä on kyse täysin *tarinaperinteeseen* liittyvästä tiedosta. Se kuvastaa samaa traditiota kuin Petrus Gylleniuksen edellä mainittu päiväkirjamerkintä (ks. s. 95). Ensimmäisissä syytteissä prof. Stodiusta vastaan oli havaittavissa piirteitä tästä perinteestä: hänenhän sanottiin mm. oleskelleen vuorissa. Myöhemmin prosessit kuitenkin muuttivat luonnettaan. Tietenkin kyseinen perinne on ollut taustatekijänä, vahvistanut epäilyjä. Tutkimatta on kuitenkin se, missä määrin itse Turun akatemiasta on Ruotsissa ja muualla huhuttu magiakouluna.

³⁰ Berckenmeyer, P. L.: Neu — vermehrter Curieuser Antiquarius (6. p. 1731) II, 856—857: »Åbo, lat. Aboa, die Haupt-Stadt in ganz Finnland, hat einen Hafen, und Universität. Um die Stadt stehen in die 400 Wind — Mühlen, welche den Ort sehr lustig anzusehen machen. Das Schloss daselbst ist verfallen, doch stehet eine Kirche da, an deren Nord-Seite ist auf einem Berge ein Loch, wie eine Schlüssel ausgehölet, und in demselbigen eine von Natur gebildete Banck, wie in einem Auditorio. Man sagt, der Teufel habe vormahls darinnen profitiert, und Responsa gegeben.»

³¹ Kiesewetter 1893 (1963), 32; Handwörterbuch d dt. Ab. IV (1934—35), 145; vrt. edellä s. 33.

VI. »SAATANAN OPPIPOIKIA JA LIITTOLAISIA». MAGIA- JA
NOITAOIKEUDENKÄYNTÉJÄ SUOMEN ALIOIKEUKSISSA
1650—1670-LUVUILLA.

Magiakirjallisuuden merkeissä syntyneet oikeudenkäynnit muodostivat yhtenäisen kokonaisuuden. Mutta se *uskomusten* ja *aktiviteettien* ryhmä, jota voi kutsua demoniseksi magiaksi, ei rajoittunut magiakirjallisuuden lukemiseen ja sen vastustamiseen. Liitto Saatanan kanssa, sen »koulussa» opittujen keinojen käyttö, sen avuksi kutsuminen: kaikki tämä tuli puheeksi oikeudenkäynneissä eri puolilla maata. Naapurin toimia koskevat epäilyt kanavoituivat usein selityksiksi, joissa paholainen oli mukana. Kustaa Henrikinpojasta huhuttiin Porissa 1657, että hänen savupiipussaan oli huutanut paholainen.¹ Vastaavasti liittyivät spekulatiot omasta menestyksestä usein ajatuksiin paholaisen avusta. Tätä osoittavat monet magia-prosessit. Lukuunottamatta kuvitelmaa eläimeksi muuttumisesta niillä on useita yhtäläisyyksiä *Viron* noitaoikeudenkäyntien kanssa 1600-luvun alkupuolella. Muuan negatiivinen yhtäläisyys on noitasabatin vähäinen osuus.

Jääsken käräjillä tutkittiin helmikuussa 1661 sotilas *Henrik Olavinpoika Kurroinin* kaksinnaimista. Mies oli mennyt avioon 1655 Ruokolahdella, pestautunut seuraavana vuonna sotilaaksi ja joutunut Käkisalmeen vartiomieheksi. Kauaa hän ei ollut ammatissaan viihtynyt, vaan karannut ja mennyt Savoona. Siellä hän oli Pellosniemellä ottanut toisen vaimon, jonka makaamisesta ennen häitä häntä myös syytettiin. Kurroin selitti, että hän oli luullut ensimmäisen vaimonsa jo kuolleen. Oikeus päätti kuljettua miehen Pellosniemeen, koska epäillyt rikokset olivat tapahtuneet siellä ja koska »hänet vaaratta voitiin lähettää sinne».²

Oikeuden oletamus matkan vaarattomuudesta osoittautui vääräksi: Kurroin pääsi sen aikana pakoon. Lokakuussa 1661 kertoi miestä kuljettanut profossi Tuomas Tujulain, että vanki oli karannut Savitaipaleella vahvoista kahleistaan huolimatta. Matkan aikana vangin toisessa jalassa oli ollut rautarengas ja ruumiin ympärillä paksu käsivarsien alle ulottunut rautaketju. Vangin jalat oli lukittu samalla ketjulla hevosen mahan alta; hä-

¹ Pori 17. 1. 1655, a. 3, 133 v; *Jokipii, M.-Ruuth, J. W.*: Porin kaupungin historia (1958), 432.

² Jääski 21—23. 2. 1661. Jääski, Lappee etc. KO a 3, 229—230.

nen kätensä olivat olleet peukaloruuveissa, joiden ketju oli kierretty hevoson kaulan ympäri. Kun eräänä iltana oli saavuttu Savitaipaleelle ja jääty yöksi Matti Hallisen taloon, Tujulain oli irroittanut vangin toisen jalan kahleista ja vetänyt hänet hevosen selästä maahan. Hän oli pyytänyt kaksi miestä muassaan vartioimaan vankia. Kurroin oli istunut multapenkalle ja huutanut samassa: »Tulkaa nyt niin monet tuhannen tuhannet pirut, jotka olette minua ennen auttaneet ja auttakaa minua nyt. Huutoa oli seurannut *rajuilma* ja oli kuulunut kova *jyminä*, vanki oli nousut ja »surkeasti mölisten huutanut: Nyt ne vievät minut». Hän oli *hävinnyt* sen tien; kahleet olivat vain kolisseet penkan edessä olleeseen aitaan, kaatunut aita ja laonneet pavut pellossa, multa ja pöly olivat jääneet todistamaan hänen kulkureitistään. Hallisen paimen, joka oli ollut paimenassa karjaa aitaukseen, oli kuullut vangin pahasti rääkäisevän ohimennessään. Kaikki läsnäolleet olivat kauhistuneet, mutta juosseet silti miehen perään — turhaan.³

Profossin mukaan Kurroin oli siten pahalaisen liittolainen, jonka pirut olivat auttaneet lain kourista. Vangin kutsuhuuto oli ollut *syy*, *rajuilma* ja *jyminä* vangin pakoa varten järjestetty *seuraus*. Ilman muuta ei hänen selityksensä aitouteen ole syytä uskoa. Kuulustelussa, jossa hän sen antoi, oli tarkoitus tutkia, oliko hän syyllistynyt huolimattomuuteen virkansa hoidossa, oliko vangin pako hänen syynsä. Hänen selityksensä hyväksyminen merkitsi vastuun siirtymistä häneltä pois.

Mainitut seikat ovat voineet vaikuttaa profossin kertomuksen yksityiskohtiin, vangin huudon tulkintaan tms. Paikalla olleet miehet ovat ennen kuulustelua keskustelleet asiasta ja nimenomaan profossin vapauttamiseksi vastuusta. Talonpoika Pekka Matsoi vakuutti kirjallisen todistuksensa alussa, että vanki ei ollut päässyt pakoon profossin huolimattomuuden vuoksi;⁴ tendenssi oli siten selvä. Mutta tämä seikka on silti tuskin saanut miehet puhumaan muunnettua totuutta. Paikalla oli ollut viisi ihmistä. Tosin vain kaksi heistä oli profossin lisäksi mukana kuulustelussa, Hallinen henkilökohtaisesti ja Matsoi kirjallisen todistuksensa välityksellä. Kaikki läsnäolijat ovat silti varmasti puhuneet tapahtumasta yhtäpitävästi. Kaksi lautamiestä näet selitti, että välittömästi tapahtuman jälkeen oli kylillä puhuttu siitä aivan samoin kuin nyt oikeudessa. Karrikaaminen oli sattunut elokuussa.⁵ Kuten myöhemmin ilmenee, Kurroin itsekkin esitti asian samoin kuin muut. — Lautakunta ratkaisi asian tämän mukaisesti: vanki oli päässyt pakoon pahan hengen myötävaikutuksella. Profossi vapautettiin vastuusta.⁶

³ Lappee 1—3. 10. 1661. Jääski etc. KO a 3, 200 v — 201 v. Paimenesta kertoi Hallinen.

⁴ Ibid. 201 v.

⁵ Ibid. 201—202.

⁶ Ibid. 202.

Yllätyksellisellä tavalla asia joutui uudelleen pohdittavaksi runsaat 17 vuotta myöhemmin. Joulukuussa 1678 tutkittiin Ruokolahden käräjillä syytteitä, jotka oli esitetty Henrik Olavinpoika »*Wieder-Koukoo*» vastaan. Hän oli tehnyt varkauksia, ja hänen epäiltiin manauksillaan aikaansaaneen pahoja seurauksia. Mies oli kierrellyt eri pitäjissä ja vaatinut ilmaista kestitystä. Ellei kohtelu ollut häntä miellyttänyt, kestitsijää oli kohdannutokin onnettomuus, oluenpano epäonnistunut, talo palanut, järki seonnut.⁷

Henrikin syytelistaan lisättiin edelleen kaksinnaiminen. Mies kiisti sen ja sanoi, että oli ottanut toisen vaimonsa Pellosniemeltä vasta, kun edellinen vaimo oli kuollut. Tällöin »kihlakunnantuomari muisti, että muuan sellainen tapaus on ollut oikeudessa tässä Jääsken kihlakunnassa ja että tämä niinmuodoin voisi mahdollisesti olla sama (mies), jonka ... pahat henget ottivat profossin käsistä».⁸ Sama tuomari — Elias Haraldsson Staare⁹ — ja tapauksen säilyminen erikoislaatuisuutensa vuoksi hänen muistissaan saattoivat karkaamisen siten jälleen päivänvaloon.

Syytetty myönsi, että oli kyseinen henkilö ja vahvisti profossin selityksen pakonsa olosuhteista. Hän selitti, että oli aikaisemmin tullut heikkopäiseksi. Tällä tiedolla hän ehkä halusi tehdä suhteensa paholaiseen ymmärrettäväksi:

Siihen aikaan kun olin rakuunana ... Käkisalmen läänissä, löysin viiden toverini kanssa tynnyrin palttinaa, jonka rosvosimme. Tulimme siitä hulluiksi, mikä vaivasi minua välistä niin suuresti, etten tiennyt missä olin.

Pahat henget olivat vieneet hänet Savitaipaleelta peninkulman Lapinranan toiselle puolen ja Kaivantoon, jonne oikeus totesi olevan Hallisen tasta 14—15 peninkulmaa. Seudulla oli ollut muutamia paimenia, jotka olivat vieneet hänet kylään. Hän oli maannut siellä päivän keho vaivaisena ja hellänä. Ennen Kaivantoa hän ei ollut tajunnut mitään, ei myöskään tiennyt, miten oli vapautunut kahleista, jotka hänen toinnuttuaan olivat olleet poissa. »Hän tunnusti myös, että sitten kun hän oli kehoittanut pahoja henkiä tulemaan apuun, hän oli nähnyt niiden tulevan aivan kuin joukon karjaa kauheiden ilmapyörteiden, jylinän ja pauhun myötä.»¹⁰

⁷ Ruokolahti 3—4. 12. 1678. Jääski etc. KO a 16, 192 seur.

⁸ Ibid. 196—198. »... Häradzhöfdingen sigh pärinte, att en sådan Casus för detta varit för Rätta i detta Jäskis häradh, och att denne således till äfwen tyrs måtte wara den samme, hwilken ... blef af dhe onda andar tagen uthur Profossens hender.»

⁹ Blomstedt 1958, 291—292.

¹⁰ Ruokolahti 3—4. 12. 1678. Jääski etc. KO a 16, 198—199. »Den tidh jagh war Dragon... i Kexholms lähn, fann jagh och 5 mine Cammerater en Tunna medh lerft, den wij till frijbytte gjorde. Dereffter blefwe wij galne, hwilket migh stundom så högt angreep, att jagh icke wisste hwarest jagh war... Bekende och, att sedan han hade manat dhe onda andar, att komma hijt till hielp, hade han sedt dem komma såsom en hoop Boskap medh förskreckelige Weder-hwirflar, domb och gny.»

On uskottavaa, että Kurroinin pako on liittynyt jollain tavoin *ukonilmaan*. Itse hän oli vakuuttunut samoinkuin silminnäkijät, että kyseessä oli ollut paholaisen asiaanpuuttuminen. Tämä vakaumus on saattanut ohjata hänen myöhempiäkin vaiheitaan, joita leimaavat noitaspekulaatiot, kuten edellä olen maininnut. Jääsken käräjillä, joille hänet oli Ruokolahdelta tuotu, lautakunta vaati, että mies oli heti tuomittava. Hänen kuljetamisensa paikasta toiseen oli vaarallista, vapaana hän oli hengenvaarallinen, hänen rikoslistansa riitti kuolemantuomion antamiseen. Tuomion perusteluissa todettiin, että mies oli ansainnut kuolemanrangaistuksen kuusinkertaisesti. Yksi niistä johtui siitä, että »hän oli liittoutunut Saatanan kanssa, kutsunut häntä ja pahojen henkien avulla» vapautunut profossin käsistä ja kahleista.¹¹

...

Talonpoika Matti Asikainen syytti Rantasalmen käräjillä 1667 rakuunaansa *Jöran Venäläistä* noituuden harjoittamisesta. Venäläinen oli keväällä 1665 alkanut puhua hänelle ja hänen vaimolleen, että heidän *vuodeniulonsa* oli noiduttu. Samaa hän oli edelleen vakuutellut myöhemmin; kun Asikainen, rakuuna ja Antti Kinnunen olivat viikkoa ennen pyhäinmiesten päivää 1665 juopotelleet, Venäläinen oli tarjoutunut todistamaan, että hänen sanansa olivat oikeita. Hän oli ehdottanut asiasta vetoa neljästä kannusta olutta. Asikainen oli suostunut; Venäläinen oli ohjannut miehet kappaleen matkaa Matin talosta ja alkanut kaivaa multaa erään hongan kannon ympäriltä. Mitään ei ollut löytynyt, jolloin rakuuna oli tuuminut: »Ehkä veljeni yrittää pettää minua, tulkaa, menkäämme paremmin esiin.» Hän oli mennyt matalalle kalliolle, heittäytynyt selälleen ja sanonut: »Tule nyt Saatana ja auta oppipoikaasi, koska olet alkanut auttaa häntä.» Tämän jälkeen mies oli palannut hongan luo ja alkanut jälleen kaivaa. Sitten hän oli ottanut kangen, vääntänyt erään kiven kuumoon ja nostanut sen alta *munan*, jossa oli ollut *yhdeksän jyvää*. Ne olivat Venäläisen mukaan turmelleet hänen isäntänsä sadon. Asikainen tarjoutui vahvistamaan kertomuksensa valallaan. Koska hänellä ja rakuunalla oli ollut jotain riitaa, sitä ei sallittu. Kinnunen vahvisti Matin sanat.¹²

Ei jää epäselväksi, kuka jyvät oli vienyt kiven alle. Jöran Pulkkinen kertoi, että Venäläinen oli neuvonut hänelle, miten vihamiehen vuodentulo piti turmella: oli otettava yhdeksän jyvää ja vietävä ne kuivaan kuuseen; temppu huonontaisi satoa kolmen vuoden ajan. Venäläinen ei edes ehdottomasti kieltänyt: hän selitti olleensa molemmilla kerroilla niim juovuksissa, ettei voinut muistaa. Muuan luutnantti kertoi, että ratsumiesaikoinaan Jöran oli juopottelunsa vuoksi aina menettänyt kaiken, mitä omisti; lautakunta vakuutti, ettei tilanne ollut myöhemminkään muuttu-

¹¹ Jääski 5—6. 12. 1678. Jääski etc. KO a 16, 202—213.

¹² Rantasalmi 11—12. ja 14—15. 1. 1667. oo 4, 843—844.

nut.¹³ Kroonista rahapulaa potanut rakuuna oli ottanut kaikki keinot käyttöön viinan tulon turvaamiseksi. Vaikka hän ei myöntänyt vieneensä jyvää kiven alle, hän tunnusti, että oli ollut tempusta tietoinen. Lapsuudessaan hän oli nähnyt Käkisalmen läänissä, että ihmiset olivat pitäneet »sellaista munaa» ketunkuopassa. — Lautakunta totesi Venäläisen syylliseksi noituuteen; hänet tuomittiin *kuolemaan Jumalan lain ja Örebron presessin perusteella*.¹⁴ Tuomio on hämmästyttävän kova; kenenkään ei voitu todeta kuolleen hänen toimestaan. On kuitenkin muistettava, että hänen voitiin epäillä olevan liitossa paholaisen kanssa — vedottiin Jumalan lakiin — ja johtaneen kansaa harhaan.¹⁵

...

Kurroin ja Venäläinen olivat molemmat *sotilaita*. Siten he olivat liikkuneet eri paikoissa, saaneet tilaisuuksia oppia taikatemppuja. Sotilaat eivät ole olleet hitaimpia käyttämään niitä hyväkseen. Valtakunnan sotatartikloihin kuului säännöllisesti määräys noituuden harjoittajien poistamisesta armeijasta.¹⁶ Mutta spekulatiot paholaisen avusta eivät missään tapauksessa rajoittuneet sotilaiden piiriin.

Matti Kotka syytti 1663 Lohtajalla valtakunnan varusmestarin Gustav Hornin rälssitalonpoikaa *Antti Antinpoika (Tokoita)* manauksesta. Antti oli epäillyt hänen varastaneen ketunraudat; manauksen johdosta Matilta oli kuollut nopeassa tahdissa kolme lehmää.¹⁷

Kotkan todistaja Juhani Olavinpoika vahvisti kuulleensa manauksen. Sen lisäksi hän kertoi Antille muita epäedullisia seikkoja. Miehet olivat kerran olleet metsässä yhdessä hakkaamassa turvetta. Juhani oli satuttanut itseensä kirveellä, jolloin Antti oli onnitellut itseään siitä, että henki auttoi häntä pysymään vahingoittumattomana. Juhani olisi myös pystynyt samaan, mikäli hänellä olisi ollut *lapinrumpu*. Se oli »neljännesvakan näköinen, nahka molemmissa päissä, sulatettuja messinkihanoja ja sammakkoita ympärillä ja poronluusta tehty vasara, jolla rumpua on tapana liikuttaa ja antaa merkkejä».¹⁸ Antin lanko Matti Martinpoika kertoi, että

¹³ Ibid. 845.

¹⁴ Ibid. 845—846.

¹⁵ Örebron säädöksessä 1586 käsketään pappien kehoituksista piittaamattomat saattaa maallisen esivallan rangaistavaksi. Kyseisiin »synteihin» kuului mm. »noituus, jota paholaisen ihmiset harjoittavat kansakristittyjensä asumisen ja omaisuuden turmioksi». *Stiernman, A: Alla Riksdagars och Mötens Besluth...*, 361—362. Säädöksen perusteella annettiin Savossa kuolemantuomio myös loitsinnasta. Ks. Kerimäki 14—16. 11. 670, 00 4.

¹⁶ *Schmedeman* 1706, 193 (1621), 803 (1683).

¹⁷ Lohtaja 25. 7. 1663. P KO a 11, 342 v. *Luukko* (Suur-Lohtajan historia I 1957, 93—499) on käsitellyt perusteellisesti Tokoin puuhia.

¹⁸ Ibid. »... lapp trumban wore till seende som een fierdingswaka medh skin i båda ändarne och smältade Messingz hanar sampt grodår om kring, och hammaren huarmedh trumban plägar röras och tekn gifwas af Rehn behn...»

mies oli näyttänyt hänelle sammakon näköistä messinkiesinettä ja sanonut, että se oli lapinrumpu, jota käytettiin noitumisessa.¹⁹

Syytetty oli siten liitetty lappalaisten voimakkaina pidettyjen noitakeinojen käyttäjiin.²⁰ Mistään harhakäsityksestä Antin ajattelun ja pyrkimysten suhteen ei ollut kysymys, siinä määrin vakuuttavia todisteita niistä kävi ilmi. Paholaisella oli miehen spekulatioissa tärkeä sijansa. Laamannin lautamies Olavi Martinpoika kertoi, että oli 10 vuotta aikaisemmin ollut takomassa Antille viikatteita ja satuttanut sormensa. Antti oli, kuten tavallista, onnitellut itseään, että oli vahinkojen ulottumattomissa. Hän oli luvannut opettaa keinot myös Olaville, käskenyt

hänen menä jouluaamuna, pääsiäistä edeltävänä sunnuntaina ja kolmannen kerran itse pääsiäispäivänä kolmen tien risteykseen, ja kun hän niin olisi tehnyt, kohtaisi paholainen hänet ensimmäisenä sunnuntaina näöltään kauheana, toisen kerran se tulisi ihmishahmossa puheille ja kysyisi häneltä, mitä hän halusi oppia, kolmannella kerralla hänelle opetettaisiin pääkieli eli tärkeimmät sanat, joita voi tarvita noituuteen.²¹

Antti kiisti kaikki syytökset, mutta lautakunta, papisto ja kärjärahvas todistivat hänen olleen kauan noituuden maineessa. Hänet määrättiin itse 12:na valalle.²²

Kesti 17 vuotta, lähes täsmälleen yhtä kauan kuin Kurroinin kohdalla, ennenkuin Antti jälleen joutui syytteeseen noituudesta. Ilmiänto johtui hänen perhepiirissään syntyneistä riitaisuuksista. Tokoi oli pahoinpidelty sisartaan; asia oli ilmoitettu seudun papistolle ja saamansa nuhteet Tokoi oli kuitannut hävyttömyyksillä. Pääsyyttäjänä toimi miehen vävy Kaarlo Jaakonpoika. Jälleen Tokoin uskottiin harjoittaneen lappalaisnoituutta. Kaarlon mukaan miehellä oli kotonaan rasia, jossa olevia kuparilevyjä tämä sanoi käyttävänsä noituuteen. Miehet olivat kerran hakanneet puita tervahautaa varten. Tällön Antti oli lausunut: »Jämäkä Jerfwen Rauda Kumajaki Kusen alus, tämän noidan noitaus, lappalaisen laskeisa» ja selittänyt, että lappalaiset aloittivat siten noitumisensa.²³

¹⁹ Lohtaja 25. 7. 1663. P KO a 11, 343—343 v.

²⁰ Tässä tutkimuksessa on vähän puhetta lappalaisten noituudesta; se ei suinkaan rajoittunut Suomeen ja vaatisi aivan oman erikoistutkimuksensa. Ks. kuitenkin myöhemmin, s. 335 seur.

²¹ Lohtaja 25. 7. 1663. P KO a 11, 344v—345. »... honom om Juhlmårgoren gåå på 3 wåga grehnar, Söndagen för påska och sielfwa Påskdagen den tridie, och enår han således sigh inställt skulle den onda första Söndagen möta honom mycket fasseligh till uthseende, andra gångon skulle han komma uti Menniskio hambn till tahls och fråga honom huadh han wille lära, tridie gången skulle honom blifwa lärdt hufwudh språkedt, eller dee förnembste ordh som till trulldoom behöfwas kunde.»

²² Ibid. 345—345 v.

²³ Ibid. 30—31. 8. 1680. P (keskinen) KO a 24, 140 seur.

Kun Tokoi oli uudelleen joutunut oikeuteen, muistettiin myös vanhat epäilyt; Matti Kotka ja Juhani Olavinpoika uudistivat syytteensä. Tokoi, jonka spekulatiot eivät vuosien mittaan olleet mitenkään muuttaneet suuntaansa, kiisti turhaan häntä vastaan esitetyn mahtavan syyteaineiston. Hänet tuomittiin kuolemaan papiston häpäisemisestä ja noituuden harjoittamisesta.²⁴ Tokoin oletettu yhteys paholaisen kanssa ei siten ollut tuomion ainoa perusta.

...

Huhtikuussa 1670 meni kangasniemeläinen talonpoika *Antti Juhani-poika Auvoinen* juopottelemaan erääseen viipurilaiseen kapakkaan. Pään alkaessa täytyä Auvoinen ryhtyi kehuskelemaan itseään merkkilliseksi mieheksi. Juomaseuralaiset, venemies Kaarlo Hannunpoika ja kaksi kaupunginvahtia olettivat, että mies oli pyöveli, koska sellaista odotettiin Viipuriin ja koska Antti piti hattua toisen korvansa päällä.²⁵ Kun mies ei suostunut paljastamaan henkilöllisyyttään, juomaveikot menivät kertomaan hänestä Viipurin oikeuspormestariille Henrik Menshewerille; pormestari käski vangita miehen. Kerskailu muodostui Antille kohtalokkaaksi; vangitseminen johti hänet ensin Viipurin kämnerinoikeuteen ja sittemmin raastuvan-oikeuteen, joka tuomitsi hänet kuolemaan.²⁶

Auvoinen oli asunut kahdeksan vuotta Kangasniemellä Gustav Pahlon rälssitilaa. Hän selitti, että oli tullut Viipuriin työnhakuun ja nälänhätää pakoon.²⁷ Oikeuden mietteet hänen etsimänsä työn laadusta eivät olleet edullisia. Auvoisen varusteista löytyi suolarakeita ja neljä pientä nelikulmaista puupalaa. Ne viittasivat taikatemppeihin ja mies vahvisti asian: niiden avulla saattoi ennustaa vuodontulon laadun. Keväällä ensimmäisen ukonilman aikaan tuli lukea tietty »rukous» ja heittää puupalat pöydälle; mikäli kolmesta tai neljästä kääntyi litteä puoli ylöspäin, hänen kysymänsä asia oli totta. Antti sanoi oppineensa tempun isä- ja velivainajaltaan.²⁸

Myös sairauksien parantaminen oli kuulunut Auvoisen puuhiin, samoin synnytystuskissa olevien naisten auttaminen. Hänellä oli ollut arvovaltainen asiakaspiiri; kerran hän oli auttanut maaherra Mikael Jordainvainajan vaimoa Savonlinnassa ja saanut maaherralta palkakseen kangasta.²⁹ Mutta sitten hän oli itse joutunut noidan uhriksi:

Hän tunnusti edelleen, että hiljakkoin ja lähes kolme viikkoa ennen pääsiäistä hänellä oli ollut suuri paholaisen kiusaus, paholaisen, joka

²⁴ Ibid. 18—20. 8. 1681. P — P KO a 1, 910 seur.

²⁵ Pyöveliltä leikattiin ammatin merkiksi toinen korva. Ks. Luukko, A: Etelä-Pohjanmaan historia (*Luukko III* 1945), 360.

²⁶ Viipuri 14. 4. 1670. x 57, 143—147; 15. ja 25. 4. 1670. x 23, 59—65.

²⁷ Ibid. 15. 4. 1670, 59.

²⁸ Ibid. 14. 4. 1670, 143—145.

²⁹ Ibid. 145.

oli ensin tullut häntä vastaan jäällä aivan kuin komppania ratsu-
miehiä erilaisissa vaatteissa, ja sillä joka oli ratsastanut edellä, oli
ollut päässään outo hattu ja kädessään matala keppi ja pussi ja kun
hän oli avannut pussin, sieltä oli lentänyt ulos aivankuin pieni musta
lintu talonpojan kasvoja päin, silloin talonpoika oli laskeutunut pol-
villeen ja alkanut rukoilla Jumalaa ja ristinyt itsensä, he olivat sil-
loin asettuneet hänen ympärilleen ja huutaneet keskenään, lyökää
häntä suulle, ettei hän saa ristiä itseään, lopulta hän oli noussut ja
mennyt kotiin...

Seuralaiset eivät olleet kuitenkaan jättäneet häntä ja olivat kiusanneet
myös hevosta. Välillä paholainen oli muuttanut muotoaan ja kehoitellut
milloin juoksemaan metsään, milloin tuleen, välistä tanssimaan, välistä lau-
lamaan. Kiusaaminen ei ollut Auvoisen mielestä paholaisen omaehtoista
kujeilua, vaan talonpoika Pietari Leinonen Laukosta oli sen lähettänyt
jonkin miesten välisen riitajutun tähden. Vain Antti oli pystynyt kuule-
maan, mitä paholainen sanoi, mutta silti oli rovasti Berhold käynyt häntä
monasti katsomassa ja rukoillut seurakuntalaisten kanssa kirkossa hänen
puolestaan.³⁰

Raastuvassa Auvoinen kertoi, että paholainen oli kiusannut häntä myös
vankilassa.³¹ Itse hän esittäytyi siis ennen kaikkea noidan ja paholaisen
yhteistyön uhrina, jota ihmisten tuli surkutella. Pormestari Menshewerin
tilannearvio oli kuitenkin toinen. Auvoinen oli tunnustanut harjoittaneensa
taikuutta, käyttänyt siten itsekin »paholaisen keinoja». Tutkimuksia oli
jatkettava tällä linjalla. Kun mies ei ollut halukas kertomaan muuta, pää-
tettiin että jonkun kaupungin kappalaisen tuli kuulustella Anttia yksii-
tyisesti.³² Pormestarin antamat instruktioit kappalaiselle osoittavat selvästi,
mitä hänen mielessään liikkui:

Oikeuspormestari Henrik Menshewer toi esiin täältä kaupungista
kappalaisen herra Gabriel Hermingesin, jota hän herra pormestari
on kehoittanut ottamaan ennustajamies Antti Auvoisen ja lohdutta-
maan häntä — joka sanoo paholaisen kiusanneen häntä suuresti —
Jumalan sanalla ja tutkimaan, oliko hänellä ollut jokin *täydellinen*

³⁰ Viipuri 14. 4. 1670. x 57, 146—147. »Än bekände han att nu nyligen och niåstan
3 weckor för Påsk hade han haft stoor anfåchtning af diefwulen, som hade kommet
först emot honom på isen såssom ett Compagnie ryttare uti åtskillige klådedråcht., och
den som förr hade ridjet, hade haft en sålsam hatt på sigh, och en lågh staff med
en pung uti sin hand, och när han pungen hade öppnat, hade där flugget uth som
en lijten swart fogell emot bondens ansichte, då bonden fallet på sine knå och bægynt
bedia Gudh och korssat sigh, då hafwa dhe steldt sigh omkring honom och ropat
under sigh, slå honom på munnen, att han icke får korssa sigh, endteligen hade han
stådt op och gådt hem...»

³¹ Ibid. 15. 4. 1670. x 23, 61.

³² Ibid.

liitto Saatanan kanssa ja oliko mainittu häijy Saatana, kuten tavallista on, *merkinnyt* hänet tai oliko hän kirjallisesti lupautunut sen valtaan.³³

Menshewer epäili siten, että Antti oli paholaisen valtaan lupautunut maa-
gikko. Kuten edellä on käynyt ilmi, kyseessä ei ollut mikään uusi asia
Viipurissa. Tiedot »paholaisen tyranniasta» Ruotsissa eivät ole voineet si-
vuuttaa Viipurin kaltaista vilkasta kauppakaupunkia.³⁴ Oikeus pysyi myös
Menshewerin viitoittamalla linjalla. Vaikka kappalainen ei saanut Auvois-
selta ennako-odotuksia vastaavaa tunnustusta, mies tuomittiin kuolemaan,
mm. saman raamatunkohdan (Levit. 20: 27) perusteella, johon Turun aka-
demian konsistori oli 1661 vedonnut Eoleniukselle antamassaan tuomiossa.³⁵

...

Suurin piirtein samaan aikaan, kun Viipurissa tutkittiin, oliko Auvoisella
kirjallinen sopimus Saatanan kanssa, tällainen sopimus löytyi Turussa. Tou-
kokuussa Turun tuomiokapituli lähetti Turun raastuvanoikeudelle kaksi
verellä kirjoitettua paperilappua, joissa suomenkielellä pyydettiin paholai-
selta 200 riikintaaleria. Allekirjoittaja »N. W» lupautui vastapalvelukseksi
Saatanan valtaan. Tämän oli tuotava rahat klo 4 aamulla.³⁶

Toisen kirjelapun oli löytänyt renki Erkki Paltta myllyvuorelta talvella
1670 ja vienyt sen tuomiokapituliin. Paltan vaimo kertoi, että myöhem-
min oli muuan mies tullut Paltan poissaollessa ja kysynyt, mihin pape-
rilappu oli joutunut. Vaimon selitettyä sen kohtalon ja tiedusteltua, mistä
mies tiesi paperista — siitä oli tiedotettu vain tuomiokapitulille — ja kuka
hän oli, mies oli livistänyt.³⁷

Raastupaan kutsuttiin lukutaitoiset kaupunginpalvelijat ja vahtimestarit
ja tiedusteltiin, tunsivatko he lapun kirjoittajan käsialan perusteella. Tä-
hän miehet eivät pystyneet.³⁸ Kirjoittaja löydettiin kahta kuukautta myö-
hemmin. Hän oli porvari Jaakko Nukarin toimesta velkavankeuteen jou-
tunut viipurilainen sotaväenkirjuri *Nillo Winter*. Mies tunnusti teon avoi-

³³ Ibid. 25. 4. 1670, 61—62. »Proponerade Justitiae Borgmästaren Henrich Manshefwer, att Cappellanen här i Staden, Herr Gabriel Herminges, hwilcken Herr Borgmästaren anbedt, at hafwa Spåmannen Anders Aufwoinen till sigh och honom — som säger sigh mycket af den Onda wara anfechtat — medh Gudz Ord trösta och förnimma, om han något fullkombligigt Compact medh Sathan haft och af be:te lede Sathan, som gemenligen ske plägar, wore märkt, eller sig honom i wäldh förskrifwet hade.» (*Kurs*. tässä).

³⁴ Turusta oli löydetty talvella 1670 Saatanalle kirjoitettu kirje. En silti usko, että Viipurissa olisi ollut huhtikuussa tästä tietoa.

³⁵ Viipuri 25. 4. 1670. x 23, 63—64. Raamatun ohella tuomiossa vedottiin 1665 va-
loista ja sabattirikoksista annettuun säädökseen, ks. s. 53.

³⁶ Turku 15. 10. 1670. z 38, 490—491. Kirjelappu lähetettiin raastupaan 6. 5. Koska pöytäkirjassa on mainittu kuulustelujen päivämäärät, olen seuraavassa käyttänyt niitä.

³⁷ Ibid. 491—492 (päivämäärä ilm. 6. 5.).

³⁸ Ibid. 492.

mesti ja sanoi, että oli pian tekonsa jälkeen katunut ja ilmoittanut asasta pastori Josef Laurentiukselle. Hän oli kirjoittanut neljä paperilappua, »juovuksissa, suuren hätänsä ja köyhyytensä tähden». Yhden lapuista hän oli repinyt, toisen heittänyt tuvan alle ja loput vuorelle. Paholainen ei ollut tuonut rahoja.³⁹

Winterin asema oli vaikea: löytynyt paperilappu paljasti selvästi hänen intentionsa, joita hän ei itsekään kieltänyt. Samanlaisia tulkintavaikeuksia kuin magiakirjallisuuden hallussapitäjien kohdalla ei tässä ollut. Winterin ainoana pelastusmahdollisuutena olivat lieventävät asianhaarat. Vetoaminen taloudelliseen hätään ja juopumukseen eivät sellaisiksi rittäneet. Vahvempi näkökohta oli luonnollisesti hänen väiteensä, että oli katunut tekoaan ja tunnustanut sen papille. Katumus oli lieventänyt Erikkirjurin tuomiota Turussa 1640-luvulla (ks. s. 85). Winterin kohdalla ilmeni kuitenkin, että hän oli puhunut muunnettua totuutta. Laurentius selitti, että oli saanut kirjurin emännältä, Nukarin vaimolta yhden verellä kirjoitetun paperilapun. Talonväki oli epäillyt Winteriä sen laatijaksi, koska hänen kamaristaan oli seinän raosta löytynyt verinen sulkakynä. Laurentius oli sittemmin mennyt vankilaan tapaamaan »erästä syntistä» ja näyttänyt samalla Winterille kirjoitusta. Tällöin kirjuri oli tunnustanut. Winter myönsi, että pappi puhui totta.⁴⁰

Lieventäviä asianhaaroja ei siten ollut. Vaikka sopimus ei ollut tullut voimaan — oikeus totesi — Winterin menettely merkitsi luopumista Jumalasta ja kasteen liitosta. Mies oli etsinyt apua paholaiselta ja antanut sille kunnian, joka kuului yksinomaan Luojalle. Tämä oli Jumalan lain, Levit. 18: 21 ja 20: 2 vastaista ja ansaitsi kuolemantuomion.⁴¹ Turun hovioikeus oli samaa mieltä; Winter telotettiin ampumalla seuraavan vuoden huhtikuussa.⁴²

...

Yllä mainituissa oikeudenkäynneissä oli kyse paholaisen avun etsimisestä, pyrkimyksistä saada demonit palvelukseen. Maagikko oli tässä paholaisen *täysimittainen sopimuskumppani* eikä sen vallassa oleva välikappale, jonka ainoa hyöty liitosta olisi ollut noitien sabatin irstaat huvitukset. Kun huomio kiinnittyi Suomessakin 1660- ja 1670-luvuilla maagikoiden sijasta noitiin, oli vainojen aika käsillä. Monessa tapauksessa maagikot olivat todella pyrkineet kosketuksiin sielunvihollisen kanssa. Mutta jos he joutuivat kiinni, tuomio koski *yksin* heitä eikä laajentunut joukkotut-

³⁹ Turku 15. 10. 1670. 238, 492—493.

⁴⁰ Ibid. 8. 10. 1670, 493—494. On mahdollista, että Nukari on ilmoittanut oikeudelle Winteriä koskevista epäilyistään ja että hänet tätä kautta paljastettiin.

⁴¹ Ibid. 15. 10. 1670, 494—498.

⁴² Ibid. 28. 11. 1670, 646 ja 15. 4. 1671. z. 39, 151.

kinnoiksi. Mutta silloin kun alettiin jäljittää sabattiin lentäviä ja suuria vahinkoja aiheuttavia noitia, siirryttiin aivan toisiin olosuhteisiin.

Helmiukuussa 1655 ilmiantoivat Kruunupyyssä rovasti Jakob Brunner ja eräs lautamies 60-vuotiaan naisen *Margeta Olofsdotterin* loitsimisesta. »... kaikki niin pohjoisessa kuin etelässäkin luottavat häneen pitäen häntä aivan kuin epäjumalanaan.» Margetan erikoisalana oli sairauksien parantaminen; hän selitti, että siirsi taudin itseensä. Toimituksen jälkeen hän oli aina tiedottomassa tilassa. Naista syytettiin edelleen pahoja seurauksia aiheuttaneista manauksista. Esitettiin selvä epäily, että syytetty oli tekemisissä paholaisen kanssa. Hänen piikansa kertoi, että emäntä oli edellisenä kesänä käyskennellyt yksikseen ja mutissut: »Palvelen sinua kaikki elinpäiväni, anna minun pysyä rauhassa.» Piika selitti uskovansa, että Margetan puhekumppanina oli ollut paholainen. Lautakunta ilmoitti puolestaan, että Margeta oli sanonut oppineensa loitsimaan »joella eräässä saarella».⁴³ Tietoa ei sen paremmin kommentoitu, mutta on selvää, että opettajaksi ajateltiin paholainen. Paria vuotta myöhemmin kertoi muuan nainen Vaasassa, että oli tavannut paholaisen saarella.⁴⁴ Mitään tutkimuksia ei tähän suuntaan kuitenkaan tehty. Todettiin, että Margeta ei ollut aiheuttanut kenenkään *kuolemaa*, ja hänet tuomittiin Jumalan ja maanlain vastaisesta loitsinnasta 40 mk:n sakkoon. Papisto, lautakunta ja käräjärahvas halusivat lisäksi, että Margeta karkoitettaisiin pitäjistä. Jumalansanan väärinkäytöstä johtuvat toimenpiteet alistettiin tuomiokapitulin harkintaan.⁴⁵

Alioikeus menetteli siten pääasian kohdalla täysin maanlain mukaisesti: vain surmaamisesta kuolemanrangaistus. Turun hovioikeus tuomitsi kuitenkin Margetan kuolemaan.⁴⁶ Ei ole mahdollista selvittää, mitä näkökohtia se on tuomiossaan esittänyt. Nainen oli parantanut tauteja ammattimaisesti; tämä seikka on voinut koventaa hänen rangaistustaan: hän oli itse hyötyä saaden johtanut kansaa »harhaan». Mutta oletettavasti on tuomioon vaikuttanut myös Margetan ajateltu yhteys paholaisen kanssa, samoin jumalanpilkka.

Vaikka syytökset Margetaa vastaan eivät selväpiirteisesti kanavoituneet Saatanan palvelemisen suuntaan, ei silti ollut kaukana ajatus, että nainen oli käynyt saarella noitien sabatissa ja samalla oppinut tempunsa. Näin voi väittää jo siitä syystä, että ainakin kahdessa oikeudenkäynnissä 1650-luvulla on Pohjanmaalla kyse paholaiskultin harjoittamisesta. Se oli tässä maakunnassa jo puheenaiheena.

...

⁴³ Kruunupyy 17. 2. 1655. P KO a 9/I, 29v—31 (*Kurs.* tässä).

⁴⁴ Vrt. s. 202.

⁴⁵ Kruunupyy 17. 2. 1655. P KO a 9/I, 31v.

⁴⁶ Ks. Pietarsaaren pitäjä 18. 8. 1655. P KO a 9/I, 90v—91.

Ijoen käräjillä pidettiin 1652 talonpoika *Grels Suikon* kuolemansyyntutkimus. Mies oli kuollut edellisenä vuonna pyhäinmiesten päivän aikoihin. Hän oli lähtenyt aamulla kukonlaulun aikoihin naapuriin hakemaan paria lainassa ollutta lusikkaa. Kun häntä ei ollut kuulunut takaisin, oli vaimo lähtenyt tyttärensä kanssa naapuriin ja pyytänyt väkeä etsimään Suikoa. Naapuri olikin löytänyt saunasta verijälkiä, jotka johtivat pihalle. Myöhemmin Suiko oli ilmestynyt etsijöiden näkyviin, mutta kadonnut jälleen. Viimein mies oli löydetty erään aidan vierestä ja viety sisälle. Suiko oli ollut tajuton, mutta palannut tajuihinsa juuri samaan aikaan kuin oli lähtenytkin, kukon kiekuessa. Hän oli kertonut, että »paholainen oli housuihin pukeutuneen miehen hahmossa ottanut hänet porstuan sillalta, vienyt *vuoreen* ja antanut hänelle santaa suuhun. Siellä hän oli nähnyt monien vuorenasukkaiden olevan paikalla...» Housuniekka oli ensin ottanut hänen veitsensä, antanut sitten sen hänen käteensä, ja hän oli leikkannut kurkkunsa auki.⁴⁷

Suikon vaimo oli epäillyt, että mies oli noiduttu. Muuan piika oli näet manannut Suikon, kun tämä oli arvioinut hänen perintötalonsa alhaiseen hintaan erään Kettu-nimisen miehen ostaessa sen. Piika oli sanonut: »Jos Jänti Kettu ja Suiko olisitt hiuxista kijni sidhotut ia tulisit Wuokatin vaaras.» Tämän hän oli toistanut kolme kertaa. Vaimo oli sanonut Matti Jurvakaiselle, joka Suikon katoamisen aikaan oli ollut paikalla, että oli miehestä huolissaan, koska piika oli noitunut tämän ja mies oli jo aikaisemmin ollut heikko mieleltään.⁴⁸ Joukko naapureita todisti kuitenkin, että Suiko oli pysyväisesti selittänyt koko sen 12 vuorokauden ajan, jonka hän tapahtuman jälkeen eli, »että paholainen oli tämän tehnyt, laskenut hänestä verta eri paikoista, vienyt hänet useihin vuoriin, niin ettei kukaan ihminen... ole tähän syyppää...». Suiko oli lisäksi kertonut ollessaan viimeisillään, että hänet oli viety aikaisemminkin jo kolme kertaa »vuoreen eli bläkullaan». Hänen todistettiin harjoittaneen eläessään taikuutta. Oikeus ratkaisi asian siten, ettei Suikon kuolemasta voitu syyttää ketään muuta ihmistä. Ruumis oli haudattava kirkkomaan ulkopuolelle.⁴⁹

Luotettavien todistajien mukaan oli Suiko siten vakuuttanut, että oli ollut paholaisen kanssa tekemisissä ja käynyt usein sen luona vuoreessa. Ei ole mahdollista saada selville, mikä oli hänen kertomustensa *tausta*. Vaimon maininta, että mies oli ollut *heikkomielinen* jo ennen tapahtumaa, on kovin epämääräinen antaakseen luotettavia vihjeitä. Joka tapauksessa

⁴⁷ Iijoki 9—10. 2. 1652. P KO a 7, 478—478 v; Hertzberg 1889, 112. (Kurs. tässä.)

⁴⁸ Ibid. 478. »swagh utaf sit sinne».

⁴⁹ Ibid. 479. Paholaisen katsottiin houkutelleen Suikon itsemurhaan. Maanlain mukaan oli omaehtoisen itsemurhaajan ruumis poltettava metsässä. Mutta »ios tietävä on, että hän (itsensä surmannut) nijn taidhottomaxi tuli, ettei hän mitäkän waara tainnut karta; nijn mahta hän mahan kaivetta kircko aidhan wieren». Ks. Kristoffer kuninkaan maanlaki. SKSToim. 82 (1905) Corkeimbain syidhen kaari 4, s. 137—138.

on selvää, että Suiko oli tuntenut hyvin *paholaiskultin*. Tämä seikka on huomattava kahdestakin syystä. Ensinnäkin tulee bläkulla-traditio *Pohjois-Pohjanmaalla* aniharvoin esiin kautta koko 1600-luvun jälkipuoliskon. Suiko on lisäksi toinen niistä *miehistä*, jotka mainittuna ajanjaksona Suomessa kertoivat itse olleensa paholaisen kokouspaikassa (vrt. s. 310 seur.).

Vielä monipuolisemmin kuin Suiko tunnustautui paholaisen palvelijaksi kaatumatautinen kerjäläisnainen *Marketta Parkoinen*, joka joutui raastu- paan 1657 Vaasassa. Räättäli Rolof Hansson selitti Parkoisen mananneen hänen tyttärensä sanmakoita. Marketta kielsi aluksi. Kun todistajat vakuuttivat, että olivat kuulleet manauksen ja Marketan anteeksipyyntön sairaalta, joutui hän ahtaalle. Ensin hän vetosi »huonoon» syntymäaikaansa: kaikki paha, mitä hän ihmisille toivoi, tapahtui. Myöhemmin tunnus- tukset lisääntyivät. Hän otti syyn Hanssonin tyttären sairaudesta ja sanoi aiheuttaneensa sen »pirun voimalla». Keinot oli neuvonut muuan ai- kaa sitten kuollut nainen:

kun olet vihainen jollekulle, sinun tulee silloin vuodattaa silmistäsi kolme kyyneltä, samoin kuin heittää taaksesi kolme suolaraetta, ru- koilla paholaista ja tyriä menemään siihen, mutta tiettyinä aikoina päivästä, nimittäin ensin aamulla klo 7:n ja 8:n välillä, sitten klo 12 keskipäivällä ja auringon laskiessa. Mutta kaikkein pahimmin torsi- tai-iltaisin.

Edelleen oli juotava itsensä juovuksiin, juostava vasten aurinkoa kolme kertaa täysi juoma-astia kädessä, juotava se tyhjäksi. Tällöin kaatuisi taian tekijä »maahan kuin kuollut ihminen, ja silloin hän saisi paholaisen neu- vomaan itseään». Marketta tunnusti tehneensä taian usein. »Ja saadessaan kuin *kaatumatautikohtauksen* hän oli ollut vuorella, missä oli saanut neu- voja paholaiselta.»⁵⁰

Parkoinen kertoi edelleen, että oli kohdannut mustan miehen, joka oli luvannut auttaa häntä, mikäli saisi hänet palvelukseensa. Mies oli pärs- käyttänyt häntä suulle niin, että hän oli kaatunut maahan ja vielä pot- kaissut suulle. Edelleen mies oli opettanut, miten ihmisiä vahingoitetaan. Parkoinen selitti palvelleensa paholaista 13 vuotta. Paholaisen kokous- paikkana oli *Kuivilanvuori* Isossakyrössä; sinne kokoonnuttiin pääsiäisenä, juhannuksena ja pitkänäperjantaina. Hän kertoi nähneensä siellä neljä naista ja antoi heidän nimensä oikeudelle. Yksi oli lentänyt vuoreen kirja- valla, toinen mustalla, kolmas punaisella ja neljäs valkoisella vasikalla.

⁵⁰ 8. 6. 1657, Vaasa. v. 1., 356v—357v. »... när du hafwer ondt til någon, då skall du fälla tree tårar uthur din ögon, såssom ock kasta effter digh tree saltkorn, bedha den onda och törår fara uthi den, dock på wisse tider om dagen nembl. först emellan klåc- kan 7 och 8 om mårgonen, sedan klåckan 12 om middagen och i solsätningen, men aldrowerst om torsdagsqwellen.» ... »Och i det hon som i brått fallit, warit uthi berge, der af den illacka rådh tagit.»

Itse hän oli lentänyt porsaalla. Paholaiselle vietiin voita tai muita tarvikeita, juotiin ja tanssittiin.⁵¹

Marketan kontaktit paholaisen kanssa näyttivät jatkuvan myös oikeuden edessä. Äkkiä hän näet »joutui toisiin ajatuksiin. Kun hän jälleen tontui ja häneltä kysyttiin, mistä hän nyt tuli, hän sanoi olleensa Korkeasaaressa (lähellä Vaasaa) ja puhuneensa mustan miehen kanssa, ja sanoi raatimies Per Ondessonille, isä rakas, sinä et elä kauaa.»⁵²

Myöhemmin Marketan puheet muuttuivat epävakaisiksi. Hän selitti antaneensa tunnustuksensa heikkopäisyyden tilassa ja vieritti syyn manauksista erään toisen naisen niskoille.⁵³ Kun muuan mies kertoi kuulleen Marketan mananneen Hanssonin tyttären, oli naisen jälleen otettava syy päälleen.⁵⁴ Hän selitti toimineensa yhteistuumin kahden muun naisen kanssa. Yksi heistä oli ottanut »sammakonpesän» (grodrum) navetan alta, sekoittanut siihen multaa, heittänyt sen pohjatuulen mukaan, sylkäissyt sormiensa läpi, juossut vasten aurinkoa kolme kertaa ja sanonut, että hänessä (Hanssonin tyttäressä) on niin monta tuhatta paholaista, kuin on sammakoita. Kun hän ei pystynyt vastaamaan, miksi muut olisivat olleet puuhassa mukana, hän jälleen esitti olevansa yksin syyllinen. Hän jopa näytti oikeudelle rikkinäistä kieltään ja sanoi sen menneen rikki, kun hän oli saanut kaatumatautikohtauksen⁵⁵ — siis silloin kun hän oli pyytänyt neuvoja paholaiselta. Tämäkään ei jäänyt hänen viimeiseksi versiokseen. Seuraavassa kuulustelussa Marketta veti jälleen esiin avustajat. Nämä olivat olleet myös vuoressa, mutta hän itse ei, vaan oli vain kuullut siitä eräältä naiselta. Kun oikeus raamatullisin sanakääntein kehoitti häntä tunnustamaan totuuden, hän jälleen perui ilmiantonsa naisten vuoriretkistä: se, mitä hän oli aikaisemmin heistä sanonut, oli johtunut hänen heikkomieliisyyden tilastaan ja siitä, mitä hän oli kuullut muiden heistä puhuvan.⁵⁶

Ensimmäisessä versiossaan Parkoinen teki itsestään selväpiirteisen »malefican», joka oli oppinut keinonsa paholaiselta. Myös vuoressa käynnin keskeisiä tarkoituksia oli vahingoittamiskeinojen oppiminen. Tähän suuntaan ohjasi Marketan kertomuksia myös oikeus, sillä se oli ennenkaikkea kiinnostunut »sammakoista». Kun ajatellaan syytetyn psykofyysistä tilaa ja hänen väitettään, että oli kuullut vuoressa käynneistä muilta, käy hänen kertomustensa tausta yleispiirteisissään selväksi. Marketta uskoi, että hänen kohtauksensa olivat riippuvaisia paholaisesta; kohtaus kuului taikaan. On vaikea sanoa, missä määrin hän on todella rakentanut taikojaan kohtaus-

⁵¹ Vaasa 8. 6. 1657. v. 1, 357 v.

⁵² Vaasa 10. 6. 1657. v. 1, 358.

⁵³ Vaasa 3. 8. 1657. v. 1., 358.

⁵⁴ Vaasa 22. 8. 1657. v. 1., 358—358v.

⁵⁵ Vaasa 26. 8. 1657. v. 1., 358v—359.

⁵⁶ Vaasa 24. 9. 1657. v. 1., 359—359v.

tensa varaan. Kaatumataudin selittäminen yleisesti yliluonnollisista selityksiperusteista käsin⁵⁷ on joka tapauksessa tehnyt Marketasta epätavallisen ihmisen niin hänen omissa kuin muidenkin silmissä. Kohtausten muodostamat »aukot» on ollut tällöin helppo täyttää paholaiskultilla, josta hän on ollut perillä. Hänen omien sanojensa mukaan siitä liikkui Pohjanmaalla tarinoita. Mielenkiintoista on panna merkille, että Parkoinen nimesi kokouspaikaksi Isonkyrön Kuivilanvuoren, sillä se on myös myöhemmin kirjaanviedyn kansanperinteen mukaan toiminut tässä ominaisuudessa.⁵⁸

Oikeus ei ryhtynyt ottamaan tarkkaan selkoa, mikä Marketan versioista oli oikea. Todettiin, että hän oli ollut tunnustuksissaan epävakainen, mutta Hanssonin tyttären noitumiseen hänet voitiin osoittaa syyppäksi. Tuomio oli kaupunginlain mukainen: Parkoinen ei ollut manauksillaan aiheuttanut kenenkään kuolemaa, ja näin ollen hänet tuomittiin 60 mk:n sakkoon.⁵⁹

Noitasabattiin ei puututtu myöskään Parkoisen ilmiantamien naisten kohdalla. Yksi heistä Marketta Kristianintytär »Punasuomalainen» tuomittiin kyllä kuolemaan. Parkoinen toisti »Punasuomalaisen» kuulustelun yhteydessä nähneensä hänet Kuivilanvuoressa.⁶⁰ Oikeus ei kuitenkaan puuttunut kertomukseen sen koommin; sen arvokin väheni, kun Parkoinen perui ilmiantonsa. Keskeinen syyte »Punasuomalaista» vastaan oli kappalainen Jakob Vasseniuksen noituminen kuoliaaksi. Se katsottiin toteennäytetyksi, ja — kaupunginlain mukaisesti — seurauksena oli kuolemantuomio.⁶¹ Parkoisen ja »Punasuomalaisen» ilmiannot saattoivat myös muita naisia oikeuden eteen, mutta prosessit sujuivat traditionaalisissa merkeissä.⁶² Näin ollen jäivät avoimet suhteet paholaisen kanssa Parkoisen epävakaiden puheiden varaan; oikeudessa ei ryhdytty tekemään niistä johtopäätöksiä.

⁵⁷ Ks. Temkin, O: The falling sickness. (1945), 145—148 ja passim.

⁵⁸ Alanen, A.: Pyhävuoren lumoissa. Historian Aitta X (1945), 70.

⁵⁹ Vaasa 24. 9. 1657. v. 1., 359v.

⁶⁰ 13. 6. 1657. v. 1., 360v.

⁶¹ Vaasa 13. 6. — 17. 10. 1657. v. 1., 360 v — 365.

⁶² Mustasaari 11—15/8 ja 31/8—1/9 1657; Iso- ja Vähäkyrö 5—10/7 1658. P KO a 10, 179—189 v ja 608 v — 612.

VII. NOITADOKTRIINI KÄYTÄNNÖSSÄ. AHVENANMAAN NOITAPROSESSI 1666—1678.

Ahvenanmaalla tuomittiin vv. 1666—1670 *seitsemän* naista kuolemaan »paholaisen liittolaisina». *Neljä* tuomioista annettiin ensiksi mainittuna vuonna; vielä 1678 kuulusteltiin yhtä 1670 ilmiannettua naista.¹ Kyseessä oli siten laaja ja yhtenäinen noitaprosessi. Ensimmäisen kerran tutkittiin Suomessa laajassa mittakaavassa syytteitä paholaiskultin harjoittamisesta. — Aivan ensimmäisiä eivät tutkimukset lajissaan olleet, kuten näkyy edellisestä luvusta.

Jo maantieteellisten seikkojen vuoksi ahvenanmaalaiset olivat kiinteässä yhteydessä Ruotsiin; Tukholma oli saarten asukkaille tuttu paikka. Johdannossa olen todennut, että Ruotsissa oli ainakin 1500-luvulta saakka syytetty naisia bläkullassa käymisestä. Mitään laajoja prosesseja ei 1600-luvulla kuitenkaan ollut syntynyt. Esimerkiksi Tukholman raastuvassa käsiteltiin kyllä myös 1660-luvulla useita noituussyytteitä, mutta ne johtivat kaikki yksilöprosesseihin.² Ne eivät ole voineet muodostaa esikuvaa Ahvenanmaan tapahtumille. Pohjois-Ruotsin suuret noitaprosessit alkoivat vasta 1668. Yritys hävittää »paholaisen liittokunta» Ahvenanmaalta ei seuraile mitään suomalaista tai ruotsalaista esikuvaa. Tästä syystä se on erityisen mielenkiintoinen.

Ennen suurta prosessia Ahvenanmaalla ei ollut runsaasti noitaoikeudenkäyntejä; kymmenvuotiskautena 1656—1665 niitä oli *yhdeksän*. Maria Nilsdotter Markusbölestä tuomittiin 1656 kolmen vuorokauden vankeusrangaistukseen ja kirkkorangaistukseen, koska oli epäilyttävällä tavalla selittänyt ihmisille heidän tautiensa syitä.³ Mikael Markusson valitti 1662, että Mats Jakobsson oli huhunnut hänen »ruokkineen itseään paholaisen keinoilla». Kun Mats ei pystynyt esittämään mitään sanojensa tueksi, hän sai 40 mk:n sakon.⁴ Monet syytteet lähtivät liikkeelle papiston suorittamista tarkastuksista. Sundissa ilmiannettiin 1662 Gertrud Henriksdotter

¹ Bidrag II (*Hausen*), 255—367.

² Ks. esim. (Stockholms stads) Criminal Protocollum 1662—1663 et 1664: 19. 9. 1662, 11. 4. 1663, 9. 7. 1663, 24. 9. 1664. SA. Vuosien 1665—1666 pöytäkirjat ovat hävinneet, mutta suurista prosesseista olisi kyllä säilynyt tietoja muuta kautta.

³ Finström 21. 5. ja 24. 9. 1656. 1. 48, 112 v ja 129 v.

⁴ Fögelö o Kökar 14. 2. 1662. 1.49, 99 v.

epäkristillisen elämän viettämisestä, etenkin taikuuden harjoittamisesta. Nainen ei tullut kuulusteluun; häneltä riistettiin paikka kirkossa, evättiin lehtoollinen, ja lähetettiin tieto rovasti Boetius Mureniukselle.⁵ Rovasti siirsi asian käräjille, joilla todettiin, että Gertrud oli tehnyt karjataian. Nainen sai kahden taalerin sakon, ja hänet velvoitettiin pyytämään anteeksi seurakunnalta.⁶

Mitään tavallisuudesta poikkeavaa mainittuihin oikeudenkäynteihin ei liittynyt; kyseessä oli vuosikymmeniä jatkunut *normaali* käytäntö. Mutta ennen vuotta 1666 syntyi Ahvenanmaalla kuitenkin yksi oikeudenkäynti, joka ennakoi myöhempiä tapahtumia ja joka myös antaa viitteitä niiden tulkintaan. Itse asiassa olisi vahvoja perusteita liittää se Ahvenanmaan suureen noitaprosessiin.

Lemlandissa ilmiannettiin 1662 talonpoika *Olof Hansson* ja hänen anopinensa *Kirstin Hansdotter* taikuuden harjoittamisesta. Seudun papisto oli aluksi tutkinut asiaa; kesäkuussa se otettiin esille Mureniuksen tarkastuksessa. Olofin todistettiin tehneen karjataikoja ja keränneen juhannusaattona naapurin pelloilta ruohoa. Mies selitti, että oli tehnyt niin anopin käskystä. Juttu siirrettiin käräjille.⁷

Oikeuskäsittelyssä kävi selväksi, että etenkin Kirstiniä vastaan oli paljon huomauttamista. Olof siirsi kaikki epäilyt anopin niskoille: tämä oli oppettanut häntä ja kehoittanut taikuuden harjoittamiseen. Myös hänen vaimonsa Lisbeta kertoi avomielisesti äitipuolestaan, koska oli joutunut riitaan tämän kanssa.⁸ Mutta Kirstinin käytös ja hänen joutumisensa epäilyksenalaiseksi sälytti hänet myös uusilla epäilyillä. Kapteeni *Johan Berg*⁹ selitti, että oli talvella 1663 menettänyt yhden lehmistään. Muutamaa päivää myöhemmin toinen lehmä oli sairastunut. Hän oli alkanut epäillä noituutta. Koska Kirstiniä epäiltiin, kapteenin ajatukset olivat suuntautuneet näneen; hän oli mennyt naisen luo, puhunut epäluuloistaan ja käskenyt tämän parantaa lehmän. Kirstin oli tehnyt käskyn mukaan. Edelleen hänen väitettiin kerskuneen, ettei oikeus mahtaisi hänelle mitään.¹⁰

Monista todistajista huolimatta Kirstinin ei katsottu osaavan noitua, hänen puheitaan ja ajatuksiaan pidettiin »harhauskona». Hän sai 40 mk:n sakon. Kuitenkin päätettiin kirjoittaa Turun hovioikeudelle, että häntä piiskattaisiin ja hänet karkoitettaisiin aiheuttamansa pahennuksen tähden

⁵ Boetius Murenius' Acta visitatoria 1637—1666. Utg. af K. Österbladh. SKHS toim. VI (1908) (Murenius' Acta visitatoria), 517.

⁶ Sund 8. 10. 1663. 1.49, 134—134 v.

⁷ Murenius' Acta visitatoria, 511—512.

⁸ Ks. Lemland 11. 11. 1664. 1.58, 28ov seur.

⁹ Berg oli syntynyt Nortäljessä 1618, kohosi loppujen lopuksi amiraliteittineuvokseksi. Aateloitiin (Bergensstjerna). Teki 1646 matkan Hollantiin ja Intiaan. Kuoli 1676. Bidrag II (*Hausen*), 318, nootti.

¹⁰ Lemland 9. 12. 1663. 1.49, 201—201 v.

Ahvenanmaalta.¹¹ Päätös tuntuu jollain tavoin oudolta: toisaalta naisen kyvyt arvioitiin vähäisiksi, toisaalta oltiin kuitenkin valmiit ehdottamaan ankaraa karkoitusrangaistusta.

Turun hovioikeus ei suostunut piiskaus- ja karkoituspyyntöihin, vaan määräsi sekä Kirstinin että Olofin uuteen kuulusteluun. Se toimeenpantiin marraskuussa 1664.¹² Tämä kuulustelu tekee myös aikaisemmin ehdotetun ankaran rangaistuksen ymmärrettäväksi. Mitään uusia tai vakuuttava todisteita ei ilmennyt. Sensijaan tulee oikeuden harkinta aikaisempaa paljon laajemmin esiin (suluissa olevat sanat on konseptissa yliviivattu): »Sitten muistutettiin nyt lautakuntaa, kutakin lautamiestä erikseen asiaankuuluvasti kehoituksella, että he nyt haluaisivat harkita (ja) joko vapauttaa Kirstinin, mikäli hän ei (ollut Jumalan ja Ruotsin kirjoitetun lain perusteella ansainnut kuoleamalla kuolla todistettuna noitavainona) ollut harjoittanut noituutta, tai myös hänet samaan noituuteen langettaa (ja langettaa kuolemaan). Se (= lautakunta) harkitsi molempia puolia ja myöhemmin he (= lautamiehet) lausuiivat yksimielisesti, että he olivat täysin sitä mieltä, ettei Kirstin osannut mitään noituutta...» Lautakunta piti Kirstinin ajatuksia ja puuhia »turhana kuvitteluna», »omaksuttuna harhauskona» ja »yksinkertaisuutena», mutta oli jälleen valmis ehdottamaan naisen karkoittamista.¹³

Menettelyssä ei ole sinänsä mitään erityistä; *lautakunnan* tuli ratkaista syyllisyyskysymys. Mutta mielestäni on varmaa, että *tuomari* oli esittänyt lautamiehille perusteita, jotka hänen mielestään olisivat tehneet kuolemantuomion oikeutetuksi. Selvemmin kuin yllä olevasta sitaatista tämä näkyy toisesta konseptista: »Silloin lautakunta sanoi, ettei se voinut hyvällä omallatunnolla (tuomita häntä kuolemaan) *suostua* siihen, että hänet (Kirstin) tuomittaisiin kuolemaan, vaan pyysi, että tuomari haluaisi muu-

¹¹ Lemland 9. 12. 1663, 1.49, 202. Konseptissa — konseptituomiokirjat ovat koko tässä luvussa puheena olevalta ajalta Ahvenanmaalta ainoat säilyneet tuomiokirjat — on lyhyesti: »Höls til Wahntro och sakfält til 40 mk. Dock belefwades skrifwe til hof-rätten at hon blefwe hudstruken och för förargelse skuld förwijst landet.»

¹² Lemland 11. 11. 1664. 1.49, 280v seur. Hovioikeuden päätös annettu 24. 5. 1664. Eräessä artikkelissani — *Heikkinen, A.*: Ahvenanmaan noitaprosessin synty. HA 1967: 1, 43 — olen erehtynyt esittämään, että Kirstiniä kuulusteltiin myös syyskuussa 1664. Kyseessä on kuitenkin kaksi konseptia marraskuun kuulustelusta; toisessa niistä kuulustellaan vain Kirstiniä, toisessa myös Olofia. Edellistä oli jo aikaisemminkin kuulusteltu myös erikseen. Konsepti, jossa kuulustellaan molempia, on laadittu hovioikeutta silmällä pitäen.

¹³ Ibid 282—282 v. »Dy wardt nu Nembden om hwart för sigh behörligen påmint medh förmaning, at dhe nu meera wille wara förtänkte Kirstin anten til at frija dhet hon i så måtto icke hadhe (effter Guds och Sweriges beskrefwen lagh dödth förtient at döo såsom een förwunnin Trullkona) brukat Trulldom, eller ock henne samma Trulldom tillägga, (och till dödhen förfälla). Hwilken dhet eena medh dhet andra öfwerladhe, och omsijdher enhälleligen utsadhe, at dhe fullkomligen hölle så före, dhet Kirstin ingalunda kundhe någon Trulldom...»

ten etsiä jonkin lievemmän ja hänen rikoksensa mukaisen lain. Mutta he näkivät mielellään, että hänet — mikä rangaistus hänelle muutoin saattetiinkin langettaa — pahennuksen vuoksi karkoitettaisiin.»¹⁴

Kuolemantuomio oli siten tuotu esiin yhtenä vaihtoehtona tuomarintuomasta. Näin on varmasti ollut laita myös edellisessä kuulustelussa. Määräämällä uuden kuulustelun hovioikeus ei ainakaan ollut suoralta kädeltä väheksynyt syytteitä. Päätös osoittaa, mihin suuntaan tuomarintuomakäytännöt olivat liikkuneet, mitkä näkökohdat olivat saaneet hänet tuomaan ankaramman rangaistuksen esiin: Olofin ja Kirstinin ei voitu todistaa

tehneen avointa tai hiljaista liittoa epäpuhtaan hengen kanssa oppiakseen vaikutus-, ennustus- tai loitsimismagiaa, ei myöskään aiheuttaneen kellekään ihmiselle tai eläimelle kuolemaa tai sairautta, eikä myöskään väärinkäyttäneen taikapuuhiensa Jumalan pyhää nimeä.

Koska he olivat kuitenkin tunnustaneet »harhaoppinsa» ja harjoittaneet taikuutta, heitä sakotettiin 40 mk, ja heidät määrättiin pyytämään anteeksi seurakunnalta.¹⁵

On helppo havaita, että päätöksessä katsotaan syytettyjen puuhia maanlain ohella *noitadoktriinin* valossa. Jälkimmäisen perusteella ei ollut kuolemantuomion kannalta välttämätöntä osoittaa, että syytetyt olivat surmanneet ihmisen noituudella; muunkinlainen näyttö riitti todistamaan liiton paholaisen kanssa. Päätöksessä viitataan seurakunnalle esitettävän anteeksipyynnön osalta *Ludov. Dunten* teokseen *Decisiones mille et sex casuum conscientiae*, jossa noitadoktriinia pohditaan monipuolisesti.¹⁶

...

Ahvenanmaalla tunnettiin noitadoktriini ja oltiin myös valmiita toimimaan sen pohjalta. Siten on koko prosessin kannalta keskeisiä kysymyksiä, *kenen* tai *keiden* ratkaisuihin doktriini siellä vaikutti. Yllä mainitussa

¹⁴ Lemland 11. 11. 1664. 1. 49, 280. »Dy sadhe Nembden sigh inthet medh gott Samweet kunna (döma henne till dödhen) *samtyckia*, at hon skulle blifwa dömd ifrån lifwet, Utan begäradhe at härads höfdingen elliest någon lindrigare och hennes Brott iijkmäktigh lagh opsökia wille; doch sågho dhe gerna at hon — ehwadh straff henne på elliest påläggas kundhe — för förgelse skuld måtte blifwa förwijst af landet.» (Kurs. tässä).

¹⁵ Ibid. 282 v: »... icke öfwerlygast kunna at anten magia effectrice, seu incantatrice vel divinatrice instructi, pactum expressum vel tacitum medh dhen oreana andan nafwa ingått, ey eller någon Menniskia eller Creatur til lijf eller helsa skadha tilfogat, icke heller widh dheras Widskepelighe förhafwande Guds helga Namn missbrukat...». Vrt. Bidrag II (*Hausen*), 270, nootti.

¹⁶ Lemland 11. 11. 1664. 1. 49, 282 v; Bidrag II (*Hausen*), 270 nootti. *Dunte* (1597—1639) oli syntynyt Tallinnasta. Hän valmistui maisteriksi 1622 Wittenbergissä ja toimi vaimon kanssa Baltiassa. Main. teos ilmestyi 1636 Lyypekissä; toinen lisätty painos Lyypekissä 1643; kolmas p. Erfurtissa 1648 (tieto on epävarma); neljäs p. Ratzburgissa 1664. Se on etupäässä eri teologien kirjoituksista koottu kompilaatio. Allg. Schriftsteller- und Gelehrten-Lexicon ... Bearb. von J. F. von Recke etc. (1827), 462—464; Ibid. II (1861), 464. Olen seuraavassa käyttänyt v:n 1664 painosta (*Dunte* 1664). Ks. s. 216 seur.

oikeudenkäynnissä oli Lemlandin papisto koko ajan mukana: se oli ensin tutkinut juttua ja ohjannut sen rovastintarkastukseen. Papisto on hyvinkin saattanut vaikuttaa myös käräjillä korostamalla Olofin ja Kirstinin »harhauskon» rankaisemisen tärkeyttä. Mutta ei ole epäilystäkään siitä että noitadoktriinin mukaan toimi Ahvenanmaalla ennenkaikkea kihlakunnantuomari *Nils Psilander*.¹⁷

Psilander oli ruotsalainen, jonka isä Petrus Psilander oli kirjoittautunut Wittenbergin yliopistoon 1607, toiminut myöhemmin rehtorina Växsjön koulussa ja sen jälkeen kirkkoherrana eri seurakunnissa. Isä oli kuollut 1631. Poika Nils, joka oli syntynyt 1620-luvulla, oli kirjoittautunut 1637 Tarton yliopistoon.¹⁸ Maisterin arvoa hän ei siellä saavuttanut, mutta toimi kuitenkin respondenttina kahdessa puhe- ja runotaidon sekä oikeusopin professorin *Laurentius Ludeniuksen* valmistamassa väitöskirjassa. Hän on todennäköisesti ollut Tartossa ainakin vielä 1648.¹⁹

Vuonna 1653 Psilander oli Ruotsin kruununperillisen Kaarlen — v:sta 1654 kuningas Kaarle X Kustaa — mukana Borgholmissa; erittäin todennäköisesti hän oli kruununperillisen palveluksessa. Hän kirjoitti kamreeri N. Uttermarkille välittäen Kaarlen pyynnön eräiden laivatarpeiden toimittamisesta.²⁰ Kahta vuotta myöhemmin Psilander toimi jossakin huomattavassa *sihteerin* virassa. Götan hovioikeuden assessori Erik Drysenius kirjoitti hänelle 1655 ja pyysi, että »herra sihteeri» Psilander »yhteisten opintojen tähden» hankkisi kuninkaalta hänelle vahvistuksen kahteen tilaan — odotettavissa oli reduktio — ja rälssivapauden oman ja vaimonsa eliniän ajaksi. Vastapalvelukseksi Drysenius lupasi sihteerille »pari hyvää

¹⁷ *Hausen* on em. lähdejulkaisussaan lyhyesti käsitellyt prosessin syitä ja esittänyt ajatuksen, että papisto olisi ollut sen takana. Se olisi hankkinut tuomarin käyttöön noituutta käsittelevää kirjallisuutta (*Bidrag II Hausen*, s. III). Kuten seuraavasta ilmenee, oletus on perustelematon. Vrt. *Heikkinen* 1967, 44.

¹⁸ *Psilander, A: Slägten Psilander. Genealogiska anteckningar. (Psilander 1886) 6—7; Elgenstierna, G: Svenska adelsns ättartavlor VI (Elgenstierna VI 1931), 69. Album Academie Vitebergensis. Jüngere Reihe, T. 1 (1934), 65.*

¹⁹ *Ludenius, L.: P. Virgilio Maronis Georgicon liber I (resp. Nicol. Psilander), 1642 Ludenius, L: De viro practico, degue mediis ad vitam practicam ducentibus liber 1643. Teos on L:n itsensä laatima, sisältää 38 harjoitusta, joista XVIII—XIX:ssä toimii respondenttina Psilander. V. 1642 Ps. on kirjoittanut latinankielisen onnittelemisen disputationon: »Disp. practica de Amore sui moderato, et de fortitudine...» (praes *Ludenius L.*, resp. Trottonius, P. Smol Svec.). V:ilta 1647 Ps:ille on useita dedikaatioita väitöskirjoissa. Hän on kirjoittanut onnittelemisen Joh. Gerlachiuksen 31. 3. 1648 Tartossa pitämään orationon. Monista näistä tiedoista olen kiitollinen dos. Matti A. Sainiolle.*

²⁰ Ps. Uttermarkille, Borgholm 11. 6. 1653. Steegeborgs samlingen, Bref till N. Uttermark. SRA. »Hans Kongl. Högh. är nu ute wid Attomby och wäntas hijt igen emot onsdagh eller torsdagh. Och sägher bygningsskrifwaren, dhet högbe:te Kongl. Hofwer widh sitt uthreesande befalt honom sägha migh, at jagh medh denne postskulle H. Cammereraren tilskrifwa dhet han efterskrefwe Partzeler forderligst hijtsända wille. Nembl. 100 fampnar lijnor...» — Olen kiitollinen prof. *Yrjö Blomstedtille* Ps:n vaiheiden selvittelyä koskevista neuvoista.

teurashärkää». Vajaan kahden viikon kuluttua Psilander vastasi pyyntöön ja ilmoitti, etteivät olosuhteet olleet sopivat sen täyttämiseksi.²¹

Psilanderin virka-asema ei käy yksityiskohtaisesti selväksi. Mahdollisesti hän on toiminut Kaarlen sihteeristössä.²² Marraskuussa 1655 kuningas allekirjoitti sotaretkellä Schöpessä Psilanderin valtakirjan Ahvenanmaan kihlakunnantuomarin virkaan; Psilander oli palvellut »Meitä» ahkerasti »muutamia vuosia».²³ Psilander hoiti tuomarinvirkinsa itse keskeytyksettä. Tällainen oli 1600-luvulla Ruotsi—Suomessa erittäin harvinaista; yleensä tuomari näet palkkasi itselleen sijaisen, lainlukijan ja hoiti itse muita virkoja. Psilander toimi virassaan v. 1682 tapahtuneeseen kuolemaansa saakka.²⁴ Lokakuussa 1655 hän oli mennyt naimisiin veromestarin tyttären Elsa Törnroosin kanssa ja jätti jälkeensä seitsemän lasta.²⁵

Tartossa Psilander oli opiskellut ainakin Ludeniuksen johdolla. Tämä antaa osviitan siitä, minkä tyyppinen hänen juridinen koulutuksensa on ollut. Ludenius oli saksalainen, ja saksalais-roomalainen oikeus on ollut hänen juridiikan opetuksessaan etualalla. Vuonna 1653 kirjoitti Tarton yliopiston varakansleri Z. Klingius kuningatar Kristiinalle ja pyysi, että Tarttoon nimitettäisiin vakinainen juridiikan professori »julkisesti luennoimaan ja selittämään akatemian konstituutioiden mukaan Ruotsin lakia, mitä tässä akatemiassa tähän saakka ei ole vakinaisesti ja täydellisesti tapahtunut, koska kaksi vakinaista juridiikan professoria Ludenius ja Hein eivät ole voineet sitä kielen vuoksi tehdä, he molemmat ovat nyt myös aivan emerituksia...». Klingius ehdotti virkaan »syntyperäistä ruotsalaista» Joh. Stiernstählea.²⁶ *Saksalaissuuntaus* oli Tarton yliopiston alkuaikoina muutenkin vahva, sillä enemmistö opettajista oli saksalaisia.²⁷

²¹ Drysenius Psilanderille, Jönköping 4. 3. 1655. Samoin 18. 3. 1655. Biographica D 23. 6. SRA. Psilander ei kirjoittanut vastaustaan suoraan Dryseniukselle, vaan heidän yhteiselle tuttavalleen Jönköpingissä pastori Laurentius Lideliukselle. *Otto Walden* luettelon (N:o 37, SRA) mukaan Ruotsin Biographica-kokoelmassa on muitakin Psilanderia koskevia kirjoit. En ole kuitenkaan onnistunut löytämään niitä.

²² Kuninkaallisen arkiston hovilaisia koskevissa palkkaluetteloissa ei kyllä v:n 1655 kohdalla mainita Psilanderia, mutta kaikkien sihteerien nimiä ei mainita, vaan sanotaan pelkästään »secreteraren». Kungl. arkiv. Karl X Gustav. Handl. rör. levnadsförhållanden, hov och egendom. K 24, Vol. 12. SRA.

²³ Schöpse 15. 11. 1655. Riksregistratur (jäljennös, VA), 237—237 v.

²⁴ *Blomstedt* 1958, 280—281 ja passim.

²⁵ Nils Psilanderin poika Hans kirjoitti (päiväämätön konsepti, Biographica P 25 — Psilander — SRA) kuninkaalle ja valitti itsensä ja kuuden sisaruksensa huonoa asemaa isän kuoleman jälkeen; *Elgenstierna* VI 1931, 69.

²⁶ Klingius Kristiinalle 8. 5. 1653. *Universitet i Dorpat till KM. Livonica II, N:o 147. SRA.* »... thet en ordinaris Juris Professor förordnades till at efter Constitutiones Academicas Sweriges Lagh publicé profitera och förklara, hwilket härtill i thenna Academien ordinarie och fullkombligen inthet skedt är, emedan the två ordinarie Professores Juris Ludenius och Hein för språketz skull, thet inthet hafwa göra kunnat, är ock nu thesutan aldeles emeriti...»

²⁷ *Schirren, C: Zur Geschichte der schwedischen Universität in Livland (1853), 9.*

On helppo havaita, mitä yllä mainitut seikat ovat saattaneet vaikuttaa Psilanderin katsomuksiin nimenomaan noitakäsitysten kannalta. Jos missään niin saksalaisessa juridisessä ja muussa kirjallisuudessa noitadoktriini oli vahvasti esillä. Kuten johdannossa olen todennut, merkkejä sen vaikutuksesta Baltiassa on olemassa. Mitään suoranaisia tietoja Psilanderin omaksumista ajatuksista Tartossa ei silti ole käytettävissä; väitöskirjat, joissa hän toimi respondenttina — samoin kuin muut näkemäni Ludeniuksen laatimat disputatiot — ovat tässä suhteessa irrelevantteja.²⁸

Paras lähde Psilanderin juridisten katsomusten selvittämiseksi ovat luonnollisesti hänen *tuomiokirjansa*. Materiaali on laaja, ulottuu 26 vuoden osalle. *Konsepti-luonteensa* vuoksi se on lisäksi ainakin Suomen alueella lajissaan harvinainen. Seuraavassa en puutu siihen laajasti — se vaatisi ja myös ansaitsisi oman tutkimuksensa — vaan keskityn kohtiin, jotka valaisevat Psilanderin tietoutta juridisen ja muunlaatuksen kirjallisuuden suhteen.

Psilanderilla on usein tapana vedota tuomioissaan lain ohella auktoriteetteihin, jotka esimerkiksi ovat selvittäneet jonkin lainkohdan merkitystä. Näissä viittauksissa ovat edustettuina lähes kaikki huomatuimmat 1600-luvun ruotsalaiset juridiset ajattelijat. Piika Karin Jönsdotteria epäiltiin 1657 vahvasti lapsenmurhasta, lapsen, jonka isäksi epäiltiin renki Henrik Thomassonia, Karinin etäistä sukulaista. Karin oli heittänyt lapsen pois. Tuomari totesi, että Karin olisi ansainnut kuolemantuomion kuninkaallisen säädöksen mukaan, mutta tässä oli tulkintavaikeus: lapsen tuli todistettavasti olla täysin kehittynyt. Päätettiin, että asiaa tiedustellaan hovioikeudelta, koska Karinin lasta ei voitu tarkastaa. Samalla tiedusteltiin hovioikeudelta Henrikistä, mm. hänen sukulaisuudestaan Kariniin tehtävistä johtopäätöksistä. Tässä Psilander viittaa *Joh. Locceniuksen* teokseen *Synopsis juris*.²⁹ Kahtakymmentä vuotta myöhemmin kruunun venemies Mats Persson oli lyönyt Jöran Clemetssonia, kun viimeksi mainittu oli kuulutettu naisen kanssa, jota Mats oli aikaisemmin havitellut. Mats tuomittiin sakkoihin ja menettämään oikean kätensä. Jälleen vedottiin

²⁸ *Ludenius*, aikaisemmin Greifswaldissa professorina toiminut »Filosofian ja molempien oikeuksien tohtori», on erään tiedon mukaan jättänyt käsikirjoituksena jälkeensä kirjoituksen »Opus chiromanticum». Jöchers Gelehrten-Lexicon III (*J. C. Adelung*) (1813), 2571. Tämä viittaisi hänen magiaa kohtaan tuntemaansa kiinnostukseen. Minään tärkeänä todisteena tietoa ei silti voi pitää. Käsikirjoitusta ei löydy arkistoluetteloista.

²⁹ Castelholm 13. 3. 1657. 1.49, 155 v — 159. Mainittu kuninkaallinen säädös on v:ta 1655, ks. *Schmedeman* 1706, 299—300. Karin ja Henrik olivat sukulaisia »in tertio gradu» (edellisen isoäiti ja jälkimäisen isoisä olivat olleet sisaruksia). *Locceniuksesta* ks. s. 151, nootti 53. Viittaus: »Locc. quaest. 14 ad diss. 3. Synopsios juris». Vrt. *Loccenius* 1653, 40: »Num istas personas, quarum avi et aviae fratres et sorores fuerunt, vel quae in tertio gradu consanguinitatis sibi iuncta sunt, licitum erit matrimonium?» (Karin seitti, että Henrik oli luvannut mennä naimisiin hänen kanssaan.)

Locceniuukseen ja hänen lisäksi *Joh. Stiernhöökin* 1672 painettuun teokseen *De jure Sveonum et Gothorum vetusto*.³⁰ Olof Clemetsson oli hirttätynyt 1678. Hänet määrättiin haudattavaksi kirkkomaahan kirkon taakse, kuten säädökset sallivat. Samalla viitattiin Locceniuukseen ja *Claudius Klootin* teokseen *Synopsis rerum criminalium*.³¹ Psilander tuntee myös Klootin toisen teoksen, 1676 ilmestyneen *Then svenska lagfarenheetz spegel*.³² Eräässä testamenttiasiaassa viitataan 1678 Locceniuksen ohella *Clas Rålambin* 1674 ilmestyneeseen teoksen *Observationes juris practicae*.³³ Anna Eriksdotter oli saanut lapsen venemies Olof Mattssonin kanssa. Mattsson oli myöhemmin kuollut. Pari oli aikaisemmin halunnut mennä naimisiin, mutta Annan äiti oli estänyt sen. Silloin Anna ja Olof olivat solmineet liiton salaa: mies oli antanut naisen käteen karoliinin ja liitto oli vahvistettu yhdynnällä. Lapsi tunnustettiin aviolapiseksi, mutta oikeudeksi vain puoleen perintöön isävainajaltaan. Psilander viittaa samanlaisiin tapauksiin Locceniuksen *Synopsiksessa*.³⁴

³⁰ Finström 26. 3. 1677. 1.58. »... är och gammal universal Regula, Gälde ingen lim ingen lim som Botum orkar. Loccen. Syn. j. diss. 29 quaest. 31 ex Stiernhööks jure vetusto, pag. 128...». L-viite ei voi olla muusta kuin »Synopsiksen» v:n 1673 painoksesta (ks. Loccenius 1673, 674), sillä muissa painoksissa ei ole mainitunlaista kysymystä. L. viittaa S:n main. teokseen, muttei sivuviitteellä, vaan: lib. 1. c. X. S. ei mainitse Locceniuusta.

³¹ Sund 30. 4. 1678. 1.58. Olofin hautauksen tuomitulla tavalla sallivat »ordningen pag. 61 edit. vet. sampt praxis». Marginaalissa ovat viittaukset: »Loccenij Syn. j. pag. 386. Cloot, Syn. rer. crim. pag. 63». Samat viittaukset ovat myös Sund o Saltvik 4. 12. 1680. L-viite sopii vain v:n 1673 painokseen. *Kloot* (n. 1612—1690) opiskeli Uppsalassa ja Franeckerissa, tuli 1636 Göteborgin kaupunginsihteeriksi, myöhemmin Vänersborgin oikeuspormestariksi. Main. teos sisältää rikosoikeuden järjestelmän lähtökohdanaan decalogi. Se ilmestyi ensi kerran 1651 nimellä »Synopsis causarum criminalium», toisen kerran 1676 nimellä »Synopsis rerum criminalium». *Almquist* 1946, 24. Tämän mukaan Ps:n viittaus olisi siten v:n 1676 painokseen. Sekä L. (1673, 686) että K. mainitsevat yllä olevat seikat.

³² Fögelö o Kökar 13. 2. 1679. 1.58. Tässä vielä myöhemminkin puheeksi tulevassa jutussa oli mm. kyse harjoitetusta oman käden oikeudesta. Siitä sanotaan: »hwar bör hafwa lagh och ey slagh med androm dråp in Wil. LL. c 38 och ingen får wara domare i sin egen saak eller hämpnas sielf (confer. Cloots jurispr. svet. p. 274)». Mainitussa kohdassa — *Kloot, C: Then svenska ...* (1676), 274 — sanotaan: »hwar äger hafwa Lagh och ey Slagh med androm 38 C Dråp m. Will...».

³³ Jomala 21. 10. 1679. 1.58. Viittaus: »Dn Rålamb obs. j. lib. 4 cap 1 obs. 3 n 6 et seqq (Locc. Syn. j. diss. 8 q 5)». *Rålamb* (1622—1698) opiskeli Uppsalassa ja ulkomailta ja toimi monissa korkeissa viroissa. Main. teos valmistui 1652, mutta ilmestyi vasta 1674; uusi painos 1679. *Almquist* 1946, 26. Ps:n viittaamissa kohdissa puhutaan todella testamentista — *Rålamb, C: »Observationes ...»* (1674), 306 seur. ja (1679), 253 seur.; *Loccenius* 1673, 213—214. Viittaus L:een myös: Sund o Saltvik 13. 10. 1679, 1.58: »Locc. Syn. j. pag. 318».

³⁴ Jomala 11. 3. 1682. 1.58. Viittaus: »(confer. Loccenij Sententiam de casu non dissimili Syn. j. Diss. 9 quaest. 2 circa finem, cum ejusdem Discursu ex Diss. 3 quaest. et itidem circa finem)». Ks. *Loccenius* 1673, diss. 9 quaest. 2, s. 112: Num infans extra matrimonium sed ex concubitu cum legitimē despensata natus possit esse haeres de-

Mats Persson oli lyönyt 1680 Erik Henrikssonin pikkulapsia kirveen varrella. Hän väitti, että lapset olivat avanneet hänen riihensä oven ja päästäneet siat sisälle. Lapset kiistivät väitteen. Matsia sakoitettiin, koska hän oli lyönyt suojattomia lapsia ilman syytä. Psilander nojautui *Nicolaus Beckmannin* teokseen *Institutiones injuris*.³⁵

Myös saksalainen kirjallisuus³⁶ on tuomioissa runsaahkosti esillä. Isak Thomasson oli maannut piikansa Carin Clemetsdotterin, joka oli Isakin vaimon veljen »jalkavaimo» (kona eller frilla). Molemmat tuomittiin kuolemaan Deut. 22: 22 ja Levit. 20: 21 perusteella. Heidän sukulaisuutensa suhteen Psilander viittasi *Balthasar Mentzeruksen* 1612 ilmestyneeseen teokseen *De conjugio tractatus* ja Ludov. Dunten em. teokseen.³⁷

Lemlandin pastori Per Ringius syytti 1679 Isak Abrahamssonia omassa kodissaan kärsimästään loukkauksesta. Isak oli tullut myymään pastorille kahta ilveksennahkaa. Ringius oli halunnut antaa hänelle vain osan maksusta ja pidättää loput velan vuoksi, jonka hän väitti Isakilla olevan hänelle. Koska nahat olivat kuuluneet monihenkiselle pyyntikunnalle ja Isak kiisti velan, hän ei ollut halunnut suostua. Oli syntynyt riita, jossa Ringius oli käyttänyt oman käden oikeutta. Korvauksen yhteydessä viitataan *Theodor Reinkingin* teokseen *Tractatus synopticus de retractu con-*
sanquinitatis.³⁸

Venemies Staffan Jöransson väitti, että Bertil Henriksson oli kahta vuot-

functi ante consummationem matrimonii parentis ja Ibid. diss. 3 quaest. 1: »Num ista regula juris, consensus facit nuptias simpliciter accipienda est; ita ut contrahentes mutuo consensu Sponsalia pro veris coniugibus plene' sint habendi, etiamsi nulli alii Christiani solemnes ritus adhibiti fuerint?», s. 63.

³⁵ Jomala 11. 3. 1680. 1.58. Marginaalissa: »Praetextati enim inviolabiles instit. de injuris 1 vide Beckmannum pag. 723». B. oli saksalainen, joka sai 1667 roomalaisen oikeuden professuurin Lundissa. Erotettiin 1675. Mainittu teos ilmestyi 1672. En ole tarkistanut Ps:n viitettä. Allg. dt. Biographie II (1875), 239; *Almquist, J. E.*: *Samuel Pufendorf och Nicolaus Beckman*. Lychnos 1941, 75.

³⁶ Erottelu ruotsalaiseen ja saksalaiseen kirjallisuuteen ei tässä ole mitenkään tarkka, *Loccenius* ja *Beckman* esim. olivat saksalaisia, *Ludov. Dunte* oli Baltiasta.

³⁷ Fögelö o Kökar 8. 3. 1675. 1.58. Viittaus: »Mentzerus de conjugio pag. 125 sqq. Dunte Decis. cas. consc. cap. 19 sect. 2 quaest. 12». *Mentzerus* (1565—1627) oli teologian tohtori toimi mm. professorina Giessenissä ja Marburgissa. Main. teoksesta ilmestyi Giessenissä 2 p. 1618, myös 1 p. oli ilmestynyt siellä. *Jöchers Gelehrten-Lexicon* (*H. W. Rotermund*) IV (1813), 1451—1454. Ks. myös *Dunte* 1664, 836: »An viduus possit viduam fratris defunctae uxoris ducere et vicissim, an vidua nubere possit viduo sororis defuncti sui mariti?» Sektion on kirjoittanut *Mentzerus*, mutta aina-kaan v:n 1664 painoksessa — jonka esipuheessa ilmoitetaan olevan edellisten kaltainen — ei mainita *Mentzeruksen* kirjan nimeä, vielä vähemmän sivunumeroita.

³⁸ Fögelö o Kökar 13. 3. 1679. 1.58. Marginaalissa: »De compensatione et debito ligdo videatur Reink de retr. consango pag. 230. 231. et 232 n 112 seq.» *Reinking* (1590—1664) toimi Giessenissä juridiikan opettajana, myöhemmin poliitikkona. *Jöcher, Gelehrten-Lexicon* III (1751), 1996—1997. Painoksia main teoksesta: *Marburg* 1631, *Giessen* 1662. *Jöchers Gelehrten-Lexicon* (*H. W. Rotermund*) VI (1891), 1727.

ta aikaisemmin sekaantunut lehmään. Lautakunta ei katsonut Staffanin todisteita päteviksi. Mies oli joko kertonut valheen, tai sitten kyseessä saattoi olla »Saatanan aiheuttama näköharha, kuten sitä kuvaa tohtori Arnold Mengerin teoksessaan *Informatorium consc(ientium) Evang(elicum)* sivulla 286». ³⁹

Locceniuksen ohella ovat viittaukset saksalaisen *Benedict Carpzin* teoksiin määrällisesti kaiken kaikkiaan lukuisimmat. Mats Larsson oli hirttätynyt 1675; tuomiossaan Psilander viittaa lieventävien asianhaarojen suhteen Carpzin ensi kerran 1635 ilmestyneeseen teokseen *Practica novae imperialis saxonicae rerum criminalium in III partes divisa*. ⁴⁰ Eräässä testamenttijutussa viitataan 1677 Carpzin teoksiin *Jurispudentia Ecclesiastica* ja *Jurispudentia forensis romano-saxonica*. ⁴¹ Huoruuden vuoksi karkoitettu Margeta Henriksdotter oli kaksi kertaa palannut Ahvenanmaalle. Hän puolusti menettelyään sillä, ettei tiennyt, miten pitkää aikaa hovioikeuden tuomio oli tarkoittanut. Nainen tuomittiin kuolemaan. Hovioikeuden päätöksessä ei oltu mainittu mitään aikamäärää ja karkoitus oli siten ymmärrettävä elinikäiseksi. Psilander nojautuu Carpziin. ⁴² Samoin hän tekee edellä mainitussa pastori Ringiuksen ja Isak Abrahamssonin tapauksessa tuomitessaan pastorin harjoittaman oman käden oikeuden. Samassa yhteydessä on viittaus Mengerin mainittuun teokseen sekä joukkoon muita teoksia. ⁴³ Thomas Bertilsson Lärkaa syy-

³⁹ Finström 16. 5. 1670. 1. 58. »... kan det til äfwentyrs hafwa warit een Sathans Syynwänning, såsom hon beskriwef af Doct Arnoldo Mengerin uthi Informatorio consc. Evang. pag. 286.» M. (1596—1647) oli teologian tohtori, tuli 1640 superintendentiksi ja lukion tarkastajaksi Halleen. Main. teoksesta ilmestyi painos 1644 Altenburgissa ja 1653 Leipzigissa. En ole tarkistanut Ps:n viitettä. Jöchers Gelehrten-Lexicon (H. W. Rotermund) IV (1813), 1424—1426.

⁴⁰ Kumlinge 11. 3. 1675. 1. 58. Viittaus: »vid. Carpz. pract. Crim. 145 n 34. 35. 36. 37. 38.» C:sta ks. s. 38. Kyseessä oli lieventävien asianhaarojen pohtiminen. Ks. Carpzw, B: *Practica novae*... (Carpzw 1684), quæst. 145 (s. 366—372): »Num Furor et Melancholia causam praebeant mitigationi Poenae?».

⁴¹ Sund o Saltvik 19. 3. 1677. 1. 58. Viittaus: »Carpz. j. Eccl. lib. 2. def. 322 Resp. Elect. lib. 6 r 33 per totum jurispr. for. const. 4 def. 33. 34 et 40 nec non 37».

⁴² Finström 17. 3. 1679. 1. 58. Marginaalissa: »Carpz. jurispr. for. 4 47 def. 5 pract. Crim. q 130 n 16». Ks. Carpzw, B: *Jurispr. for.* (Carpzw 1694), 4: 47 def. 5 (s. 1484): »Per relegationum indefinite indictam perpetua intelligitur relegatio». Myös »Practicassa» käsitellään Ps:n mainitsemassa kohdassa karkoitustuomioita.

⁴³ Fögelö o Kökar 13. 2. 1679. 1. 58. Juttuun liittyy suorastaan epälukeinen määrä viitteitä. Mainitsen tässä vain ne, jotka viittaavat ennen mainitsemattomiin kirjallisiin: »Carpzw j. F... Confer etiam Bronchorstium, Günzelium et Matth. Steph. ad 157 ff de R. j. 4 p 175 in ampl. ... Richt. Cent. Reg. r 10 n 1. 2. 15. 15. R. j. ff 176. Non est singulis concedendum et Matth. Steph. ad eandem R. pag. 243.» B. (s. 1554 Deventerissä) tuli jur. tohtoriksi Baselissa 1579. S. oli jur. professorina Greifswaldissa 1600-luvun alkupuolella. R. (s. 1602 Einfeldissä) oli myöskin juristi. G. oli juridiikan tohtori ja lehtorina lyseossa Koburgissa. Viitteessä tarkoitetaan nähtävästi seuraavia teoksia. Richter, Chr: *Centuria regularum sive praeceptorum ex universo juris*... ja

tettiin 1682 äitinsä lyömisestä. Todisteet eivät olleet aivan selvät, mutta Lärka tuomittiin silti kuolemaan; jälleen Carpzowin *Practica* oli antamassa osovittoja menettelylle.⁴⁴

Erään perintöriidan yhteydessä kiisteltiin 1674 mm. hevosesta; vasta-puoli väitti, että toinen osapuoli oli ajanut sen henkiiheveriin. Osapuolet sopivat, se jota syytettiin hevosen turmelemisesta, »mieluummin kuin ha-lusi vapauttaa itsensä valalla, ettei hevonen ollut kuollut hänen sopimatto-masta kohtelustaan». Tässä yhteydessä viitataan kuuluisan hollantilaisen *Hugo Grotiuksen* teokseen *De jure Belli ac Pacis*.⁴⁵

Psilander oli siten *käytännön tuomarintyössään* kiinteässä kosketuksessa aikansa *juridiseen ajatteluun*. Tämä on tärkeä havainto aiheeni kannalta. Myös noitaprosessi osoittaa, että Psilander seuraili noitadoktriinia ja oli saanut voimakkaita vaikutteita juridisten ja teologisten ajattelijain mieli-piteistä aiheen suhteen. Edellä sanotun perusteella voi nähdä, että noita-prosessi ei tässä suhteessa ollut Psilanderin ajattelussa missään erityis-asemassa; *kosketus teoriaan* näkyy kautta linjan. Kun ottaa huomioon, että tuomarin sijaiset harvoin olivat saaneet akateemista koulutusta,⁴⁶ ei Psilander, jolla tällainen koulutus oli ja joka itse hoiti virkansa, ole tyypil-linen omana aikanaan, päinvastoin *poikkeuksellinen*.

Yllä sanottu on itse prosessin ohella mielestäni riittävä todiste osoit-tamaan, mistä Ahvenanmaan noitaprosessi sai *ominaisuhteensa*. Silti on vielä syytä tarkastella edellä esitettyjä viitteitä lähemmin. Dunten teosta lukuunottamatta Psilander ei noitaprosessissa viittaa yhteenkään maini-tuista teoksista. Tämän ei silti tarvitse merkitä, etteivätkö ne olisi vaikut-taneet myös siinä kohden hänen ratkaisuihinsa. Edellytyksenä tällaiselle päätelmälle on, että hän tunsi mainittujen juridisten ja muiden ajatteli-

Güntzelius, Chr: Interpretatio Tit. Ultimi FF De Regulis juris. Edellinen ilmestyi Jenassa 1663, jälkimmäinen Leipzigissa 1657. (Henkilötiedoista ks. usein mainittua Jöche-rin hakuteosta.)

⁴⁴ Hammarland 21. 3. 1682. Viittaus: »Carpz. Pract. Crim. quaest. 17 n 11. 12. 13. 18. 19. 29 et 30.» Ks. *Carpzow* 1684 q 17 (s. 76—80): »Quomodo conatus in crimine parricidi puniri debeat? N 10—13: »Vera decisio». N 18—20: »Quaenam poena pro attentato parricidii instigenda sit?» N 29—30: »Attentatum parricidii absque damno dato irrecuperabili.»

⁴⁵ Fögelö o Kökar 21. 8. 1674. 1.58. »... Heller än han wille befrija sigh medh Eedh dhett hästen icke liöt dödh af hans otillbörlige hamnande. Damnum n. opprobandae difficultatem quandoq; est dividendum. Grot. de jure B. et P. 2: 17: 21.» Ks. *Grotius, H: De jure belli ac pacis libri tres* (1632) II: 17: 21. »Illud quoque notandum est, ut mancipium aut animal, quod damnium, aut pauperiem fecit noxae datur, itidem ex jure civili. nam dominus, qui in culpa non est, natura ad nihil tenetur. ut nec is cujus navis sine ipsius culpa noni alterius damnium dedit; quonquam multorum popu-lorum legibus, ut et nostra, damnium tale dividi solet ob culpae probandae difficul-tatem.»

⁴⁶ Ks. *Blomstedt* 1958, passim.

joiden oppeja laajemmin kuin vain viittaamiensa kohtien osalta. Hän ei käytä auktoriteettejaan säännöllisesti tai läheskään kaikissa kysymyksissä, joissa se olisi ollut mahdollista ja tarpeellistakin. Näin ollen voisi olettaa, että hänellä ei ollut käytössään mainittuja *kirjoja*, vaan pelkästään opiskeluaikana ja myöhemmin laadittuja *otteita* niistä. Jotkin viittaukset Psilander olisi myös voinut saada toisen teoksen *lähdeviitteistä*.

En ole voinut tarkastaa kaikkia mainittuja teoksia enkä senvuoksi pysty esittämään yllä sanottuun täysin pitävää ratkaisua. Luullakseni kysymys on erilainen eri teosten kohdalla. Psilander oli Ruotsissa ainakin silloin, kun Locceniuksen *Synopsiksesta* ilmestyi toinen painos. Ottaen huomioon hänen koulutuksensa ja korkeahkon virkansa teoksen hankkimisessa ei ole mitään hämmästyttävää. Stiernhöökin, Rålambin ja toinen Klootin teoksista ilmestyivät 1670-luvulla, jolloin myös Klootin ja Locceniuksen *Synopsis*-teoksista ilmestyivät painokset. Psilander oli tällöin Ahvenanmaalla, josta Tukholman kirjakauppoihin ei ollut ylivoimaista matkaa. Yksinkertaisin oletus näiden teosten kohdalla on se, että Psilanderilla todella oli ne itsellään.

Muiden teosten kohdalla ratkaisu on epävarmempi. Joistakin niistä Psilanderilla saattoi olla vain muistiinpanoja. Ne eivät myöskään olleet tuntemattomia ruotsalaisille juridisille ajattelijoilta. Lähdeviitteiden perusteella on Carpzw Locceniuksen *Synopsiksen* keskeisiä auktoriteetteja: *Practica* on edustettuna 13:lla, *Jurispr. for.* 29:llä ja *Jurispr. Eccl.* kolmella viitteellä. Loccenius tuntee Mentzeruksen, Reinkingin ja Dunten. Grotiuksen hänellä on 19 viitettä. En ole kuitenkaan löytänyt yhtään viitettä, joka olisi sama kuin Psilanderilla.⁴⁷ Myös Klootin *Synopsiksessa* on Carpzw usein mainittu auktoriteetti. Jos Psilander hankki sen, niinkuin on ilmeistä, vasta v:n 1676 vaiheilla, hän ei ole voinut saada ainakaan kaikkia viitteitä siitä; yksi Carpzw-viitehän on v:lta 1675. Klootilta en ole lisäksi löytänyt ainuttakaan »sopivaa» viitettä.⁴⁸ Kuten edellä olen todennut, Mentzerus on kirjoittanut Dunten teokseen Psilanderin mainitsemasta asiasta, mutta ilman sivuviitteitä omaan teokseensa. Myöskään Stiernhöök, Rålamb, Günzelius ja Richter eivät tarjoa »sopivia» toisen käden lähteitä. Uskoakseni Ahvenanmaalla on ollut mainituista kirjoista ainakin suurin osa.⁴⁹

On luonnollisesti ajateltavissa, että ainakin osa tuomioissa mainituista kirjoista on kuulunut Ahvenanmaan papistolle tai muille säätyhenkilöille. Mitään näyttöä tästä ei kuitenkaan ole, eikä seikalla ole *ratkaisevaa* merkitystä aiheeni kannalta. Psilanderin viitteet, jotka kattavat lähes koko

⁴⁷ Loccenius 1653, passim. Eri painokset poikkeavat kyllä jossain määrin toisistaan.

⁴⁸ Kloot: *Synopsis* 1676, passim.

⁴⁹ Olen myös tarkistanut käytössäni olleet myöhemmin puheeksi tulevat teokset, joihin Psilander viittaa noitaprosessin yhteydessä. Yllä esitettyjä Ps:n viitteitä en ole niistä löytänyt.

hänen tuomarinkautensa, eivät ole pelkkiä koristeita. Hänen ratkaisunsa ovat myös noitaprosessin kohdalla siinä määrin johdonmukaisia, että on mahdotonta ajatella niiden pontimeksi jotain *ulkoista* yllytystä.

Vaikka kysymys Psilanderin käytössä olleista teoksista jää jossain määrin epävarmaksi,⁵⁰ on syytä tutustua siihen, mitä eräät yllä mainituista teoksista sisältävät noitadoktriinista. Tässä suhteessa ovat mielenkiintoisia ainakin Locceniuksen, Dunten, Carpzowin ja Klootin kirjat. Viitteiden perusteella saattoi Psilanderilla olla kaksi ensinmainittua teosta jo ennen suurta noitaprosessia. Carpzowin *Practican* suhteen kysymys on epävarma; Klootin teokset hänellä oli todennäköisesti vasta v:n 1676 jälkeen. Klootin *Synopsikseen* olen puuttunut myöhemmässä vaiheessa.⁵¹

Loccenius ei *Synopsiksessaan* puutu laajasti noituuteen ja magiaan, mutta sitä tärkeämpään kysymykseen: näkökohtiin, joiden nojalla noidat on tuomittava. Hän lähtee siitä, että raamatun mukaan kaikkia taikuuden harjoittajia on rangaistava, koska heillä on joko avoin tai hiljainen liitto paholaisen kanssa.⁵² Lähtökohta on siten noitadoktriinin mukainen. Mutta rangaistusten suhteen Loccenius toteaa, että Ruotsin laki määräsi noidalle kuolemantuomion vain silloin, kun hän oli magiataidollaan surmannut ihmisen. Muussa tapauksessa tuomittiin sakko- tai muu rangaistus. Tällainen tapa ei ole kaikkien mielestä oikea. Niinpä Balduin⁵³ vaatii myös parantavan taikuuden harjoittajille kuolemanrangaistusta, sillä heillä on ainakin tietämättään kauppa paholaisen kanssa, ja he ovat kääntyneet pois Jumalasta Saatanan puoleen.⁵⁴ Loccenius myöntää, että loitsiminen on diabolista ja ankarasti rangaistavaa. Noitien apuun ei saa turvautua. Mutta silti hän hyväksyy ajatuksen, että on ero niillä, jotka rukoilevat paholaista tietoisesti ja niillä, jotka eivät tee sitä tietoisesti. Loitsijaa esivallan tuli kehoittaa luopumaan puuhistaan. Ellei hän ottanut kehoituksia varteen, oli kuolemantuomio mahdollinen.⁵⁵ — Mitenkään ankara ei Locceniuksen kanta moniin muihin verrattuna siten ollut.

Paljon laajemmin kuin Locceniuksen *Synopsiksessa* käsitellään noituutta Dunten teoksessa; erityisen jyrkkä sekään ei kysymyksen suhteen ole, painoitellen kirjoittajasta riippuen jopa maltillinen. Ratkaistaessa, onko joku paholaisen riivaama, kirjassa selitetään, on muistettava, että kysymys on

⁵⁰ Yhden ratkaisumahdollisuuden olen jättänyt käyttämättä: Psilanderin lasten peruluetteloiden — mikäli ne ovat säilyneet — tarkistamisen. Mahdollinen aineisto on Ruotsin eri arkistoissa.

⁵¹ Ks. s. 240.

⁵² *Loccenius* 1653, 287.

⁵³ *Balthasar Balduin* (s. 1605), teologian tohtori Wittenbergissä, pastori ja superintendentti Zwickaussa ja Regenspurgissa. Hän kirjoitti mm. teoksen »De sagis, venficis eorumque poena», *Jöcher: Gelehrten-Lexicon* I (1750), 734.

⁵⁴ *Loccenius* 1653, 287.

⁵⁵ *Ibid.* 288—289; v:n 1673 painoksen käsitykset ovat noituuden suhteessa olennaisesti samat (s. 661—665).

teologiensa ohella tärkeä myös lääkäreille. »Sillä on olemassa sellaisia tautia, joilla on yhteistä riivaustaudin kanssa...», kuten kaatumatauti.⁵⁶ Kaikkea ei siis pitänyt suinkaan selittää demonologisin perustein. Mutta noituuden realiteetti hyväksytään. On totta, että paholainen ja noidat kohtautuvat sabattiin »Blocksbergissä», sen osoittavat monet raamatun kohdat ja velhojen kokemus sekä heidän tunnustuksensa. Toisinaan Saatana pettää noidan käyttämään salvaa, joka vaivuttaa hänet syvään uneen ja saa uneksimaan, että hän lentää »Blocksbergiin» ja elää siellä »hyvänoliossa huoruudessa».⁵⁷ Mutta eläimeksi ei paholainen voi ihmistä muuttaa; sellainen kuvitelma on pakanallinen. Ihminen, joka kuvittelee muuttunsa eläimeksi, on joko melankoolikko tai paholaisen petoksen uhri.⁵⁸

Noitien rankaisemisessa teos ei intoile siihen tapaan kuin esim. Balduin. Väärät noidat ovat melankoolisia ja ovat siinä määrin Saatanan petoksen vallassa, että ajattelevat tehneensä liiton sen kanssa, suorittaneensa niitä ja niitä tekoja, tunnustavat myös sellaista, mikä on pelkkää kuvittelua. Heitä ei voida eikä saa rangaista, sillä he ovat sairaita. Jotkut taas ovat kyllä tehneet liiton paholaisen kanssa, mutta eivät ole noituuden avulla vauranneet ihmisiä eivätkä eläimiä. Teologiensa on otettava heidät puhuteluun tai lähetettävä heidät piispan puheille. Voidaan myös vedota »Carolinan» määräyksiin tällaisista tapauksista. Kuolemantuomion ansaitsevat vain ne, jotka ovat liitossa Saatanan kanssa ja ovat tehneet murhia ja vankia. Raamatun määräys Exod. 22: 18 on tulkittava siten, että se tarkoittaa juuri tällaista noitaa. Esivallan on lisäksi varottava, ettei tuomitse noityyöntä noitana. Kappaleen on kirjoittanut *Mayfart*, joka on tunnettu kriittisistä suhtautumisistaan noitaprosesseihin.⁵⁹

Pappien ei tule intoilla noitien paljastamisessa; eihän Pietarikaan antanut kivittää Simon-taikuria, vaan katsoi, että hän oli saanut riittävän rangaistuksen, kun tunnusti oppinsa vääräksi. On myös hämmästyttävää, että papit, jotka kiihkoilevat noita-asioissa, vaikenivat tyystin tällaisista synneistä kuin ylensyömisestä, kiroilusta j.n.e.⁶⁰ Muutkin kirjoittajat kuin *Mayfart* varoittavat esivaltaa noitien kritiikittömästä tutkimisesta ja rankaisemisesta. Eräs kirjoittaja muistuttaa Danielin sanoista tuomarille, jotka tuomitsivat Susannan: asia tuli ensin perusteellisesti tutkittua. »Carolinan» mukaan ketään ei saa pitää vankina, ellei hänestä huudeta yleisesti tai ole olemassa muita uskottavia epäilyjä. On naurettavaa nähdä todisteena jonkun kerjäläisen sanoja. Kidutus on äärimmäinen keino, jota sen käyttämiseksi on oltava tarkkoja todisteita edeltä päin. Kidutuk-

⁵⁶ *Dante* 1664, 99.

⁵⁷ *Ibid.* 222.

⁵⁸ *Ibid.* 231—232.

⁵⁹ *Ibid.* 232—233; Baschwitz 1963, 296—297.

⁶⁰ *Dante* 1664, 655.

sen käyttö on epäilyttävää, sillä monet ovat niin kovia, että kieltävät rikoksen, jolloin kaikki joutuvat kärsimään, toiset puolestaan ovat niin heikkoja, että tunnustavat valheitakin.⁶¹ On typerää sokeutta laskea todistajaksi kidutettuja ihmisiä. Kidutus ei ole oikea keino saada totuutta selville. Noituudesta epäiltyä kiusataan niin, että hän menee pois tolaltaan ja tunnustaa, mitä hänelle ennakolta on sanottu. Kiduttaja sanoo hänelle myös, että tarvittaessa toimitus suoritetaan 10 kertaa. Ei senvuoksi ihme, että monet polttorovionsa ääressä tunnustavat rehellisesti, että heiltä on kidutuksen avulla puristettu irti valheita.⁶²

Edellisiä maltillisia mielipiteitä huomattavasti jyrkempi on Carpzwinkin kanta. Hän koskettelee *Practicassaan* noituutta laajasti.⁶³ Carpzwingin omaksunut noitadoktriinin erittäin jyrkässä muodossa; *Malleus* ja Bodinon *Daemonomania* kuuluvat lähteisiin, joista hän ammentaa. Paholaiskultin harjoittajat, avoimen liiton Saatanan kanssa tehneet noidat on ehdottomasti poltettava. Sabatissa käyminen ei ole pelkästään mielikuvitusta; sinne lentämisen mahdollisuus käy ilmi raamatusta, ja noidat ovat monesti tunnustaneet olleensa saatanallisissa juhlissa. Tuomion kannalta ei silti ole väliä, onko kyseessä kuviteltu vai todellinen tapahtuma, sillä myös edellisessä tapauksessa noidalla on sopimus paholaisen kanssa, hän uskoo kuvittelunsa todellisuudeksi, ja hänen on toteltava paholaista. Saatanana on kuvitelmien synnyttäjä, mutta noita on niistä vastuullinen, koska hän haluaa illuusiossa kokemiaan seikkoja.⁶⁴ Kanta on selvästi jyrkempi kuin Dunten teoksessa esitetty.

Jokainen noita, jolla on liitto paholaisen kanssa, on Carpzwingin mukaan poltettava — riippumatta siitä, onko hän aiheuttanut vahinkoa vai ei. Ilman sitä ei kyllä voida täydellä varmuudella näyttää toteen, että sopimus on olemassa. Noituus on kuitenkin kammottavin rikos, niin kätkeytyä ja vaikea todistaa, että vain yksi tuhannesta syyllisestä saadaan tuomiolle. Sentähden ei voida antaa mitään selviä sääntöjä noitarikoksen todistamiseksi, vaan tuomarille on jätettävä harkintavapautta. Hänen tulee päättää mitkä todisteet riittävät osoittamaan, että »maleficium» on tapahtunut.⁶⁵ Tietäjänaisia, jotka käyttävät amuletteja tms. parantamiseen, on rangaistava vankeudella, karkoituksella tai ruoskimisella.⁶⁶

⁶¹ *Dunte* 1664, 755.

⁶² *Ibid.* 780—781.

⁶³ Ks. *Carpzow* 1684, esim. q. 48: »De crimine sortilegi; Et num recte Magistratus in sortilegos et maleficos poena mortis animadvertat» (s. 307—317), q. 49: »Quomodo puniatur malefici ac sagae cum daemone paciscentes, seque ipsi mancipantes?» (317—325), q. 50: »Quae sit poena ariolorum, atque maleficorum qui citra pactionem expersam cum daemone, artes magicas exercent?» (326—344).

⁶⁴ *Materials (Lea)* I, 839—840.

⁶⁵ *Ibid.* 843—845.

⁶⁶ *Ibid.* 846.

Monien muiden teoreetikkojen lailla Carpzw hylkää vesikokeen noien paljastamiskeinona.⁶⁷ Jos Saatana pelkää, että liittolainen aikoo hylätä sen, se leimaa hänet merkillä olkapäähän tai reiteen, joskus otsaan, rintaan jne. Merkki voi olla myös salaisissa paikoissa kuten huulien sisäosissa, kainaloiden alla, silmäluomissa. Sen sanotaan olevan tunnotoman ja verettömän; neulanpisto ei tuota mitään tuskia eikä piston jäljestä tulleverta.⁶⁸

Informaatio, jota Psilanderilla mahdollisesti oli noituuden suhteen, ei siis ollut jyrkkyydessään kautta linjan yhtäläistä; Carpzwon ja Mayfartin mielipiteissä oli suuri ero. Ahvenanmaan noitaprosessin kuluessa Psilander tehti perustella ratkaisunsa *molemmanlaatuisilla* näkökohdilla.

...

Marraskuussa 1665 tuli Psilanderin kotiin Jomalaan joukko naapuruksia saman pitäjän Ingebystä. Heidän asiansa koski varkautta; Mats Pålssonin saralta oli varastettu kahdeksan ruislyhdettä. Oli alettu puhua, että jokaisen perhekunnan tuli vapauttaa itsensä valalla varkaudesta. Silloin oli Henrik Olssonin vaimo Maria tehnyt Hans Anderssonin pojan Johanin epäilyksenalaiseksi. Hans oli vaatinut naapureita tulemaan tuomarin puolelle ja kehoitti nyt Psilanderin läsnäollessa Mariaa esittämään todisteet, jotka hänellä oli Johania vastaan. Naista pyydettiin ilmoittamaan, mikä hän nähnyt pojan ottavan lyhteet. Muussa tapauksessa oli syytä epäillä, että hän joko tiesi enemmän kuin muut ihmiset tai oli käynyt kysymässä tietoja »viisailta ihmisiltä».⁶⁹

Maria tunnusti, että viimeksi mainittu vaihtoehto oli oikea. Hän oli ollut puheissa kerjuulla kiertelevän itsellisen vaimon *Karin Persdotterin* kanssa, joka asui Emkarbyssä Finströmissä. Karin oli kerran ollut hänen luonaan yötä ja puhunut silloin, että sai varkaat selville. Kun Pålssonin lyhteet sitten oli varastettu, Maria oli käynyt kysymässä varasta; Karin oli osoittanut Johanin. Tämän jälkeen naisen luona oli käynyt muitakin ingebyläisiä tiedustelemassa kadonneiden tavaroiden kohtaloa.⁷⁰

Psilander otti tiedot vakavasti; Finströmin talvikäräjillä 1666 Karinia kuulusteltiin »jonkin verran». Nainen tunnusti, että oli antanut tietoja ingebyläisille.⁷¹ Hän oli siten harrastanut »magia divinatoriaa». Jo Kirstin Hansdotterin tuomion perusteella on selvää, että Psilander epäili nyt Karinin tehneen *avoimen* liiton Saatanan kanssa; ennustamiskyky oli siitä

⁶⁷ Bollmann, K: Die Stellung des Inquisiten bei Carpzw (1963), 339.

⁶⁸ Materials (Lea) I, 839.

⁶⁹ Jomala 22. 11. 1665. 1.58, 485—485 v (konsepti, jota ei ole laadittu käräjillä).

⁷⁰ Ibid. 485 v—486.

⁷¹ Finström 5. 4. 1666. Bidrag II (Hausen), 257. Ahvenanmaan tuomiokirjat ovat vuodelta 1666—1678 puhtaaksi kirjoitettuja, luultavasti siinä muodossa, kuin ne on lähetetty hovioikeudelle (vrt. s. 206 nootti 11). Mainittujen talvikäräjien kuulusteluja ei esitetä erikseen, vaan niitä referoidaan lopullisen kuulustelun yhteydessä.

vahva todiste. Karin itse selitti, että kyseessä oli »Saatanan kiusaus ja vaikea sairaus», joka sai hänet näkemään muita enemmän. Kun hän koh-tasi »pelokkaan miehen jäljen», hänen jalkoihinsa tuli joukko vinluvia kissanpoikia, ja hänen oli istuuduttava. Jos hän sitten luetteli ihmisiä, otka-kulkivat samaa kirkkotietä, kissat hävisivät, kun hän mainitsi syyllisen nimen.⁷²

Kissojen lähettäjistä ei ollut mitään epätietoisuutta. Nainen kertoi että varkausjutun aikana Saatana tuli hänen luokseen mustankirjavan kiran hahmossa, uudenkuun aikaan torstai-iltais-in. Mikäli joku tuli häneltä tie-dustelemaan varasta, hän käski luetella kaikki epäluulon alaiset. Kun syyllisen nimi lausuttiin, koira näyttäytyi kepillä matkaten ja suurehko po-
jan kokoisena. Näin oli tapahtunut myös silloin kun Ingebyn asukkaa oli-vat käyneet kysymässä häneltä neuvoa.⁷³

Karin oli toisaalta väittänyt, että kyseessä oli sairaus, mutta koska hän toisaalta tunnusti jopa hyötynensä »mustan koiran» avulla, ei eelli-selle väitteelle annettu arvoa; nainen oli selvästi avoimessa liitossa paho-laisen kanssa. Kysymykset hänelle esitettiin tämän vakaumuksen mukai-sesti:

Ja koska kaikesta sellaisesta saattoi tarkasti huomata, että kyseessä ei ollut (kuten hän halusi asian selittää) pelkkä Saatanan kiusaus, vaan sen kanssa solmittu liitto tiedon saamiseksi asioista, jotka ovat tavallisesti ihmisiltä salattuja, niin häneltä kysyttiin edelleen, eikö hänestä sellaisten kiusausten joukossa ollut joskus tuntunut siltä kuin hän olisi matkannut johonkin kokoukseen tai hänet olisi viety vuoreen ja hän olisi kokenut siellä jotain outoa...⁷⁴

Naisen annettiin uskoa, että häntä pidettiin sairaana, paholaisen kiu-saamana ihmisenä ja selviteltiin ikäänkuin hänen »sairaskertomustaan». Karin oli siihen halukas: hän sanoi tunteneensa joskus, että oli jossain suuressa vuoressa, missä tapeltiin ja syötiin ruokaa, joka oli valmistettu pyhäpäivinä. Siellä oli myös heinä, joka oli ajettu sisään lauanti- ja sun-nuntai-iltoina. Edelleen kysyttiin, oliko hän »sellaisilla matkoilla tai nuu-ten, silloin kun musta (koira) häntä kiusaa» hankkinut itselleen larja-tai voionnea. Tämän Karin kiisti.⁷⁵

Muiden käräjäjuttujen tähden Karinin tutkiminen keskeytettiin, ja sitä

⁷² Finström 5. 4. 1666. Bidrag II (*Hausen*), 257.

⁷³ Ibid. 257—258.

⁷⁴ Ibid. 258. »Och emädan man af allt sådant nogsambligen kunde förmärksia, at dhet inthet war (som hon dhet utthtyda wille) een blott Sathans anfächtning uthun ett med honom slutit förbundh om kundskap på dhe ährender, som menniskan eliest i gemen äre förborghade, dy frågade man henne än ytterligare, om henne rke blandh sådana anfächtningar wore någon gång förekommit som reeste hon bort til något samquäm eller tyckte sigh hafwa warit antagen i bergh och dher något silsampt er-fahrit...»

⁷⁵ Ibid. 258.

päätettiin jatkaa ylimääräisillä käräjillä. Nainen jätettiin siihen uskoon, että häntä pidettiin sairaana.⁷⁶ Tämä seikka on varmasti saanut hänet alusta alkaen puhumaan enemmän, kuin jos olisi tiennyt, että häntä pidettiin vastuullisena. On todennäköistä, että kun uudessa kuulustelussa totuus oli hänelle paljastunut, hän on väittänyt tunnustaneensa aikaisemmin heikkopäisyyden tilassa.⁷⁷ Karin piti aluksi edelleen kiinni sairaus-selityksestään: hän oli saanut sen tyttönä. Se oli »perinnöllistä», sillä myös hänen setänsä oli ollut »kaukonäköinen». Selitys ei kelvannut oikeudelle, koska Karin ei ollut nuoruudessaan puhunut taudista kenellekään.⁷⁸

Oikeuden vakuuttuneisuus, että Karinilla oli avoin liitto paholaisen kanssa, mursi kaiken vastarinnan. Nainen kertoi jälleen, että oli ollut vuoressa ja tavannut siellä täti-vainajansa. Kertomukseen ei oltu tyytyväisiä: naiselle selitettiin väitteen uskomattomuus, »koska Jumalan sanasta tarkoin tiedettiin, kuinka ne, jotka kärsivät parantumattomuutensa tähden, eivät joudu sellaiseen tilaan, kuin hän nyt kertoi ja sen oli epäilemättä Saatana hänelle kuvitellut, vaan joutuvat piinahuoneeseen, jota muutoin helvetiksi kutsutaan...».⁷⁹

Tilanne on jollain tavoin erikoinen ja osoittaa myös, että oikeutta ohjasivat tarkat ennakkokäsitykset siitä, mitä oli odotettavissa. Karinin kertomus on helposti ymmärrettävissä, kun muistetaan että ruotsalaisessa blåkulla-traditiossa oli voimakkaita vaikutteita *helvetti*-kuvitelmista.⁸⁰ Pohjanmaan noitaprosesseissa käytettiin termejä »blåkulla» ja »hälfvete» synonyymeinä.⁸¹ Ahvenanmaalta oli läheiset yhteydet Ruotsiin, eikä niitä vaikeuttanut kieli; blåkulla-tradition asema on ollut siellä vahva.⁸² Psilanderin odotuksia oli muovannut kirjallisuuden kautta tapahtunut perhehtyminen noitasabatin yksityiskohtiin. Edellä mainitusta Dunten teoksesta oli mahdollista saada yksityiskohdista informaatiota kertomuksen totuus-

⁷⁶ Ibid. 259.

⁷⁷ Ibid. Näin päättelen seuraavasta oikeuden toteamuksesta: »... och emädan hon stodh allt widh syn förra bekännelse och wäl mintes allt hwadh förelupit war, så at hon sedhan inthet kunde förwända, som hade hon tillförenne sådant bekändt och uthsagt uthi någon sin swagheet...».

⁷⁸ Ibid. 259.

⁷⁹ Ibid. 260: »... efter som man af Gudz ord nogsamt wore underwijster huru dhe, som j sijn obotfärdigheet hädan lijda, inthet lända til sådant tilstånd, som hon nu förtalde och twifwels uthan henne af Sathan sielf inbillat war, uthan recta til pijnorummet, som elliest kallas helfwetet...».

⁸⁰ *Sahlgren 1915—1916*, 160.

⁸¹ Ks. esim. P KO a 16/II (1675), 1070—1073, 1076 ja seur. lukua. Sama terminologia näkyy myös Ahvenanmaalla: Saltvik 18. 9. 1676: »Måns hadhe ock kallat Olofs hustru Trullpacka, hafwa ridit til helfwētis...».

⁸² Kökarissa muuan renki oli kertonut pääsiäisenä 1665 emännälleen, että naapurin vaimo oli sairas eikä kyennyt lähtemään kirkkoon. Siihen emäntä oli tokaissut: »Tiedän, että hänen on kovin paha olla siksi, että hän lensi viime yönä kirkon katon yli». (Fögelö o Kökar 5. 5. 1665. 1. 58). On selvää, mihin emäntä arveli naapurin lentäneen.

arvon ratkaisemista varten. Balduin pohtii siinä ongelmaa, voivatko kuol-
leiden henget palata kiusaamaan ihmisiä. Hän kieltäytyy uskomasta, että
niin voisi tapahtua. Jos kuollut näyttää ilmestyvän jollekulle, kysessä
ovat diaboliset illuusiot. Kun tuomittu on joutunut helvettiin, sieltä ei ole
paluuta.⁸³

Karin esitti jälleen uuden version: muuan nainen oli houkutellettu hänet
bläkullaan. Helvetti-motiivi pysyi kuitenkin sitkeästi mukana; nyt se
ilmeni Karinin väitteessä, että nainen, joka hänet oli vienyt sinne, oli siellä
otettu pois, vaikkakin hänen varjonsa oli sitten näyttänyt makaavar ko-
tona sairaana ja kuolleen vasta myöhemmin. Oikeus näyttää nyt tyyty-
neen kertomukseen.⁸⁴

Syytetty oli tunnustanut olleensa sabbatissa; senvuoksi hänellä tuli olla
liitto paholaisen kanssa, ja liiton yksityiskohdat oli todistusaineiston lii-
säämiseksi saatava selville. Karin selitti, että kerran oli suuri musta mies
tullut hänen luokseen ja moittinut häntä hänen köyhyydestään ja epäon-
nestaan. Ne jatkuisivat koko hänen loppuelämänsä, ellei hän antaisi kol-
mea lammasta ja suostuisi miehen palvelukseen. Karin oli myöntynyt vaa-
timuksiin, jolloin mies oli vienyt hänet bläkullaan. Kokemuksensa jälkeen
nainen oli ollut »aivan muserrettu ja verinen, niin ettei hän kyennyt mi-
hinkään, ja erityisesti musta mies puri häntä molempiin rintoihin, mistä
edelleen näkyi ruskeita täpliä tai arpia jokaisen hampaan jäljiltä». ⁸⁵ Tässä
oli siten jälleen lisä todisteisiin: *noitamerkki*.

Karinin tunnustukset olisivat tyydyttäneet myös Carpzowin. Nainen
kertoi — mahdollisesti oikeuden kysymykseen vastaten — että oli kolme
vuotta aikaisemmin saanut bläkullassa Saatanalta kuivan hauen ja liha-
palan. Hän oli saanut määräyksen heittää kalan erääseen järveen ja lihan
muutamalle niitylle. Järvestä häviäisivät kalat, heinä ei kasvaisi niityllä.
Kärjärahvas vakuutti, että edellinen taika oli käynyt toteen: järvestä, jo-
hon Karin sanoi hauen panneensa, olivat kalat oudolla tavalla vähenty-
neet.⁸⁶

Karin oli pyrkinyt esittämään tunnustuksensa siinä sävyssä, ettei ollut
tehnyt mitään omatahtoisesti vaan paholaisen kiusauksesta. Lautakunta
totesi hänet kuitenkin syylliseksi: hän oli käyttänyt ennustusmagiaa (ma-

⁸³ *Dante* 1664, 952: »An credendum est animas defunctorum redire et molestare
vivos? — Animae non redeunt, sed si quando apparere vitae sunt illusiones fuerunt
Diabolicae; Aut enim animae sunt beatorum, et sic quiescentin manu Dei, Sap. 3 et
quas Deus in finu suo fovet, has ad molestandos homines non dimittit. Aut damna-
torum in inferno, et sic ex illo nulla liberato, nullus ad vivos recursus, Luc.
16: 26...»

⁸⁴ Finström 5. 4. 1666. *Bidrag II (Hausen)*, 261.

⁸⁵ *Ibid.* 261—262. »... wardt hon så krossat och blodigh, at hon slätt inthet förmåtte
och j synnerhet beet dhen swarte karlen henne öfwer bägge brysten, dheraf ännu
syntes bruna fläckar eller ärr efter hwar tandh»

⁸⁶ *Ibid.* 262.

giam divinatoriam), hänessä oli Saatanan panema liitonmerkki, hän oli ottanut vastaan välineitä, joilla saattoi hävittää Jumalan siunauksen maasta ja vedestä. Kuolemantuomio oli selviö; »Jumalan pyhä laki» Exod. 22: 18 määräsi, ettei noitavaimo saanut elää. Karin oli mestattava kirveellä ja hänen ruumiinsa poltettava. Häneltä neuvoa kysyneet naiset tuomittiin 40 markan sakkoon ja kirkkorangaistukseen; Johan, jonka Karin oli leimannut varkaaksi, vapautui, sillä Saatana oli »valheen isä», jonka sanoihin ei ollut luottava.⁸⁷

Edellisestä on käynyt selvästi ilmi, että Karin Persdotterin tunnustukset eivät olleet täysin spontaaneja, vaan että oikeus ohjasi häntä puheissaan voimakkaasti tiettyyn suuntaan. Tästä huolimatta naisen puheet ovat merkittäviä. Tuskin voi päätyä muuhun ajatukseen, kuin että hän todella on käyttänyt itseään poikkeuksellisenä henkilönä. Ei ole mitään syytä olla uskomatta hänen selitystään nuorena saamastaan »taudista»: hän on jo tyttöönä tuntenut itsensä erityislaatuisiksi ihmiseksi. Mahdotonta ei myöskään ole, että hän olisi jo 26 vuotta aikaisemmin ollut tekemisissä oikeuden kanssa taikuuden merkeissä. Vuonna 1640 syytettiin rovastintarkastuksessa Karin Emkarbyläistä (Carin i Emkarby), Erik Wastessonin morsiamana siitä, että hän oli erään toisen naisen kanssa pyrkinyt seulan avulla ottamaan selville, kuka oli varastanut hänen morsiuslahjansa. Asia siirrettiin käräjille, jossa Karinin seuralainen tuomittiin kirkkorangaistukseen.⁸⁸ Karin Persdotterista käytetään 1666 ja myöhemmin nimitystä »Karin i Emkarby». Hän oli Sigfrid Erikssonin vaimo,⁸⁹ mutta voisi hyvin olettaa, että Wastesson on hylännyt morsiamensa tämän jouduttua oikeuteen taikuuden harjoittamisen vuoksi. Luonnollisesti kyseessä ei ole mitenkään varma päätelmä. Karin Persdotter ei ollut kotoisin Emkarbystä; hän kerrotaan vanhempiensa kodin olleen Mörbyssä.⁹⁰

On varmaa, että Karin uskoi omaavansa erikoislaatuisia kykyjä. Epävarmaa sensijaan on, miten on suhtauduttava hänen kertomuksiinsa kosketuksista paholaisen kanssa. Mikään ei todista, että hän olisi jollain tavoin tietoisesti pyrkinyt aikaansaamaan psyykkisiä tiloja, joihin nämä kuvitelmat olisivat voineet punoutua. Silti tuntuu epäilyttävältä, että hän olisi puhunut tietoista valhetta. Häntä ei kidutettu — kuten myöhemmin selviä. Jos ajattelee tilannetta, jossa hän sanoi saaneensa noitamerkkin, se

⁸⁷ Ibid. 263—265. Tuomiossa todetaan, että mainitunlainen rangaistuksen täytäntöönpano oli »isänmaassa» tavallinen. Koska Psilander oli työssään erittäin huolellinen, tietoa on pidettävä varmana. Siten tuomio oli käytännössä lieventynyt maanlain päi-
⁸⁸ Tanskalaisvaikutteisessa Bohuslänissä tuomittiin silti vielä 1668 ja myöhemmin noitavaimolle polttokuolema, kunnes kuningas kielsi tämän 1670. *Linderholm* 1918, passim. Erikoistapauksissa vanhaa käytäntöä noudatettiin myöhemminkin (ks. edellä 69).

⁸⁹ Murenius' *Acta visitatoria*, 64; 10. 10. 1640 *Finström*. 1.48, 42.

⁹⁰ *Bidrag II (Hausen)*, 257 ja passim.

⁹¹ Ibid. 260—261.

viittaa jonkinlaiseen *sairauskohtaukseen*, joka on aiheuttanut tajuttomuuden. Tähän »aukkoon» oli kuvitelmiin helppo punoutua. Pohjanmaalta olen jo maininnut kaatumatautisen Parkoisen, joka kertoi samaan sävyyn kuin Karin (ks. s. 202). Edelleen on syytä mainita eräs motiivi, joka on voinut tehdä Karinin puheliaksi. Hän oli raihmainen kerjäläinen, jonka ainoana pätemiskeinona oli »salainen kyky». Se sai ihmiset pitämään häntä viisaana ja pelkäämään häntä. Tällainen *sosiaalinen arvostus* ei kuitenkaan voinut olla täysin julkista. Kun häntä nyt kuulusteltiin, hän oli äkkiä joutunut huomion keskipisteeksi, tärkeäksi henkilöksi, jota tuomari ja käräjäväki tarkkaavasti kuuntelivat. Hän tiesi saavansa kuolemantuomion, kun oikeus ilmoitti, ettei hän voinut olla pelkästään paholaisen kiusaama. Tässä tilanteessa ei ollut mitään syytä vaieta.⁹¹

Ennen tuomiotaan Karin ei ilmiantanut ketään. Oikeudella oli myös tässä suhteessa selvät ennako-odotukset; nainenhan oli selittänyt nähneensä ihmisiä vuoreissa. Muutenkin oltiin varmoja, ettei hän ollut kertonut kaikkea. Valitettiin, ettei alioikeudella ollut lupaa käyttää pakkokeinoja, »myöskään profossi ei ollut peukaloruuveineen paikalla, niin että olisi vähintään voitu pelästyttää häntä tunnustamaan». Otaksuttiin, että hän kertoisi lisää ennen kuolemaansa.⁹² Tätä seikkaa ei jätetty Karinin omaehtoisen mielenmuutoksen varaan. Hänet mestattiin elokuussa 1666.⁹³ Neljän kuukauden väliaikana hän Psilanderin ja varmasti myös Ahvenanmaan muun sivistyneistön myötävaikutuksella myrkytti perusteellisesti seudun henkisen ilmapiirin, ilmiantoi *13 naista*. Kastelholman linnassa, jossa Karinia säilytettiin, saattoi kuka tahansa suhteellisen helposti käydä hänen luonaan. Huhut alkoivat kiertää.⁹⁴

Karinin ilmiannot koskivat suurimmaksi osaksi karjataikoja: naiset saivat hyötyä naapuriensa lehmistä. Hän vetosi »salaiseen kykyynsä»; kukaan ei ollut hänelle puhunut naisten puuhista, mutta silti hän tiesi niistä. Itse asiassa ainakin kolmea ilmiannetuista, Maria Nilssonia, Kirstin Hansdottertia ja Gertrud Henrikssonia oli jo aikaisemmin syytetty taikuiden harjoittamisesta.⁹⁵ Oikeudella oli vahva ennakkokäsitys, että ilmiannetut olivat Karinin tavoin paholaisen liittolaisia. Vain Maria Nilssonista Karin selitti, että oli nähnyt hänen tulevan blåkullasta — siis viittasi suoraan hänen olevan tekemisissä Saatanan kanssa.⁹⁶ Mutta jo Karinin kuulustelujen yhteydessä ilmi tulleet seikat tekevät saman epäilyn kohdistumisen myös muihin täysin ymmärrettäväksi. Hyödyn hankkiminen naa-

⁹¹ *Baschwitz* 1963, 394 on huomauttanut tämänsuuntaisesta »noitien» tunnustusten motivaatiosta.

⁹² *Finström* 5. 4. 1666. *Bidrag II (Hausen)*, 262—263.

⁹³ *Ibid.* 24. 8. 1666, 274. Mestauspäivä oli 8. 8. 1666.

⁹⁴ *Castelholm* 6. 8. 1666, 266—273.

⁹⁵ *Ibid.* Vrt. s. 241—244.

⁹⁶ *Ibid.* 266—267.

purin karjasta merkitsi »paholaisen keinojen» hyväksikäyttöä. Jo Karinin oli epäilty oppineen sellaista Saatanalta, ja se oli nimenomaan moittinut häntä köyhyydestä. Saatanan liittolaisten ajateltiin maksavan veroa päämiehelleen voina; sitä siis tarvittiin tavallista runsaammin.⁹⁷

Noitaan uskottiin silloin, kun tämä ilmianto kanssasyllisään. Mutta luottamus Karinin »salaiseen kykyyn» oli muutenkin kasvanut. Hänen ilmoittamansa ruisvaras oli vapautettu. Mutta kun Karin vankeusaikanaan ja vielä mestauspaikalla selitti, että oli kykynsä avulla huomannut Jomalan kirkkoherran Olof Beckiuksen syypääksi huoruuteen, josta oli syytetty tämän poikaa, oikeus otti sanat vakavasti. Myöhemmin näet todettiin naisesta, jonka kanssa siveysrikos oli tapahtunut, että hänet oli varmaan lahjottu, koska ei halunnut syyttää kirkkoherraa.⁹⁸ Huhua Beckiuksen teosta oli käsitelty käräjillä jo ennen Karinin ilmiantoa; silloin se oli leimattu todistamattomaksi ja huhun levittäjää sakotettu.⁹⁹ Beckius erotettiin myöhemmin virastaan. Vaikka häntä vastaan oli muitakin syytteitä, on siveysrikos saattanut vaikuttaa jossain määrin asiaan.¹⁰⁰ Karinin oli todella tunnustettu tietävän enemmän, kuin muut ihmiset tiesivät; hänen ilmiantamiensa naisten kohdalla tämä merkitsi raskaita epäilyjä.

Kolme ilmiannetuista tuomittiin kuolemaan joulukuuhun 1666 mennessä. Jo kuulustelujen ulkoiset puitteet osoittavat, miten vahvoja epäluulot olivat. Kaikki tutkimukset toimitettiin *ylimääräisillä* käräjillä, joten voitiin keskittyä yhteen asiaan. Ja siihen todella keskityttiin: kuulustelut kestivät tavallisesti kaksi päivää. Sekä psyykinen että fyysinen painostus tunnustusten saamiseksi oli erittäin ankaraa. Oikeus ohjasi syytettyjen puheita voimakkaasti haluamaansa suuntaan.¹⁰¹

Ensimmäisenä keinona saada epäiltyjen tunnustus käytettiin heidän kuulustelemistaan Karinin kanssa yhdessä. Tämä ei tuottanut tulosta. Maria

⁹⁷ On esitetty — *Baschwitz* 1963, 328 — että ilmiannettujen lukumäärä 13 olisi ollut tärkeä seikka epäluulojen suuntautumiselle; noitasabatin osallistujamääräksi kuviteltiin usein juuri 13. Karin mukaanluettuna syytettyjä oli kuitenkin 14. En muutenkaan usko, että näkökohta olisi ollut keskeinen, sillä epäluulot olivat jo vahvat, ennenkuin Karin oli ilmiantanut ketään, sillä hän oli — kuten edellä on todettu — sanonut nähneensä bläkullassa ihmisiä. Muiden karjasta hyötyminen oli myös Pohjanmaalla usein merkki syytetyn yhteydestä paholaiseen. Ks. tästä seur. lukua.

⁹⁸ Ks. *Bidrag II (Hausen)*, 273—274 ja 302.

⁹⁹ *Hammarland* 15. 2. 1666. 1.58, 12—15.

¹⁰⁰ Ks. *Rädsprotokoll* 6. 9. 1671 (N:o 58, 228 v—239 v. SRA): todettiin kuninkaallinen päätös, ettei Beckius voinut jäädä vanhaan seurakuntaansa, mutta että hänen tuli saada jokin muu seurakunta. Siirron syistä ei puhuta mitään. Beckius on yrittänyt piittää kiinni virastaan. Jomalan asukkaat kirjoittivat kuninkaalle (päiväämätön konsepti, *Biographica* B 11 6. SRA), että B. oli erotettu toisen kerran, mutta silti pyrkinyt esittämään, että hänet oli vapautettu. Hän oli kuitenkin saanut Turun hovioikeudessa sakot väärän mitan käytöstä ja tuomiokapitulissa häntä vastaan oli muitakin syytteitä.

¹⁰¹ *Bidrag II (Hausen)*, 274—279.

Nilsdotter ja Kirstin Hansdotter vangittiin kuitenkin, koska heitä vastaan oli jo aikaisempia epäilyjä.¹⁰² Katsottiin siis tarvittavan muitakin todisteita ilmiannon lisäksi, jotta vangitseminen olisi voitu suorittaa. Selvästi tämä käy ilmi Gertrud Henriksdotterin kohdalla. Karin ilmoitti hänestä saman kuin mitä aikaisemminkin oli tiedetty — hän oli leikellyt naapurin lehmää — mutta koska tapaus oli jo selvitetty, Gertrudia ei vangittu.¹⁰³

Toisen vangitun *Maria Nilsdotterin* kohdalla Karinin ilmiänto oli erityisen raskauttava, sillä viimeksi mainittu oli sanonut nähneensä Marian tulevan sabatista. Maria oli lisäksi sen naisen tytär, jonka Karin oli sanonut houkutelleen hänet vuoreen.¹⁰⁴ Marian todistettiin myös käyttäneen samanlaisia keinoja kuin Karinin.¹⁰⁵ Psilander katsoi epäilyt riittäviksi *kidutuksen* aloittamiseen; lupaa sen käyttämiseksi ei hovioikeudelta vielä oltu pyydetty. Inkvisitioprosessin tapaan Mariaa aluksi vain uhattiin peukaloruuveilla. Nainen alkoi myöntyä. Koska hän ei kuitenkaan antanut suoria vastauksia, pantiin peukaloruuvit hänen sormiinsa. Aluksi ruuvattiin »vain vähän». Nyt saatiin tunnustus vaivattomasti. Oikeus ei silti ollut vielääkään tyytyväinen, joten ruuvattiin lujemmin. Maria tunnusti lisää.¹⁰⁶ Seuraavana päivänä hän tunnusti »ilman mitään pakkoa». Äiti oli houkutellettu hänet blåkullaan. Hän oli myös tehnyt paholaisen kanssa kaupan ja saanut merkin selkäänsä. Todisteet katsottiin riittäviksi tuomion antamiseen, mutta yritettiin vielä saada hänet paljastamaan kanssasyylisiä. Tässä ei onnistuttu. Pöytäkirjaan on kuitenkin merkitty, että tuomion julistamisen jälkeen Maria antoi toiveita listätunnustuksesta, »kun hän sai paremmin harkita».¹⁰⁷ Käytettiin siten samaa menetelmää kuin Karin Persdotterin kuulustelun yhteydessä.

Per Skarpin vaimosta *Lisbetasta* Karin oli väittänyt, että nainen oli tehnyt monia taikoja. Samaa kertoivat myös muut todistajat. Kovin todistusvoimaisina taikoja ei pidetty. Vain yksi taika, jonkinlaisen puuron valmistaminen herätti voimakkaita epäilyjä. Lisbeta sanoi oppineensa sen eräältä Tallinnasta kotoisin olleelta vieraalta, joka oli asunut talven Skarpilla. Tästä kyseltiin Skarpin veljeltä, joka selitti, että puuro valmistettiin rukiista ja merenvaahdosta. Hän arveli, että sitä käytettiin hammas-säryssä. Syytetty kielsi sitä käyttäneensä. Hänen piikansa mukaan emännällä oli arpia, joista tuli märkää pääsiäisen aikana. Oikeus tarkasti Lisbetan kehon ja löysi vielä uudenkin merkin.¹⁰⁸ Mutta nämä todisteet ei-

¹⁰² Castelholm 6. 8. 1666. Bidrag II (*Hausen*), 273.

¹⁰³ Ibid.

¹⁰⁴ Castelholm 6. 8. 1666, 266.

¹⁰⁵ Finström 24. 8. 1666, 274 seur.

¹⁰⁶ Ibid. 275—277.

¹⁰⁷ Ibid. 277—280.

¹⁰⁸ Sund 27. 8. 1666, 280—284.

vät johtaneet nyt peukaloruuvien käyttöön oman tunnustuksen saamiseksi. Psilander totesi, että koska Lisbetaa näin ollen voitiin suuresti epäillä, lautakunta ei voinut häntä vapauttaa. Koska kuitenkin vaadittiin oma tunnustus ja päivänselvät todisteet, ei tuomiota voitu langettaa. Oli epäiltävissä, että Lisbeta ja muut ilmiannetut kielsivät niin kauan kuin heitä vastaan voitiin esittää »vain noidan kertomus». Senvuoksi päätettiin tiedustella hovioikeudelta, »missä määrin sellaisten kuolemaan menevien noitavaimojen kertomuksille voitiin antaa todistusvoimaa». Samalla tiedusteltiin, eikö noitajutuissa voimakkaasti epäiltyjä syytettyjä saisi painostaa »totuuteen kohtuullisen pakon avulla». Viitattiin tuomarinohjeisiin.¹⁰⁹

Kysely tuntuu hämmästyttävältä, koska Karinin ilmiantoa oli jo käytetty tuomittaessa Mariaa, ja hänet oli saatu tunnustamaan enemmän tai vähemmän kohtuuttoman pakon avulla. Luullakseni selitys on lautakunnan osuudessa. Noitadoktriinin perusteella Psilanderilla oli vahvat epäilyt kaikkien ilmiannettujen suhteen. Hän oli valmis käyttämään kidutusta, mutta lautamiesten kohdalla asia ei ollut selvä. Karin oli tuomittu Finströmissä; Mariaa kuulusteltiin samassa pitäjässä. Lautakunta on saattanut tästä syystä olla jo myöntäväinen kidutuksen käyttöön.¹¹⁰ On myös muistettava, että Mariaa vastaan oli erityisen vahvat todisteet. Ne ovat vakuuttaneet myös lautakuntaa. Toisin on ollut Sundissa laita.¹¹¹

Tiedustelun lähettäminen hovioikeudelle lykkäsi kuulusteluja muutamalla kuukaudella.¹¹² Hovioikeuden vastaus ei muuttanut oikeudenkäyntien luonnetta; noidan ilmiannon todistusvoimaa ei ole siinä kiistetty eikä peukaloruuvien käyttöä kielletty. Loppuvuodesta 1666 kuulusteltiin Maria Nilsdotteria Kastelholman linnassa hänen kanssasyyllystensä selvittämiseksi. Maria ei ollut halukas ilmiantamaan ketään, vaan »keksi» selityksen, että paholainen keräsi sabbatin osanottajat eri seuduilta, jotteivät nämä voisi paljastaa toisiaan. Bläkullassa oli ollut mukana noin 200 ihmistä. Oikeus ei lannistunut, vaan toi muut noituudesta syytettyt Marian nähtäväksi. Nyt tämä »tunnisti» Lisbetan sabbatissa kävijäksi. Muut olivat hänelle tuntemattomia. Erityisesti kysyttiin Kirstin Hansdotterista, mutta sa-

¹⁰⁹ Sund 27. 8. 1666. Bidrag II (*Hausen*), 285. »... huru fierran sådana til döden uthgående trulkonors berättelse witsord skälligen gifwas kan.»

¹¹⁰ Lautamiehistä oli kyllä vain Algot Persson sekä 54. että 24. 8. 1666 lautakunnassa mukana. Ks. 1.58, mainitut käräjät.

¹¹¹ Kolme lautamiestä, Mats Thomasson, Per Matson ja Olof Henriksson, jotka olivat lautakunnassa 27.8., olivat olleet mukana Kastelholman kuulustelussa 6. 8. 1666. Ks. 1.58, mainitut kuulustelut. Heillä on siten ollut omakohtainen käsitys Karinin tunnustuksesta eikä taustanaan sellaista kiihtynyttä mielialaa kuin Finströmissä on varmasti ollut laita.

¹¹² Hovioikeuden vastaus päivätty 24. 10. Bidrag II (*Hausen*), 285.

malla tuloksella. Maria kehoitti tutkimaan tarkoin syytetyt, sillä paholainen merkitsi omansa. Muut paitsi Lisbeta päästettiin vapaaksi.¹¹³

Seuraavana päivänä Lisbeta otettiin uuteen kuulusteluun. Hänet yritettiin »ylipuhua» (övertala) tunnustamaan: selitettiin, että häntä vastaan oli jo kahden noitavaimon ilmianto ja hän itsekin oli tunnustanut tehneensä taikoja. Psilanderilla oli varmasti apunaan kirkollinen auktoriteetti, Sundin kirkkoherra *Bryniel Kjellinus*, joka oli edellisenä päivänä ollut läsnä Marian kuulustelussa. Samoin kuin Marialle puhuttiin näet myös Lisbetalle Jumalasta ja siitä, että hän oli velvollinen vastustamaan Saataanaa.¹¹⁴ Kjellinuksesta tuli Psilanderin tehokkain apulainen noitakuulusteluissa. Jälkimmäinen ylisti häntä erinomaiseksi noitien käsittelijäksi.¹¹⁵ Lisbetan suhteen hänellä oli sananmukaisesti »oma lehmä ojassa», sillä Karin oli selittänyt, että nainen hyötyi Kjellinuksen karjasta.¹¹⁶

Henkinen painostus ei tuottanut tulosta, ja Lisbeta vakuutti, ettei tunnustaisi fyysisenkään painostuksen edessä: vaikka hänet hakattaisiin pieniksi kuin hiilet, ei mitään »totuutta» saataisi irti, vaan hänen verensä kostettaisiin ja hänen viattomuutensa kävisi ilmi.¹¹⁷ Tapa, jolla oikeus tämän lausuman käsitti, näkyy jo yllä: Lisbeta ei suostunut ilmoittamaan »totuutta». Syykin tähän oli oikeuden tiedossa; nainen oli paholaisen suojeluksessa. Päätettiin tutkia jälleen hänen kehonsa ja käyttää pakkokeinoja.¹¹⁸ Uusi ruumiintarkastus suoritettiin mahdollisesti siksi, että naisella ehkä piilossa olleet taikaesineet olisi voitu poistaa. Myöhemmin ainakin saatiin Lisbeta selittämään, että hänellä oli todella ollut salaisia turvakaluja.¹¹⁹ Kidutuksesta ei tällä kertaa silti tullut mitään teknillisen häiriön vuoksi; peukaloruuvit olivat epäkunnossa.¹²⁰ Maininta niistä osoittaa kuitenkin, että hovioikeus oli hyväksynyt niiden käytön.

Lisbetan kuulusteluja jatkettiin joulukuussa 1666. Hän puhui ristiin menervaahtopuurosta. Näin voitiin epäillä, että hän oli tehnyt sen, mitä Ka-

¹¹³ Castelholm 27. 12. 1666. 1.58, 80 seur. Ei sisälly *Hausenin* julkaisemiin pöytäkirjoihin. Päiväyksen kuukausi on virheellinen, pitäisi olla joko 27. 10. tai 27. 11, sillä tämän ja seuraavan päivän kuulustelun suoranaisten jatko on Lisbetan kuulustelu 13—14. 12. 1666. Bidrag II (*Hausen*), 285 seur.

¹¹⁴ Castelholm 27—28. 10/11. 1666. 1.58, 80 seur.

¹¹⁵ Ks. 13—14. 12. 1666 Sund. Bidrag II (*Hausen*), 289: »... om hon ... icke worde görandes uthförligare och sannare bekännelse för kyrckjõeherden (*Kjellinus*), som synnerligen wäl weet med sådane menniskior at umgåå.» K. 1612 syntynyt värmlantilaisen talonpojan poika oli saanut suurimman osan koulutuksestaan Turussa, jonne hän tuli lukioon, siirtyi 1640 akatemiaan ja luki lääketiedettä. 1645 hän lähti akatemiasta ja hänet vihittiin papiksi Mariestadissa. Sundin kirkkoherraksi hänet nimettiin 1656, kuoli 1675. *Lagus* I (1889), 6; KP I, 93, 139.

¹¹⁶ Bidrag II (*Hausen*), 271.

¹¹⁷ Castelholm 28. 10/11. 1666. 1.58, 82v.

¹¹⁸ Ibid.

¹¹⁹ Bidrag II (*Hausen*), 293.

¹²⁰ Castelholm 28. 10/11. 1666. 1.58, 82v.

rin ja Maria olivat hänestä kertoneet. Peukaloruuvit oli saatu jälleen kuntoon ja otettiin käyttöön. Aluksi nainen pystyi vastustamaan kidutusta, kuten oli aikaisemmin sanonut. Mutta seuraavana päivänä tunnustus saatiin. Lisbetan keho tarkastettiin jälleen ennen kidutusta. Kun alettiin ruuvata, nainen antautui ja sanoi: »Mitäpä sitten auttaa, te näette merkin, minä puhun pötyä ennemmin kuin annan kiusata itseäni.» Hän esitti samanlaisia kertomuksia kuin Karin ja Maria ja sai kuolemantuomion. Tuomion lähettämistä hovioikeudelle päätettiin kuitenkin lykätä siksi, kunnes olisi saatu selville, oliko Lisbeta halukas lisätunnustuksiin.¹²¹

Kjellinus toimitti jälkitutkimukset. Hän teki neljän päivän ajan ahkerasti vierailuja Lisbetan vankilaan ja onnistui pusertamaan häneltä lisätunnustuksia. Painostuksessaan kirkkoherra ei ollut tyytynyt pelkästään jumalansanan voimaan vaan uhannut, että ellei tunnustusta heruisi, Lisbetan talo poltettaisiin.¹²² Kuulustelu toi aivan uuden todistuskeinon, *noitasalvan*. Maria Nilsson oli jo aikaisemmin kertonut — ehkä oikeuden kysymykseen vastaten — että paholainen antoi liittolaisilleen salvaa, jotta näiden matka bläkullaan sujuisi joutuisasti.¹²³ Nyt Kjellinus sai Lisbetan kertomaan, että Saatana oli antanut hänelle voideputken, jossa olleella salvalla hän oli voidellut itselleen jonkin eläimen ja ratsastanut sillä vuoreen. Salvan hän oli sitten antanut kirkkoherralle, joka oli polttanut sen vankilassa.¹²⁴

Ahvenanmaan noitaprosessi eteni ketjureaktiota muistuttavalla tavalla. Lisbeta oli vuorostaan kertonut nähneensä bläkullassa Finbystä kotoisin olevan *Ebba-lesken*, jonka myös Karin Persdotter oli ilmiantanut.¹²⁵ Sitten oli Ebbankin mainetta rasittamassa kaksi ilmiantoa ja Psilander katsoi tämän riittäväksi oikeudenkäynnin aloittamiseksi. Jonkinlaisen selityksen hän tässä kuitenkin on katsonut tarpeelliseksi. Mestaaja oli lähettänyt sanan, ettei hän tullut teloittamaan Maria Nilssonia, ennenkuin useimmat syytetyt olivat saaneet tuomionsa, ja »senvuoksi katsottiin parhaaksi kuulustella mainittua Ebbaa sanotuista syytöksistä, ennenkuin joulunpyhäät tulivat...».¹²⁶ Noitien ilmiannon lisäksi leskeä vastaan oli hyvin vähän esitettävää. Lautakunta selitti, että häntä oli tähän saakka pidetty kylän kunniallisimpiin naisiin kuuluvana. Nyt epäroitiin, mitä oli tehtävä. Silloin saatiin epäilyihin pieni lisä: lesken sanottiin lainanneen naapuriltaan tulta kolmena pyhäamuna, muttei yhtenäkkään arkipäivänä. Ebba ei pystynyt antamaan oikeutta tyydyttävää selitystä, ja kuulusteluja päätet-

¹²¹ Sund 13—14. 12. 1666. Bidrag II (*Hausen*), 289.

¹²² Ks. Castelholm 7. 2. 1670, 302. Uhkauksen lausumisajankohta ei kyllä ole aivan selvä.

¹²³ Ibid. 27. 10/11. 1666. 1.58, 80 v.

¹²⁴ Sund (18. — 20. 12. 1666). Bidrag II (*Hausen*), 289—293.

¹²⁵ Sund 20. 12. 1666. Bidrag II (*Hausen*), 293—294; vrt. Ibid. 271.

¹²⁶ Ibid.

tiin jatkaa. Tutkittiin hänen kehonsa ja löydettiin noitamerkiksi soveltuva arpi. Sen katsottiin oikeuttavan aloittamaan kidutuksen. Ruuvien puristuksessa leski tunnusti, että oli ollut blåkullassa, mutta yksityiskohdat eivät tyydyttäneet oikeutta. Erityisesti oltiin varmoja, että myös Ebballa oli noitasalvaa, minkä leski kuitenkin kiisti. Todisteiden katsottiin silti riittävän kuolemantuomion antamiseen; lisätunnustukset jätettiin myöhemmän ajankohdan varaan.¹²⁷

Ebban kuulustelu ja tuomio merkitsevät jonkinlaista *huippukohtaa* Ahvenanmaan noitaprosessissa. Siinä oli edetty hyvin pitkälle noitadoktriinin mukaisessa oikeusmenettelyssä: Ebbaa vastaan löydetty todisteet olivat laadultaan miltei puhtaasti noitateoreettisia. Syytetyn aikaisemmalla maineella ei ollut paljoa merkitystä — päinvastoin kuin mitä perinteellisesti oli ollut laita.¹²⁸ Myös lautakunta oli nyt hyväksynyt uudenlaisen menettelyn; kannattaa panna merkille, että Ebbaa kuulusteltiin Sundissa.

Kjellinus uhrasi joulunpyhät lesken kuulustelemiseen. Myös häneltä löytyi lopulta noitasalvaa, jonka kirkkoherra jälleen oli polttanut. Ebba ilmiantoi vuorostaan kaksi naista sabbatissa kävijöiksi; molemmat oli myös Karin ilmiantanut.¹²⁹ Heti joulunpyhien mentyä toinen heistä *Anna Bengtsdotter* otettiin kuulusteltavaksi. Nainen tunnusti kidutuksen aikana kaiken, mitä haluttiin tietää, mutta perui sanansa heti, kun peukaloruuvit oli otettu pois. Oikeus katsoi Annan sitkeyden johtuvan paholaisesta, hänelle julistettiin muodollinen tuomio ja pantiin Kjellinus jälleen asialle; olihan tämä osoittanut tehokkuutensa edellistenkin kuulustelujen aikana. Jo nyt oli kuitenkin herännyt epäilyjä, että kaikki ei tunnustuksissa ollut kohdallaan, että noituudesta tuomitut informoivat uusia syytettyjä vankilassa. Päätettiin näet, että Annaa ei saanut laskea puheisiin tuomitujen kanssa.¹³⁰ Kuukautta myöhemmin epäilyt saivat lopullisen vahvistuksensa Kastelholmassa pidetyssä ylimääräisessä kuulustelussa, jossa vastaajina olivat linnan vahtimestari ja tämän vaimo. Selvisi, että jo tuomitut ja vielä tuomiotaan odottavat olivat saaneet vapaasti keskustella toistensa kanssa ja että tämä teki heidän tunnustuksensa epäilyttäväiksi. Erityisesti näin oli laita noitasalvan kohdalla. Kjellinus oli vaatinut salvaa tarmokkaasti, kuten edellä olen maininnut. Kävi ilmi, että Lisbeta, jolta salvaa ensiksi oli löytynyt, oli ottanut vahtimestarin *kenkärasvaa*, kätkenyt sitä liiveihinsä ja antanut myös Ebballe. Tämä oli isku oikeudelle; todettiin, että nyt kaikkien syytettyjen tunnustukset saattoivat olla tekaisuja kidutuksen välttämiseksi.¹³¹

¹²⁷ Sund 20. 12. 1666. Bidrag II (*Hausen*), 294—296.

¹²⁸ Maineen merkitys tulee Pohjanmaan oikeudenkäynneissä selvästi ilmi, ks. seur. lukua.

¹²⁹ Bidrag II (*Hausen*), 296—297; vrt. *Ibid.* 272—273.

¹³⁰ Sund 8. 1. 1667. Bidrag II (*Hausen*), 297—301.

¹³¹ Castelholm 7. 2. 1667, 301—303.

Heränneet epäilyt eivät ehtineet vaikuttaa Anna Bengtsdotterin kohdalla. Hovioikeus oli vahvistanut aikaisemmin tuomittujen saamat tuomiot; kun toisaalta Kjellinus oli saanut Annasta jotain irti, päätettiin yrittää, »voitiinko juttu siinä määrin kypsytää (maturera)», että Anna voitaisiin mestata samalla kertaa heidän kanssaan. Siten edettiin yhtä rohkeasti kuin Ebbankin tapauksessa. Anna tunnusti. Kjellinus oli tosin kohdannut kovaa vastarintaa, ja Anna oli sanonut hänelle suoraan, että puhui vain hänen mielikseen. Kjellinus oli tästä moraalisesti närkästynyt.¹³²

Anna Bengtsdotter oli viimeinen, joka Ahvenanmaalla tuomittiin samoin kuin edellä mainitut. *Noitasabatissa* käyminen oli ollut keskeisiä todisteita siitä, että syytetty oli tehnyt liiton Saatanan kanssa. Noidaksi todetun *ilmiannolle* oli pantu suuri arvo. Jos sitten löytyi vaikkapa vähäisiäkin epäilyn aiheita, alettiin etsiä paholaisen *merkkiä*. Sen löytymistä pidettiin oikeutuksensa *kidutuksen* aloittamiselle; peukaloruuvien puristuksella saatiin tunnustus helposti. Menettely ei suinkaan ollut oikeuden mielijohteiden varassa vaan doktriinia seuraileva. Mitään pelkistettyä ja yhtenäistä kaavaa ei kidutuksen aloittamiselle kyllä ole käytännössä ollut. Virossa sen oikeutti positiivinen tulos vesikokeessa (ks. s. 43). Mutta useat noitateoreetikot esittivät nimenomaan, että »stigma diabolin» löytyminen oikeutti kidutukseen siirtymisen. Tätä mieltä on esimerkiksi saksalainen teologi *Bernhard Waldschmidt* teoksessaan *Pythonissa endorea*. Bodiniin yhtyen hän toteaa: »... kokeneet tuomarit kysyvät ensimmäiseksi sellaisia merkkejä, tutkivat niitä ja aloittavat yleensä kidutuksen niiden myötä.»¹³³

Noitasalva menetti todistusarvonsa; luonnollisesti tämä johtui Lisbeta Skarpin tragikoomisen kenkärasva-ilveilyn paljastumisesta. Ajatus saba-tissa vierailusta ei ollut syntynyt noitasalvan löytymisen myötä, mutta silti se väistyi nyt taka-alalle. Tästä oli puolestaan seurauksena kuolemantuomioiden jyrkkä väheneminen.

Maaliskuussa 1668 kuulusteltiin Jomalassa Karin Persdotterin ilmiantamaa *Ingeborg Olsdotteria*. Häntä vastaan esiintyi lukuisia todistajia, jotka kertoivat, että hän oli loitsinut ja ennustanut ihmisille. Nainen oli syntynyt Ruotsista ja viettänyt osan elämästään Stettinissä, mitkä seikat ovat varmasti olleet omiaan lisäämään epäluuloja häntä kohtaan.¹³⁴

Ingeborgin teoista itsestään pyrittiin osoittamaan, että ne oli tehty paholaisen avulla. Koska hän ei sitä kuitenkaan tunnustanut, turvauduttiin jälleen noitamerkin etsimiseen. Sellaiseksi tulkittava arpi löytyi, mutta silti ei aloitettu kidutusta, vaan suhtauduttiin merkkiin varovasti. Psilanderin käytössä oli uutta informaatiota, saksalaisen pappismiehen *Michael Freu-*

¹³² Ibid. 11. 3. 1667, 303—306.

¹³³ *Waldschmidt, B.*: *Pythonissa endorea (Waldschmidt 1660)*, 72. Ks. s. 238 ja nootti 158.

¹³⁴ Jomala 11. 3. 1668. *Bidrag II (Hausen)*, 306 seur.

den kokoama teos *Processe wieder die Hexen*; sen antamien ohjeiden mukaan profossin käskettiin pistää merkkiin neulalla siten, ettei Ingeborg huomaisi tekoa. Oikeus päätyi tulokseen, että nainen ei ollut tuntenut pistoa. Kun sensijaan pistettiin hiljemmin toiseen kohtaan, hän tunsi piston heti.¹³⁵ Nämä seikat vahvistivat epäilyjä, että kyseessä oli noitamerkki.

Freuden teokseen vetoaminen osoittaa, millä tarmolla prosessiin oli Ahvenanmaalla paneuduttu. On näet lähes varmaa, että mainittu kirja oli ilmestynyt vasta 1667 Güstrowissa, että se oli siis hankittu nimenomaan noita-oikeudenkäyntejä silmällä pitäen.¹³⁶ Kirjan sisältö tekee myös osaltaan ymmärrettäväksi prosessin luonteessa tapahtuneet muutokset. Freude on kyllä täysin vakuuttunut noitien olemassaolosta. Noituus on »crimen exceptum», joka tulee rangaista ankarasti; kenenkään ei tule rukoilla edes läheisen noita-sukulaisensa puolesta. Kaikki paholaisen kanssa avoimessa liitossa olevat on tuomittava kuolemaan riippumatta siitä, ovatko he tehneet vahinkoa vai eivät.¹³⁷ Mutta oikeuden jakajilta Freude vaatii suurta kriittisyyttä. Noidaksi todistetun ilmianto ei ole varma tae ilmiannetun syyllisyydestä. Kuten »Carolinassa» korostetaan, on vaadittava ainakin kaksi rehellistä ja puolueetonta todistajaa. Kerjäläiset, ilmiannetun vihamiehet tms. eivät kelpaa todistajiksi. Varma todiste ei myöskään ole jonkun näkeminen sabatissa; paholainen saattaa näet kujeilla, aiheuttaa näköharhoja. Huonomaineista ihmistä, jonka huhutaan noituvan, on tutkittava, mutta huono maine ei ole yksinään tae syyllisyydestä. Noitien lapset ovat usein itsekin noitia; omena ei putoa tavallisesti kauaksi puusta. Mutta tästä säännöstä on poikkeuksia.¹³⁸

¹³⁵ Jomala 11. 3. 1668. *Bidrag II (Hausen)*, 311: »... läth man (efter dhen anledning som Michael Freudig gifwer uthij sin Processe wieder die hexen, cap. 14) ...» *Freude* oli syntyisin Mecklenburgista, opiskellut Rostockissa; hän toimi 32 vuotta saarnaajana Cuppendissa ja Plauenhagenissa, erotettiin riitojen vuoksi 1677, kuoli 1692. *Jöchers Gelehrten-Lexicon (J. C. Adelung) II (1787)*, 1235–1236. Mainittu teos oli koottu noituudesta kirjoittaneiden teoksista ja tarkoitettu tuomareiden oppaaksi, kuten kirjan alaotsikosta näkyy: »Gewissens-Fragen von Processen wieder die Hexen insonderheit denen Richtern hochnötig zuwissen» (*Freude* 1667). Luvussa 14 selitetään, että noitamerkki on epävarma todiste: Saatana panee merkin vain niihin, joiden epäilee horjuvan uskossaan siihen; kun noita on vangittu, merkki saattaa myös hävitä. Neulakoetta esitellään mm. Delrion mukaan. Ks. *Freude* 1667, 14–15. Jos Psilander on tuntenut esim. Carpzin esityksen noituudesta, eivät tiedot noitamerkin luonteesta ole olleet hänelle sinänsä uusia.

¹³⁶ Ed. nootissa mainittu hakuteos ilmoittaa vain yhden, v:n 1667 painoksen (s. 1236). Itse kirjassa ei myöskään ole mitään viitettä, joka osoittaisi sen ilmestyneen jo aikaisemminkin. Sen lähdeluettelossa on mm. 1666 ilmestyneitä kirjoja. Teos ei ole ollut muutoinkaan Ruotsi–Suomessa tuntematon: ks. s. 335 ja Skoklosters arkiv E 8757, Tom. 25, Fol. 44 (Wetle häradsrätts ransakning och dom öfwer en dräng... 22. 2. 1691) SRA.

¹³⁷ *Freude* 1667, passim.

¹³⁸ *Ibid.*

Neulakokeen annettua positiivisen tuloksen Ingeborgia alettiin kiduttaa. Pöytäkirjan mukaan nainen tekeytyi silloin sairaaksi ja oli pyörtyvinään. Selitettiin, että tämä oli hänen normaalia käyttäytymistään vaikeissa tilanteissa. Oikeus turvautui petokseen: annettiin vaikutelma, että kuulus-telut olivat siltä erää päättyneet. Kun Ingeborg oli seuraavana päivänä lähdössä kotiin, hänet otettiin jälleen tutkittavaksi. Muuan lautamiehistä kehoitti häntä yksityisessä puhuttelussa kertomaan totuuden mieluummin kuin antamaan kiusata itseään. Nainen kertoi laveasti taioistaan, muttei oikeutta tyydyttävällä tavalla. Hän oli kertonut, että oli yrittänyt paljastaa varkaita saksien ja seulan avulla; hänelle selitettiin, että se oli mahdotonta »ilman samalla tapahtuvia paholaisen temppuja». Tässä kohden viitataan jo edellä mainitun Arnold Mengerin teoksiin *Erothema catechetica* ja *Suscitabulum conscientiae evangelicum* sekä teologian tohtorin *Andreas Keslerin* teokseen *Theologia casuum conscientiae*.¹³⁹

Vielä raamattuun ja Dunteen vedoten Ingeborgin loitsiminen selitettiin paholaisen tempuiksi. Naista ei kuitenkaan saatu tunnustamaan, »etenkin sitten, kun hän huomasi, ettei häntä enää aiottu kiduttaa». Lautakunnan harkinnan mukaan Ingeborg oli syyllinen. Hänen tekojensa taustalla oli varmaan paholainen; samoin herätti epäilyjä iholla ollut tunnoton kohta. Lautakunta pyysi kuitenkin hovioikeutta harkitsemaan, voitiinko sen ajattelemaa tuomiota lieventää, »koska kaikki on niin hämärää, eikä Ingeborgilta ole voitu saada mitään varmaa tunnustusta». Vedottiin »Carolinan» kohtaan, jossa käsketään rangaista magian harjoittajaa muuten kuin kuoleamalla, ellei hän ollut aiheuttanut vahinkoa.¹⁴⁰ Ingeborgin tuomio poikkeaa edellisistä. Siinä todetaan, että hän oli taikuudella ohjannut ihmisiä har-

¹³⁹ Jomala 11. 3. 1668. Bidrag II (*Hausen*), 312—314. Viittaus: »Conf. Mengerig. Erothem. Catech. p. 33 et 46; Suscit. Consc. p. 48. Kesler. Theol. Cas. Consc. cap. 61». M:n teoksista ensimmäinen ilmestyi Leipzigissa 1630, jälkimmäisestä ilmestyi painos Altenburgissa 1638 ja 1646. Main. K:n teos ilmestyi Wittenbergissä 1651 ja 1658. M:sta ks. s. 213 nootti 39. K. (1595—1664) tuli teologian tohtoriksi Jenassa, oli superintendenttinä Koburgissa v:sta 1635. Jöchers Gelehrten-Lexicon (*C. J. Adelung*) III (1810) 265 ja IV (*H. W. Rotermond*) (1813), 1425. *Freude 1667* (indeksi ja passim) viittaa M:n kahteen teoksen »Inform. consc.» ja »Scrutin. consc.» sekä main. K:n teokseen. Viitteitä ei kuitenkaan ole luullakseni saatu F:lta. M:n »Inf:a» en ole saanut käsiini. *Kesler: »Theologia»* (1658), cap. 61 (s. 353—369): »Wie sich ein Christ zur Zeit der leiblichen Krankheit gewissenhaft zu verhalten habe?». Ps. tarkoittaa ilmeisesti kohtaa sivuilla 360—361, missä kuvioiden, kirjainten ym. taianomainen voima selitetään johtuvaksi paholaisesta. Teos on ilmeisesti ollut Ahvenanmaalla. Ks. s. 238 n. 158. *Mengerig, A.: Suscit consc.* (1646), 48: (Luonnollisesta magiasta ja sen rajoista) »Aber diese natürliche Magiam nemen etliche gar zu weit und wollen unter sie alle andere Sachen rechnen, welche doch eigentlich der nichtzugelassenem und Teufflichen Schwarzkünstlerey zugehören, von welcher die Geschöpf Gottes, durch des Teuffels Kunst anders gebraucht werden als sie von Gott seynd erschaffen worden...».

¹⁴⁰ Jomala 11. 3. 1668. Bidrag II (*Hausen*), 315—316. Viittaus Dunten teokseen s:lle 306. »... efter allt är så mörkt, och ingen categorisch bekännelse af Ingeborg hafwer stått til att winna dhett hon per pactum expressum diabolo sese mancipaverit (juxta

haan, väärinkäyttänyt Jumalan pyhää nimeä ja käyttänyt salaista ennustamistaitoaan. Senvuoksi hänet tuomittiin kuolemaan Exod. 22: 18, Levit. 20: 27 ja Deut. 18: 11—12 perusteella.¹⁴¹

Aikaisempiin tuomioihin verrattuna kyseinen tuomio on selvästi varovaisempi. Käsitys, että Ingeborg oli liitossa paholaisen kanssa, ei ollut saanut täyttä vahvistusta. On varmaa, että Psilander itsekin oli tullut kriittisemmäksi. Paljastuneet valheelliset tunnustukset ja Freuden teos olivat muutoksen taustatekijöitä. Silti ei muutos ole johtunut yksistään hänestä. Yllä olevasta näkyy, että nimenomaan lautakunta ehdotti kuolemaa lievempää rangaistusta. Oltiin siten samassa tilanteessa kuin Kirstin Hansdotterin tapauksessa 1664. Nämä kaksi esimerkkiä eivät ole ainoita, jotka osoittavat, että Psilanderin ja lautamiesten mielipiteet erosivat joskus selvästi toisistaan.¹⁴² Lautakunnan osuutta varovaisuuden lisääntymisessä korostaa myös se seikka, että Psilanderilla oli kaiken todennäköisyyden mukaan ollut jo ennen Freuden teoksen hankkimista tiedossaan varoittavia ääniä noita oikeudenkäyntien suhteen, nimittäin Dunten teoksen välityksellä.

Uusi suhtautuminen jäi Ahvenanmaalla pysyväksi. Kahteen vuoteen ei käyty ainoatakaan noita oikeudenkäyntiä, mikä varmasti johtui siitä, että jo ilmiannettuja vastaan katsottiin tarvittavan lisää objektiivisia todisteita, ennenkuin heidät voitiin tuomita. Tämä seikka ilmeni 1670, jolloin ryhdyttiin kuulustelemaan muuatta Karin Persdotterin ilmiantamaa naista sillä perusteella, että epäilyt häntä kohtaan olivat lisääntyneet.¹⁴³ Mahdotonta ei silti ole, että väliaikana olisi järjestetty yksityisiä kuulusteluja Karinin ilmiantamien naisten suhteen. Heinäkuussa 1669 Kjellinukselle näet myönnettiin 20 hopeataaleria syystä, että hänellä oli lähes puolen vuoden aikana

nemesin Carol. art. 109).» Itse kohdassa ei puhuta mitään liitosta paholaisen kanssa. Tulkinnan Psilander on varmaan saanut Freudelta (1667, 56) joka esittää kyseisen pykälän 109 ja lisää: »Ist doch solcher Pass dahin zu verstehen: Wofern die Hexen und Zauberer keinen ausdrücklichen oder heimlichen Pact mit dem Teuffel gemacht, und dem Teuffel sich mit Leib und Seel zu eigen gegeben noch mit unreinen Geist sodomitische Schand verübet...».

¹⁴¹ Jomala 11. 3. 1668. Bidrag II (*Hausen*), 316—317.

¹⁴² Esimerkkinä voi mainita tutkimuksen, jossa selviteltiin 1660, oliko Malin Hansdotter lyönyt isäänsä. Lautakunta totesi (Jomala 21. 5. 1660. 1.49, 250), että Malin oli rikkonut Jumalan käskyä. Koska hän ei kuitenkaan ollut tehnyt sellaista aikaisemmin ja koska juttu ei ollut aivan selvä, se ei halunnut langettaa naista kuolemaan. Juttu lähetettiin ilman tuomiota hovioikeudelle, joka määräsi uuden kuulustelun. Se osoittaa, että lautakunta saattoi pitää hyvinkin tarmokkaasti kiinni mielipiteistään ja että Psilander ajatteli asiasta toisin (Hammarland 11. 9. 1660. 1.49, 257 v—258): »Ja myöhemmin asia lykättiin harkittavaksi lautakunnalle, joka kyllä alussa, samoin kuin tapahtui Jomalassa, halusi mielellään vetäytyä kategorisesta päätöksestä; Mutta ei kuitenkaan myöhemmin voinut esitettyjen kertomusten ja Malinin oman tunnustuksen vuoksi vapauttaa Malinia...».

¹⁴³ Bidrag II (*Hausen*), 348.

ollut paljon vaivaa kuulustellessan *neljää* paatunutta noitavaimoa Kastelholman linnassa.¹⁴⁴ Ei ole sanottua, tarkoitetaanko näillä kuulusteluilla Lisbetan, Ebban, Annan ja Ingeborgin tutkimista; sehän oli tapahtunut jo melkoista aikaisemmin, osittain jo jouluna 1666.

Vuonna 1670 mukaan tuli aivan uusi syytetty *Margeta Mårtinsdotter*, joka vuorostaan ilmiantoi muita. Laajaan prosessiin uudet ilmiannot eivät johtaneet muiden kuin Margetan kohdalla. Johan Berg, joka oli kohonnut majuriksi (ks. s. 205), epäili että Margeta oli manannut hänen vaimonsa sairaaksi. Naisen manausten voimasta kertyi yleensäkin mahtava joukko todisteita. Lautakunta selitti monen uskovan, että kaikki paha, jota Margeta toivoi, tapahtui. Ilmapiiri muodostui jännittyneeksi. Margeta selitti pyytäneensä Jumalaa rankaisemaan Bergiä tämän pahoista töistä. Tällöin majuri pelästyi ja käski merkitä muistiin, että jos häntä tai hänen taloaan kohtaisi jokin epäilyttävä onnettomuus, hän pitäisi Margetaa siihen syy-päänä. Psilander joutui samaan tilanteeseen. Kun hän tiedusteli, miksi nainen pyysi Jumalalta vain onnettomuuksia, syytetty vastasi, että Jumala rankaisisi myös tuomaria, joka sellaisia kyseli. Psilander otti lautakunnan todistajakseen ja merkitytti muistiin omalta kohdaltaan saman kuin Berg.¹⁴⁵

Selvemmin kuin missään aikaisemmassa oikeudenkäynnissä Margetan kohdalla korostui 'maleficium'. Samalla tavoin kuin Ingeborgin tutkimuksessa pyrittiin nyt osoittamaan todistajien avulla, että manausten voima oli lähtöisin paholaisesta. Kokonaan eivät aikaisemmat todisteet nytkään puuttuneet. Karin Persdotterin sanottiin lausuneen vankeusaikanaan monelle ihmiselle, että heidän onnettomuuksiensa syynä oli Margeta.¹⁴⁶ Oltiin vakuuttuneita, että hän oli liitossa paholaisen kanssa. Asia pysyi kuitenkin oikeuden kannalta kiusallisesti auki, kun nainen ei tunnustanut. Todettiin, että kidutuksen käyttö oli mahdotonta Margetan raihnaisuuden vuoksi; häntä täytyi pitää »puolikuolleenä». Sensijaan saatiin uusi todiste. Muuan lautamies kertoi, että Margetalla oli ollut veli, joka oli kerskunut oppineensa isänsä kirjasta tekemään niin paljon hyvää tai pahaa, kuin halusi. Sisarusten isä oli Martin Buscherus, joka oli ollut Lemlandin kirkkoherrana ainakin v:een 1642.¹⁴⁷ Todettiin lisäksi, että Margetan ollessa vielä naimaton pappilassa oli vietetty pahennusta herättänyttä elämää, ja asia oli viety oikeuteen. Buscherus oli silloin painostanut lautamiehiä, jotka eivät olleet toimineet hänen mielensä mukaan. Heitä oli pian kohdannut

¹⁴⁴ VA: 7308. Sund 1. 7. 1669. »... Kjellinus hafua för dätta wedh Castelholms slåt hafft så när uthj halfft åhrs tidh stoort besvär medh fyra Trullkåringar som woro förhårdadhe, til at sökia dem til godh bekännelse...»

¹⁴⁵ Lemland 20—21. 1. 1670. Bidrag II (*Hauseu*), 318—323.

¹⁴⁶ Ibid. 321.

¹⁴⁷ Ibid. 328—330. Mainittu kirja on saattanut olla esim. »horoskoopikirja», jollaisia oli liikkeellä paljon.

onnettomuuksia. Näillä perusteilla lautakunta päätteli, että syytetty oli varmasti oppinut kotonaan noituutta ja totesi hänet syylliseksi. Margeta tuomittiin kuolemaan.¹⁴⁸

Oman tunnustuksen puuttuminen huoletti oikeutta; Margetan tuomion lähettämistä hovioikeudelle lykättiin siksi, kunnes olisi saatu lisää todisteita. Niitä kertyi runsaasti, sillä Margeta oli erittäin kärkeväsanainen nainen. Todettiin, että hän oli harjoittanut »noituutta ja voimakkaampia pahalaisen temppuja, kuin kukaan noitavaimo oli kyennyt tekemään tällä seudulla aikaisemmin».¹⁴⁹ Yleinen mielipide oli siten voimakkaasti häntä vastaan; hän herätti pelkoa, kuten jo edellä on käynyt ilmi. Vankeusaikanaan Margeta lisäsi pelkoa. Hän oli sanonut, että hänen kuolemansa jälkeen tulisi tapahtumaan ihme. Erityisessä kuulustelussa, johon osallistui Psilanderin ohella m. Berg ja Kjellinus, asiaa tutkittiin. Miehet tajusivat naisen sanojen tarkoittavan heitä. Tämä oli näet sanonut myös, että Bergin talo palaisi samalla tavoin kuin hänenkin talonsa, joka oli tarkoitus ottaa hänen polttoroviokseen. »Ihme» osoittautui laadultaan kovin viattomaksi. Margeta tunnusti edelleen, että oli manaustensa vuoksi ansainnut kuoleman, mutta ei suostunut tunnustamaan, että oli liitossa pahalaisen kanssa. Tätä yritettiin pusertaa hänestä irti vielä mestauspaikallakin; papisto kieltäytyi antamasta hänelle ehtoollista, ellei hän tunnustaisi. Tämäkään keino ei auttanut.¹⁵⁰

Margeta Mårtinsdotterin kohdalla oltiin yksimielisiä hänen syyllisyydestään. Mutta kun jälleen alettiin tutkia Karinin ilmiantamia, Lars Hanssonin vaimoa *Margretaa*, lautakunta esitti taas kritiikkiä. Todistettiin, että Margreta oli oppinut taikoja Karinilta. Epäilyjä herättivät myös vaivat, jotka kiusasivat naista juhlapäivinä. Margreta ei osannut selittää, mistä ne johtuivat. Senvuoksi tutkittiin hänen kehonsa ja löydettiin epäilyttävä merkki. Profossin apulainen pisti siihen neulalla, eikä syytetty näyttänyt tuntevan kipua. Mutta lautakunta ei ollut alkuunkaan vakuuttunut seikan todistusvoimasta. Se totesi, että asia kuuluisi paremminkin kirkkolisille viranomaisille. Koska kirkkoherra ei katsonut voivansa syyttää Margretaa, lautakunta päätti pitää naista todennäköisesti syyllisenä noituuteen ja »jätti Jumalalle tuomion siitä, mikä on salattua».¹⁵¹

Psilander ei ollut tyytyväinen lautakunnan kantaan. Hän toteaa tuomiossa, että se ei ole voinut »ilman erityistä vaikeutta» vapauttaa Margretaa noituudesta, joten hänet tuomittiin sakkoihin ja kirkkorangaistukseen. Edelleen hän huomautti, ettei rangaistus näyttänyt olevan sopivassa suhteessa hänen rikkomuksiinsa, »häntä oli syytetty ja osaksi hänestä oli

¹⁴⁸ Lemland 20—21. 1. 1670. Bidrag II (*Hausen*), 329—330.

¹⁴⁹ Ibid. 14. 3. 1670, 331—343.

¹⁵⁰ Castelholm 19. 12. 1670. Bidrag II (*Hausen*), 355—360.

¹⁵¹ Finström 16. 5. 1670, 347—355. »... lämbnande Gudij domen öfwer dhet som är förborgat, efter domare reglan den 31.»

myös todistettu sellaista, mitä täällä ei ole voitu tuomita». Tästä syystä hovioikeutta pyydettiin harkitsemaan yhdessä hengellisen esivallan kanssa, miten Margretan tuomiota tulisi muuttaa. Lautakunta pyysi kuitenkin, ettei naista tuomittaisi karkoitettavaksi »hänen pienten lastensa tähden ja ottaen huomioon, että mies on ilman häntä aivan avuton». ¹⁵²

Lautakunnan ja tuomarin käsitykset olivat siten joutuneet ristiriitaan. Noitadoktriinin mukaiset todisteet eivät lautakunnan jäsenten silmissä olleet enää tehokkaita; Karin Persdotterin ilmiannoista ja mestauksesta oli kulunut vuosia, niiden aiheuttama kiihtynyt mieliala hälvennyt. Psilander on arvioinut tilannetta toisin. Hän ei voinut sivuuttaa noitadoktriinia ja sen mukaisia todisteita niin helposti kuin lautakunta.

Turun hovioikeus määräsi toimitettavaksi uuden kuulustelun, jossa oli kiinnitettävä erityistä huomiota Margretan pyhäpäivien vaivoihin ja kehosta löydettyyn merkkiin. ¹⁵³ Sen arvio oli siten samansuuntainen kuin Psilanderin. Kuulusteltiin syytetyn miestä. Koska hän puhui eri tavalla kuin aikaisemmin, häntä uhattiin peukaloruuveilla. Mies alistui heti ja kertoi, että vaimo oli kerran sanonut vaivoistaan: »Et tiedä, miten hyvä minun on olla juhlapäivinä.» ¹⁵⁴ Tämän on täytynyt näyttää Psilanderista epäilyttävältä seikalta, koska se viittasi noitasabattiin. Margreta selitti kuitenkin, että mies oli kertonut väärin. ¹⁵⁵

Outoon arpeen ihossa suhtauduttiin jälleen entistä tarkkaavaisemmin. Reikä, jonka profossi oli siihen edellisenä vuonna pistänyt, oli edelleen auki. Kun arpeen jälleen pistettiin, se todettiin tunnottomaksi. Epäilyjä herätti myös se, ettei arvesta tullut ollenkaan verta. Margretalle todisteltiin, että tällaiset merkit, joista ei tullut verta ja jotka olivat tunnottomia, oli muiden seutujen noitatutkinnoissa arvelematta leimattu diabolisiksi. Noitat olivat tämän itse tunnustaneet. Edelleen oli jokaiselle selvää, että neulanpisto ihoon aiheuttaa kipua ja että piston jäljestä tulee verta. Vakuudeksi esitettiin saksalaisten hengenmiesten *Georg Königin* ja Bernhard Waldschmidtin mielipiteet asiasta. ¹⁵⁶

¹⁵² Ibid. 355.

¹⁵³ Finström 22. 5. 1671. Bidrag II (*Hausen*), 360.

¹⁵⁴ Ibid. 361.

¹⁵⁵ Ibid. 362.

¹⁵⁶ Ibid. 363. Viittaus: »... ju wissەرligen hafwer känsla och uthlåther blod efter dhet som sticket enom såleedes inn j kroppen hälst på släta ryggen, dher ingen bruska är innan före (wideatur doct. König in Heptade casuum miscell. pag 57 ad except. 5 et Waldschmidt, Python. endor. pag. 72) ...». *Freude* 1667 (indeksi ja passim) tuntee molemmat teokset. Luvussa 14, jossa puhutaan noitamerkistä ovat mm. viitteet: »D. Koning Cas. miscell. p. 52 et 57. Waldschmidt Python. Endor. p. 72 et 345». *Freude* antaa toisaalla K:n teoksen nimen tarkemmin (esim. s. 11): »D. König in heptad. Casuum consc. miscell. ...». Vrt. nootti 158. — K. (1590—1654), luterilainen teologi. Allg. dt. Biogr. 16 (1882), 507—508. W. (1608—1665), maisteri ja saarnaaja Frankfurtissa. *Jöcher: Gelehrten-Lexicon* IV (1751), 1781.

Margretaa ei saatu tunnustamaan, »ja lautakunta katsoi turhaksi tutkia häntä edelleen sellaisista asioista, ellei esivallan suvaittu etsiä hänestä tietoa kidutuksen avulla». ¹⁵⁷ Tämän lauseen merkitys ei ole itsestään selvä. Viimeksi oli noituudesta syytettyä tutkittu peukaloruuvien avulla 1668 maaliskuussa. Margeta Mårtinsdotterista oli todettu tammikuussa 1670, ettei kidutusta uskallettu käyttää naisen huonon kunnan vuoksi. Lars Hanssonin vaimoa ei kidutettu missään vaiheessa; miestä uhattiin peukaloruuveilla. Noitasalvan paljastuttua kenkärasvaksi oli myös kidutuksella saatuihin tunnustuksiin alettu suhtautua kriittisesti; Psilander oli todennut silloin, että syytetty runoilivat valheita välttääkseen tuskia. Mutta yllä oleva sitaatti viittaisi siihen, että peukaloruuvien käytön on Margretan kohdalla evännyt hovioikeus. Myös Turussa on tiedetty, mihin kidutuksen käyttö oli johtanut.

Psilander on tuskin ollut kuulustelujen päättymiseen tyytyväinen; arpi Margretan iholla oli kaikkien sääntöjen mukaan osoittautunut noitamerkiksi. Kun tutkintoa ei kuitenkaan voitu jatkaa, hän on katsonut välttämättömäksi etsiä ratkaisulle rationaaliset perusteet: Delrioon, Königiin, Waldschmidtin ja Freudeen vedoten hän totesi, että paholainen saattoi joskus pettää tutkijaa »sellaisten merkkien panemisella ja poisottamisella». ¹⁵⁸

Lars Hanssonin vaimo Margreta oli viimeinen, jota kuulusteltiin Karin Persdotterin ilmiannon johdosta. Hänen rangaistuksenaan on tuskin ollut kuolema. Ahvenanmaan prosessin huippuvaihe oli aikaisemmin, kuin suuret prosessit muualla valtakunnassa olivat alkaneet, ja se myös laimeni niitä aikaisemmin. Kokonaan eivät noitaoikeudenkäynnit silti poistuneet kuvasta. ¹⁵⁹ Mielenkiintoinen tässä yhteydessä on muuan oikeu-

¹⁵⁷ Finström 22. 5. 1671. Bidrag II (*Hausen*), 363: »... nembden ock pröfwade fäfangt Margreta om sådane ährender wijdare at examinera medh mindre öfwerheeten tächtes at låta meera kundskap af henne uthleeta förmedelst exquisitissimam torturam...».

¹⁵⁸ Ibid. 364: »... ställandes sigh dherhoos, serdeles hwadh dhet underwärde märket beträffar, til päminnelse den äthwaring som uthaf Martino Delrio (atq. cautione criminali) om dhet bedrägerij Sathan medh sljike märkens jntryckande och borttagande igen plägar undertijden föröfwa, indrages hoos lauderade König d. 1, pag. 52, Waldschmidt pag 345, jämwal och Freudium in processu wieder die hexen quaest. 14)». Kaikki lähtee saattavat olla Freudesta (ks. nootit 135 ja 156). Kolme seikkaa saa minut kuitenkin uskomaan, että Ahvenanmaalla oli ainakin Waldschmidtin teos. Freude ei viittaa noitamerkin yhteydessä *Fr. Speen* teokseen »Cautio Criminali» (ilm. 1631, ks. siitä *Baschwitz* 1963, 27 seur.) kuten Ps. ja W. (*Waldschmidt* 1660, 345). Psilanderin on luullakseni ollut mahdotonta jakaa W:n teoksen sivuja oikein F:n johdolla (vrt. nootti 156). Edelleen: main. W:n teos ja eräitä hänen muita saarnojaan on sidottu samaan niteeseen nootissa 139 mainitun *Andreas Keslerin* »Theologian» kanssa. Koska W:n teos on tärkeä lähde Freudella, on se ehkä hankittu Ahvenanmaalle hänen teoksensa johdolla ja siis v:n 1667 jälkeen.

¹⁵⁹ Ks. esim. Jomala o Lemland 25. 8. 1674; Sund 15. 3. 1675; Fögelö o Kökar 27. 8. 1675; Saltvik 18. 9. 1676. 158.

denkäynti v. 1675. Se osoittaa, että lähimenneisyyden tapahtumat olivat vielä tuoreessa muistissa ja että niihin saatettiin vedota myös kansan piirissä. Kiintoisaa on edelleen todeta, että Pohjois-Ruotsin suuret prosessit heijastuivat lievästi myös Ahvenanmaalla.

Staffan Olssonin vaimo Walborg syytti Märten Jönssonin vaimoa Malinia, että tämä oli sanonut häntä noita-akaksi. Malin tunnusti sanat ja oli edelleen asiasta samaa mieltä. Hän oli kerran varastanut Staffanilta ja Walborgilta heiniä, jolloin Walborg oli uhannut häntä. Pian kaksi Malinin lehmää ja yksi vasikka olivat sairastuneet. Malin selitti, että Staffan oli puolestaan haukkunut häntä noidaksi. Walborg esitti silloin miehensä poissa olleessa, että mainittu huhu oli lähtöisin »Mälärin tytöstä», joka oli tullut Ruotsista Ahvenanmaalle ja sanonut Malinista: »tuo pieni vaimo on pelkkä paholainen». ¹⁶⁰

Ruotsalaisen tytön sanat voidaan rinnastaa niihin ilmiantoihin, joita kiertävät lapset esittivät eri puolilla Ruotsia. Silti ei alettu epäillä, että Malin olisi liitossa paholaisen kanssa. Walborgin kohdalla asia oli toinen. Malin kertoi, että oli kerran nähnyt tämän karjan perässä tulevan naisen. Lähempänä oli kuitenkin osoittautunut, että kyseessä oli suuri joutsenen tapainen valkoinen lintu. Kun Malin oli yrittänyt tarttua siihen, lintu oli kadonnut. ¹⁶¹ Nainen halusi selvästi johtaa epäilyt Saatanan temppuiluun. Hän kertoi, että oli muutamaa vuotta aikaisemmin — siis kovin lähellä kuolemantuomioiden päiviä — nähnyt Walborgin lapaluiden välissä »epätavallisen merkin». Walborg ehdotti itse, että lautakunta tutkisi hänen ihonsa. Merkki todella löytyi ja suoritettiin neulakoe: profossi pisti siihen neulalla Walborgin huomaamatta. Nainen ei hätkähtänyt eikä piston jäljiltä tullut verta. Tämä kaikki tuntui epäilyttävältä, eivätkä Walborgin selitykset tyydyttäneet. Hän sanoi, että oli sairastanut, että merkki johtui siitä ja hänessä oli yleensäkin vähän verta. Sormen päähän pistetty reikä osoitti kuitenkin, että verta oli sentään melkoisesti; merkki ei ollut voinut syntyä taudin myötä. ¹⁶² Silti ei pöytäkirjoissa ole mitään, joka osoittaisi, että Walborgia olisi kuulusteltu liitosta paholaisen kanssa. Hänet tuomittiin maksamaan 40 mk:n sakko ja läpikäymään kirkkorangaistus, koska oli toivottanut pahaa Malinin lehmille. Viimeksi mainittu sai myös sakon taikuuden harjoittamisesta. ¹⁶³

Vaikka myös kansa oli Ahvenanmaalla valmis vetoamaan noitamerkkiin, suuri prosessi oli sivuutettu; siitä on yllä oleva oikeudenkäynti hyvä esimerkki. Mutta henkilökohtaisesti on Psilander tuskin muuttanut voimakkaasti käsityksiään. Tähän suuntaan ei ainakaan viittaa se uusi informaatio, jota hänellä oli saatavissa 1670-luvulla. Kuten edellä (s. 216) olen

¹⁶⁰ Hammarland o Ekeröö 16. 8. 1675. 1.58.

¹⁶¹ Ibid.

¹⁶² Ibid. 3. 2. 1676. 1.58.

¹⁶³ Ibid. 3. 2. 1676.

jo todennut, hän on luultavasti hankkinut v:n 1676 aikana tai sen jälkeen Claudius Klootin teoksen *Synopsis rerum criminalium*. Klootin kanta noituuteen on jyrkkä, seuraa lähinnä Carpzowin *Practicaa*. Noidat ja maagikot rikkovat Jumalan toista käskyä vastaan. He ovat ihmisyhteisön vihollisia, jotka harjoittavat diabolisia taitoja, vahingoittavat Saatanan avustuksella ihmisiä ja eläimiä. Tätä raskasta rikosta seuraa myös ankara rangaistus; raamatussa (Exod. 22: 18 ja Levit. 20: 6); Ruotsin lain mukaan vahingoittava noita on tuomittava kuolemaan. »Carolina» erottaa myös erilaisia magiarikoksia sen mukaan, onko tehty vahinkoa. Mutta Kloot yhtyy käsitykseen, että kaikki, jotka ovat liitossa paholaisen kanssa, on tuomittava kuolemaan. Jo pelkkä sopimus ylittää kaikki muut rikokset. Maagikot, joilla ei ole sopimusta, tuomittakoon oikeuden harkinnan mukaan johonkin lievempään rangaistukseen, kuten Carpzow esittää. Hän vetoaa myös Locceniukseen: elleivät taikojen tekijät ota parantuakseen, on harkittava ankarampaa rangaistusta.¹⁶⁴

Klootin jyrkkä kanta on ymmärrettävissä jo Ruotsin tapahtumien perusteella; suuret prosessit niin etelässä kuin pohjoisessakin olivat lähimenneisyyttä.¹⁶⁵ Hän ei silti viittaa niihin. Näin on sensijaan laita toisessa kirjassa, joka oli Psilanderin käytössä 1670-luvulla, *Gottfrid Voigtin* teoksessa *Deliciani, Deliciae physicae*, joka oli ilmestynyt 1671.¹⁶⁶ Sen 10 lukua käsittelevät monenlaisia aiheita, »krokotiilin kyyneliä», »lampaan ja suden rakkautta» jne. Yksi luku on omistettu »velhojen kokouksille» (*De conventu sagarum*). Tekijä asettaa siinä kysymyksen, onko noitien kokoontuminen todellisuudessa mahdollista. Hän esittelee sekä myönteisiä että kielteisiä vastauksia ja on itse edellisten kannalla. Tavallisten teoreettisten perustelujen lisäksi hän siteerailee laajasti noitien tunnustuksia oikeudenkäyntien aikana. Tässä yhteydessä on niissä mielenkiintoisinta se, että ne ovat Taalainmaan noitaprosessista. Voigt esittää pitkiä *saksankielisiä* sitaatteja tunnustuksista, joita syytetyt olivat tehneet Elfdahlenin ja Moran kuulusteluissa. Näissä kylissä noidat kutsuivat paholaista. Varmaa myös oli, että Saatanana otti heidän kutsunsa huomioon, sillä he pystyivät selostamaan yksityiskohtaisesti bläkullan olosuhteet.¹⁶⁷ — Ruotsin tapahtu-

¹⁶⁴ Kloot: *Synopsis* 1676, 13—27.

¹⁶⁵ En ole tarkastanut teoksen ensimmäisestä painoksesta, miten siinä suhtaudutaan noituuteen. Vaikka muutosta jyrkempään suuntaan ei toisessa painoksessa olisi tapahtunutkaan, Ruotsin tapahtumat ovat olleet omiaan estämään päinvastaisen kehityksen.

¹⁶⁶ Voigt 1671. V. (1644—1682) tuli teologian kandidaatiksi Meissenissa ja oli myöhemmin koulunrehtorina Hampurissa. Jöcher: *Gelehrten-Lexicon* IV (1751), 1695. Vuonna 1670 V. oli julkaissut teoksen »*Physicalischer Zeit-Vertreiben darinne Zwey Hundert Auserlesene ... Fragen*». Tässä 508 sivua (in 8:o) käsittävässä teoksessa ei noituudesta puhuta mitään, joten v:n 1671 teos ei ole sen pelkkä lyhennelmä. Vrt. edellä s. 74 ja myöhemmin s. 241.

¹⁶⁷ Voigt 1671, *passim*.

mien laajahko huomioiminen Voigtin teoksessa on Ahvenanmaan perspektiivistä katsoen varmaan ollut ylyttävä tekijä kirjan hankkimisessa.

Waldschmidtin saarnakokoelma *Pythonissa endorea* on perusteellista saksalaista työtä, 690 (kvarto) sivun laajuinen. Jo otsikko ilmaisee, että kirjan aiheena on raamatun kertomus Saulin käynnistä Endorin noidan puheilla. Aihe sanelee kirjan sisältöä: siinä kiinnitetään mm. laajasti huomiota demoniseen magiaan.

Noitien olemassaolo on Waldschmidtin mielestä täysin varmaa; sen osoittaa raamatun ohella »selvä ja tosi kokemus». Kaikkina aikoina on ollut noitita.¹⁶⁸ Paholaisen liittolaiset on tuomittava kuolemaan, niinkuin Saulin teki. Waldschmidt todistelee näet, että noitien »toimittaminen pois maasta» tarkoittaa heidän surmaamistaan.¹⁶⁹ Kirjoittajan kanta on siten erittäin jyrkkä. Toisaalta hän kyllä kehoittaa noitatuomareita kriittisyyteen, kuten edellä on käynyt ilmi.

Oikeudenkäyntipöytäkirjat osoittavat, että Psilanderin ajattelussa ei noituuden suhteen ollut tapahtunut ratkaisevaa muutosta. Margeta Mårtinsdotter oli ilmiantanut 1670 Jöran Michelssonin vaimon *Margretan*. Lukuisien todistajien mukaan nainen oli harjoittanut taikuutta ja aiheuttanut manauksillaan sairauksia. Kuulustelut eivät johtaneet 1670 tuomioon.¹⁷⁰ Epäilyjä ei silti unohdettu, vaan asia otettiin uuteen käsittelyyn 1678, kun oli saatu lisää todistusaineistoa. Keskeisen uuden näkökohdan toi esiin Margretan veljentytär Walborg Markusdotter. Hän kertoi, että ollessaan päästävässä karjaansa ulos helatorstain jälkeisenä päivänä 1678 hän oli nähnyt naisen hahmoisen olennon, jolla oli ollut nahkaturkki, päässä hattu ja joka oli ollut ilman röyjyä. Olennon kasvot olivat muistuttaneet Margretaa. Äkkiä se oli hävinnyt. Tämän jälkeen Walborgin lehmä oli ollut täysin voimaton.¹⁷¹

Kertomus osoittaa samaan tapaan kuin edellä mainittu oikeudenkäynti, että paholaiskuvitelmat olivat myös kansan keskuudessa liikkeellä; on varmaa, että Walborg tulkitsi kokemuksensa ja lehmänsä voimattomuuden noidan ja paholaisen temppuiluksi. Psilanderin ajatukset kulkivat samaan suuntaan. Voigtin teokseen vedoten hän on merkinnyt pöytäkirjan marginaaliin, että velhot pystyivät häviämään maininitunlaisella äkkinäisellä tavalla.¹⁷² Mutta kuulustelu ei silti ohjautunut pitemmälle tähän suuntaan, vaan tutkittiin pelkästään todistajien kertomuksia Margretan taioista. Päätöksessä todetaan lyhyesti, että hovioikeutta pyydetään *karakoittamaan* hänet Ahvenanmaalta.¹⁷³ Pyyntö tuo pakottomasti mieleen Kirstin Hansdotterin oikeudenkäynnin 1664. Psilander oli silloin epäillyt

¹⁶⁸ Waldschmidt 1660, 7—18.

¹⁶⁹ Ibid. 326.

¹⁷⁰ Ks. Bidrag II (*Hausen*), 338—347.

¹⁷¹ Jomala o Lemland 3. 10. 1678. Bidrag II (*Hausen*), 364—365.

liittoa paholaisen kanssa, mutta lautakunnan toimesta päädyttiin anomaan karkoitustuomiota. Vuonna 1678 Psilanderilla oli samanlaisia epäilyjä; jälleen anottiin karkoitusta.

...

Yllä sanottu tekee Ahvenanmaan noitaprosessin suurin piirtein ymmärrettäväksi. Noitadoktriini kuului kiinteästi Psilanderin ajatusvarusteisiin ja hän otti sen toiminnassaan huomioon. Papisto ja sivistyneistö yleensä oli innokkaasti hänen tukenaan. Sellaiset paholaiskuvitelmat kuin bläkullassa käynti kuuluivat kansan perinteeseen.

Ahvenanmaan prosessin *erikoislaatuisuus* johtuu siitä, että noitadoktriini ei yleensä kuulunut Ruotsi—Suomen tuomarien ajatusvälttämättömyyksiin. Pohjois-Ruotsin vainot eivät syntyneet tältä perustalta. Psilander oli saanut koulutuksensa Baltiassa. Uskottavasti juuri siellä hän oli saanut vahvan tuntuman *saksalaiseen ajatteluun* — mikä on tapahtunut luontevasti jo siitäkin syystä, että hänen isänsä oli opiskellut Saksassa. Tämä seikka on varmasti jotenkin vaikuttanut Psilanderin kodin henkiin ilmapiiriin.

Mutta noitadoktriinin tunteminen ja sen hyväksyminen periaatteessa ei vielä tee täysin ymmärrettäväksi sen noudattamista käytännön ratkaisuissa. Ahvenanmaalla ei ollut siihen mitään erityisen suotuisia edellytyksiä. Ennen vuotta 1664 syytöksiä paholaiseen liittoutumisesta ei oltu esitetty käytännöllisesti katsoen lainkaan. Suuri noitaprosessi toi mukanaan jotain uutta.

Psilanderin ratkaisujen *persoonallisesta* taustasta on kovin vähän saannottavaa, sillä häntä koskevat lähteet ovat kaikki *virallishuontoisia*. Yleiset hypoteesit innokkaista noitien vainoajista eivät mielestäni ole kovinkaan vakuuttavia. Aikakauden intellektuaaliseen miljööseen kuului noitadoktriini kiinteästi; sen ottaminen huomioon käytännön ratkaisuissa on joutunut eri tilanteissa »syystä tai toisesta». Ainoa, mitä Psilanderista tässä suhteessa voi sanoa, on hänen huomattava intonsa perehtyä noitadoktriiniin ja toimia sen mukaan. Esimerkiksi Karin Persdotteria vastaan käyty oikeudenkäynti on kuin jostakin noitateoreettisesta kirjasta otettu malliesimerkki. Ehkäpä Psilanderin menettelyyn liittyi ambitio *noita-asiaintuntijana* toimimisesta. Noitia oli joka seudulla; heidät piti vain saada paljastetuksi. Tämä oli esim. abotti Trithemiuksen kanta, kuten on todettu.¹⁷⁴

¹⁷² Ibid. 365. Viittaus: »Quomodo sagae subito possunt evanescere, vide sis Gothofr. Voigtium, in Delic. pyc. 7 pag. 251 solut. obj. 3». Kyseisessä kohdassa V. esittää ensin väitteen, että noidan äkkinäinen häviäminen on vain mielikuvitusta. Ratkaisussa todetaan, että demoni kantaa noiden äkkiä pois; häviäminen on siten tässä mielessä todellista. Ks. Voigt 1671, 251—252.

¹⁷³ Jomala o Lemland 3. 10. 1678. Bidrag II (*Hausen*), 367.

¹⁷⁴ Ks. s. 37. Vrt. muuten Heikkinen 1967, 51.

— Toisaalta on kuitenkin muistettava, että Psilanderin *teoreettiset harrastukset* eivät rajoittuneet noitadoktriiniin. Jos niitä tarkastelee kirjallisuusviitteiden perusteella, ovat nämä harrastukset kyllä saattaneet *lisääntyä* nimenomaan noitaprosessin myötä. Muut viitteethän ovat pääasiassa 1670-luvulta. Jonkinlaista häikäilemättömyyttä ja oman edun tavoittelua, jotka usein liittyivät noitavainoihin, Psilanderin toiminnasta on vaikea löytää. Monissa ratkaisuissa hänen kantansa poikkesi lautamiesten käsityksistä ja varmasti hän on myös jossain määrin *painostanut* viimeksi mainittuja. Mutta mikään ei osoita, että hän olisi käyttänyt tässä suhteessa edes kaikki mahdollisuutensa.

VII. SYYTTEITÄ PAHOLAISKULTIN HARJOITTAMISESTA POHJANMAALLA 1670—1690-LUVUILLA.

1. *Epäilyistä rangaistuksiin. Noitaoikeudenkäyntien yleinen luonne Pohjanmaalla vv. 1665—1684.*

Ahvenanmaan noitaprosessi kävi tärkeältä osaltaan ymmärrettäväksi siten, että noitadoktriinilla osoittautui olevan seudulla huomattava vaikutus. Kun siirrytään tarkastelemaan Pohjanmaan noitaoikeudenkäyntejä, on otettava huomioon muita tekijöitä. Oikeudenkäynnit eivät muodostaneet siellä samanlaista yhtenäistä kokonaisuutta kuin Ahvenanmaalla; ne eivät johtuneet pelkästään tietyn pienen ryhmän toiminnasta. Silti ne olivat ajallisesti lähellä toisiaan, minkä vuoksi niillä on oletettava olleen joitakin yhteisiä aiheuttajia.

Pohjanmaalla ei voida erottaa toisistaan yhtä selvästi kuin Ahvenanmaalla paholaiskulttia koskevia syytöksiä ja perinteellisiä noitaoikeudenkäyntejä, joissa ei puhuttu mitään »avoimesta» liittoutumisesta paholaisen kanssa. Myös silloin, kun ensiksi mainittujen luku oli korkeimmillaan, jälkimmäiset olivat enemmistönä. Vaikka tehtävänäni on ensisijaisesti tutkia paholaiskulttia koskeneita syytöksiä, ei sanotun vuoksi mitakaan voi kokonaan sivuuttaa. On välttämättä pyrittävä näkemään, millä tavoin prosessit yleensä syntyivät, ja mitkä seikat vaikuttivat niiden luonteeseen.

Noitaoikeudenkäynnit saattoivat syntyä monilla eri tavoilla; syntytilan-teissa voi silti nähdä myös yhtäläisiä piirteitä. Jos kyseessä oli *vahingoittava taikuus*, syytöksen taustana oli lähes säännöllisesti jokin *sosiaalinen ristiriita*, josta noitumisaktin katsottiin johtuneen. Mats Grelsson syytti 1666 Mustasaarella, että Dordi Mångsdotter oli aiheuttanut hänen vaimolleen synnytysvaikeuksia, koska vaimo oli soittanut suutaan Dordille ja syyttänyt tätä mm. viljavarkaaksi.¹ Tällaisen ristiriidan löytyminen oli myös todistusmenettelyn olennainen osa.

Jokainen ristiriita ja sen jälkeen sattunut onnettomuus ei kuitenkaan synnyttänyt noituusepäilyä. Aikaisemmin on monessa yhteydessä käynyt ilmi kyseisen ajan *dualistinen* ajattelu *syy-yhteyksien suhteen*.² Esimer-

¹ Mustasaari 1666. K KO a 14 a, 910 v.

² Ks. erityisesti lukuja II: 2 ja III: 2.

kiksi tautien syyt olivat joko »luonnollisia» tai »diabolisia». Tämä erottelu näkyy myös Pohjanmaan noitaoikeudenkäynneissä. Kolme naista todisti, etteivät Mats Grelssonin vaimon vaikeudet olleet olleet »luonnollisia», vaan että »paha ihminen» oli ne aiheuttanut.³ Samanlaisia esimerkkejä löytyy runsaasti. Rovasti Elias Holmius selitti 1667 Närpiössä, että hänen vaimonsa oli ollut kauan sairaana. Taudin olivat aiheuttaneet pahat ihmiset, eikä se ollut Jumalalta.⁴ Todisteena päättelyssä oli usein taudin laatu. Per Thomasson oli epäillyt loppuun saakka, että muuan hatuntekijän vaimo oli hänet noitunut. Hänen ruumiinsa tarkastettiin pormestarin kehotuksesta; se oli näyttänyt palalta.⁵ Lukkari Gunnar Svensson Kruunupyystä oli epäillyt, että hänen sairautensa johtui noituudesta. Kun suoritettiin ruumiinavaus, hänen sisältään löydettiin outo lihamyhyky. Noitusepäilyt vahvistuivat.⁶ — Sama erottelu koski muitakin asioita kuin tautien syitä. Lohtajalla epäiltiin 1671 noituutta, kun maidossa ei ollut »luonnollinen» maku.⁷

Riita lähimmäisen kanssa ja jokin »outo» onnettomuus olivat siten vahingoittavaa taikuutta koskevan syytöksen olennaisia osia. Ne olivat myös takeena siitä, että oikeus otti syytöksen vakavasti harkittavakseen. On selvää, että syytöksen esittäjälle saattoi jo jokin riidan aiheuttama viha tms. olla riittävä aihe syytteen esittämiseksi. Mutta normaalioloissa tällaista kostomenettelyä oli ehkäisemässä se, että todennäköisyys syytteen hylkäämisestä oli suuri, mikä puolestaan merkitsi sakkoa syytteen esittäjälle.

Jos ilmianto koski yksinomaan *parantavaa taikuutta*, kyseessä oli usein *kosto*. Vöyriäinen Karin Henrikdotter oli kerran ottanut öylätin suustaan ja antanut viedä sen vasikalleen. Myöhemmin hän oli joutunut riitaan sisarensa kanssa, joka oli silloin uhannut paljastaa taian.⁸ Vaikka sisar ei tässä tapauksessa henkilökohtaisesti toteuttanutkaan uhkaustaan, ei tämä peitä näkyvistä tapaa, jolla monet tällaiset jutut ovat tulleet käräjille. Ihmiset joutuivat jostain syystä riitaan keskenään, toinen osapuoli tiesi kiistakumppanin harjoittaneen taikuutta ja antoi hänet ilmi.

Prosessi saattoi syntyä myös *esivallan edustajan* toimesta. Rovasti Jakob Brunner ilmiantoi 1655 Kruunupyssä erään lautamiehen kanssa Margeta Olofsdotterin (ks. s. 199). Syytös heijastaa osaltaan koko yhteiskunnan päämääriä: rovasti oli monessa yhteydessä saanut korkeammalta taholta kehoituksia juuria noituuden pois.

Mutta esivallan toimenpiteet eivät olleet täysin erillään aikaisemmin mainituista seikoista. Pappi tai nimismies saivat noituuden ja taikuuden harjoituksen tietoonsa silloin, kun siitä puhuttiin yleisesti tai kun joku

³ Mustasaari 1666. P KO a 14 a, 910 v.

⁴ Närpiö 10—12. 9. 1667. Ibid. 1161.

⁵ Vaasa 17. 12. 1664. v. 2, 533 v.

⁶ Kruunupy 4. 8. 1658. P KO a 10, 471—472.

⁷ Lohtaja 14—15. 2. 1671. P KO a 12, 532.

⁸ Vöyri 7. 10. 1668. P KO a 15, 253.

tuli tekemään ilmiannon. Nimismies Márten Ruut ilmiantoi yllä mainitun Karin Henriksdotterin. Muuan sotilas oli näet kuullut Karinin sisaren uhkauksen, saanut tämän kertomaan asian ja mennyt Ruutin puheille.⁹

Tapaus, jossa epäily tuli käräjille *kunnianloukkausjutun* muodossa, heijastaa sekä sosiaalisia ristiriitoja että esivallan edustajien toimia. Kunnianloukkaussyyte nostettiin, jos huhut olivat vakavia, synnyttivät kahnausta huhujen kohteen elämään. Syyte voitiin nostaa myös kostotarkoituksessa: vaikka huhut olivat »viattomia», niitä levittänyt haluttin vastuuseen. Esivalta saattoi pakottaa huhujen kohteen käräjille. Sen vallassa oli näet keinoja osoittaa konkreettisesti, että henkilö oli menettänyt »kansalaisluottamuksensa» — hänen sulkemisensa pois ehtoolliselta.

Yksi noituussyytteen synty tapa oli jo *syytteeseen joutuneen* henkilön tekemä ilmianto. Hyviä esimerkkejä tästä ovat Karin Persdotterin ilmiannot Ahvenanmaalla tai Marketta Parkoisen puheet Vaasassa. Ahdinkoon joutuminen loi ilman suurta painostustakin suotuisat psykologiset edellytykset kanssakärsijöiden etsimiselle.

Paholaiskulttia koskevien syytösten tulo käräjille ei poikennut huomattavasti yllä esitetystä muodoista. Kuten Pohjois-Ruotsin vainojen yhteydessä näkyi, syntyivät epäilyt jonkun käynnistä bläkullassa usein kotieläinten sairastumisesta: niillä oli »lennetty». Epäilyt kohdistuivat joko henkilöön, joka oli jo *aikaisemmin* ollut epäilyksenalainen tai jonka kanssa eläinten omistajalla oli ollut riitaa. Henkilö, joka väitti nähneensä noidan lennossa, »tunnisti» yleensä lentäjän *kaunojensa* mukaan. — Näistä seikoista tulee myöhemmin usein puhe.

Noituus- ja taikuussyytteet heijastivat siten laajasti yhteisön sisäistä elämää. Tekijät, jotka vaikuttivat syytteiden syntyyn, eivät olleet satunnaisia. Edellä jo totesin, että esim. kostotarkoituksessa ei ollut vaaratonta lähteä käräjoimään ilman näyttöjä. Vaikka noituudesta syytetty saattoi tietää muita, jotka olivat »paljon pahempia noitia» kuin hän itse, hänen oli asia myös todistettava. Muussa tapauksessa tuli oman rangaistuksen lisäksi vielä sakko väärästä ilmiannosta. Huhuja oli kyllä aina liikkeellä, mutta yleensä »tasaisesti». Huomattavat vaihtelut ilmiantojen määrässä selittyvät osaltaan joistakin *muutoksista sosiaalisessa miljöössä*.

Seuraavalla sivulla olevissa taulukoissa olen laskenut noitaoikeudenkäynneissä syytettyjen lukumäärät Pohjanmaan maaseudulla ja kaupungeissa 1665—1684. Niistä näkyy, että ainoa 5-vuotiskausi, joka erottuu muista selvästi, ovat vuodet 1675—1679. Maaseudulla sijoittuu lasketulta ajalta tälle kaudelle *vähän alle puolet*, kaupungeissa *hieman alle 2/3* syytetyistä. Lisäksi on huomattava, että vv. 1676—1677 tuomiokirjat ja raastuvanoikeuksien pöytäkirjat puuttuvat; tällaista systemaattista puuttumista ei ole mitään muulta 5-vuotiskaudelta. Muista lähteistä käy ilmi, että mainittuina

⁹ Vöyri 7. 10. 1668. P KO a 15, 253.

	1665—1669	1670—1674	1675—1679	1680—1684	Yht.
M	18 — 20.7	13 — 14.9	32 — 36.8	24 — 27.6	87 — 100 %
P		2 — 8.0	21 — 84.0	2 — 8.0	25 — 100 %
Yht.	18 — 16.1	15 — 13.4	53 — 47.3	26 — 23.2	112 — 100 %

Taulukko 1. Syytettyjen lukumäärä noitaoikeudenkäynneissä Pohjanmaan maaseudulla vv. 1665—1684. Tiedot Kajaanin vapaaherrakunnasta tai vastaavalta alueelta puuttuvat (M = magiaprosessit, P = paholaisoikeudenkäynnit).*

	1665—1669	1670—1674	1675—1679	1680—1684	Yht.
M	4 — 21.0	2 — 10.5	12 — 63.2	1 — 5.3	19 — 100 %
P		4 — 19.0	17 — 81.0		21 — 100 %
Yht.	4 — 10.0	6 — 15.0	29 — 72.5	1 — 2.5	40 — 100 %

Taulukko 2. Syytettyjen lukumäärä noitaoikeudenkäynneissä Pohjanmaan kaupungeissa vv. 1665—1684. Tiedot Kajaanin kaupungista puuttuvat.*

vuosina on ollut runsaasti noitaoikeudenkäyntejä (ks. 289). Siten vuodet 1675—1679 ovat todellisuudessa erottuneet vielä selvemmin, kuin mitä numerot osoittavat.

Kyseisenä ajanjaksona on täytynyt olla joitakin tekijöitä, jotka ovat saattaneet noituussyytteiden »tavanomaisen» määrän¹⁰ raiteiltaan. Koska paholaiskulttia koskevat syytökset ovat harvinaisuuksia muulloin kuin 1670-luvun lopulla, mainittujen tekijöiden täytyy olettaa liittyvän niihin. Pakottomasti kiinnittyy tästä syystä huomio Pohjois-Ruotsin suuriin noitaprosesseihin. Niiden johdosta suuntautuivat ajatukset 1670-luvulla epätavallisen voimakkaasti noituuteen koko Ruotsi—Suomen valtakunnassa. On oletettavissa, että tämä seikka kiihdytti mieliä ja pani siten huhuja tavallista runsaammin liikkeelle. Kiihtyneessä ilmapiirissä ristiriidat ja niitä seurannet onnettomuudet yhtyivät helposti noituusepäilyiksi. Esivalta lähetti papeille ja nimismiehille huomattavasti normaalia enemmän määräyksiä noituuden vastustamisesta. Lisääntyneet noitahuhut pakottivat

* Vapaaherrakunnan tuomiokirjat ovat puutteellisesti säilyneet, joten en ole ottanut sen — enkä vastaavan alueen 1680-luvulla — noitaoikeudenkäyntejä huomioon. Tämän menettelyn johdosta en ole myöskään ottanut huomioon Kajaanin kaupunkia. Tämä huomautus koskee kaikkia muitakin tässä luvassa esitettyjä taulukoita. »Magiaprosesseiksi» olen nimittänyt oikeudenkäyntejä, joissa oli yksinomaisesti puhe perinteellisistä noituus- ja taikuussyytteistä, »paholaisoikeudenkäynneiksi» tapauksia, joissa oli kyse myös paholaiskultin harjoittamisesta.

¹⁰ Sanonta on luullakseni tässä yhteydessä oikeutettu, vaikka laskelmani sisältävät vain 20 vuoden ajanjakson. *Hertzbergin* (1889, 79) mukaan Pohjanmaalla oli 1650-luvulla n. 50 noitaoikeudenkäyntiä. Vrt. myös myöh. s. 302. On selvää, että tarkemmassa tutkimuksessa erot olisi huomioitava perusteellisemmin.

nostamaan tavallista enemmän kunnianloukkausjuttuja. Kiihtynyt ilma-
piiri ja ankarat rangaistukset poistivat esteitä noituudesta syytettyjen il-
miannoilta.

On selvää, että antamani selityskaavio ei vielä tässä muodossa tee Poh-
janmaan tapahtumia ymmärrettäväksi. Näin lähinnä kahdesta syystä. *En-
sinnäkin*: valtakunnallinen huomion kiintyminen noituuteen ei ollut kaik-
kialla yhtä voimakas eikä aiheuttanut kaikkialla samanlaisia seurauksia.
Esimerkiksi Savosta on vaikea löytää voimakasta reaktiota, joka olisi joh-
tunut huomion epätavallisen vahvasta kiinnittymisestä noituuteen. Jotta
tällaiset erot voitaisiin ymmärtää, on selityskaaviota tehtävä yksityiskoh-
taisemmaksi. Voimakkuus, jolla huomio kiinnittyi noituuteen, johtui jois-
takin seudulta toiselle vaihtelevista tekijöistä. Yksi keskeisistä tällaisista
tekijöistä olivat erilaiset mahdollisuudet saada tietoja huomion kiinnit-
tymisen varsinaisesta aiheuttajasta Pohjois-Ruotsin suurista prosesseista.
Mitä paremmat *tietoyhteydet* olivat, sitä suurempi mahdollisuus oli kiih-
tyneellä mielialalla »tarttua». Hyvillä tietoyhteyksillä on myös ollut mah-
dollisuus muokata *pitkän ajan* kuluessa sosiaalisia miljöitä sillä tavoin sa-
mansuuntaisiksi, että mielipiteet ja asenteet, jotka ovat vallinneet toi-
sessa miljöössä, omaksutaan helposti toisessa. Käsillä olevassa tapauksessa
tämä merkitsee ennen kaikkea samanlaista suhtautumista noituuteen ja
paholaiskulttia koskevan tradition olemassaoloa — siinä muodossa, että
se oli kelvollinen vietäväksi käräjiin.¹¹

Toisaalta ei ole suinkaan sanottu, että syytettyjen luku olisi Pohjan-
maalla noussut kaikista edellä mainituista tekijöistä johtuen. Se, mikä pro-
sessien erilaisten syntytapojen todellinen osuus ja keskinäinen suhde oli,
näkyi luonnollisesti vasta tarkemman tutkimuksen valossa.

Tietoja »Saatanan tyranniasta» saapui Pohjanmaalle toisaalta epäviral-
lisesti, Ruotsiin olevien yhteyksien myötä, toisaalta esivallan tietoisten toi-
menpiteiden seurauksena. Edelliseen puoleen on syytä kiinnittää huomiota
myöhemmin monessa yhteydessä. Seuraavassa olen lyhyesti tarkastellut
jälkimmäistä tietokanavaa.

¹¹ Yllä sanotusta antavat luullakseni erittäin hyvän esimerkin tapahtumat Nyenskan-
sin ruotsalaisessa varuskunnassa 1674. Hälsinglannin rykmentin varusmestarin Erik
Anderssonin 10-vuotiaan tyttären Karinin äidinäiti ja äidinisä kirjoittivat Hälsing-
lannista Dilsbosta, että muutamat tytöt olivat kertoneet nähneensä Karinin bläkullassa.
Tyttö otettiin kuulusteluun ja tunnusti vuolaasti käynneistään paholaisen luona. Pian
mainitussa rykmentissä oli hänen lisäksi yksi tyttö ja yksi poika, jotka ilmoittivat
käyneensä bläkullassa ja syyttivät asiasta erästä sotilaan vaimoa. Syytettyjen ja lasten
luku lisääntyi sitten nopeasti. Ks. *Gadelius* II 1913, 317—325. On varmaa, että prosessin
syntyy vaikuttivat seuraavat seikat: rykmentin jäsenten kotoaan perimät noituutta
koskevat asenteet ja traditiot, prosessit Hälsinglannissa ja niistä tulleet hälyyttävät
tiedot. Yhteinen pohja (asenteet ja perinteet) tekivät kaksi jälkimmäistä seikkaa vaiku-
tuskelpoisiksi: lapset kertoivat samaa kuin Hälsinglannissa, vanhemmat ottivat niiden
puheet vakavasti.

Taalainmaan ja Bohuslänin noitaprosessien johdosta määräsi valtaneuvosto 1669, että jumalanpalveluksien yhteydessä oli valtakunnan kaikissa kirkkoissa luettava erityinen rukous. Se oli omiaan välittämään tietoa mainituista prosesseista ja ennen kaikkea siirtämään kiihoittunutta mielialaa uusille seuduille:

Jumalan seurakunta haluaisi esittää hartaan ja sydäimestä lähtevän rukouksen Jumalalle, rakkaalle Taivaalliselle Isällemme, että hän Poikansa Jeesuksen Kristuksen tähden haluaisi kurittaa Saatanaa ja hänen tyranniaansa, jota hän kansan huolettomuuden, Jumalan sanan ja Saarnatoimen halveksunnan tähden on saanut luvan käyttää moniin henkilöihin niin nuoriin kuin vanhoihin Itä-Taalainmaalla ja Bohuslänissä. Sentähden rukoilkaamme ja sanokaamme: Oi Herra, laupias armollinen Jumala: Me olemme kansaasi... anna anteeksi synnit, mutta rankaise omalla ja isällisellä ruoskallasi äläkä anna häijyn ja julman sielunmurhaajan paholaisen saada niin kauheasti raivota... Auta lempeä Herra Jumala köyhää kiusattua joukkoa, vahvista palvelijoitasi Pappēja pyhällä Hengellä, että he uskossa voivat tehdä Saatanelle voimakasta vastarintaa, ettei hän saa käyttää sellaista ennenkuulumatonta valtaa seurakuntasi jäseniin...¹²

Suuret noitaprosessit eivät jättäneet myöskään Turun hiippakunnan piispaa Johannes Gezeliusta välinpitämättömäksi. Konstituutioissaan 1673 hän vaatii papistoa hävittämään »kaiken vanhan taikuuden», »innokkaalla saarnaamisella, vakavilla kehoituksilla, maallisen oikeuden avustuksella ja asiaankuuluvalla kirkkorangaistuksella». Mikäli taikuuden harjoittajat olivat kovakorvaisia eivätkä ojentuneet mainituilla keinoilla, oli asiasta ilmoitettava tuomiokapitulille. Loitsinta ja noituus tuli ilmoittaa välittömästi maalliselle oikeudelle.¹³

Määräyksen papistolta vaatima aktiivisuus sopii hyvin ajankohdan tunnelmiin. Seuraavana vuonna piispa eräässä kiertokirjeessään jo suoraan viittaa Ruotsin tapahtumiin. »Saatanan tyrannia» raivosi »meidän vaikeina aikoinamme». Pappēja kehoitettiin pitämään kuulijansa ahkerissa rukouksissa, sekä kirkkoissa että kotona, aamuin ja illoin ja velvoittamaan heidät viettämään kristillistä elämää.¹⁴ Vuonna 1675 pidetyssä synodaalikokouksessa toistettiin rukouskehoitus ja viitattiin ajankohdan vaarallisuuteen. Sodan vaara oli suuri, »Saatanan tyrannia» levisi niin nuorten kuin vanhojenkin keskuudessa; »tämä meidänkään seutumme ei ole (siitä) aivan vapaa...

¹² *Hertzberg* 1889, 152; Rukouskaavan lähettämisestä Turun hiippakunnan papeille ks. Turun tuomiokapitulिन kirjettä v:lta 1669, *Ecclesiastica* I, VA. Rukous on varmasti ollut säännöllisessä käytössä v:een 1677; sen lukemisen laiminlyöminen aiheutti moitteita. Eräät Gävlen asukkaat syyttivät 1675 kirkkoherraansa Petrus Fonteliusta, että tämä ei ollut lukenut mainittua rukousta kahteen vuoteen. *Skoklostersamlingen E 8739*. *Manuscripta miscellanea*, Tom. 7, 437. Vrt. myös s. 250 ja nootti 17.

¹³ *Samling af Åbo C-B I*, 250.

¹⁴ 25. 1. 1674. *Ibid.*, 261.

Jumala yksin tietää, mitä meillä vielä on edessä.»¹⁵ Saman vuoden elokuussa Gezelius oleskeli Tukholmassa. Sieltä lähettämässään kiertokirjeessä hän sanoo tietävänsä, että seudulta kuului nyt enemmän pahaa kuin hyvää. Tiedot olivat tosia: »Saatanan tyrannia» oli vahvistunut ja levinnyt entistä lukuisimmille alueille.¹⁶

Turun hiippakunnan papisto velvoitettiin siten puhumaan ahkerasti noituudesta ja »Saatanan tyranniasta». Tuskin papit ovat laiminlyöneet näin selvää ja usein toistettua velvoitetta. On olemassa ainakin yksi esimerkki siitä, mitä kirkossa saattoi Pohjanmaalla 1670-luvulla kuulla. Pietarsaaren kappalainen Johan Tavast piti pääsiäisenä 1675 omalaatuisen »hevossaarnan», jonka pääsisältönä oli, että noidat olivat ratsastaneet hänen hevosellaan bläkullaan ja siten aiheuttaneet sen kuoleman. Todistuksen mukaan saarna oli vaikuttanut kuulijoihin syvästi: »... pappi kirosi noita-akkoja ja (pyysi), että Jumala haluaisi varjella meitä, ettei paholainen saisi niin suurta valtaa meihin ihmisparkoihin, niin että kaikki kauhistuivat tästä saarnasta.»¹⁷ Kuten myöhemmin ilmenee, kiihotti saarna todella mielialoja Pietarsaareissa. Tapaus on lajissaan tuskin ollut ainoa.

Selvin tapa osoittaa, mikä oli pahalaiskultin osuus Pohjanmaan noita-prosesseissa *alueellisessa* mielessä, on kolmen alueen — *Pohjois-Pohjanmaan, Pohjanmaan ruotsalaisen rannikkoalueen ja Etelä-Pohjanmaan suomenkielisen osan* — keskinäinen vertailu. Tämä on tehty seuraavalla sivulla olevassa taulukossa. Siitä näkyy, että 1670-luvulla syytettiin ihmisiä pahalaiskultin harjoittamisesta vain Pohjanmaan ruotsinkielisellä rannikkoalueella; ainoastaan yksi tapaus sijoittuu muualle. Seuraavan vuosikymmenen alussa syytökset pahalaiskultista siirtyvät muille alueille, mutta tapausten lukumäärä on vähäinen.

Mikäli on totta, että tietoyhteydet Ruotsiin ja mielipiteiden ja asenteiden samankaltaisuus vaikuttivat »tartunnan» leviämiseen, ovat nämä tekijät olleet erityisen voimakkaat juuri Pohjanmaan ruotsinkielisellä rannikkoalueella. Helposti näkee, että juuri näin oli asianlaita. Aluetta yhdisti emämaahan voimakkaasti yhteinen kieli, kontaktit sinne olivat vilkkaat. *Kielen* ohella se johtui tietyistä *taloudellisista* tekijöistä. Pohjanmaa oli 1600-luvun jälkipuoliskolla jo eriytynyt omalaatuiseksi talousyksikökseen. Tämä johtui ennen kaikkea tervanpoltosta ja laivanrakennuksesta; ne olivat saaneet tässä maakunnassa merkittävän sijan. Merkantilistinen kauppapolitiikka esti kutakin harkintansa mukaan markkinoimasta tuotteitaan, vaan maaseudulla ne oli myytävä kaupunkeihin, ja niistä taas harvalla oli oikeus markkinoida tuotteet ulkomaille. Pohjanmaan kaupungeilla ei täl-

¹⁵ 16—18. 1. 1675. Samling af Åbo C—B I, 265.

¹⁶ 13. 8. 1675. Ibid. 268.

¹⁷ Pietarsaari 19. 4. 1675. h. 1., 385. Tilanne, jossa saarnan vaikutuksesta puhutaan, edellytti vaikutuksen esittämistä mahdollisen suureksi. Ks. s. 273. Siteeratut sanat ovat varmaan edellä mainitusta rukouksesta.

Alue		1665—1669	1670—1674	1675—1679	1680—1684	Yht.
Pohjois-Pohjanmaa ¹⁾	M	2 — 9.1	3 — 20.0	8 — 18.2	8 — 32.0	21 — 19.8
	P			1 — 2.6	1 — 50.0	2 — 4.3
Pohjanmaan ruots. alue ²⁾	M	17 — 77.3	7 — 46.7	31 — 70.5	10 — 40.0	65 — 61.3
	P		6 — 100.0	37 — 97.4		43 — 93.5
Etelä-Pohjanmaan suom. osa ³⁾	M	3 — 13.6	5 — 33.3	5 — 11.3	7 — 28.0	20 — 18.9
	P				1 — 50.0	1 — 2.2
Yht.	M	22 — 100.0	15 — 100.0	44 — 100.0	25 — 100.0	152
	P		6 — 100.0	38 — 100.0	2 — 100.0	

Tulukko 3. Syytettyjen paikallinen jakautuminen noitaioikeudenkäynneissä Pohjanmaalla vv. 1665—1684. (M = magiaprosessit, P = paholaisoikeudenkäynnit).

laista oikeutta ollut, vaan niiden oli vietävä tuotteet joko Turkuun tai Tukholmaan. Etenkin viimeksi mainittu oli suosittu vientipaikka.¹⁸ Juuri Pohjanmaan ruotsinkielisellä rannikkoalueella sijaisi suurin osa Pohjanmaan kaupungeista. Kauppa-asioiden ohella vaihdettiin varmasti mielipiteitä myös noituudesta, kerrottiin noitien teoista, heidän kuulustelemisestaan jne.

Tämänkaltaisesta ajatustenvaihdosta ei luonnollisesti ole paljoa suoranaista todisteita, mutta esimerkiksi käsitykset blåkullasta ovat varmasti siirtyneet Pohjanlahden puolelta toiselle. Joitakin esimerkkejä siitä, että pohjalaisten Tukholman-matkoilla on todella ollut puhe noituudesta, olen löytänyt. Vaasan kaupunginkirjuri Johan Hansson kertoi 1657 raastuvassa »Punasuomalaisen» (ks. s. 203) kuulustelun yhteydessä, että Tukholmassa ollessaan hän oli majapaikassaan äkkiä pyörtynyt, niin että toverit olivat jo miltei pitäneet häntä kuolleena. »He olivat hakeneet erään vaimon katsomaan, mikä sairaus hänessä oli. Joka oli heti sanonut, että pahat ihmiset olivat hänet noituneet ja se (noitus) oli häntä lyönyt. Sama vaimo oli antanut ostaa apteekista lääkkeitä, jotka oli antanut hänelle (Johanille).» Vaimo oli lisäksi selittänyt, että Johan oli »luonnostaan» vahva, niin ettei noitus häneen helposti tehonnut.¹⁹ Tämänäyttävissä asioissa pohjalaiset tuskin toivat enempää kuin veivät, mutta paholaiskultin kohdalla asia on ollut toisin.

Myös Pohjois-Pohjanmaalta oli yhteyksiä valtakunnan muihin osiin. Alueen talonpojat harjoittivat vilkasta purjehdustoimintaa, veivät tavaroitaan markkinoille Baltiaan ja Tukholmaan kotiseutunsa kaupungit sivuuttaen.

¹ Iijoki, Oulu (kaupunki ja pitäjä), Liminka, Pyhäjoki, Raahe, Kalajoki, Lohtaja, Kokkola (Kaupunki ja pitäjä).

² Kruunupyy, Pietarsaari (kaupunki ja pitäjä), Uusikaarlepyy (kaupunki ja pitäjä), Vöyri, Vaasa, Mustasaari, Maalahti, Närpiö, Lapväärti, Kristiinankaupunki.

³ Lapua, Vähäkyrö, Isokyrö, Laihia, Ilmajoki.

¹⁸ *Kaila, E. E.*: Pohjanmaa ja meri 1600- ja 1700-luvuilla (1931), esim. 53 ja 267 seur.

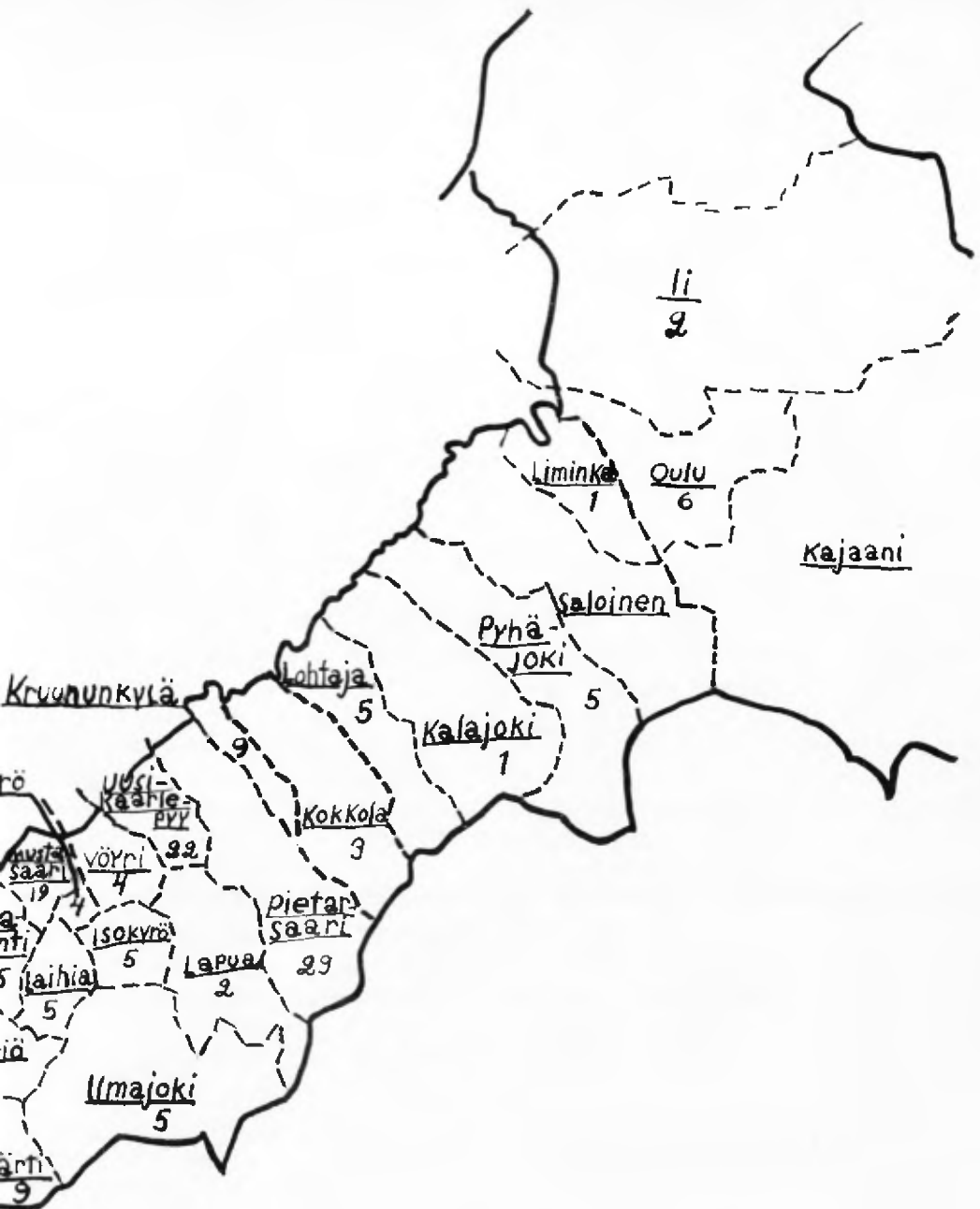
¹⁹ Vaasa 3. 10. 1657. v. 1., 364.

Talvisin he myös olivat töissä näillä seuduilla.²⁰ Silti alueella oli hyvin vähän pahalaiskulttia koskevia oikeudenkäyntejä. Tämän ei tarvitse merkitä, ettei sillä ole ollut mitään sijaa kansan ajatusmaailmassa ja perinteessä: osoittaahan edellä (s. 200) esitelty Suikon tapaus päinvastaista. Mutta kieli on kuitenkin saattanut jossain määrin estää tradition välittymistä, mielipide- ja asenne-erot ovat olleet suuret. Suurten noitaprosessien synnyttämä kiihtynyt mieliala ei ole siellä päässyt vaikuttamaan. Sama koskee myös Etelä-Pohjanmaan suomenkielistä osaa.

Huomion kiinnittyminen noituuteen on nostanut Pohjanmaan ruotsinkielisellä rannikkoseudulla myös magiaprosesseissa syytettyjen lukua. Vastaavanlaista nousua tapahtui myös Pohjois-Pohjanmaalla, kun taas kolmannella alueella sellaista ei näy. Mutta magiaprosessien kohdalla ei jakoperuste kuitenkaan ole tarkoituksenmukainen, vaan niitä on syytä tarkastella *pienempien yksiköiden*, kaupunkien ja pitäjien puitteissa. Näin olen osittain tehnyt seuraavalla sivulla olevassa kartassa. Siinä olen yhdistänyt kaupunkien ja lähinnä vastaavien pitäjien numerot ja ottanut huomioon molemmentyyppisissä oikeudenkäynneissä syytetyt. Suuria »noitaseutuja» olivat sen mukaan Pietarsaari, Uusikaarlepyy, Mustasaari-Vaasa, Lapväärti—Kristiinankaupunki. Mutta juuri näillä alueilla oli pahalaiskultin asema oikeudenkäynneissä vahvin ja nosti siten syytettyjen lukumäärää. Jos jätetään pahalaiskultista syytetyt huomiotta, oli Kruunupyysä yhdeksän, Pietarsaaren pitäjässä yhdeksän, Uudenkaarlepyyn pitäjässä kaksi, Mustasaarissa 12, Maalahdella viisi, Närpiössä 11 ja Lapväärtissä kolme syytettyä. Erot muihin alueisiin nähden ovat siten magiaprosessien kohdalla pienemmät kuin, jos otetaan kaikki syytetyt huomioon. Ja edelleen on muistettava, että pahalaiskultin mukaan tulo vaikutti myös magiaprosesseissa. Silti saattoi syytettyjen luku niissä nousta tavallista korkeammaksi myös muista syistä, kuten näkyy vv. 1665—1669 korkeasta luvusta Pohjanmaan ruotsinkielisellä rannikkoalueella. Tällöinhän ei esiintynyt ainuttakaan syytettä pahalaiskultista. Yli puolet syytetyistä jakaantui silloin kahden pitäjän, Närpiön (6) ja Mustasaaren (4) osalle.

Sivulla 254 olevassa taulukossa on tarkasteltu Pohjanmaan noitaoikeudenkäynneissä syytettyjen *sosiaalista asemaa*. Siitä näkyy myös lähes suoraan syytettyjen *sukupuoli*. Tässä suhteessa *naisenemmistö* on selvä. Syytetyistä oli naisia jatkuvasti *yli 2/3:aa*, vv. 1665—1669 heidän prosentuaalinen osuutensa oli 72,7, seuraavalla viisivuotiskaudella 71,4, vuosina 1675—1679 luku oli 78 % ja 1680-luvun alussa 81,5 %. *Kohoava suunta* näyttää jatkuneen vuosisadan loppua kohden, sillä vv. 1693—1697 oli Pohjanmaan maaseudulla noituudesta syytetyistä enää noin kymmenes miehiä (90,9 % naisia, syytettyjä yhteensä 22).

²⁰ *Virrankoski, P.*: Pohjois-Pohjanmaan maaseudun taloudelliset yhteydet Tallinaan 1600-luvulla. Teoksessa *Näkökulmia menneisyyteen* (1967), 45—57.

Kartta 1. Syytettyjen lukumäärä eri seuduilla noita-oikeudenkäynneissä Pohjanmaalla vv. 1665—1684. Seuraavissa on yhdistetty kaupunkien ja pitäjien luvut: Pietarsaari, Uusikaarenpyy, Kokkola, Raahen—Pyhäjoki, Vaasa—Mustasaari, Kristiinankaupunki—Lapväärti. (Kartta teoksesta Jutikkala, E.: Suomen historian kartasto 1959, kartta N:o 19).

	1665—1669	1670—1674	1675—1679	1680—1684	Yht.
Talonpoika	6 — 27.3	3 — 14.3	8 — 9.8	5 — 18.5	22 — 14.5
Talonpojan vaimo	10 — 45.5	9 — 42.8	23 — 28.1	14 — 51.9	56 — 36.9
Talonpojan leski		1 — 4.8	5 — 6.1	1 — 3.7	7 — 4.6
Itsellisen vaimo	1 — 4.5		4 — 4.8	2 — 7.4	7 — 4.6
Piika	1 — 4.5		3 — 3.7	1 — 3.7	5 — 3.3
Kerjäläinen, loinen yms.	2 — 9.1		2 — 2.4	2 — 7.4	6 — 3.9
Sotilas			1 — 1.2		1 — 0.7
Sotilaan vaimo			3 — 3.7	1 — 3.7	4 — 2.6
Sotilaan leski			1 — 1.2		1 — 0.7
Porvari, käsityöläinen		2 — 9.5	5 — 6.1		7 — 4.6
Porvarin vaimo	2 — 9.1	4 — 19.0	23 — 28.1	1 — 3.7	30 — 19.7
Porvarin leski		1 — 4.8	1 — 1.2		2 — 1.3
Pappi			1 — 1.2		1 — 0.7
Tuntematon		1 — 4.8	2 — 2.4		3 — 1.9
Yht.	22 — 100.0	21 — 100.0	82 — 100.0	27 — 100.0	152

Taulukko 4. Pohjanmaan noita-oikeudenkäynneissä vv. 1665—1684 syytettyjen sosiaalinen asema.

Vertailumateriaalin puutteessa on vaikea tarkkaan sanoa, miten naisennemistön määrään on suhtauduttava. Suurin piirtein se vastannee tavallisia käsityksiä, joissa »noita-akkojen» osuus korostuu huomattavasti enemmän kuin »noitaukkojen». Luultavasti suhde on ollut sama Ruotsin oikeudenkäynneissä. On mielenkiintoista todeta, että syytöksissä pahlolaiskultista oli naisenemmistö vv. 1665—1684 vain hivenen suurempi kuin yleensä (84,8 %). Näin ollen ei voida suoraan väittää, että naisenemmistön lisääntyminen vuosisadan loppua kohden olisi ollut pahlolaisoikeudenkäyntien yksinomaista seurausta. Kaikki pahlolaiskultin harjoittamisesta kuolemaan tuomitut olivat kyllä naisia, ja tällä seikalla on saattanut olla merkitystä. Mutta asiaan on myös voinut vaikuttaa muutos syytösten laadussa: vahingoittavan taikuuden osuus on saattanut vähentyä ja syytökset keskittyä nimenomaan naisille luonteenomaiseen taikuuden harjoittamiseen, karkajataikoihin, loitsintaan jne.

Yli kolmannes syytetyistä oli *talonpoikien vaimoja, lähes viidennes porvarien vaimoja*. Myös *talonpoikien* luku on huomattava. Porvaristo ja talonpoikaisto olivat pohjalaisten yhteisöjen peruselementit myös määrällisesti, edellinen kaupungeissa, jälkimmäinen maaseudulla. Tämän perusteella on sanottava, että noitaepäilyt kuuluivat pohjalaisten yhteisöjen elämään *kiinteänä* osana, eivät olleet mikään poikkeusilmiö, joka olisi kohdistunut johonkin tiettyyn vähemmistöön. Jaottelu on luonnollisesti esitetystä muo-

dossa suhteellisen yleispiirteinen. Jos syytteeseen joutuneita tutkittaisiin lähemmin, heidän asemansa yhteisössä kävisi tarkemmin ilmi. Sitä en ole kuitenkaan tässä tehnyt. Myöhemmin ilmenee silti, että noitaepäilyt kohdistuivat erityisen vakavina — mitattuina rangaistusten ankaruudella — nimenomaan tiettyihin ryhmiin.

Vuosina 1675—1679 »lakaisivat» noitaepäilyt sosiaalista kenttää jossain määrin totaalisemmin kuin aikaisemmin tai myöhemmin. Maaseudulla tämä merkitsisi talonpoikaisväestön suhteellisen osuuden huomattavaa vähenemistä. Esimerkiksi talonpoikaisvaimojen osuus oli seuraavaan viisivuotiskauteen verrattuna vain noin puolet. Porvarisvaimojen osuus sensijaan oli tällöin korkeimmillaan. Yli puolet heistä (ainakin 13) oli syytteessä pahlolaiskultin harjoittamisesta.

Huomattavin uusi ryhmä, joka tuli pahlolaiskultin mukana, on *sotilasääty*. Tapahtumien keskinäinen yhteys on selvä: sotilasta ja kaikkia kolmea sotilaiden vaimoa syytettiin pahlolaiskultin harjoittamisesta. Ryhmän edustus on joka tapauksessa pieni. Siten ei ole perustetta usein esitetyllä väitteellä, että »melkoinen osa» Pohjanmaalla tuomituista noidista olisi ollut vanhoja sotamiesten vaimoja tai leskiä. Väite perustuu siihen, että on ajateltu 30-vuotisesta sodasta palanneiden sotamiesten vahvistaneen pahlolaiskulttia koskevaa traditiota.²¹ Mikäli tällaista vahvistusta on tapahtunut, se on kulkenut epävirallisia latuja eikä ole herättänyt yhteisössä erityistä ennakkoluuloa sotilaita tai heidän vaimojaan/leskiään kohtaan.

Kuten johdannossa olen todennut, saivat myös *papit* monesti syytteen pahlolaiskultin harjoittamisesta. Pohjanmaalla oli papisto kuitenkin enimmäkseen syyttävällä puolella. Jonkinlaista laimeaa huhunmuodostusta on saattanut kyllä olla senkin suhteen. Kappalainen Mårten Gallus nosti 1675 lokakuussa — ensimmäisten suurten pahlolaisoikeudenkäyntien jälkeen — kunnianloukkausjutun Markus Henderssonia vastaan, joka oli sanonut, että pahlolainen siunasi kaikki Galluksen työt. Hendersson ei tullut paikalle, joten asia lykättiin.²² On hyvin todennäköistä, että lausuma on pelkästään vihanpuuskassa singottu tokaisu. Vain kiihottunut tilanne teki sen tavalista merkityksellisemmäksi.

Noitaprosessien syntyä valaisee tärkeällä tavalla asian oikeuteen tuojien, *ilmiantajien* tarkastelu, jonka olen suorittanut seuraavalla sivulla olevassa taulukossa. Ryhmittelyperusteina olen käyttänyt niitä suuntaviittoja, jotka esitin tämän luvun alussa. Kuusi ensimmäistä ryhmää koostuvat henkilöistä, joiden suhde ilmiannettuihin ei ole ollut noituuden kannalta virallinen, kolmen seuraavan ryhmän kohdalla näin on ollut laita. »Noituudesta syytetty» ja »Varas» edustavat puolestaan ilmiantojen kannalta erikoistilanteita.

²¹ Ks. esim. *Luukko* III 1945, 740.

²² *Mustasaari* 11—13. 10. 1675. P KO a 16/II, 1150.

	1665—1669	1670—1674	1675—1679	1680—1684	Yht.
Talonpoika	8 — 36.5	4 — 19.1	5 — 6.1		17
Talonpojan vaimo	1 — 4.5				1
Piika			1 — 1.2		1
Porvari, käsityöläinen	1 — 4.5		4 — 4.9		5
Porvarin vaimo			1 — 1.2		1
Sotilas			1 — 1.2		1
Pappi	1 — 4.5	2 — 9.5	5 — 6.1	5 — 18.5	13
Nimismies	3 — 13.7	2 — 9.5	5 — 6.1	5 — 18.5	15
Lautamies				1 — 3.7	1
Noituudesta syytetty	1 — 4.5	4 — 19.1	21 — 25.6	1 — 3.7	27
Varas			7 — 8.5		7
Kunnianloukkaus	7 — 31.8	7 — 33.3	9 — 11.0	15 — 55.6	38
Alle 20-vuotias			11 — 13.4		3
Tuntematon		2 — 9.5	12 — 14.7		22
Yht.	22 — 100.0	21 — 100.0	82 — 100.0	27 — 100.0	152

Taulukko 5. Ilmiantajat Pohjanmaan noita-oikeudenkäynneissä vv. 1665—1684.

Kun porvarien ja talonpoikien vaimot olivat syytettyjen penkillä suhteellisesti useimmin, olivat *talonpojat* huomattava ilmiantajien ryhmä. Ensimmäisellä viisivuotiskaudella sen osuus on *ylä kolmannes*, putoaa sitten *noin viidennekseen* ja pysyy suurten prosessien aikana *absoluuttisesti* entisen suuruisena. Ainakaan talonpoikaisväestön aktivoitumisesta eivät suuret prosessit siten näytä nousseen. Mutta noitahuhujen ylläpitämisestä sen ja porvarisväestön keskuudessa eivät ilmiantajien miesenemmistöt varmaanakaan kuvaa. On näet muistettava ajan kulttuurin luonne, jossa korostui miehen aktiivisuus yhteiskunnallisessa suhteessa. Vaikka vaimot ovat olleet mukana huhunmuodostuksessa, oli luonnollista, että mies vei asian oikeuteen. Myöskään palkollisten niukat ilmiannot eivät todista, etteikö heidän keskuudessaan olisi puhuttu noituudesta; ajatus on vieras jo siitäkin syystä, että he kuuluivat kiinteästi isäntäväkensä elämänpiiriin. Muuttaessaan paikasta toiseen heillä on saattanut olla jopa merkittävä huhunmuodostajan ja -levittäjän asema. Ilmiantojen teko ei kuitenkaan ollut heidän sosiaalisen asemansa kannalta edullista. Paljon monipuolisemman kuvan kaikkien yllä mainittujen henkilöiden merkityksestä huhujen muodostumiselle olisi mahdollista saada, jos ilmiantajien lisäksi otettaisiin huomioon myös *todistajina* esiintyneet henkilöt. Siihen en ole tässä kuitenkaan ryhtynyt.

Huhujen kohde toi huomattavan usein itse asian oikeuteen, vv. 1665—1674 *noin kolmanneksessa* tapauksista, 1680-luvun alussa *useammin kuin joka toisessa* tapauksessa. Oletettavasti heijastaa viimeksi mainittu korkea luku suurten prosessien jälkipuintia: huhumylyllä oli edelleen liikkeessä

ja pakotti monet puolustamaan virallisesti kunniaansa. Kunnianloukkaus-syytteiden asema ei myöskään näytä säilyneen vuosisadan loppuun saakka, sillä vv. 1693—1697 virallistui Pohjanmaan maaseudulla vain noin joka viides (22 %) noitasyyte tällä tavoin.

Ellei suurinta osaa tuntemattomien ryhmästä voida sijoittaa kunnianloukkaussyytteestä alkunsa saaneiden prosessien ryhmään, eivät Pohjanmaan suuret noitaprosessit useinkaan syntyneet tätä tietä. Tunnettujen tapausten perusteella ryhmä pysyy *absoluuttisesti* normaalina aikaisempaan verrattuna. Suhteellisesti sen osuus on vain *noin kymmenennen* osan luokkaa.

Edellä on viitattu kunnianloukkausjutun nostamisen sosiaaliseen tärkeeseen. Tällä perusteella voi päätellä, että pahalaiskultin harjoittamista koskevia huhuja ei liikkunut Pohjanmaalla runsaasti edes 1670-luvun loppulla, mikäli vertauskohteeksi otetaan esimerkiksi Pohjois-Ruotsi. Helposti on myös nähtävissä syy tähän: viimeksi mainitussa olivat *lapset* lähes säännöllisesti ilmiantojen takana. Huhunmuodostus tapahtui helposti. Pohjanmaalla ei lasten osuus ollut läheskään yhtä merkittävä. Jos tuntemattomien ryhmä jätetään huomiotta, on ryhmän suhteellinen osuus 13.4 %. Mutta sitä selvemmin koskivat ilmiannot tässä ryhmässä juuri pahalaiskulttia; niiden perusteella tuomittiin ainakin kolme naista kuolemaan.

Kunnianloukkausjuttujen tutkiminen antaa osaltaan viitteitä siitä, miten noitahuhut muotoutuivat. Tuntuisi näet luonnolliselta, että kunniaansa varjeleva halusi jo kostonhalusta vetää vastuuseen keskeisen huhunlevittäjän. Alla olevassa kuviossa olen tarkastellut kysymystä vastuuseen joutuneiden henkilöiden sukupuolen valossa. Jos vertaamme lukuja ilmiantajien vastaaviin lukuihin, korostuu naisten osuus huhun levittäjinä; vastuuseen joutuneista oli yli 2/5:aa naisia. Eri sukupuolten levittämiä huhujen laadussa ei ole suuria eroja. Noitus kosketti perheitä kokonaisuudessaan. Mielenkiintoista on silti todeta, että niistä vastuuseen joutuneista, jotka olivat levittäneet huhua pahalaiskultin harjoittamisesta, oli 3/4:aa miehiä.

Huhun levittäjä	Mies	Naiset	13	— — 20 (58.8 %)
		Miehet	7	
	Nainen	Naiset	9	— — 14 (41.2 %)
		Miehet	5	

Kuvio 1. Vastuuseen joutuneet huhun levittäjät noituutta koskeneissa kunnianloukkaussyytteissä Pohjanmaalla vv. 1665—1684. (Kaksi tapausta on tuntematonta, yhdessä on kyse »yleisestä huhusta», yhdessä »naapurien puheesta»).

Papiston välitön osuus noitaprosessien syntyyn ei ole ollut kovin suuri. Suorat ilmiannot sen taholta eivät synnyttäneet suuria noitaprosesseja; pappi ei ollut yhdessäkään pahalaisoikeudenkäynnissä ilmiantajana. *Välillisessä* mielessä tilanne on tietysti aivan toinen. Korkeimmillaan papiston

välitön osuus on suurten noitaprosessien jälkeen. Yhteys ajankohtaan näyttää ilmeiseltä: kunnianloukkaussyytteiden suuri määrä osoittaa, että noitahujuja oli edelleen liikkeellä; papisto, jolla oli hyvässä muistissa »Saatanan tyrannia», tarttui huhuihin hanakasti. Suunta ei näytä jatkuneen, sillä vv. 1693—1697 ei yksikään noitaprosessi syntynyt Pohjanmaan maaseudulla papin ilmiannosta. Noituuden ilmiantaminen on ollut muuttu massa maallisen esivallan tehtäväksi, sillä samanaikaisesti 32 % ilmiantoista tuli *nimismiesten* osalle. Aikaisemmin papit ja nimismiehet olivat ilmiantaneet noitia suurin piirtein yhtä paljon.

Koska pappien ja nimismiesten — jossain määrin myös lautamiesten — ilmiantojen on katsottava heijastavan yhteiskunnan yleisiä intentioita noituuden suhteen, on niitä tarkasteltava yhtenä kokonaisuutena. Tässä mielessä esivallan edustajien ilmiantojen osuus vaihtelee noin kymmenenneksestä noin 2/5:aan ja on pienimmillään juuri suurten noitaprosessien aikana — jälleen on kuitenkin muistettava tuntemattomien ryhmä.

Huomattavin *yksityinen* ilmiantajien ryhmä oli suurten prosessien aikana noituudesta syytteeeseen joutuneet; ryhmän osuus kattaa noin neljänneksen ilmiannoista. Niistä tehtiin 71.4 % paholaisoikeudenkäynneissä. Tässä on siten selvästi tärkein yksityinen paholaiskulttisyytteitä levittänyt tekijä. Asia ei ole mitenkään merkillinen tai yllättävä; ilman tarkkoja tietojakin voi huoletta sanoa, että syytettyjen lukumäärän kasvu perustui yleisimmin juuri *noituudesta syytettyjen* ilmiantoihin. Silti sen ei aina voi katsoa olleen keskeinen tekijä: kannattaa vain muistaa Pohjois-Ruotsin suuret prosessit.

Paholaiskultin harjoittamisesta tuomittu sai säännöllisesti kuolemantuomion. Tässä tilanteessa poistui tavalliset esteet ilmiannoilta. Kuulustelijoilla oli aina vahva ennakko-oletus siitä, että tuomittu tiesi varmasti muitakin paholaiskultin harjoittajia, kuten edellä olen todennut. Tunnuksuksen saamiseksi käytettiin erityisen tarmokkaita otteita. Myös Pohjanmaalta on tästä selviä esimerkkejä. Kiihottuneessa tilantessa 1675 ilmiantoi myös *varas* Hans Matsson kuusi ihmistä. Vaikka ilmiannot eivät koskeneet paholaiskulttia, on yhteys tilanteeseen selvä; ilmiannettujen määrä ei olisi noussut näin suureksi ilman papiston asiaanpuuttumista. Jos lasjetaan syytteeeseen joutuneiden ilmiannot yhteen, heidän osuutensa nousee *runsaaseen kolmannekseen* (34.1 %) kaikista ilmiannoista.

Syytettyjen ja ilmiantajien erittelyn ohella olen kolmanneksi tutkinut Pohjanmaan noitaprosessien syntyä ja luonnetta niiden *ristiriitojen ja tapantumien* valossa, joita syytteet heijastavat. Taulukoissa 6 ja 7 olen ottanut huomioon ne *motiivit*, jotka noidalla katsottiin tekoonsa olleen ja noitumisaktin oletetut *tulokset*.

Taulukossa 6 käytetyn ryhmittelyperiaatteen valaisemiseksi on syytä antaa esimerkkejä. Anders Larsson syytti 1681 Kruunupyssä loinen Margeta Jakobsdotteria, että tämä oli noitunut hänen lampaansa, koska ei ollut

	1665—1669	1670—1674	1675—1679	1680—1684	Yht.
Avun kieltäm.	3	3	11	1	
Pyynnön torjum.	14.3	20.0	20.7	10.0	18
Loukkauksen aiheutt. suuttumus	8 38.1	3 20.0	18 34.0	3 30.0	32
Omaisuusriita, naapurikateus	5 23.8	3 20.0	6 11.3		14
Varkaus		1 6.6	2 3.8	2 20.0	5
Tilaustyö	5 23.8	5 33.4	16 30.2	4 40.0	30
Yht.	21 100.0	15 100.0	53 100.0	10 100.0	99

Taulukko 6. Oletetuille noitumisakteille esitetyt motiivit Pohjanmaan noitaoikeudenkäynneissä vv. 1665—1684.

saanut, mitä oli pyytänyt («Avun kieltäminen»)²³ Lauri Niilonpoika epäili 1671 Lohtajalla, että Marketta Juhanintytär oli noitunut hänen lehmänsä, kun Laurin lehmät olivat sotkeneet Marketan korjaamattoman pellon²⁴ («Loukkauksen aiheuttama suuttumus»). Matti Pörsti selitti 1672 Isossakyrössä, että naapurit olivat noituneet karhun hänen hevosensa kimppuun. Naapurusten välillä oli ollut riitaa peninkulmanpylvästä²⁵ («Omaisuusriita»). Margeta Sigfridsdotter sai 1675 Vöyrissä kuolemantuomion mm. siitä syystä, että hänen epäiltiin noituneen kirkkoherran pojan kuoliaaksi. Poika oli varastanut Margetan veitsen, ja nainen oli manannut varkaan²⁶ («Varkaus»). Messinkiseppä Hans Jöransson tunnusti 1675, että oli luke-
nut ihmisille suolaan²⁷ («Tilaustyö»).

Ryhmittelyperiaate taulukossa 7 on suurin piirtein selvä ilman selityksiäkin. Ryhmään »Onnettomuuden estäminen/onnen saaminen» kuuluvat ennen kaikkea karjataiat, joilla pyrittiin esim. suojaamaan karja kesän aikana pedoilta tai käytiin naapurin navetassa voionnea hakemassa. Piika Brita Hansdotter tunnusti Närpiössä 1667, että oli antanut Gertrud Matsdotterin ennustaa hänelle kädestä²⁸ («Tulevaisuuden ennustaminen»).

²³ Kruunupyö 9—10. 1. 1682. P—P KO a 2, 21.

²⁴ Lohtaja 14—15. 2. 1671. P KO a 12, 531 v.

²⁵ Isokyrö 29—21. 10. 1672. P KO a 15, 1901.

²⁶ Vöyri 23 ja 25. 8. 1675. P KO a 16/II, 1170—1171.

²⁷ Uusikaarlepyy 6. 12. 1675. o. 1., 566 v — 567.

²⁸ Närpiö 10—12. 9. 1667. P KO a 14 a, 1163.

	1665—1669	1670—1674	1675—1679	1680—1684	Yht.
Ihmisen noituminen	$\frac{14}{41.2}$	$\frac{1}{4.3}$	$\frac{22}{27.5}$	$\frac{7}{30.4}$	44
Eläimen noituminen	$\frac{5}{14.7}$	$\frac{15}{65.2}$	$\frac{25}{31.2}$	$\frac{2}{8.7}$	47
Omaisuu- den tuhoami- nen	$\frac{1}{2.9}$		$\frac{5}{6.2}$	$\frac{1}{4.3}$	7
Ihmisen parantaminen	$\frac{7}{20.6}$	$\frac{4}{17.6}$	$\frac{12}{15.1}$	$\frac{3}{13.1}$	26
Eläimen parantaminen		$\frac{2}{8.6}$	$\frac{3}{3.8}$		5
Onnettomuuden estäm./onnen saaminen	$\frac{5}{14.7}$	$\frac{1}{4.3}$	$\frac{13}{16.2}$	$\frac{10}{43.5}$	29
Tulevaisuuden ennustaminen	$\frac{2}{5.9}$				2
Yht.	$\frac{34}{100.0}$	$\frac{23}{100.0}$	$\frac{80}{100.0}$	$\frac{23}{100.0}$	160

Taulukko 7. Oletetut noituuden ja taikatekojen päämäärät tai tulokset Pohjanmaan noitaoikeudenkäyntien valossa vv. 1665—1684.

Oululainen porvari Antti Tervoi sai 1678 syytteen naapurinsa oluenpanon pilaamisesta²⁹ (»Omaisuu-
den tuhoaminen»).

Syytösten määrä laskettuna taikateoille ja noitumiselle esitetyillä motiiveilla ei ole suuri syytettyjen lukuun verrattuna. Valtaosassa tapauksia onkin kyse yhdestä ainoasta syyteestä, monet saivat syytteen vain bläkullassa käymisestä, useissa kunnianloukkausjutuissa ei käy ilmi noitaepäilyjen tausta.

On selvää, etteivät esiintuodut ristiriidat kuvasta täydellisesti noitaepäilyjen syntyä. Joskus on kyseisten henkilöiden välillä saattanut olla kauan aikaa riitaa mitä moninlaisimmista syistä. Noitasyytteeseen johtanut riita on ollut vain »viimeinen pisara». Edelleen on huomattava, että ryhmät eivät eroa aina selvästi toisistaan. Varsinkin kaksi ensimmäistä ovat lähellä toisiaan. Mies menee juovuksissa naapurinsa luo ja haluaa ostaa olutta, mutta naapuri torjuu pyynnön ivallisesti. Pian hänen lehmänsä sairastuu, ja hän olettaa oluen pyytäjän mananneen sen; pyynnön torjuminen ja ivaliset sanat ovat varmasti molemmat hänen motiiviselityksenä olennaisia osia. »Naapurikateus» johti luonnollisesti usein »tilaustöiden», ammattimaisen harjoittamisen ilmiäntamiseen. Tällä kohdalla motiiviselitys — *ansaitsemishalu* — ei ilmennä ristiriitaa, joka johti oikeudenkäyntiin. Ryh-

²⁹ Oulu 11. 11. 1678. Mikrofilmi N:o 3087, 72.

mä sisältää lähes yksinomaan syytöksiä *parantavan* taikuuden harjoittamisesta.

Taulukon 6 perusteella ammattimaista taikuuden harjoitusta koskevien syytösten osuus vaihteli alle neljänneksestä 2/5:aan, taulukosta 7 puolestaan näkyy, että parantavan taikuuden kokonaisuus syytöksistä vaihteli alle kolmanneksesta runsaaseen puoleen. Lukujen voi katsoa heijastavan yleistä »naapurikateutta» ja valtakunnallisesti voimassa olleen periaatteen huomioimista: kaikki noituus ja taikuus oli tuomittavaa. Prosessien synnylle ei parantavan taikuuden osuus ole kuitenkaan ollut yhtä suuri. On näet huomattava, että kun henkilö oli vedetty oikeuteen vahingoittavan taikuuden harjoittamisesta, häntä vastaan pyrittiin luonnollisesti keräämään kaikki mahdollinen todistusaineisto.

Epäily *varkaan* manaamisesta ei johtanut useinkaan käräjille. Tämä on tavallaan luonnollista: vaikka varkauden suorittaja epäili, että häntä kohdannut sairaus tai muu onnettomuus johtui varkaan manaamisesta, ei hänellä ollut suurtakaan halua viedä asiaa käräjiin, ellei varkaus ollut paljastunut. Tällaiset epäilyt tulivat oikeuteen erikoistilanteissa, kuten edellä mainittu esimerkki osoittaa.

Omaisuusriitojen osuus noitasyytösten aiheuttajana on korkeimmillaan alle neljänneksen. Niiden osuus taustalla vaikuttavina tekijöinä saattaa olla luonnollisesti esitettyä suurempi. Kuten jo edellä esitin, on esim. loukkauksen aiheuttama suuttumus saattanut olla vain »viimeinen pisara» asian käräjiin tuomiseksi. Vasta prosessien tarkempi tutkimus osoittaisi, miten asianlaita on ollut todellisuudessa, mutta luullakseni ei omaisuusriitojen välillinenkään osuus ole ollut kovin suuri; loukkaukset kuuluvat etupäässä ensimmäisen ryhmän yhteyteen. Mielenkiintoista on edelleen panna merkille, että omaisuutta kohdanneet vahingot eivät johtaneet usein — ainakaan käräjille tuotuna — epäilemään noitaa aiheuttajaksi. Keskeinen epäily tässä suhteessa oli oluenpanon pilaaminen. Sensijaan vain yhdessä tapauksessa syytettiin tällä ajanjaksolla noitaa tervahaudan pilaamisesta.³⁰ Pohjanmaalla poltettiin 1600-luvulla runsaasti tervaa. Teknillisesti vaatimattomat menetelmät aiheuttivat lukuisia epäonnistumisia.³¹ Yksi edellytys noitaepäilyille olisi siis ollut olemassa. On hyvin mahdollista, että tilanteet ja onnettomuudet, joissa noitaepäilyt syntyivät, pysyivät traditionaalisesti samoina — mutta varmasti seudulta toiselle jossain määrin vaihdellen. Epäilyt eivät ikäänkuin »tartuneet» uusiin elinkeinoihin samassa määrin kuin

³⁰ 27—28. 9. 1675. P KO a 16/II, 1300. Eniten puhuttiin tervahaudan palamisen ja noituuden suhteesta edellä mainittua talonpoikaa ja tervanpolttajaa Antti Tokoita vastaan käydyssä toisessa oikeudenkäynnissä 1680-luvun alussa. Kun Antin tervahautaan oli kerran tullut vettä, hän oli sanonut: »Piru lisää tätä vettä». 30—31. 8. 1680 Lohtaja. P, keskinen tuomiokunta KO a 25, 173.

³¹ Ks. esim. *Luukko* III 1945, 161—175.

perinteellisesti epäilyjä aiheuttaneisiin. Myös kaupungeissa noituussyytökset kuvastavat suurelta osalta niiden »maalaismaista» luonnetta.

Noitumisepäilyt syntyivät useimmiten *pyyntötilanteessa* tai *sanaharkan* jälkeen. Jos näitä ryhmiä tarkastellaan yhdessä, niiden osuus vaihtelee *2/5:sta runsaaseen puoleen*. Vahingoissa taas *ihmisen tai eläimen noituminen* ovat johtavia epäilyjä: yhteenlaskettuna niiden osuus vaihtelee *lähes 60 %:sta lähes 70 %:iin* vv. 1665—1679. Seuraavan vuosikymmenen alussa niiden osuus putoaa 39 %:iin; syytökset parantavan taikuuden harjoittamisesta valtaavat alaa. Yllä sanotun perusteella voidaan nähdä eräs mielenkiintoinen pohjalaisten yhteisöjen *sisäinen mekanismi*, jonka merkitys noitasyytösten määrän vaihteluihin on saattanut olla huomattava. Tällaisen mekanismin sai aikaan tietty *kriisitilanne*, esim. katovuosi. Silloin oli avun pyytäjää tavallista enemmän, kunkin auttamismahdollisuudet tavallista pienemmät ja tunnelmat kireät. Normaalia useammin kerjäläiset ja muut pyytäjät saivat kääntyä tyhjin toimin pois, eikä se ole tapahtunut ystävyiden vallitessa. Katovuosina lisääntyivät myös mahdollisuudet ihmisten ja eläinten sairastumiselle, mikä osaltaan ruokki noitaepäilyjä.

Edellä sanottua ei voida sellaisenaan yleistää; kriisitilanteen lisäksi tarvittiin traditioon perustuva taipumus epäillä riitojen ja onnettomuuksien seuralaiseksi noituutta. Myös muualla Suomessa oli runsaasti katovuosia, mutta paljon vähemmän noitaoikeudenkäyntejä kuin Pohjanmaalla.³² Kriisien vaikutusta noitakäräjien määrään ei myöskään Pohjanmaalla voida ilman yksityiskohtaisia tutkimuksia selvittää. Onhan näet mahdollista, että katovuosi esim. vähensi ihmisen halukkuutta saattaa noitaepäilynsä käräjille ja joutua siten vaaraan saada korkea sakko väärästä ilmiannosta. Mutta joka tapauksessa on mielenkiintoista todeta, että *1670-luvun puoliväli* oli katovuosien aikaa Pohjanmaalla. Vuonna 1674 kirjoitti Pietarsaaren pittäjän nimismies ja Pietarsaaren porvari Erik Tavast kreivi Magnus Gabriel De la Gardielle, että suuri sade oli kohdannut Pohjanmaata, »minkä kautta ei vain heinänkorjuu ole nyt kokonaan estynyt, koska niityt ovat aivan veden peitossa, vaan myös pelto on lyöty maahan aivan kuin vältillä ajeltuna, niin että kaikki pursuaa vettä korkeammalle kuin kevättulvalla on tapana». Sade jatkui koko kesän ja Tavast kirjoitti syyskuussa, että odotettiin kovempia aikoja kuin v. 1669. Ei ollut tullut yhtään viljaa.³³ Taulukoista 6 ja 7 näkyy, että avun kieltämisen ja loukkausten osuus toisaalta ja ihmisen tai eläimen noitumisen osuus toisaalta oli vv. 1675—1679 yli puolet kaikista epäilyn aiheuttajista, jotka luvuissa näkyvät. On siten enemmän kuin luultavaa, että huonot vuodet ovat osaltaan olleet lisäämässä

³² Noitaoikeudenkäyntien määrästä ja niiden jakautumisesta Suomen eri osissa ei ole tarkkoja laskelmia. Pohjanmaa on kuitenkin selvästi erikoisasemassa. Ks. *Hertzberg* 1889, 79—80. Vrt. s. 317.

³³ *Akerblom* I 1950, 73—74, II, 388.

syytettyjen lukumäärää 1670-luvun jälkipuolella. On näet muistettava, että esimerkiksi eläimen sairastuminen saatettiin yhdistää myös noidan blå-kulla-retkeen.

Tärkeä tapa selvittää Pohjanmaan noitaoikeudenkäyntien luonnetta on tutkia annettuja *tuomioita*. Sen olen tehnyt seuraavalla sivulla olevassa taulukossa. Tuomiot ovat alioikeuksien antamia, sillä on mahdotonta kauttaaltaan selvittää hovioikeuden antamia lopullisia tuomioita.

Alioikeudet *vapauttivat* Pohjanmaalla 1665—1684 runsaasti yli puolet (57.2 %) noitaoikeudenkäynneissä syytetyistä. Hyvin usein herätetyt epäilyt olivat siten vaarattomia. Etenkin suurimman ja kolmanneksi suurimman syytettyjen ryhmän — *talonpoikien ja heidän vaimojensa* — kohdalla vapautuminen on ollut huomionarvoisen tavallista — tavallisempaa, kuin mitä heidän osuutensa syytettyjen määrästä edellyttäisi. Toiseksi suurimman syytettyjen ryhmän kohdalla — *porvarien vaimot* — vapautuminen on ollut harvinaisempaa, kuin mitä heidän suhteellinen osuutensa syytetyistä edellyttää. On merkille pantavaa, että suuri osa heistä oli syytettynä pahlaisoikeudenkäynneissä. *Sotilassääty*, jonka edellä olen maininnut olleen syytteessä nimenoman pahlaiskultin harjoittamisesta, selvisi sensijaan vähin rangaistuksin.

Vankeus-, sakko- ja kirkkorangaistusten yhteinen osuus on tunnetuista rangaistuksista 16.4 %. On huomattava, että viimeksi mainitun rangaistuksen kokonaisosuus on paljon suurempi, kuin mitä taulukosta käy ilmi, sillä se tuomittiin lähes säännöllisesti sakko- ja vankeusrangaistukset saaneille. Sakko oli näistä rangaistuksista yleisin, perinteellisin; siitä oli määräs maanlaissa. Suuruudeltaan se oli kyseisenä aikana 40 mk maaseudulla ja 60 mk kaupungeissa. Vankeus ja pakkotyö oli rangaistuksena aivan erityisestä taikuuden harjoituksesta, loitsujen lukemisesta. Tämä ankaruus johtui varmasti siitä, että loitsuissa ounasteltiin jumalanpilkkua.

Kuolemanrangaistusten osuus on tunnetuista rangaistuksista 13.2 %. Tämä ryhmä on vapautusten ohella mielenkiintoisin pahlaisoikeudenkäyntien kannalta, sillä ne olivat niissä päävaihtoehdot. Jo pikainen silmäys osoittaa, että kuolemaantuomittujen suhteelliset osuudet poikkeavat huomattavasti vastaavista suhteista syytettyjen kohdalla. Tasaisin on suhde *porvarinvaimojen* kohdalla: syytetyistä heitä oli 19.7 %, kuolemaantuomituista 25 %. *Talonpoikien ja heidän vaimojensa* kohdalla on epäsuhta sensijaan aivan selvä.

Jyrkimmin verotti kuolemantuomio syytetyistä *kerjäläisiä* tai heitä vastaavia, joiden osuus on huomattavasti yli heidän osuutensa syytettyjen määrästä. Kun kerjäläinen joutui oikeuteen noituuden tähden, hänellä oli lähinnä vain kaksi vaihtoehtoa: joko vapautuminen tai kuolemantuomio.

Kerjäläisten absoluuttinen osuus on kuitenkin pieni. Mitään sääntöä siitä, millaisissa olosuhteissa kuolemantuomiot annettiin, ei pelkästään heidän perusteellaan siten voi luoda. Absoluuttisesti kuolemantuomiot jakaan-

	Kuolema	Vankeus ja pakkotyö	Sakot	Kirkko- rangais- tus	Vapau- tus	Tunte- maton	Yht.
Talonpoika	$\frac{1}{5.0}$	$\frac{1}{20.0}$	$\frac{1}{8.3}$	$\frac{1}{12.5}$	$\frac{16}{18.3}$	$\frac{2}{10.0}$	22
Talonpojan vaimo	$\frac{2}{10.0}$	$\frac{2}{40.0}$	$\frac{6}{50.0}$	$\frac{5}{62.5}$	$\frac{34}{39.0}$	$\frac{7^1}{35.0}$	56
Talonpojan leski	$\frac{1}{5.0}$	$\frac{1}{20.0}$	$\frac{1}{8.3}$		$\frac{2}{2.3}$	$\frac{2}{10.0}$	7
Piika	$\frac{2}{10.0}$			$\frac{1}{12.5}$	$\frac{1}{1.2}$	$\frac{1}{5.0}$	5
Itsellisen vaimo	$\frac{1}{5.0}$	$\frac{1}{20.0}$			$\frac{3}{3.4}$	$\frac{2}{10.0}$	7
Keräjälainen, loinen	$\frac{3}{15.0}$				$\frac{3}{3.4}$		6
Sotilas					$\frac{1}{1.2}$		1
Sotilaan vaimo	$\frac{1}{5.0}$			$\frac{1}{12.5}$	$\frac{2}{2.3}$		4
Sotilaan leski	$\frac{1}{5.0}$						1
Porvari, käsi- työläinen	$\frac{1}{5.0}$		$\frac{3}{25.0}$		$\frac{1}{1.2}$	$\frac{2}{10.0}$	7
Porvarin vaimo	$\frac{5}{25.0}$		$\frac{1}{8.3}$		$\frac{21}{24.1}$	$\frac{3}{15.0}$	30
Porvarin leski					$\frac{1}{1.2}$	$\frac{1}{5.0}$	2
Pappi					$\frac{1}{1.2}$		1
Tuntematon	$\frac{2}{10.0}$				$\frac{1}{1.2}$		3
Yht.	$\frac{20}{100.0}$	$\frac{5}{100.0}$	$\frac{12}{99.9}$	$\frac{8}{100.0}$	$\frac{87}{100.0}$	$\frac{20}{100.0}$	152

Taulukko 8. Erilaisten rangaistusten määrät ja niiden jakautuminen syytettyjen sosiaalisen aseman perusteella Pohjanmaan noitaioikeudenkäynneissä vv. 1665—1684.

tuivat monien sosiaaliryhmien kesken melkoisen tasaisesti. Mutta hyvin moniin tapauksiin sopiva sääntö on nähdäkseni silti luotavissa. Kahta lukuunottamatta olivat kuolemaantuomitut naisia (molemmat tuntemattomiksi sosiaaliselta asemaltaan jääneet, kaikki kolme kerjäläistä). *Sukupuoli* on siten selvä tuntomerkki. Tuomitut olivat lisäksi vanhoja; ainakin

¹ Yhdessä tapauksessa alioikeus ehdotti syytetyn karkottamista.

kahdeksan heistä oli yli 50-vuotiaita, ja luku on varmasti liian pieni. Monet heistä — ainakin 13 — olivat olleet kauan aikaa *noituuden maineessa*, ja heitä vastaan esitetty syytösluettelot paisuivat suuriksi. Kyseessä olivat siten henkilöt, joiden maine oli ollut pitkän aikaa huono ja jotka olivat siitä syystä olleet tietyllä tavalla eristettyjä ympäristöstään.

Tuomittujen huono maine oli monella tavoin yhteydessä heidän sosiaalisen asemansa kanssa. Suuri osa heistä oli tai oli ollut sosiaalisesti tavalista turvattomammassa asemassa, mistä johtuen heidän oli ollut ansaittava ainakin osa elannostaan kerjäämällä. Se oli puolestaan johtanut liikkuvaan elämään. Kerjäläisten kohdalla asia on itsestään selvä. Mutta sama pätee myös toiseen talonpojan vaimoon Agneta Kristoffersdotteriin, joka oli syntynyt Värmlannissa ja ennen avioitumistaan viettänyt kiertelevää ja kerjäläistä elämää.³⁴ Talonpojan leski Dordi Mustasaaresta on tuskin häenkään tullut toimeen omillaan ja kotona ollen.³⁵ Piit eivät olleet hyvätuoloisia ja viettivät kiertelevää elämää. Sotilaan vaimon Brita Stålin mies oli karannut perheensä luota. Nainen asui kolmen tyttärensä kanssa Uudessa-kaarlepyyssä mäkituvassa ja kävi kerjuulla.³⁶ Sotilaan lesken Anna Olofsdotterin taloudellinen asema on varmasti vaatinut kerjuulla käyntiä.³⁷ Itsellisen vaimo Margeta Sigfridsdotter, vanhus ja raihmainen, eleli Vöyrisä tuskin loistavissa olosuhteissa.³⁸

Kiertelevän elämän ja kerjäämisen yhteys noituusepäilyihin on selvä. Edellä on osoitettu että noituussyytökset heijastivat hyvin huomattavalta osalta pyyntötilanteesta tai sanaharkassa syntyneitä ristiriitoja. Juuri sosiaalisesti turvattomat ja kerjäämässä käyneet ihmiset joutuivat tietenkin helpoimmin tällaisiin tilanteisiin. He olivat myös valmiita tekemään taikojaa ja lisäämään siten ansioitaan. Tämä kartutti heidän syytösluettelonsa.

Yllä kuvatuista ristiriidoista syntyneet noitaepäilyt eivät olleet riippumattomia avun pyytäjistä itsestään. On mielenkiintoista panna merkille, etteivät he suinkaan aina puolustautuneet millään tavoin, kun joku tuli syyttämään heitä onnettomuuden aiheuttamisesta.³⁹ Menettely oli heidän tilanteessaan usein mielekäs: pelko oli varmempi tae anteliaisuudesta kuin hyvä sydän. Lautakunta ja koko kärjärahvas selittivät sotilaan leski Anna Olofsdotterista, että »aina on näkynyt jokin merkki hänen jälkeensä, milloin häntä ei ole kestitty, niinkuin hän itse olisi halunnut».⁴⁰ Kunnioitus, jota tällaiset henkilöt yleensä saattoivat saada, perustui heidän oletettuihin noitumis- ja taikomiskykyihinsä.

³⁴ Mustasaari 27—29. 5. 1675. *Hertzberg* 1889, 122.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ Uudenkaarlepyyn pitäjä 9—11. 9. 1678. P KO a 20, 152 seur.

³⁷ Kruunupy 15—16, 18. 10. 1675. P KO a 17, 320—323.

³⁸ Vöyri 23 ja 25. 8. 1675. *Hertzberg* 1889, 124.

³⁹ Ks. esim. Uudenkaarlepyyn pitäjä 9—10. 9. 1678. P KO a 20, 152—152 v.

⁴⁰ Kruunupy 15—16. 10. 1675. P KO a 17, 322.

Pitkäaikainen huono maine ja monet syytökset vaikuttivat myös erään todistusmenettelyyn kuuluneen seikan tähden. Mikäli syytöksiä ei voitu osoittaa vääriksi, mutta ne eivät myöskään riittäneet rangaistuksen langettamiseen, määrättiin syytetty hankkimaan viisi tai tavallisesti 11 hyvämaineista henkilöä vannomaan kanssaan vala, jossa he vakuuttivat, etteivät tiedeet syytetystä pahaa eivätkä uskoneet hänen tehneen epäiltyjä tekoja. Ellei syytetty pystynyt hankkimaan ihmisiä valalle, hänet tuomittiin asianomaiseen rangaistukseen. Ainakin viisi yllä mainituista kuolemantuomioista annettiin tästä syystä. Piika Brita Långin ja kerjäläinen Agnis Lubbin on ollut mahdotonta saada valanvahvistajia, niin rasitettu heidän maineensa oli lukuisten syytösten tähden.⁴¹ Myös syytteiden todistusvoima vaikutti luonnollisesti siihen, saiko syytetty valan vannonjia. Hatuntekijän vaimo Gertrud Nilsdotter tuomittiin itse 12:nä valalle puhdistautumaan epäilystä, että oli noitunut Per Thomassonin kuoliaaksi. Gertrud ei saanut ketään puhdistusvalalle, ja hänet tuomittiin poltettavaksi. Epäluulot olivat voimakkaita, koska Thomasson oli loppuun asti vakuuttanut, että Gertrud oli hänet noitunut. Tällaista kuolinvuoteella esitettyä epäilyä pidettiin suuressa arvossa ratkaistaessa syällisyyskysymystä. Thomassonin ruumiintarkastus osoitti myös seikkoja, jotka viittasivat noituuteen.⁴² Kahden valalle ja senjälkeen kuolemaan tuomitun epäiltiin harjoittaneen paholaiskulttia. Heistä ja heidän kuulusteluistaan ei ole saatavissa yksityiskohtaisia tietoja.⁴³

Muutamit kuolemantuomiot poikkeavat enemmän tai vähemmän edellä kaavailusta säännöstä. Lohtajalainen Antti Tokoi näyttää olleen melkoisen varakas tervaa polttanut talonpoika. Mutta sensijaan hän oli ollut jo ainakin 16 vuotta noituuden maineessa, oli riidanhaluinen ja erittäin valmis spekuloimaan noituuteen liittyneistä kysymyksistä.⁴⁴ Huono maine rasitti myös oululaista porvarinvaimoa Klaara Juhontytärtä.⁴⁵ Vöyriläinen Karin Henriksdotter sai 1668 kuolemantuomion annettuaan viedä suustaan purskuttamansa ehtoollisviinin ja öylätin vasikalleen. Teko oli tapahtunut erittäin törkeiltä tuntuneissa olosuhteissa. Karin oli ollut näet pahasti sairaana, ja pappi oli tullut hänen kotiinsa antamaan ehtoollista. Kuolemantuomio langetettiin toisen käskyn ja Levit. 25: 15 perusteella.⁴⁶ Tässä tapauksessa oli siten kyseessä ennen kaikkea jumalanpilkka. Sama nä-

⁴¹ 24. 26. 2. 1668 Lapväarti. P KOa 15, 287—290 ja Fontell, A. G.: Anteckningar rörande hexväsendet i Österbotten på 1600-talet. HArk 8 (Fontell 1884), 106; Närpiö 10—12. 9. 1667. P KO a 14 a, 1161—1165 ja Närpiö 15, 17—18. 2. 1668. P KO a 15, 262—263.

⁴² Vaasa 17. 12. 1664 — 28.1. 1665. v.1., 533 v—534 ja 543; vrt. *Renvall* 1949, 166.

⁴³ Ks. myöh. s. 288—289.

⁴⁴ 18—20. 8. 1681, Lohtaja. P—P KO a 1, 914 seur. Ks. myös edellä s. 193 seur.

⁴⁵ Oulu 22. 8. etc. 1678. u. 4, 398 seur.

⁴⁶ Vöyri 7. 10. 1668. P KO a 15, 251—253.

kökohta vaikutti myös vanhan miehen Sigfrid Langilan saamaan kuolemantuomioon. Langila tunnusti mm. parantaneensa käärmeenpuremia ja esitti tekojensa perusteluksi »raamatullisen» elämänfilosofian: »... hän sanoi myös, että jokaisessa kylässä on monia, jotka sen osaavat, sanoen Jumala varjelkoon, ellei sellaisia olisi, moni menettäisi karjansa, hän sanoi myös, että Mooses on nostanut kuparikäärmeen erämaassa puuhun muiden käärmeiden yläpuolella, niin että jokainen ihminen, jota käärme on pistänyt ja joka on nähnyt tämän kuparikäärmeen, on saanut terveytensä takaisin.»⁴⁷ Viittaaminen Moosekseen ei ole kuitenkaan tehnyt Langilan menettelystä kristillistä.

Mielenkiintoisin on tässä yhteydessä kysymys, miten syytökset *paholaiskultin* harjoittamisesta vaikuttivat kuolemantuomioissa. Valitettavasti sen kokonaisuutta ei voida selvittää monessa tapauksessa puutteellisesti säilyneen lähdeaineiston vuoksi. On selvää, että syytös paholaiskultin harjoittamisesta vaikutti monien edellä mainittujen tuomioissa, esimerkiksi Agneta Kristoffersdotterin tapauksessa hyvin voimakkaasti. Tarkemmin tämä kysymys selviää yksityiskohtaisessa tapausten esittelyssä. Mutta yleisesti ottaen voi sanoa, ettei noita- ja varsinkin paholaiskulttia koskeneiden syytösten nousu muuttanut huomattavasti perusteita, joiden nojalla oli totuttu langettamaan kuolemantuomio.⁴⁸ Tämä näkyy sekä kuolemaantuomittujen tarkastelusta että niissä tapauksissa, joissa paholaiskultti-syytöksestä huolimatta ei ainakaan alioikeudessa langetettu kuolemantuomiota.

2. Noitien oudot retket. Pohjanmaan suuret noitaprosessit 1670-luvun jälkipuoliskolla.

Vuosina 1674—1675 syntyi Pohjanmaalla kolme noitaprosessia, jotka ulottivat vaikutuksensa laajalle. Syytettyjen luku nousi suureksi, ja ainakin *seitsemän* naista tuomittiin noitana kuolemaan. Ajallisesti ensimmäinen ja kahteen muuhun prosessiin vaikuttanut oikeudenkäynti syntyi Pietarsaareissa. Kartasta sivulla 253 näkyy, että Pietarsaaren seudulla nousi noita-oikeudenkäynneissä syytettyjen lukumäärä korkeammaksi (29) kuin millään muulla siinä esitetyllä alueella. Jos tarkastelee tapauksia lähemmin, huomaa että niistä on 12 kahden syyteeseen joutuneen henkilön 1675 tekemiä ilmiantoja. Toinen heistä, varas Hans Matson, ilmiantoi viisi naista ja yhden miehen taikuuden harjoittamisesta; toiset kuusi ilmianto teki noituudesta kuolemaan tuomittu Marina Matsdotter. Muista ilmiannoista tulee vielä neljä noituudesta syytettyjen ja v:n 1675 osalle. Kun vielä yksi

⁴⁷ Raahe 14—16. 12. 1678 ja 26—28. 4. 1679. c.1., 265—275. Vrt. Numeri 21: 8—9.

⁴⁸ Ainakin huonon maineen korostuminen on paljossa samanlainen, pörre kuin jo 1500-luvulla oli ollut laita. Ks. *Renwall* 1947, passim.

talonpojan tekemä ilmianto tulee samalle vuodelle, on 1675 ilmiannettujen kokonaismäärä 17 ja 58.6 % kaikista ilmiannoista. Mainittu ajankohta oli siten todellinen kriisikausi Pietarsaaren seudulla.

Pietarsaaren seutu oli ainoa, jossa vv. 1665—1674 tuli Pohjanmaalla oikeudessa esiin paholaiskultti. Raastuvanoikeuden ja käräjöpöytäkirjat osoittavat, että seudulla oli 1670-luvun alkupuolella »herätty» puhumaan paholaisen kokouksista. Varsinaisena syytteiden nostajana toimi yksi ainoa mies, sekavapuheinen ja riidanhaluinen talonpoika *Martti Laukus*, mutta hän nosti niitä sitä innokkaammin. Toukokuussa 1673 veti porvarinleski *Margeta Markusdotter* hänet raastupaan: Laukus oli sanonut häntä »yhdeksi niistä, jotka ratsastavat helvettiin». Mies oli kerran tullut lesken luo pyytämään olutta. Kun tämä oli jo etukäteen pyytänyt selvityksen miehen maksukyvyystä, oli Laukus kimpaantunut. Kuten odottaa sopii, sanojen ohella oli käytetty myös järeämpiä aseita. Lesken avuksi tullut Hans Andersson kertoi, että Laukus oli nimittänyt Margetaa »pirun enkeliksi». ¹

Laukus yritti saada leskeä vastaan todisteita. Hän selitti Margetan miehen velivainajan Erik Hanssonin kertoneen, että epäili Margetaa karjansa turmelijaksi. Laukus ja hänen tyttärensä puhuivat kuitenkin ristiin tilanteesta, jossa Hansson olisi asiasta kertonut, ja viime mainitun leski kielsi kuulleensa mieheltään mitään sellaista Margetasta. ² Mutta ennenkaikkea askartelivat Laukuksen ajatukset helvetin (bläkullan) ja paholaisen ympärillä. Hän selitti olleensa kerran yötä lesken luona; yöllä oli joku koputtanut ikkunaan, ovi oli auennut, ja äänet olivat pyytäneet leskeä seuraamaan. Margeta oli kieltäytynyt lähtemästä. Vieraat olivat sitten poistuneet yhtä hiljaa kuin olivat tulleetkin. Itsensä ristinmerkillä siunaten oli Laukus sitten mennyt lesken sängyn luo katsomaan, mitä »väkeä» siellä majaili, muttei ollut pimeään vuoksi erottanut. Hän oli lähtenyt loppuyöksi nukkumaan Mikael Markussonin vaimon luo. Nainen todisti, että niin oli tapahtunut; Laukus oli puhunut jotakin Margetan talossa syntyneestä melusta. ³

Laukus oli levittänyt huhua, että seudulla majaili suuri joukko noitia. Tieto oli saanut papiston liikkeelle; Pietarsaaren kirkkoherra *Laurentius Preutz* oli merkinnyt miehen puheet muistiin. Kirjoitus esitettiin nyt Laukukselle »koko papiston läsnä ollessa». Hieman haluttomasti mies kertoi, että Anders Hansson oli kauan sitten »tullut kolmantena pääsiäispäivänä ja tarjonnut hänelle rahaa ja kieltänyt häntä kertomasta siitä joukosta, jonka hän oli nähnyt kohdatessaan hänet (Andersin) kaupungin ulkopuolella» eräänä pääsiäisiltana. Laukuksen tytär vahvisti Andersin tarjonneen

¹ Pietarsaari 31. 5. 1673. h.1., 321—321 v.

² Ibid. 322—323.

³ Ibid. 322v—323: *Söderhjelm I 1907*, 351—352.

rahaa ja kieltäneen kertomasta. Tapaus oli tyttären mukaan sattunut 10 vuotta sitten.⁴

Hansson ja Laukus uskoivat nähneensä noitia lennossa. Viimeksi mainittu oli kertonut, että noidat olivat ratsastaneet hänet kumoon. Eräällä venematalla hän oli syyttänyt myös Andersia noidaksi, joka mukana oleena tiesi hyvin helvetin olosuhteet. Kumoon ratsastajaksi Laukus epäili muuatta jo kuollutta naista, josta hän oli kertonut myös koulumestari *Jonas Littoreniukselle* ja *Preutzille*.⁵

Anders Hanssonin lisäksi oli myös Carl Danielssonilla yhteisiä outoja kokemuksia Laukuksen kanssa:

Carl Danielsson Ylä-Purmosta tunnusti tehtyään valansa, että hän oli istunut Martti Laukuksen kanssa 8 tai 9 vuotta sitten marianpäivän aattona Henrik Matsonin luona kaupungissa neuvottelemassa, kuinka he lähtisivät yhteistoimin (Pohjanlahden) länsipuolelle pyytämään silakkaa ja he olivat juoneet pari kannua olutta. Martti ja Daniel (!) olivat menneet ulos, luvalla sanoen, heittämään vettä, ja seisahduneet tuvan oven viereen pihalle. Samassa oli tullut suuren jyminän myötä pudoten aivan kuin suuri joukko väkeä olisi ollut yhdessä. Mutta Carl ei ollut voinut nähdä muuta kuin että joukko luutia oli pudonnut jonkin matkaa maasta ja Länsikatua pitkin. Carl oli hämmästynyt ja noussut Martin luo ja sanonut, mitä melua ja jyminää uskot tämän olevan, Martti oli sanonut kestä vähän. Silloin oli 2 tai 3 luutaa lentänyt esiin ja toiset olivat ikäänkuin pysähtyneet ja pysyneet siten vähän aikaa ja sanoneet, mitä on Laukus, häntä emme kunnioita, (ja) lähtivät sitten pois suurella melulla ja jyminällä.

Carl selitti hämmästyneensä niin, ettei ollut vähään aikaan kyennyt puhumaan mitään. Seuraavana päivänä hän oli kertonut näystäään erälle kirkkoväärtille ja kappalainen Per Lundinukselle. Kaksi viikkoa hän oli ollut aivan kuin hullu ja voimaton, mutta oli sitten tervehtynyt.⁶

⁴ Ibid 323—323 v: „... 3. dagh påska kommit och budit honom penningar och nekadt honom beretta någodt af den skaran han då seet hadde ner han mötte honom utan för staden.“

⁵ Ibid. 323 v—324.

⁶ Pietarsaari 14. 6. 1673, h.1., 324—325: „Carll Danielsson ifrån Ytter Purmo, effter aflagden Eedh å book bekiände att han medh Märthen Laukus hadde sutidt om Marie bebädelsse affton för 8 el:r 9 år sedhan hoos Hindrich Matsson i staden, att öfwerleggia, huru såssom dhee skole giöra sammanlagh till Wästersijdan i strömingh fiskie, och druckit par kannor öhl, Märten och Daniel gått uthi, Salva venia och kasta sitt wattn och stannat wedh stugu dören på gården, i det samma kommit medh ett döön fallandes lijka som een stoor hoop fåålk hadde warit i een hoop. Men Carl aldrigh mehra kunnat see, åhn at een hoop qwastar hadde fellast någodt ifrån marken, och lengst effter Westergatom, Carl blifwit hepen och stigit till Märten och sagt hwadh mån troo dhedh åhr för skråhl och dön, Märten swarat töflite. Då hadde 2 el:r 3 qwastar farit fram och dee andre lijka som stadnat, och hållit så snarast och sacht, hwadh året Laukus, honom achta wij intedt, der medh drogo af medh stoordt gny och döön.“ Vrt. *Söderhjelm* I 1907, 352.

Entiseen tapaan Laukuksen puheet olivat epävakaiset. Hän vahvisti aluksi Carlin kertomuksen ja sanoi maanneensa itse kaksi päivää sairaana. Sitten hän perui ja selitti, että oli nähnyt näyn pääsiäisiltana.⁷

Laukus oli edellä mainittujen lisäksi huhunnut myös Brita Andersdotterista — hänelle tyypillisen tilanteen seurauksena. Hän oli mennyt kolmantena pääsiäispäivänä Britan luo ja puhunut eräiden naisten lentomatkoista. Brita oli varoittanut miestä sellaisista puheista, jolloin tämä oli kimpaantunut ja sanonut, että ehkäpä Britakin oli noita-akka. Jälleen oli syntynyt käsikähmä.⁸

Vuoden väliajan jälkeen oikeus ryhtyi ratkaisemaan Laukuksen puheiden totuusarvoa ja leimasi ne kaikki löyhiksi. Mies sai sakkoa 40 mk väärrien huhujen levittämisestä ja naiset, joista hän oli huhunnut, vapautettiin.⁹

Kertomukset Hanssonin, Danielssonin ja Laukuksen epätavallisista kokemuksista eivät ole varmaan syntyneet aivan tuulen myötä; niiden takana on jotain. Varsinkin Laukuksen ajatusmaailmaa ovat noidat hallinneet huomattavalla tavalla; siitä on syytä antaa vielä myöhemminkin esimerkkejä (ks. s. 274). Itse asiassa kertomukset näyistä viittaavat lähtökohdaltaan varsin *tyypilliseen* ilmiöön. Tapahtumat olivat sattuneet pääsiäisenä tai jonain muuna merkkipäivänä — ajankohtana jolloin perinteellisestikin *odotettiin* noitien liikkuvan. Niitä jopa vahdittiin: Ilmajoella oli muuan mies — tosin kyllä leikkillään — kysynyt 1657 uniselta naapuriltaan pääsiäisenä, oliko tämä vahtinut yöllä noita-akkoja.¹⁰ Merkkipäivinä tapahtui ylikuonnollisia asioita. Varas Hans Matson kertoi 1675 Pietarsaareissa, että piika Margeta Jönsdotter oli ollut kiirastorstaiyönä lasten kanssa katolla karkoittamassa »paholaisen kummittelua». Piika selitti opettaneensa lapsille »ajankuluksi» joitakin juttuja (historier eller sansagor) ja tunnusti istuneensa lasten kanssa katolla. He olivat kuulleet jonkinlaista koputusta.¹¹

Valmistautuneisuus kokemaan epätavallista oli takeena sille, että selaista joskus todella koettiin. Usein tähän on vaikuttanut myös muuan toinen seikka. Merkkipäivään ei näet liittynyt vain epätavallisen odotus vaan myös tavallista sumeammat aistit runsaan *alkoholin* käytön vuoksi. Da-

⁷ Pietarsaari 14. 6. 1673. h.1., 325.

⁸ Ibid. 325 v.

⁹ Ibid. 2—18. 5. 1674. h.1., 348 v—351 v. Brita Andersdotter määrättiin Pietarsaaren käräjillä kirkkoneuvoston tutkitavaksi. 11—12. 8. 1673 P KO a 13, 463 v—464 v. Anders Hansson, joka ilmeisesti Laukuksen puheiden johdosta oli vedetty käräjiin, oli lokakuussa 1673 velvoitettu puhdistautumaan valalla, ettei ollut harjoittanut noituutta tai käynyt paholaisen kokouksessa. Seuraavana vuonna mies teki valan ja hänet vapautettiin. Pietarsaaren pitäjä 3—5. 2. 1674. P KO a 13, 628 v. Hänen kuulus-telupöytäkirjansa ei ole säilynyt.

¹⁰ Ilmajoki 10. 8. 1657. P KO a 10, 478 v.

¹¹ Pietarsaaren pitäjä 16—17. 12. 1675. P KO a 16/II, 1484—1485.

nielsson ja Laukus olivat — omien sanojensa mukaan — kallistaneet »parikannua olutta». Mikä heidän ja Hanssonin kokemusten *suoranainen* ärsyke on ollut, on mahdotonta tietää. Kannattaa lisäksi muistaa, että tapahtumat olivat sattuneet 8—10 vuotta aikaisemmin; ajan myötä kertomukset ovat varmasti saaneet runsaasti lisää yksityiskohtia.¹²

Vaikka Laukuksen puheet eivät kelvanneet oikeudessa todisteeksi, muodostivat ne kuitenkin kanavan, jota myöten liikkeellä olleet huhut helvettiin lentävistä noidista tulivat myös virallisen huomion kohteeksi. Huhuihin ovat vaikuttanut Ruotsista saapuneet tiedot »Saatanan tyranniasta», ja etenkin papisto näyttää tarttuneen niihin tarmokkaasti. Se oli miesluokuisesti paikalla oikeudessa. Pietarsaaren pitäjän kirkkoherra, Söderköpingissä 1623 syntynyt entinen hovisaarnaaja Laurentius Preutz oli jopa merkinnyt Laukuksen puheet muistiin. Tämä osoittaa, että hän oli valmis toimenpiteisiin noituuden poisjuurimiseksi.¹³ Laukuksen ilmiantama Brita Andersdotter oli sanonut oikeudessa, että monet lukivat suolaan. Preutz oli tiukannut häneltä nimiä, ja kun Brita oli maininnut 60-vuotiaan lesken Karin Jönsdotterin, kirkkoherra vei naisen käräjiin.¹⁴ Papiston¹⁵ aktiivisuus oli Pietarsaaren seudulla nousussa, ja tällä seikalla oli myöhemmin erittäin tärkeä merkitys.

Vuonna 1674 joutui *Marina Matsdotter*, ilmeisesti porvarin vaimo, Pietarsaareissa oikeuteen noituuden harjoittamisesta. Hän tunnusti olleensa bläkullassa — kuulustelun yksityiskohtia ei pöytäkirjojen häviämisen vuoksi voi selvittää. Marina tuomittiin kuolemaan. Odottaessa Turun hovioikeuden vahvistusta tuomiolle Pietarsaaren sivistyneistö vieraili Marinan luona vankilassa häntä kuulustelemassa. Ennen huhtikuussa 1675 tapahtunutta mestausta Marina oli ehtinyt ilmiantaa *kuusi* ihmistä.¹⁶ Syytetyt tunnustukset ja ilmiannot oli selvästikin saatu *painostuksen* avulla. Häntä vartioinut Hans Erikson kertoi myöhemmin, että kun Marina »oli

¹² Ns. supranormaalien elämysten selittämisestä ks. tarkemmin *Honko* I 1962, etenkin 86—158.

¹³ *Preutz* oli opiskellut Saksassa ja Uppsalassa, jossa tuli maisteriksi. Hän oli toiminut Magnus Gabriel De la Gardien puolison kreivitär Maria Eufrosynen hovisaarnaajana ja saanut 1662 nimityksen Pietarsaaren kirkkoherran virkaan. Preutz julkaisi 1660 saarnakokoelman »Görer boot och bättring». Hänen käsityksiään noituudesta se ei valaise. Sama pätee hänen kahden ruotsintamansa teoksen kohdalla; *Lytke-man, Joach.*: Försmaken på Gudz godhet. Aff Laur. Joh. Preutz förswenskat (1662 ja 1675) ja *Thomas a Kempis Christi efterföljelse och all werldzens fäfanglighets föracht* (1663 ja 1675). Vrt. *Akerblom* II 1950, 575—576.

¹⁴ Pietarsaaren pitäjä 11—13. 1673. P KO a 13, 463 v.

¹⁵ *Preutzin* ohella kannattaa mainita Pietarsaaren kappalainen *Johan Tavast*, joka nimitettiin virkaansa 1652. Vuonna 1680 hän siirtyi Pyhäjoen kirkkoherraksi. Toisena kappalaisena ja samalla koulumestarina toimi ylioppilas *Jonas Littorenius* vv. 1662—1690 (tai 1691). *Söderhjelm* I 1907, 370—393.

¹⁶ Pietarsaari 12. 4. 1675. h.1., 379; Pietarsaaren pitäjä 17. 5. 1675. P KO a 16/II, 1067 seur.

papiston luona tunnustamassa syntejään, mitä hän ei mitenkään halunnut tehdä, oli Marina viety putkaan, muttei ollut halunnut mennä vankilaan sisään. Silloin oli Marina sanonut vahtimestarille, en tiedä mitään muuta tunnustettavaa, vaan minun on nyt tunnustettava itsestäni ja valehdeltava.»¹⁷

Tilanne oli silmiinpistävästi samanlainen kuin Ahvenanmaalla Karin Persdotterin saatua kuolemantuomion. Etenkin papisto suhtautui Marinan ilmiantoihin vakavasti; Preutz oli jälleen kirjoittanut ne muistiin.¹⁸ Papisto otti tarmokkaasti osaa myös ilmiannettujen kuulustelemiseen ja lisäsi omalta osaltaan epäilyjä. Ensimmäisenä joutui oikeuteen — raastupaan — porvari Jöns Nilssonin vaimo *Lussi Matsdotter*, jonka mestattu oli sanonut nähneensä bläkullassa. Syytetyltä tiedusteltiin, milloin hän oli käynyt viimeksi bläkullassa ja millä eläimellä hän oli sinne ratsastanut. Lussi vastasi hymyillen, ettei ollut siellä käynyt, mutta oli kyllä kuullut muiden käyneen.¹⁹

Oikeudella oli kysymyksiin aivan erityiset syynsä. *Johan Tavastilla* oli näet asian suhteen selväpiirteiset ennako-odotukset. Hän kertoi, että Lussi oli käynyt pitkänäperjantaina pyytämässä hevosta lainaksi. Yksin kotona ollut Tavastin vaimo

oli vastannut hänelle: minulla ei ole yhtään hevosta kotona, vain yksi, joka ei kykene tulemaan omin voimin tallista ulos. Mistä syystä herra Johan epäilee, että tämä Lussi on ratsastanut tämän hevosen viime pääsiäispyhinä kuoliaaksi, hevosen selässä näkyi satulan paikka, jossa noita-akka on ratsastanut, samoinkuin myös että hevonen on ollut niin lämmin ja märkä aivankuin se olisi vedetty kaivosta ja hevosen vieressä satulakeppi, jota hän on käyttänyt piiskan sijasta.²⁰

Tavastin todistus näytti konkreettisuutensa vuoksi vakuuttavalta. Edellä on esitetty, että myös Pohjanmaalla yhdistettiin noitien vierailuihin navetassa ja tallissa ratsastus eläimellä bläkullaan. Todisteina eläimen käytöstä ratsuna olivat varmasti perinteelliset *tuntomerkit*, kuten voi olettaa Tavastin kuvauksesta hevosen tilasta.²¹ Hän oli tehnyt asian tunnetuksi ottamalla sen pääsiäisenä saarnansa teemaksi. Lussin käyttäytyminen saar-

¹⁷ Pietarsaari 19. 4. 1675. h.1., 386.

¹⁸ Ibid. 12. 4. 1675. h.1., 379; Pietarsaaren pitäjä 17. 5. 1675. P KO a 16/II, 1067 seur.

¹⁹ Ibid. 379.

²⁰ Pietarsaari 12. 4. 1675. h.1., 379 v: »... henne swarat, Jag hafwer ingen häst hemma, allenast een, dhen icke förmåhr medh sin egen macht komma uthur stallet, hwarföre H:r Johan drager suspicion, denna Lussij samma häst förledhen Påska högtidh hästen ihiell ridit, Salerummet syntes på Häste Ryggen, där trullpackan påridit, såssom ock att hästen så wharmer och wåter warit lika som hon hadhe blifwit dragen uthur een brun, och een Sackelkäpp bredhe widh hästen dhen hon loco flagellj brukat.» Vrt Söderhjelm I 1907, 354—355.

²¹ Vrt. edellä s. 246 ja myöh. passim.

nan aikana lisäsi epäilyjä häntä kohtaan. Hänen sanottiin näet haukotelleen ja töllistelleen ympärilleen; hänen ihonväriinsä oli vaihdellut. Syytetty puolustautui: hän oli ajatellut, eikö papilla ollut mitään muuta saarnan aihetta kuin hevoset.²²

Myöhemmin Lussin käyttäytymistä kirkossa pohdittiin perusteellisesti. Karin Persdotter, Lussin vierustoveri kirkossa kertoi syytetyn kysyneen häneltä, oliko noita-akkoja todella olemassa (in rerum natura). Kun Karin oli vastannut myöntävästi, Lussi oli kuiskannut, että siinä tapauksessa he olivat ratsastaneet hänenkin hevosensa kuoliaaksi. Samasta aiheesta hän oli puhunut Walborg Matsdotterille matkalla kirkosta kotiin. Lussia vastaan päätä istunut Lisbeta Jakobsdotter selitti, että syytetyllä oli ollut saarnan aikana voimakkaita mielenliikutuksia: hän oli katsonut vuoroin ylös, vuoroin alas ja kohautellut olkapäitään. Kaksi tyttöä oli nähnyt, että papin ja seurakuntalaisten rukoillessa suojaa Saatanan juonia vastaan Lussi oli hymyillyt ja painanut käsipuuhkan suulleen. Syytetty tunnusti, että Tavastin saarna oli todella naurattanut häntä: hän »tunnusti avoimesti hymyilleensä, kun pappi kirosi noita-akkoja ja (pyysi) että Jumala haluaisi varjella meitä, ettei paholainen saisi niin suurta valtaa meihin ihmisparkoihin, niin että kaikki kauhistuivat tästä saarnasta, mutta tämä Lussi oli vain hymyillyt».²³

Koulumestari Littorenius kertoi, että Lussi oli kerran lypsänyt lehmää auringonnousun aikaan mustaan puuastiaan. Lussi tunnusti teon ja selitti halunneensa ehkäistä sillä lehmää ehtymästä. Keinon hän ilmoitti oppineensa kahdelta naiselta.²⁴ Myös kolmas hengenmies Preutz oli aktiivisesti mukana ja epäili Lussia vahvasti paholaisen palvelijaksi.²⁵ Ilmeisesti Tavastin esimerkin innoittamana hän löysi selityskaavion omille karjahuolilleen. Kirkkoherra oli kertonut eräälle hänen luokseen lähetetylle raatimiehelle, että yksi hänen härjistään oli mennyt veteen aivan »pirteänä ja terveenä». Mutta kun se oli noussut sieltä, se oli juossut päänsä seinään ja katkaissut niskansa. Lussi Matsdotter oli 1674 käynyt pyytämässä papipilasta sonnia lainaksi, muttei ollut saanut. Siitä saakka oli kirkkoheralla ollut huolta karjastaan: milloin oli käärme purrut elukkaa, milloin taas sattunut muu onnettomuus. Jäljet näyttivät siten selvästi johtavan Lussiin.²⁶

Marina Matsdotterin ilmianto oli saanut ihmiset tarkkaavaisiksi Lussin suhteen, kuten näkyy hänen käytöksensä seuraamisesta kirkossa. Jopa rukouksen ajaksi oli riittänyt tutkivia silmäpareja. Lussin maine ei näytä

²² Pietarsaari 12. 4. 1675. h.l., 379 v.

²³ Ibid. 19. 4. 1675. h.l., 384 v — 385; vrt. s. 250.

²⁴ Ibid. 12. 4. 1675. h.l., 379 v — 380.

²⁵ Ibid. 380: »Kyrkioheerden förehölt Lussi trenne frågor iblandh dem war frågan om ... hon honom (diefwulen) tient hafwer, Lussi swarade inthet.»

²⁶ Pietarsaari 17. 4. 1675. h.l., 383 v.

olleen erityisen huono, mutta kun tarkkaavaisuus oli nyt hänessä, löytyi silti monenlaista epäilyttävää. Olof Eriksson kertoi, että oli kerran vuosia aikaisemmin mennyt Lussin luo papin kanssa. Nainen oli maannut lattialla aivan kuin kuollut eikä ollut vastannut miesten tervehdykseen. Lussi leipoi aina yöllä eikä koskaan lainannut tulta naapureilleen.²⁷

Ainakin jossain määrin epäedullista on Lussin maineelle täytynyt olla se, että hänen äitinsä oli Margeta Markusdotter, jonka Martti Laukus oli huhunnut ratsastaneen helvettiin. Vaikka Margeta ei ollut joutunut vastuuseen, on seikka saattanut muuttuneessa tilanteessa olla merkityksellinen. Laukus oli jälleen oikeudessa ja toisti aikaisemmat puheensa. Kerran hän oli kirkkorannassa kuullut äänen sanovan: »Se on Laukus parka, antaa hänen olla, hän ei tee mitään.» Mies selitti tunteneensa äänestä Margetan. Tämän seuralaiset olivat kohdelleet häntä huonosti; hän oli saanut maata kauan sairaana. Laukuksen logiikka oli mutkaton: »Koska äiti oli paha, niin ei tytär voi olla hyvää.» Hän valitti vain, että tapahtumasta oli kulunut jo pitkä aika. »Mikäli tämä asia olisi tullut esille silloin, kun se oli hänellä tuoreessa muistissa, hän olisi tiennyt kertoa jotain, mutta nyt sellainen on hävinnyt hänen mielestään.»²⁸

Vahvoista epäilyistä huolimatta ei raati lähtenyt tuomitsemaan Lussia paholaiskultin harjoittamisesta. Tähän vaikutti varmasti syytetyn ehdoton kieltäminen ja suorastaan hämmästyttävän *skeptinen suhtautuminen* koko asiaan. Hän mm. selitti hymyillen, ettei muistanut kuululleensa noita-akoista muualla kuin kirkossa ja että oikeus tunsu nämä asiat paremmin kuin hän.²⁹ Kuten edellisestä ilmenee, lausahdus ei ollut lajissaan ainoa. Vaikka Lussin asennetta oli pidetty epäilyttävänä, tuomiota ei sen perusteella oltu voitu antaa. Raati menetteli normaaliin tapaan: Lussi velvoitettiin puhdistautumaan epäilyistä valanvahvistajien avulla.³⁰ Koska hän ei siihen pystynyt, hänet on varmasti tuomittu kuolemaan. Vuosia myöhemmin Turun hovioikeus kuitenkin *vapautti* hänet.³¹

Samaan tapaan kuin Karin Persdotter Ahvenanmaalla Marina Matsdotter »valitsi» bläkulla-seuralaisikseen myös henkilöitä, jotka olivat jo aikaisemmin olleet noituuden maineessa. Tämä ei ole merkittävä siitäkään syystä, että hyvin todennäköisesti ilmiannot saatiin painostuksella; aikaisemmin huhutut henkilöt ovat varmaan tulleet puheeksi jo kuulustelijoiden toimesta. Lussi Matsdotterin äiti oli ollut oikeudessa. *Margeta Matsdotter*, porvari Per Matssonin vaimo Pietarsaaresta, oli itse ollut oikeu-

²⁷ Pietarsaari 19. 4. 1675. h.1., 385.

²⁸ Ibid. 385—385 v.

²⁹ Pietarsaari 21. 7. 1675. h.1., 397 v.

³⁰ Ibid. 17. 4. 1675. h.1., 384.

³¹ Ibid. 19. 4. 1675. h.1., 384 v.; *Söderhjelm* I 1907, 357. Hovioikeuden vapauttava tuomio luettiin raastuvassa 2. 12. 1678.

nessa Laukuksen puheiden tähden: mies oli sanonut, että Margetalla oli para ja että hän kävi helvetissä. Ilmianto oli kuitenkin leimattu »hullutukseksi» ja nainen vapautettu.³² Marinan ilmianto oli täsmälleen sama kuin Laukuksen: Margetalla oli para, ja hän ratsasti helvettiin. Mutta nyt tilanne oli toinen kuin vuotta aikaisemmin, ja entiset huhut noteerattiin uudella tavalla: »Margetalle esitettiin, että hänestä oli huhuttu sellaista useita kertoja aikaisemmin.»³³ Toisen syytteen saama lisävahvistus muutti tilanteen Margetalle epäedulliseksi. Lisäksi on huomattava, että para — myyttinen »voivaras» — on liittynyt läheisesti käsityksiin paholaiskultin harjoittamisesta. Paran valmistus tapahtui paholaisen avulla. Voita taas tarvittiin runsaasti, koska paholaisen vero oli maksettava sillä.³⁴

Syytetyn mies Per Matsson yritti saada todistetuksi, että Marina oli manannut hänen vaimonsa ja että hän oli tehnyt ilmiantonsa vihapäissään. Per oli näet syyttänyt Marinaa viinanpolton häiritsemisestä; muuan nainen oli kuullut Marinan uhkauksen. Samaan suuntaan puhuivat Marinaa vahtineet miehet. Hans Karlsson kertoi kysyneensä tuomitulta, oliko Margeta noita; Marina oli selittänyt tietävänsä hänestä vain hyvää.³⁵ Mutta oikeus ei suinkaan ollut vakuuttunut ilmiannon virheellisyydestä. Myös Laukuk-selle annettiin nyt puheenvuoro: tiedusteltiin, mitä hän tiesi Margetan parasta. Mies pääsi jälleen mieliaiheeseensa, outoihin kokemuksiin. Hän selitti, että oli noin kahdeksan vuotta aikaisemmin ollut Lauri Jönsinpojan kanssa yötä Matssonin talossa — miehet olivat juopotelleet ja tulleet ostamaan lisää viinaa, turhaan. Akkiä oli sisälle tullut jokin, seisahtanut Laurin eteen, pitänyt suurta jyminä ja hävinnyt taas. Lauri oli epäillyt sitä pirusi.³⁶ Oikeus ei kuitenkaan katsonut aiheelliseksi muuttaa käsitystään Laukuksen puheiden suhteen. Mutta kun Marina oli uudistanut ilmiannon, tuli Margetan vapautua valanvahvistajien avulla.³⁷ Hänen saamansa tuomio on tuntematon.

Neljä Marinan ilmiantamaa henkilöä joutui oikeuteen Pietarsaaren käräjillä. Papisto ja inspektori *Erik Tavast* — Johan Tavastin veli³⁸ — olivat jälleen läsnä. Preutz esitti Marinan ilmiannot, jotka oli kirjoittanut muistiin. Nyt ei papeilla kuitenkaan ollut omakohtaisia syytösten aiheita, ja tämä seikka vaikutti huomattavasti käräjien kulkuun. *Lisa Mårtinsdotter* selitti, että Marina oli ilmiantanut hänet vihamielisyydestä, ja Erik Ta-

³² Ibid. 18. 5. 1674. h.1., 384 v — 349.

³³ Ibid. 12. 4. 1675. h.1., 380 v.

³⁴ Paljon selvemmin kuin tässä tapauksessa tulee paran ja paholaiskultin harjoittamisen ajateltu yhteys esiin eräässä myöhemmässä oikeudenkäynnissä. Ks. s. 326. Vrt. myös s. 224—225.

³⁵ Pietarsaari 19. 4. 1675. h.1., 386—386 v.

³⁶ Ibid. 386 v.

³⁷ Ibid. 21. 7. 1675. h.1., 398—398 v.

³⁸ *Söderhjelm* I 1907, 387. Vrt. edellä s. 262.

vast ja kappalainen Josef Mathesius³⁹ vahvistivat naisten kesken olleen riitaa. Lautakunta ei tiennyt Lisasta pahaa. Hänen asiansa lykättiin — hänet vapautettiin syksyllä 1675.⁴⁰ Toinen nainen *Margeta Persdotter* oli myös maineeltaan puhdas; hänet vapautettiin, samoin molemmat miehet, *Mats Matsson* ja — *Martti Laukus!*⁴¹ Kun muistaa, miten usein viimeksi mainittu oli esitelty outoja kokemuksiaan oikeudessa ja muualla, ei hänen joutumisensa syytettyjen penkille ole mitenkään merkillistä.

Kiihkeäsävyyisenä alkanut prosessi jäi siten vaikutuksiltaan vähäiseksi. Oikeuden suhtautuminen noudatteli *perinnäistä* todistusmenettelyä, pelkkä noidan ilmianto ei ollut riittävä todiste. Tämä seikka tuotiin käräjillä eksplisiittisesti esiin: Mats Matsson vapautettiin, »varsinkin kun hänestä ei ollut kuin kuolleen noidan ilmianto».⁴² Kuvaavaa on myös, että ainoa käräjillä vaikeuksiin joutunut oli *Lisa Josefsdotter*, joka oli talvella 1675 ilmiannettu loitsinnasta ja velvoitettu puhdistautumaan valanvahvistajien avulla. Marina ei ollut tehnyt hänestä suoranaista ilmiantoa, mutta Turun hovioikeus tuomitsi hänet 1679 piiskattavaksi ja karkotettavaksi Pohjanmaalta.⁴³

* * *

Toukokuussa 1675 ilmoitti Mustasaaren nimismies käräjillä, että talonpoika Anders Olofsson epäili vaimonsa *Margeta Kristoffersdotterin* synnyttäneen salassa lapsen ja polttaneen sen saunan uunissa. Kyseessä oli siis syyte lapsenmurhasta. Kaksi naista todisti *Margetan* sanoneen, että oli tullut kaksi viikkoa ennen joulua raskaaksi, että lapsi oli elänyt hänessä pääsiäisen aikoihin ja että se oli syntynyt helluntain jälkeen. *Margeta* kielsi aluksi, että olisi ollut raskaana, mutta kun »esitettiin yhä useampia todisteita», hän »puhkesi kyynelehtien omaan synnintuntoon pyytäen, että Jumala haluaisi antaa hänelle anteeksi». Nainen kertoi, että lapsi oli syntynyt kuolleena ja ollut epämuotoinen. Hän oli polttanut sen saunassa. Sitten seurasi yllättävä käänne: syytetty selitti, ettei Anders ollut lapsen isä vaan *paholainen*, joka oli sen siittänyt vähän ennen joulua. *Paholainen* oli ollut koiran hahmossa mukana synnytyksessä. Samalla nainen ilmoitti, että hänen oikea etunimensä oli *Agneta*.⁴⁴

Oikeus tarttui *Agnetan* tunnustukseen ja ryhtyi tiedustelemaan yksityis-

³⁹ *Söderhjelm* I 1907, 387.

⁴⁰ *Pietarsaaren pitäjä* 17. 5. 1675 . . . P KO a 16/II, 1067—1069; *Ibid.* 1—2. 9. 1675, 1209—1210.

⁴¹ *Ibid.* 17. 5. ja 1—2. 9. 1675, 1069—1073 ja 1210.

⁴² *Ibid.* 17. 5. 1675. P KO a 16/II, 1070.

⁴³ *Ibid.* 17. 3. 1681. P KO a 23, 736. Kirkkoherra *Preutz* ilmoitti, että *Lisa* ei ollut totellut karkoituspäätöstä. Kihlakunnanoikeus päätti pyytää uuden karkoituspäätöksen.

⁴⁴ *Mustasaari* 27—29. 5. 1675. P KO a 16/II, 1074—1077; *Hertzberg* 1889, 120 seur.

kohtia hänen suhteistaan pahalaiseen. Nainen oli valmis puhumaan: hän oli käynyt useita kertoja pahalaisen kokouksissa; Saatana järjesti juhlaansa minne halusi. Joskus juhlat olivat olleet Pohjanlahden länsipuolella; ihmisillä sieltä oli ollut päässään hattu, muilla myssy. Hän oli lupautunut pahalaisen vaimoksi, kun se oli sanonut pitävänsä hänestä huolta. Kun hän oli ollut kirkossa, hän oli kuullut kirkonmenot pelkkänä sorinana. Isäntä oli käsenyt häntä menemään myös ehtoolliselle, koska se edisti pimeyden asiaa. Mitään pahaa hän ei ollut tehnyt, sillä oli ollut pahalaisen opissa vasta vähän aikaa.⁴⁵

Ei ole mitään todistetta siitä, että oikeus olisi pyrkinyt johtamaan Agnetan puheita pahalaiseen; ilmeistä on, että hän itse otti asian esille. Tämä käänne jää arvoitukselliseksi. Agnetalla oli joka tapauksessa ollut hyvä tilaisuus joutua tekemisiin pahalaiskulttia koskevien huhujen kanssa. Hän oli syntynyt Värmlannissa everstiluutnantti Kristoffer Hanssonin tyttärenä. Isänsä kuoleman jälkeen hän oli pikku tyttönä lähtenyt kotoa — omien sanojensa mukaan pakoon kovaa äitipuoltaan — ja viettänyt kiertelevä elämää. Vuosikausia hän oli ollut messinkiseppä Hans Jöranssonin palveluksessa ja synnyttänyt tälle kaksi lasta; vasta 1674 hän oli mennyt naimisiin Anders Olofssonin kanssa.⁴⁶ Tapahtumat Pohjois-Ruotsissa ja Pietarsaareissa ovat luoneet hänen kertomukselleen taustaa. On tietysti mahdollista, että hän itse otti sen täysin vakavasti, oli jostain syystä uskonut, että pahalainen oli tehnyt hänet raskaaksi ja lapsen epämuodostuneisuus — synnytys oli ollut ennenaikainen — oli vahvistanut tätä ajatusta. Mutta yhtä hyvin voi ajatella, että hän hävitti sikiön, koska pelkäsi, että muut uskoisivat sen — epämuodostuman — olevan pahalaisen siittämä. Kun asiasta nousi käräjäjuttu, oli kuolemantuomio hänen kohdallaan varma; tunnustautuminen pahalaisen liittolaiseksi oli houkuttelevampi ratkaisu kuin lapsenmurha. Edellinen vaihtoehto tarjosi ainakin mahdollisuuden vetää mukaan muita.

Agneta tunnusti lukeneensa myös loitsuja. Näistä syistä hänet tuomittiin kuolemaan Exod. 22: 18, Mika 5: 12 ja Ruotsin lain perusteella.⁴⁷ Ennen elokuussa 1675 tapahtunutta mestaustaan hän toimi Mustasaareissa samanlaisena ilmiantojen levittäjänä kuin Karin Persdotter Ahvenanmaalla ja Marina Matsdotter Pietarsaareissa. Seuraukset olivat paljon kohtalokkaammat kuin Pietarsaareissa. Yksi syy tähän oli hänen tunnustustensa spontaanisuus ja se, että osassa kuulusteluja hän oli itse mukana. Samoilla käräjillä, joilla hän sai tuomionsa, kuulusteltiin hänen ilmiantamaansa *Dordi-leskeä*. Agneta selitti, että he olivat kiirastorstaiyönä olleet yhdessä bläkullassa, hän ratsastaen hiilihangolla, Dordi lehmällä.⁴⁸

⁴⁵ Mustasaari 27—29. 5. 1675. P KO a, 1074—1077; Hertzberg 1889, 121.

⁴⁶ Ibid. 1074.

⁴⁷ Ibid. 1079; Hertzberg 1889, 122.

⁴⁸ Hertzberg 1889, 121.

Leski kielsi olleensa blåkullassa, mutta kieltoja ei otettu todesta. Ensimmäkin näet vakuutettiin, että hän oli harjoittanut taikuutta, mm. tehnyt yhdeksän vuotta aikaisemmin erään naisen lehmän sairaaksi ja parantanut sen sitten. Hänen sanottiin uhanneen naapureitaan, ja aina oli uhkauksia seurannut jokin vahinko. Dordin tytär kertoi äidin käyttäneen loitsuja.⁴⁹ Dordi alkoi myöntyä: hän tunnusti käyttäneensä karjataikoja; mutta helvetissä käynnin hän edelleen kielsi. Kun paikalla ollut Agneta kuitenkin vahvisti aikaisemman ilmiantonsa, leski sanoi, ettei tiennyt olleensa blåkullassa muuta kuin unessa. Mutta koska hän sanoi eläneensä Agnetan kanssa ystävytydessä, sai tämän ilmianto yhä suuremman uskottavuuden, ja leskeä ei jätetty rauhaan. Lopulta »useiden tutkimusten (tentationer) ja vakavien kehoitusten avulla» hänet saatiin tunnustamaan. Hän oli ollut blåkullassa useita kertoja; matkaan hän käytti *sarvea* (horn), joka oli piilossa hänen eteisessään.⁵⁰

Agneta ilmianto ja Dordin huono maine saivat oikeuden painostamaan häntä vahvasti; myöhemmin leski halusi perua täysin kertomuksensa blåkullasta.⁵¹ On hyvin mahdollista, että tunnustuksen saamiseksi käytettiin myös fyysistä painostusta.⁵² On silti mielenkiintoista panna merkille, että hän puhui voidesarvesta, jopa ilmoitti sen kätköpaikan. Koska oikeus ei ollut kiinnostunut tarkistamaan lesken puheita, jää sarven olemassaolo tai sen mahdollisesti sisältämän voiteen laatu hämäräksi. Aina on mahdollista, että Dordin puheet ovat myötäilleet tässäkin oikeuden kysymyksiä, niinkuin Ahvenanmaalla tapahtui. Samoin perustein kuin Agneta tuomittiin myös hänet kuolemaan.⁵³

Vasta hiljattain kiertelynsä lopettanut Agneta Kristoffersdotter loi selvästi Mustasaarella ja laajemminkin Pohjanmaalla erikoisolosuhteita. Niitä vahvistivat edelleen kaksi messinkiseppää, Agnetan entinen isäntä *Hans Jöransson*, joka oli hiljattain hyväksytty porvariksi Uuteenkaarlepyyhyn ja *Olof Simonsson*. Agneta ilmianto heidät molemmat. Hans oli lukenut suolaan ja vienyt hänen kanssaan kerran Närkessä heidän lapsensa blä-

⁴⁹ *Hertzberg* 1889, 122.

⁵⁰ Mustasaari 27—29. 5. 1675. P KO a 16/II, 1084—1085.

⁵¹ *Ibid.* 26—27. 7. 1675, 1102—1103.

⁵² *Hertzberg* 1889, 122 esittää, että mahdollisesti »tentaatiot» viittaavat *peukaloruvien* käyttöön. Tämä on tietenkin mahdollista, mutta oikeudella ei olisi ollut mitään syytä olla mainitsematta siitä selvästi. Jos fyysistä painostusta on käytetty, se on saattanut olla luonteeltaan epävirallisempaa. Tunnen Pohjanmaalta yhden viittauksen tällaiseen, joskin kyseessä on vanha huhu ja siten varauksellisesti otettava. Kuten edellä s. 203 olen maininnut, tuomittiin Marketta »Punasuomalainen» Vaasassa 1657 kuolemaan. Noituudesta syytetty Erik Hanssonin vaimo kertoi 10. 2. 1677 Kristiinankaupungissa (cd. 1. VMA), että Markettaa oli lyöty takaa päin niin että veri purskui nenästä ja suusta ja siten pakotettu hänet tunnustamaan. Vaikka huhu olisikin liioiteltu, se antaa vihjeen siitä, mitä kuulustelussa on voinut tapahtua.

⁵³ Mustasaari 27—29. 5. 1675. P KO a 16/II, 1085; *Hertzberg* 1889, 123.

kullaan. Mies kielsi luonnollisesti alussa kaiken, mutta kun Agneta pysyi ilmiannossaan, hän tunnusti suolaluvut. Kun myöskään Agneta ei pystynyt esittämään muusta todisteita, hän perui ilmiantonsa paholaiskultin osalta ja selitti tehneensä sen pahuudesta ja kateudesta.⁵⁴ Kansan mielialojen kannalta ei tämäkään ilmianto luonnollisesti ole ollut merkitykseltön. Toinen messinkiseppä Olof Simonsson oli itsekin kylvänyt noitahuja ympärilleen. Hän oli ruotsalainen maankiertäjä ja toiminut aikaisemmin vuosikausia ratsumiehenä. Mies tunnusti nimitelleensä kolmea naista noita-akoiksi syystä, ettei ollut saanut heiltä maitoa. Edelleen hän oli luvannut tehdä vanginvartijan vahvemmaksi kuin kymmenen miestä erään Saksassa kuulemansa taian avulla. Kaikki messinkiseppät harjoittivat hänen mukaansa erilaisia temppuja saadakseen ihmisiltä rahaa.⁵⁵

Vankilassa ollessaan oli Dordi-leski tullut uusiin ajatuksiin ja veti tunnustuksensa takaisin sekä omalta että ilmiantamansa talonpojan vaimon *Helgan* osalta. Hänen itsensä kohdalla peruutus ei merkinnyt mitään; Agneta kertoi lesken sanoneen vankilassa, että aikoi peruuttaa päästäkseen vapaaksi. Mutta *Helgan* kohdalla peruutus johti vapautukseen, sillä hän itsekin kielsi ja oli hyvämaineinen.⁵⁶ Tilanne olisi varmasti ollut hänelle vaikeampi, jos myös Agneta olisi hänet ilmiantanut.

Yksi Agnetan ilmiannoista johti vielä kuolemantuomioon. Samoin kuin Dordin tapauksessa oli tuomittu, vöyriäinen raajarikko *Margeta Sigfridsdotter*, huonomaineinen. Päätodistajana häntä vastaan esiintyi hänen 7-vuotias tyttärenpoikansa Gustav, joka oli kertonut eräälle toverilleen ja myös Vöyriin kirkkoherralle *Kristian Hernbergille*, että oli ollut isoäitinsä kanssa bläkullassa. *Hernberg* syytti *Margetaa* myös poikansa kuoleman aiheuttamisesta: poika oli kerran ottanut *Margetan* veitsen, mistä omistaja oli suuttunut. Syytetyn täytyi tunnustaa, että oli kironnut veitsen ottajan. Tämä seikka vaikeutti hänen asemaansa, eikä oikeus hellittänyt, ennenkuin hän oli tunnustanut myös Agnetan ja tyttärenpoikansa kertomukset toiseksi. »Useiden kehoitusten jälkeen» *Margeta* selitti, että oli nuoruudessaan kerran käynyt vuoressa toisen houkuttelemana. Gustavin puheet johtuivat pelkästään unennäöstä. Poika peruikin puheensa, mutta palasi niihin myöhemmin ja selitti perumisen johtuneen isoäidin käskystä. Gustavin kertomus otettiin vakavasti, ja *Margeta* pakotettiin »täydelliseen» tunnustukseen. Hän ilmiantoi kaksi naista.⁵⁷

⁵⁴ Ibid. 26—27 ja 31. 7. 1675, 1093—1096. Jöranssonin asia siirrettiin Uuteenkaarlepyyhyn, jossa hänet tuomittiin huoruuden ja taikatempujen tähden 80 mk:n sakkoon ja varojen puutteessa katujuoksuun, 6 ja 8. 12. 1675, o. 1., 566 v—568.

⁵⁵ *Hertzberg* 1889, 123.

⁵⁶ Ibid. 123—124.

⁵⁷ 23 ja 25. 8. 1675 Vöyri. P KO a 16/II, 1162—1163. M. oli tehnyt tunnustuksensa Mustasaarella heinäkuussa, käräjillä joilla oli kuulusteltu myös mm. messinkiseppiä ja *Helgaa*. Agneta oli siten ollut mukana.

Samalla tavoin kuin Dordi perui Margeta myöhemmin tunnustuksensa. Tilanne oli kuitenkin täysin luisunut hänen käsistään: peruutus selitettiin tapahtuneeksi »pahan hengen yllytyksestä». Gustav uudisti kertomuksensa, että oli ollut isoäitinsä kanssa bläkullassa. Myös hänen äitinsä oli ollut siellä. Mutta kun häntä kuulusteltiin yhdessä äidin kanssa, hän perui puheensa ja selitti sepittäneensä kertomuksen erään heidän luonaan asuneen talvehtijan puheiden mukaan (effter vinterliggiarens tahl). Yksityisessä kuulustelussa poika kuitenkin jälleen palasi kertomukseensa. Kun hän edelleen ilmiantoi kolme vanhaa naista, joiden naapurit vakuuttivat heidän syyttömyyttään, poika otti ilmiantonsa takaisin ja selitti, että pappilan rengit olivat käskeneet valehdella naisista.⁵⁸ Kiihtynyttä mielialaa kuvaa hyvin se, että kaikista ristiriitaisuuksista ja perumisista huolimatta Gustavin puheet katsottiin oikeiksi isoäidin kohdalla. Hänet tuomittiin kuolemaan: hän oli todennäköisesti aiheuttanut Hernbergin pojan kuoleman, minkä lisäksi hän itse ja Gustav olivat sanoneet hänen »epäkristillisillä retkillään bläkullaan palvelleen Saatanaa». Vaikka hän myöhemmin olikin perunut, oli poika kuitenkin todistanut hänet siihen syy-pääksi.⁵⁹

...

Elokuun lopulla 1675 ilmoitti sotilas Mats Simonsson Uudenkaarlepyyn käräjillä, että hänen vaimonsa *Margeta Eriksdotter* oli kesällä ilmoittanut hänelle, että oli tehnyt pahoin ja halusi pois seudulta. Miehen kysymykseen rikoksen laadusta oli Margeta vastannut, että oli synnyttänyt lapsen paholaiselle, jolle sen sitten oli myös uhrannut. Mats sanoi, ettei tiennyt vaimon puhumasta lapsesta mitään. Margeta oli luvannut hänelle hopeaa ja kultaa niin paljon kuin hän vain halusi, jos he lähtisivät pois. Omantunnon syistä hän ei ollut voinut pitää asiaa salassa, vaan tuonut sen nyt oikeuteen. He olivat aina eläneet sovussa keskenään. Mats otti todistajakseen sotilas Jakob Hanssonin, joka kertoi Margetan sanoneen, että halusi pois seudulta, koska »jalat olisivat ohuet kuin hanhella» ja koska ei halunnut nähdä isäänsä rangaistavan noituudesta. Toinen sotilas kertoi »omasta halustaan», että Simonsson oli itkeskellyt koko kesän ja syytä kysyttäessä kertonut saman kuin nyt oikeudessa.⁶⁰

Paholaiskuvitelma oli Simonssonin kertomuksessa lähes sama kuin muutamaa kuukautta aikaisemmin Agneta Kristoffersdotterilla Mustasaarella. Kuvitelma paholaisen siittämästä lapsesta esiintyy Pohjanmaan noitaoikeudenkäynneissä vain näissä kahdessa tapauksessa. Tämän sekä tapausten

⁵⁸ 23 ja 25. 8. 1675 Vöyri. P KO a 16/II, 1063 seur. *Hertzberg* 1889, 126—127.

⁵⁹ *Ibid.* 1170—1171; *Hertzberg* 1889, 128.

⁶⁰ Uudenkaarlepyyn pitäjä 27—28. 8. 1675. P KO a 16/II, 1185—1188.

ajallisen ja paikallisen läheisyyden huomioiden on täysi syy katsoa niiden olevan jossakin yhteydessä keskenään. Voisi olettaa, että Margeta oli *sie­lullisesti järkkynyt* nainen, jonka tiedot Mustasaaren prosessista olivat suggeroineet kuvittelemaan omalle kohdalleen samaa. Margetan esiintyminen oikeudessa ei kuitenkaan ollenkaan tue tällaista oletusta. Hän esitti johdonmukaisesti, että mies oli alkanut *vääjyä hänen henkeään*: Mats oli vihannut häntä, koska heidät oli pakotettu seitsemän vuotta aikaisemmin menemään naimisiin miehen maattua hänet. Myös naapurit todistivat, että Simonsson oli kohdellut vaimoaan huonosti.⁶¹

Margeta yhdisti myös Matsin ilmiannon tämän haluun vapautua hänestä: mies oli juottanut hänet humalaan ja yrittänyt saada hänet kertomaan yllä mainitun tarinan. Silloin hän oli puhunutkin jotain sensuuntaista.⁶² On hyvin luultavaa, että hän puhui totta, että sotilas on tällä keinoin todella pyrkinyt vapautumaan vaimostaan. Margetan käyttäytyminen ei anna ai­hetta uskoa hänen puhuneen omaehtoisesti pahalaisen lapsesta; Simonssonin »itkeskelyn» vahvisti vain omaehtoinen todistaja, sotilas hänkin ja varmasti Simonssonin toveri. Ajatuksen syntyyn olivat kaikki edellytykset olemassa. Margeta oli kerran aikaisemmin synnyttänyt kuolleen kes­kosen. Synnytys oli kyllä tapahtunut naisen isän talonväen läsnä ollessa, ja nainen oli senjälkeen otettu takaisin kirkkoon — mikä oli 1600-luvulla kristillinen tapa synnyttäneiden naisten suhteen⁶³ — mutta kesällä 1675 se on saattanut herättää Simonssonissa tuuman. Hän selitti, että vaimo oli puhunut pahalaisen lapsesta matkalla mestaajan luota (på vägen ifrån Skarprättaren) ja toisen kerran yöllä kirkkoaitassa.⁶⁴ Uudessakaarlepyyssä asui mestaaja Henrik Hakkalainen; hän oli myös mestannut Agneta Kristoffersdotterin viimeisenä päivänä heinäkuuta.⁶⁵ On ajateltavissa, että Si­monsson on saanut ajatuksensa keskusteltuaan Hakkalaisen kanssa. Jos ajatus todella oli Simonssonin ja hän on yrittänyt uskotella sen vaimol­leen oluen myötä, on tämä osannut odottaa syytettä. Se selittäisi hänen pu­heensa hanhen ohuista jaloista — jota vaimo ei kieltänyt sanoneensa Ja­kob Hanssonille:⁶⁶ vesikokeeseen joutuneista naisista sanottiin usein, että he »kelluivat kuin hanhi»,⁶⁷ olivat ts. syyllisiä.

Oikeus vapautti Margetan epäilyksistä, katsoi Matsin puheet toteen-

⁶¹ Ibid. 1187—1189 ja Pietarsaaren pitäjä 30—31. 8. ja 1—2. 9. 1675. P KO a 16/II, 1224—1225.

⁶² Pietarsaaren pitäjä 30—31. 8. ja 1—2. 9. 1675. P KO a 16/II, 1225.

⁶³ Uudenkaarlepyyn pitäjä 27—28. 8. 1675. Ibid. 1189; *Juva* 1956, 69.

⁶⁴ Ibid. 1187.

⁶⁵ *Luukko* III 1945, 360; Fontell 1884, 113.

⁶⁶ Uudenkaarlepyyn pitäjä 27—28. 8. 1675. P KO a 16/II, 1188.

⁶⁷ *Linderholm* 1918, passim.

näyttämättömiksi. Miestä ei silti syytetty vaimon hengen väijymisestä, sillä Margeta ei ollut kyennyt sitä todistamaan. Molemmat tuomittiin kirkkorangaistukseen⁶⁸ — ilmeisesti avioliitossa esiintyneiden riitaisuuksien vuoksi.

Jo edellä sanotun perusteella näkyy, että Mustasaaren, Uudenkaarlepyyn ja Pietarsaaren seudut olivat tärkeitä pahlaisoikeudenkäyntien alueita Pohjanmaalla; myöhemmin esitettävän nojalla käsitys vain vahvistuu. Neljäs tärkeä keskus oli Kristiinankaupunki, jossa tuomittiin 1670-luvun jälkipuoliskolla ainakin neljä naista »pahlalaisen liittolaisina» kuolemaan. Vähintään kaksi tuomioista pantiin todella täytäntöön. Kuva, joka näistä prosesseista — valitettavasti hyvin puutteellisen lähdeaineiston perusteella — muodostuu, on Pohjanmaan tapahtumia silmällä pitäen oma-laatuinen.

Toukokuussa 1670 joutui Kristiinankaupungissa muuan neljän miehen nuottakunta raastupaan. Miehet olivat näet sitoneet nuottaansa pussin, joka oli sisältänyt mm. valkosipulia, haustetta ja esineen, joka näytti käärmeen päältä. He selittivät, että olivat panneet pussin nuottaan erään raatimiehen neuvosta: sen tuli estää »pahoja ihmisiä» noitumasta nuottaa. Teko herätti kiihtymystä ja ehkä myös kateutta. Muuan porvari väläytti esiin Jumalan vihan: teko saattoi aiheuttaa kalavesien turmeltumisen Jumalan ottaessa pois siunauksensa niistä. Vaikka muilla oli yhtä hyvät nuotat, he eivät saaneet mitään silloin, kun pussin sitojat vetivät hyviä saaliita. Yksi syytetyistä puolustautui sanomalla, että haustetta käytettiin joillakin seuduilla yleisesti nuotassa ja myös ihmiset kantoivat sitä mukanaan. Pormestari *Johan Hansson* ei kuitenkaan pitänyt luvallisena sitoa sitä nuottaan: hauste oli hyödyllistä ihmiselle lääkkeenä, mutta sitä ei oltu tarkoitettu sidottavaksi »kuolleeseen esineeseen».⁶⁹

Lähes vuoden väliajan jälkeen miehet saivat tuomionsa. »He olivat sitoneet nuottaansa pussin estääkseen pahoja toivomuksia vahingoittamasta sitä. He kielsivät tehneensä muuta taikuutta ja pyysivät päästä rangaituksetta, koska olivat tehneet tekonsa yksinkertaisuudesta ja toisen neuvosta.» »Mutta koska he ovat täten aikaansaaneet pahennusta, ei tämä Oikeus ole voinut hyväksyä heidän puuhaansa, vaan on katsonut *hiljaiseksi lütoksi* Pahlalaisen kanssa sellaisten esineiden ripustamisen kuolleeseen esineeseen ja pahojen toivomusten karkoittamisen niiden avulla.» Miehet

⁶⁸ Pietarsaaren pitäjä 30—31. 8. ja 1—2. 9. 1675. P KO a 16/II, 1125. Samoilla käräjillä syytettiin myös Margetan isää, entistä sotilasta pahlalaisen palvelemisesta. Hän vapautui helposti.

⁶⁹ Kristiinankaupunki 18. 5. 1670. k. 1, 325 v — 326 v.

saivat kukin 60 mk:n sakon, samoin raatimies, joka oli heidät tekoon neuvonut.⁷⁰

On helppo nähdä, että päätöstä formuloidessaan oikeudella on ollut mielessään noitadoktriinin periaatteita; taikavälineenä käytetty pussi ei karikoittanut pahoja toivomuksia »luonnostaan» vaan paholaisen voimalla. Paholaisen keinoja käyttäessään miehet olivat hiljaisessa liitossa sen kanssa. On mielenkiintoista havaita, ettei Pohjanmaalla ollut tavallista tuoda *eksplisiittisesti* esiin taikavälineen yhteyttä paholaisen kanssa. *Implisiittisesti* tämä kyllä on usein ollut ajatuksena, ja joskus puhutaan »paholaisen keinojen» käyttämisestä. Että taian käyttäjä oli täten tehnyt hiljaisen liiton paholaisen kanssa, ei tietääkseni ilmene eksplisiittisesti mistään muusta kuin yllä mainitusta yhteydestä.

Mikäli edellisestä voi jotain päätellä, oltiin Kristiinankaupungissa tavallista kiinnostuneempia magiateon mekanismista. Päätöksestä ei käy ilmi, kuka sen on formuloinut, mutta tuskin sitä on tehnyt kukaan muu kuin pormestari Johan Hansson. Päätöksen ajatus on täysin sopusoinnussa sen kanssa, mitä Hansson esitti oikeudenkäynnin aikana: haustetta saattoi kyllä käyttää lääkkeenä, muttei kuolleissa esineissä.⁷¹ Varmaa joka tapauksessa on, että Hanssonin perhe loi Kristiinankaupungissa noitaprosessien synnylle alttiin ilmapiirin. Perheessä elätetyistä noitaepäilyistä on todisteita harvinaisen pitkältä ajanjaksolta. Hansson oli ennen pormestariksi tuloaan ollut kaupunginkirjurina Vaasassa.⁷² Kun Marketta »Punasuomalainen» joutui siellä 1657 raastupaan, olivat Johan Hansson ja hänen vaimonsa, entinen piika *Kirstin Karlsdotter* todistamassa häntä vastaan. Kirstin kertoi, että »Punasuomalainen» oli tullut kerran pääsiäisenä illalla pyytämään olutta. Johan ei ollut suostunut antamaan, vaan tarttunut naista käsivarresta saattaakseen tämän ulos. Tällöin Marketta oli heittäytynyt pitkäkseen ja kutsunut miestä pyöveliksi. Kun Marketta ei ollut toistuvista kehoituksista huolimatta lähtenyt, oli Hansson lyönyt häntä halolla reiteen ja taluttanut hänet eteiseen. Siellä nainen oli jälleen painunut maahan eikä ollut lähtenyt ennenkuin kaupunginpalvelija oli toimittanut hänet pois. Marketta oli tällöin manannut Hanssonin, ja senjälkeen oli per-

⁷⁰ Kristinestad 3. 5. 1671. k. 1., 358v — 359. »Men emedan dhe dhermedh een förargelse ästadh kommit hafua, hafwe dhenne Rätten ej kunnat deras Enskyllan gilla, uthan uptagit det för ett inweklat förbundh med den Onda sådane saaker på ett dödt ting at hängia och dermedh fördrifwa onda önsknigar.» (*Kurs. tässä*).

⁷¹ Mahdollisesti Hansson on ollut jonkin aikaa auskultoimassa Turun hovioikeudessa. 18. 6. 1663 kirjoitti näet Turusta Johan Hansson Pietari Brahelle ja kiitti, että hänet oli tämän suosituksesta luvattu ottaa auskultoimaan. Hansson pyysi, että Brahe auttaisi häntä pääsemään vapautuvaan Paraisten nimismiehen virkaan. Sieltä hän saattoi käydä hovioikeudessa ja akatemiassa. Skoklostersamlingen E 8152: Brev till Per Brahe. Hansson nimitettiin pormestariksi Kristiinankaupunkiin 1664, Kristinestads historia (Kristinestad 1915), 357.

⁷² Kristinestad 1915, 357.

hettä kohdannut onnettomuus toisensa jälkeen. Kirstin oli saanut vaikean rintasairauden. Hän oli ollut parhaillaan raskaana, synnytyksen jälkeen hänestä oli tullut outoja esineitä, ja hän oli ollut kauan tajuton. Syntynyt lapsi ei ollut nähnyt tervettä päivää. Sen silmien eteen oli kasvanut kalvo, joka oli lähtenyt vasta »Jumalan avulla ja silmävedellä». Johan Hanssonia oli kohdannut sairaus Tukholmassa, kuten jo aikaisemmassa yhteydessä on ollut puhe (ks. s. 251).⁷³

Marketan ja Kirstinin välillä oli ollut riitaa jo aikaisemminkin. Kun Kirstin vielä oli ollut piikana ja kihloissa Hanssonin kanssa, oli »Punasuomalainen» kerran ennustanut hänelle kädestä ja sanonut, että tiesi jonkun, joka halusi noitua Kirstinin vanhaksipiiksi. Nainen, jota tieto ei luonnollisesti miellyttänyt, oli vihjannut, että Marketta oli itse noita. Tavalliseen tapaan sanasota sai pian väistyä: Kirstin oli ottanut hiilihangon aseekseen, mutta Marketta oli livistänyt. »Punasuomalaisen» ennustus oli alkanut käydä jo uhkaavasti toteen, sillä Kirstin ei ollut senjälkeen saanut Tukholmassa oleskelleelta sulhaseltaan ainuttakaan kirjettä ja tämän palattua oli heidän välillään syntynyt riitaa syyttä suotta. — Oikeus otti Hanssonin perhettä kohdanneet onnettomuudet huomioon tuomitessaan Marketan kuolemaan.⁷⁴

Runsaat 10 vuotta myöhemmin esiintyi pormestari Johan Hansson todistajana noita-oikeudenkäynnissä Lapväärtissä. Helmikuussa 1668 syytettiin Lapväärtin käräjillä kerjäläisnainen *Agnis Mickelsdotter Lubbia* tai kuudesta. Hansson kertoi, että Lubb oli kerran tullut hänen kotiinsa; vaimo oli ollut parhaillaan värjäämässä lankoja, ja Lubb oli pilannut värin. Kirstinin lyötyä häntä muutaman kerran suulle oli väri heti palautunut entiselleen.⁷⁵

Johan Hanssonin edeltäjänä Kristiinankaupungin pormestarina oli ollut Hans Larsson Flyger. Hänet oli erotettu 1664 joidenkin rikkomusten tähden.⁷⁶ Larsson jäi porvariksi Kristiinankaupunkiin. Erottaminen merkitsi hänelle myös taloudellisen tason laskua.⁷⁷ Vuosien kuluttua mies ryhtyi käräjäoimään väittäen, ettei ollut saanut koko pormestarin palkkaansa.⁷⁸ Varsinkin seuraajansa suhteen hänellä näyttää olleen epäilyk-

⁷³ Vaasa 3. 8. 1657. v. 1., 364—364 v.

⁷⁴ Ibid. 3—17. 10. 1657. v. 1., 364 v — 365.

⁷⁵ Lapväärti 24 ja 26. 2. 1668. P KO a 15, 289. Hanssonin etunimi on pöytäkirjassa Hans ja hänen vaimonsa nimi Christina Carlsdotter. Lubb tuomittiin 12:nä valalle. Hän ei ole kyennyt sitä suorittamaan, sillä hänet mestattiin 1670. *Fontell* 1884, 106.

⁷⁶ Kristinestad 1915, 356—357; Kristinestad 12. 6. 1674. k. 1., 488 v.

⁷⁷ Myllytulliluetteloiden perusteella Larsson on ainakin joutunut luopumaan palveluskunnastaan: pormestarina hänellä 1663 oli renki ja piika (VA: 9144, 212), muttei kumpaakaan esim. v. 1669 (VA: 9155, 690), eikä 1677 (VA: 9174, 595).

⁷⁸ Kristinestad 12. 6. 1674. k. 1., 478 v — 488 v. Larsson oli lähettänyt valituksensa Turun hovioikeudelle.

siä epäoikeudenmukaisesta kohtelusta: mies oli puhunut, että Hansson vei leivän hänen suustaan.⁷⁹

Larssonin ja Hanssonin riita oli koskettanut myös heidän vaimojaan; ilmeisesti jälkimmäisen vaimo oli ryhtynyt syyttämään Larssonin vaimoa Brita Larsdotteria noituudesta. Asia oli saatettu Turun hovioikeuden tietoon, ja v:n 1675 alussa saapui Kristiinankaupunkiin määräys, että sitä oli tutkittava edelleen.⁸⁰ Kuulusteltavaksi otettu Brita kertoi, että hän oli kerran ollut Kirstin Karlsdotterin luona ja valittanut köyhyyttään, jolloin Kirstin oli luvannut auttaa, mikäli Brita pystyi tekemään Hanssonin terveeksi. Keskustelu oli sitten muuttunut sanasodaksi, ja pormestarinna oli jopa lyönyt häntä.

Kirstin kertoi asian toisin. Hän ei ollut pyytänyt Britaa parantamaan Hanssonia, vaan tiedustellut erään lääkkeen käyttöohjetta. Brita oli kiitellyt pormestaria, joka oli toimittanut hänelle avustusta kirkon varoista, mutta valittanut samalla, että hänen miehensä oli juonut rahat. Oli puhuttu pormestarin sairaudesta ja jouduttu riitaan. Kirstin oli sanonut Britaa kieroksi ihmiseksi, joka ehkä oli noitunut pormestarin.⁸¹

Suoranaisena ärsykkeenä syytökseen oli siten jälleen sairaus Hanssonin perheessä ja sen selittäminen noituudesta johtuvaksi. Pormestarin perhe ei tyytynyt todistamaan vain oman väen voimalla, vaan Kirstin Karlsdotterin kutsumana oikeudessa esiintyi ainakin 20 kaupunkilaista todistamassa Brita Larsdotteria vastaan. Kun ottaa huomioon Kristiinankaupungin vähäisen asukasluvun⁸² oli Britan käyttäytyminen ja Hanssonin perheen agitaatio saanut huomattavan joukon liikkeelle.

Porvari Anders Olsson kertoi, että Agnis Lubb oli kerran majoillut hänen luonaan. Eräänä iltana Agnis oli lähtenyt ulos ja ollut poissa aamuun saakka. Palattuaan hän oli kertonut olleensa opettamassa Britalle veren pysydyttämistä. Porvarin vaimo Walborg Persdotter kertoi, että Brita oli luvannut opettaa hänelle, miten pääsi pormestarin ja tämän vaimon suosioon ja miten menestyi raastuvassa. Brita oli edelleen kertonut porvari Jöns Karlssonin mukaan, että tiesi, kuka kuoli lähiaikoina. Oli siunattava leipä marianpäivän iltana, asetettava kädet selän taa ja mentävä kirkon taakse. Siellä tuli leipä panna pään ja hatun väliin, jolloin näkisi, kuka oli ilman päätä ja kuolisi pian. Syytetty selitti, että oli oppinut taian eräältä saksalaiselta rumpalin vaimolta Vaasassa. Nainen oli puhunut saksaa, jota hän ei ollut ymmärtänyt, mutta Britan äiti oli toiminut tulkkina: nainen oli selittänyt, miten saattoi paljastaa noita-akat. Vappuyönä piti ottaa leipä,

⁷⁹ Kristinestad 3. 2. 1675. cd. 1. VMA.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Ibid.

⁸² V:n 1675 mylytulliluettelossa (VA: 9166, 703–704 v) mainitaan Kristiinankaupungissa 289 ihmistä. Vaikka tämä ei merkitsekään asukasmäärää, se antaa hyvän osviitan kaupungin väkiluvusta.

vääntää se kiehkuraksi ja panna päälaelleen vapunpäivänä kirkossa. Silloin näkisi, ketkä olivat noita-akkoja; näillä olisi näet astia päässään.⁸³

Kovin suulaasti oli Brita siten jaellut monipuolista taikatietouttaan. Hänellä oli myös taikakirjallisuutta. Eräälle naiselle hän oli kehunut omistavansa kirjan, jossa selitettiin, miten sananjalan avulla saattoi juhannusiltana toivoa itselleen rikkautta, viisautta ja iloa.⁸⁴ Kyseinen kirja on ehkä ollut aikaisemmin usein mainittu »horoskooppikirja». Porvari Lill-Thomasin vaimo näet kertoi, että Britan poika oli kerran tullut mukanaan äitinsä »horoskooppikirja», jota oli lukenut tytöille hänen luonaan. Poislähtiesään hän ei ollut ottanut kirjaa mukaansa. Kun hän oli sen palauttanut, Brita oli manannut sen, joka kirjaa oli käsitellyt.⁸⁵

Taikuuden neuvomisen ohella Britaa syytettiin raskaammistakin rikkomuksista, sairauksien aiheuttamisesta. Keskeisiä tässä suhteessa olivat pormestarin perheen sairaudet, joista häntä syytettiin. Hansson kertoi, että 1667 hän oli ollut ankarasti sairaana ja oksentanut omituisia lumpun tapaista verimassaa. Moni »rehellinen mies» oli nähnyt oksennuksen.⁸⁶ Pormestari oletti selvästi, että tämä epätavallinen sairaus oli noituuden aiheuttama, ja epäilyt kohdistuivat Britaan. Kerran nainen oli manannut hänet, ja heti oli hänen suunsa tullut pahasti kipeäksi; hän oli oksentanut verta eikä ollut kyennyt kunnolla syömään. Kun hän oli kuullut Britan manauksesta, hän oli käskenyt naista tekemään hänet heti terveeksi, ellei halunnut joutua syytteeseen. Tervehtyminen olikin sitten alkanut »vähitellen», mutta vienyt aikaa 2½ vuotta! Toinen Britan manaus oli saattanut hänen kaksi poikaansa peräjälkeen hautaan, ja koko talonväki oli sairastunut. Varsinkin hänen itsensä tila oli ollut surkea.⁸⁷

Hansson ja hänen vaimonsa olivat siten kovin kärkkäitä epäilemään onnettomuuksiensa aiheuttajiksi noitia — ja Britassa heillä oli kaikin puolin sopiva maalitaulu. Luulen, että nämä jatkuvat epäilyt on tärkeältä osaltaan selitettävissä Hanssonin perheen *sosiaalisten nousupyrekimysten* avulla. Kirstin Karlsdotter oli entinen piika; nousu kaupunginkirjurin vaimoksi ja sittemmin pormestarinnaaksi oli huomattava. »Punasuomalainen», mahdollisesti myös Brita Larsdotter⁸⁸ olivat tunteneet hänet jo ennen tätä arvonnousua; kademielta ei ole voinut välttää. Myös Hanssonin nousu ei ole voinut tapahtua ilman kadehtijoiden ilmaantumista. Siten molemmat olivat tottuneet näkemään nousunsa tiellä ihmisiä kuviteltuine tai todellisine vahingoittamispyrekimyksineen, vaimo jopa suoraan noitia («Pu-

⁸³ Kristinestad 3—13. 2. 1675. cd. 1. VMA.

⁸⁴ Ibid. 13. 2. 1675.

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ Ibid. 22. 2. 1675.

⁸⁷ Ibid. 28. 4. 1675.

⁸⁸ Brita itse selitti olleensa Vaasassa, kuten edellä on ilmennyt. 19. 5. 1675 hänen entinen piikansa selitti, että emäntä oli kerran puhunut piiastaan Vaasassa.

nasuomalaisen» ennustus). Kun perhettä sitten kohtasivat sairaudet — jotka omalla tavallaan uhkasivat sen asemaa — oli niiden selityskaavio valmiina: kateelliset ihmiset olivat ne aiheuttaneet noituuden avulla.

Oikeudenkäynti Brita Larsdotteria vastaan näyttää olleen alkusysäys laajemmalle prosessille. Mukaan tuli uusi syytetty, piika *Valborg Simonsdotter*, joka luultavasti 1676 tunnusti olleensa bläkullassa. Hän ilmiantoi viisi naista, jotka sanoi nähneensä paholaisen juhliissa, porvariain vaimot *Brita Larsdotterin*, *Brita Andersdotterin*, *Margeta Henriksdotterin*, *Margeta Johansdotterin* ja »*Sälvo-Kaisan*». ⁸⁹ Kolme ensiksi mainittua oli esiintynyt edellä mainitussa oikeudenkäynnissä: Brita Larsdotter syytettynä ja kaksi muuta todistajina. ⁹⁰ Yhteys aikaisempiin tapahtumiin on ollut siis olemassa ainakin Valborg Simonsdotterin mielessä. Valitettavasti ei vain voida selvittää, miten prosessi häntä vastaan sai alkunsa. ⁹¹ On kuitenkin mielenkiintoista todeta, että pormestarin perhe välähtää Valborgin ilmiantamien naisten kuulusteluissa jälleen esiin.

Brita Andersdotter oli porvari Erik Hanssonin vaimo. ⁹² Mies osti Kristiinankaupungissa tervaa ja möi sen tervakomppanialle. ⁹³ Mikään »tyhjätasku» hän ei siten varmaan ole ollut. Vaimo oli kutsuttu raastupaan helmikuussa 1677 vastaamaan Valborg Simonsdotterin ilmiantoon. Hän ei kuitenkaan tullut paikalle; hänen luokseen lähetetyille kaupunginpalvelijoille Brita oli sanonut, ettei saapuisi, ennenkuin oikeudessa olisi valantehnyt kaupunginkirjuri. ⁹⁴ Vaatimuksen kärki oli selvästi suunnattu pormestariin. Johan Hansson kysyi näet raadilta, tiesikö se hänen menetelleen virheellisesti. Kun raati ei tiennyt, pormestari pyysi asiasta todistuksen. Erik Hansson sanoi, että pormestari oli kutsunut hänen vaimoiaan kademieli-seksi naiseksi (afwunds qwinna). Hän oli myös aikonut edellisenä päivänä lähettää kaksi miestä kysymään pormestarilta, mitä tämä tiesi hänen vaimostaan, »aivan kuin minä» — Johan Hansson vastasi — »olisin se, joka on saattanut hänen vaimonsa sellaiseen huutoon». ⁹⁵ Jollain tavoin on pormestari vaimoineen ollut jälleen mukana. Erik Hansson kysyi Johanilta, *kuka* hänen vaimoiaan oikein syytti, »joko pormestari tai rouva. Pormestari vastasi, että piika Valborg Simonsdotter on oikeuden edessä tunnustanut vaimostanne, hän on kantaja. Erik Hansson vastasi, (että) sitä en

⁸⁹ Kristinestad 12. 2. 1677 ja 16. 3. 1678. cd.1. VMA.

⁹⁰ Ibid. 22. 2. 1675.

⁹¹ En ole edes pystynyt selvittämään, kenen piika V. S. oli.

⁹² Persone Längdh 1677. VA: 9174, 595.

⁹³ Ks. Kristinestad 5. 5. 1669. kl. 1., 284 v: Sovittiin, että E. H. vei sinä vuonna 20 lästiä tervaa 50 lästin kokonaismäärästä komppanialle oman osuutensa yli ja maksoi sen vuoksi raastuvan rakentamisrahoihin 10 kuparitaaleria. Vrt. 7. 5. 1670, 16. 5. 1670 ja 20. 5. 1671, k. 1., 323 v — 360 v.

⁹⁴ Ibid. 20. 2. 1677. cd.1., VMA.

⁹⁵ Ibid.

ole koskaan tiennyt ennenkuin nyt, ja pyysi saada puhua Valborgin kanssa muutaman sanan, mutta oikeus ei voinut sallia sitä.»⁹⁶

Valborg Simonsdotter selitti nähneensä Brita Andersdotterin bläkullassa kaksi kertaa, ensimmäisen kerran edellisenä pääsiäisenä. Brita oli ratsastanut sinne valkoisella vasikalla, pessyt siellä vaatteita ja antanut voita verona. Brita Larsdotter, Margeta Henriksdotter ja »Sälvo-Kaisa» olivat ottaneet Britan mukaansa yöllä.⁹⁷

Luultavasti Britan ja hänen miehensä syytökset pormestaria vastaan ovat myötävaikuttaneet siihen, että oikeus tuo selväsanaisesti esiin, kuinka tarkasti Valborgia kuulusteltiin. »Valborgilta kysyttiin, saattoiko hän nauttia Herran ehtoollisen tunnustuksensa ja sen vahvistukseksi, ettet sano mitään valhetta, sinun on pidettävä vaari itsestäsi, ettei meidän Herramme rankaise sinua, jos sanot valheen tai salaat totuuden, mutta sano todellinen totuus.» Piika oli valmis nauttimaan ehtoollisen tunnustuksensa vahvistukseksi.⁹⁸ Myöhemmin häneltä tiedusteltiin, halusiko hän ottaa tunnustuksensa takaisin. Hän kielsi. »Silloin häntä kehoitettiin vakavasti, ettei valehtelee itsestään tai jostakusta muusta ihmisestä, vaan pysyy totuudessa ja ajatellen sitä rangaistusta, joka kohtaa valehtelijaa, samoin kuin totuuden salaajaa. Tämä maallinen rangaistus on vain katoava ja tapahtuu vain ihmisen ruumiille, mutta sielun (rangaistus) on katoamaton ja kestää ikuisesti. Sentähden hänelle sanottiin, että hän voi maltaa mielensä ja harkita itse, onko hän ansainnut kuoleman rikkomustensa vuoksi.» Valborg pysyi tiukasti kertomuksessaan.⁹⁹ Periaatteessa oli luonnollisesti jokaiselle syytetylle esitettävä mainitut näkökohdat, mutta käytäntö on varmaan ollut toinen ja harvoin oikeus merkitsi asian muistiin. Pormestariin kohdistettujen epäilyjen lisäksi on muistettava, että Ruotsissa oli jo paljon aikaisemmin tapahtunut muutos suhteessa noituuteen. Se ei ole voinut olla enää tuntematon Kristiinankaupungissakaan.

Kristiinankaupungin varsinaiset paholaisoikeudenkäynnit, jotka alkoivat Valborg Simonsdotterin myötä, jäävät suurelta osin hämärän peitton. Joka tapauksessa tuomittiin hänet ja Brita Larsdotter kuolemaan; mestaus suoritettiin v:n 1677 lopulla.¹⁰⁰ Brita Andersdotterin kohtalosta ei ole tietoa, mutta luultavasti hänet on vapautettu, sillä muuten hänet olisi varmaan mestattu edellisten kanssa. Margeta Johansdotter vapautettiin.¹⁰¹ Margeta Henriksdotterin ja »Sälvo-Kaisan» Turun hovioikeus määräsi marraskuussa 1677 puhdistautumaan valanvahvistajien avulla. He ei-

⁹⁶ Kristinestad 20. 2. 1677. cd. 1., VMA.

⁹⁷ Ibid. 22. 2. 1677.

⁹⁸ Ibid. 12. 2. 1677.

⁹⁹ Ibid. 7. 7. 1677.

¹⁰⁰ Fontell 1884, 111.

¹⁰¹ Kristinestad 16. 3. 1678. cd. 1. VMA.

vät niitä saaneet, ja raastuvanoikeus tuomitsi heidät kuolemaan.¹⁰² Ei ole silti sanottu, että hovioikeus on vahvistanut tuomioita.

Vaikka pormestari Hanssonin perhe ei olekaan suoranaisesti ollut synnyttämässä paholaisoikeudenkäyntejä, sen elättämä noitauskko on selvästi ollut keskeisiä edellytyksiä niille. On mielenkiintoista havaita, että »lahden» toisella puolen, Gävlen kaupungissa oli Hanssonin virkaveli Karl Falck sotkeutunut suunnilleen samanaikaisesti noitaprosessiin. Kaupungissa syytettiin kirkkoherra Petrus Fonteliuksen vaimoa noidaksi ja lasten viejäksi bläkullaan. Fontelius ja hänen vaimonsa esittivät johdonmukaisesti Falckin perheen huhujen alkuunpanijaksi ja levittäjäksi. Raastuvanoikeus tuomitsi naisen kuolemaan; vasta pitkällisen taistelun jälkeen Fontelius sai vaimonsa vapaaksi.¹⁰³ Ei ole kuitenkaan mitään todistetta siitä, että kahden mainitun kaupungin tapahtumat olisivat tekemisissä toistensa kanssa.

...

Kristiinankaupungissa ajoittuu noitaprosessien huomattavin vaihe vuoteen 1677. Se ja edellinen vuosi eivät ole olleet muuallakaan Pohjanmaalla rauhallisia — tiedot tapahtumista ovat vain äärimmäisen niukat oikeudenkäyntipöytäkirjojen lähes täydellisen puuttumisen vuoksi. Maaherra Diedrich Wrangel kirjoitti toukokuussa 1677, että noituus oli Pohjanmaalla »Jumala paratkoon» lisääntynyt.¹⁰⁴ Samana vuonna hän käski nimismies Albrecht Gerdenin maksaa alilaamanni Olaus Hamniukselle kulut, jotka tälle olivat koituneet Turun hovioikeuden määräyksestä suorittamistaan ylimääräisistä noitatutkinnoista.¹⁰⁵ Jonkinlaista systemaattisuutta oli noituu- den hävittämisessä siis Pohjanmaallakin havaittavissa. Se ei kuitenkaan mennyt ylimääräisiä tutkimuksia pitemmälle; varsinaista noitakomissiota emämaan malliin sinne ei perustettu.

Vuodelta 1677 on säilynyt laskelma, joka osaksi paljastaa oikeudenkäyntien lopputuloksen; kyseessä on vouti Per Kalmin lasku mestaaja Henrik Hakkalaiselle maksetuista palkkioista. Hakkalainen oli mestannut Vöyrissä kuusi noitavaimoa, yhden Mustasaarella ja yhden Närpiössä. Vöyrissä hän oli lisäksi piiskannut kolmea naista taikuuden harjoittamisen tähden, sa-

¹⁰² Ibid. 15. 12. 1677, 26. 1., 24. 4. ja 14. 5. 1678.

¹⁰³ Komissorialrättens ransakning i Gävle stad 1675—1676. Skoklostersamlingen E 8739. Miscellanea manuscripta Tom. 7, esim. 18. 2. — 5. 3. 1676, 416 seur. Fonteliuksen ja Falckin riita oli alkanut jo 1673, raastuvanoikeuden tuomio on annettu ilmeisesti 1674. Vrt. Gadelius II 1913, 184 seur. Mielenkiintoa lisää se, että tietojeni mukaan Fonteliuksen—Falckin riita oli yhtä erikoinen Ruotsissa kuin Kristiinankaupungin tapahtumat olivat Suomessa. Vrt. edellä s. 60.

¹⁰⁴ Fontell 1884, 113.

¹⁰⁵ VA: 9170, 336.

masta syystä Laihiolla *seitsemää* ja Vaasassa *yhtä* naista.¹⁰⁶ Vuonna 1675 alkanut erikoistilanne on siten jatkunut seuraavina vuosina.

Lasten ja nuorten todistukset, Pohjois-Ruotsin vainojen keskeisiä tekijöitä, eivät Pohjanmaalla nousseet huomattavaan asemaan. Kokonaan ilman vaikutusta ne eivät silti suinkaan olleet; ainakin viisi naista tuomittiin kuolemaan olosuhteissa, joita ne leimasivat. Yksi oikeudenkäynti, Margeta Sigfridsdotterin vastaan Vöyrissä, on jo ollut puheena. Siinä syytetyn 7-vuotias tyttärenpoika esiintyi tärkeänä todistajana.

»Tartuntaan» tuli virikkeitä muun lisäksi myös suoraan Ruotsista. Loka-kuussa 1675 toi kaupunginvouti Vaasan raastupaan uumajalaisen pojan *Daniel Perssonin*, joka oli tullut kaupunkiin isäpuolensa kanssa. Hänen sanottiin olleen usein bläkullassa. Daniel itse selitti, että muuan uumajalainen piika oli vienyt hänet sinne muiden lasten kanssa. Piian sanottiin myös tulleen Vaasaan. Isäpuolen mukaan he olivat lähteneet pois Uumajasta, koska poika ei ollut siellä saanut olla rauhassa. Matkan aikana »länsipuolella» poika oli edelleen viety bläkullaan, mutta nyt Vaasassa matkat olivat loppuneet. Vaikka Daniel olisikin todella rauhoittunut uudessa ympäristössä, hän oli silti valmis ilmiantoihin: hän selitti nähneensä Vaasassa vanhan punapartaisen talonpojan, joka oli ollut mukana bläkullassa. Vaasalaiset olivat jo kiinnostuneet asiasta, sillä poika oli osoittanut miehen eräille kaupunkilaisille. Hän väitti tunnistavansa miehen, jos näkisi tämän uudestaan.¹⁰⁷ Syytteiden nostamiseen Danielin kertomus ei silti johtanut. Tapaus osoittaa joka tapauksessa — samaan tapaan kuin Agneta Kristoffersdotterin esiintyminen — että Ruotsista saattoi tulla vaikutteita Pohjanlahden toiselle puolen suoranaisesti ja helposti.

Keväällä 1677 alkoi porvarintytär *Maria Jönsdotter* Uudessakaarlepyyssä puhua, että hänet oli viety bläkullaan. Kaupungin papisto otti hänet ensin tutkittavakseen; senjälkeen asia otettiin esille raastuvassa. Maria ilmiantoi *yhdeksän* naista, jotka sanoi nähneensä paholaisen juhlassa. *Draka-Margeta* oli ollut siellä kaksi kertaa: 1676 pääsiäisenä ja jouluna. Nainen oli istunut pöydän ääressä ja antanut lattialla seiselle Marialle ruokaa. Porvarin leski *Brita Grelsdotter* oli hämmentänyt pataa. Toinen porvarin leski *Margeta Markusdotter* oli käyttänyt »ratsunaan» rautajalkaista penkkiä. Iki-vanha piika »*Lång Näsa Kaisa*» oli leikannut leipää ja tarjoillut sitä muille. Piika oli saapunut paikalle jollain eläimellä.¹⁰⁸

Marian puheet eivät näytä synnyttäneen laajaa liikehdintää kaupungin muiden lasten keskuudessa. Toinen ilmiantaja hänen rinnallaan kuitenkin oli, porvari Gustav Jönssonin tytär *Susanna*.¹⁰⁹ Lisäksi kertoi porvari Sig-

¹⁰⁶ VA: 9170, 580; *Fontell* 1884, 109—110.

¹⁰⁷ Vaasa 30. 10. 1675. v. 3., 853—853 v.

¹⁰⁸ Uusikaarleppy 9. 4. etc. 1678. o. 2., 9 v seur. V:n 1677 pöytäkirja on tuhoutunut, mutta seuraavan vuoden pöytäkirjaan on otettu osa kuulusteluista.

¹⁰⁹ Ks. Uudenkaarlepyyn pitäjä 28. 2. — 1. 3. 1678. P KO a 20, 59 v.

frid Mårtensson, että hänen 15-vuotias tyttärensä *Anna* oli kesällä 1676 ollut paimentamassa lehmäiä. Ne olivat joutuneet yhteen *Dordi Olofsdotterin* — yksi Marian ilmiantamista — karjan kanssa, jolloin nainen oli lyönyt niitä kylkeen ja sanonut: »Jos haluat ratsastaa, niin saat kyllä ratsastaa.» Sigfridin mukaan oli lehmissä näkynyt koko kesän verijälkiä.¹¹⁰ Epäily niiden käytöstä »ratsuna» on ollut lähellä, eikä Dordin menettely nähnyt *Anna* ole varmaan ollut hitain huhun levittämisessä.

Oikeus suhtautui Marian puheisiin sekä vakavasti että varovasti. Toukokuussa 1677, jolloin ilmiannettuja alettiin kuulustella, oli uusi suhtautuminen lasten kertomuksiin jo ehtinyt tulla tiedoksi; mm. oli annettu uusi rukouskaava saman vuoden huhtikuussa.¹¹¹ Tyttöä kehoitettiin pysymään totuudessa: hän teki pahoin jos valehteli.¹¹² »Oikeus kehoitti Mariaa niin nyt kuin aikaisempina raastuvanoikeuden istuntopäivinä, aina kun hänet on tuotu esiin, sanomaan oliko joku houkutellut hänet tähän tunnustukseen niitä henkilöitä vastaan, jotka hän oli ilmiannanut, joko houkuttelevilla sanoilla tai jollain muulla tavoin, mihin hän aina vastaa kieltävästi.»¹¹³ Tytön itsepintaisuus puolestaan antoi hänen sanoilleen katetta. Kun häntä kuulusteltiin yhdessä *Draka-Margetan* kanssa ja hän vakuutti edelleen, että *Margeta* oli ollut bläkullassa, nainen pantiin peukaloruuveihin; muutamaa päivää myöhemmin hänet vangittiin.¹¹⁴ Myös toukokuussa 1677 annettu päätös osoittaa, että eräiden syytettyjen kohdalla tytön sanoihin uskottiin — varmasti joidenkin lisänäkokohtien vuoksi: ainakin kaksi naista, *Lisa Johansdotter* ja *Anna Pälldotter* tuomittiin kuolemaan; osan ilmiannetuista asia lykättiin. Turun hovioikeus vahvisti *Lisan* ja *Annan* tuomiot ja käski kuulustella muita edelleen.¹¹⁵

Ensimmäisenä keinonaan oikeus käytti kuolemaantuomittujen kuulustelua: papisto lähetettiin heidän luokseen tiedustelemaan, olivatko muut Marian ilmiannattamat syyllisiä. Kysymys toistettiin mestauspaikalla. Naiset eivät syyttäneet ketään.¹¹⁶ Marian puheet huomattiin epäilyttäviksi ja ristiriitaisiksi. Hän selitti mm., että *Brita Grelsdotterilla* oli ollut bläkullassa sama musta myssy päässään kuin oikeudessakin — leski oli teettänyt myssyn vasta edellisellä viikolla. *Margeta Markusdotterin* »ratsusta» tyttö esitti monia versioita.¹¹⁷

¹¹⁰ Uusikaarlepyy 3. 5. 1677. o. 2., 10.

¹¹¹ Ks. 73. Lisäksi on muistettava, että tässä käyttämäni pyötäkirja on laadittu vasta 1678. Varovaiset metodit on saatettu tuoda siinä korostetusti esiin.

¹¹² Uusikaarlepyy 4. 5. o. 2. 10 v.

¹¹³ Ibid. 8. 5. 1677, 12.

¹¹⁴ Ibid. 4. ja 9. 5. 1677, 10 v — 12.

¹¹⁵ Ibid. 9. 4. 1678. o. 2., 9 v. Raastuvanoikeuden päätös 14. 5. 1677, hovioikeuden 10. 11. 1677.

¹¹⁶ Ibid. 9. ja 17. 4. 1678, 9 v ja 17.

¹¹⁷ Ibid. 12. 4. 1678, 14 — 14 v.

Vapautuakseen kertaa kaikkiaan huhusta syytetyt pyrkivät löytämään vastapainoa Marian puheille. Ensimmäisenä oli sellaista ruvennut etsimään Dordi Olofsdotter jo toukokuussa 1677. Kun häntä kerran oli ollut määrä kuulustella, hänen tyttärensä oli ilmoittanut, että äiti oli lähtenyt — miehensä kanssa — Vaasaan »antamaan erään sikäläisen henkilön, jonka huhutaan tuntevan sellaisen noituuden, tarkastaa itsensä»!¹¹⁸ Muut syytetyt turvautuivat virallisempaan menettelyyn ja tarjoutuivat hankkimaan valanvahvistajat. Vaikka oikeus ei velvoittanut heitä siihen, he toivat valanvahvistajansa paikalle.¹¹⁹ Tämä osoittaa, että kyseessä olivat hyvämaineiset henkilöt ja ettei Maria ollut pystynyt nostamaan suurta kiihtymystä myöskään aikuisten keskuudessa.

Oikeus vapautti täysin *kuusi* naista. Maria oli puhunut ristiin, syytetyt eivät olleet tunnustaneet, kukaan ei tiennyt heidän harjoittaneen taikuutta, ja he olivat vapaaehtoisesti tuoneet valanvahvistajat.¹²⁰ Samoin vapautui Uudenkaarlepyyn käräjillä kersantin vaimo *Karin Knutsdotter*, jota edellä mainittu tyttö Susanna oli toukokuussa 1677 syyttänyt raastuvassa bläkullaan viemisestä.¹²¹ Vain Dordi Olofsdotter sai rangaistuksen — 40 mk:n sakon — mutta hänkään ei Marian puheiden johdosta, vaan harjoittamansa taikuuden ja pyhäpäivän häpäisyn perusteella.¹²²

. . .

Samuel Samuelsson ilmoitti syksyllä 1678 Uudenkaarlepyyn käräjillä nimismiehen puolesta, että seudulla liikkui huhuja »torpparieukosta, joka asuu Loilahdessa eräässä mäkituvassa kolmen tyttärensä kanssa ja elättää itseään kerjäämällä, nimeltään *Brita Josefsdotter Stål*, jonka mies Mikael Andersson Stål oli ollut sotilas ja jonkin aikaa sitten karannut kruunun palveluksesta (ja) vaimonsa ja lastensa luota...». Britan sanottiin harjoittaneen noituutta ja käyttäneen suolalukuja.¹²³ Näin syntynyt prosessi osoittaa, että olosuhteissa, jotka perinteellisesti oli totuttu yhdistämään noituuteen, oli syytteellä pahalaiskultin harjoittamisesta — lastenkin suusta tulleen — edelleen täysi kantavuus. Brita Stål oli näiden olosuhteiden syntymiselle otollinen nainen.

Huhunmuodostus Britan suhteen oli vuosikausien tulosta; useat todistajat vetivät esiin kauan sitten syntyneitä epäilyjä. Naisen lähimmän naapurin Henrik Markussonin lanko, joka asui Henrikin talossa, kertoi että neljä vuotta aikaisemmin Brita oli hakenut Henrikin riihestä palavan kekäleen ja vienyt sen uuniinsa. Mies epäili Britan tehneen siten jonkin tain.

¹¹⁸ Uusikaarlepyy 5. 5. 1677. o. 2., 11 v: »... låta sichts agh af een der sammastedes som är utropadt hafwa känslo till slicht Trullpackij.»

¹¹⁹ Ibid. 11. 4. etc. 1678, 13 v seur.

¹²⁰ Ibid. 17. 4. 1678, 16 v — 17.

¹²¹ Uudenkaarlepyyn pitäjä 28.—1. 3. 1678. P KO a 20, 60—60 v.

¹²² Uusikaarlepyy 6. 5. 1678. o. 2., 19 v.

¹²³ Uudenkaarlepyyn pitäjä 9—11. 9. 1678. P KO a 20, 152 v.

Kerran oli syytetyn tytär ollut Henrikin karjapihalla, viuhdonut käsillään päänsä yli ja sylkenyt käsivarsiensa alta. Samana päivänä karhu oli raadellut yhden Henrikin lehmän lähellä mäkitupaa. Kun naapuri oli kerran esittänyt naiselle epäilyksensä lehmän suhteen, tämä ei ollut vastannut mitään.¹²⁴

Britaa vastaan kertyi kaikkiaan 12 todistajaa. Hän oli poiminut epäilyttäviissä olosuhteissa jotain pelloilta tyttäriensä kanssa. Kerjuulla hänelle oli annettu laiha lampaanlapa; Brita oli antanut sen pois. Talon lampaat eivät senjälkeen menestyneet. Hän oli halunnut ostaa mateita, mutta saanut vain muita kaloja. Kun myyjä seuraavan kerran oli kokenut rysänsä, ne olivat täynnä sammakoita. Ankara Britan puhuttelu oli auttanut: seuraavalla kerralla rysien sisältö oli vaihtunut mateiksi.¹²⁵ Tuntuu kummastuttavalta, että naista ei jo aikaisemmin oltu vedetty oikeuteen. Osa-syynä tähän on varmaan ollut hänen herättämänsä pelko; eräs todistaja ainakin esitti sen hitautensa syyksi.¹²⁶ Nimismiehen olivat varmaankin saaneet liikkeelle lautamiehet, sillä kaksi heistä oli jo keväällä ryhtynyt ottamaan Britan puuhista selvää.¹²⁷ Noitasyytteet ja mestaukset Uudessa-kaarlepyyissä olivat sekä ajallisesti että paikallisesti lähellä.

Britan ei epäilty saattaneen ihmisiä hengiltä; todella vaikeuksiin hän joutui vasta, kun esitettiin hänen olleen bläkullassa. Tällaisten epäilyjen synnyttäjänä on ilmeisesti ollut loisnainen, sotilaan vaimo Lisa Markusdotter. Lisa oli sairas eikä ollut siten voinut tulla käräjille. Kahden lautamiehen mukaan Lisa oli kertonut heille,

että Brita edellisen Paavalinmessun aikaan, kun hän oli kohdannut Munsalan tiellä Lisan, joka tuli kirkosta, on kysynyt häneltä, olivatko hänen käsivartensa ja olkapäänsä tulleet paremmiksi. — Tämä Lisa arvelee, että noita-akat ovat ratsastaneet hänellä bläkullaan, jolloin myös matkan aikana hänen oikea käsivartensa ja olkapäänsä ovat kolhiutuneet pahasti, mistä hän aina siitä saakka ja edelleen on sairana... — Mutta kun hän ei silloin ollut tunnustanut kenellekään sellaista, että hänellä oli ratsastettu ja häntä haavoitettu, niin hän on myös Britalle kieltänyt olleensa kipeä, silloin Brita oli taas sanonut, luuletko etten tiedä, vaikket halua tunnustaa, ja sanonut Lisalle, älä mene koskaan *kestikievarin* kaivolle noutamaan vettä...¹²⁸

Lisa epäili selvästi, että Britalla oli jotain osuutta hänen outoon matkaansa. Hänen puheensa olivat varmasti yksi syy huomion kääntymiseksi pahalaisen kokouksiin. Kun oikeus ryhtyi kuulustelemaan syytetyn tyttäriä, sillä oli jo ehkä ennakko-odotus siitä, mitä nämä tunnustaisivat —

¹²⁴ Uudenkaarlepyyn pitäjä 9—11. 9. 1678. P KO a 20, 152—152 v.

¹²⁵ Ibid. 152—157 v.

¹²⁶ Ibid. 153 v.

¹²⁷ Ibid. 155.

¹²⁸ Ibid. 154 v (*Kurs.* tässä).

tai mitä heidän tuli tunnustaa — ja ohjasi kysymykset sen mukaisesti. Keskimäinen tytär, 14-vuotias Margeta tunnusti, että äiti osasi lukea suolaan ihottumaa vastaan.

Minkä jälkeen hän, kun häntä oli muutamia kertoja kuulusteltu, tunnusti vakaasti, kuinka hänen äitinsä Brita on ratsastanut ilmassa bläkullaan, ja matkalla hänellä oli ollut mukana hänet ja hänen sisarensa, kuten hän nyt myös tunnusti olleensa äidin mukana kolme matkaa, nimittäin ensimmäisen kerran noin kaksi vuotta sitten matinmessun aikaan valkoisella lehmällä, joka kuuluu olleen Sigfrid Larssonin, jolloin myös nuorempi sisar Anna kuuluu olleen mukana. Toisella kerralla hänellä kuuluu olleen punainen hevonen, jolla olivat istuneet äiti, vanhempi sisar Kirstin, Margeta ja Anna sen vatsalla ja eläimen selkä oli ollut alaspäin, mutta kenen hevonen se oli ollut, sitä hän ei tiennyt. Kolmannen kerran heillä oli ollut, niinkuin hänestä tuntui, valkoinen hevonen, jonka omistajaa hän ei myöskään kyennyt sanomaan. Samoin hän arveli heidän matkustaneen yhden kerran aisalla, jossa oli ollut punainen nuppi päässä, jolloin hän ei voinut täysin nähdä, niin että hänellä voisi olla siitä täysi tieto, mutta selitti, kuinka äiti pani heidät sitten kun he olivat nukkumassa, mainitulle esineelle, mutta miten hän vei heidät ulos, sitä hän ei sanonut voivansa täysin tietää...¹²⁹

Neljä vuotta nuorempi Anna kertoi »ilman vähäisintäkään vastaanpanemista tai estettä», että oli ollut äitinsä mukana neljä kertaa bläkullassa. Vanhin tytär Kirstin, 17, kielsi aluksi tietävänsä äidistään mitään pahaa. Mutta kun hänelle kerottiin sisarten puheet, hän purskahti itkuun ja kertoi olleensa mukana kahdella retkellä; äiti oli vienyt heidät sitten, kun he jo olivat olleet nukkumassa. »Hän sanoi, että hänestä oli tuntunut horroksesta, että hän olisi ollut äidin mukana kolmannenkin kerran...»¹³⁰

Kysymys missä määrin tyttöjen kertomukset *myötäilivät* oikeuden kysymyksiä, missä määrin heijastivat heidän todellisia *uniaan*, olisi varmasti

¹²⁹ Uudenkaarlepyyn pitäjä 9—11. 9. 1678. P KO a 20, 156 v—157. »Hwar effter sedhan Margeta någre gångor förhördh alt stadig bekendhe huru som hennes mohr Brita, ridit i lufften till bläkulla, och på reesan hafft sigh och sine systrar medh sigh, som hoon nu och bekendhe sigh medh modren warit 3. reesor sässom förste gången wungefehr 2 åhr sehn wedh Matsmesso tidh medh een hwit koo, som skulle warit Sigfrid Larssons då ock yngre systren Anna skall warit medh. Andra gången hafft een rödt häst hwar opå modhren, Margeta, äldre systren Kirstin och Anna suttit, alt opå baken och ryggen af creaturet nedher men hwars häst den warit wiste hoon icke. Tridie gången hafft som hoon tycht een hwit häst, hwars ägare heller icke kundhe seija. Sässom och meente hoon een gångh dem warit åstadh wedh een fimmerstångh som hafft rödh knop på ändhan, då hoon icke sigh fult förekomma kundhe, så at hoon der af fulle wetskap hafwa kundhe, men förefiwandes huruledhes modren dem sedan de sigh till sömpns lagdt hafua settia på bem:te redskap, men huru hon far dem uth, sadhe hoon sigh icke kunna fulleliga weta...»

¹³⁰ Ibid. 157—158.

väärin asetettu, sillä molemmat tekijät ovat muodostaneet kokonaisuuden. Britan ajatusmaailma on ollut maagisvoittoinen, tyttöjen ympäristö on siten suosinut mainitunlaisia kuvitelmiä. Epävarmaksi sensijaan jää, onko äidin puuhissa ollut jokin suoranainen ärsyke kuvitelmiin — jollaisen voisi muodostaa esim. jonkin lääkkeeksi tarkoitettun huumausa aiheuttavan aineen polttaminen tuvassa, mistä johdannossa on ollut puhe. Paljon varmemmalla pohjalla liikutaan tarkasteltaessa niitä sosiaalisia yllykkeitä, joita tyttöjen puheet heijastavat. Britasta oli tehty *syntipukki*; tähän kuvaan sopivat hyvin bläkulla-retket. Margeta selitti, kenen eläimiä oli käytetty »ratsuna» tai ainakin ilmoitti, ettei tiennyt sitä. Aivan sama piirre toistuu muiden sisarten kertomuksissa: Anna oli ollut mukana ratsastamassa Henrik Markussonin mustalla tammalla, samoin hänen punaisella hevosellaan ja Mats Matsonin valkoisella hevosella. Kirstin ei tiennyt, kenelle hänen käyttämänsä »ratsut» olivat kuuluneet.¹³¹ Markusson oli Britan naapuri ja hänen lankonsa todistajien joukossa, kuten edellä on ollut puhe. Todistajiin kuului myös Margetan mainitsema Sigfrid Larsson Munsalasta. Hän oli neljä vuotta aikaisemmin ottanut Britalta takaisin erään niityn; nainen oli sanonut, ettei sen heinistä tulisi olemaan Sigfridille mitään hyötyä. Uhkauksen esittämistä seuranneena päivänä mieheltä oli kuollut lehmä, koko muu karja oli ollut seuraavan talven niin heikko, että eläimet oli pitänyt joka päivä nostaa jaloilleen.¹³² Yhtä hyvin kuin heinän turmelemisella oli Brita voinut rasittaa niitä lennättämällä ne bläkullaan.

On tuskin luultavaa, että mainittu lisä syntipukin syytelistaan lähti tyttöjen taholta. Tyttöjen sanonnat, etteivät tienneet, kuka jonkin »ratsun» omistaja oli, ovat varmasti vastauksia kysymyksiin. Epäily on saattanut olla jo alun perin mukana ja Lisa Markusdotterin puheiden ohella — tai niitäkin suunnaten — johtaa tutkimukset koskemaan pahalaisen kokouksia. Vaikka näin ei olisikaan ollut, asia kävi tärkeäksi ainakin oikeudenkäynnin kuluessa ja yhdistyi saumattomasti muihin Britaa vastaan esitettyihin syytöksiin.

Omaehtoisena yllykkeenä tyttöjen kertomishalukkuuteen on saattanut olla jonkinlainen kauna äitiä kohtaan. Leipä on mäkituvassa ollut kapea, Brita luultavasti omavaltainen. Kaikki tyttäret pyysivät »katkerin kyynelein, että heidät Jumalan tähden erotettaisiin tästä heidän äidistään, joka ei kuulu antavan heidän mennä palvelukseen kunniallisten ihmisten luo, muttei myöskään itse kykene kasvattamaan heitä...». He eivät osanneet lukea edes isämeitä, eivät osanneet sanoa, montako päivää on viikossa, kävivät harvoin kirkossa.¹³³ En usko, että tyttöjen halu eroon äidistä on ainakaan kokonaan syntynyt vasta oikeudenkäynnin kuluessa.

¹³¹ Ibid.

¹³² Ibid 154.

¹³³ Ibid. 158 v — 159.

Syytetty kiisti sekä lastensa että muiden esittämät syytökset. Epäilyt olivat kuitenkin vahvat: naisen käytös oli »itsepintaista», hänen katseensa olivat »rumia». ¹³⁴ Tunnustuksen saamiseksi ei ole säästely vaivoja. Viimein Britan vastarinta alkoi murtua: »ehkä joku on vienyt minut (blåkullaan) tietämättäni, selittäen samalla, että hän kerran oli nähnyt unta, kuin olisi ollut blåkullassa». Mutta tietoisesti hän kiisti siellä koskaan olleensa. ¹³⁵ Oikeus päätteli kuitenkin, että niin oli tapahtunut. Syytetty oli aluksi kieltänyt myös suolaluvut, mutta tunnustanut ne lastensa kertomusten jälkeen. Lopun kiistäminenkin oli siten epäilyttävää. Turhaa oli myös kieltää hänen manaustensa vaikutuksia. Hän oli »Saatanan palvelija» ja sai kuolemantuomion — yllättäen pelkästään maanlain perusteella. ¹³⁶ Brita toimitettiin Korsholman vankilaan odottamaan Turun hovioikeuden päätöstä, joka saapui seuraavan vuoden tammikuussa. Tuomion mukaan häntä piiskattiin; marraskuussa 1679 Brita kuitenkin mestattiin. ¹³⁷

Oikeudenkäynti Brita Stålia vastaan johti ainakin alioikeudessa toiseenkin kuolemantuomioon. Britan tytär Margeta kertoi, että *Beata Johansdotter*, ikivanha, rampa nainen, joka myös asui eräässä mäkituvassa ja elätti itseään kerjäämällä, osasi parannuslukuja. Kirstin epäili nähneensä Beatan blåkullassa. Vanhus tunnusti osaavansa lukea suolaan, mutta kiisti jyrkästi olleensa paholaisen kokouksissa. Brita etsi innokkaasti kanssakärsijää: hän syytti Beataa taikojen teosta. Nainen velvoitettiin puhdistautumaan 12:nä valalla. ¹³⁸ Hovioikeus vahvisti tuomion. Mutta, kuten odottaa saattaa, tehtävä oli naiselle ylivoimainen ja lain mukaisesti oikeus tuomitsi hänet kuolemaan. ¹³⁹

Lisa Markusdotter kipeine käsivarsineen ja olkapäineen merkitsi epäluulojen »pesäkettä», jonka vaikutus ei rajoittunut Brita Stålin oikeudenkäyntiin. Samoihin aikoihin kuin Brita sai tuomionsa, kappalainen Gustav Neostadius oli vierailut Lisan luona antamassa hänelle ehtoollisen. Nainen oli selittänyt papille, että epäili kestikievarin emännän *Brita Matsdotterin* Munsalasta ratsastaneen hänellä blåkullaan. Neostadius oli sulkenut Britan pois ehtoolliselta ja pakotti tämän siten nostamaan kunnianloukaussytteen. Edelleen sairas Lisa tuli vastaamaan sanoistaan. Hän oli

pyhänmessun aikaan 1677 maannut sängyssään ja kun hän oli nukahtanut, on hänestä tuntunut kuin hänet olisi viety ilmaan, mutta ei tiennyt, mihin tai millä tavoin, silloin hän sanoi tunteneensa, että

¹³⁴ Uudenkaarlepyyn pitäjä 9—11. 9. 1678. P KO a 20, 158 v.

¹³⁵ Ibid. 159.

¹³⁶ Ibid. 159—160.

¹³⁷ *Fontell* 1884, 111.

¹³⁸ Uudenkaarlepyyn pitäjä 9—11. 9. 1678. P KO a 20, 156 v seur.

¹³⁹ Ibid. 8. ja 10—11. 3. 1679. P KO a 22, 34 v—35.

hänen olkapäänsä oli matkan aikana kolahtanut erästä puuta vasten, mistä hänen silmänsä olivat aivankuin avautuneet, että hän on havainnut ja tuntenut Britan, sanoi että sekä hänen kätensä että jalkansa olivat olleet ojentuneina ja tuntenut suuren joukon istumassa käsivarsillaan, muttei ollut tuntenut muita paitsi tämän Britan, sanoen että hänellä oli silloin ollut päällään harmaa nuttu ja hame, minkä jälkeen hän oli herännyt samassa sängyssään hyvin väsyneenä kädet ojentuneina. Ja kun hän halusi kääntyä seinään päin, hän ei ole voinut liikuttaa oikeaa käsivarttaan, vaan hänen täytyi nostaa se vasemmalla kädellään, minkä jälkeen siitä saakka ja edelleenkin hänellä on ollut kuvaamatonta kipua samassa käsivarressa ja muussa kehossaan.¹⁴⁰

Lisan »sairaskertomus» on selvimpiä esimerkkejä Suomessa siitä, miten noita- ja paholaiskuvitelmat saattoivat kutoutua unimaailmaan. En ole silti vakuuttunut, että nainen olisi herättyään kertonut unesta samoin kuin oikeudessa; outo asento aamulla ja kauan jatkunut sairaus ovat saaneet hänet pohtimaan asiaa pitkän ajan kuluessa. Ennen tunnustustaan kappalaiselle hän — ainakin omien sanojensa mukaan — oli jo saanut vihjeen »ratsastajan» henkilöllisyydestä: »Älä enää koskaan mene hakemaan vetä kestikievarin kaivosta», oli Brita Stål sanonut hänelle. Kappalaisen muistiinmerkitsemä Lisan kertomus poikkesi jossain määrin Lisan oikeudessa antamasta versiosta.¹⁴¹

Lisa vetäytyi unensa turviin eikä halunnut syyttää Britaa muulla tavoin. Lautakunta ja käräjärähdas selittivät, ettei kestikievarin emännästä tiedetty mitään pahaa — monet olivat usein majoilleet talossa hevosineen ja ilman pienintäkään vahinkoa. Näin ollen eivät Lisan puheet saaneet kaikupohjaa huonosta maineesta, kuten oli asianlaita Brita Stålin ja Beata Johansdotterin kohdalla, ja oikeus päätteli, että kyseessä oli ollut »Kuvitelma ja uni». Brita Matsdotter vapautui, väärä ilmianto annettiin Lisalle köyhyyden ja sairauden vuoksi anteeksi.¹⁴²

...

¹⁴⁰ Uudenkaarlepyyn pitäjä 8. ja 10—11. 3. 1679. K-P KO a 22, 32 v—33. »... seijandes sign 1677 i helgomesso tidh legat i sin sängh och som hon insompnat hafwer hon tyckt, lijka som har hoon färdatz i lufften men ej wiste hwart ell:r på hwadh sett, då hoon och sadhe sigh tyckt at hennes axla under wegen emooth eet trädh stödt, hwar aff hennes ögon såssom öpnatz, at hoon har blifwit warse och dragit kenslo på Brita, sadhe sigh warit wuthstreckt bådhe till hender och fötter, och tycht een stor hop sutit på hennes armar men ingen uthan denna Brijta kändt, seijandhes henne då haftt på sigh grön tröija och kiortill, hwar effter hoon i samma sin sängh myckit trötter och swettigh opwachnat medh utstreckte armar, och när hoon wille wendha sigh till weggen har hoon eij kunnat röra sin högre arm, uthan måst dhen medh dhen wenstra lyffta, hwar effter hoon alt sedan såssom och ännu een outsegeligh werk utj samma arm och sin kropp hafwer...»

¹⁴¹ Ibid. 33. Vrt. s. 293.

¹⁴² Ibid. 33—33 v.

Helluntain tienoilla 1678 varasti piika *Anna Muikku*, 18-vuotias Lauri Muikun tytär Oulunsalosta yöllä alttarivaatteen Oulunsalon kappelista. Tyttö paloitteli vaatteen, vei siitä osan sotilaan vaimon Anna Liepalan luo ja käski säilyttää sitä, kunnes hän saisi oman kirstun. Loput kankaasta hän vei myöhemmin Ouluun ja teetti siitä itselleen röijyn. Kun kirkossa kuulutettiin varkaudesta, tyttö paljasti tekonsa. Hänet tuomittiin kuolemaan.¹⁴³

Oikeudenkäynnin kuluessa Anna Muikku väitti, että oli tehnyt varkauden heikkopäisyyden tilassa, että oululaisen kauppiaan Samuel Hiltusen vaimo *Klaara Juhontytär* oli hänet noitunut. Väite johti oikeudenkäyntiin Klaaraa vastaan, ja hänet tuomittiin paholaisen liittolaisena kuolemaan.¹⁴⁴ Tapahtumasarja herätti Oulussa ja sen ympäristössä suurta huomiota; prosessi paisui laajaksi.

Tyttö kertoi avoimesti varkaudestaan, mutta päähuomion hän keskitti siihen, miten Klaara oli hänet noitunut heikkopäiseksi. Hän oli mennyt paria viikkoa ennen laskiaista 1678 ostamaan Hiltuselta vaatetta kureliiviä varten — lekkerillä itse keittämänsä viinaa. Kauppaa ei ollut syntynyt. Klaara oli tarjonnut hänelle leipää ja juustoa, ja tullut saattamaan häntä portille. Klaaran kääntynyt takaisin Anna oli äkkiä viety bläkullaan. Siellä muuan mies oli ohjannut hänet kamariin, jossa oli ollut pappeja, porvareita, talonpoikia ja Klaara istumassa pöydän ääressä. Tyttö oli kysynyt, mitä ruokaa oikein oli saanut, kun oli sinne joutunut; nainen oli jälleen tarjonnut hänelle leipää ja juustoa. He olivat palanneet retkeltä yhdessä. Myöhemmin hänet oli viety vielä kolme kertaa bläkullaan, kerran kotinsa läheltä, kerran hänen tullessaan kirkosta ja kerran kotipihalta. Klaara oli kieltänyt häntä kertomasta asiasta kenellekään, ja kun tyttö ei ollut suostunut vaikenemaan, oli noitunut hänet heikkopäiseksi.¹⁴⁵

Annan kertomus tuntuu kovin tekaistulta. Kuten oikeus päätöksessään totesi, varkauden yksityiskohdat ja vaatteen käyttö eivät näyttäneet ollenkaan heikkopäisen työltä.¹⁴⁶ Tytön halu saada uusia vaatteita yhdistää varkauden ja noitumissyytteen: kauppa Hiltusen kanssa oli epäonnistunut ja Klaara selitti, että ilmianto johtui siitä, ettei hän ollut suostunut lainaamaan kankaan ostoa varten.¹⁴⁷ Anna tiesi alusta saakka, että saisi ankaran rangaistuksen, ellei löytäisi lieventäviä asianhaaroja. Senvuoksi hänen oli innokkaasti syytettävä Klaaraa.

Yllä sanotussa on varmasti perää, mutta *koko* totuutta se ei sisällä. Kuulustelut viittaavat vahvasti siihen, että Anna ei kevään aikana ole ollut oma itsensä ja että hän on todella saattanut epäillä Klaaraa. Ensinnä-

¹⁴³ Oulunsalo 10—11. ja 13. 7. 1678. P KO a 20, 163—167 v.

¹⁴⁴ Oulu 13. 11. 1678. u. 4., 408 v.—409; *Virkkunen, A. H.: Oulun kaupungin historia I (Virkkunen I 1953), 442.*

¹⁴⁵ Oulunsalo 10—11. ja 13. 7. 1678. P KO a 20, 163—164.

¹⁴⁶ *Ibid.* 167—167 v.

¹⁴⁷ Oulu 22. 8. 1678. u. 4., 400.

kin hän oli selittänyt kovin oudolla tavalla vanhemmilleen, mistä oli saanut rahat röijyn oston: hän oli kertonut löytäneensä aarnihaudasta aarteen. Lauri Muikkua, joka oli samoihin aikoihin menettänyt hevosensa, Anna oli lohdutellut ja luvannut antaa aarteestaan rahat uuden ostoa varten. Hän oli vienyt isän katsomaan aarnihautaa, mutta tämä oli kyennyt näkemään pelkästään joukon kiviä pienessä kuopassa.¹⁴⁸ Ei tunnu uskottavalta, että tyttö olisi täysin tietoisesti sepittänyt jutun. Edelleen hän kertoi, että oli tavannut bläkullassa saman miehen kuin kaksi vuotta aikaisemmin tullessaan kirkkoherra Jakob Frosteruksen maatalosta. Mies oli ollut valkeissa vaatteissa. Hän oli sanonut mm. että seuraava vuodentulo on hyvä — ennustus oli toteutunut — ja että tyttö joutuisi myöhemmin suureen vaaraan.¹⁴⁹ Tämäkään on tuskin pelkkää laskelmointia. Frosterus ja lautakunta selvittivät, että tyttö oli aikaisemmin aina käyttäytynyt siivosti.¹⁵⁰

Annan käyttäytyminen Oulun linnassa, jonne hänet varkauden tultua ilmi oli suljettu, saattaa osoittaa, millaiseen tilanteeseen hänen kuvitelmansa liittyivät. Linnanvahti selitti,

että tänä keväänä piika Anna on tullut aivankuin kuolonkankeaksi, ja sanonut hieman ennen, ne tulevat noutamaan minut. Ja silloin kun hän makasi siinä noin neljäntunnin, vahti sanoo nostaneensa hänet jaloilleen, mutta hän on aivankuin hengetön ihminen kaatunut takaisin lattialle, silloin hän on nipistänyt häntä käsivarresta niin että siitä on tullut verta, mutta hän ei ole pystynyt tuntemaan sitä. Sitteen kun hän tointui, on hän sanonut olleensa bläkullassa, mutta ei ole halunnut ilmaista muuta.¹⁵¹

Jokin sairaus oli siten varmasti kyseessä. Tyttö oli myös jo ennen varkautta vihjailnut epäilyksistään Klaaraa kohtaan. Hän selitti, että Klaara oli tarjonnut hänelle tavaraa, ettei hän ilmoittaisi ihmisille asiasta. Sisarensa Valpurin neuvosta hän ei ollut suostunut tarjoukseen. Eräs lautamies kertoi, että Valpuri oli itsekin puhunut asiasta. Myös Klaara tunnusti, että Anna oli sanonut käyneensä bläkullassa. Edelleen hän oli kertonut asiasta eräälle leskelle ja sanonut vanhemmilleen, että pahat ihmiset olivat tehneet hänet sairaaksi.¹⁵²

¹⁴⁸ Oulunsalo 10—11. ja 13. 7. 1678. P KO a 20, 166 v — 167.

¹⁴⁹ Oulu 22. 8. 1678. u. 4., 399.

¹⁵⁰ Oulunsalo 10—11. ja 13. 7. 1678. P KO a 20, 167.

¹⁵¹ Oulu 22. 8. 1678. u. 4., 399—400. »... at i denne währ hafwer pigan Anna blifwit lijka som steendödh, och lijtet för sagdt, de kommer nu effter migh. Och medan hon läg der 1/4 tijma wedh pass, säger knechten sigh hafwa reest up henne på fötterna, men hon lijka som een andelöss menniska fallit straxt neder igen, då han nupit henne uthi handen så at blodh deraf kommit, men hon intet kunnat känna det. Sedan hon kom sigh åther före, hafwer hon sagdt sigh warit i bläkullan, dock intet annat welat uppenbara.»

Klaara Juhontytär oli ollut noituuden maineessa ja 10 vuotta. Samoin hänen äitiään oli aikoinaan epäilty vieraan navetassa käymisestä. Anna tunsu naisen jo entuudestaan, sillä tämä oli käynyt syksyllä 1677 hänen kotonaan ostamassa nauriita.¹⁵³ Täten Annan on ollut helppo yhdistää juuri Klaara kuvitelmiinsa. Mutta saattaa olla, että nainen oli antanut niihin myös aihetta. Klaara kertoi, että Annan sanottua hänelle käyneensä bläkullassa hän oli selittänyt sen kummitteluksi. Mutta silti hän oli tiedustellut, oliko tyttö nähnyt siellä ketään kaupunkilaisista.¹⁵⁴ Mahdollisesti Klaara on jo keväällä tiennyt Annan epäilevän häntä.¹⁵⁵ Kun ottaa huomioon hänen huonon maineensa, ei hänen yrityksensä saada piika vaikenemaan palkkion avulla tunnu ollenkaan kummalliselta. Anna kertoi esimerkiksi, että linnaan oli tullut hänen luokseen kaksi naista ja kieltäneet puhumasta Klaarasta. Mikäli näet hän saisi tuomion, saattaisi muitakin joutua syytteeseen.¹⁵⁶ Elleivät naiset olleet Klaaran lähettämiä, on Oulussa yleensäkin pelätty noitahujuja.

Annan syytös meni kuitenkin yllä sanottua pitemmälle: Klaaran antamat leipä ja juusto olivat yhteydessä hänen sairautensa ja outojen retkiensä kanssa. Kovin luotettavalta tämä ei tunnu. Tyttö selitti, että oli sairastunut kaksi viikkoa Klaaran luona vierailunsa jälkeen ja ollut viisi viikkoa vuoteen oma.¹⁵⁷ Yhteys tarjoiluun on siten vain sen kautta, mitä tyttö on kokenut Klaaran portilla. Silti kannattaa mainita eräs keskustelu, jonka Hiltusten naapurin tytär, jo naimisissa ollut Marketta Laurintytär oli sattumalta kuullut. Annan puheiden johdosta Klaara oli ensin määrätty kirkkoneuvoston kuulusteltavaksi. Kun hän oli tullut sieltä, hän oli mennyt puotiinsa. Seinän takana ollut Marketta oli kuullut Klaaran sanovan lapsilleen: »Jumala suokoon, että paholainen olisi ottanut hänet. Huomenna menen sinne uudestaan.» Yksi lapsista oli sanonut: »Näin, kun kuningas kruunattiin», toinen: »Minä en nähnyt sitä». Klaara: »Voi olla, poikani, ettet nähnyt sitä». Jälleen yksi lapsista: »Näin suuren kuninkaan kulta-kaavussa istumassa pöydän takana ja toisen pienen kuninkaan lähempänä nurkkaa». Poika oli kysynyt, milloin äiti taas menisi »sinne». Tämä oli vastannut, että klo 12 noutamaan rautaa.¹⁵⁸

Keskustelun merkitys on kovin hämärä. Mikäli on totta, että liikkeellä

¹⁵³ Oulunsalo 10—11. ja 13. 7. 1678. P KO a 20, passim; Oulu 22. 8. 1678. u. 4., 389—399.

¹⁵³ Oulu 22. 8. 1678, 398.

¹⁵⁴ Ibid. 399 v.

¹⁵⁵ Ibid. 398: Anna kertoi, että hän oli bläkullasta palattuana käynyt kysymässä Klaaralta, mitä ruokaa oli tältä saanut. Aikaisemmin hän kuitenkin oli esittänyt, että kysymys oli tehty jo bläkullassa. Bläkullasta joka tapauksessa ollut heidän kesken laajasti puhetta.

¹⁵⁶ Oulu 16. 9. 1678, 405 v.

¹⁵⁷ Ibid. 22. 8. 1678, 399.

¹⁵⁸ Oulu 3. ja 5. 9. 1678. u. 4., 403v—405. Naapurukset olivat olleet hyviä ystäviä, joten Marketta tuskin valehteli.

oli huumaavia aineita, joilla pyrittiin blåkullaan, Klaara on hyvin saattanut olla niistä tietoinen ja käyttää niitä. Hiltunen oli kauppias ja he molemmat olivat usein liikkeellä. Samuel kävi hankkimassa tavaraa mm. Tukholmasta, vaimo kierteli markkinoilla.¹⁵⁹ Mikään luotettava todiste eivät Marketan sanat kuitenkaan ole. Hän oli kuullut keskustelun seinän takaa ja siten mahdollisesti vain irrallisia lauseita. Esimerkiksi Klaaran uusi meno tarkoittaa todennäköisimmin uutta käyntiä kirkkoneuvoston edessä ja raudan noutaminen pelkoa vangiksi joutumisesta.

Anna Muikku ei jäänyt ainoaksi todistajaksi Klaaraa vastaan. Hänen piikansa ja renkinsä kertoivat emännän epäilyttävistä puuhista, samoin naapurit. Pääsiäisinä oli hänen luotaan kuulunut suurta melua. Hänen epäiltiin turmelleen oluenpanon.¹⁶⁰ Hiltusen voimakas osallistuminen vaimonsa puolustamiseen ei auttanut. Samuel esitti, että mikäli Klaara olisi pahalaisen liittolainen, hän olisi rikas mies, ja vaati omaisuutensa arvioimista. Se suoritettiin, mutta mitään yksiselitteisiä johtopäätöksiä ei omaisuuden määrästä vedetty.¹⁶¹ Edelleen Hiltunen pyrki tarmokkaasti hankkimaan valanvahvistajia. Hän sai kokoon vain kolme ihmistä, joita heitäkään oikeus ei pitänyt luotettavina ja jotka eivät olleet halukkaita vannomaan varsinaista puhdistusvalaa.¹⁶² Myöhemmin hän esitti oikeudelle eräiden talonpoikien puumerkillään vahvistaman todistuksen. Tätäkään ei noteerattu puolustukseksi, sillä talonpoikien ei katsottu voivan tietää mitään syytetyn puuhista.¹⁶³ Anna oli puheillaan auttamatta vahvistanut kaikkia Klaaraan kohdistuneita epäilyjä. Tämä tuomittiin kuolemaan Jumalan ja maallisen lain perusteella.¹⁶⁴ Hovioikeus on ehkä kuitenkin suhtautunut asiaan toisin ja muuttanut tuomiota. Toukokuussa 1679 näet tutkittiin hovioikeuden määräyksestä Klaaran väitettä, että oli oppinut karjataian eräältä naiselta. Kun hän ei pystynyt todistamaan väitettään, hän sai 40 mk:n sakon.¹⁶⁵ On tietenkin mahdollista, että pääasian käsittely oli hovioikeudessa vielä silloin kesken.

Suuret noitaprosessit eivät Pohjanmaalla olleet samaa luokkaa kuin eräissä Pohjois-Ruotsin maakunnissa, mutta esimerkiksi Västerbottenin kanssa ne ovat täysin vertailukelpoiset. Ilmiannettujen määrä nousi huomattavasti, ja myös annettujen kuolemantuomioiden luku ylittää selvästi kaikki muut ajankohdat. Jos otetaan huomioon vuosien 1676—1677 puutteelliset tiedot, Pohjanmaalla tuomittiin 1675—1679 ainakin 20 naista ja kaksi miestä

¹⁵⁹ Ibid. 22. 8. ja 27. 8. 1678, 400—402; Oulunsalo 10—11. ja 13. 7. 1678. P KO a 20, 165 v.

¹⁶⁰ Ibid. 26. 8. etc. 1678, 400 v seur.

¹⁶¹ Ibid. 22. 8. 1678, 400.

¹⁶² Ibid. 16. 9. 1678, 405—405 v.

¹⁶³ Ibid. 13. 11. 1678, 407 v — 408.

¹⁶⁴ Ibid. 408 v — 409.

¹⁶⁵ Virkkunen I 1953, 442.

noituuden tähden kuolemaan. Tuomioista pantiin *vähintään* 15 täytäntöön. Jos vertaa kuolemantuomioiden määrää sivulla 264 olevaan taulukkoon — 1665—1684 kaikkiaan 20 kuolemantuomiota¹⁶⁶ — käy 1670-luvun poikkeuksellisuus heti selväksi. Se liittyy *samaan kokonaisuuteen* Ruotsin vastaavien ilmiöiden kanssa, *maantieteellisten* seikkojen tähden jossain määrin *lieventyneessä* muodossa, *ajallisessa* suhteessa myöhäisessä vaiheessa.

3. »Jälkimmäinkejä» 1600-luvun lopulla.

Huhut paholaiskultin harjoittamisesta eivät hävinneet Pohjanmaalta suurten prosessien myötä; niitä oli runsaammin liikkeellä kuin ennen poikkeuksellista 1670-luvun jälkipuoliskoa. Toisaalta niiden oikeudelliset seuraamukset jäivät kuitenkin vähäisiksi. Kysymys oli eräänlaisista »jälkimmäingeista».

Noitaoikeudenkäynneissä syytettyjen kokonaismäärä »palasi» suurten prosessien jälkeen normaaleihin puitteihinsa. Vuosilta 1685—1689 olen löytänyt Pohjanmaan maaseudulta 14 noituudesta syytettyä, vv. 1693—1697 heitä oli 22. Yksistään Etelä-Pohjanmaalla oli vielä 1700—1703 11 henkilöä syytteessä noituuden tähden. Ilmiannetut olivat etupäässä naisia: ensiksi mainittuna kautena heitä oli 78.6 % (11), vv. 1693—1697 naisten osuus oli 90.9 % (20). Mikäli otettaisiin huomioon kaikki vuosisadan lopun prosessit, miesten osuus nousisi jonkin verran. Vuosina 1685—1689 syytetyistä oli noin puolet (6) oikeudessa Pohjanmaan ruotsinkielisellä seudulla ja Pohjois-Pohjanmaalla yhtä vähemmän. Vuosisadan lopulla olivat vastaavien seutujen määrät 10 ja seitsemän; 1700-luvun alussa oli Etelä-Pohjanmaalla jälleen runsaasti oikeudenkäyntejä. En ole tässä kiinnittänyt huomiota siihen, mistä vaihtelut johtuvat.

Vuosisadan loppua kohden alkoivat nimismiehet hoitaa virkaansa entistä tarmokkaammin noitien paljastamisen suhteen: vuosina 1693—1697 heidän ilmiannoistaan syntyi noin joka kolmas prosessi (32 %). On kuitenkin muistettava jo edellä mainittu seikka, että he olivat perineet myös papiston roolin ilmiantajina. Esivallan edustajien yhteinen osuus ilmiannoista ei siten noussut huomattavasti. Prosessit olivat palautuneet selvästi *yksilöprosesseiksi*: vain kahdessa tapauksessa ilmiantajana oli noituudesta syytetty. Kunnianloukkaussyytteen muodossa syntyi runsas viidennes (22 %) oikeudenkäynneistä. Yhteensä viisi ihmistä tuomittiin vuosina 1685—1698 ja 1693—1697 kuolemaan, neljä siksi, etteivät saaneet valanvahvistajia. Kaksi sai vankeusrangaistuksen, neljä kirkkorangaistuksen. Noitalakien määräykset olivat edelleen voimassa ja ainakin alioikeuksissa niitä noudatettiin suhteellisen tarkoin.

¹⁶⁶ Taulukossa ei ole huomioitu vv:n 1676—1677 tietoja, kahdeksaa kuolemantuomiota.

Suurten prosessien aikana syytteet pabolaiskultin harjoittamisesta keskittyivät Pohjanmaan ruotsinkieliselle seudulle, vuosisadan lopulla tapahtui hajontaa. Pietarsaaren ja Mustasaaren seuduilla oli kyllä edelleen prosesseja, mutta tämän ohella myös Limingalla ja Kalajoella, Lapualla ja Laihialla. Ilmiannetut olivat kaikkialla muualla naisia paitsi Pietarsaareissa, jossa syytteessä oli joukko talonpoikia ja porvareita, kaupunginnotaari ja kihlakunnantuomari.

Yllykkeet ilmiantoihin noudattivat suuressa määrin samoja linjoja kuin aikaisemminkin. Suurten prosessien jälkeen näkyy, miten huhuja on ollut edelleen liikkeellä. Laihialla oli Josef Knutinpoika sanonut tätinsä, Martti Eskelinpojan vaimon *Elisabetin* maanneen helvetissä pöydän alla sahaamassa sen ketjuja. Josef ei ollut alkuunkaan sanojensa takana ja Elisabet vapautui helposti.¹ Limingalla oli naapurusten Kaarlo Jaakonpojan ja Gabriel Heikinpojan välillä ollut vuosikausia riitaa eräästä niitystä. Kaikkia aseita käyttäen Kaarlo oli jo 1675 alkanut huhuta, että naapurin vaimo *Dordi* oli noita. Erään jumalanpalveluksen aikana hän oli sanonut naisesta: »Covas tuosa nytt on, mutta cusa sielus liene» — että Dordin sielu siis oli helvetissä, vaikka hänen ruumiinsa näytti olevan paikalla.² Kaarlon ja Anna Muikun Oulussa herättämien puheiden (ks. s. 299) välillä saattaa olla jokin yhteys, kun otetaan huomioon niiden ajallinen ja paikallinen läheisyys. Myös Annan uskottiin käyneen helvetissä, vaikka hänen ruumiinsa oli ollut muiden näkyvissä. Toisin kuin Klaara Juhontytär, Dordi oli kuitenkin hyvämaineinen. Kaarolta alettiin tiukata todisteita, jolloin mies peruutti puheensa täysin.³

Naapuririitoja kuvastaa ensi sijassa myös Mustasaareissa 1690—1691 käyty prosessi, joskin siinä oli päätodistajana 14-vuotias poika Johan Hansson. Hän oli kertonut 1690, että naapurin vaimo *Brita Johansdotter* oli vienyt hänet kaksi kertaa bläkullaan; samalla hän ilmiantoi kaksi muuta naista, *Gertrud Eriksdotterin* ja *Gertrud Larsdotterin*. Johan kuvasi laajasti matkojensa yksityiskohtia. Hänen vanhempansa väittivät pojan todella olleen poissa kotoa, mutta eivät kyenneet sitä todistamaan millään tavoin. Jälleen oli naapurien kesken ollut pitkään riitaa. Hyvämaineinen Brita vapautui, mutta koska kahta muuta naista vastaan oli magiasyytteitä, heidät velvoitettiin hankkimaan valanvahvistajat. Kun he eivät niitä saaneet, heidät tuomittiin kuolemaan.⁴ Tuomio on tuskin saanut hovioikeuden vahvistusta.

Samanlainen lähtökohta kuin Lisa Markusdotterin epäilyllä Uudenkaar-

¹ Laihia 11—12. ja 14. 2. 1681. P KO a 23, 666 v—667.

² Liminka 22—24. ja 26. 3. 1680. P KO a 24, 133 v—135 v.

³ Ibid.

⁴ Mustasaari 26—29. 1. ja 16. 3. 1691. E-P KO a 9, 136—149 ja 681—691; Mustasaari 28. 3. 1695. E-P. KO a 13, 397—398; *Hertzberg* 1889, 139—141.

lepyyn pitäjässä 1670-luvun lopussa on ollut 80-vuotiaalla sotilaanleskellä Margeta Grelsdotterilla Vöyrissä. Hän oli kertonut nimismiehelle, että toinen sotilaanleski Brita Matsdotter vei hänet öisin outoihin paikkoihin kuten ihmisten riihiin. Brita otti hänet sängystä, vaikka ovi oli haassa. Oikeus määritteli Margetan vielä selväjärkiseksi, mutta joka tapauksessa nainen esitti matkoistaan kovin erilaisia versioita. Brita velvoitettiin hankkimaan valanvahvistajat. Hän oli muuttanut Vöyriin 20 vuotta aikaisemmin huomattavalta »noitaseudulta» Pietarsaaresta ja oli ollut tulostana saakka »maineessa». Tästä syystä hänen oli mahdoton saada valanvahvistajia; pakollisena seurauksena oli kuolemantuomio.⁵

Jo edellä sanotun perusteella voi päätellä, että *syytetyn maine kokonaisuudessaan* oli yhä keskeisiä tekijöitä. Mikäli maine oli hyvä, otti syyte paholaiskultin harjoittamisesta vaikeasti tulta. *Utta* oli se, että hyvämaineisen henkilön kohdalla etsittiin *syytteen motiiveja* entistä tietoisemmin joko ilmiantajan *taikauskaisista käsityksistä* tai hänen *sosiaalisista kanoistaan*. Jossain määrin on tähän voinut vaikuttaa se, että 1680 oli kihlakunnantuomarit määrätty itse hoitamaan tuomarinvirkaansa.⁶ Muutos on varmaan vahvistanut tuomarin osuutta oikeudenkäynneissä ja saattanut jouduttaa uusien näkökohtien huomioimista. Missään tapauksessa tämä ei kyllä ole ollut ainoa syy. Paholaiskulttia koskevat syytökset olivat »kouraisseet» Pohjanmaata pääasiassa vain 1670-luvun erikoisolosuhteissa. Niihin otetusta uudesta asenteesta informoitiin kansaa tehokkaasti.

Pietarsaareissa syntyi kuitenkin 1689 noitaoikeudenkäynti, joka muistutti huomattavasti suuria prosesseja. Syytettynä oli tällöin porvarin vaimo *Beata Pietarintytär*. Hänen kuulustelunsa paisuivat miltei laajimmiksi Pohjanmaalla; ne käsittävät kaikkiaan 57 — tosin tavallista harvempaan kirjoitettua — pöytäkirjasivua. Todistajia oli yli 20. Beatan vastaisia mielialoja kuvastaa esimerkiksi talonpoika Olof Polssonin sanonta, että koko pitäjä pelkäsi häntä »niinkuin jotain erityistä pahaa tai itse Saatanaa», vaikkeivät uskaltaneet sitä oikeudessa sanoa.⁷ Luultavasti Olof osui hyvin lähelle totuutta.

Huhunmuodostus Beataa vastaan oli ollut vuosikausia käynnissä. Ei ole aivan selvää, mistä huhut ovat alunperin lähteneet liikkeelle. Hän kierteli joka tapauksessa seudulla laajasti ja oli varsin teräväkielinen nainen, joka alinomaan joutui ristiriitaan ympäristönsä kanssa. Yksi syy tähän ja huhujen liikkumiseen on saattanut olla hänen suomenkielisyytensä; se on voinut vaikeuttaa ainakin aluksi kanssakäymistä ja vieroittaa häntä muista.

⁵ Hertzberg 1889, 136—137.

⁶ Blomstedt 1958, 323 seur.

⁷ Pietarsaari 10. 4. — 11. 5. 1689. h. 2., 398. Samoin esitettiin häntä vastaan tällaisissa tapauksissa normaali syyte (Ibid. 391): ellei hän ollut saanut ihmisiltä, mitä halusi, oli aina tapahtunut jotain pahaa. — Kuulustelupäiviä ei ole mainittu erikseen.

Uhkaavasti lausutut vieraskieliset sanat on myös ollut helppo käsittää maanaukseksi. Varas Ander Matson, joka antoi välittömän sysäyksen Beatan joutumiseksi raastupaan väittämällä, että nainen oli saattanut varastelun hänelle psyykkiseksi välttämättömyydeksi, kertoi, että Beata oli manannut hänet »suomeksi, mitä (manausta) hän ei ymmärtänyt muusta kuin kauheasta äänestä». ⁸

Beatan kuulusteluun osallistui koko seudun papisto, kirkkoherra Laurentius Preutz, hänen poikansa kappalainen *Hans Preutz*, kappalainen *Jakob Wezyntius*, koadjutori *Samuel Julenius* ja koulumestari Jonas Littorenius. ⁹ He olivat kuulleet raskauttavan syytteen Beataa vastaan jo 1688 eivätkä ole varmaan siitä vaienneet. Myös tässä suhteessa on siten nähtävissä yhteyksiä menneisiin tapahtumiin Pietarsaaren seudulla, jonka hengenmiehet olivat ottaneet aktiivisesti osaa noitaprosesseihin.

Pahin syyte Beataa vastaan oli esitetty juuri papistolle huhtikuussa 1688. Pormestari Per Almin renki Olof Hinderesson oli silloin tunnustanut kuolinvuoteellaan, että uskoi Beatan aiheuttaneen sairautensa. Mies oli pääsiäisyönä 1688 ollut menossa talliin viedäkseen hevosille heiniä. Silloin oli pormestarin ankkahuoneesta tullut äkkiä ankka ja sen jäljessä nainen juosten ja hiukset hajallaan. Vaatteista päätellen hän oli ollut Beata Pekantytär. Olof oli tarttunut häneen ja tavoitellut veistään ottaakseen palasen naisen vaatteista todisteeksi, mutta äkkiä nainen oli hävinnyt hänen silmistään. Pian tapauksen jälkeen mies oli sairastunut — ja sittemmin kuollut toukokuun alussa 1688. ¹⁰ Kaksi miestä, joiden kanssa Olof oli myös asiasta puhunut, lisäsi kertomukseen vielä yhden yksityiskohdan: kun nainen oli hävinnyt, oli ankka lentänyt salmen yli. Olof oli sitten ottanut sen kiinni. ¹¹

Olofin kertomus on pohjaltaan täysin realistinen; mainitunlaiset pääsiäisvierailut olivat kovin tavallisia. Mutta joko hänen tai vasta hänen sanoistaan kertoneiden miesten mielessä nivoutui naisen häviäminen ja ankan lento yhteen: nainen oli muuttanut muotoaan. Samalla epäilyt Beatan suhteen saivat selväpiirteisen suunnan: hän oli paholaisen palvelija, joka oli tappanut Olofin. Naisen käyttäytyminen näytti tukevan tätä ajatusta. Hänet oli vangittu. Eräänä aamuna hän oli pyytänyt kaupunginpalvelijaa noutamaan kappalainen Wezyntiuksen vankilaan ilmoittaen, että halusi tunnustaa syntinsä. Yöllä oli näet ikkunan läpi tullut jonkinlainen monivärinen olento, joka oli vähitellen saanut pään, kädet ja jalat ja muisuttanut miestä tai »itse paholaista». Se oli kiusannut häntä ankarasti. Mitään oikeudenkäyntiä koskevia tunnustuksia hän ei silti ollut tehnyt. ¹² Bea-

⁸ Ibid. 22. 3. 1689, 384 v. Kuulustelu, jolloin Matson ilmianto B:n.

⁹ Papistosta ks. *Åkerblom* II 1950, passim; *Söderhjelm* I 1907, 385 seur.

¹⁰ Pietarsaari 10, 4.—11. 5. 1689. h. 2., 389—389 v.

¹¹ Ibid. 389 v.

¹² Ibid. 399 seur.

tan manausten taustatekijöistä oltiin varmoja. Olof Polsson vakuutti, että naisen toimesta oli »paholainen ja susi» syönyt lampaita.¹³ Christer Hinderssonille, jolle Beata oli ollut velkaa, hän oli sanonut, ettei paha henki päästäisi häntä ennenkuin rahojen vaatiminen loppuisi. Mies oli menettänyt terveytensä.¹⁴

Kun Beata ei suostunut tunnustamaan mitään, joukko naisia määrättiin oikeudessa tutkimaan hänen vaatteensa — selvästikin haluttiin päästä selvälle, johtuiko hänen kovapintaisuutensa jostain taikakalusta. Vaatteista ei löytynyt mitään, mutta sensijaan hänen iholtaan löytyi »suuri pussi» oikean käsivarren läheltä. Vaikka Beata selitti, että »pussi» oli ollut hänessä lapsuudesta saakka, oikeus piti sitä noitamerkkinä. Sen ja muiden todisteiden nojalla nainen tuomittiin kuolemaan.¹⁵

Turussa ei Beatan vastainen mieliala vaikuttanut harkittaessa syytteiden todistusarvoa. Tämä seikka on vähentänyt sitä suuresti, ja hovioikeus määräsi naisen puhdistautumaan valanvahvistajien avulla. Hän ei niitä saanut; mielialassa ei hänen suhteensa ollut Pietarsaareissa tapahtunut mitään muutosta. Silti hovioikeus vapautti hänet lopulta, v. 1701.¹⁶

Yllä mainittu prosessi on rinnasteinen 1670-luvun tapahtumiin myös siinä suhteessa, että Beata oli valmis ilmiantoihin. Hän selitti, että *Halta Margetan* Pietarsaaren pitäjämästä epäiltiin vieneen Hans Abborsin tyttären bläkullaan, jonka hän oli sijoittanut Abborsin leivintupaan. Abborsin tytär, jo naimisissa ollut, mutta kotonaan asunut Maria vahvasti huhun.¹⁷ Lähtökohta hänen kuvitelmilleen on ollut varsin samanlainen kuin edellä mainituilla Lisa Markusdotterilla ja Margeta Grelsdotterilla: Maria selitti, että Margeta oli vienyt hänet sängystä ja piiskannut häntä bläkullassa käärmeillä. Aamulla hän oli ollut kovin väsynyt ja sairas; hänen kehoonsaan oli ollut mustelmia, eikä hän ollut kyennyt nousemaan töihin.¹⁸

Yhtä laajasti kuin Beata Pietarintyttären tapauksessa ei mielipide ollut suuntautunut syytettyä vastaan missään muussa vuosisadan lopun prosessissa Pohjanmaalla. Samansuuntaisia piirteitä oli eräässä oikeudenkäynnissä Sotkamossa, mutta kiihtynyt mieliala oli paljon hetkellisempi. Antti Savolainen syytti 1690 talonpoika Henrik Matilaisen vaimoa *Annaa* paholaisen saattamisesta häntä kiusaamaan. Hän oli leikitellyt hieman Matilaisen tyttärellä ja, kun ei ollut suostunut menemään naimisiin tämän

¹³ Pietarsaari 10. 4. — 11. 5. 1689, 397 v.

¹⁴ Ibid. 393.

¹⁵ Ibid. 392 v — 393 ja 406 — 407. Kuten edellisestä luvusta näkyy, noitamerkkiä ei Pohjanmaalla juuri etsitty (ks. kuitenkin Kristinestad 24. 4. 1678, cd. 1. VMA).

¹⁶ Pietarsaari 30. 6., 21. 7. ja 4. 8. 1690, 6. 5. 1691. h. 2., 451—484; *Söderhjelm* I 1907, 360.

¹⁷ Ibid. 10. 4.—11. 5. 1689, 393 v seur.

¹⁸ Ibid. Juttu siirrettiin Pietarsaaren käräjille, joilla Margeta velvoitettiin puhdistautumaan valanvahvistajien avulla. Hän ei saanut valanvahvistajia tarpeeksi, joten hänet tuomittiin kuolemaan. Pietarsaaren pitäjä 31. 7.—12. 8. 1690. E-P KA a 8, 143—144.

kanssa, Anna oli manannut hänet. Paholainen oli kiusannut häntä Annan hahmossa joka yö. Savolainen oli siveysrikoksen tähden tuomittu Kajaanin linnaan, ja vakuutettiin, että myös siellä oli paholainen häntä kiusannut.¹⁹

Samanlaisia tapauksia ilmaantui Sotkamossa lisää. Pauli Kalmoisen isä kertoi, että poika oli tullut 20-vuotiaana heikkopäiseksi ja valittanut, että paholainen kiusasi häntä öisin. Selityskaavio löytyi Savolaisen kohtalosta: myös Pauli oli leikitellyt Annan kanssa. Edelleen oli muuan 16-vuotias poika joutunut riitaan Matilaisen pojan kanssa, ja seuraavana yönä hän oli ruvennut tärisemään ja kirkumaan.²⁰ Käräjäraivas esiintyi aktiivisesti Matilaisia vastaan, mikä johtui osaltaan Savolaisen tapauksesta. Mies selitti, että oli päässyt eroon paholaisesta vain kansan jatkuvan rukoilemisen ja erään miehen lukemisen ansiosta.²¹ Samalla tällainen toiminta oli pitänyt mielet kääntyneinä oletettua pahan alkujuurta vastaan. Selitettiin, että Matilainen oli aikoinaan karkoitettu taikuuden harjoittamisen tähden Paltamosta. »Heidät on karkoitettava, tai muuten he tekevät yhä enemmän pahaa», vaati kärjäyleisö. Karkoitukseen heitä ei lain mukaan voitu tuomita; Anna määrättiin puhdistautumaan valanvahvistajien avulla.²²

Turun hovioikeudessa olivat noitajutut alkaneet siirtyä periferiaan, sillä se antoi päätöksensä vasta 1694: vahvasti alioikeuden päätöksen. Anna ei saanut valanvahvistajia. Tästä huolimatta tilanne oli nyt Sotkamossa toinen kuin vuosia aikaisemmin. Kun oikeus tiedusteli, miten Annan oletettujen uhrien oli käynyt, lautakunta ja rahvas selittivät, että Pauli oli kuollut varmaankin heikkopäisyyteen. Hänet oli viety Kajaanin linnaan, kun hänen kotona pitämisensä oli käynyt vaikeaksi. Mutta Paulin heikkopäisyyden selitys oli nyt toinen kuin aikaisemmin: kirkkoherra Erik Cajanus selitti, että Kalmoisen suvussa oli heikkopäisyyttä. Vainajan isä myönsi tämän; hänen sisarensa ja tämän kaksi poikaa olivat heikkopäisiä. Toinen pojista oli Kruunupyyn hospitaalissa. Kajaanin linnan vahdit selittivät puolestaan, että Pauli ei ollut linnassa koskaan syyttänyt Annaa tilansa vuoksi. Savolaisen vaivat olivat ilmeisesti jo unohtuneet. Lautakunta totesi, että naisen oli tapana uhata »yhtä jos toistakin» ihmistä ilman mitään seurauksia ja että myös häntä ja muutamia hänen sukulaisiaan pidettiin jonkin verran heikkopäisinä. Selityskaavio oli siten täysin muuttunut. Mutta koska Anna ei ollut saanut valanvahvistajia, ei hän vapautunut täysin epäilyistä, että oli manannut ihmisiä. Koska toisaalta hänen ei voitu katsoa tappaneen Paulia, hänet tuomittiin 40 mk:n sakkoihin ja kirkkorangaisukseen.²³

¹⁹ Sotkamo 14. ja 16. 8. 1690. P — P KO a 10, 366—369.

²⁰ Ibid. 370.

²² Ibid. 367.

²² Ibid. 375.

²³ Ibid. 7—8. 2. ja 27—28. 6. 1695, 188 ja 387—389. Hovioikeuden päätös annettu 7. 7. 1694.

Kalajoella syntyi vuosisadan lopulla noitaprosessi, jossa ilmenee suuressa määrin samalainen kehityskulku kuin Sotkamossa. Erona oli se, että syytetty aluksi tunnusti olleensa kosketuksissa paholaisen kanssa. Vuonna 1697 kertoi Kalajoen nimismies käräjillä, että *Dordi Josefintytär* oli monille tunnustanut keittäneensä yöllä maitoa, jonka Marketta Kontio oli lypsänyt vieraiden lehmistä. Nimismies pyysi, että Marketta saisi lailisen rangaistuksensa.²⁴

Anoppi oli yllättänyt Dordin yöllä keittiössä keittämästä maitoa, ja nainen oli silloin tunnustanut maidon alkuperän. Kun anoppi oli ihmeteltyt, miten naiset olivat yhdessä yössä ehtineet käydä monessa paikassa maitoa varastamassa, Dordi oli sanonut, että he olivat lentäneet ja käyneet myös blåkullassa. Silloin oli anoppi alkanut epäillä myös miniänsä lapsen alkuperää, koska se oli muuttunut kummallisen näköiseksi. Dordin mukaan kyseessä olikin varmaan pahojen henkien *vaihdokas*; ne olivat keittäneet hänen omasta lapsestaan rasvaa.²⁵ — Paholaiskuvitelmien skaala oli siten Pohjanmaalla vuosisadan loppua kohden laajenemssa.

Dordi oli esittänyt kertomuksensa myös papeille, ja siten ne olivat saaneet entistä virallisemmän luonteen. Hänet ja hänen ilmiantamansa naiset vangittiin.²⁶ Naisen käyttäytyminen kuulusteluissa oli kovin häilyväistä; hän esitti kokemuksistaan moneen suuntaan viitanneita versioita. Ensimmäinen nainen selitti, että oli varastanut maitoa; kun anoppi sitten oli huomannut tämän, hän oli vihapäissään keksinyt yllä mainitun jutun ja pakottanut Dordin esittämään sen. Mutta kun kysyttiin, oliko joku saanut hänet muuttamaan kertomustaan, hän oli valmis myötäilemään: nimismiehen taloon — jossa ilmiannettuja oli pidetty — oli yöllä tullut tuntematon nainen ja pelästyttänyt hänet muuttamaan kertomustaan.²⁷

Naisen puheiden epävakaisuus sai oikeuden suhtautumaan niihin varoen. Kun juttua seuraavana vuonna jatkettiin, nousi kysymys naisen mielen-tilasta etualalle. Hänen miehensä vakuutti, ettei hän ollut tunnustamishetkellä voinut olla täysijärkinen. Dordi oli sairastellut paljon, ollut »niin kylmä, ettei kesälläkään ole voinut saada mitään lämpöä». Yöllä, jolloin nainen oli sanonut olleensa blåkullassa, hän oli maannut miehensä viressä kotona. Myös anoppi oli valmis johtamaan tunnustuksen Dordin mielen-tilasta.²⁸ Dordin omatkin puheet muuttuivat yksiselitteisiksi: hän perui tunnustuksensa sanoen, että oli ollut sairas ja pysyi tässä selityksessä myöhemminkin.²⁹ Kaksi lautamiestä todisti, että Dordi oli heikkopäisyys-

²⁴ Kalajoki 16—17. 9. 1697. P — P KO a 18, 801—802.

²⁵ Ibid. 801—804.

²⁶ Ibid. 811.

²⁷ Ibid. 811—812.

²⁸ Ibid. 17—18. 1. 1698. P — P KO a 19, 61.

²⁹ Ibid. 16—18. 1. ja 16—19. 8. 1699. P — P KO a 20, 131, 1026.

tensä aikana juoksennellut metsissä; nimismiehen mukaan nainen oli vankeusaikanaan pyöritelty itseään ympäri kuin eläimet.³⁰

Siten oli naisen tilasta kertynyt lukuisia todisteita, ja ne vaikuttivat oikeuden päätökseen. Sen tekeminen ei ollut aivan helppo, koska Dordi oli aluksi tunnustanut. Tästä syystä ratkaisu osoittaa uusien selityskaavioiden aseman melkoisen vahvaksi. Oikeus totesi, että koska Dordi oli itse tunnustanut käyneensä blåkullassa, hän oikeastaan olisi ansainnut kuoleman Exod. 22: 18, Mika 5: 12, maanlain ja valoista ja sabattirikoksista 1687 annetun säädöksen perusteella. Ilmi tulleet seikat antoivat kuitenkin aiheen olettaa, että nainen oli vain keksinyt tunnustuksensa »jostakin mielenliikkeestä ja kuvitelmasta» (af någon phantasia och inbillning). Hänet julistettiin täysin vapaaksi.³¹

Lapualla nosti Kustaa Löparen vaimo *Liisa Juhanintytär* 1699 kunnianloukkaussyytteen; hänen oli huhuttu harjoittaneen taikuutta ja käyneen blåkullassa.³² Oikeudenkäynti osoittaa, että piholaiskuvitelmien psykologisen taustan selkiintymisen rinnalla oli alettu määrätietoisesti etsiä noita-syytteiden ylykettä sosiaalisista ristiriidoista.

Liisaa koskeneilla huhuilla oli kaksi lähtökohtaa. Naapuri Erkki Luoma väitti, että nainen oli 15 vuotta aikaisemmin ottanut kirkossa öylätin suutaan. Erkki selitti, että oli ilmoittanut asian pian tapahtuman jälkeen silloiselle kappalaiselle, Liisan veljelle, joka oli kuuluttanut kirkossa, että ehtoollisella ei saanut niistä nenäänsä tai pyyhkiä suutaan, ennenkuin pappi oli mennyt ohi. Kukaan ei vahvistanut Erkin kertomusta.³³ Toinen huhun levittäjä oli Sofia Gabrielintytär, jonka mukaan pitäjän lukkari oli neljä vuotta aikaisemmin epäillyt pääsiäisaamuna, ettei kappalainen Gabriel Rislaccius pystyisi pitämään jumalanpalvelusta. Noidat olivat näet vieneet hänet edellisenä yönä blåkullaan ja tehneet sairaaksi. Sofia oli lukkarin sanoista puhuessaan epäillyt kappalaisen kiusaajaksi Liisaa. Rislaccius piti puhetta täysin valheellisena, Liisaa kunniallisena ihmisenä.³⁴

Luoma ja Gabrielintytär eivät saaneet puheilleen todisteita. Päinvastoin esitettiin vahvoja vasta-argumentteja. Kappalainen ja lautakunta katsoivat, että huhut olivat lähteneet liikkeelle »pelkästä vihasta ja kateudesta, syystä, että Löpare on jokseenkin varakas mies sekä vaimoineen erittäin ahkera ja työteliäs. Mutta sitävastoin tarkka, ettei lahjoita omaisuuttaan pois, mistä syystä osa tietämättömästä rahvaasta katsoo, että he hankkivat omaisuutensa enemmän noituudella kuin ahkeruudella ja säästäväisyydellä.»³⁵ Löparen mukaan Luomalla oli häntä kohtaan erityisesti ham-

³⁰ Ibid. 16—19. 8. 1699, 1027.

³¹ Ibid. 1028—1029.

³² Lapua 6. 2. 1699. E—P KO a 17, 319.

³³ Ibid. 319—321.

³⁴ Ibid. 322—323.

³⁵ Ibid. 323.

paankolossa: kun Luoman uutisrakennus oli viisi vuotta aikaisemmin ollut käräjillä arvioitavana verotusta varten, Luoma oli katsonut Löparen tehneen vääryyttä. Luoma ja Gabrielintytär alkoivat perua puheitaan ja teivät Löparen perheen kanssa sovinnon.³⁶

...

Pietarsaareissa syntyi 1689 noitaprosessi, jossa syytettyinä oli myös säätyhenkilöitä. Lähinnä siitä syystä sai vuosisadan lopun uusi suhtautuminen pahalaiskuvitelmiin erityisen jyrkän ilmauksen. Samalla siinä heijastuvat mielenkiintoisella tavalla eräät ajankohdan psykososiaaliset ilmiöt, joista toiset vaikuttivat Pietarsaareissa, toiset laajemminkin Suomessa. Näistä syistä prosessiin on syytä perehtyä yksityiskohtaisesti.

Elokuussa 1689 ilmoitti talonpoika *Anders Matsson Nix* Pietarsaaren käräjillä, että hänet oli viety »Saatanan konventtiin», jossa oli ollut lukuisia joukko miehiä. Nähtävästi siksi, että syytetyistä suuri osa oli Pietarsaaren kaupungista ja sosiaalisesti huomattavassa asemassa — mukana oli myös yksi aatelinen, kihlakunnantuomari Erik Tavaststierna³⁷ — oikeus päätti lähettää asiasta tiedon Turun hovioikeudelle ja lähettää Matssonin kirkkoneuvoston kuulusteltavaksi.³⁸ Juttua on käsitelty myös talvikäräjillä 1690 — niiden pöytäkirjat ovat tuhoutuneet. Saman vuoden maaliskuussa hovioikeus päätti, että asia oli otettava esille ylimääräisessä laamannintutkimuksessa Pietarsaareissa. Tutkimus toimeenpantiin kesäkuussa.³⁹

Matsson kertoi, että hänen epäilynsä olivat syntyneet talvella 1689, kun hän oli ollut häissä Pietarsaareissa. Hän oli jäänyt niiden jälkeen yöksi kaupunkiin. Kun hän seuraavana aamuna oli maksanut laskunsa, majoittaja oli antanut hänelle kannun olutta; tilien selvitys kauppias Christer Hindersonin kanssa — joka juuri valmistautui lähtemään valtiopäiville — oli tuottanut kannun viinaa Andersille. Juomakierros oli jatkunut Simon Matssonin luo, missä hän oli vielä nauttinut kannun olutta. Ilmeisesti hänen mittansa alkoi olla täysi, sillä kolpakkoon katsoen oli Simon käsenyt hänen jäädä kaupunkiin; muuten ei hyvä seuraisi. Mies oli kuitenkin tuntenut olevansa vielä voimissaan, ja koska oli valoisaa, hän oli mennyt hakemaan hevostaan ajaakseen kotiin. Talleilla hänelle oli sanottu, että tytär oli tullut hakemaan häntä paremmalla hevosella; tästä syystä hän oli ottanut hevosensa ja kääntynyt takaisin kaupunkiin. Kaupungin eteläisellä tulliportilla oli näkynyt suuri joukko hevosia. Paikalla olleiden renkien mukaan tullituvassa istuivat Erik Tavaststierna ja Johan Tavast — veljekset, joista viimeksi mainittu oli jo oikeudenkäynnin aikana vainaja.⁴⁰ Anders oli kääntynyt mennäkseen toiselle tulliportille. Silloin mies

³⁶ Lapua 29. 8. 1699. E — P KO a 17, 995—1005.

³⁷ Ks. edellä s. 275. Hänet aateloitiin 1687.

³⁸ Pietarsaaren pitäjä 14—16. 8. 1689. E — P KO a 7, 368—369.

³⁹ Pietarsaari 16. 6. 1690. E — P KO a 8, 379 seur.

⁴⁰ Ks. s. 271 nootti 15.

oli kokenut sellaista, joka teki Simon Matssonin varoituksen enteelliseksi. Äkkiä oli näet tullut täydellinen pimeys! Kun sitten oli jälleen tullut valoisaa, Anders oli huomannut menneensä harhaan ja kadottaneensa hevosensa. Taas hän oli kääntynyt kohti kaupunkia, mutta löytänyt samassa hevosensa. Reessä oli istunut kaupunginnotaari Niclas Wendelius ja kaksi porvaria, jotka olivat selittäneet hakeneensa Tavaststiernalta Pirilööstä⁴¹ kirjeen; Christer Hinderessonin tuli ottaa se mukaansa valtiopäiville.⁴²

Kun Anders oli saanut hevosensa, hän oli luopunut tyttären etsiskelestä ja lähtenyt yrittämään omin päin kotiin. Merkillisyydet olivat jatkuneet: lähellä muuatta joen lahtea kaupungin liepeillä pimeys oli hänet jälleen yllättänyt, vaikka ennen sitä oli ollut aivan valoisaa. Vähän ajan päästä hän oli erottanut pimeyden läpi valoa jäältä; kun hän oli mennyt lähemmäs, hän oli nähnyt suuren miesjoukon pitämässä jonkinlaista sotilaskatselmusta jäällä Tavaststiernan ratsumiehen johdolla. Anders oli joutunut luovuttamaan omankin hevosensa katselmuksen. Mies kertoi ihmetelleensä, mitä oikein oli tekeillä, jolloin muuan oli selittänyt, että oltiin menossa Pirilöön maksamaan vanhoja laskuja. Jotkut olivat sanoneet menevänsä Kokkolaan hankkimaan merimiehenrahoja. Oli esitetty, että myös Anders olisi saanut tulla mukaan; esitys oli kuitenkin torjuttu pelosta, että mies menisi pappilaan ilmiantamaan, mitä oli nähnyt. Ratsumies oli nimenomaan vannottanut Andersia vaitioloon. Vannottaminen oli kuitenkin saanut yllättävän lopun. Taivaalle oli ilmestynyt valkoinen vaate, oli kuulunut ääni, joka oli sanonut: mitä teillä on tekemistä tämän miehen kanssa, hän kulkee täällä Jumalan vihreässä maassa. Ratsumies oli vastannut: tämä on kirottu maa. Ääni taivaalta: mene ilman ja maan väliin! Samassa oli Anders seissyt jäällä yksin; ääni oli käsenyt häntä menemään pappilaan kertomaan kokemuksistaan.⁴³

Vieläkään ei tämä merkillinen talonpoika ollut selvinnyt suoraan kotiin. Häntä vastaan oli tullut hevonen, ja reessä olleet ihmiset olivat pyytäneet häntä seurassaan Pirilöön. Tavaststiernan sanottiin istuvan siellä pöydän päässä. Aikaisempien kokemuksiansa ja seuralaisten puheiden johdosta Anders oli vakuuttunut, että Pirilöössä kokoontui »Saatanan konventti». Hän selitti, ettei ollut halunnut lähteä, oli epäillyt, ettei osaisi Pirilööstä kotiin. Seuralaiset olivat kuitenkin vakuuttaneet, että kotimatka kävisi leikiten. Sitten joku oli alkanut epäillä Andersia jumaliseksi ihmiseksi, jolloin taivaalta oli jälleen kuulunut ääni. Tällä kertaa se oli sanonut: apu tulee Siionista. Reki ja ihmiset olivat hävinneet. Nyt mies oli lopultakin selvinnyt kotiinsa.⁴⁴

⁴¹ Tavaststiernan entinen lahjoitustila, joka oli peruutettu reduktion yhteydessä. *Söderhjelms* I 1907, 200 seur.

⁴² Pietarsaari 16, 6, 1690. E — P KO a 8, 380—382.

⁴³ *Ibid.* 382—383.

⁴⁴ *Ibid.* 383.

Oikeudenkäynnin kuluessa Anders kertoi vielä yhdestä oudosta kokeemuksestaan. Kiirastorstaina 1689 hän oli mennyt kappalainen Jakob Wezyn-tiuksen luo pyytämään ruumissaarnan isävainajalleen. Paluumatkalla hän oli ottanut rekeen kirkon kuudennusmiehen Daniel Hindersonin. Akkiä rekeen oli tullut enkeli, joka oli varoittanut häntä tekemästä työtä lauantai-iltaisain ja pyhäpäivinä sekä kehoittanut häntä ilmoittamaan kansalle aikaisemmat näkynsä; muussa tapauksessa Jumala rankaisi.⁴⁵ Danielin kertomus oli hieman toisenlainen. Anders oli reessä alkanut puhua, että pitäjässä oli paljon noitita. Daniel: Pääsi on jälleen pyörällä. Minä kuulun kirkkoon yhtä hyvin kuin sinäkin ja kuulen ja näen sen mitä tapahtuu. Mutta koskaan en ole nähnyt noita-akkoja enkä tiedä, onko niitä olemasakaan! Kumppani oli sanonut tuntevansa ne, koska oli ollut helvetissä. Daniel: Se joka joutuu helvettiin, ei pääse sieltä koskaan pois. Seuralainen oli väittänyt vastaan. Sitten hän oli selittänyt, että enkeli ilmaisi hänelle salattuja asioita. Daniel oli väittänyt, ettei Anders ollut koskaan nähnyt enkeleitä. Anders: Etkö näe, että reessä on nytkin enkeli? Silloin Daniel oli pelästynyt ja ajatellut, että seuralainen näki kummituksen. Hän oli huutanut: mene pois Saatana, sinä olet minun esteenäni!⁴⁶

Ilmiannettuja ei varsinaisesti kuulusteltu; hovioikeus ei ollut määrännyt annettavaksi mitään päätöstä, vaan oli vain käskenyt suorittaa tutkimuksen. Tuomarin ja Andersin mainitsemat henkilöt pyrkivät saamaan mieheltä tunnustuksen, että oli valehdellut. Wendelius esitti alibin: hän oli ollut miehen mainitsemana päivänä Kokkolassa pitämässä raastuvankokousta — hän näytti kalenteriaan. Tavaststierna puhutteli Andersia jyrkässä äänilajissa puheista, että olisi istunut Pirilöön kokouksessa pöydän päässä. Mies lankesi polvilleen ja pyysi anteeksi, muttei ottanut sanojaan takaisin, vaikka osoitettiin hänen puhuneen ristiin mm. Tavaststiernan ratsumiehen vaatteista. Sama tulos oli muiden ilmiannettujen yrityksillä.⁴⁷ Silloin koetettiin uutta keinoa: Anders leimattiin *juoppohulluksi*, joka oli itse keksinyt kertomansa tapaukset. Hänen Pietarsaareissa nauttimaansa alkoholimäärää ei tosin pidetty suurena, sillä tiedusteltiin, oliko hän juonut enemmän, kuin mitä aikaisemmin oli ilmoittanut!⁴⁸ Andersin vaimo ja naapurit todistivat, että mies oli viime aikoina alkanut juoda yhä enemmän. Vaimon mukaan Anders oli »juovuspäissään hullu, mutta selvänä täysijärkinen. Nyt tämän oikeudenkäynnin alettua hän oli ruvennut puhumaan sekavia, ei tehnyt työtä, söi tai makaili, mutta oli ajatuksissaan aamuun saakka, kutoi nuottaa, heitti kaisen sikseen, istui ajatuksissaan, nyökytti päätään ja sanoi hu, hu hu.»⁴⁹

⁴⁵ Pietarsaari 16. 6. 1690. E — P KO a 8, 384—385.

⁴⁶ Ibid. 391—393.

⁴⁷ Ibid. 383—396.

⁴⁸ Ibid. 394.

⁴⁹ Ibid. 393—394.

Anders ei antanut vaimon sanojen lannistaa itseään. Nyt muutettiin jälleen taktiikkaa: selitettiin, että mies oli varmaan tehnyt jonkin suuren synnin, jonka johdosta oli tullut *melankooliseksi* tai että paholainen sokaisi hänen silmänsä hänen katumattomuutensa vuoksi. Andersilla oli vastaus valmiina: hän oli yhtä suuri syntinen kuin muutkin, muttei yhtään suurempi. Oikeuden kehoituksesta Wezyntius otti hänet erilleen ja vaati synnintunnustusta — turhaan.⁵⁰

Omlaatuinen tilanne sai oikeuden siten vahvasti korostamaan paholaiskuvitelmien illusoorista luonnetta ja etsimään niiden selitystä psykologisista tekijöistä. Oikeuden »diagnoosi» miehestä — »juoppohullu» ja »melankoolinen» — viittaa varmaan oikeaan suuntaan. Humalan aiheuttama »pimeys» oli se aukko hänen tajunnassaan, johon paholaiskuvitelmat kutoutuivat ja muuttuivat todellisuudeksi hänen mielessään. Andersin *noitauskko* oli erittäin vahva. Prosessin kuluessa siitä ilmeni edellä sanotun lisäksi vielä muita todisteita. Eräs mies kertoi, että Anders oli puhunut hänelle näkemästään unesta, jossa noita-akat olivat lentäneet savupiipun läpi ulos. Anders oli onnitellut itseään siitä, että niiden kulkusuuntana oli ollut ulos eikä sisään; jälkimmäisessä tapauksessa seuraukset olisivat olleet kohtalokkaat.⁵¹ On myös muistettava, että Pietarsaari oli 1670-luvulta lähtien ollut paholaisoikeudenkäyntien keskuspaikkoja Pohjanmaalla. Juuri v. 1689 oli seudulla tutkittu Beata Pietarintytärtä ja Halta-Margetaa, kuten edellä on mainittu.

Oikeudelle riitti määrätyt, viittasivatko Andersin puheet *todellisiin* vai *kuviteltuihin* tapahtumiin; selityksiä, jotka olisivat tehneet kertomuksen *mielekkääksi*, se ei yrittänyt etsiä. Uskoakseni sellaisia voi kuitenkin löytää. Kun ajattelee Andersin kertomuksia, huomaa helposti niiden liittyvän talonpojan *sosiaaliseen tilanteeseen*. Kruunu vaati talonpojalta *veroja*; edelleen hänen tuli osallistua valtakunnan *sotalaitoksen* ylläpitoon. Kyseisenä ajankohtana Ruotsi-Suomen sotalaitos oli järjestetty ns. ruotujaon pohjalle: joukko taloja kustansi yhteisesti sotamiehen kruunun armeijaan. Pohjanmaan rannikkopitäjien asukkaat oli määrätty sotamiehen sijasta pitämään merimiestä kruunun käytettävissä. 1680-luvulla oli Pietarsaaren pitäjän asukkaat velvoitettu lisäksi maksamaan kruunulle 50 kuparitaalerialia kutakin ruotua kohden. Kuningas oli tosin 1685 vapauttanut heidät tästä velvoitteesta, mutta tästä huolimatta raha edelleen vaadittiin. Vasta kun rahvas v:n 1689 valtiopäivillä valitti asiasta, se saman vuoden syksyllä todella vapautui rasituksesta.⁵² Andersin kertomus tapahtumista jäällä viittaa juuri sotarasitukseen: pidettiin katselmusta, jotkut olivat menossa Kokkolaan hankkimaan merimiehenrahoja. Tavaststierna

⁵⁰ Ibid. 396.

⁵¹ Ibid. 395.

⁵² Åkerblom II 1950, 762.

oli aikaisemmin toiminut Pietarsaaren pitäjän nimismiehenä ja siten huolehtinut, että talonpojat täyttivät sosiaaliset velvoitteensa. Ja huolehtinut tavalla, joka on voinut aiheuttaa talonpojissa katkeruutta. Hän harjoitti virkojensa ohella myös kauppaa. Koska kilpailu oli kova, hän on voinut käyttää siinä hyväkseen virkojensa suomaa asemaa. Näin ainakin väitettiin: 1658 olivat Pietarsaaren muut porvarit ilmoittaneet, että Tavast(stierna) kirjoitti Pietarsaaren pitäjämästä sotilaisiksi sellaisia talonpoikia, jotka eivät suostuneet käymään kauppaa hänen kanssaan.⁵³ Tältä pohjalta käy ymmärrettäväksi Tavaststiernan ratsumiehen ja Pirilöön keskeinen asema Andersin näyissä.

Andersin kokemusten ajankohta — v:n 1689 valtiopäivät olivat juuri alkamassa — oli Pietarsaaren talonpojille tärkeä muutenkin kuin sotilasrasituksen kannalta. Vuosisadan alussa Pohjanmaan talonpojat olivat saaneet luvan *purjehtia* Tukholmaan. Tämä ei luonnollisesti miellyttänyt Pohjanmaan kaupunkien porvareita; heidän valtuutettunsa valittivat asiasta yhteistuumin v:n 1689 valtiopäivillä ja saivat aikaan *rajoituksia* talonpoikaispurjehdukseen.⁵⁴ Anders on hyvin voinut olla tietoinen porvarien aikomuksesta valittaa, koska oli ollut käymässä kaupungissa ja keskustellut mm. valtiopäiville valmistautuneen kauppiaan Christer Hinderssonin kanssa. Ei ole varmaan kaukaa haettu selitys, että Andersin kertomus Tavaststiernalta haetusta kirjeestä, jonka Christer Hinderssonin tuli ottaa mukaansa valtiopäiville, heijastaa epäilyjä, joita talonpojat tunsivat porvarien »vehkeilyjä» kohtaan. Andersin huuruisessa mielessä viimeksi mainitut esiintyivät naamioidussa muodossa: *porvarisalaliitosta* tuli *Saatanan konventti*.

Anders ei ole itse ollut tietoinen syytöstensä reaali-pohjasta, sillä siinä tapauksessa hän ei olisi kestänyt painostusta, jonka alaiseksi prosessin kuluessa joutui. *Varmuuden* hän sai ajatuksesta, että oli ollut välittömässä kosketuksessa enkelin kanssa; tämä oli käsenyt hänen kertoa kokemuksistaan. Tilanne ei ole mitenkään erikoislaatuinen; pikemminkin on totta, että tällaisen kosketuksen mahdollisuus kuului kiinteästi kansan uskomuksiin. Olen tavannut siitä esimerkkejä eri puolilta Suomea.⁵⁵ Syn-tien rankaisemisen tärkeyttä jumalallisen vihan välttämiseksi — jonka

⁵³ Åkerblom II 1950, 386.

⁵⁴ Ibid. I 1950, 284.

⁵⁵ Ks. edellä s. 299 Anna Muikun kertomusta Oulussa. Pyhtään ja Lapinjärven käräjillä käsiteltiin 6—7. 6. 1670 (Kymenkartanon lääni KO a 2, 242 seur.) Matti Paulinpojan ilmiantoa, jonka mukaan Antti Martinpoika olisi sekaantunut eläimeen. Matti, joka väitti nähneensä tapauksen, selitti että kerran oli yöllä tullut hänen sänkynsä viereen pieni nuori mies valkoisissa vaatteissa, ottanut häntä kädestä ja kehoittanut puhumaan Antin isän kanssa. Matti ei ollut saanut rauhaa, ennenkuin oli ilmiantanut näkemänsä. Pohjois-Ruotsin vainoissa »valkoiset enkelit» muodostivat todellisen instituution, ks. s. 50. Vrt. myös myöhemmin s. 320.

myös Anders esitti ilmiantonsa pontimeksi — oli 1680-luvulla korostettu Suomessa tavallista runsaammin. Mielenkiintoisella tavalla tämä oli osaksi yhteydessä erääseen luonnonilmiöön, *pyrstötähden* ilmaantumiseen 1680. Komeetta näkyi laajalti Euroopassa ja aiheutti suurta huomiota.⁵⁶ Perinnäiseen tapaan komeetan ilmestymisen syitä etsittiin Jumalan suunnitelmista. *Andreas Hasselqwist*, Turun ruotsalaisen seurakunnan pastori, piti komeetan johdosta Turun tuomiokirkossa saarnan. Hän korosti voimakkaasti ilmiön moraalista merkitystä:

Ja vaikka astrologit, erityisesti pakanalliset ja taikauskoiset, paljon poruavat, eli kuten Luther sanoo, paljon puhuvat ja väittelevät niiden (so. komeettojen) luonnollisista syistä, on meidän kuitenkin annettava Jumalalle kunnia... Tämä kaikkia valtias Jumala on asettanut... meille ja epäilemättä monelle muullekin kansalle komeetan silmiemme eteen... Ja vaikka Jumala usein estää luonnon kulun emmekä aina tiedä kaikkien asioiden luonnollista syytä, niin on meidän kuitenkin muistettava, että Jumala ei tee mitään turhaan... ja meidän täytyy jumalisesti saada mieleemme, että koska Jumala ei tee mitään turhaan, niin hän ei myöskään anna sellaisten suurten tulipalojen ja komeettojen loistaa taivaalla turhaan...⁵⁷

Komeetta oli Jumalan lähettämä *varoitusmerkki*. Koska se ei yksin ollut riittävä varoitus syystä, että kansa ei tiennyt sen »oikeaa» merkitystä, komeettaa seurasi usein *profeetta*. Tämä oli Hasselqwistin ajatuskulku. Hänen saarnansa teemana oli Vanhan Testamentin profeetan Jeremiaan näkemä komeetta, joka oli saanut hänet julistustyöhön. Profeetta oli itse asiassa varoitusmerkkiä seuraava »armon ja laupeuden merkki», »hyvä mies, joka varoitti muita tulevasta onnettomuudesta».⁵⁸ Jeremias oli nähnyt komeetan ja varoitti Israelin kansaa. Hasselqwist ajatteli ilmeisesti itsensä samanlaisen varoittajan osaan. Vuosikymmenen kuluessa ilmestyi varoittajia lisää — ei kylläkään komeetan johdosta. Juuri samassa paikassa, Turun tuomiokirkossa, jossa Hasselqwist »soitteli parannuksen pa-suunaa», aloitti yltiöpietisti Laurentius Ulstadius julistuksensa.⁵⁹

Vaikka ei ole mitään *suoranaista* todistetta, että yllä mainitut seikat olisivat vaikuttaneet Matssoniin, niiden voi silti katsoa luoneen suotuisaa ilmapiiriä hänen ilmiannolleen. Mies oli tapahtumista tietoinen. Komeetan

⁵⁶ Ruotsalainen linnoituspäällikkö Erik Dahlbergh kirjoittaa päiväkirjassaan (E. D:s dagbok, 231): (1680) »... näkyi suuri, kauhea ja peloittava komeetta, jonka loiste peitti puoli taivasta. Suuri taivaan ja maan Herra osoittakoon meille apuaan ja laupeuttaan alköönkä rankaisko meitä syntiemme mukaisesti, vaan poistakoon kaiken, mikä saattaa olla meille vanhingollista...». Samanlaisia huomioita voisi kirjallisuudesta varmasti tehdä lukuissa.

⁵⁷ *Hasselqwist, A: Boot-Predijkan hällen på en fredagh 1680... (1681).*

⁵⁸ *Ibid.*

⁵⁹ *Salomes, I: Suomen kirkon historia III (1962), 49—51.*

johdosta oli piispa Gezelius lähettänyt hiippakuntansa papeille kierto-kirjeen ja käskenyt selittää Hesekielin kirjan perusteella komeetan merkitystä ja kehoittaa kansaa parannukseen.⁶⁰ Kirkossa Andersilla on myös ollut tilaisuus kuulla Ulstadiuksesta. Kehoitukset parannukseen ovat saattaneet vaikuttaa häneen voimakkaasti, sillä vaimon todistuksen mukaan hän oli erittäin jumalinen mies, joka aamuisin rukoili polvillaan kehoittaen lapsiaankin tekemään samoin.⁶¹

Anders oli saamastaan yliluonnollisesta määräyksestä niin vakuuttunut, että hänen taivuttamisensa perumaan sanansa näytti ylivoimaiselta. Vasta kun vaimo pantiin asialle, mies suostui esittämään jotain anteeksi-pyyntöksi tulkittavaa. Hovioikeus ei ollut käskenyt antaa jutussa tuomiota, tutkimuspöytäkirjat lähetettiin Turkuun.⁶² Anders, joka oli »itsenäinen talonpoika vaikkakin köyhä», jätettiin vapaalle jalalle. Hovioikeuden päätös ei ole tiedossa, mutta ainakaan sakkoja se ei näytä määränneen. Saatta olla, että tämä dramaattinen oikeudenkäynti on saanut hiljaisen lopun.

⁶⁰ Samling af Åbo C-B I, 294.

⁶¹ Pietarsaari 16. 6. 1690. E — P KO a 8, 395.

⁶² Ibid. 396—397.

IX. HUHUA JA TUOMIOITA. SYYTTEITÄ PAHOLAISKULTIN HARJOITTAMISESTA MUUALLA SUOMESSA.

Pohjanmaalla oli 1600-luvun jälkipuoliskolla syytteessä noituuden ja taikuuden harjoittamisesta *vähintään 250 henkilöä*. Käytettävissä olevien tietojen perusteella¹ nousee syytettyjen luku koko muussa Suomessa Ahvenanmaata lukuunottamatta n. 150:een. Vaikka luku on tarkempi Pohjanmaan kuin muun Suomen osalta, on edellisen »ylivoima» täysin varma. Ainakin noitaprosessien osalta se muodosti muusta Suomesta voimakkaasti eroavan alueen.

Syytösten jakaantumisesta eri maakuntien osalle on tarkin tieto *Karjalasta* — tuomiokirjojen kortitustyön ansiosta.² Maaseudulla Karjalassa oli vv. 1650—1697 *noin 58 ihmistä* syytteessä noituuden tai taikuuden harjoittamisesta; kaupunkien luku jää *alle kymmenen*. Prosessien määrät maaseudulla kymmenvuotiskausittain olivat: 1, 12, 11, 17 ja 17. Vuosisadan loppua kohden määrä oli siten lisääntymässä. Erityistä oli näissä prosesseissa se, että syytettyt olivat lähes poikkeuksetta *miehiä*.

Satakunnasta ja Varsinais-Suomesta tunnetaan molemmista *ainakin 25 syytettyä*. Molemmissa maakunnissa näyttävät vuodet 1670—1689 olleen vilkkain noitaprosessien ajankohta. *Uudeltamaalta* prosesseja tunnetaan n. 15, *Savosta ja Hämeestä* molemmista *alle kymmenen*.

Syytteet paholaiskultin harjoittamisesta, bläkullassa käynnistä olivat Pohjanmaan ulkopuolella harvinaisia. Karjala oli niistä täysin »vapaa», tietääkseni myös Savo ja Häme. Uudeltamaalta tunnen Tenholasta *yhden* syytteen, *samoin* Varsinais-Suomesta (Taivassalo) ja Satakunnasta *kolme* (Ulvila, Kokemäki, Tyrvää). Neljä prosessia oli siten lähellä Pohjanlahden rannikkoa, yksi Suomenlahden rannikkopitäjässä. On selvää, että syytteiden paikallinen jakautuminen ei osoita *vastaavan perinteen* laajuutta kansan uskomuksissa tai sen puuttumista niissä. Kuten Pohjanmaan koh-

¹ Olen kerännyt tiedot paikallishistoriallisesta kirjallisuudesta, noitaprosesseja koskevista artikkeleista, Hertzbergin väitöskirjasta ja itse tuomiokirjoista. Laajuutensa vuoksi en ole maininnut tätä kirjallisuutta lähdeluettelossa. On selvää, että tiedot eivät ole täydellisiä.

² Koska tiedot Karjalaa lukuunottamatta eivät ole tarkat, en ole katsonut tarpeelliseksi tarkentaa maakuntien alueita. Karjalan osalta olen kiitollinen tuomiokirjojen kortitustyön suorittajalle rouva Murasmaalle aineistoa koskevista tiedoista.

dalla ilmeni, monet muutkin tekijät vaikuttivat prosessien syntyyn.³ Jotakin syytteiden paikallistumisesta voi kuitenkin päätellä. Ei liene epäilystä siitä, että kyseinen perinne on ollut 1600-luvun Suomessa voimakain ruotsinkielisillä alueilla, Ahvenanmaalla ja osassa Pohjanmaata, tämän jälkeen muualla Pohjanlahden tuntumassa. Mahdolliset omat perinteiset vastaavat uskomukset saivat selvää vahvistusta Ruotsista tulleiden vaikutteiden myötä.

...

Riitta Matintytär, 12-vuotias tyttö Pirkkalasta — hän oli piikana Antti Simonpojan luona — oli kertonut 1674, että hänet oli viety »merkilliselle seudulle». Isännän mukaan tyttö oli ollut poissa kolme yötä; äiti oli sitten tuonut hänet takaisin ja selittänyt tytön käyneen oudoissa paikoissa. Todistajien poissaolon takia juttu lykättiin.⁴ Kun se seuraavana vuonna otettiin uudelleen esille, Riitta kertoi matkoistaan. Hän oli edellisenä kesänä istunut kerran tukkipinon päällä äitinsä portin edessä. Äkkiä hänen luokseen oli tullut kaksi harmaiisiin pukeutunutta miestä suuret mustat hatut päässään, vieneet hänet muassaan ilmaan ja suureen taloon. Toinen miehistä oli antanut hänelle makkaran ja käskenyt syödä. Riitta oli heittänyt sen kolme kertaa luotaan, mutta aina oli makkara ilmoittanut miehelle olinpaikkansa. Sitten hänen luokseen oli tullut toinen mies ja antanut hänelle lihapalan; myös sen tyttö oli heittänyt pois. Mies oli riisutunut ja mennyt vuoteeseen pyytäen tyttöä viereensä. Riitta oli kieläytynyt.⁵

Tytön kertomus ei ole Suomessa ainutlaatuinen. Kuten myöhemmin ilmenee, kerrottiin Tyrvällä 1675 samanlaatuisesta tapauksesta. Kolmas tuntemani kertomus on v:lta 1751: 11-vuotias Anna Pelikain kertoi silloin Kesälähdellä vastaavanlaisesta kokemuksestaan. Kaksi miestä oli vienyt myös hänet. Vaikka kertomuksen yksityiskohdat poikkeavat Riitan väitteistä,⁶ on selvää, että ne kuuluvat molemmat samaan perinteeseen. Ei ole mahdollista varmuudella sanoa, mitkä seikat saivat tytöt esittämään asian omakohtaisina kokemuksina, mutta ainakin Riitan kohdalla näyttää kyseessä olleen enemmän tai vähemmän tietoinen *fabulointi*. Tyttö kertoi 1674, että isäntä Antti Simonpoika oli ollut kova häntä kohtaan. Tällöin hänen versionsa katoamisestaan oli ollut vielä vaatimatonta: hän oli ollut illalla äitinsä luona ja mennyt yöksi isäntänsä ulkosalla sijainneeseen leivin-

³ Esim. Mynämäeltä Varsinais-Suomesta on tieto, joka selvästi viittaa pahalaiskulttiin. Muuan mies selitti 1674 että oli nähnyt muutamien naisten tulevan pääsiäisenä alas erältä vuorelta. *Hertzberg* 1889, 113.

⁴ Kokemäki 17—18. 12. 1674. Y — S KO a 5, 202.

⁵ *Ibid.* 3. 2. 1675. Y — S KO a 6, 394; *Hertzberg* 1889, 114—115.

⁶ Ks. Åbo hovrätts skrivelser till K. M. Vol. N:o 3 a. SRA; Borgå Tidning 1842: 16.

uuniin.⁷ Karkailunsa Simonpojan luota hän on saattanut selittää äidilleen tavalla, joka poisti henkilökohtaisen vastuun. Ärsyke faabelin tarjoamiseen selitykseksi oli käden ulottuvilla: tiedot lasten bläkulla-retkistä Ruotsissa ovat tuskin sivuuttaneet Pirkkalaa. Lautamies Jaakko Grelsinpoika Pirkkalasta myös todisti, että Riitta oli »varas ja valehtelevainen».⁸ Tytöllä ja hänen äidillään ei 1674 ollut mitään halua tehdä asiasta käräjännumeroa. Sellainen siitä tuli vasta, kun Simonpoika halusi todistaa, että piika oli todella puhunut retkestään.

Riitan puheet olivat herättäneet huomiota, mikä on lisännyt hänen haluaan kertoa merkillisyyksistä. Tyttöä kuulusteltiin kahtena päivänä; kertomus vaihteli jonkin verran päivästä toiseen. Häntä uhattiin piiskalla, mutta sanojaan hän ei perunut. Kun kysyttiin, mikä hänen kertomuksistaan oli tosi, tyttö »vaikeni kotvan aikaa, vetäytyi sitten nopeasti taaksepäin ja sanoi: Ai, toinen miehistä, jotka veivät minut pois, on täällä sisällä ja aikoo ottaa minut». Hän painui maahan ja rupesi kirkumaan. Oikeuden toimesta pantiin joku seisomaan paikalle, jossa Riitta selitti »kummituksen» olleen; hän selitti sen menneen nurkkaan. Nyt hänen ja nurkan väliin sijoitettiin ihmisiä, jottei hän näkisi mitään. Tyttö jatkoi kirkumistaan.⁹ — Luonnollisesti Riitan käyttäytymistä ei voi täysin varmasti väittää teeskentelyksi. Joka tapauksessa se oli hänelle psykologisesti kovin soveliaista: hän väisti hankalat kysymykset ristiriitaisuuksista.

Oikeuden menettely osoittaa, ettei se ollut vakuuttunut Riitan käytöksen aitoudesta; se vaati edelleen selitystä. Kirkkoherra Johannes Salander vei tytön toiseen huoneeseen ja kysyi, mistä ristiriitaisuudet johtuivat. Riitalla oli vastaus valmiina: paholainen esti häntä puhumasta oikealla tavalla. Kun hänet jälleen tuotiin käräjätupaan, hän jatkoi vakuutteluaan, että mies aikoi viedä hänet ja huusi äitiä avukseen. Nimismies selitti, että tytön ihonväri oli vaihtunut. Kun hän käskyn mukaan oli siunannut itsensä, hän sanoi miesten hävinneen. Ulos mennessään hän silti näytti edelleen pelkäävän miehiä. — Riitta osoitettiin kirkkoherran puheille ja kuulustelupöytäkirjat lähetettiin hovioikeudelle.¹⁰ Käräjille juttu on tuskin enää tullut jo siitäkin syystä, ettei tyttö ollut ilmiantanut ketään »bläkulla-vieraaksi».

...

Syyskuussa 1675 kertoi tyrväälinen *Matti Matinpoika*, 13, käräjillä, että harmaapukuinen mies oli ottanut hänet paimenesta ja vienyt vuoreen. Siellä sijainneessa talossa oli ollut ylt 'ympäriinsä verisiä nahkoja. Ihmiset olivat istuneet pöydän ääressä syömässä, heidän joukossaan lautamies *Pertti*

⁷ Kokemäki 17—18. 12. 1674. Y—S KO a 5, 202.

⁸ Ibid. 3. 2. 1675. Y—S KO a 6, 395.

⁹ Ibid. 395—396.

¹⁰ Ibid. 396—396 v.

Jaakonpoika ja Riitta Erkontytär — molemmat pojan kotikylästä Meskalasta. Eräänä iltana hänet oli viety Tyrvälle naurismaahan, jossa hän oli nähnyt valkovaatteisen olennon ja saanut tältä kuulla, etteivät viejät tehneet pahaa. Edelleen Matti oli joutunut miesten kanssa tekemisiin,

kun hän (kerran) meni portin eteen Meskalassa, hän joutui niin pyörälle päästään, että meni pellon taakse. Siellä kaksi miestä otti hänet jälleen ja vei Tyrvään joen yli, missä hänestä näytti kaikkialla olevan kiviä, joiden päälle hän astui. Vietiin sitten vuoreen; siellä hän ei nähnyt aikaisempaa väkeä, vaan koreasti vaatetettuja ihmisiä, jotka puhuivat hänelle vierasta kieltä. Sieltä hänet vietiin eräaseen niittylatoon, missä hän makasi yön yli. Hänen puseronsa, kenkensä ja kaulaliinansa otettiin häneltä. Sitten hänet vietiin jälleen mainittuun naurismaahan.¹¹

Vaikka pojan puheet poikkeavat yksityiskohdissa huomattavasti Riitta Matintyttären kertomuksista, niiden yhteys on hyvin todennäköinen: ajallisesti ja paikallisesti lähekkään kertoo kaksi lasta Suomen käräjillä harvinaisia juttuja, jotka muistuttavat toisiaan. Matin puheet olivat ympäristölle vaarallisempia kuin Riitan: hän oli ilmiäntanut kaksi henkilöä. Lautamies Pertti Jaakonpoika toi todistajakseen naisen, joka selitti, että Pertti oli ollut kertomuksessaan mainitsemana ajankohtana hänen luonaan; poika väitti naisen muistavan ajankohdan väärin. Muuan 14-vuotias poika väitti, että Matti oli heti kyseisen ajankohdan jälkeen tullut hänen luokseen naurismaahan, jota hän oli ollut vartioimassa ja kertonut saman kuin oikeudessa, samoin toisen kerran myöhemmin.¹²

Todistajien väitteet osaksi vähensivät, osaksi lisäsivät Matin puheiden uskottavuutta. Suoralta kädeltä niitä ei ainakaan haluttu pitää valheena. Riitta Erkontytärtä »kehoitettiin ahkerasti tunnustamaan totuus ja mikäli hän siinä määrin oli joutunut kiusaukseen, hän halusi (varmaan) ruukoilla Jumalalta anteeksiantoa ja sielunsa autuutta». Riitta kiisti pojan kertomuksen. »Sitten jonkin ajan kuluttua, kun häntä edelleen kehoitettiin edellä mainitusta, hän sanoi: Jos olen joutunut kiusaukseen, niin Jumala minut vapahtakoon.» Myöhemmin hän kiisti uudelleen.¹³

Tilanne osoittaa jälleen kerran, miten ilmiannetun vastarinta saattoi ra-

¹¹ Tyrvää 13—19. 9. 1675. Y—S KO a 6, 103. »... när han gick uth för portten i Meskala, blef han så förwrrat i hufwudet att han gick bak i åkren, dher togo de två karlarne honom åther och leedde öfwer Tyrfwis åän, dher honom altöfwer tychte wara steenar, som han steeg opå, fördes så i berget, dher såg han inthet aff dhet förra folcket uthan klädz klädt grant folck, som tahlte språk han inthet förstodh, dher ifrån fördes han uthi een Enges ladha, hwarest han låg öfwer natten, och togs hans jacka, skoor, belte och halsduuk honom ifrån, hemptades så igen till ben:d Rofland.»

¹² Ibid. 103 — 103 v.

¹³ Ibid. 103 v.

koilla: oli vaikea vastustaa puheistaan varman ilmiäntajan painostusta ja hengenmiesten tukeman oikeuden »ahkeria kehoituksia» — varsinkin kun kyseessä oli tietoisuuden logiikaltaan hämärä ilmiö. Prosessin lopputulosta ei valitettavasti voi selvittää. Juttu lykättiin; papiston, nimismiehen ja lautakunnan tuli väliaikana tutkia, oliko asiasta saatavissa mitään lisätietoja.¹⁴

...

Laajin paholaisoikeudenkäynti Suomessa Ahvenanmaan ja Pohjanmaan ulkopuolella syntyi Taivassalossa 1675. Sotilaan vaimo *Maisa Jaakontytär* oli levittänyt huhua, että hänet oli viety huhtikuun puolivälissä vuoreen ja että hän oli siellä nähnyt joukon nimeltä mainitsemiaan henkilöitä. Piispa Gezelius oli kuulustellut Maisaa Turussa; tämän jälkeen hovioikeus oli määrännyt asiaa tutkittavaksi Taivassalon käräjillä.¹⁵

Maisa kertoi,¹⁶ että musta mies oli vienyt hänet metsään, jossa lumen vuoksi oli ollut vaikea kulkea. Mies oli tarttunut häntä vyötäisiltä ja vienyt hänet vuoreen rautaoven kautta, joka oli ollut uunin kaltainen. Sisällä oli ollut savua ja näkynyt liekki. Seura, johon Maisa sanoi vuoreessa joutu-neensa, oli todella edustava. Hänet sinne johdattanut mies oli ollut taivassalolaisen kapt. *Arvid Ankarsköldin* näköinen; hiukset olivat tosin olleet lyhyemmät ja vaatteet hieman erilaiset. Vuoressa oli istunut majuri *Harald Fotangel* pöydän päässä kirjoittamassa, nimismies *Elias Juhani-poika* tuolilla laskemassa, lautamies *Markkus Martinpoika* oli seisonut pöydän toisessa päässä. Rouva *Hebla Jägerhorn* Tenholasta oli istunut pöydän ääressä, kääntänyt kasvonsa lattiaa kohden ja nojannut kädellään pöytään. Kappalainen Henrik Bartholdin vaimo *Carin Mickelsdotter* oli keittänyt lieden ääressä, paistanut halstarilla läskiä, jota tarjottiin myös Maisalle. Talonpoika Matti Jaakonpojan vaimo oli samoin ollut paikalla, Tuomaraisista kotoisin olevan Juhani Matinpojan vaimo *Kaarina* oli pitänyt kädessään kattilaa. Hän oli kehoittanut myös Maisaa rauhallsuuteen, koska ei ollut mitään pelättävää.

Maisan puheet viittaavat selvästi samantyyppiseen »Saatanan konventtiin», kuin mistä Anders Matsson puhui Pietarsaareissa 1690. Tämä analogia ei kuitenkaan paljasta suuriakaan naisen kertomusten taustasta. Yhtenä ylläkkeenä niissä on kyllä varmasti ollut sosiaalinen kauna; ilmiannettuihin kuului mm. kaksi upseeria ja nimismies. Olettamusta tukevat tiedot, jotka johtavat lähimmäksi kertomusten syntytilannetta. Maisa oli

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Taivassalo 13—15. 12. 1675. V ja A—S KO a I, 488 v. Hovioikeuden määräys päivätty 12. 5. 1675.

¹⁶ Ibid. 487 v—489. Kertomusta ei esitetä täydellisesti, vaan lähinnä niiltä kohdin, joissa se erosi Gezeliuksen saamasta versiosta.

ollut palveluksessa Henrik-kappalaisen luona. Tämän vaimo Carin Mickelsdotter oli syntyisin ruotsalainen.¹⁷ Kodissa on siten varmasti ollut puhe Ruotsin tapahtumista — olihan lisäksi kyseessä pappisperhe. Maisan mukaan emäntä oli ollut kotona hänen palatessaan vuoresta; Carin oli viitanut piian poissaolon johdosta jotain pahalaisen kokouksen suuntaan. Tälöin Maisa oli myöntänyt ja sanonut nähneensä myös emännän siellä. Tieto oli mykistänyt Carinin.¹⁸ Välitön yllyke Maisan ilmiantoihin on siten saat-
tanut lähteä kaunasta Carinia kohtaan ja tämän lausahduksesta. Kun asiaa tutkittiin uudelleen heinäkuussa 1676, Carinin toinen piika selitti, että emäntä oli sanonut Maisalle: »Vaikka olet ollut helvetissä, et ole sen parempi.» Carin myönsi, että oli voinut pikaistuksissaan sanoa niin.¹⁹

Tärkein ilmiannettujen kohtalon ratkaiseva tekijä oli se, missä määrin Maisan puheet sopivat heistä yleisesti muodostettuun käsitykseen. Näyttää siltä, että ilmiannot olivat lähtöisin Maisan yksityisistä kaunoista; mutta siitä huolimatta ne kirvoittivat liikkeelle huhuja. Juhani Matinpöjan vaimon Kaarinan oli vanha mies Markku Tönninpoika huhunnut harjoittaneen taikuutta. Kaarina kiisti sekä miehen että Maisan puheet, eivätkä ne suoranaisesti saaneet käräjäyleisön taholta vahvistusta. Taivassalon kirkkoherra, edellä usein mainittu entinen professori Turusta Petrus Bergius ja lautakunta selittivät, etteivät tieneet kahden mainitun ilmiannon lisäksi Kaarinaa moititun taikuuden harjoittamisesta. Ilmiantojen tähden »haravoitiin» kuitenkin kaikki epäilyttävä esiin. Bergius kertoi kuulleensa, että Tuomaraisen asukkaat olivat kerran keväällä huutaneet metsässä pelästyttääkseen sudet pois. Kaarina myönsi tämän ja sai usean muun kylän asukkaan kanssa 40 mk:n sakon.²⁰ Maisan ilmiantoon ei susien pelästyttämistä silti liitetty; edellisestä Kaarina tuskin on joutunut vastuuseen.

Carin Mickelsdotteriin Maisan herättämät epäilyt olivat tarttuneet voimakkaimmin. Yksi taloista, joissa ne noteerattiin, oli Bergiuksen pappila. Heinäkuussa 1676 »maisteri Petrus Bergius sanoi, että tästä rouva Carinista on liikkunut huhu, että hänen hevosensa on viime joulupäivänä

¹⁷ Taivassalo 20—21. 7. 1676. M I KO a 7, 871 v. »Carin Mickelsdotter ... sadhe sig wara een fremlingh här i landet...». Vrt. Strandberg, C. H: Åbo stifts herdaminne I, 168 (Strandberg).

¹⁸ Ibid. 13—15. 12. 1675. V ja A—S KO a I, 489 v. Maisa: »Sin Mathmodher bem:te Caplanens H:r Henrichs Hustro war hemma, då hon igenkom. Denna sin Mathmodher seger hon förkastat henne att hon på berörde ort bortto warit hadhe, och när hon Maisa sadhe sigh dher och seedt, swarade hon inthet.»

¹⁹ Ibid. 20—21. 7. 1676. M I KO a 7, 872. »Fast du hafwer warit i helfwetit så ästu inthet dhess bättre.»

²⁰ Ibid. 13—15. 12. 1675. V ja A—S KO a I, 489 v; Ibid. 20—21. 7. ja päivämäärältään tuntematon kuulustelu 1676. M I KO a 7, 872 v—885. Ainoat v:lta 1676 säilyneet kuulustelupöytäkirjat ovat konsepteja.

juuttunut kiinni samaan paikkaan, josta piika (Maisa) vietiin pois».²¹ Tässä näytti siten olevan vahvistetta Maisan ilmiannolle. Oikeus hyväksyi kuitenkin Carinin selityksen. Hän oli ollut matkalla kirkkoon sairaalla hevosella; tie oli ollut lumen vuoksi kehnoissa kunnossa. Eräällä suolla hevonen oli pysähtynyt johonkin kuoppaan niin että nainen oli joutunut syvälle lumen ja veden keskelle. Silloin hän oli kääntynyt kotiin ja lähettänyt piikansa viemään sanaa kirkkoherralle, ettei voinut saapua jumalanpalvelukseen. Lautakunta vahvisti, että suolla oli todella ollut huono keli.²² — Mitään tuomiota Carinin kohdalla ei ole tiedossani.

Lautamies Markku Martinpoika oli kuollut, ennenkuin häntä ehdittiin kuulustella, rouva Hebla Jägerhorn ei tullut käräjille. Mitään epäilyttävää ei hänestä tai muista ilmiannetuista tullut päivänvaloon. Tämä seikka on todennäköisesti merkinnyt heille kaikille vapautumista. Kapteeni Ankarsköld ja nimismies Elias Juhaninpoika vetosivat syyttömyytensä tueksi pahalaisen petollisuuteen. »Saatana on viekas viettelijä ja voi luoda hahmoja mielensä mukaan ... on mahdollista, että Saatanalla on lupa jäljitellä ihmisiä.»²³

Huhunmuodostus ei kuitenkaan ollut rajoittunut Carin Mickelsdotterin ympärille, mutta toinen huhu koski henkilöitä, joita Maisa ei ollut oikeudessa ilmiantanut. Majuri Harald Fotangel vakuutti omaa syyttömyyttään, esitteli hurskauttaan ja ansioitaan kuninkaan ja kruunun palveluksessa. Muiden suhteen hän ei ollut yhtä varma. Seppä Krister Jaakonpoika oli kertonut hänelle, että Maisa oli sanonut nähneensä vuoressa kolme Fagernäsin kartanon asukasta. Fagernäsin vuokraaja *Henrik Henrikinpoika* oli istunut pöydän ääressä kirjoittamassa, renkivouti *Jaakko Sigfridinpoika* mitannut viljaa ja *vuokraajan vaimo* laskenut rahoja. Maisa kiisti kertoneensa sepälle tällaista, ja seppä vähätteli itsekin puheitaan. Hän sanoi kuulleensa huhusta ihmisiltä, ei edes tuntenut Maisaa. Puhuessaan asiasta majurille hän oli ollut juovuksissa. Fotangel, jolle asia uhkasi käydä vaaralliseksi väärän ilmiannon muodossa, toi esiin toisen todistajan Dordi Jaakontyttären, joka hänen mukaansa oli kuullut Maisalta, että vuokraaja oli ollut vuoressa. Sepän tavoin kielsi kuitenkin myös Dordi kuulleensa asiasta Maisalta ja vetosi »yleiseen huhuun». Nyt majuri alkoi väittää, että hän itsekin oli tarkoittanut yleistä puhetta.²⁴

²¹ Ibid. 20—21. 7. 1676. M I KO a 7, 871 v—872: »Magister Petrus Bergius sadhe Rychtet warit om denne Hustru Carin att hennes hest nestledne Juhldagh ähr worden hefftat på samma stelle Pigan blef bortfördh...».

²² Ibid. 872.

²³ Ibid. 871—874: »Sathan ähr een listigh frestare och kan skapa sig huru han vill ... kan skee att Sathan haf:r tillstånd af Gudi att afmähla Menniskior.»

²⁴ Ibid.

Vuokraajan toimesta huhun levittäjiä alettiin etsiä tarmokkaasti. Hän syytti käräjillä ylioppilas Mikael Brunlöfiä, että tämä oli huhun johdosta moittinut pappilassa hänen siellä lukemassa käyvää poikaansa. Vuokraaja oli ottanut ylioppilaan — joka nähtävästi toimi kotiopettajana Bergiuksen perheessä — puhutteluun ja saanut kuulla, että huhua oli levittänyt kiertävä räätäli Henrik Jaakonpoika. Brunlöf selitti oikeudessa samaa ja esitti koadjutori Martin Machalenin todistuksen, jonka mukaan räätäli oli myös Martinille tunnustanut puhuneensa asiasta. Räätäli oli sanonut kuulleensa siitä puolestaan Henrik-kappalaisen pojalta.²⁵

Fagernäsin väki oli siten joutunut laajimpien huhujen kohteeksi, ja ne eivät varmasti enää olleet pelkästään Maisan yksityisistä kaunoista lähtöisin. Renkivouti Jaakko Sigfridinpoika ainakin yhdisti huhut suoraan häntä kohtaan tunnettuihin epäilyihin. Hän vakuutti syyttömyyttään; »ja viljan, jonka olen kartanossa mitannut, hän sanoi, olen mitannut samalla kapalla, jonka olen saanut isännältäni, ja hän sanoi, ettei ollut kenellekään tehnyt mittaamisessa vääryyttä».²⁶

Kun asia otettiin kolmanteen käsittelyyn, oli jälleen ilmiannettujen rivi harventunut: majuri Fotangel oli kuollut. Hänen käräjiin saattamansa Fagernäsin väki oli edelleen — vuokraajan itsensä toimesta — etualalla; etsittiin huhun alkuperäistä levittäjää. Kappalainen Machalen esitti räätäli Henrik Jaakonpojan todistuksen, että oli puhunut Fagernäsin väestä kappalaiselle ja Brunlöfille. Papisto ja Brunlöf halusivat selvästi pestä kätensä asiassa ja siirtää huhukierroksen aloittajan osan pois itseltään. Räätäli Henrik menetteli samoin: hän väitti kuulleensa asiasta räätälin-kisällä Gabriel Henrikinpojalta Turussa, mutta Machalen oli keskustellut Gabrielin kanssa, joka oli kiistänyt puhuneensa.²⁷ Seppä Krister ja räätäli Henrik oli siten saatettu huhunlevittäjän asemaan. Edellinen ei ollut paikalla ja lautakunta todisti Henrikin löyhäsuiseksi. Koska kartanon väki oli hyvämaineinen, kaikki kolme vapautettiin, räätäli tuomittiin 40 mk:n sakkoon ja seppä sai haasteen käräjiin.²⁸ Kyseessä on toinen tuomio, joka koko prosessista on tunnettu.

...

Yllä mainitut kolme prosessia sattuvat ajallisesti yksiin Pohjanmaan suurten prosessien alkamisen kanssa. Myöskään paikalliset etäisyydet eivät ole suuret. Mitään keskinäistä yhteyttä niissä ei silti voi huomata. Molemmissa ovat yllykkeenä olleet Ruotsista saapuneet hälyyttävät tiedot.

²⁵ Taivassalo 20—21. 7. 1676. M I KO a, 874 seur.

²⁶ Ibid. 874 v. »Spannemählen som jag haf:r på gården mäth sade han haf:r jagh med samma cappa mätt som jag af min hussbonde bekommit haf:r och ingom sadhe han sigh hafwa med mätning någon örät tillfogat.»

²⁷ Ibid. ? 1676, 883 v seur.

²⁸ Ibid. 883 v — 885 v.

Ainoa kuolemantuomio, joka Suomessa tietääkseni annettiin paholaiskultin harjoittamisesta Ahvenanmaan ja Pohjanmaan ulkopuolella, langetettiin Tenholassa 1683. Tilanne muistutti suuressa määrin olosuhteita, joissa esimerkiksi Brita Stål sai kuolemantuomion (ks. s. 292 seur.). Tenholan kirkkoherra maisteri *Jonas Petraeus* ilmiantoi käräjillä *Kaisa Matintyttären*, jonka sanottiin käyttäneen paraa voim varastamiseen ja muita taikatemppuja. Kaisa oli myös loukannut kirkkoherran kunniaa kutsumalla tätä »punapartaiseksi koiraksi, joka haukkuu» — syystä, että Petraeus oli varoittanut häntä saarnastuolista.²⁹

Kaisa oli erittäin huonomaineinen; lautakunta selitti hänen olleen noituuden maineessa jo 30 vuotta.³⁰ Päätodistajaksi vedettiin hänen sisarensa, vanha piika Helga Matintytär. Aluksi sisarukset kielsivät tietävänsä parasta mitään. Kaisa selitti kerran nähneensä sellaisen; eräs kauan sitten kuollut nainen oli tehnyt paran. Se oli kuollut, kun mainittiin Jeesuksen nimi, sen aikana tuli aina puhua vain paholaisesta.³¹ Kun naisia kuulteltiin vuoronperään, Helga alkoi joutua ahtaalle ja itsekin epäilyksenalaiseksi. Petraeus, jonka palveluksessa hän oli ollut, kertoi, että oli kuollut piikansa käyttäneen kiellettyjä keinoja voim hankkimiseen. Hän oli erottanut Helgan palveluksestaan, »mutta koko sen vuoden oli ollut paravoita kaikkialla, portissa, kulmissa ja nurkissa».³² Muuan nainen puolestaan selitti, että Helga oli valittanut Kaisan paran tehneen hänen lehmänsä sairaaksi. Helgan täytyi myöntyä: hän oli epäillyt, että Kaisalla oli para, koska oli nähnyt vaaleanharmaan elukan juoksevan kalliolla ja koska sisarella oli ollut runsaasti voita.³³

Pääsyytetty, joka Helgan kuulustelun aikana oli ollut ulkona, oli juonut itsensä täyteen humalaan, »alkoi hyppiä eikä kyennyt antamaan mitään tietoja». Tästä syystä istunto keskeytettiin ja siirrettiin pyhän yli. Välipäivä pehmitti Helgan täysin. Hän kertoi maanantaina, että Kaisalla oli para; hän oli jopa nähnyt sen valmistustavan. Eräänä pääsiäisaamuna Kaisa oli ottanut vanha pesurätin, puristellut sitä käsissään, puhaltanut siihen kolme kertaa ja lukenut isämeidän. Para oli alkanut hyppiä lattialla ja Kaisa oli osoittanut sen naapuriin. Vähän ajan kuluttua se oli tullut takaisin voita mukanaan.³⁴

Kaisa kiisti sisarensa puheet, mutta oikeus ei antanut seikalle suurtaakaan arvoa. Syytetyltä tiedusteltiin,

²⁹ Tenhola 27. ja 29. 10. 1683. II 7, 736 seur. Välillä syytetyn etunimeksi sanotaan Karin.

³⁰ Ibid. 741 v.

³¹ Ibid. 736—737 v.

³² Ibid. 738. P. siis uskoi paran käyneen hänellä varkaissa.

³³ Ibid.

³⁴ Ibid. 738 v—740.

oliko hän usein ollut bläkullassa *antamassa veroa pääsiäisenä*. Kaisa sanoi, ettei koskaan. Silloin oikeus sanoi kuulleensa ihmeekseen sa-
nottavan, että pahalainen pitää kokoustaan suossa ja että heillä
näyttää olevan siellä runsaasti hyvää ruokaa. Mutta kun joku siu-
naa itsensä, kuuluu siellä oleva ruoka näyttävän pelkältä hevosen-
lannalta. Silloin Kaisa puuttui puheeseen ja sanoi, (että) se on
kyllä totta, vain vanhaa lantaa ja lampaanpapanoita, niin myös kur-
kusta koristettu räkä on heidän parhaita ruokiaan, joita pahalainen
pane heidän eteensä.

(Kysyttiin) miltä ruoka maistuu heidän suussaan. (Kaisa vastasi)
Olen kuullut monen puhuvan niin, mutta minä en ole siellä ollut.³⁵

Kuten sitaatista näkyy, oikeuden valmistelemaan siirtyminen pahalais-
kulttiin yllätti syytetyn täysin; hän jopa otti osaa bläkullan yksityiskohtien
kuvailuun. Itse asiassa siirtyminen ei kuitenkaan ole yllättävää. Yhteys
muuhun kuulusteluun näkyy jo sitaatissa, kysymyksessä pahalaiselle an-
netusta verosta. Monessa yhteydessä on aikaisemmin ilmennyt, että tämä
vero ajateltiin yleensä maksetuksi voina. Kaisalla oli todistettu olleen
»voivaras» para, johon hän oli saanut elämän »isämeidän väärinkäytöllä
ja Saatanan tempulla», kuten päätöksessä todetaan.³⁶ Näin saamastaan
voista Kaisan tuli antaa vero sielunviholliselle, ja veron antaminen tapah-
tui luonnollisesti bläkullassa, pahalaisen juhlissa. Kaisan huonon maineen
ja kuulusteluissa ilmenneiden seikkojen johdosta tämä ajatusyhteys tun-
tui niin vakuuttavalta, että syytetyn kielloilla ei ollut mitään tehoa. Kaisa
tuomittiin kuolemaan raamatun kuuluisimman noitapykälän Exod. 22: 18
perusteella.³⁷

...

Heinäkuussa 1687 nosti Tuomas Sigfridinpoika Ulvilassa kunnianlouk-
kaussyytteen *Agata Pietarintytärtä* vastaan väittäen naisen sanoneen
häntä noidaksi ja varkaaksi. Tuomas teki samalla vastasyytöksen: hänen
valtuutettunsa käräjillä esitti, että Agataa oli aikaisemmin rangaistu tai-
kuuden harjoittamisesta ja että hän varmasti harjoitti sitä edelleen. Todis-

³⁵ Tenhola 27. ja 29. 10. 1683. ll: 7, 741 v: »Q Om Kaisa warit offta till Bläkulla at
giva skatt om Påska? R: Caisa sadhe aldrih. Då sadhe Rätten sigh medh förundran
hördt säijas att den ondhe skall uthi ett kiär hålla sitt sammankomst, och säijas wara
mycken maat som de der hafwa. Men när någon wälsignar sigh, skall maten synas
som der är wara bara hästedyngia; då inföll Caisa i tahlet, och sadhe nogh är sandt,
bara dyngia och fårlordt gammall, så ock snor som man krakar af halssen är deras
bästa rätter, som den ondhe sätter för dhem. Q: Huru dedh smakar i deras mun? R:
Jagh har hört andra tala så, men intet har jagh warit der...». Vrt. *Hertzberg* 1889, 117
(*Kurs*. tässä).

³⁶ Ibid. 742.

³⁷ Ibid. 741 v—742.

taja Kaisa Juhanintytär kertoi kuulleen, että Agata oli antanut puhalttaa torveen pääsiäisaamuna. Liisa Bengtintyttareltä hän oli edelleen kuulut, että Agata oli lentänyt pääsiäisaamuna bläkullaan.³⁸

Agataa koskeneen huhun muodostuminen oli tapahtunut jo tutuksi käyneellä tavalla. Liisa kertoi, että hän oli 1685 pääsiäisaamuna kuullut torven ääntä lähimmän naapurinsa Agatan talon suunnalta. Hän oli mennyt ulos kuuntelemaan ja nähnyt, että pihalle oli tullut Agatan sikoja. Navetan ovi oli ollut auki, kaikki lampaat päässeet ulos; kaksi vasikkaa oli maannut lattialla ja läähättänyt. Liisa ei ollut tajunnut, miten vasikat olivat voineet päästä lattialle omilta sijoiltaan, »elleivät yllä mainitut siat olleet saattaneet niitä sinne». Kun vasikat oli päästetty laitumelle, ne olivat kuolleet; neljätoista pääsiäisenä ulos päässeistä lampaista oli seuraavana kesänä joutunut susien ruoaksi. Liisa kielsi kuitenkin nähneensä, että Agata oli ratsastanut eläimillä — yllä mainitut seikat olivat siis vain saaneet hänet pääättelemään, että niin oli tapahtunut — tai kertoneensa sellaista Kaisalle.³⁹

Agataa vastaan esitetyt syytökset eivät vakuuttaneet lautakuntaa. Naisen sanottiin lisäksi polttaneen jouluoljet oluenpanoammeessaan. Kun Agata selitti, että oli kuumentanut ammeen muuhun kelpaamattomilla jouluoljilla, lautakunta ilmoitti, että tapa kuumentaa amme oljilla oli käytössä (brukeligt). Edelleen Agatan sanottiin puhuneen, miten saattoi saada vasikkaonnen, mutta ei voitu osoittaa, että hän olisi käsenyt jonkun käyttää keinoa. Hänet vapautettiin.⁴⁰

Tapauksen harkinta vastaa hyvin sitä, miten meneteltiin Pohjanmaalla vuosisadan lopulla. »Luonnolliset» selitykset olivat voittamassa alaa; väitteet taianomaisista vaikutuksista tuli asianmukaisesti todistaa. Liisan kertomat tosiasiat eivät riittäneet osoittamaan, että vasikoilla oli lennetty bläkullaan, Agatan taikuudeksi epäillyt puuhat kuuluivat normaaliin elämäntähtäntöön, hän oli vain puhunut taikuudesta. Tämä päättelytapa monipuolistui vielä entisestään, kun Turun hovioikeus määräsi suoritettavaksi uuden kuulustelun.⁴¹ Liisa kielsi edelleen sanoneensa, että oli nähnyt Agatan lentävän: hän ei »ollut nähnyt kenenkään ratsastavan vasikoillaan, vaan niiden huohotuksesta saanut sellaisia ajatuksia, kuin joku olisi niillä ratsastanut». ⁴² Tämä ei edelleenkään ollut oikeuden mielestä riittävä todiste. Lautakunnalla oli Liisan puheiden taustasta omat epäilynsä:

Lautamies Simo Birgerinpoika Vähä-Raumalta todisti yllä mainittuja osapuolia (Agataa ja Liisaa) lähinnä asuvana, että kyseisessä ky-

³⁸ Ulvila 11—13. 7. 1687. A — S II KO a 2, 225—226.

³⁹ Ibid. 226.

⁴⁰ Ibid. 227—229.

⁴¹ Ibid. 3—6. 2. 1688. A — S II KO a 3, 58.

⁴² Ibid. 59.

lässä on sammumatonta vihaa ja vihollisuutta kaikkien naapurien välillä, ja kun tämä Agata ymmärtää taloudenhoitoaan jonkin verran paremmin kuin muut, tunnetaan häntä kohtaan sitä suurempaa pahansuopuutta, minkä myös muu osa lautakuntaa vahvisti todeksi.

Oikeus pysyi edelleen vapauttavassa päätöksessään.⁴³

⁴³ Ulvila 3—6. 2. 1688. A — S II KO a 3, 59—60: »Nembdeman Simon Birgersson i Lill Raumo, såssom ofwantahde Partter nästboende intygade een outsläckelig hath och fiendskap wara emellan alla grannarne uti bem: by och som denna Agatha sitt huushåld något bättre än dhe andre förstår, är illwillian så myckit större emot henom fattad, dett och öfrige Nembden sannade.»

IV. KÄSITYKSIÄ NOITUUDESTA JA DEMONISESTA MAGIASTA USKONNOLLISESSA JA VÄITÖSKIRJALLISUUDESSA SUOMESSA 1600-LUVUN LOPULLA (n. 1677—1712).

Suurten noitaprosessien loppuminen Ruotsi—Suomessa melkoisen jyrkkään asennoitumistavan muutokseen ei poistanut keskustelua noituudesta. Kansan keskuudessa olivat prosessit vahvistaneet perinnettä, eikä aiheesta vaiettu myöskään kirjallisuudessa. Seuraavassa olen tarkastellut viimeksi mainittuja pohdintoja Suomessa julkaistun, suomalaisten tai Suomessa vaikuttaneiden henkilöiden kirjoittaman uskonnollisen kirjallisuuden ja Turun akatemiassa ilmestyneiden väitöskirjojen valossa. Lisäksi olen tarkastellut joitakin sellaisia yleisiä piirteitä intellektuaalisesta ilmapiiristä Turun akatemiassa, jotka eivät suoranaisesti liity noitakäsityksiin, vaan osoittavat tiettyjen uusien ajattelutapojen muovautumista. Mutta juuri tästä syystä ne kuitenkin tuovat lisävalaistusta noitakäsitysten asemasta mainittuna ajankohtana. Lopuksi olen esittänyt Turun tuomiokapitulin 1712 antaman lausunnon eräästä paholaiselle kirjoittaneesta miehestä.

Kyseiseltä ajalta ei ole runsaasti saarnoja tai saarnakokoelmia, eikä niissä myöskään käsitellä noituutta huomattavassa määrin. Pastori *Olaus Magnus Arenius*¹ julkaisi 1677 »*Matka- ja Koti-Postillan*», joka yli 300:sta sivustaan ja julkaisemisajankohdastaan huolimatta sisältää hyvin vähän noituutta ja magiaa koskevaa aineistoa.² Paholainen esiintyy kyllä sen sivuilla ahkerasti, mutta ennenkaikkea henkisenä ja hengellisenä turmelijana. Se yrittää tuhota ihmiset, koska pelkää, että nämä voittavat sen pääsemällä taivaan iloon.³ Se viekottelee ihmistä monin tavoin; varsinkin köyhyyteen joutunut on vaaravyöhykkeessä. Hänelle se lupaa rikkauksia ja suurta arvonantoa, ja moni takertuu ansaan. Samoin ovat paholaisen palvelijoita ne, jotka harjoittavat noituutta, ennustamista, loitsintaa ja ne, jotka varastavat tai pettävät. Mutta Saatanan palveleminen on turhaa, sillä se pettää ihmisen eikä tuota hänelle mitään hyvää.⁴ Jumalalta on

¹ *Arenius* oli Maalahden kirkkoherrana vv. 1649—1682; kotoisin Värmlannista. *Strandberg* II (1834), 41.

² *Arenius, O. M.: Reese- och Huuss-Postilla (Arenius 1677).*

³ *Ibid.* 74

⁴ *Ibid.* 162—163.

apua pyydyttävä, ei paholaiselta eikä noidilta, jotka ovat sen työkaluja ja apureita.⁵

Mitenkään runsaasti ei noituutta ja magiaa käsitellä myöskään Andreas Hasselqwistin, ruotsalaisen Turussa vaikuttaneen papin ja ylimääräisen teologian professorin,⁶ julkaisemassa yli 600-sivuisessa saarnakokoelmassa »*Bättrings Basuun*», jonka sisältämät saarnat hän oli pitänyt Tallinnassa. Mutta hänen mielipiteensä ovat kuitenkin jyrkemmät kuin Areniuksen ja käsittelevät myös noitien rankaisemista. Jumala rankaisee joskus ihmisiä lähettämällä onnettomuuksia.⁸ Myös paholaiselle hän on antanut valtaa onnettomuuksien aiheuttamiseen. Samoin Jumala sallii usein noita-akkojen synnyttää epäluonnollisia ilmoja ja muita outoja ilmiöitä muistuttaen siten vihastaan.⁹

Hasselqwist korostaa, että raamatussa on määrätty rangaistus ennustamisesta (Deut. 18: 10—12). Sen piiriin on myös luettava ymmärtämättömyyden kansan ennustaminen seulan, saksien tai muun sellaisen avulla. Tätä ei pidä sietää vaan rangaista ankarasti.¹⁰ Samoin ovat luvattomia ja rangaistavia taitoja musta magia ja kaikenlainen noituus, jotka ovat — mikä ne sallitaan — koko valtakunnalle vaarallisia. Ruotsissa sellainen rangaistetaan tulella ja tervalla ja osoitetaan siten, mikä rangaistus noitaa kohtaa myös helvetissä, ellei hän tee parannusta. On kuitenkin mielettömiä ihmisiä, joilla on heitä rangaistaessa otsaa väittää, että sellainen »Paholaisen puuha ja noituus» (Diefwulens Kubblerij och Häxerij) on vapaa taito.¹¹

Yllä mainittu termi »häxeri» ei ollut Ruotsi—Suomessa vielä 1600-luvulla yleinen; oman materiaalini puitteissa maininta on ainoa.¹² On sen vuoksi mahdollista, että termin käyttö viittaa Hasselqwistin oleskeluun Tallinnassa tai hänen tutustumiseensa saksalaisperäiseen noitakirjallisuuteen. Tähän suuntaan saattaa viitata myös se, että hän korostaa noitien rankaisemisen tärkeyttä ajankohtana, jolloin jo oli alettu omaksua vapaamielisiä näkemyksiä. On jopa oletettu, että hän olisi halunnut esittää jonkinlaisen protestin uutta asennoitumista vastaan.¹³ Oletus jää kovin epävarmaksi, mutta aivan mahdoton se ei ole, kun muistetaan miten voimakkaasti esim. jotkut tukholmalaiset papit reagoivat uusia käsityksiä vastaan (ks. s. 72).

⁵ *Arenius* 1677, 168. A:n tekstistä näkyvät varsin samanlaiset ajatuskulut kuin, mitä hän oli esittänyt 1661 ilmestyneessä teoksessaan »*Passional Postilla*».

⁶ *Räbergh* I 1893, 88.

⁷ *Hasselqwist. A: Bättrings Basuun* (*Hasselqwist* 1680); *Hertzberg* 1888, 24.

⁸ Vrt. *Hasselqwistin* edellä mainittua saarnaa komeetan johdosta, s. 315.

⁹ *Hasselqwist* 1680, 70.

¹⁰ *Ibid.* 117.

¹¹ *Ibid.* 136; *Hertzberg* 1888, 24.

¹² *Henrik Florinuksen* sanakirjassa »*Vocabularium Latino — Sveco — Germanica — Finnonica*» v:lta 1695, 92: Saga, ae — Trullkona — Eine Hex/Zauberin — Noita Waimo

Ainoa selväpiirteisesti noitadoktriinin mukainen esitys kyseisen ajankohdan uskonnollisessa kirjallisuudessa Suomessa liittyy piispa Gezeliuksen teokseen *Casuum Conscientiae*, jonka hän julkaisi elämänsä lopulla.¹⁴ Se osoittaa, ettei piispa ollut vuosikymmenten myötä muuttanut mitenkään ratkaisevasti käsityksiään noituudesta. Hän on lujasti vakuuttunut, että hänen — tosiasiaassa doktriinia seurailevat — mielipiteensä ovat täysin sopusoinnussa raamatun kanssa, jota hän ahkerasti siteeraakin.

Gezelius lähtee perinteellisestä käsityksestä kahdenlaisesta magiasta. Kielletty magia (magia praestigiatoria) muuttaa saatanallisella taidolla Jumalan luomuksen toiseksi, kuin miksi se on määrätty. Paholaisen kanssa liiton solmineet ihmiset, velhot (sagae) ovat täydellisesti hylänneet Jumalan ja alttiit palvelemaan paholaista. Näiden seikkojen lisäksi heidät tunnetaan vielä ruumiissaan olevasta merkistä.¹⁵

»Onko totta, että maagikot ja velhot (magas) siirtyvät etäiseen paikkaan (Blåkulla) ja siellä seurustelevaan ja viettämään piirikarkeloita?» Kysymys oli vielä ajankohtaisempi kuin v. 1665 synodaalidisputatiossa, sillä suurten noitaprosessien jälkeen asiaa oli syytä tarkoin harkita. Gezelius välttää äärimmäisyyksiä. Monesti paholainen muuttaa ihmisen aisteja ja heidän mielikuvitustaan siten, että he luulevat olevansa haluamassaan paikassa, vaikka itse asiassa ovatkin kotonaan.¹⁶ Tämän seikan esiin tuominen ei sinänsä oikeuta tekemään johtopäätöksiä, sillä mainittu varaus on noitakirjallisuudessa tavallinen. Mutta joka tapauksessa se sopi erittäin hyvin suurten noitaprosessien jälkeiseen aikaan. Ja sitä suuremmalla syyllä Gezelius saattoi vakuuttaa, että siirtyminen tapahtui joskus myös reaalisesti. Oli selvää, että paholainen pystyi siirtämään apuriensa ruumiin paikasta toiseen. Mihin pystyvät hyvät enkelit, siihen pystyvät myös pahat enkelit. Esimerkiksi Matteuksen kertomuksesta (4: 5, 8) paholaisen siirtämiskyky käy selvästi ilmi. Henkemme on luonteeltaan spirituaalinen ja liikuttaa ruumistamme. Miksei sitten demoni voisi sitä liikuttaa vielä helpommin? Siirtymisen todellisuuden osoittavat myös velhojen kokemukset ja tunnustukset. Todellisilla kokouksilla on myös syynsä, jotka tekevät ne välttämättömiksi: niiden vuoksi velhot uudistavat liittonsa paholaisen kanssa, palvelevat sitä niin innokkaasti, että jättävät sille pahojen töittensä tulokset ja vievät sinne mukanaan nuoria ja lapsia.¹⁷

Gezelius pohtii laajasti paholaisen ja sen apulaisten kyvykkyyttä. Vain Jumala pystyy todella synnyttämään rajuilmoja. »... hän sääti lain sateelle ja ukkospilvelle tien.» (Job. 28: 26). Hän kyllä sallii paholaisen harjoittaa joitakin kujeita ilmassa, kuten näkyy Jobin historiasta (1: 18--19),

¹⁴ Hertzberg 1888, 24.

¹⁴ Gezelius, J.: *Casuum Conscientiae* (Gezelius 1689).

¹⁵ Ibid. 158—159; Råbergh I 1893, 109—110.

¹⁶ Ibid. 159; Ibid. 110.

¹⁷ Ibid. 159—160; Ibid.

mutta hänellä on valta rajoittaa ne mielensä mukaan. Jumala yksin voi luoda uusia luontokappaleita tai muuttaa jonkin todella toiseksi. Senvuoksi on väärä käsitys, että maagikot voisivat muuttaa itsensä tai muita ihmisiä pedoiksi. Tällaisessa tilanteessa on kyse Saatanan illuusiosta, joka tekee ihmisen mielettömäksi ja saa hänet näkemään itsensä ja näyttämään muiden silmissä eläimeltä. Luulo liittyy usein tautiin, lycantropiaan, joka aiheuttaa melankoolisen mielentilan. Oletettavasti Saatanana käyttää juuri tätä tautia hyväkseen illuusiota luodessaan.¹⁸

Saatanana ja maagikot ovat saaneet Jumalalta luvan varastaa maitoa tai muita hyödykkeitä. Tämä ei kuitenkaan rikastuta maagikoita. Säilyttääkseen heidät apulaisinaan paholainen káskee heidän joskus lypsää maitoa veitsistä, avaimista, nauloista tai muista sellaisista esineistä. He luulevat, että niistä tulee todella maitoa, vaikka Saatanana vain kujeileekin niiden kanssa. Saatanan ja maagikoiden silmäkääntötemput saavat ihmisen myös näkymättömäksi, vaikka hän olisi ihmistungoksessa. Haavoittumattomaksi tekeminen on sekin mahdollista. Mutta silmäkääntäjille (praestigiatores) on raamatussa määrätty ankara rangaistus.¹⁹

Sabattiin lentämisen ja eläimeksi muuttumisen ohella pohdittiin noitadoktriinissa eniten kysymystä noidan ja demonin välisistä sukupuolisuhteista. Suomessa siihen — kuten noitadoktriiniin yleensäkin — kiinnitettiin vähän huomiota. Munthelius ja Wassenius esittivät 1640-luvulla, ettei demoni voi lisääntyä velhon kanssa, samoin 1661 Andreas Thuronius eräissä disputatioissaan.²⁰ Gezeliuksen mielestä kyseessä on mielentila, jossa ihminen tuntee, että hänen päällään on jotain, henki, joka tukahduttaa ja sitoo hänen jäseniään. Tällainen mielentila saattaa syntyä myös luonnollisesti, mutta useimmiten se johtuu velhojen tempuista.²¹

Varauksen, jonka Gezelius tekee noitasabatin realiteettia koskevassa kysymyksessä, hän muistaa ottaa huomioon myös esivallalle antamassaan suosituksessa noitien rankaisemisesta. Jumalan ankaran määräyksen (Exod. 22: 18) mukaan on silmäkääntäjät tuomittava kuolemaan. Heillä on liitto Saatanan kanssa, he ovat hylänneet kasteenliiton. He ovat epäjumalanpalvelijoita, murhaajia ja varkaita. Mutta on kuitenkin huomattava, että jotkut velhot ovat melankoolikkoja, jotka paholainen on sokaissut tunteustamaan sellaista, mikä on pelkkää mielikuvitusta. Tällaisia ihmisiä tulee vain surkutella.²²

¹⁸ Gezelius 1689, 160—161.

¹⁹ Ibid. 161—162.

²⁰ Disp. phys. De hominis in utero formatione (praes. A. Thuronius, resp. J. H. Allenius) 1661: »Semen est corpus calidum, humidum, spirituosum, spumosum et album ex sanguine vi testium excoctum, ad animae propagationum et viventis generationum elobaratum, Ergo... daemones cum magis generare non possunt.»

²¹ Gezelius 1689, 162—163.

²² Ibid. 164—165.

Gezeliuksen mielipiteillä oli hänen asemansa vuoksi huomattava paino. Siten hänen sanojaan noituudesta ja demonisesta magiasta on pidettävä Ruotsi—Suomen pappissädyn huomattavan edustajan kannanottona, jota oli kuunneltava. Ainakin Suomessa se on vaikuttanut. Ei ole tietoa, missä määrin hänen hiippakuntansa papit ovat esim. saarnoissaan välittäneet kirjan sanomaa. Mutta varmaa ainakin on se, että oli vaikeaa julkisesti esittää siitä poikkeavia käsityksiä.

...

Turun akatemian kirjastoon oli jo v. 1653 tullut joitakin keskeisiä noita-teoreettisia teoksia, Bodinin *Daemonomania*²³ ja Wierin *De praestigiis*.²⁴ Teokset ovat viettäneet vuosikymmeniä hiljaiseloa, mutta vuosisadan lopulla ne ja monet vastaavat kirjat joutuivat pohdintojen kohteeksi.²⁵ Vv. 1680—1704 kirjoitettiin Turun akatemiassa tietojeni mukaan neljä väitöskirjaa, joissa noitadoktriini oli keskeinen tai lähes keskeinen teema. Vuonna 1680 valmistui *Petrus Laurbeckiuksen* johdolla »pikkugradu» »Maagisista rummuista», joka on ilmeisesti respondentin *N. L. Forzeliuksen* käsialaa.²⁶ Kahdeksaa vuotta myöhemmin Laurbeckius oli preeseksenä Pro Gradussa »Enkelien ruumiista», joka nähtävästi on satakuntalaisen respondentin Georg Kijhlin tekemä.²⁷ Kuten jo nimestä saattaa arvata, siinä pohdittiin myös noituuteen ja demoniseen magiaan liittyneitä kysymyksiä eräältä keskeiseltä kannalta.

Kaunopuheisuuden professorin Christian Alanderin johdolla ilmestyneissä väitöskirjoissa pohdittiin usein aihetta.²⁸ Keskeisenä teemana se oli nähtävästi hänen itsensä valmistamassa disputatiossa »Numeroiden ma-

²³ *Kempe 1655: Bodini daemonomania. Basil, 1581 (in quarto).*

²⁴ *Ibid: Wierus de praestigiis. Basil, 1568 (in octavo). Ks. myös Wallenius, G.: Bibliotheca Regiae Academiae Aboensis (1682).*

²⁵ Kuten jo edellä on todettu, ei akatemian kirjaston merkitys ollut 1600-luvulla väitöskirjallisuudelle suuri. *Vallinkoski I 1948, 268.*

²⁶ *De tympanis magicis (praes. P. Laurbeckius, resp. N. L. Forzelius) 1680.* Tekijäkysymyksestä ks. myös Vallinkosken luetteloa: *Vallinkoski 1968 II: 7, s. 93.* Laurbeckius oli ruotsalainen, syntynyt 1628, opiskellut Turussa 1652—1661 lääketiedettä, juridiikkaa ja filosofiaa, promovoitu priimuksena 1661 maisteriksi, ollut ylimääräisenä matematiikan professorina ja nimitetty runousopin professoriksi 1668. Vv. 1688—1696 hän oli teologian professorina, 1696—1705 Viipurissa piispana, kuoli 1705. Heikel, I. A.: *Filologins studium vid Åbo universitet (1894), 83—87.*

²⁷ *Corpus Anglicum seu de corporibus Angelorum assumtis (praes. P. Laurbeckius, resp. G. Kijhl) 1688.* Kijhl ei mainitse itseään tekijäksi; ks. kuitenkin s. 16—17 esitettyjä puolusteluja, jotka viittaavat respondenttiin.

²⁸ Esim. *Super qvaestione magica, qvae est de vocibus animalium (praes. C. Alander, resp. Ericus Fant) 1694.* Alander oli syntynyt 1660 Ahvenanmaalla, opiskellut Turussa ja Uppsalassa, nimitetty kaunopuheisuuden professoriksi 1692. Heikel 1893, 99—100.

giasta».²⁹ Suurinta mielenkiintoa herättävät kuitenkin fysiikassa ilmentyneet väitöskirjat, sillä juuri tässä aineessa näkyy selvimmin noituuden ja magian sisältämän maailmankuvan asema. Aineen oppituolin haltijana oli koko kysymyksessä olevan kauden smoolantilainen *Petrus Hahn*. Hän oli tullut 1672 opiskelemaan Turkuun ja valmistunut siellä maisteriksi seitsemää vuotta myöhemmin. Aluksi hän toimi akatemian kirjastossa amanuenssina ja vasta 1677 kirjastonhoitajana, jonka viran hän sai pitää, kun hänet kuutta vuotta myöhemmin nimitettiin fysiikan professoriksi. Hän hoiti näitä virkojaan v. 1718, kuoli viittä vuotta myöhemmin.³⁰

Kirjastomiehenä ei Hahn juuri ole saanut kiitosta.³¹ Myöskään professorina hän ei kohonnut huomattavaksi. Huomattavaa oli kyllä hänen johdolla julkaistujen väitöskirjojen määrä — yhteensä 125 — joka on suuri, vaikka Hahn olikin kauan virassaan. Disputatioita ilmestyi aluksi tasaisena virtana, v. 1685—94 määrä oli 54, seuraavalla kymmenvuotiskaudella 50 ja v. 1705—1712 ilmestyi 21 väitöskirjaa.³² Määrä saattaa osaksi selittyä ottamalla huomioon respondenttien osakunta: 72 respondenttia (57,6 % kaikista) oli smoolantilaisen osakunnan jäseniä, kun seuraavaksi huomattavimpiin ryhmiin, turkulaisiin ja satakuntalaisiin kuului kahdeksan ja kuusi respondenttia.³³ Ensin mainittu osakunta on ehkä toiminut jonkinlaisena »disputatioleipomona»: kirjastotottumuksensa perusteella Hahn on antanut kotiseutunsa opiskelijoille kirjallisuusviitteet, joiden nojalla nämä sitten ovat esityksensä laatineet.³⁴ Väitöskirjoista ilmoitetaan 47 respondentin laatimiksi,³⁵ ja varmaan ei Hahn ole kaikkia muitakaan kokonaan laatinut.

Laadullisesti ovat Hahnin johdolla tehdyt disputatiot kirjavia. Kaiken kaikkiaan ne pysyttelevät *vanhan maailmankuvan* perustalla, joskin uudet ajattelutavat niissä *jossain määrin* vaikuttavat. Tähän kysymykseen on aihetta palata hieman tarkemmin myöhemmässä yhteydessä (ks. 345 seur.). Monissa väitöskirjoissa pohditaan myös noituutta ja demonista magiaa.³⁶ Aiheesta valmistui myös erityistutkielma *Panegyrios Satanicae*, joka on laajin ja perusteellisin noitadoktriinin esitys Suomessa.³⁷ Sen respondent-

²⁹ De magia numerorum (praes. C. Alander, resp. G. Polviander) 1703.

³⁰ Slotte 1898, 53; Vallinkoski I 1948, 158—160.

³¹ Vallinkoski I 1948, 158.

³² Vallinkoski I 1966, 193—211.

³³ 10 respondenttia on joko tuntemattomia tai jo valmistuneita henkilöitä.

³⁴ Preeseksen ja respondentin osuus voi tietenkin vaihdella disputatiosta toiseen.

³⁵ Vallinkoski 1968 II: 7, s. 93.

³⁶ Esim. »De sensibus internis» (resp. S. N. Guzelius) 1696, 26 ja 39; pohtii paholaisen ja maagikoiden kykyä vaikuttaa ihmisen aisteihin ja mielikuvitukseen; »Disp. phil. de infantibus suppositiis» (resp. ja tekijä M. Montelius) 1690, passim.

³⁷ Diss. inaug. ideam Panegyrios Satanicae (resp. W. Wargentini) 1697, 60 (oktavo) sivua.

tina toimi turkulainen 1670 syntynyt porvarispoika *Wilhelm Wargentin*, joka oli 1684 alkaneesta opiskeluajastaan viettänyt osan Uppsalassa. Kyseinen väitöskirja on *Pro Gradu* ja Wargentin valmistui maisteriksi samana vuonna kuin se ilmestyi.³⁸ Hän ei ilmoita itseään tekijäksi. Kuitenkin uskon, että hän on nähnyt suurimman vaivan sen kokoamisessa. Hahnilla oli runsaasti väittelijöitä, mm. 1697 heitä oli kahdeksan.³⁹ Samoihin aikoihin kuin Wargentin väitteli oululainen Jakob Hildéén 64- (oktavo) sivuisella disputatiollaan, joka poikkesi täydellisesti edellisestä lähteidensä ja aiheensa puolesta. Myöskään hän ei ilmoittaudu tekijäksi.⁴⁰ Tuskinpa Hahn on ollut niin työteliäs, että olisi laatinut näin suuria disputaatioita ja nopeassa tahdissa.

Turun akatemiassa oli siten ikäänkuin »viime hetkellä» syntynyt melkoinen mielenkiinto noituuden ja demonisen magian oppistruktuuriin. Kiinnostuksen ylläpitäjänä oli sukupolvi, joka oli suunnilleen syntynyt suurten noitaprosessien aikana. Mikäli prosessien muisto oli vanhemmalle polvelle vastenmielinen, se ei ainakaan rasittanut nuorta polvea. Suurten noitaoikeudenkäyntien ja tämän kiinnostuksen yhteys on mielestäni selvä. Etenkin Pohjois-Ruotsin vainojen laajuus ja laatu oli kiinnittänyt katset niihin, ja loppuratkaisu 1670-luvulla oli omiaan inspiroimaan kannanottoon. Myös Uppsalassa näkyi vuosisadan lopulla kiinnostusta aiheeseen. Vuonna 1679 valmistettiin Cl. Arrheniuksen johdolla väitöskirja »*De Magia*», jossa oli auktoriteetteina mm. Delrio, Michael Freude, Wier, ja *Malleus*. Kirjoituksesse uskotaan edelleen vahvasti magian mahdollisuuteen.⁴¹ Seitsemää vuotta myöhemmin ilmestyneessä disputatiossa pohditaan mm. »demonisia petoksia» (*fraudes demoniacas*), jotka ilmenevät velhojen ja maagikoiden toiminnassa.⁴² Myös Lundin yliopistossa tunnettiin aiheeseen mielenkiintoa.⁴³

»*Maagisista rummuista*» käsittelee lappalaisten noitarumpuja lähinnä *Schefferuksen Laponian* pohjalta. Itse rumpujen esittelyn ohella disputatio liittyy läheisesti noitadoktriiniin; rumpuihin liittyen tutkitaan, onko sanoissa, kuvioissa ja sävelissä jokin salainen luonnollinen voima, pystyykö

³⁸ Hahn (*Wargentin*) 1697; *Lagus* I 1889, 214.

³⁹ *Vallinkoski* 1966 I, 199–200.

⁴⁰ *De causis variantium sententiarum* (praes. P. Hahn, resp. J. Hildéén) 1697.

⁴¹ *Diss. phil. De Magia* (resp. A. Torselius) 1679.

⁴² *De superstitione* (praes. N. Wolff, resp. J. Ritterhusius) 1686. Muita väitöskirjoja Uppsalassa: *De sortilegiis* (praes. J. Eenberg, resp. G. J. Montelius) 1705. Se ei sisällä paljoakaan huomionarvoista noitadoktriinin kannalta. On selvää, että moniin muihinkin väitöskirjoihin saattaa liittyä noituutta ja magiaa koskevaa aineistoa.

⁴³ *Lidén, J. H.: Catalogus disputationum in academicis... II (1779), De actionibus magicis* (praes. P. Holm, resp. Ol. Piil) 1674; *De magia* (praes. A. Riddermarck, resp. G. T. Eurelius) 1685; *De sagis et magis veneficis* (praes. Joh. Lundersteen, resp. H. Barfodius) 1692.

paholainen viemään apurinsa kokouksiin. Keskeisenä auktoriteettina on *Godelmannuksen De Magis*.⁴⁴

Schefferus, joka julkaisi *Lapponiansa* 1673, kiinnittää runsaasti huomiota lappalaisten harjoittamaan taikuuteen; tässä mielessä se oli siten antoisa lähde. Kirjansa esipuheessa hän esittelee laajasti käsityksiään lappalaisten taikuuden luonteesta ja taikuudesta yleensä. Hän uskoo vahvasti, että ihminen saattaa olla liitossa paholaisen kanssa, ja hyökkää niitä vastaan, jotka kieltävät tämän:

Tiedän, että tulee olemaan henkilöitä, jotka syyttävät minua liiallisesta herkkäuskoisuudesta, etenkin kun on kysymys Lapin kansan noitataidosta. Sillä meidän aikanamme monet näyttääkseen olevansa viisaampia kuin muut pitävät pelkinä unina ja herkkäuskoisten houreina tuota kaikkea, kun näet kerrotaan paholaisen antautuvan jonkun vähäpätöisen ihmisen palvelijaksi ja suostuvan tämän tahdosta suorittamaan erilaisia kummallisia tekoja. He rohkenevat siis vaatia ja haastaa lappalaisia näyttämään taitoaan, haluten nähdä, kuinka paholainen manataan esiin. Jos he uskoisivat, että paholainen on olemassa ja että sillä on hallussaan monenlaisia väkeviä voimia ja taitoja, joita mikään ihmisjärki ei voi tajuta eikä mikään ajatus käsittää, ja että se uskomattoman kiihkeästi koettaa pettää ihmistä ja tekee kaikkensa saadakseen kahleihinsa jonkun . . . niin luulen, että he pidättäytyisivät sellaisista jumalattomista puheista.

»Kaikkien aikojen kokemukset» ja raamattu todistavat, että paholainen kykenee enempään kuin ihmisvoimat. Olisi hulluutta uskoa, että kaikkien niiden silmät valehtelevat, jotka ovat nähneet maagikoiden suorittamia ihmetöitä. »Siten nähtiin joitakin vuosia sitten pyörremyrskyn keskellä Tukholman toria tempaavan ylös ilmaan heinillä kuormatut maalaisvankurit ja laskevan ne hetken päästä alas paikoilleen, samalla kun kaikki ympärillä pysyi hievahtamatta ja liikkumatta . . .»⁴⁵

Lappalaisten noituus oli siten Schefferuksen mukaan demonista magiaa. Sama ajatus näkyy myös »Maagisten rumpujen» kysymyksenasettelussa.

Maagikoiden rikosten syy on paholainen. Se ei kuitenkaan ole syy »sine qua non», sillä se tarvitsee Jumalan suostumuksen. Saatana houkuttelee ihmistä puoleensa näyttämällä hänelle etuja tai saattamalla hänet ahdin-

⁴⁴ *Laurbeckius* (Forzelius) 1680, passim. *Johan Georg Godelmannus* oli juristi joka julkaisi Frankfurtissa 1591 mainitun teoksensa »De Magis, Venficis et Lamiis recte cognoscendis et puniendis». G. suhtautuu noitadoktriiniin erittäin kriittisesti. Noitien tunnustamat lennot sabattiin ovat useimmiten illuusioita. Hän hyökkää saksalaisia tuomareita vastaan, jotka noudattavat noitien tuomitsemisessa omia käsityksiään, vaikka ovatkin sitoutuneet noudattamaan »Carolinan» ohjeita. Ks. *Materials* (Lea) II, 761—788.

⁴⁵ *Schefferus, J.*: Lapponia. Suom. T. Itkonen. Kariston klassillinen sarja 70 (1963), 22—24. S. myöntää kyllä monissa yhteyksissä, että lappalaisten noitaitoa on liioiteltu. — S. (1621—1679) oli kotoisin Strassburgista. Hän toimi v:sta 1647 professorina Uppsalassa.

koon. Pitkässä sitaatissa Godelmannukselta kuvataan paholaisen ja maagikon tekemää liittoa. Sen solmimisen jälkeen Saatana tai vanhat maagikot opettavat uusia liittolaisia magian alkeissa, osoittavat mitä välineitä tulee käyttää. On esim. kerättävä maata kidutuspyörästä ja palasia köysistä, joissa on pidetty vankeja, samoin kuolleiden luita. Kaikki maagikot eivät ole tehneet avointa liittoa Saatanan kanssa, vaan ovat vain käyttäneet välineitä, jotka Saatana on ottanut tarkoituksiinsa. Seikka ei kuitenkaan poista syyllisyyttä, koska Saatanan on kuitenkin ilmaistava heille sanat, joista välineet saavat tehonsa.⁴⁶

Kuvioissa ja sanoissa ei ole luonnollista voimaa, vaikka 1500-luvulla ja myöhemminkin monet auktoriteetit olivat niin väittäneet. Godelmannuksen avustuksella »*Maagisista rummuista*» esittelee Turussa vähän huomiota saaneen Paracelsuksen: tämä oli väittänyt, että luonto painaa voimansa sanoihin ja kuvioihin, tai että niissä oli voima, kun tähdet olivat tiettyssä asennossa. Väite on väärä: vain Saatanan avulla niihin saattoi tulla voimaa. Paracelsuksen arvovallasta ei kannata välittää, koskapa tämä itse oli ollut kuuluisa maagikko ja jumalansanan halveksija.⁴⁷ Agrippan, Trithemiuksen, Faustin ynnä muiden kuuluisien maagikoiden joukko laajeni siten myös Turun perspektiivissä.

On esimerkkejä, jotka osoittavat, että »helvetin lohikäärme» pystyy joko näkymättömässä tai omaksumassaan pukin hahmossa kuljettamaan Jumalan suostumuksella apurinsa etäiseen paikkaan; siirtämiseen pystyvät varmasti myös hyvät enkelit. Mutta on väärin olettaa, että Saatana pystyisi viemään kookkaat ihmiset ahtaiden paikkojen läpi, sillä sellainen ylittää luonnon kyvyt. Kyseessä onkin petos: Saatana avaa tai sulkee huomamatta esim. ikkunan, jonka kautta velho on mennyt — samoin teki hyvä enkeli vapauttaessaan Pietarin vankilasta. Petos saattaa olla vielä perusteellisempi; melankoolikko voi uskoa, että hän lentää kauas, vaikka itse asiassa paholainen on vain istuttanut häneen vastaavat mielikuvat. Tällainen on erittäin yleistä.⁴⁸ Godelmannuksen käsitystä vastaavasti päädyttiin siten maltilliseen kannanottoon sabatin reaalisuus-kysymyksessä.

Vaikka enkelit ovat aineettomia, ne saattavat silti ottaa itselleen ruumiin ja näyttäytyä siinä ihmiselle. Teologiin mukaan tämä tapahtuu kolmesta syystä. Ensinnäkin enkeli voi ilmestyä suorittaakseen jonkin toimenpiteen, kuten paholainen ilmestyi Eevalle paratiisissa käärmeen muodossa. Monet ovat kyllä sitä mieltä, ettei paholainen mennyt käärmeeseen, vaan riivasi todellisen käärmeen tekoaan varten; käärme oli siten paholaisen tahdoton välikappale. Toiseksi enkeli saattaa ilmestyä vain näyttäytyäk-

⁴⁶ Laurbeckius (Forzelius) 1680, II: 1.

⁴⁷ Ibid. II: 2; viittaus Godelmannukseen. Godelmannuksen käsityksestä Paracelsuksesta ks. Thorndike VI (1941), 536 ja Materials (Lea) II 1957, 768.

⁴⁸ Laurbeckius (Forzelius) 1680, II: 4.

seen ja lopulta molemmista edellä mainituista syistä. Ei pidä paikkaansa, että enkelin nähneet olisivat olleet jonkin harhan vallassa, sillä raamatussa puhutaan enkelin ilmestymisestä tilanteissa, joissa monet ovat sen nähneet.⁴⁹

»Enkelien ottamasta ruumiista» nojautuu lähinnä *Adam Osianderiin*. Hänen antamiensa suuntaviittojen mukaan pohditaan demonien ja noitien välisiä sukupuolisuhteita. Niiden mahdollisuutta pidetään väitöskirjassa selviönä. Monet velhot ovat täysissä ruumiin ja sielun voimissa tunnustaneet irstailleensa demonin kanssa. He puhuvat totta: demonit pystyvät hallitsemaan aivan normaalisti ottamaansa ruumista.⁵⁰

Mainitut väitöskirjat lähtevät noitadoktriinista, ja sen ongelmat ovat vaikuttaneet niiden syntyyn. Mutta samalla niihin liittyy toinen intressi, kansan uskomukset ja perinne. Ensiksi mainitussa disputatioissa »*Maagisista rummuista*» tämänlaatuinen kiinnostus on selvä. Mutta myös jälkimmäisessä se käy ilmi, disputatioon sijoitetussa lisäyksessä. Siinä todetaan, että useimmat epäjumalat, joita pakanuuden ajan suomalaiset palvoivat ja jotka ilmestyivät heille maassa, ilmassa ynnä muualla valon enkelin hahmossa, ovat olleet aineettomia demoneja. Epäjumalista mainitaan 19 nimeä ja esitetään, minkä jumalia ne olivat ja millä seuduilla niitä palvottiin.⁵¹ Aiheen esille ottaminen ei varmasti johdu pelkästään halusta osoittaa esi-isien virhekäsityksiä, vaan merkitsee orastavaa kiinnostusta kansanperinteeseen — samaan tapaan, kuin mitä käy ilmi Petrus Gylleniuksen päiväkirjasta ja disputatiosta ja mistä on olemassa lukuisia muitakin esimerkkejä.⁵² Seuraavalla vuosisadalla nämä kaksi kiinnostuksen kohdetta vaihtoivat voimakkuutensa suhteen paikkaa: kansanperinne veti huomion puoleensa, kun taas noitadoktriini sai väistyä.

Hahnin johdolla valmistui 1698 disputatio »*Salaisista kvaliteeteista*».⁵³ Se liittyy perinteellisiin käsityksiin luonnollisen magian luonteesta; auktoriteetteina siinä ovat Scaliger ja Sperling.⁵⁴ Se on kuitenkin huomattavasti perusteellisempi kuin 1640-luvulla valmistuneet vastaavat disputatiot eikä sisällä mitään viittauksia demoniseen magiaan. Se ja noitus saivat oman perusteellisen erityistutkielmansa, jo edellä mainitun vuotta aikaisemmin ilmestyneen disputation »*Saatanalliset juhlat*». Siinä otetaan huomioon lähes kaikki noitadoktriinin huomattavat edustajat, Godelmanus, Delrio, Osiander, Bodin ja Wier. Samoin siinä on viittauksia *Grillan-*

⁴⁹ *Laurbeckius* (Kijhl) 1688, 1—7.

⁵⁰ *Ibid.* 1—12. O. (1498—1552), saksalainen teologi. Ks. *Allg. dt. Biogr.* 24 (1887), 478—483.

⁵¹ *Ibid.* 17—18.

⁵² *Vrt* s. 95 ja *Sarajas* 1955, *passim*.

⁵³ *Magia naturalis seu de qualitatibus occultis* (resp. A. Acimelaeus) 1698.

⁵⁴ *Ibid.* *passim*. Scaligerista ja Sperlingistä ks. s. 88—89 ja nootit.

dukseen,⁵⁵ Fromaniin,⁵⁶ Lercheimerukseen⁵⁷ ja Portan Magiaan. On selvää, että tekijän todellinen lukeneisuus saattaa olla huomattavastikin vähäisempi, kuin mitä lähdeviitteet antavat otaksua — monet tiedot on voitu ottaa toisen käden lähteestä.⁵⁸ Kaikesta huolimatta tekijä on perehtynyt tarkoin keskustelun pääkohtiin.

Ihmisen saa liittymään pahalaiseen tulevaisuuden ja salassa olevien asioiden tietämisen halu. Hän pyrkii tunkeutumaan Jumalan asettaman salaperäisyyden läpi.⁵⁹ Kun maagikko solmii liiton demonin kanssa, tämä antaa hänelle voimia. Mutta maagikon on syyllisyys, sillä henkisissä asioissa (in spiritualia) ihmisen valinnat ovat vapaat.⁶⁰ Liitto on joko avoin tai hiljainen. Edellinen voi syntyä kolmella tavalla: pahalainen voi olla itse läsnä näkyvässä muodossa, ja todistajat vahvistavat liiton; todistajat saattavat joskus puuttua ja lopulta sopimuksen saattavat tehdä muut maagikot pahalaisen puolesta. Liitto vahvistetaan juhlallisuuksin ja kirjoituksin, jotka on voitu kirjoittaa omalla verellä. Myös voidaan liitto vahvistaa pahalaisen painamalla merkillä. Hiljainen liitto on kyseessä silloin, kun tietien tahtoen käytetään maagisia seremonioita ja sanoja, mutta tietämättä että ne ovat pahalaisesta.⁶¹ Kaikki taikuus on siten viime kädessä pahalaisesta peräisin.

Ne, jotka tekevät avoimen liiton, joutuvat — kuten Delrio on todennut — hylkäämään kasteen liiton, he sallivat kastaa itsensä pahalaisen nimessä, ottavat uuden nimen ja kieltävät vanhempien antaman nimen. He vannovat pahalaiselle valan maahan piirretyn ympyrän sisällä, pyytävät, että heidät pyyhitään pois elämän kirjasta ja kirjoitetaan kuoleman kirjaan, lupautuvat pahalaisen menoihin, sitoutuvat maksamaan sille vuosittain veroa, sallivat sen piirtää ruumiiseensa merkin. He lupaavat vaieta liitosta ja lentää määräpäivinä järjestettyihin kokouksiin. Kuten Godelmannus on osoittanut, pahalainen puolestaan lupaa apureilleen palveluksia ja keinoja, joilla he voivat saapua kokoukseen. Se näyttäytyy heille ottamassaan kummitusmaisessa muodossa, keskustelee ystävällisesti heidän kanssaan, houkuttelee sitoumuksiin, lupaa noudattaa milloin tahansa hei-

⁵⁵ G. oli lakitieteen tohtori ja tuomari. Hänen tässä puheena oleva teoksensa »Tractatus de Hereticis et Sortilegis» ilmestyi Frankfurtissa 1536 ja oli erittäin suosittu. G. hyväksyy ajatuksen, että noidat osallistuvat ruumiillisesti pahalaisen juhliin. Materials (Lea) I, 395—412.

⁵⁶ Tuli lääketieteen tohtoriksi Leipziginissä 1668. Kirjoitti mm. »Tractatus de fascinatione». Jöcher: Gelehrten-Lexicon II (1750), 784.

⁵⁷ Kotoisin Steinfeldinistä. Kirjoitti mm. »Bedenken und Erinnerung von der Zauberey» (1593). Jöcher's Gelehrten-Lexicon (H. W. Rotermund) III (1810), 1669.

⁵⁸ Ks. Hahn (Wargentin) 1697, esim. 26: lähes sivun mittainen Godelmannuksen lainaus Wieriltä.

⁵⁹ Ibid. 5. Suora lainaus Godelmannukselta.

⁶⁰ Ibid. 7.

⁶¹ Ibid. 8—9.

dän kutsuaan, vastata kysymyksiin, vapauttaa vaaroista ja vankiloista, hankkia heille rikkauksia ja nautintoja, sanalla sanoen täyttää kaikki heidän toivomuksensa.⁶²

Paholainen on Jumalan apinoija: samaan tapaan kuin Jumala aikoinaan määräsi kansalle tietyn paikan ja ajan uskonnon harjoittamista varten, samoin määrää paholainen apureilleen kulttinsa harjoittamisesta.⁶³

Miten maagikoiden ja velhojen siirtyminen kokouksiin tapahtuu? Jotkut ovat sitä mieltä, että saatanallinen voima tempaisee heidän sielunsa irti ruumiista ja vie sen juhlaan, kun taas ruumis on sillä välin kotona ilman tuntoa, liikettä ja järkeä. Näin väittävät monien auktoriteettien lisäksi myös useat lapset ja velhot oikeudenkäynneissä. Väite on väärä, sillä sielu, joka on taivaallisen ruumiin toiminta (actus), on sekoittunut ruumiin kanssa sillä tavoin, ettei eroa siitä ennenkuin kuolemassa. Kyseisten maagikkojen ja velhojen ruumiissa havaitaan myös elintoimintoja, mikä olisi mahdotonta, jos sielu, elämänprinsiippi olisi poissa. Yksin Jumala voi härttää ihmisen kuolleista, sielun poistuttua ruumiista.⁶⁴

Velhojen tunnustukset sielun käynnistä Saatanan kokouksissa ovat syntyneet joko ihmisten epäluuloista ja pinnallisista oikeustutkimuksista tai Saatanan kujeista. Eihän myöskään melankoolikkojen outoja ja vääriä mielikuvia uskota, vaikka he vanhoisivat niiden merkitsevän todellisia kokemuksia, sillä he ovat paholaisen vaikutusvallassa. Demoni pystyy loitsimaan ihmisen, joko hänen henkensä tai ruumiinsa tai molemmat samanaikaisesti. Se loitsii hengen ja siten myös ymmärryksen esittämällä sille epätodellista ja olemalla näyttämättä todellista. Tämän se tekee joskus välillisesti loitsimalla joko ihmisen luonnolliset mielikuvat jonkin ruumiin sairaan taipumuksen avulla tai luomalla illuusioita ihmisen ulkoisiin aistimiin, tai suggeroimalla älyyn uusia ja vääriä mielikuvia. Äly on näet riippuvainen mielikuvista, joita se saa ja väärät mielikuvat tulevat puolestaan joko ulkoisille aisteille tarjoutuneista vääristä kohteista (species) tai aivojen virheellisistä taipumuksista. Demoni pystyy tekemään molempia. Välittömästi demoni loitsii älyn silloin, kun se painaa siihen tavallisten mielikuvien puuttuessa haluamiansa mielikuvia. Tältä perustalta on myös ymmärrettävissä monet noitien (lamiae) tunnustukset: demoni vaikuttaa heidän mielikuvitukseensa milloin valvetilassa milloin unessa, luo heihin lujan vakaumuksen, että he ovat olleet saatanallisissa kokouksissa, joissa on juotu ja tanssittu.⁶⁵

Edellä esitetty psykologinen analyysi eräistä noitien tunnustuksista on samantyyppinen, kuin mihin oikeudenkäynneissä oli vuosisadan lopulla

⁶² Hahn (Wargentin) 1697, 10—11.

⁶³ Ibid. 12.

⁶⁴ Ibid. 13—14.

⁶⁵ Ibid. 15—25.

usein päädytty. Mutta tässäkin kritiikki oli vain *puolittaista*. Ensinnäkin paholainen oli edelleen mukana tärkeänä selityserustana ja huomattavien psyykkisten vaikutusten aiheuttajana. Ja toisaalta selitystä ei ulotettu kaikkiin tapauksiin, kuten Gezeliuskaan ei ollut tehnyt. Saatanalliset »sielujen juhlat» olivat kyllä mahdollisia, mutta tämä seikka ei sulkenut pois mahdollisuutta, että noidat olivat ruumiillisesti läsnä. Oli olemassa kolme mielipidettä: jotkut väittivät noitien siirtymisten olevan aina mielikuvitusta, jotkut taas arvelivat siirtymisten olevan useimmiten todellisia. Kolmannet taas olivat välittävällä kannalla ja selittivät siirtymisten olevan milloin todellisia milloin mielikuvitusta. Delrion mukaan ensimmäiseen ryhmään kuuluvat mm. Porta, Luther ja Melanchton. Godelmannus on ottanut Wieriltä kohdan, jossa tämä kirjoittaa, että noidat (*lamiae*) joutuvat voiteiden vaikutuksesta syvään uneen, jolloin paholainen painaa heidän mielikuvitukseensa haluamiaan käsityksiä. Mielipide on huonosti perusteltu, samoin se käsitys, että siirtymiset ovat useimmiten todellisia. Niin väittää esimerkiksi Bodin. Hyväksyttävoin on välittävä mielipide, jonka mukaan siirtymiset ovat milloin todellisia milloin mielikuvitusta. Sitä edustavat mm. Delrio, Wier ja Osiander,⁶⁶ — siten kaksi ensin mainittua antagonistia sijoitetaan tässä samaan ryhmään.

Todellinen siirtyminen on selvästikin mahdollista. Filosofit ovat osoittaneet, että intelligensseissä on sisäisen liikkeen (*motio intrinseca*) ohella myös ulkoinen liike (*motio extrinseca*), jonka nojalla ne liikuttavat ulkopuolellaan olevia kappaleita.⁶⁷ Samaan tapaan myös demoni pystyy ruumiin liikuttamiseen. Tämä näkyy raamatusta, jossa kerrotaan sekä hyvien että pahojen enkelien siirtäneen ihmisiä paikasta toiseen. Hyvät ja pahat enkelit eivät eroa toisistaan kyvykkyyden suhteen, vaan pelkästään tarkoituseriensä hyvyyden ja pahuuden puolesta.⁶⁸

Velhojen todellista siirtymistä kokouksiin osoittaa myös se, että heidät on joskus nähty lennon aikana tai että he ovat pudonneet maahan. Joskus on myös sivullinen joutunut heidän kokouksiinsa. Niinpä Grillandus kertoo saksalaisesta naisesta, joka kävi paholaisen kokouksissa. Aviomies alkoi epäillä vaimolla olevan jotain salattavaa ja tiukkasi asiaa. Vaikka vaimo vakuutti, että mies oli erehtynyt, tämä epäili yhä ja piti vaimoan silmällä. Eräänä yönä hän sitten näki vaimon voitelevan itsensä jollain voiteella ja lähtevän nopeasti talosta. Kun mies seurasi häntä, ei häntä näkynyt missään, ja talon portti oli kiinni, mikä seikka hämmästytti miestä suuresti. Seuraavana päivänä mies tiukkasi vaimolta selitystä. Kun tämä ei vielääkään suostunut kertomaan, mies ilmoitti, mitä oli edellisenä yönä nähnyt ja alkoi pehmittää häntä kartulla. Väkivalta tehoi, vaimo kertoi

⁶⁶ *Ibid.* 25—29.

⁶⁷ Intelligensseistä ks. lukua II: 3.

⁶⁸ *Hahn* (Wargentini) 1697, 29—33.

Saatanan kokouksista. Mies lupasi antaa anteeksi, mikäli pääsisi mukaan kokoukseen. Kartun säikyttämän vaimon oli pakko suostua. Kokouksessa oli leikkien jälkeen siirrytty ruokapöytään. Mies oli nähnyt, ettei pöydässä ollut suolaa ja oli pyytänyt sitä. Monien pyyntöjen jälkeen oli suolaa lopulta tuotu, jolloin ilahtunut mies oli huudahtanut: »Jumalan kiitos, kun nyt tuli suolaa!» Tällöin olivat demonit — jotka eivät siedä kuulla Jumalaa ylistettävän — heti hävinneet, samoin varsinaiset juhlavieraat, ja mies oli jäänyt yksin. Lopulta hän oli tavannut muutamia paimenia ja tiedustellut heiltä olinpaikkaansa. Ihmeekseen hän oli saanut kuulla, että oli lähellä Beneventon kaupunkia, siis lähes sata peninkulmaa kotoaan. Vainoin oli mies selviytynyt takaisin kotiin, syyttänyt puolisoaan noituudesta ja kertonut, mitä oli kokenut. Tuomarit olivat huomanneet kertomuksen paikkansapitäväksi ja myös vaimo tunnusti.⁶⁹

Tämänlaatuisten kertomusten esittäminen todisteina osoittaa selvällä tavalla, miten naiivia totuusarvon punninta vielä 1600-luvun lopulla saattoi olla. Näitä tarinaperinteeseen liittyneitä juttuja vilisi noitakirjallisuudessa, ja uskollisesti niitä kopioitiin uusiin kirjoihin. Esimerkiksi yllä esitetty Grillanduksen kertomus — tiedossani ei ole, milloin ja miten se on syntynyt — on varmasti sekin saanut olla todisteena monessa kirjassa ja keskustelussa. Myös H. J. C. von Grimmelhausenin »Simplex» puolustaa sillä »outoja väitteitään». ⁷⁰ Samanlaisia suusta suuhun ja kirjasta kirjaan kulkeutuneita kertomuksia on puheena olevassa dissertatiossa useita. Kuuluisa Simon Magus oli leijailut Paavalin edessä demonisten siipien kannattamana. Muuan halberstadtilainen pappi oli suorittanut jumalanpalveluksen samana yönä Halberstadtissa, Mainzissa ja Kölnissä. Hän oli selvästi liikkunut Saatanan avulla.⁷¹

Yhtä varmaa kuin etteivät noitien sielut voi olla yksinään kokouksissa, on että he joskus käyvät siellä kokonaan. Kaikki vastaväitteet ovat huonosti perusteltuja. Jonkun mielestä sellainen ylittää demonien mahdollisuudet. Ne ovat ruumiittomia substansseja eivätkä voi liikuttaa aineellista massaa, kantaa velhojen ruumiita, jotka ovat raskaita, yläilmoihin ja viedä nopeasti toiseen paikkaan. Mutta tosiasiassa demonit ovat erittäin vahvoja henkiä, sekä ihmisen että jättiläisen ruumiita voimakkaampia. Niiden voima ylittää kaiken maanpäällisen. Ne eivät kannakaan velhoja henkinä, vaan itselleen ottamassaan ruumiissa, pukin, koiran, kissan tms. hahmossa. On myös väärin väittää, ettei demoneilla olisi mitään syytä koota velhoja ruumiillisesti kokouksiin — että siis niitä vastaavat melikuvat riittäisivät. Kokouksissa demonit näet pystyvät viettelemään apulaisensa

⁶⁹ Hahn (Wargentin) 1697, 34–37.

⁷⁰ Grimmelhausen, H. J. C. von: Seikkailukas *Simplicissimus* (suom. W. Anttila, 1950) I, 185.

⁷¹ Hahn (Wargentin) 1697, 41–42. Tarina papista myös *Dunte* 1664, 224. Samoin siinä on (223) kertomus Simon Maguksesta.

tehokkaammin pahuuteen, lisäämään kokoussopimuksella heidän rikollisuuttaan, pystyvät helpommin kouluttamaan uusia apureita; joukossa velhot ja maagikot myös keskinäisen jäljittelyn avulla tulevat rohkeammiksi pahantekoon.⁷²

Mutta edelleen on mahdollista epäillä: miten velhot pystyttiin kuljettamaan — kuten näytti — ahtaista raoista, suljetuista ovista ja ikkunoista? Kyseessä oli yksinkertaisesti silmänkääntötempu; ovet ja ikkunat, joiden läpi velhot näyttävät kulkevan, ovat kulkemishetkellä auki,⁷³ sama ajatus, jonka »Maagisista rummuistakin» oli esittänyt.

Kun kokouspäivä lähestyy, demoni toimittaa velhoille ja maagikoille sanan, minä yönä ja hetkenä heidän on oltava valmiina juhlaan. Velhoa, joka ilmoittaa, ettei voi saapua, tutkitaan onko hänellä pätevä este. Mikäli este on sepitetty, demoni kiusaa kotiin jäänyttä sekä ruumiillisesti että henkisesti. Mikäli hän taas lupaa saapua, hän sivelee määräyönä tiettyt ruumiinsa osat voiteella, lähtee kotoa ja löytää saattajan pukin, koiran, härän tai muun eläimen muodossa ja ratsastaa sillä alasti ilman halki. Alastomuus on demonin määräys, ja se saa velhot vakuuttuneiksi, etteivät he voi osallistua kokouksiin, mikäli eivät ole voidelleet ruumistaan voiteella, joka on valmistettu kissan, koiran, aasin ja ketun ihrasta ja varsinkin ennen kastamista surmattujen lasten rasvasta. Velhot ovatkin siinä luulossa, että voiteessa on lentokyvyn antava voima, mutta näin ei ole laita. Monesti on näet todettu, että velho saattaa lentää ilman voidettakin.⁷⁴

Kokoukseen tultuaan velhot näkevät esimiehenä toimivan demonin istumassa valtaistuimellaan kauhean näköisenä, pukin tai ihmisen hahmossa. Velhot osoittavat päämiehelle monin tavoin kunnioitustaan. Palvontamenojen jälkeen toimitetaan uhri; velhot voivat uhrata jopa omia lapsiaan. Tämän jälkeen käydään pöytään ruokailemaan ja juomaan.⁷⁵

Christian Alanderin »Numeroiden magiasta» on edelliseen verrattuna »vaisu» esitys eikä sisällä mitään uusia näkökohtia. Se vain omalta osaltaan laajentaa noitadoktriinin hyväksyjien joukkoa. Magia oli ollut muinoin suuressa arvossa, mutta ihmisten kyltymätön tiedonjano oli vienyt liian pitkälle. Salaisten kvaliteettien tarkkailuun perustuvan luonnollisen magian rinnalle oli noussut demoninen magia, jota harjoittavat demonin kanssa liiton tehneet ihmiset. Delrioon ja Grillandukseen viitaten disputatio esittelee avoimen ja hiljaisen liiton. Vain demonin avulla saattaa numeroissa ja sävelissä olla voimaa, ja vain demonin kanssa liiton tehnyt ihminen saa sen esiin. Luonnostaan ei niihin tällaista voimaa sisälly, vaikka monet oppineetkin kuten pythagoralaiset ovat niin väittäneet. Samoin on

⁷² Hahn (Wargentin) 1697, 43—47.

⁷³ Ibid. 47—49.

⁷⁴ Ibid. 50 seur.

⁷⁵ Ibid. 56 seur.

harhauttavaa väittää, että tiettyihin raamatun kohtiin, esim. joihinkin psalmeihin liittyisi epätavallinen teho.⁷⁶

• • •

Yllä sanotusta voi päätellä, että noitadoktriini oli saavuttanut melkoisen aseman tieteellisissä keskusteluissa Turun akatemiassa. Tietty varauksellisuus sen joidenkin kohtien suhteen ei ylettynyt vanhan maailmankuvan perusteisiin saakka ja kritiikki jäi siten puolinaiseksi. Avointa hyökkäystä noitadoktriinia vastaan — siihen tapaan kuin Bekker teki — ei Suomessa tehty. Mutta kuten johdannossa on ollut puhe, eivät avoimet hyökkäykset yksinään poistaneetkaan noitadoktriinia, vaan se »hautautui» hiljaisesti. Luonnon- ja ihmisen elintoimintojen selityksissä vain yksinkertaisesti lähdettiin *uusista oletuksista*, jotka sulkiivat paholaisen periferiaan. Sitä ei enää »tarvittu». On todennäköistä, että moni uuden ajattelutavan edustaja saattoi vielä käytännössä antaa paholaiselle valtaa, mutta hän ei korostanut sitä eikä ottanut ajattelussaan huomioon. Mutta tämäkään ei vielä tehnyt noitaprosesseja mahdottomaksi: vaikka noidan ei olisikaan uskottu tehneen tekoja, jotka oli tunnustanut tehneensä, hänet saatettiin tuomita harhautuneen kristillisyytensä vuoksi.

Uusi luonnonfilosofia esiintyi Ruotsi—Suomessa — kuten monessa muusakin Euroopan maassa — laajalla rintamalla ensiksi »taistelevan» *kartesiolaisuuden* muodossa. Uppsalan yliopistoon tuli kartesiolaisuus lähinnä Hollannista. Ruotsalaiset Petrus Hoffwenius ja Olaus Rudbeckius olivat opiskelemissa tieteellisesti merkittävässä Leidenin yliopistossa. Palattuun kotimaahansa he lääketieteen professoreina saivat Uppsalassa aikaan kohua. Etenkin teologisen tiedekunnan puolelta esitettiin kritiikkiä Hoffwenuksen ajattelua vastaan. Vastustus laajeni 1660-luvulla myös valtiopäivien puitteisiin; pappissäädyn tarkoituksena oli estää ruotsalaisten opiskelu »vaarallisissa» ulkomaisissa yliopistoissa, samoin karkoittaa kartesiolaisuus Uppsalasta. Toimenpide jäi kuitenkin tuloksettomaksi ja kartesiolaisuuden asema vahvistui Uppsalassa 1670-luvulla. Vuonna 1686 otettiin asia jälleen esille valtiopäivillä ja kiistan seurauksena oli kuninkaallinen asetus kolmea vuotta myöhemmin; asetuksessa ei kyllä täysin kielletty »uutuusien» omaksumista, mutta jätettiin asia kuitenkin niin epämääräiseen muotoon, että kartesiolaisuutta vastaan oli edelleen helppo hyökätä.⁷⁷

Kartesiolaisuus jäi Turussa lähinnä heikoiksi Uppsalasta kantautuneiksi mainingeiksi. Myös Turussa vaikuttaneita professoreita oli tosin opiskelut Leidenissa, mutta mitään vastaavaa kuin Uppsalassa ei heidän toimestaan tapahtunut. Leidenissa lääketieteen tohtorin arvon saanut *Elias*

⁷⁶ *Alander (Polviander) 1703, passim.*

⁷⁷ *Ks. Lindborg 1965, passim.*

Tillanz nimitettiin 1670 lääketieteen professoriksi Turkuun.⁷⁸ Hänen toimintansa osoittaa hänet monessa suhteessa uuden tyyppiseksi luonnontieteilijäksi. Hollannissa vallitsevan suuntauksen mukaisesti hän oli kiinnostunut etenkin kasvitieteestä ja julkaisi 1673 luettelon Turun ympäristön kasveista. Hän oli perustamassa Turun akatemialle kasvitieteellistä puutarhaa. Käytännön lääkärintointaan varten hän perusti laboratorion, jossa valmisti tarvittavat lääkkeet. Samoin hän noudatti Urban Hjärnen esimerkkiä ja suositteli terveyslähteiden hyväksikäyttöä myös Suomessa. Hän oli erityisesti kiinnostunut anatomiasta ja suoritti tutkimuksia ihmisruumiilla.⁷⁹ Siten hänen toimintansa osoitti tieteen siirtymistä kokeellisuuteen ja uusien selitysten etsimiseen.

Keskeinen »vanhan» ja »uuden» välinen puntari Turussa on vuosisadan lopussa Hahnin fysiikan opetus ja hänen johdolla valmistetut väitöskirjat, kuten jo edellä olen todennut. Disputatiot, jotka jakaantuvat monelle alalle fysiikan ulkopuolellekin, ovat lähdekirjallisuutensa puolesta moderneja. Lähes kaikki Descartesin teokset ovat esillä, samoin viitataan hänen oppilaaseensa Antoine Le Grandiin.⁸⁰ Keskustelu uusista aatteista oli siten alullaan; mutta mitään huomattavaa tulosta ei siitä vielä ollut. Descartes oli tavallisesti vain yhtenä lähteenä muiden joukossa, ei teoreettisen perustan luojana. Esim. *Joh. Sperlingin* asema oli tässä suhteessa edelleen paljon vahvempi.⁸¹

Toukokuussa 1690 tarkastettiin Turussa Hahnin johdolla väitöskirja *Disc. physiologus De sensibus hominis*, jonka oli laatinut sen upplantilainen respondentti *Andreas Lundius*.⁸² Apologiasta näkyy, että hän on pyrkinyt todella uuteen aiheen tulkintaan: Aristoteles ei saa muodostaa iettä, Descartesille on annettava hänelle kuuluva kunniasija. Mutta ei ole silti vajottava dogmatismiin, vaan on etsittävä tietoa monelta suunnalta. Edellä mainittujen lisäksi Lundius sanoo etsineensä sitä Le Grandilta, uppsalalaiselta professorilta *Andreas Drossanderilta* ja — maltilliselta »moder-

⁷⁸ *Fagerlund—Tigerstedt* 1890, 29. *Tillanz* oli syntynyt 1640 Smoolannissa, opiskellut Turussa ja Uppsalassa ja matkustanut Hollantiin 1668.

⁷⁹ *Ibid.* 31—33; *Hjelt, O. E. A.*: *Naturalhistoriens studium vid Åbo universitet* (1896), 16—25.

⁸⁰ *Vallinkoski I* 1948, 265—267 ja esim. *Disp. phil. De cognatione veri angelici et humani* (resp. P. J. Ring), 1691: *Descartes, Meditationes*; *Diss acad. De sanqvine* (resp. L. Gezelius), 1691: *Descartes, Dioptrics, Tractatus De homine*; *Diss. phys. De tactu* (resp. O. Lönqvist), 1698: *Descartes, De Methodo*; *Diss. phys. De sale* (resp. C. Hahn), 1702: *Descartes, De metoribus, Principia philosophiae*; *Diss. phys. De vigilia et somno* (resp. P. Wikholm), 1705: *Ant. le Grand, Institutiones de augmentiis*.

⁸¹ *Vrt. Vallinkoski I* 1948, 266—267.

⁸² *Disc. physiologus de sensibus hominis* (praes. P. Hahn, resp. A. Lundius), 1690. *Achreliuksen* gratulaatiossa L. esitetään tekijäksi. Myös sisällön perusteella hän on selvästi tekijä.

nistilta» — Du Hameliilta.⁸³ Lundius oli aikaisemmin opiskellut Uppsalassa juuri Drossanderin johdolla.⁸⁴

Aiheeni kannalta riittää mainita vain lähinnä väitöskirjan lähtökohta, *kartesiolainen dualismi*. Ihminen koostuu kahdesta erilaisesta olemuksesta eikä siten ole yksi asia (*res una*) kuten esim. enkeli, joka on olemukseltaan pelkästään spirituaalinen. Ihminen koostuu hengestä ja orgaanisesta ruumiista, jotka eroavat jyrkästi toisistaan. Ruumiilla on kolme ulottuvuutta, jotka puolestaan määräävät koon, muodon, aseman, liikkeen jne. Henki on pelkästään ajattelua; sen attribuutteja ovat äly, tahto, käsityskyky, kuolemattomuus, jakamattomuus, ulottuvuuden puute jne. Henki ja aine eroavat toisistaan niinkuin taivas maasta, tuli vedestä.⁸⁵

Ruumiin ja hengen jyrkkä erottelu ja edellisen toimintojen selittäminen pelkästään fysiologisin perustein johti välttämättä paholaisen selitysperspektiivinä taka-alalle. Tämä näkyy Lundiuksen suhtautumisesta mielitauteihin. Descartesin mukaan on ruumis yhteydessä hengen kanssa ohuimpien verihiukkasten (*spiritus animales*) välityksellä; välittäjänä toimivat tietyt aivojen osat.⁸⁶ Jos nyt aivoissa on jokin sairaus, selittää Lundius, joutuvat *spiritus animales* epäjärjestykseen ja painavat aivoihin outoja jälkiä, mistä puolestaan seuraa, että henki yhdistää mielikuvia epätavallisiksi ajatuksiksi. Näin selittyy esim. melankolia. Mitään viittausta pahojen henkien vaikutukseen ei Lundius tee.⁸⁷

Lundiuksen väitöskirja ei näytä herättäneen professorien taholla mitään vastaväitteitä. Luultavasti tästä voi päätellä, etteivät he suhtautuneet »uutuuksiin» penseästi.⁸⁸ Edelleen on huomattava ajankohta: edellisenä vuonna oli annettu jo mainittu kuninkaallinen määräys, jossa »uutuuksia» ei kielletty ehdottomasti. Saattoi olla epä tietoisuutta, miten määräys oli tulkittava. Lisäksi olivat auktoritatiivisimmat teologiset tulkitsijat piispa Gezelius ja Svenonius juuri kuolleet.⁸⁹

Aivan ilman riitaa disputatiota ei kuitenkaan unohdettu; Lundius itse piti siitä huolen. Kesäkuun alussa 1690 kertoi rehtori Wanochius akatemian konsistorissa,⁹⁰ että aamulla klo 4 oli hänen luokseen tullut muu-

⁸³ Hahn (Lundius) 1690, Apologia.

⁸⁴ Ibid 9; Hultin, A: Torsten Rudeen (Hultin 1902), 115. Kartesiolainen Drossander nimitettiin 1683 lääketieteen professoriksi Uppsalaan, Lindborg 1965, 135 ja passim.

⁸⁵ Hahn (Lundius) 1690, Esipuhe; Rein 1908, 145—146.

⁸⁶ Lindborg 1965, passim.

⁸⁷ Hahn (Lundius) 1690, 24—25; Rein 1908, 147.

⁸⁸ Disputatiossa on Petrus Laurbeckiuksen, käytännöllisen filosofian ja historian professorin ja parhaillaan rehtorin Andreas Wanochiuksen, kaunopuheisuuden professorin Daniel Achreliuksen, runousopin professorin David Lundin, juridiikan professorin Matthias Svederuksen ja ylimääräisen matematiikan professorin Sveno Dimbergin onnittelet. Disputatio on siis herättänyt myös professoritasolla huomiota.

⁸⁹ Råbergh I 1893, 39, 108.

⁹⁰ 2. 6. 1690. KP VI, 590 seur.

an nainen ja pyytänyt vartiomiehiä ottamaan kiinni neljä ylioppilasta, jotka olivat lyöneet toveriaan Andreas Lundiusta. Lundiuksen tila oli käyty tarkastamassa; hänestä oli tullut runsaasti verta. Haavoittuneen mukaan ylioppilas Andreas Råbergh oli suurin syyllinen. Rehtori oli kutsunut kaikki neljä ylioppilasta kuulusteluun. Kiista oli syntynyt Råberghin väitöstilaisuuden kunniaksi järjestetyissä juomingeissa.⁹¹ Lundius oli haukkunut Turun professorit: he eivät ymmärtäneet luennoimistaan aineista mitään. Tästä syystä ylioppilaat olivat teinien tasolla. Råbergh oli esiintynyt väitöstilaisuudessa kehnosti; erään toisen ylioppilaan disputatio oli täyttä »moskaa». Samalla Lundiuksella oli ollut tilaisuus kehaista omia ansioitaan: hänen väitöskirjaansa ei Turussa ymmärtänyt muut kuin Tillanz.⁹² He (professorit) eivät vielä tunne minua, mutta oppivat tämän jälkeen tuntemaan. Tulen tästä lähin oponoimaan ylimääräisenä jokaisessa väitöstilaisuudessa.⁷

Myös muut juomaveikot kertoivat samaan tapaan Lundiuksen käytöksestä ja syistä, miksi olivat rusikoineet häntä. Tästä huolimatta juttu hautautui kuukauden kuluttua, sillä Råbergh ja Lundius olivat tehneet sovinnon, eikä edellinen halunnut enää saattaa toveriaan vastuuseen professorien haukkumisesta. Myöskään muut toverit eivät voineet sitä todistaa. Osapuolet saivat sakkoja tappelusta ja miekan paljastamisesta.⁹³

Lundiuksen disputatio ja yllä mainittu välikohtaus osoittavat, että myös Turun intellektuaalisessa ilmapiirissä oli havaittavissa jonkinlaista liikehdintää. Mutta mitenkään voimakkaaksi se ei 1600-luvulla päässyt. Uusi Turun hiippakunnan piispa ja akatemian varakansleri *Johannes Gezelius* nuorempi⁹⁴ ei ollut tieteellisissä kysymyksissä vapaamielinen. Koko valtakunnassa oli jälleen kiinnitetty huomioita »uutuuksiin», joista varoitettiin kuninkaallisessa kirjeessä Uppsalan akatemialle v. 1691. Kirje painettiin kahta vuotta myöhemmin ja lähetettiin mm. Turkuun. Kun se luettiin konsistorissa, ilmaisi varakanslerin ilonsa sen johdosta, että Turussa oli pysytty erossa »uutuuksista».⁹⁵

Gezelius piti myös varansa, etteivät »uutuudet» päässeet yllättämään. Vuonna 1697 esitti ylioppilas Anders Chydenius runousopin professorin *Torsten Rudeenin*⁹⁶ johdolla itse laatimansa teesikokoelman *Theses non-*

⁹¹ Råbergh oli puolustanut 31. 5. 1690 Svederuksen valmistamaa disputatiota »Diss. jur. De mercatura».

⁹² Myös disputatiossaan Lundius suhtautuu kunnioittavasti Tillanziin, ks. *Hahn* (Lundius) 1690, 10, 23.

⁹³ 1. ja 10. 7. 1690. KP VII, 3—8.

⁹⁴ *Gezelius* nuor. oli syntynyt 1647 Tartossa, opiskellut Uppsalassa, Turussa ja ulkomailla. Hän oli nuoruudessaan Spenerin hyvä ystävä, mutta etääntyi myöhemmin pietisteistä. Huomattava teologi. Ks. *Råbergh* I 1893, 116 seur.

⁹⁵ *Hultin* 1902, 116—118.

⁹⁶ *Rudeen* oli kotoisin Värmlannista, syntynyt 1661, opiskellut Uppsalassa, nimitetty runousopin professoriksi Turkuun 1692. *Hultin* 1902, passim.

nullas, De mente humana, jossa hän pohti pääasiassa ajattelun olemusta ja lähti kartesiolaisesta dualismista.⁹⁷ Väitöstilaisuutta seuranneena päivänä ilmoitti varakansleri konsistorissa, että akatemiassa esitetään »epätavallisia filosofisia prinssiipejä». Professori Wanochius — yksi Lundiuksen onnittelijoita — yhtyi syytökseen ja selitti muutamat teesit harhappoisiksi. Myös Hahn esitti vastalauseen. Rudeen puolustautui leveällä rintamalla. Hän selitti saaneensa professorin pätevyyteen riittävän koulutuksensa Uppsalassa eikä ollut myöskään Turussa päätyneet uusiin vakaumuksiin — teesit olivat siis oikeita hänen mielestään. Samalla hän kuitenkin ilmoitti kehoittaneensa Chydeniusta jättämään huomiota herättävät teesit pois ja lopuksi pyysi aikaa osoittaakseen, että teesit olivat sopusoinnussa vanhojen auktoriteettien kanssa! Gezeliuksella oli vastaus valmiina: siinä tapauksessa olisi ollut käytettävä myös vanhaa sanamuotoa.⁹⁸

Kahta kuukautta myöhemmin esitti Gezelius jälleen vastalauseen erään Rudeenin johdolla valmistuneen väitöskirjan sisällöstä. Hän kielsi sen esittämisen tarkastamattomana, mutta väitöstilaisuus kuitenkin pidettiin. Tällöin varakansleri vetosi molempien edellä mainittujen väitöskirjojen suhteen kansleriin, joka pyysi asiasta lausunnot Rudeenilta ja filosofiselta tiedekunnalta. Rudeen selitti mm, että hänen opettajansa olivat Uppsalassa luennoineet moderneista prinssiipeistä, mutta että hän ei ollut koskaan joutunut Descartesin tai jonkun muun modernin ajattelijan orjuuteen. Samalla hän viittasi Lundiuksen väitöskirjaan ja sen hyväksymiseen protesteista. Filosofinen tiedekunta puolestaan selitti, että kuninkaallinen asetus v:lta 1689 näytti antavan mahdollisuuden etsiä myös uutta, eikä vain pysytellä vanhoissa dogmeissa — ellei uutuuksien etsiminen johtunut uteliaisuudesta keksiä jotain epätavallista, minkä asetus v:lta 1691 kielsi. Asian ratkaisu Turun akatemian kohdalla jätettiin kuitenkin kanslerille. Tämä kehoitti sovintoon.⁹⁹ Mutta vaikka rankaisutoimiin ei ryhdyttykään, ei varakanslerin karkäs puuttuminen väitöskirjojen sisältöön ole varmasti innostanut etsimään uusia teitä.¹⁰⁰

. . .

Kesällä 1711 vangittiin Tukholmassa vänrikki O. F. von Fischbach epäilytynä erään kapteenin murhasta. Syytetty muutti pian kuulustelut laajemmalle rintamalle ja kertoi, että oli yhdessä tanskalaisen sotavangin paroni

⁹⁷ Theses nonnullas, De mente humana sive de attributis et aliqivibus ejusdem affectionibus, 1697. *Hultin* 1902, 119.

⁹⁸ *Ibid.*, 119.

⁹⁹ *Ibid.* 123—127.

¹⁰⁰ Rudeen ei ollut ainoa, jonka disputatioihin Gezelius nuor. puuttui, ks. esim. *Pietilä, A. J.: Daniel Juslenius I (1907)*, 121 seur. Yllä en ole yleensäkään pyrkinyt kartesiolaisuuden tai muiden aatteiden aseman täydelliseen kartoitukseen Turun perspektiivistä, vaan tiettyjen yleispiirteiden esille tuomiseen.

H. O. de Lützowin kanssa aikonut sitoutua pahalaiseen. Kuulusteltavaksi otettu de Lützow tunnusti heti asian. Hän oli joutunut vankina ankaraan rahapulaan, ja velkojat ahdistelivat. Senvuoksi hän — ohjeiden mukaan, joita oli nähnyt Brabantissa lukemissaan kirjoituksissa, eräissä ranskalaisissa kirjoissa ja Albert Magnuksella¹⁰¹ — oli yhteistuumin von Fischbachin kanssa ostanut eräänä torstai-iltana mustan kananpojan, leikannut sen kurkun auki ja kirjoittanut sen verellä pahalaiselle sitoumuksen, jonka oli pannut kiven alle. Näiden toimien kestäessä oli tullut rajuilma ja pauhinasta olivat kuuluneet sanat: »tule, tule, nyt on aika». Myös von Fischbach oli ne kuullut. Seuraavana päivänä olivat miehet menneet samaan paikkaan, de Lützow oli toverinsa huomaamatta ottanut sopimuksen kiven alta ja sanonut, että eilinen rajuilma oli sen ottanut.¹⁰²

Juhannuksena 1711 olivat molemmat miehet kirjoittaneet *sopimukset pahalaiselle*. Omassaan oli de Lützow luvannut kieltää evankelisen uskonsa, sukulaisensa, koko Jumalan lain ja sakramentit sekä palvella Luciferia, mikäli se täyttäisi hänen kaikki toivomuksensa 40 vuoden ajan, antaisi hänen käyttöönsä spiritus familiariksen, joka tietäisi hänen kaikki ajatuksensa ja palvelisi häntä, toisi hänelle rahaa, rakkautta ja rikkautta. Sopimus oli tehty ranskan kielellä. Kun von Fischbach oli lukenut oman saksaksi laaditun sopimuksensa uudestaan, hän oli huomannut unohtaneensa siitä päiväyksen pois ja päätti lykätä sen toimittamista pahalaiselle. Luullen pettävänsä toverinsa de Lützow oli sanonut kaivaneensa oman sopimuksensa maahan, mutta olikin repinyt sen ja heittänyt palaset uuniin. von Fischbach oli kuitenkin ollut perillä asiasta ja ottanut palaset talteen, joista oikeuden toimesta sitten rekonstruoitiin sopimusteksti.¹⁰³

von Fischbachin mukaan he olivat edelleen käyneet kerran kaupungin hirsipuun luona, ja de Lützow oli kutsunut Saatanaa antaakseen sille sopimuksensa. Paikalle olikin tullut musta koira, joka oli ottanut sopimuskirjeen suuhunsa. Lisäksi oli hirsipuun luo lentänyt kolme lintua, jotka olivat äkkiä tulleet näkymättömiksi. de Lützow selitti kuitenkin, että von Fischbach valehteli ja oli keksinyt jutun erään häneltä kuulemansa tarinan perusteella.¹⁰⁴

Alioikeus tuomitsi de Lützowin mestattavaksi ja hänen ruumiinsa teilatavaksi; Svean hovioikeus alensi tuomion yksinomaiseksi mestaukseksi. Se viittasi edelleen erääseen aikaisemmin esillä olleeseen samanlaisen tapaukseen, jossa tuomio oli ollut lievempi ja alisti jutun kuninkaal-

¹⁰¹ Vrt. s. 139 ja nootti 31.

¹⁰² *Gadelius I* 1912, 245—248

¹⁰³ *Ibid.*

¹⁰⁴ *Ibid.* 248—252. von Fischbach oli kertonut seikkaperäisen tarinan tapahtumista hirsipuun luona nähtävästi vankilapappina toimineelle lastenhuoneen saarnaajalle Samuel Kiellinille, jonka todistusta ilmeisesti pidettiin kuulusteluissa suuressa arvossa.

liseen ratkaisuun. Valtaneuvokset, jotka juttua käsittelevät, katsoivat sen vaativan lausuntojen pyytämistä maan korkeimmalta hengelliseltä esivallalta. Lausuntoja kertyi kaikkiaan 22.¹⁰⁵ Tämän vuoksi olisi tapauksen perusteella mahdollista muodostaa melkoisen monipuolinen kuva siitä, mikä oli Ruotsi—Suomen korkean pappisluokan suhtautuminen noituuteen ja magiaan 1700-luvun alussa. Seuraavassa olen kuitenkin rajoittanut muutamaan esimerkkiin ja tarkastellut yksityiskohtaisesti vain aiheeni kannalta tärkeintä, Turun tuomiokapitulin antamaa lausuntoa.

Lausunnot osoittavat, että mielipiteet noitadoktriinin suhteen olivat myös pappissäädyn keskuudessa melkoisen voimakkaassa liikkeessä. Monella suunnalla haluttiin de Lützwon vapauttaa kuolemanrangaistuksesta. Linköpingin piispa *Jac. Lang* antoi lausuntonsa erikseen, koska ei yhtynyt tuomiokapitulin suosittamaan kuolemanrangaistukseen. Hän selitti, että maallisten säädösten perusteella de Lützwon rikos vaati kyllä kuolemantuomiota, mikäli ei voitu ottaa lievennyksenä huomioon, että sopimusta ei oltu lopullisesti solmittu, koska Saatana ei ollut ottanut sopimuskirjettä vastaan. Mutta Jumalan lain perusteella häntä ei voitu tuomita kuolemaan, sillä raamatussa ei ollut mitään selvää määräystä, miten tuli kohdella Saatanan liittolaista. Erityisesti tästä syystä Lang suositti de Lützwon armahtamista.¹⁰⁶

Langin lausunnosta näkyy jo selvästi vapautuminen noitadoktriinin suostasta yhdistämisestä raamattuun. Arkipiispa *Haqvinus Spegel* järkytteli jo *koko* doktriinin perusteita. Hän kirjoitti, ettei voinut tajuta, miten saatettiin mainitunlainen sopimus solmia, miten Saatanan oli mahdollista se omasta puolestaan vahvistaa ja miten ihminen saattoi saada siltä jotain hyötyä. Maallisen lain mukaan de Lützwon oli kyllä tuomittava kuolemaan, koska asiasta oli selvä säädös ja koska hän oli eittämättä pyrkinyt tieteen tahtoon sopimukseen. Koska Jumala kuitenkin oli varmasti tehnyt tällaisen sopimuksen solmimisen mahdottomaksi, tuli harkita juttuun liittyviä lieventäviä asianhaaroja.¹⁰⁷

On mielenkiintoista panna merkille, että kaksi huomattavaa hengenmiestä — ehkäpä useammatkin — piti maallista säädöstä¹⁰⁸ raamatun valossa kyseenalaisena. Toisin suhtauduttiin Tukholman tuomiokapitulissa. Myönnettiin kyllä, että teologit olivat eri mieltä siitä, miten esivallan tuli rangaista Saatanan liittolaisia. Balthasar Meisner¹⁰⁹ katsoi, että vain »ma-

¹⁰⁵ *Gadelius* I 1912, 252; *Suolahti* 1950, 344.

¹⁰⁶ Langin lausunto 3. 2. 1712, Linköpingin tuomiokapitulin lausunto 3. 11. 1711. *Rålambska samlingen*, Fol. 74, s. 103—106 ja 129—133. KB.

¹⁰⁷ 21. 11. 1711. *Rålambska saml.* Folio 74, s. 50. KB; *Gadelius* I, 1912, 253—254. *Koko* tuomiokapituli oli kuolemantuomiota vastaan.

¹⁰⁸ Kyseinen säädös oli *Stadga om Eder och Sabbatsbrätt*, kohta 9, annettu moneen kertaan ja viimeksi 1687. Ks. *Schmedeman* 1706, 1142.

¹⁰⁹ Meisnerista ks. s. 89 ja nootti 6.

leficas» tuli tuomita kuolemaan, samoin Adam Osiander.¹¹⁰ Toiset taas kuten Balduinus¹¹¹ olivat sitä mieltä, että muutkin Saatanan liittolaiset oli tuomittava kuolemaan. Tuomiokapituli eliminoi kuitenkin yksinkertaisella mielipide-erot ja liittyi Balduinuksen kantaan: tällaisissa asioissa ei tullut turvautua inhimillisiin auktoriteetteihin, vaan vain sellaisiin syihin, jotka perustuivat Jumalan sanaan. Jumalan laki (Exod. 22: 18) määräsi, että ne jotka jollain tavoin ovat liittyneet Saatanaan, eivät saa elää. Kuten Balduinus oli osoittanut, tämä määräys tarkoitti muitakin kuin vahinkoa tehneitä noitia.¹¹² Ja tämä laki ei koskenut pelkästään juutalaisia, vaan oli yleinen laki. Esivalta oli Jumalan palvelija, ja sen tuli panna hänen määräyksensä täytäntöön.¹¹³

Lausunto asettuu siten selvästi noitadoktriinin ja teokraattisen yhteiskuntakäsityksen kannalle. Näissä molemmissa suhteissa on Turun tuomiokapitulin lausunto hyvin samantapainen, mutta varauksettomuudessaan ja ankaruudessaan se on silti vieläkin jyrkempi.¹¹⁴ Lausunnon ovat allekirjoittaneet piispa Gezelius nuor. ja neljä tuomiokapitulin jäsentä.¹¹⁵ Luullakseni on selvää, että piispan katsomukset ovat määränneet lausunnon sisällön. Mikäli hän olisi halunnut lieventää de Lützwonin tuomiota, hänen olisi ollut helppoa esittää erillinen lausuntonsa, samoin kuin Lang oli tehnyt. Muille allekirjoittaneille ei tällainen menettely olisi ollut yhtä helppoa.

de Lützwonin rikos herätti »sydämen mieliharmia ja kauhua»: hän, kristillistä opetusta saanut, evankeliseen seurakuntaan kuulunut ja Kristuksen verellä vapahdettu ihminen, oli kirjoittautunut omalla verellään pahalaisen liittolaiseksi. Teokraattinen näkemys on yhtä selvä kuin yllä mainitussa Tukholman tuomiokapitulin lausunnossa. Esivallan ei tule sallia, että Jumalaa pilkataan, vaan sen on tuomittava pilkkaaaja Jumalan oman lain mukaan. Muussa tapauksessa kohtaa maata Jumalan vanhurskas viha monenlaisten maanvaivojen muodossa.¹¹⁶

Tuomiokapituli vertaa de Lützwonin rikosta perusteellisesti raamatun tekstiin kanssa. Tuomittu on ollut kasteen liitossa, jonka hän on sitten vapaaehtoisesti rikkonut. Teko on selvästi blasfemiaa. Hän on kunnioittanut Saatanan nimellä »Suuren maailman Lusifer» ja uskonut sillä olevan

¹¹⁰ Osianderista ks. 338 nootti 50.

¹¹¹ Balduinuksesta ks. 216 ja nootti 53.

¹¹² Kiista toistui siten mainitun säädöksen tulkintakysymyksen yhteydessä. Siitä esim. *Dante* 1664, 232—233.

¹¹³ 6. 12. 1711. Rål. saml. Fol. 74, 57—69. KB.

¹¹⁴ Turun tuomiokapitulin lausuntoa on sanottu kaikkein jyrkimmäksi, ks. Suolahti 1950, 346. En ole perehtynyt kaikkiin lausuntoihin, mutta on todella vaikea kuvitella, että jokin niistä voisi olla vielä jyrkempi.

¹¹⁵ 12. 2. 1712. Rål. saml. Fol. 74, 2—7. KB. Allekirjoittajista olivat Ingemund Bröms, Herman Ross ja Joh. Munsterus pappeja, Laur. Tammelin matematiikan professori.

¹¹⁶ *Ibid.* 2.

vallan lukea ihmisen ajatukset. Saatanalla on kyllä Jumalan suostumuksella suuri valta, mutta ajatuksia se ei pysty lukemaan. Samoin de Lützwow on uskonut, että Saatanana voisi pitää hänet elossa vielä 40 vuotta, mutta ihmisen elinpäivät riippuvat yksinomaan Jumalan kaitselmuksesta. Syytetty on siten vapaaehtoisesti ja pysyvästi pilkannut Jumalaa.

Vaikkakin de Lützwow oli liioitellut paholaisen valtaa, ei tullut kuitenkaan päätellä, että paholainen olisi voimaton:

Mitä muutoin tulee Saatanaan, jolle tämä kauhea sopimus osoitetaan, vaikka se näinä sekavina aikoina haluaa enemmän kuin aikaisemmin eritoten ulkomaisten yliopistonopettajien välityksellä vahvistaa ateistista maailmaa siinä tehdyssä ajatuksessa, että joko ei ole mitään paholaista vaan (se on) pelkästään ihmisen mielikuvitusta, tai myös etteivät jumalattomat (ihmiset) ole koskaan tehneet mitään sopimusta Saatanan kanssa pitäen kaikkea sellaista taruna, ja olisi toivottavaa, ettei lähempää löytyisi niitä, jotka pilkkaavat sitä, mitä Jumalan sana sellaisesta kertoo ja Jumalaa pelkäävä esivalta on jumalisesti säätänyt. Kuitenkin Saatanana on selvästi ilmoittanut olleensa mukana tässä pelissä silloin kun syytetty kirjoitti sopimuksensa, siinä määrin kuin Jumala on sille sallinut, kun se ... on antanut äänensä kuulua rajuilmassa ja jyrinässä, huudossa ja pauhinaissa näiden sanojen myötä: »tule, tule, nyt on aika». Tämä ei suinkaan ole voinut olla syytetyn keksimä kuvitelma ja mielikuva, kun hänen toverinsa Fischbach on kuullut saman, vaikka hän oli ollut jonkin matkaa paikasta, jossa syytetty kirjoitti kauhean sopimuksensa¹¹⁷

Vastustava äänet — »ulkomaiset yliopistonopettajat» henkilöityvät varmasti ennen kaikkea Thomasiuksessa — olivat siten kantautuneet myös Turkuun, mutta saivat kategorisen tuomionsa. Noitadoktriinin sitominen raamattuun oli täydellistä, sen vastustaminen oli *ateismia*. de Lützwowin toiminnan päämäärästä ja tarkoituksesta ei myöskään voinut olla mitään epäilystä: hän oli pyytänyt Saatanan avustusta kaikenlaisten maallisten ilojen hankkimisessa. Syytettyä rasitti lisäksi se, että hän oli

¹¹⁷ Rål. saml. Fol. 74, 4. KB. »Hwad elliest Satan widkommer, till hwilcken dhetta faseliga Contract ställes, ehuruwähl han i dhesse förwirrade tider, mehr än tillförende också igenom uthländske Academiske lärare will bestyrckia dhen Atheistiska wården i dhen fattade gudelöse tanken, såsom antingen ingen diefwull woro till, uthan blott människians phantasie, el. ock inthet Contract någonsin medh Satan uthaf de gudhelöse warit uprättat, hållande alt sådant för fabel. Ock vore att önska, att ej närmare funnos de som göra giäck af dhet Gudz ord i sådant förmähler, ock gudfruchtigh öfwerheet gudhel. stadgat. Dock hafwer Sathan förklarar sig warit medh uthi dhetta spehlet, då delinqventen sitt Contract skref, så widha Gudh honom tillstedt i dhet han ... låtit höra sig uthi ett starckt wäder och dön, skrij och gny medh dhe orden: kom, kom, nu är tidh. Hwilcket så mycket mindre kunnat wara en fattad inbillning och pahantasie hos delinqventen, som dhess Cammerat Fischbach dhet samma hördt hafwer, ehuruwähl han hade legat ett stycke ifrån dhet rum, dher delinqventen skref sitt faselige Contract.» Vrt. *Suolakti* 1950, 346—347.

käyttänyt kaikenlaisia syntisiä taikatemppuja mustilla kananpojilla, etsinyt Saatanaa eräissä tienristeyksessä, antanut Saatanelle juutalaisten noitamiesten tapaan heidän kabbalistisesta mustasta magiastaan jumalattoman nimen Berit¹¹⁸ mikä merkitsee hebrean kielellä liittoa ja sopimusta . . .

Tällainen toistettu jumalanpilkkua ansaitsi ehdottomasti kuolemanrangaistuksen.¹¹⁹

Tuomiokapituli ei löytänyt yhtään seikkaa, jota se olisi voinut pitää todella lieventävänä asianhaarana. Vaikka sopimus oli tehty ehdollisesti, oli de Lützwon kuitenkin ollut siihen halukas. Sopimuksen jääminen paneematta täytäntöön ei johtunut hänestä, vaan siitä, ettei Saatana ollut saanut lupaa täyttää hänen tahtoaan. Tästä oli kiitettävä Jumalaa; Saatana oli itse selvästi osoittanut haluavansa tehdä sopimuksen. Syytetty ei ollut repinyt sopimuskirjettä katumuksesta, vaan suutuksissaan Saatanelle. Sopimuksen tekeminen tukalassa tilassa osoitti vain luottamuksen puutetta Jumalaa kohtaan, syytetyn aikaisempaa irstasta elämää. Teko oli lisäksi niin kauhea, ettei tukala tilanne voinut sitä pyyhkäistä pois. de Lützwon aikomus uudistaa kasteen liittonsa — jo ennen rikoksen ilmituloa — ei varmaan johtunut todellisesta kristillisestä katumuksesta, vaan oli Saatanan sokaisua. Rikoksen vapaaehtoinen tunnustaminen ja syntinsä katuminen — »Jumala suokoon, että hänen parannuksensa olisi vakava» — oli Jumalan armoa, eikä poistanut hänen lakiaan, jota ihmisten ei ollut lupa muuttaa.¹²⁰

Lopuksi tuomiokapituli määritteli, mitkä rangaistukset määrättiin raamatussa ja maallisissa säädöksissä de Lützwon rikkomuksista. Blasfemiasta määräsi sekä kuninkaallinen asetus — johon Svean hovioikeus oli tuomiossaan vedonnut — että raamattu (Levit. 24: 16) kuolemanrangaistuksen. Viime mainitun säätämä kivittäminen, siinä muodossa kuin se juutalaisilla oli esiintynyt, ei vastannut de Lützwolle tuomittua mestauskuolemaa. Myös kasteen liiton rikkomisen vaati kivittämistä. Edelleen de Lützwon oli rikkonut jumalallista lakia vastaan, joka kielsi ketään antamasta lapsiaan Molokille (Lev. 20: 24). Syytetty ei kyllä ollut antanut lastaan Molokille, so. pahalaiselle, mutta sensijaan oman sielunsa. Lopulta oli kyseessä selvä rikos jumalallista Majesteettia vastaan (crimen laese Majestatis divinae), »joka tulee epäilemättä rangaista teilillä ja pyörällä, ellei ankaram-

¹¹⁸ de Lützwon oli osoittanut yhden kiven alle panemansa sopimuksen Beritille. *Gadelius* I 1912, 247 nootti 1.

¹¹⁹ Rål. saml. Fol. 74, 5. KB. »... brukat allehanda syndiga widskepelse medh dhe swarte kycklingar, wacktat up Satan på en korsswäg, medh dhe Judiska trollkarlar uthaf dheras Kabbalistiske swartkonst gifwit Satan ett afgudiskt namn Berit, hwilket på Haebraiska betydhder förbundh och contract...».

¹²⁰ *Ibid.* 5—6.

min». ¹²¹ Turusta näytti siten Svean hovioikeuden antama tuomio pikemminkin *liian lievältä* kuin ankaralta. ¹²²

Turun tuomiokapitulin lausunnossa voi nähdä heijastuksia sekä aikaisemmasta kehityksestä Suomessa että lausunnon antamisen ajankohdasta. Turun akatemia oli alkuaikoinaan leimattu magiakouluksi, kabbalistien pesäpaikaksi, mikä seikka on varmasti kauan vaikuttanut asenteisiin Suomessa. »Paholaisen tyranniaa» eivät läheskään kaikki olleet vielääkään tunnustaneet fiktioksi. Lausunnon antajana toimineen piispan isä oli ollut huomatuimpia noitadoktriinin edustajia Suomessa ja Gezelius nuorempi oli huolehtinut siitä, että vanha maailmankuva oli säilynyt Turussa suurin piirtein rikkumattomana. Noitadoktriinia vastustavat mielipiteet vain ärsyttivät. Lausuntoa on jyrkentänyt Suuri Pohjansota, joka näytti murskaavan koko valtakunnan. Tilanne on koettu tukalaksi etenkin Suomessa, joka oli välittömässä vaaravyöhykkeessä. Lausunnossa nimenomaan viitattiinkin ajankohtaan: »näinä sekavina aikoina . . .». Ei ole mitenkään ainutlaatuista, että hengenmiehet muistuttavat tällaisessa tilanteessa Jumalan vihasta ja rankaisemattomista synneistä.

¹²¹ Rål. saml. Fol. 74, 6—7. KB.

¹²² Valtaneuvostossa tuomittiin de Lützw kuolemaan, mutta tuomion täytäntöönpanoa lykättiin, kunnes Turkissa oleskelleelta kuninkaalta olisi tullut vastaus tuomittua koskevaan tiedusteluun. Tuomiota ei sittemminkään ilmeisesti koskaan pantu täytäntöön, vaan de Lützw eli vangittuna. *Gadelius I* 1912, 255.

P Ä Ä T U L O K S E T

Tutkimukseni kattava ajanjakso voidaan aiheeni puitteissa jakaa kronologisesti kolmeen melkoisen selväpiirteisesti erottuvaan kauteen. Rothoviuksen, Petraeuksen ja Terseruksen aikana, 1660-luvulle, *demoninen magia* oli etusijalla niin kirjallisuudessa kuin oikeudenkäynneissäkin. Manitun vuosikymmenen puolivälissä piispa Gezelius vanhemman kauden alkaessa noituus alkaa työntyä etualalle oikeudenkäynneissä. 1670-luvun loppuun Suomessa esitetään harvinaisen runsaasti syytteitä *paholaiskultin* harjoittamisesta; *noitavainot* spesifisessä merkityksessä rajoittuvat mainittuun noin 15 vuoden ajanjaksoon. Vuosisadan lopussa vähenevät syytteet paholaiskultin harjoittamisesta ja niihin suhtaudutaan kriittisesti. Demoninen magia ja noituus ovat kirjallisuudessa runsaasti esillä.

• • •

Maallinen ja hengellinen esivalta sai Suomessa 1640-luvulla useita mää-
räyksiä vastustaa noituuden ja magian harjoitusta. Tämä seikka selittää
osaltaan piispa *Rothoviuksen* lähettämät monet kehoitukset hiippakuntansa
papistolle; esivallan aktiivisuus oli lisääntymässä noituuden ja magian vas-
tustamisessa.

Mutta demonista magiaa koskeneet oikeudenkäynnit eivät syntyneet esi-
vallan aloitteesta; alkusysäyksenä oli pikemminkin se, että Suomessa tun-
nettiin todella voimakasta mielenkiintoa demonien avuksi kutsumiseen ja
vastaavasti epäilyt olivat herkässä. Kansan keskuudessa liikkui tarinoita
paholaisen kouluista. Sotilaiden *Henrik Kurroinin* ja *Jöran Venäläisen* sekä
talonpoika *Antti Tokoin* kaltaisten miesten puuhat vahvistivat kansan uskoa
paholaisen oppipoikiin ja heidän epätavallisiin taitoihinsa. Samaan suun-
taan vaikutti huomio, että myös kirjallisesti sivistyneet henkilöt harrasti-
vat magiaa.

Demonisella magialla oli vahva kirjallinen perinne. Tämä näkyy myös
Suomessa: ihmisryhmissä, jotka harrastivat demonista magiaa. *Kirjurit* ei-
vät aina tyytyneet käyttämään hankkimiaan taitoja virallisiin tehtäviinsä,
kuten esimerkiksi turkulaisen *Erik-kirjurin*, helsinkiläisen *Simo Martin-
pojan* ja viipurilaisen *Niilo Winterin* puuhat osoittavat. Jotkut *papit* tun-
nustivat lukevansa magiakirjallisuutta. *Teinien* ja *ylioppilaiden* keskuudessa
demoninen magia oli jatkuvasti aktuaali. *Ericus Kyrkslettensis*, viipurilai-
nen teini *Johannes Enrot*, turkulaiset ylioppilaat *Henricus Eolenius*, *Hen-
ricus Blanck*, *Georg Pythius*, vanajalainen *Isacus Gunnerus* ja monet muut

etsivät oikoteitä oppineisuuteen ja tehokkaita keinoja rikkauksien hankkimiseen. Heidän esikuvinaan toimivat joskus myös *opettajat*, ennenkaikkea viipurilainen lehtori *Arvid Forstadius* ja turkulainen professori *Martin Stodius*.

Magiakirjallisuuden lukeminen ja yritykset käyttää magiaohjeita hyväksi olivat siten tosiasioita 1600-luvun Suomessa. Koska jokainen tiesi, ettei esivaltalta suhtautunut asiaan suopeasti, puuha oli yritettävä pitää salassa. Kun Stodius keskusteli Ericus Kyrkslettensiksen kanssa tavallisen opintokurssin ylittävistä asioista, hän vaati pojalta vaitiololupauksen. Forstadius käski Enrotin pitää tämän kuulemat asiat salassa. Magiakirjoja ei yleensä näytetty opettajille.

Juuri magiaharrastusten kielletty luonne soi kuitenkin tilaisuuksia käyttä *ilmiantoja* omien päämäärien ajamiseen; kateuden- ja pelonsekainen ilmapiiri loi suotuisat olosuhteet magiaharrastusten julkistamiselle. Tällainen motivaatio sävytti nimetöntä ilmiantokirjettä vuonna 1653 ja etenkin *Andreas Thuroniukseen* kohdistuneita syytteitä; samoista syistä ilmiantoivat ylioppilaat Henricus Eoleniuksen ja pastori Jakob Cupraeus Gunneruksen. Stodius ja Forstadius joutuivat oikeuteen muista syistä, edellinen nuorison »fyysisestä», jälkimmäinen »henkisestä» turmelemisesta.

Joutuessaan ratkaisemaan kantansa demonista magiaa koskeviin ilmiantoihin *esivallalla* ei ollut käytössään valmiita menettelyohjeita. Sellaisten löytäminen kävi ajan myötä yhä tarpeellisemmaksi, sillä demonisen magian harrastus alkoi käydä huhujen tähden esivallan kannalta kiusalliseksi. Turun akatemiasta alettiin puhua »Saatanan residenssinä», kuten Thuronius asian määritteli. Huhut kutoutuivat tiiviisti Stodiuksen ympärille. Mies oli vaatinut oppilaaltaan ankaran lupauksen, lainaillut magiakirjoja ja keskustellut epäilyjä herättävistä asioista Eoleniuksen kanssa. Huhut loivat hänestä maagikon, joka kutsui »koulukuntansa» torstaisin luokseen oppimaan uusia taikoja.

Sitä mukaa kuin käsitykset Stodiuksen »koulukunnasta» selkiintyivät, esivallan otteet jyrkkenivät. Vielä 1644 Stodius vapautui suhteellisen helposti; samoin vapautuivat 1653 nimettömän ilmiantokirjeen johdosta syyteteeseen joutuneet ylioppilaat. Mutta kun kolme vuotta myöhemmin kävi selväksi, että Stodius oli lainannut magiakirjoja Forstadiukselle ja ehkä muillekin, asenteet jyrkkenivät huomattavasti. Ensiksi tämä näkyi *Turun hovioikeuden* piirissä. Sen ratkaistavana olleen Forstadiuksen jutun vuoksi oli luonnollista, että se kiinnitti huomion Stodiukseen, joka oli lainannut syytetylle magiakirjan. Mutta esimerkiksi hovioikeuden lähettämä kirje valtaneuvostolle osoittaa, että siellä oli myös laajemmin alettu kiusaantua Suomeen kohdistuneista magiahuhuista. Niistä oli päästävä vapaaksi; oli lähellä ajatus, että Stodiuksen tuli saada ankara rangaistus. Tästä syystä hovioikeudessa haluttiin vedota jopa kuninkaaseen.

Turun akatemian konsistoria satoi Stodiukseen lojaalisuus. Konsistorin

kannalta ei myöskään ollut selvää, miten Stodiuksen rankaiseminen olisi vaikuttanut akatemian maineeseen. Mutta hovioikeuden ryhtyessä painostamaan ja Stodiuksen magiaharrastusten käytyä ilmeisiksi konsistori erotti syytetyn maineensa turvaamiseksi. Toimenpide on konsistorin kannalta myös taktisesti ymmärrettävä. Päätös osoitti ulos päin, että akateemiset isät ajattelivat laitoksensa parasta puhdistamalla sen »mädistä jäsenistä». Samalla professorit kuitenkin tiesivät, etteivät päätöksen seuraamukset jäisi heidän kannettavakseen, koska kansleri ratkaisi asian lopullisesti.

Brahe oli juridisessa mielessä vakuuttunut, että magiahuhut olivat liioiteltuja. Hän ei myöskään uskonut, että ankarilla otteilla olisi puhdistavaa vaikutusta. Stodiuksen vapautumisella oli huomattava merkitys, sillä tästä johtuen vapautettiin myös Forstadius ja Helsingissä syntynyt Werkellin ja Simo Martinpojan kiista päättyi sovintoon. Nyt oli kuitenkin kaikille osoitettu konkreettisesti, että jopa magiakirjallisuuden hallussapito oli vaarallista.

Piispa *Terseruksen* tultua varakansleriksi aloite magiaharrastusten vastustamisessa siirtyi hovioikeudelta akatemialle. *Terseruksen* toimenpiteet Stodiuksen erottamiseksi jatkoivat hovioikeuden aloittamaa linjaa; kanslerin auktoriteetti eliminoitiin vetoamalla kuninkaaseen. Varakanslerin ja professori *Svenoniuksen* silmämääränä oli akatemian kertakaikkinen vapauttaminen Stodiuksen »koulukunnasta», jonka erityisesti katsottiin ylläpitävän magiaharrastusta. Kun *Eolenius* sitten joutui kiinni, miehet pyrkivät voimaperäisesti tekemään hänestä »varoittavan esimerkin», joka olisi pelästyttänyt muut ylioppilaat tyytymään virallisiin kurssikirjoihin.

Terseruksen, *Svenoniuksen* ja myös professori *Bergiuksen* suhtautumisessa näkyy myös teoreettisesti selkiintynyt käsitys demonisesta magiasta. He keskittivät ilmitulleet seikat kysymykseen, oliko *Eolenius* liitossa demonin kanssa. Tämä on luonnollisesti ymmärrettävää jo heidän yllä mainittujen pyrkimystensä tähden: varoittavaksi esimerkiksi sopivaa kuolemantuomiota ei tietenkään voinut antaa pelkästään magiakirjoja omistavalle. Mutta *Terseruksen* ja *Svenoniuksen* kohdalla on osoitettavissa, että he olivat pohtineet aihetta muulloinkin. He olivat myös molemmat teologeja, joille raamattu oli tuttu ohjeiden antajana ja raamatusta oli helppo löytää *Eoleniuksen* tapaukseen sopiva kohta. Turun hovioikeudessa on ainakin jossain määrin tuettu miesten yrityksiä. *Thuroniuksen* johtama oppositio akatemian piirissä ja viime kädessä *Brahe* estivät kuitenkin kuolemantuomion täytäntöönpanon. Jo sen esiintuominen osoittaa kuitenkin, että asenteet demonisen magian harjoitusta kohtaan olivat jatkuvasti jyrkennet.

...

Huhut paholaiskultin harjoittajista eivät olleet Suomessa 1660-luvulla tuntemattomia. Etenkin ruotsinkielisillä seuduilla Pohjanmaalla ja Ahvenanmaalla heistä on liikkunut tarinoita. Pohjanmaalla tunnusti 1650-lu-

vulla kaksi suomalaista olleensa paholaisen kesteissä. Kun Ahvenanmaan noitaprosessi syntyi 1666, sillä oli olemassa joitakin edellytyksiä kansan käsityksissä. Ne tulevat selvästi ilmi *Karin Persdotterin* tunnustuksissa, jotka osoittavat huomattavaa perehtyneisyyttä paholaiskulttiin. Kokonaisuutena ottaen prosessi oli kuitenkin selvästi »ylhäältä» päin johdettu.

Ahvenanmaan noitaprosessi eroaa perinteisistä noitaoikeudenkäynneistä siinä, että todisteet syyllisyydestä oli saatu huomattavassa määrin noitadoktriinista. Kun nainen oli ilmiannettu, hänestä alettiin etsiä noitamerkkiä. Sellainen löydettiin säännöllisesti, minkä jälkeen aloitettiin kidutus oman tunnustuksen saamiseksi. Vasta kun menettely alkoi näyttää epäilyttävältä, ryhdyttiin sen ohella käyttämään tehokkaasti muunkinlaisia todisteita, manauksia jne.

Prosessi osoittaa muutenkin selvästi, että Ahvenanmaalla toimittiin noitadoktriinin hengessä. Tämä näkyy lukuisista kirjallisuusviitteistä, joilla oikeutettiin erilaisia menettelytapoja. On varmaa, että ennen kaikkea Ahvenanmaan tuomari *Nils Psilander* toimi doktriinin hengessä. Hän oli aikanaan Ruotsi—Suomen oikeuselämässä suhteellisen harvinainen henkilö: hän oli saanut akateemisen koulutuksen ja hoiti itse virkaansa. Psilander oli uskottavasti saanut opiskeluaikanaan Tartossa kiinteän kosketuksen saksalaiseen juridiseen ja uskonnolliseen kirjallisuuteen, jossa noitadoktriinilla oli keskeisempi asema kuin ruotsalaisessa kirjallisuudessa. Hän oli etenkin elämänsä loppuvuosina tuomarin-työssään yleensäkin kiinteässä kosketuksessa aikansa juridiseen ajatteluun. Tämä teoreettinen viehtymys ja sitä ruokkivan kirjallisuuden sisällöllinen laatu tekevät Psilanderin toiminnan huomattavalta osaltaan ymmärrettäväksi.

Psilanderin ja muiden Ahvenanmaan sivistyneistön edustajien käsityksissä ei ollut erimielisyyttä. Kapteeni/majuri *Johan Berg* ruokki omalta osaltaan noitaepäilyjä, kirkkoherra *Bryniel Kjellinus* oli noitatutkimuksissa innokkaasti mukana. Sensijaan herätti poikkeaminen perinnäisistä menettelytavoista vastustusta lautamiehissä, jotka edustivat pääasiassa kansan käsityksiä. He eivät olleet valmiita tuomitsemaan *Kirstin Hansdotterin* kuolemaan. *Karin Persdotterin* tunnustukset ja ilmiannot loivat kuitenkin voimakkaan affektiivisen ilmapiirin, jolloin myös lautamiehet olivat valmiita tuomitsemaan *Lisbeta Skarpin*, *Maria Nilsdotterin*, *Ebbalesken* ja *Anna Bengtsdotterin* kuolemaan. Mutta ajan kuluessa ja syytettyjen tunnustusten alkaessa paljastua tekaistuiksi lautamiehet alkoivat palata entisiin käsityksiinsä. *Margeta Mårtinsdotter* sai kyllä kuolemantuumion, johon lautakuntakin täysin yhtyi, mutta todisteet häntä vastaan olivat perinteellisiä. Vaikka *Lars Hansonin* vaimosta *Margretasta* löytyi noitamerkki, lautakunta oli silti valmis jättämään tuomion Jumalalle. Kuulustelut harvenivat ja päättyivät 1678 anottaessa *Jöran Michelssonin* vaimolle *Margretalle* karkoitustuomiota, joka on selvästikin samantapainen kompromissi kuin 16 vuotta aikaisemmin *Kirstin Hansdotterin* kohdalla.

Psilanderin doktriinia seurailleet noitakäsitykset eivät yleensäkään olleet sivistyneistön keskuudessa Suomen alueella tavallisia. Selväpiirteimminkin edusti samanlaisia näkemyksiä piispa *Johan Gezelius* vanhempi. Tätä osoittaa vuonna 1665 valmistunut synodaalidisputatio, *Elisabet Nilsdotter*ia vastaan nostettu syyte ja Gezeliuksen omat kirjoitukset. Psilanderin ja Gezeliuksen elämänvaiheissa on tiettyjä yhtymäkohtia. He olivat molemmat ruotsalaisia ja oleskelleet Baltiassa. Myös Gezeliuksella oli siten ollut tilaisuus saada kontakti saksalaiseen ajatteluun. — Tietenkään mainitut seikat eivät ole riittävä selitys miesten käsityksen yhtäläisyydelle; kumpikaan niistä ei erota heitä monista muista Suomen sivistyneistön edustajista.

Pohjois-Ruotsin suurten noitaprosessien luomat mielialat näkyivät Suomessa ennen kaikkea Pohjanmaalla. Vuonna 1675, suunnilleen samaan aikaan kuin Västerbottenissa, noituudesta syytettyjen lukumäärä kasvoi Pohjanmaalla tuntuvasti. Ainakin noituuden suhteen tapahtumat tässä maakunnassa muistuttivat siten enemmän Ruotsin kuin muun Suomen tapahtumia. Tähän ovat vaikuttaneet voimakkaasti kieliseikat ja jatkuva kiinteä kontakti emämaahan. Pohjanmaalla oli yleensäkin noitaoikeudenkäyntejä huomattavasti enemmän kuin muualla Suomessa.

Affektiivisen ilmapiirin loivat Pohjanmaalla toisaalta esivallan toimenpiteet, joilla kansaa suorastaan kehoitettiin pitämään »Saatanan tyrannia» mielessään, toisaalta epävirallisesti Ruotsista kantautuneet tiedot. Jotkut sivistyneistön edustajat kuten *Pietarsaaren papisto* ja Kristiinankaupungin pormestari *Johan Hansson* ylläpitivät noitaepäilyjä, samoin jossakin suhteessa epänormaali talonpoika *Martti Laukus*. Uumajalainen poika *Daniel Persson* tuli puheineen suoraan »tartuntapesäkkeestä», *Agneta Kristoffersdotter* ja eräät ruotsalaiset messinkisepät kiihottivat kansaa tunnustuksillaan ja puheillaan.

Todisteiden laatu ei muuttunut Pohjanmaalla huomattavasti pahalaiskultin harjoitusta koskeneiden syytösten vuoksi; doktriinia seurailevat todisteet olivat selvästi taka-alalla. Noidan ilmianto ei ollut riittävä todiste lisätoimenpiteille, noitamerkkiä etsittiin harvoin eikä omaa tunnustusta ainakaan usein yritetty puristaa kidutuksen avulla. Kuolemaantuomitut olivat lähes säännöllisesti huonomaineisia naisia, joita syytettiin pahalaiskultin harjoittamisen ohella taikojen teosta ja vahingon aiheuttamisesta.

Kuolemantuomioiden määrä moninkertaistui joka tapauksessa 1670-luvun jälkipuoliskolla verrattuna muihin ajankohtiin. Selitys tähän löytyy kiihtyneestä ilmapiiristä, ja syytösten luonteesta. Syytettyjen määrä nousi voimakkaasti nimenomaan oikeuteen joutuneiden ja lasten ilmiantojen lisääntyessä. Lisäys selittyy kiihtyneen ilmapiirin perusteella. Todisteiden puutteen vuoksi oli syytteeseen joutuneen myös helppo ilmiantaa muita bläkullassa kävijöiksi ja siten saada itselleen kanssakärsijöitä. Kun nyt il-

miantojen kokonaisuus nousi, »haravoituivat» huonomaineiset henkilöt tavallista lukuisammin oikeuden eteen. Mikäli syytös bläkullassa käynnistä katsottiin toteennäytetyksi, oli seurauksena kuolemantuomio, vaikka syytetyn ei olisikaan epäilty tehneen maanlaissa mainittuja vahinkoja.

Monet kuolemaantuomitut tunnustivat itse, että olivat käyneet bläkullassa. Joitakin vähäisiä ja epävarmoja tietoja lukuunottamatta mikään ei viittaa siihen, että he olisivat käyttäneet huumausaineita ja tunnustaneet tämän vuoksi. Mustasaarelainen *Dordi-leski* puhui voidesarvestaan; *Brita Stål* Uudestakaarlepyystä ja oululainen *Klaara Juhontytär* olivat ilmeisen halukkaita »taikaliemien» keittäjiä. Mutta heidän samoin kuin muidenkin syytettyjen tunnustukset voi selittää kiihtyneen ilmapiirin perusteella. Se merkitsi voimakasta henkistä painetta, jota oli vaikea vastustaa. Kuulustelujen loputtua ja paineen siten hävittyä peruivat esimerkiksi *Dordi-leski* ja yöyriäinen *Margeta Sigfridsdotter* tunnustuksensa. *Agneta Kristoffersdotterin* tunnustus saattoi olla spontaani ja »rehellinen», mutta yhtä hyvin se voi merkitä rikoksen vaihtamista toiseen ja houkuttelevampaan vaihtoehtoon. *Pietarsaarelaisen Marina Matsdotterin* ja kristiinankaupunkilaisen *Valborg Simonsdotterin* tunnustusten tausta jää tietojen puuttumisen vuoksi täysin hämäräksi.

Muualla Suomessa keskittyivät syytökset pahalaiskultin harjoittamisesta Pohjanlahden tuntumaan; sielläkin kyseessä oli vain hajatapauksia. Samoin kuin Pohjanmaalla nämäkin oikeudenkäynnit syntyivät Ruotsista kantautuneiden huhujen vaikutuksesta. On merkillepantavaa, että kolmesta syytöksestä kahden esittäjinä olivat lapset, pirkkalainen *Riitta Matintytär* ja tyrväälinen *Matti Matinpoika*. Olettamukseni mukaan on myös taivasalolaisen sotilaan vaimon *Maisa Jaakontyttären* ilmiannon taustana ajankohdan epätavallisuus.

...

Ruotsin vainot päättyivät sellaisen mielipiteen muotoutumiseen, joka ehkäisi tehokkaasti vainojen uudelleen alkamisen. Uudet käsitykset syntyivät aluksi pienessä piirissä, mutta ne välitettiin nopeasti ja tehokkaasti kautta koko valtakunnan. Uusi rukouskaava v:ltä 1677 teki niistä esivallan virallisen kannan.

Syytteet pahalaiskultin harjoittamisesta eivät luonnollisesti loppuneet tyystin. Suomessa niitä esiintyi eräitä poikkeuksia lukuunottamatta vain Pohjanmaalla. Ilmiannot johtivat säännöllisesti yksilöprosesseihin; syytettyjen määrän huomattavalle kasvulle ei ollut enää edellytyksiä.

Todisteiden arvioinnissa näkyy edelleen joitakin traditionaalisia piirteitä. Mikäli syytetyn maine oli huono, kuolemantuomio oli ainakin ali-oikeudessa mahdollinen. Useimmiten kuolemantuomiot annettiin siksi, että syytetty ei ollut saanut valanvahvistajia. Ei ole kuitenkaan sanottua, että tuomio olisi näissä tapauksissa aina vastannut oikeuskatsomuksia. Mutta pietarsaarelaisen *Beata Pietarintyttären* samaa tuomio osoittaa, että usko

noituuteen ei suinkaan ollut kadonnut; sen vahvisteeksi tarvittiin vain entispäivien noitaoikeudenkäyntejä muistuttavat olosuhteet. Tällaisessa tilanteessa noteerattiin myös syytteet bläkullassa käynnistä: *Kaisa Matintytär* tuomittiin Tenholassa kuolemaan epäiltynä paholaisen liittolaiseksi.

Uusi suhtautuminen etenkin paholaiskulttia koskeviin syytöksiin näkyy siinä, että hyvämaineisen henkilön kohdalla niihin ei pelkästään suhtauduttu epäillen, vaan pyrittiin myös osoittamaan ne vääriksi. Henkilö, joka väitti olleensa bläkullassa, joutui »mielentilatutkimukseen». Pietarsaarelainen *Anders Mattsson Nix* leimattiin juoppohulluksi ja melankoolikoksi. Syytetyn epänormaaliin tilaan vedottiin myös Kalajoella, kun vapautettiin *Dordi Josefintytär*, joka oli itse tunnustanut olleensa bläkullassa. Ilmiantojen taustaa etsittiin myös ilmiantajan kaunaisista asenteista, kuten esim. Lapualla vapautettaessa *Liisa Juhanintytär* ja Ulvilassa *Agata Pietarintytär*.

Suurten noitaprosessien luoma epätavallinen ilmapiiri heijastuu vuosisadan lopussa Turun akatemiassa noitadoktriiniin tunnetussa mielenkiinnossa. Jo prosessien loppuratkaisu oli omiaan vaatimaan kannanottoa. Kaikki kirjoittajat suhtautuivat noituuteen kriittisesti; paholaisen valta oli usein vain psykologista. Mutta kritiikkiä ei silti kohdistettu doktriinin perusteisiin vaan sen yksityiskohtiin. Noituus ja liitto paholaisen kanssa olivat edelleen realiteetteja. Ei lähdetty etsimään sellaisia argumentteja, jotka olisivat murtaneet koko doktriinilta pohjan. Vielä 1712 leimattiin tämänsuuntaiset yritykset Turussa ateismiksi.

Uusia argumentteja olisi ollut mahdollista saada esimerkiksi kartesiolaisesta luonnonfilosofiasta. Sen vaikutus jäi kuitenkin Turussa 1600-luvulla vähäiseksi. Piispa ja varakansleri *Johannes Gezelius* nuorempi piti tarpeekkaasti akatemiansa puhtaana noviteeteista. Vasta 1700-luvun »valistusmiehet» poistivat noitadoktriinin virallisesta oppistrukturista.

LIITE

Liite 1.

	C				
	C				
	C				
Turku	C	CS	S	FD	FH
	C				
	C				
Viipuri	C	CS	A	P	Ö
Helsinki	A	P			
Kristiinan kaupunki	P				
Ahvenanmaa	A				

Oikeudenkäynneissä julki tullut magiakirjallisuus Suomessa 1600-luvun jälkipuoliskolla. (C = *Cabbala Michaëlis Paletz*; CS = *Clavis Salomonis*; S = *Schemhamporas*; FD = *Cristopher Vagnerus, Doctoris Faustii discipulus*; FH = *Doctoris Faustii historia*; A = *Cornelius Agrippan De occulta Philosophia libri tres* ja *Pseudo-Agrippa*; P = *Planetsbok*; Ö = ruotsalainen *Yrttikirja*).

KÄYTETTYJÄ LYHENTEITÄ

A-S	Ala-Satakunta
E-P	Etelä-Pohjanmaa
KE	Kansallinen Elämäkerrasto
KP	Consistorii academici Aboensis äldre protokoller — Turun akatemian konsistorin pöytäkirjat
M	Masku
P	Pohjanmaa
P-P	Pohjois-Pohjanmaa
SKS	Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
SKHS	Suomen Kirkkohistoriallinen Seura
V ja A-S	Vehmaa ja Ala-Satakunta
Y-S	Ylä-Satakunta

LÄHTEET JA TUTKIMUKSET

I Arkistolähteet.

Valtionarkisto, Helsinki (VA)

Raastuvanoikeuksien renovoituja pöytäkirjoja:

- Helsinki: g 2, g 3; — Kokkola: f 1, f 2
- Kristiinankaupunki: k 1; — Oulu: u 4, u 5 ja Mikrofili N:o 3087.
- Pietarsaari: h 1, h 2; — Pori: a 3.
- Raahel: c 1; — Turku: z 37, z 38, z 39.
- Uusikaarlepyy: o 1, o 2; — Vaasa: v 1, v 2, v 3, v 4.
- Viipuri: x 17, x 23.

Renovoituja tuomiokirjoja:

- Ala-Satakunta I KO a 3, II KO a 3, KO a 6.
- Etelä-Pohjanmaa KO a 1—15, 17—21.
- Jääski, Lappee etc. KO a 3, KO a 16.
- Keski-Pohjanmaa KO a 25.
- Kymenkartanon lääni KO a 2.
- Masku I KO a 7.
- Pohjanmaa KO a 7, 9/I, 10—25.
- Pohjois-Pohjanmaa KO a 2—10, 14—18.
- Raaseporin lääni ja Hattulan kihlakunta 11 7.
- Vähä-Savo 00 4.
- Vehmaa ja Ala-Satakunta KO a 1, KO a 3.
- Ylä-Satakunta KO a 4—6.

Riksregistratur 1655 (jäljennös).

Ecclesiastica I.

Tuomiokirjakortisto.

Viipurin kämnerinoikeuden renovoitu pöytäkirja x 57.

Uudempi tilikirjasarja:

VA: 7308, 9144, 9155, 9166, 9170, 9174.

Svenska Riksarkivet, Stockholm (SRA).

- Biographica B. 11. 6., D. 23. 6., P 25 (Psilander).
- Gävleborgs läns dombok 1649—1650. Vol. 2.
- Kommitteer, Supplement Vol. 1. Kommission i Dalarne angående Trolldomsväsen.
- Kungl. arkiv, Karl X Gustav. Handlingar rörande levnadsförhållanden, hov och egendom. K 24 Vol. 12.
- Livonica II. Kyrkliga myndigheter i Estland till Kongl. Maj:t. Vol. N:o 32. Universitet i Dorpat till Kongl. Maj:t. Vol. N:o 147.

- Prejudikatsamling Ang. Kungl. hovrättens resolutioner i bråttmål, 1600-talet.
- Rådsprotokoll 1669 (N:o 51), 1670 (N:o 52), 1671 (N:o 56, 57 ja 58), 1671 (Gyllenstolpe).
- Senatens registratur (S:s bref) aug.—decemb. 1676, jan.—juni 1677.
- Skoklosters arkiv E 8147 ja 8152. Brev till Per Brahe.
E 8757.
Manuscripta Miscellanea, Tom. 1 ja 7.
- Steegeborgs samling. Bref till N. Uttermark.
- Otto Waldes katalog, N:o 37.
- Wiborgs konsistorii underd. skrivelser till Kongl. Maj:t.
- Abo hovrätts skrivelser till Kongl. Maj:t 1637—1688, Vol. N:o 3 a ja 1661—1667, Vol. N:o 2 sekä 1620—1693, Vol. N:o 1.

Turun Maakunta-Arkisto (TMA).

Konseptituomiokirjoja:

- Ålands dombok 1.48 (1640, 1656), 1.49 (1657—1663), 1.58 (1664—1673), 1.58 (1674—1682).

Helsingin Yliopiston Arkisto (HYA).

- Fragmenttikokoelma. Kansio 42.

Helsingin Yliopiston Kirjasto (HYK).

- Bref-Copien och några original-expeditioner för 1642—1762.
- Turun akatemian registratuura 1641—1660. Da 1.

Uppsala Universitets Bibliotek (UUB).

- Brev från Joh. Buraeus til Elias Terserus. K. 2.
- Emanuel Linderholms samling I 411 c.
- Palmköldska samlingen N:o 104. Acta Ecclesiastica, Tom. 3.

Kungliga Biblioteket, Stockholm (KB).

- Rålambska samlingen. Fol. N:o 74.

Stockholms Stadsarkiv (SA).

- (Stockholms stads) Criminalle Protocollum pro Annis 1662—1663 et 1664.

Vaasan Maakunta-Arkisto (VMA).

- Kristiinankaupungin raastuvanoikeuden konseptipöytäkirja 1675—1678. cd. 1

Svenska Litteratursällskapets arkiv, Helsinki (SLSA).

- *Moberg, A.:* Anteckningar om matematikens historia.

II *Lähdejulkaisut.*

Album Academie Vitebergensis. Jüngere Reihe. Teil 1. von B. Weissenborn. Magdeburg, 1934.

Alla Riksdagars och Mötens Besluth ... Af Ant. Stiernman. II. Stockholm, 1729.

- Bibliotheca acta et scripta magica. Hrsg. von E. D. Hauber. Hefte XXV—XXXVI. Lemgo, 1741—1745.
- Bidrag till Finlands historia. Utg. genom Reinh. Hausen. II. Helsingfors, 1894—1898.
- Blåkulle-Färderna eller Handlingar om Trolldoms-Väsendet i Dalarne åren 1668—1673. (Af C. G. Kröningssvärd) 1—3. Ny och tillökad upplaga. Stockholm, 1845—1849.
- Boetius Murenus acta visitatoria 1637—1666. Utg. af Kaarlo Österbladh. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia VI. Borgå, 1908.
- Consistorii Academici Aboensis äldre Protokoller I—III ja Consist. Ac. Ab. Protokoll IV. Julk. Suomen Historiallinen Seura. Helsingfors, 1884—1912.
- Die Peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V von 1532 (Carolina). Hrsg. von G. Radbruch. Universal-bibliothek Nr 1990/90 a. Pr. in Germany, 1962.
- Eräs saarnaajatyttö Kokemäeltä 1600-luvulla. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran pöytäkirjat VII. Helsingfors, 1908. (K. R. Melanderin julk. oikeudenkäyntipöytäkirjat).
- Geschichte der menschlichen Narrheit. Von Fr. von Adelung. VI. Leipzig, 1788.
- Handlingar rörande Finska skolväsendets historia. Utg. av K. G. Leinberg. Tredje samlingen, Jyväskylä, 1889. Fjerde samlingen, Helsingfors, 1900.
- Handlingar till upplysning af Finlands Häfder. Utg. af A. I. Arwidsson. I, VII. Stockholm, 1846—1854.
- Handlingar till upplysning i Finlands Kyrko-Historie. Utg. af J. Tengström. 1—3. Åbo, 1821—1823.
- Historiska Samlingar. (Af Adlersparre) IV—V. Stockholm, 1812—1822.
- Kongl. Stadgar, Förordningar, Bref och Resolutioner ... Utg. af Joh. Schmedeman. Stockholm, 1706.
- Kristoffer-kuninkaan maanlaki Herra Martin suomeksi kääntämä. Julk. E. N. Setälä ja M. Nyholm. Suomen Kirjallisuuden Seuran toim. 82. Suomen kielen muistomerkkejä II: 1. Helsinki, 1905.
- Magnus Erikssons landslag. Tolkad av A. Holmbäck och E. Wessén. Skrifter utg. av Institutet för rättshistorisk forskning. Ser. I. Rättshistorisk bibliotek VI. Lund, 1962.
- Magnus Erikssons stads lag. Utg. af D. C. J. Schlyter. Lund, 1865.
- Materials toward a history of witchcraft. Coll. by H. C. Lea, Ed. by G. L. Burr. I—III. London, 1957.
- Om trolldom och häxprocesser i Hälsingland. Urkunder sammans. av J. J:son Hanzén. Ljusdal, 1951.
- Per Brahes brevväxling rörande Åbo akademi. Utg. av C. M. Schybergson. I—II: 1—2. Skrifter utg. av Sv. Litt.sällsk. i Finland, CLXIV, CCXXX, CCLXIV. Helsingfors, 1922—1938.
- Per Brahes konstitutioner av år 1661 för Åbo akademi. Övers. och utg. av C. M. Schybergson. Årsskrift utg. av Åbo akademi 1919. Åbo, 1920.
- Prästeståndets riksdagsprotokoll. Utg. av A. Forsell och E. Granstedt 1. Uppsala, 1949. 3, utg. av S. Olsson, Stockholm, 1956.
- Quellen und Untersuchungen zur Geschichte des Hexenwahns und der Hexenverfolgung im Mittelalter. Von J. Hansen. Bonn, 1901.
- Samling af Domkapitlets i Åbo Cirkulär-Bref. Supplement till G. Hällströms samling. (Utg. af Vilh. Lagus) I. Åbo, 1836.
- Svenska landskapslagar. Tolkade av A. Holmbäck och E. Wessén. I, V. Uppsala, 1933—1946.
- Svenska Riksrådets protokoll 1657. Genom W. Enblom. Handlingar rörande Sv. Historia. B-serien. Tredje serien, XVII. Stockholm, 1931.

Till blåkulla. Trolldomsväsendet i Västerbotten 1675—1677. Utg. av K. *Fahlgren*. Umeå, 1966.

Turun akatemian konsistorin pöytäkirjat VI—VII. Helsinki, 1940.

Uppsala Universitets konstitutioner af år 1665. Utg. av C. *Annerstedt*. Uppsala, 1890.

Ur Per Brahes brevväxling. Utg. af K. K. *Tigerstedt*. II. Helsingfors, 1888.

III *Sanomalehdet*

Borgå Tidning 1842. Helsingin Yliopiston Kirjasto, Mf. N:o 4209.

Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Kurlands Geschichte, Geographic, Statistik und Literatur. 1837, 1840, 1848.

Åbo Tidningar 1792, 1793, 1795. Helsingin Yliopiston Kirjasto, Mf. N:o 1978.

IV *Lähteenä käytetty kirjallisuus.*

Alander, Chr.: De Magia numerorum (Resp. G. *Polviander*). Aboae, 1703.

Super quaestione magica, quae est de vocibus animalium (Resp. E. *Fant*). Aboae, 1694.

Alanus, Georg: Disp. Phil. Inaug. De Magia naturali (Resp. Joh. *Munthelius*). Aboae, 1645.

Disp. phys. De stellis (Resp. B. J. *Moderus*). Aboae 1645.

Arenius, Olaus, M: Passional Postilla. Åbo, 1661.

Reese- och Huuss-Postilla. Åbo, 1677.

Arrhenius, Claud: Diss. phil. De Magia (Resp. A. *Torselius*). Holmiae, 1679.

Augustinus, Aurelius: Der Gottesstaat. Dt. von C. J. *Perl*. I—II Salzburg, 1951.

Bekker, Balthasar: Die bezauberte Welt oder eine gründliche Untersuchung des allgemeinen Aberglaubens... Aus dem Holländischen... Amsterdam, 1693.

Berckenmeyer, P. L.: Neu-vermehrter curieuser Antiquarius. II. 6 p. Hamburg, 1731.

Biblia. Se on coco Pyhä Raamattu suomeksi. Stockholm, 1642.

Carpzow, Benedict: Jurisprudentia forensis Romano-Saxonicae Editio novissima. Lipsiae et Francofurti, 1694.

Practica novae imperialis saxonicae rerum criminalium in III partes divisa. Editio octava. Francofurti, 1684.

Das Kloster, Weltlich und geistlich. Meist aus der ältern deutschen Volks-, Wunder-, Curiositäten- und vorzugsweise komischen Literatur. Von J. *Scheible*. III. Stuttgart, 1846.

Dunte, Ludov: Decisiones Mille et sex casuum conscientiae. Ratzeburg, 1664.

Einhorn, Pavlo: Wiederlegunge der Abgötterey. Scripta Livonica 2. Riga und Leipzig, 1848.

Erici (*Sorolainen*), Ericus: Postilla. I. Stockholm, 1621.

Erik Dahlbergs dagbok (1625—1699). Utg. af H. *Lundström*. Upsala-Stockholm, (1912).

Eenberg, J: De sortilegis (resp. G. J. *Montelius*). Holmiae, 1705.

Florinus, Henrik: Vocabularium Latino—Sveco—Germanico—Finnonico. Stockholm, 1695.

Freude, Michael: Gewissens-Fragen von processen wieder die Hexen insonderheit denen Richtern hochnötig zuwissen. Güstrow, 1667.

Från Sveriges storhetstid. Franske legationssekreteraren Charles *Ogiers* dagbok under ambassaden i Sverige 1634—1635. Från latinet utg. av S. *Hallberg*. Stockholm, 1914.

Gezelius, Joh: Casuum conscientiae et praecipuarum quaestionum practicarum decisiones ex. S. Scriptura... Aboae, 1689.

Encyclopedia synoptica. Aboae, 1672.

- Gothus, L. Paulinus: Ethicae christianae. Pars prima. Stockholm, 1617.*
von Grimmelhausen, Hans, J. C: Seikkailukas Simplicissimus. Suom. W. Anttila I. Hämeenlinna, 1950.
- Grotius, Hugo: De jure belli ac pacis. Ed. tertia. Amsterdam, 1632.*
- Güntzelius, Christopher: Interpretatio Tit. Ultimi FF De Regulis juris. Lipsiae, 1657.*
- Gyllenius, Petrus, M: Dagbok 1622—1667. (Diarium Gyllenianum). Utg. genom Reinh. Hausen. Helsingfors, 1882.*
- Hahn, Petrus:*
De sensibus internis (Resp. S. N. Guzelius). Aboae, 1696.
Disc. physiologus De sensibus hominis (Resp. A. Lundius). Aboae, 1690.
Disp. phil. De causis variantium sententiarum (Resp. J. Hildéén). Aboae, 1697.
Disp. phil. De cognitione veri angelici et humani (Resp. P. J. Ring). Aboae, 1691.
Disp. phil. De infantibus suppositiis (Resp. M. Montelius). Aboae, 1690.
Diss. acad. De sanguine (Resp. L. Gezelius). Aboae, 1691.
Diss. phys. De sale (Resp. C. Hahn). Aboae, 1702.
Diss. phys. De tactu (Resp. O. Lönqvist). Aboae, 1698.
Diss. inaug. ideam Panegyrios Satanicae (Resp. W. Wargentini). Aboae, 1697.
Diss. phys. De vigilia et somno (Resp. P. Wikholm). Aboae, 1705.
Magia naturalis seu de qualitatibus occultis (Resp. A. Aemmelaeus). Aboae, 1698.
- Hasselqvist, Andreas: Boot-Predijkan hållen på en fredagh 1680 ... i Åbo Domkyrckio ... Medh tagit tillfälle aff den store och förskräcklige comet ... Åbo, 1681.*
Bättrings Basuun. Stockholm, 1680.
- Heinrich Cornelius Agrippas von Nettesheim Magische Werke. Hrsg. von A. von der Linden. Geheime Wissenschaften 10. Berlin, 1921.*
- Juslenius, Gabriel: Disp. phil. De experientia (Resp. J. Brunnius). Aboae, 1709.*
- Keslerus, Andreas: Theologia casuum conscientiae hodierno cumprimis temporis accomodatorum. Wittenbergk, 1658.*
- Kloot, Claudius: Synopsis rerum criminalium iuxta feriem X praeceptorum decalogi disposita. Ed. secunda. Gothoburgi, 1676.*
Then svenska Lagfarenhetz spegel. Gothoburgi, 1676.
- Laurbeckius, Petrus: Corpus Angelicum seu de corporibus Angelorum assumptis (Resp. G. Kijhl). Aboae, 1688.*
De tympanis magicis (Resp. N. Forzelius). Aboae, 1680.
- Loccenius, Johannes: Exercitationes juris. Holmiae, 1653.*
Synopsis juris. Stockholmiae, 1648.
Idem liber. Ed. secunda. Holmiae, 1653.
Idem liber. Ed. tertia. Gothoburgi, 1673.
- Locke, John: A Letter concerning the toleration. Latin and English text. Ed. by M. Montuori. The Hague, 1963.*
- Ludenius, Laurentius: De viro practico, deque mediis ad vitam practicam ducentibus liber. Dorpati, 1643.*
Disp. practica De amore, et de fortitudine ... (Resp. P. Trottonius). Dorpati, 1642.
- Meisner, Balthasar: Philosophia sobriae II. Ed. sexta. Wittebergae, 1627.*
- Mengering, Arnold: Suscitabulum conscientiae evangelicum interpolatum. Erneuerter und auspolierter Evangelischer Gewissens-Wecker. Altenburg, 1646.*
- Pereira, Benedictus: De Magia, de observatione somniorum ... Coloniae Agrippinae, 1598.*
- Petri, Laurentius: Selityxet ioca-päiväisten huomen-, ehto- ja ruocaluicin eli siunausten, saarnoilte edespannut. Åbo, 1644.*
- Quaestiones Theologicae Selectae, Tam Theoreticae quam Practicae: De Angelis,*

- quas in conventu synodali sub Directione Joh. Gezeli... Defendos Joh. Liliewan et Joh. Allenius. Aboae, 1665 (Niteessä Synodales Aboenses 1629—1698).
- Rajalenius, Thomas: Muutamat christilliset Saarnat. Turku, 1654.
- Richter, Christopher: Centuria regularum sive praeceptorum ex universo juris ... Jena, 1663.
- Rothovius, Isaacus, B: Conci de conciliis seu synodis. Thet är: En christeligh Predikan om Möte och samquemder. Hällen ... 1616. Rostock, 1616.
En christeligh Predikan Hällen ... 1633. Stockholm, 1633.
En christeligh Tacksäjelse Predikan ... Hällen ... 1640. Upsala 1641.
- Rålamb, Clas: Observationes juris. Stockholm, 1674 ja 2 p. Stockholm, 1679.
- Samson, Hermann: Neun auserlesen und wolgegründete Hexen Predigt. Riga, 1626.
- Schefferus, Joh: Lapponia. Suom. T. *Itkonen*. Kariston klassillinen sarja 70. Hämeenlinna, 1963.
- Sperling, Joh: Institutiones physicae. Wittebergae, 1639.
- Sprenger, Jakob — Institoris, Heinrich: Der Hexenhammer. Dt. von J. W. R. Schmidt I—III. Beriin, 1906.
- Stiernhöök, Joh: De jure sveonum et gothorum vetusto libri duo. Holmiae, 1672.
- Swedberg, Jesper: Lefwernes beskrifning. Utg. av G. Wetterberg I. Skrifter utg. av Vetenskaps-Societeten i Lund 25: 1. Lund, 1941.
- Svederus, Matias: Diss. jur. De mercatura (Resp. A. Råbergh). Aboae, 1690.
- Svenonius, Enewaldus: Gymnasium capiendae rationis humanae. Aboae, 1662.
- Terseus, Joannes, E: Exodus et in eam annotationes. Holmiae, 1660.
- Thauvonius, Abraham: Curtam meteorologicam. (Resp. A. Ikalensis). Aboae, 1656.
Disp. inaug. Theoremata quaedam philosophica (Resp. A. Forstadius). Aboae, 1652.
Disp. phys. De Monstris (Resp. P. Gyllenius). Aboae, 1656.
Disp. phys. De Stellis (Resp. A. Thuronius). Aboae, 1651.
- Thomasius, Chr.: Über die Hexenprozesse. Überarb. und hrsg. von R. Liebewirth. Thomasiana 5. Weimar, 1967.
- Thuronius, Andreas: Disp. phys. De Hominis in utero formatione (Resp. J. H. Allenius). Aboae, 1661.
- Waldschmidt, Bernhard: Pythonissa endorea. Das ist: Acht und zwanzig Hexen- und Gespenst-Predigten ... Frankfurt, 1660.
- Wassenius, Joh.: Disp. phil. De Magia naturalis (Resp. J. Orre). Aboae, 1648.
- Voigt, Gottfr: Deliciani, Deliciae physicae. Rostochii, 1671.
Physicalischer Zeit-Vertreiben darinne zwey Hundert Auserlesene, lustige, anmuthige Fragen. Güstrow, 1670.
- Wolff, Nicol: De superstitione (Resp. J. Ritterhusius). Holmiae, 1686.

V Viitatus tutkimukset.

- Adelung, J. C: Fortsetzung und Ergänzungen zu C. G. Jöchers allg. Gelehrten-Lexico. I—II. Leipzig, 1784—1787. III. Delmenhorst, 1810.
- Alanen, Aulis: Pyhävuoren lumoissa. Historian Aitta 10 (1945).
- Allgemeine dt. Biographie. Hrsg. durch die hist. comiss. der Köningl. Akad. d. Wiss. II, 16 ja 24. Leipzig, 1875—1887.
- Almqvist, Jan, Eric: Samuel Pufendorf och Nicolaus Beckman. Lychnos 1941. Uppsala, 1941.
Svensk juridisk litteraturhistoria. Stockholm, 1946.
- Alopaeus, J. M: Borgå gymnasii historia. Tredje Häftet. Åbo, 1807.
- Anjou, L. A: Svenka kyrkans historia ifrån Uppsala Möte år 1593 till slutet af sjuttonde århundradet. Stockholm, 1866.

- Aspelin*, Gunnar: Ajatuksen tiet. Suom. J. A. Hollo. Porvoo, 1963.
- Aspelin*, H. E. M.: Wasa stads historia. Nikolaistad, 1892.
- von Baeyer-Katte*, Wanda: Die historischen Hexenprozesse. Der verbürokratisierte Massenwahn. Teoksessa Massenwahn in Geschichte und Gegenwart. Hrsg. von W. Bitter. Stuttgart, 1965.
- Bang*, Vilhelm: Hexevaesen og Hexefølgelser isaer i Danmark. Kjøbenhavn, 1896.
- Baschwitz*, Kurt: Hexen und Hexenprozesse. Die Geschichte eines Massenwahns und seiner Bekämpfung. München, 1963.
- Benz*, Gunnar: Göta hovrätt genom seklerna. Stockholm, 1935.
- Blomstedt*, Yrjö: Laamannin- ja kihlakunnantuomarinvirkojen läänittäminen ja hoito Suomessa 1500- ja 1600-luvuilla (1523—1680). Akat. väit. kirja. Helsinki, 1958.
- Bollman*, Klaus: Die Stellung des Inquisiten bei Carpnow. Diss. Marburg/Lahm, 1963.
- von Bonsdorff*, Carl: Åbo stads historia under sjuttonde seklet. II. Helsingfors, 1904.
- Bornkamm*, Heinrich: Luther und das Alte Testament. Tübingen, 1948.
- Crombie*, A. C.: Augustine to Galileo. Science in the later Middle ages and early modern times, XIII—XVII centuries. I. Mercury Books. London, 1964.
- Croissant*, Werner: Die Berücksichtigung geburts- und berufsständischer und soziologischer Unterschiede im deutschen Hexenprozess. Diss. in Mainz (koneella kirj.), 1953.
- Daehnert*, J. G.: Academiae Grypeswaldensis Bibliotheca. Tom. II. Grypeswaldiae. 1775.
- Elgenstierna*, Gustaf: Svenska adelns ättartavlor. VI. Stockholm, 1931.
- Eriksson*, Erik, H.: Young man Luther. A study in psychoanalysis and history. New York, 1962.
- Fagerlund*, L. W. — *Tigerstedt*, R.: Medicinens studium vid Åbo universitet. Åbo universitets lärdomshistoria 1. Skrifter utg. af Sv. Litt.sällsk. i Finland XVI. Helsingfors, 1890.
- Fontell*, A. G.: Anteckningar rörande hexvesendet i Österbotten på 1670-talet. Historiallinen Arkisto 8 (1884).
- Freud*, Sigmund: Eine Teufelsneurose im siebzehnten Jahrhundert. Gesammelte Werke XIII. London, 1947.
- Friedensburg*, Walter: Geschichte der Universität Wittenberg. Halle a. S., 1917.
- Gadelius*, Bror: Tro och övertro i gängna tider. I—II. Stockholm, 1912—1913.
- Gentz*, Laur.: Vad förorsakade de stora häxprocesserna? Arv. Tidskrift för nordisk folkminnesforskning 10. Uppsala, 1955.
- Grässe*, J. G. Th.: Bibliotheca magica et pneumatica. Photom. Nachdruck. Leipzig, 1843.
- Handwörterbuch des dt. Aberglaubens. III—IV, VI. Berlin und Leipzig, 1930—1935.
- Hansen*, Joseph: Zauberwahn, Inquisition und Hexenprozess im Mittelalter und die Entstehung der grossen Hexenverfolgung. München und Leipzig, 1900.
- Heikel*, I. A.: Filologins studium vid Åbo universitet. Åbo universitets lärdomshistoria 5. Skrifter utg. af Sv. Litt.sällsk. i Finland XXVI. Helsingfors, 1894.
- Heikkinen*, Antero: Ahvenanmaan noitaprosessin synty. Historiallinen Aikakauskirja 1967.
- Heller*, August: Geschichte der Physik I. Stuttgart, 1882.
- Hertzberg*, Rafaël: Kulturbilder ur Finlands historia II. Hexprocesser på 1600-talet. Helsingfors, 1888.
- Vidskepelsen i Finland på 1600-talet. Bidrag till Finlands kulturhistoria. Ak. afh. Helsingfors, 1889.
- Hintikka*, Jaakko: Käsitteilläkin on kohtalonsa. Suomalainen Suomi 1961.
- Hjelt*, O. E. A.: Naturalhistoriens studium vid Åbo universitet. Åbo universitets lärdomshistoria 6. Skrifter utg. af Sv. Litt.sällsk. i Finland XXXII. Helsingfors. 1896.

- Honko, Lauri*: Geisterglaube in Ingermansland. FF Communications Vol. LXXVI. Suomen Tiedeakatemia, N:o 185. Helsinki, 1963.
- Holmström, Rafael*: Eerikki Eerikinpoika Sorolainen. Akat. väit. kirja. Hämeenlinna, 1917.
- Horila, Tapio*: Valpuri Kyni — tietäjä ja aikansa uhri. Tyrvään seudun Museo- ja Kotiseutuyhdistyksen julk. VII. Vammala, 1938.
- Hultin, Arvid*: Torsten Rudeen. Ak. afh. Helsingfors, 1902.
- Indrenius, Abraham*: Kuvaus Keuruun pitäjämästä. Suom. A. Oja. Forssa, 1953.
- Jokipii, M.* — *Ruuth, M.*: Porin kaupungin historia. II. Pori, 1958.
- Jokipii, Mauno*: Vanhan Ruoveden historia. I. Vammala, 1959.
- Jutikkala, Eino*: Suomen historian kartasto. 2. p. Porvoo, 1959.
- Juva, Mikko*: Varsinais-Suomen seurakunta-elämää puhtasoppisuuden hallitsemisena vuosisatoina (1600—1808). Akat. väit. kirja. Turku, 1955.
- Jägerskiöld, Stig*: Studier rörande receptionen av främmande rätt i Sverige under den yngre landslagens tid. Lund, 1963.
- Jöcher, C. G.*: Allgemeine Gelehrten-Lexicon. I—IV. Leipzig, 1750—1751.
- Kaila, E. E.*: Pohjanmaa ja meri 1600- ja 1700-luvuilla. Talousmaantieteellisiä-historiallinen tutkimus. Akat. väit. kirja. Historiallisia tutk. XIV. Helsinki, 1931.
- Kempe, Axel*: Bibliotheca Academiae Aboensis. Aboae, 1655.
- Kiesewetter, Carl*: Faust in der Geschichte und Tradition. Reprografischer Nachdruck der Ausgabe Leipzig 1893. Hildesheim, 1963.
- Klingner, Erich*: Luther und der deutsche Volksaberglaube. Palaestra LVI. Berlin, 1912.
- Kristinestads historia*. Utg. av utgivningskommittén. Kristinestad, 1915.
- Lagus, Vilhelm*: Åbo akademis studentmatrikel. I. Helsingfors, 1889.
- Leikola, Anto*: Hirviöiden historiaa. Eräs väitöskirja epäsiikiöistä. Valvoja, 1965.
- Lidén, Joh. H.*: Catalogus disputationum in academiis et gymnasiis Sveciae. II. Upsalae, 1779.
- Liljedahl, Ragnar*: Svensk förvaltning i Livland 1617—1634. Ak. afh. Uppsala, 1933.
- Lindborg, Rolf*: Descartes i Uppsala. Striderna om den »Nya Filosofien» 1663—1689. Ak. avh. Lychnos-Bibliotek 22. Uppsala, 1965.
- Linderholm, Emanuel*: De stora häxprocesserna i Sverige. I. Uppsala, 1918.
De stora trolldomsprocessernas upplösning i Sverige. Svenska Historiska Tidskriften 33. Stockholm, 1914.
Nordisk magi. I. Svenska landsmål och svenskt folkliv. Tidskrift genom J. A. Lundell. B: 16—20. Stockholm, 1918—1931.
Trolldomsprocesserna i Uppland och Uppsala 1671—1676. Kyrkohistorisk Årsskrift 30. Uppsala och Stockholm, 1931.
- Lindroth, Sten*: Paracelsismen i Sverige till 1600-talets mitt. Ak. avh. Lychnos-Bibliotek 7. Uppsala, 1943.
- Luukko, Armas*: Etelä-Pohjanmaan historia. III. Vaasa, 1945.
Suur-Lohtajan historia. I. Kokkola, 1959.
- Meurling, Anna, C.*: Svensk domstolsförvaltning i Livland 1634—1700. Ak. avh. Bibliotheca historica Lundensis XIX. Lund, 1967.
- Munktel, Henrik*: Mose lag och svensk rättsutveckling. Lychnos 1936. Uppsala, 1936.
Tortyren i svensk rättshistoria. Lychnos 1939. Uppsala, 1939.
- Murray, Margaret, A.*: The witch-cult in western Europe. A study in Anthropology. Oxford, 1921.
- Nauert, C. C.*: Agrippa and the crisis of renaissance thought. Illinois studies in the social science 55. Urbana, 1965.
- Niitemaa, Viljo*: Baltian historia. Porvoo, 1959.

- Oja, Aulis: Maankiertäjänöitä Eerikki Puujumala. Kalevalaseuran vuosikirja 43. Helsinki, 1963.
- Turun hovioikeuden vuotta 1828 vanhempi arkisto. Historiallinen Aikakauskirja 1956.
- Pachter, Henry, M: Paracelsus. Magic into science. New York, 1951.
- Parrinder, Geoffrey: Witchcraft: European and African. London, 1963.
- Parvio, Martti: Isaacus Rothovius Turun piispa. Akat. väit. kirja. Suomen Kirkko-historiallisen Seuran toimituksia 60. Forssa, 1959.
- Perälä, Väinö: Eskil Petraeus. Akat. väit. kirja. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia XXV. Helsinki, 1928.
- Peuckert, Will-Erich: Pansophie. Ein Versuch zur Geschichte der weissen und schwarzen Magie. 2. Aufl. Berlin, 1956.
- Gabalia. Ein Versuch zur Geschichte der Magia Naturalis im 16. bis 18. Jahrhundert. Pansophie II. Berlin, 1967.
- Pietilä, Antti, J: Daniel Juslenius. Hänen elämänsä ja vaikutuksensa. I. Yliopistoll. väit.kirja. Tampere, 1907.
- Psilander, Albert: Slägten Psilander. Genealogiska anteckningar. Stockholm, 1886.
- von Recke, J. F: — Napiersky, C. E: Schriftsteller- und Gelehrten-Lexicon der Provinzen Livland, Ehstland und Kurland I—II. Mitau, 1859—1861.
- Rein, Th: Filosofins studium vid Åbo universitet. Åbo universitets lärdomshistoria 10. Skrifter utg. af Sv. Litt.sällsk. i Finland LXXX. Helsingfors, 1908.
- Renvall, Pentti: Suomalainen 1500-luvun ihminen oikeuskatsomustensa valossa. Turun yliopiston julkaisuja B Humaniora XXXIII. Turku, 1949.
- Renvall, R. A: Förteckning öfver Filosofie-Magistrar promoverade vid universitetet i Åbo 1643—1827. Helsingfors, 1882.
- von Rieseaman, O: Hexen und Zauberer in Reval. Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. II: 3. Reval, 1877.
- Robbins, Rossell, H: The Encyclopedia of witchcraft and demonology. New York, 1959.
- Rotermund, Heinrich, W: Fortsetzung und Ergänzungen zu C. G. Jöchers Gelehrten-Lexico. IV—VI. Bremen, 1813—1819.
- Rudenmark, Lars: Trolldoms- och häxväsendet 1670—1671. Rättvik, utg. av Rättviks socken. I: 2. Västerås, 1967.
- Runeberg, Arne: Witches, demons and fertility magic. Analysis of their significance and mutual relations in west-european folk religion. Akat. väit. kirja. Communicationes humanarum litterarum 14: 4. Helsingfors, 1947.
- Räbergh, Herman: Teologins historia vid Åbo universitet. I. Åbo universitets lärdomshistoria 4. Skrifter utg. af Sv. Litt.sällsk. i Finland XXIII. Helsingfors, 1893.
- Sahlgren: Jöran: Blåkulla och blåkullafärderna. Namn och Bygd. Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning 3. Uppsala, 1915—1916.
- S(atomaa), J. E: Antti Thuronius. Kansallinen Elämäkerrasto V. Porvoo, 1934.
- Salomies, Ilmari: Suomen kirkon historia. II—III. Helsinki, 1959—1962.
- Sandblad, Henrik: Carolus Lundius och trolldomsprocesserna. Lychnos 1967—1968. Uppsala, 1969.
- Sarajas, Annamari: Suomen kansanrunoudentuntemus 1500—1700-lukujen kirjallisuudessa. Akat. väit. kirja. Porvoo, 1956.
- Schirren, Carl: Zur Geschichte der schwedischen Universität in Livland. Riga, 1853.
- Schybergson, C. M: Boklänsanteckningar från Åbo akademis bibliotek vid dess grundläggning 1647. Nordisk Tidskrift för bok- och biblioteksväsen. Utg. av Isak Collijn XXVI. Uppsala — Stockholm, 1939.
- De s.k. braheska konstitutionerna av år 1661 för Åbo akademi. Översigt af Finska Vetenskaps-Societetens Förhandlingar LXI: B. Helsingfors, 1919.

- Per Brahes ställning till rättegångarna angående lärd magi vid Åbo akademi. Förhandlingar och uppsatser 36. Skrifter utg. av Sv. Litt.sällsk. i Finland CLXVII. Helsingfors, 1923.
- Simolin*, Albert: Drag ur kyrkliga lifvet i Helsingfors på 1600-talet. Teologinen Aikakauskirja 13 (1908).
- Slotte*, K. F: Matematikens och Fysikens studium vid Åbo universitet. Åbo universitets lärdomshistoria 7. Skrifter utg. af Sv. Litt.sällsk. i Finland XXXVII. Helsingfors, 1898.
- Soldans* Geschichte der Hexenprozesse. I—II. Neu bearb. und hrsg. von H. Heppe. Stuttgart, 1880.
- Strandberg*, C. H: Åbo stifts herdaminne. I—II. Åbo, 1832—1834.
- Sundborg*, Bertil: Gustaf Rosenhane och trolldomsväsen. Lychnos 1954—1955. Uppsala, 1955.
- Suolaki*, Eino: E. Paholaisusko puhdasoppisuuden ajan aatemaailmassa. Historiallinen Aikakauskirja, 1950.
- Söderhjelm*, Alma: Jakobstads historia. I. Helsingfors, 1907.
- T(arkkiainen)*, V: Martti Henrikinpoika Stodius. Kansallinen Elämäkerrasto V. Porvoo 1934.
- Taylor*, G. Rattray: Sex in history. Pr. in Great Britain, 1959. New Edition.
- Teall*, John, L: Witchcraft and calvinism in Elizabethan England: Divine Power and Human agency. Journal of the history of Ideas XXIII, New York, 1962.
- Temkin*, Owsei: The falling sickness. A history of Epilepsy from the Greeks to the beginnings of modern Neurology. Baltimore, 1945.
- Tengström*, Jakob: Dissertationis Academiae Vitam et Merita M. Isaaci B. Rothovi. Aboae, 1796.
- Minne öfver Joannes Elai Terserus. Åbo, 1795.
- Tengström*, J. J: Biskopen i Åbo stift Johan Gezelii den äldres minne. Åbo, 1825.
- Thorndike*, Lynn: A history of magic and experimental science V—VI. New York, 1941.
- Tigerstedt*, Robert: En trolldomsprocess vid det finska universitetet. Finsk Tidskrift, Förra halfåret 1881.
- Trevor-Roper*, Hugh, R: Religion, the Reformation and social Change. And other Essays. London, 1967.
- Vallinkoski*, Jorma: The history of the university library at Turku. I, 1640—1722. Akat. väit. kirja. Turun yliopiston kirjaston julkaisuja XXI. Helsinki, 1948.
- Turun akatemian väitöskirjat 1640—1828. I—II. Helsinki, 1962—1968.
- Wallenius*, Gabriel: Bibliotheca Regiae Academiae Aboensis. Aboae, 1682.
- Waller*, D. P: Spiritual and demonic magic from Ficino to Campanella. London, 1958.
- Waren*, Aksel: Keuruun pitäjän historia. Helsinki, 1890.
- Winkler*, R: Über Hexenwahn und Hexenprozess in Estland während der Schwedenherrschaft. Baltische Monatschrift LXVII. Riga, 1909.
- Virkkunen*, A. H: Oulun kaupungin historia. I. 2. p. Oulu, 1953.
- Virrankoski*, Pentti: Pohjois-Pohjanmaan maaseudun taloudelliset yhteydet Tallinnaan 1600-luvulla. Teoksessa Näkökulmia menneisyyteen. Eino Jutikkalan juhla-kirja. Porvoo, 1967.
- Zilboorg*, Gregory: The medical man and the witch during the renaissance. Baltimore, 1935.

SUMMARY

ALLIES OF THE DEVIL, Notions of witchcraft and demonic magic and trials for witchcraft and demonic magic in late 17th century Finland (approx. 1640—1712).

Historical research on the persecution of witches began while the persecutions were still in progress. In this research various phases can be quite clearly distinguished. One of these is dominated by the thorough investigations of *Joseph Hansen* into the origins of witch persecutions, and another by the unique notions of *Margaret Murray*. Since the second World War, and particularly in the 1960s interest in the history of witch persecution has increased again. The aim of *Kurt Baschwitz*, *H. R. Trevor-Roper* and many others has been to treat the persecutions as a whole and find general explanations for them. But the need for a detailed concise analysis in addition to these meritorious works has been more and more clearly felt.

In the present study I have tried to explain how the persecutions in Finland started. Thus it has been important to clarify the opinions on witchcraft held by the authorities. Since the analysis of ideas on witchcraft also throws light in other ways on the structure of doctrine in Finland at the times, I have preferred to include notions and trials in the title of this study. *Demonic magic* and *witchcraft* have also been distinguished from each other. The first includes the ideas and activities which concerned the agreement with the Devil made by the magician in the hope of obtaining wealth etc. By the expression witchcraft the practice of the evil cult is to be understood, and as a whole these concepts are called the doctrine of witchcraft. At the majority of trials in Finland the service of evil forces was not considered at all, but merely the performance of tricks. These I have noticed only when they make the proper object of my research more understandable.

With regard to witch persecution locally limited analysis cannot be performed without taking the whole subject somehow into consideration. In the Introduction I have treated the origins of the witch persecutions their diffusion and the means of resisting them. However, more important than the establishment of these connections has been the observation of a more limited whole. During the time in question Finland was part of a state which included not only the mother country Sweden and Finland, but also parts of the Baltic area and Germany. The contacts of Finland were firmest with these other portions of the state. This fact has to be borne in mind when the witch persecutions in Finland are investigated. In the Introduction I have, therefore, treated in greatest detail the ideas and persecutions which existed in the Baltic area and in Sweden.

Our knowledge of witch persecution in the Baltic area is insufficient. The most thorough elucidation comes from Esthonia, mainly from the surroundings of Tallin. According to this information persecution chiefly took place at the end of the 16th century and the beginning of the 17th. At the end of the 17th century and the beginning of the 18th there were few trials. There is no certainty, however, that this timing can be generalized to cover the entire Baltic area.

The witch trials of Esthonia were mainly concerned with charges of evil deeds performed by *werewolves*, for which the Baltic area has long been notorious. Belief in werewolves was a firm element of the local folklore. The witchcraft charges can probably be explained on this basis; when domestic animals suddenly fell a prey to wild beasts, the presence of werewolves was suspected. Many of the accused confessed to have run about as werewolves. Thanks to folklore they knew this to be possible, and the pressure exerted by environment and the process of justice, together with mental aberration, was certainly the main reason for these confessions.

It has been declared that behind such confessions lay a *subjective certainty* derived from the wearing of animal furs and a disguise in certain rituals, and from the use of narcotics. The Esthonian trials offer no detailed confirmation, to my knowledge. It is worth mentioning, however, that two of the accused confessed that they had been running about as werewolves, and revealed where they had hidden the skins used by them. Since the members of the court were not intrested in verifying this information, the statements mentioned cannot be used as testimony.

If the defendant was under strong suspicion, he was forced to submit to a *water test*. A positive test result justified recourse to *torture*. For that purpose thumbscrews at least were used. If the death sentence was passed, the Bible was invoked (Exod. 22: 18), and the sentence was executed by burning at the stake.

The accusation of attendance at the *witches' Sabbath* seems to have been rare in the Baltic area. This fact and the use of the traditional water test indicates that trials in the Baltic area were based on old traditions. Actual incitements were certainly received from elsewhere, above all from Germany. The Baltic area, for geographical and historical reasons, was still in close contact with the German cultural circles in the 17th century. In the Tarto Academy, a Swedish foundation, the German tendency was quite obvious at the beginning; the majority of professors were Germans. In regard to jurisdiction the German influence was also perceptible.

This German influence guaranteed that the doctrine of witchcraft was a subject for written commentary. Pastor *Paulus Einhorn* wrote in 1627 of witchcraft perpetrated by the Lettish people and reflected more extensively on the nature of witchcraft. The most profound discussion of this subject was, however, the publication of sermons written by *Herman Samson*, Superintendent of Livonia, in 1626: *Neun ausserlesen und wohlgegründete Hexen Predigt*. Samson was well acquainted with discussions on witchcraft; he knew equally well the *Malleus maleficarum* and the *Daemonomania* of *Jean Bodin*.

Thus it was possible in the Baltic area to come in contact with the notion of witchcraft and the persecution of the time. This fact has been significant for Finland, since contacts southwards from the Gulf of Finland were lively. It is worth mentioning that Finns too were accused of witchcraft in the Baltic courts.

At a witch trial in Dalecarlia, Sweden, which began in 1668 the Svea Court of Appeals sentenced seven women to death in 1669. Seven accused were to be further examined, 15 children were ordered to stand before a church door, rod in hand, for three Sundays, after which they were beaten by the church gate, and 17 defendants were released. This trial gave the starting impulse for an extensive series of legal proceedings in various provinces of North Sweden. Distinct from these cases, in the southern province of Bohuslän a witch trial of wide scope started in 1669. By 1677 some 300 people had been sentenced to death at these trials.

The persecutions in North Sweden were a unique serie of events. This was mainly due to the central part played by children and other young people, whose denunciations regularly caused the trials to begin. They arrived in crowds at court sessions complaining that they had been taken to the devil's entertainments in *Blokulla*. The

feasts were usually held in some big house where there was eating and dancing. The children were married to each other or to devils there, and gave birth to frog-sized babies.

Fanciful accounts of these visits to Blokulla had long been known in Sweden. At the end of the 16th century various trials are known to have taken place in which they were heard. According to the Swedish scholar *Emanuel Linderholm* these fancies originate from heathen time. Thus stories of witches visiting Blokulla were traditional in the talk of common people, and thus they came to the ears of children. This is a fact of fundamental importance for the understanding of their denunciations. It does not explain, however, why the young in such large numbers made accusations of witchcraft.

The Swede *Lauritz Gentz* has given an original interpretation of this fact. According to his statement the witch persecutions in general can be understood if account is taken of the increased use of narcotics at the end of the Middle Ages. The people who confessed that they had attended devilish entertainments or changed into animals had subjective certainty on the matter, which was caused by the influence of narcotic drugs. It seems that in the late 17th century the selling of all kinds of medicaments increased in Sweden.

As far as children were concerned, the intoxication did not need to be intentional. Toothache, the most common sickness of the time, was treated with the smoke of the datura. Sick persons burned datura in their rooms in the evening, and fell asleep stupefied by the smoke. If children happened to be in the same room, they too were intoxicated and might have had unusual experiences, which they explained to themselves as witchcraft.

The opinion of *Gentz* may be partly correct; some of the defendants and denouncers may have received their personal certainty in this manner. As a general interpretation it is, however, quite artificial. Sometimes a crowd of denouncers contained over a hundred children or youths, of whom all who had learnt to speak explained that they had visited Blokulla. The parents of these children stated that their children were taken to Blokulla many times during a night. Such incidents refer clearly to some kind of hysterical symptoms arising from a strong power of suggestion.

When the first trials started they naturally provoked excitement, especially because it seemed that the witches were leading children in particular into forbidden activities. Secular authorities, priests and parents took strong countermeasures. They questioned the children elsewhere than at the assizes, and thus kept their minds continuously occupied with the witchcraft theme. Even more fatal was the fact that the young were prevented from sleeping for nights on end. The intention was to protect them against the wiles of the witches. As a result the mentally and physically exhausted children spoke of witchcraft among themselves and incited each other to make denunciations.

The children did not always need these strong personal excitements. The denunciations became a sort of horrible game for them, whose effect was increased by its social significance. Older children deliberately taught smaller ones how to speak, and encouraged them to act as informers. Beggar children soon realized that they could use the situation to increase their earnings: they agreed to denounce witches in various districts in exchange for food, and at the same time they planted fear of witches in the minds of other children.

The centre of the persecutions in North Sweden was at the low level of erited village communities. Officials and parents steadily bombarded the authorities with requests for investigations. The authorities replied by forming special witchcraft committees to investigate denunciations. Although these committees pronounced various death sentences, it was they who were mainly responsible for breaking the vicious

circle. The leading members of the committees lived elsewhere, and were thus saved from infectious suggestions. Objective investigation of the denunciations and charges proved many of them to be absurd. Of these facts the authorities were duly informed.

In 1675 a witchcraft committee was formed in Stockholm. It began by sentencing a Finnish woman to be burned at the stake, but soon doubts arose. A child confessed that he had made his denunciation at the incitement of some 20 year-old servant girls and a boy from Gävle. When other children were questioned, traces were discovered leading to the same persons. Some of the committee members were soon convinced that the whole outcry had been caused by the persons mentioned, and that the matter did not concern »the tyranny of Satan» at all, but »the malice of human beings». A member of the committee, doctor *Urban Hjärne*, reported on the findings of the committee. This and general developments in Stockholm quickly convinced the authorities of the true state of affairs. The Council dispatched in April 1677 a letter to bishops in which a new attitude towards witchcraft was explained. Persecutions soon grew less.

...

The era which I have studied may, for the purpose of my subject, be chronologically divided into *three* fairly distinct sections. Demonic magic clearly dominates the trials and the ideas presented in literature from the 1640 s until the 1660 s. For one and a half decades witchcraft was the main subject for trials; witch persecutions in a specific sense were limited to this period in Finland. At the end of the century and the beginning of the following century witch trials decreased considerably in comparison with the previous period. The attitude towards witchcraft accusations was critical. In literature witchcraft and demonic magic appeared more frequently than before.

The first university of Finland, Turku Academy, was founded in 1640. Its highest local authority and Vice-Chancellor was the Bishop of Turku during the entire period treated. The importance of bishops in Finnish intellectual life therefore became decisive. This can also be verified within the framework of my topic.

The period during which the Swedish Bishop *Isaacus Rothovius* (bishop 1627—1652) acted as the first Vice-Chancellor of Turku Academy has been called »the foundation period of Finnish orthodoxy». Religious wars closed the ranks of dogma, and in Lutheran Sweden-Finland the attitude to Catholics and Calvinists became more radical. The morality of common people received more attention than before. Resistance to witchcraft had a natural part to play here. Thus Rothovius dispatched more circulars than his predecessors, especially in the 1640 s, to the clergy of his diocese, insisting that sorcery should be eradicated. In this respect the bishop did not rely on his own ability alone in recognizing »the needs of the time»: the highest authorities pointed out at the same time the importance of destroying sorcery.

Religious disputes formed a most favourable ground for the spread of witch persecutions and the doctrine of witchcraft. During the Rothovius period this did not occur in Finland. In the writings of the bishop no mention of witch doctrine can be found. He does not write of witches attending the Sabbath, nor of witches having sexual intercourse with demons. He does not discuss the possibility of a human being assuming animal shape. Rothovius treats the practice of sorcery as a remnant of heathenism, the worship of pagan deities.

Witch doctrine was certainly known to Rothovius. He did not write of it either because he doubted its tenability or because in Finland this kind of witchcraft did not seem to be a problem. The latter alternative is the more likely. Until the period of Rothovius there had hardly been a trial in Finland for the charge of attending a witches' Sabbath. The difference between this and the situation in Sweden seems clear.

On the other hand Rothovius returns many times to the theme of demonic magic in his writings. There seemed to be a good reason for this; in Finland great interest was felt in magic literature and in the possibility of obtaining the services of powerful demons. The bishop had personal contact with accusations of demonic magic. In 1637 it was revealed in Turku that *Johannes Arvidi* from Tammisaari, who was evidently in his teens, had promised to be the servant of Satan in order to obtain money. Arvidi's sentence is unknown, but it was probably not death. Seven years later a clerk in Turku was detected in the same activity. The bishop's council sentenced him to a punishment inflicted by the church.

Demonic magic did not take a fatal form until it seemed to have gained a foothold in Turku Academy. *Martin Stodius*, the son of a castle clerk from Turku, became the first professor of Greek and Hebrew at the Academy. He had studied in 1620's at Wittenberg and taken a master of arts degree there. During his studies Stodius grew interested in magic, according to his own statement, after reading the *Philosophia sobriae* of *Balthasar Meisner*. When he returned to the home country he did not lose his interest in magic. Four years after the foundation of the Academy, his interests were officially noticed. The parents of a student suspected that Stodius had taught forbidden practices to their son; the evidence for this was a strict promise of silence which, it was said, the professor had demanded from the boy. After giving the promise of secrecy the boy had become feeble-minded.

Stodius denied all these accusations and owing to the lack of convincing evidence he was released. Rumours were firmly attached to him, however. The entire Academy suffered from this distrust. When the faculty of philosophy in spring 1653 was preparing for the solemn conferment of the master of arts degree, the successor of Rothovius, *Eskil Petraeus*, (Bishop and Vice-Chancellor 1652—1657) received an anonymous letter which stated that the students in Turku liked to read forbidden literature, i.e. *Agrippa*, *Clavis Salomonis*, *Michaël Paletz's Kabbala* and *Angelus Lucis*. The denunciation obviously had some connection with the envy caused by the limited number of degrees conferred. Petraeus, however, was very tolerant with regard to magic and sorcery, and when no convincing evidence was presented, all defendants were set free.

But the rumours had cumulative effect; repeated accusations made the authorities nervous, since they gave the impression, that matters were not under control. A boy in his teens from Viipuri, *Johannes Enrot*, was charged in 1655 for his pursuits in demonic magic. The boy then denounced his former private tutor, a teacher of Greek at the Viipuri Lyceum, *Arvid Forstadius*, M.A. The boy had got acquainted with the *Kabbala* of Paletz and 'Horoscope Book' (Planetzbooken) through his tutor.

Forstadius was forced to admit that he had magic literature in his possession. He said that he had borrowed the *Kabbala* from Professor Stodius during his visit to Turku. Stodius seemed thus to be source for all evil matters. This incident became more significant when the cases of Enrot and Forstadius were transferred for further investigation to Turku Court of Appeals. As it was strongly suspected that Stodius had lent books on magic to other persons than Forstadius, the Court of Appeals asked the consistory of the Academy to inspect the library of the professor. This request led to new legal proceedings against Stodius.

The oath of secrecy which the professor was said to have demanded from the student was discussed anew. The professor no longer denied the assertion, but pointed out that he had done nothing illegal. The consistory of the Academy acted firmly this time. Stodius had in any case caused offence by lending magic literature. The professors felt the pressure exerted upon them by the court. At stake was their ability to protect the students from bad influences and to save the reputation of Finland and

their corporation. The consistory responded to this pressure by discharging Stodius from his duties.

The decision of the consistory was most likely of a tactical nature; by means of it the professors wished to be released from all suspicion that they had acted weakly. Later the consistory explained that the discharge decision had been made in order to shock Stodius sufficiently to estrange him from his magic pursuits. The decision had to be passed for approval to the Chancellor, *Pietari Brahe*, administrator of justice, so that the consistory had no final responsibility.

Brahe rescinded the decision and ordered the reputation of Stodius to be cleared. He blamed the consistory for acting too hastily. The Court of Appeals at Turku was not satisfied with the release of Stodius. In Finland demonic magic was being practised; something had to be done to eradicate it. The Court of Appeals turned to the Council of State regarding the cases of Forstadius and Enrot, suggesting that the matter should be made known to the king. No reply was ever received, however. Thus the Court of Appeals decided to take Brahe's release decision for Stodius as an exemplar and released Forstadius also from his charges. He was allowed to continue teaching.

Stodius was released by the decision of Chancellor Brahe. Two years later he was forced to leave the Academy in any case. Appointed after Petraeus as Bishop of Turku and Vice-Chancellor of the Academy was *Joannes Elai Terserus*, a steadfast theologian who had no intention of tolerating the practice of demonic magic. He had been professor of theology at Turku in 1640 s, and was thus well aware of the Academy's reputation. Before moving to Turku — when appointed professor of theology at Uppsala — he discussed with King Karl X Gustav the subject of the diocese and the Academy. According to his autobiography, written in the 1670 s, he told the king that Stodius was a true magician who invited students to visit him every Thursday evening, when he taught them forbidden practices. Karl then replied that the man must be discharged from the Academy.

Protected by the king's authority Terserus was able to succeed, although Brahe had made quite clear that he did not believe the stories told about this man. To calm the chancellor the departure of Stodius was camouflaged as a voluntary transfer to the position of vicar at Naantali. Stodius was almost 70 years old and was himself certainly willing to be released from the pressure of rumours. About his actual intentions in magic, there is regrettably little information. In any case, throughout his years of manhood he had been interested in magic, and made no great effort to deny the fact. But the rumours did not cease: they formed a picture of Stodius as a magician who had his own pupils — like Faust or Agrippa.

The aim of Terserus was to discharge these members of the unofficial school of magic from the Academy. In order to achieve his aims he was ready to resort to extreme means. In his explanatory work *Exodus et in eam annotationes* (1669) he has expressed his belief in demonic magic and his conviction that its exponents deserved the death sentence. When the students in 1661 denounced their fellow student *Henricus Thomae Eolenius* for his practice of forbidden rites, Terserus decided to make a warning example of him and thus frighten others into following the right path. In this aim he was firmly supported by the professor of theology, *Enevald Svenonius*, who had also written about demonic magic and condemned its exponents.

During the hearing it was discovered that Eolenius had books in his possession which dealt with demonic magic, first and foremost *Clavis Salomonis* and the Latin speech about *Schemhamporash*. He had promised a friend to teach him the «two divine arts». The most damning evidence against him was the conviction that he had been the pupil of Stodius in demonic magic. Among the papers of Eolenius a slip of paper was found on which mentioned that he had visited Stodius on a Thursday

evening and had received the Syrian and Arabian alphabets from him. The student boasted that he had independently advanced in his studies of both languages. The same evening he had gone to Stodius to obtain more instruction in them. Stodius had given him the work of *Gymnasium Syriacum*.

To Terserus, who himself was a talented linguist, the fast learning of Eolenius seemed a sure indication of demonic magic. Together with Svenonius he arranged in the consistory for Eolenius to be sentenced to death. The task was not easy, as the majority of the professors wished to sentence Eolenius merely to be discharged from the Academy or banished from the country. The authority of the Vice-Chancellor determined the nature of the sentence, however. The bishop could be sure in advance that Brahe would be most reluctant to approve the sentence passed by the consistory. Thus he tried to have the case dealt with by the Turku Court of Appeal. Here he was able to refer to the precedent of Uppsala University. In addition Terserus tried to persuade the Chancellor in a private letter.

The efforts at persuasion made by Terserus turned out to be in vain. Brahe had a personal protégé and friend in Turku, a professor of metaphysics, logic and physics, *Andreas Thuronius*, who had earlier acted as his secretary. The chancellor turned to Thuronius as a private person and asked him to tell what had actually happened in Turku. From the draft of this letter it can be seen that he was doubtful in advance of the sentence passed by the consistory.

The answer of Thuronius confirmed the preconceived notion of Brahe. The Professor furiously attacked the Vice-Chancellor and the professors who had supported him: they had made a mountain out of a molehill, acted hastily and, moreover, illegally. There was no convincing evidence that Eolenius had been engaged in forbidden pursuits. Brahe believed Thuronius and ordered the accused to be set free.

Terserus was not disheartened, and the case was ultimately dealt with by the Turku Court of Appeal. Owing at least partly to pressure exerted by Brahe, however, the Court did not confirm the death sentence passed by the consistory, but awarded Eolenius an ecclesiastical punishment. His academic career was broken later by rumours of magic practices.

The death sentence on Eolenius marked the absolute climax of trials for magical practices at Turku Academy. The work and opinions of Terserus and Svenonius transferred them to a totally new level. The Chancellor's great prestige, however, prevented the full realization of the Terserus line. Opinions were divided in the consistory. It is interesting to note that the supporters of milder judgment were, with one exception, born in Finland, while these in favour of the death penalty were born in Sweden. This division on a national basis was certainly not fortuitous. Terserus openly proclaimed that magic was practised in Finnish schools, from which it passed to the Academy. Accusations of this kind made Finnish professors loyal to their home region. Thuronius, who engaged in open dispute with the Vice-Chancellor and who was himself suspected of magic practices, even accused Terserus of »national discrimination». In his view the Bishop's aim was so to blacken the »Finnish nation» that its members would never obtain positions of good standing. There is no reason to believe the statement of Thuronius, however.

The proceedings against Eolenius were not the last of their kind in academic circles at Turku. In 1671 permission to return to the Academy was refused for the student *Isacus Gunnerus*, whom was given a punishment by the church for what seems a trivial matter: in his youth he had copied magic instructions in Turku and kept the notes in his possession.

The trials for magic at Turku Academy formed a coherent whole because they were entangled with the person of Stodius. He had loaned out books of magic and it was

believed that he had taught forbidden arts to students. Such rumours made the professors of the young Academy and the authorities of the Turku Court of Appeal apprehensive, since their ability to lead youth to an honourable life was at stake. In student circles the rumours of magic offered a suitable outlet for disputes. Without the sceptical attitude of Brahe towards the accusations of demonic magic and without his absolute authority, the trials would have led to fatal consequences.

. . .

The idea of devil worship was by no means unfamiliar in Finland even before latter 17th century. Especially in Swedish-speaking districts such as *Ahvenanmaa* and *Ostrobothnia* stories were told of it. In *Ostrobothnia* two Finns in the 1650s confessed to have taken part in festivals of devil worship, but in the 1660s in Finland more attention was paid to the subject than ever before. This was not — as might easily be assumed — the result of the great trials held in North Sweden.

Bishop Terserus was discharged for dogmatical reasons in 1663. Appointed as his successor was *Johan Gezelius* the elder (bishop 1663—1689). He was born in Värmland, Sweden, and had studied in Tartu, where he had later also acted as professor of theology and superintendent for Livonia. Presumably it was in the Baltic area that Gezelius had adopted the doctrine of witchcraft, which appeared often in his writings. In 1665 the synodal disputation *De Angelis* was compiled under his supervision, which volume contained all the essential notions of the doctrine. *Encyclopedia synoptica*, a general interpretation of the sciences published six years later, proved him to be a steadfast adherent of a former outlook on life who fully accepted the doctrinal structure of demonic magic.

The bishop's belief in witchcraft appeared also in practice. In 1665 he started to suspect that the widow of primarius Georg Alanus, *Elisabet Nilsson*, had tried to poison the bishop's wife. This led to a trial in the consistory. The suspicions of the bishop were supported by professor Svenonius, and these were rumours about the widow. The professors were sceptical, however, and released her. The matter had become a question of honour for both parties. The case was passed to the Turku Court of Appeal, which gave a verdict of acquittal. The widow appealed then to the Council of State demanding that the bishop should be proclaimed guilty of an injury to her honour, and she demanded full compensation. The Council succeeded, however, in persuading both parties to accept a compromise; Gezelius paid 400 silver thaler to the widow, as »a voluntary gift of friendship».

. . .

The first big witch trial in Sweden-Finland began in *Ahvenanmaa* during 1666. It did not follow the pattern of any trial in the state, and in character it differed considerably from the great trials taking place in North Sweden. Denunciations by children and young people were also completely absent at *Ahvenanmaa*. The trial was conducted on instructions from higher authority and following the doctrine of witchcraft.

Clearly evident as a background figure in the *Ahvenanmaa* witch trial is the district judge *Nils Psilander*. Psilander had, like Gezelius studied in the Baltic area. He had matriculated at Tartu Academy as a student in 1637 and stayed there presumably at least until 1648. After this he was probably employer by the future king of Sweden, Karl X Gustaf, until 1655, when he was appointed judge for *Ahvenanmaa*. In Sweden-Finland in the 17th century it was usual for judges to employ a deputy leaving themselves free to attend to other matters. Psilander, however, performed his official duties himself until his death in 1682. Thus this academically educated man was an exception in the law court, since the deputies seldom had a university education.

Psilander had studied jurisprudence in Tartu under the direction of German *Laurentius Ludenius*, and was thus closely acquainted with German juridical thinking.

This can be seen in many ways from his court records. Psilander had the habit, when pronouncing judgement, of stating the views of jurists and theologians on the subject concerned. From these references it is obvious that he was acquainted with the best-known Swedish jurists and many representative German jurists of his time. Most often he refers to the German-Swedish *Synopsis juris* of *Johannes Loccenius*, first published in 1648. In addition he referred to the works of *Claudius Kloot: Synopsis rerum criminalium* and *Then swenska lagfarenhets spegel*, and likewise to the Swedish works of *Joh. Stiernhöök* and *Clas Rålamb*, published in the 1670s. Among the German jurists *Benedict Carpzow's* work *Practica novae* was mentioned most often.

Although it is not possible to state with certainty how large Psilander's library was, nor how thoroughly he knew the works of these authorities, the references are symptomatic with regard to witch trials. One need only think of the ideas mentioned in the 'Practica' of Carpzow for instance. The records verify that Psilander acted on the basis of these theories. In this respect he refers often to the Estonian theological compilation *Mille et sex casuum conscientiae* of *Ludov. Dunte*, in which various chapters deal with witchcraft doctrine. He refers also to the work *Processe wider die Hexen* by a German priest *Michael Freude*, which was first published presumably in 1667 and thus reached Ahvenanmaa when the trial had already commenced. Further he refers to *Pythonissa endorea*, a collection of sermons by the German theologian *Bernhard Waldschmidt*, as well as to *Deliciae physicae* by the German *Gottfrid Voigt*, which was published in 1671 and contained a chapter dealing with witches' Sabbath in the light of the experience of trials in North Sweden and elsewhere.

The purposeful nature of the Ahvenanmaa trial is further emphasized by the fact that comparatively few witch trials had been held in the islands earlier: during the years 1655—1664 there were nine. Only one of these trials gives an idea of future events. From 1662 till 1664 in Lemland the trial of a peasant, *Olof Hansson*, and his mother-in-law, *Kirstin Hansdotter*, took place. Kirstin in particular was charged with using magic spells, e.g. to induce sickness in cattle. The court records give the impression that Psilander seriously considered the possibility of death sentences for the accused. The jury, having the responsibility of deciding the question of quit, did not find the death sentence justified, and their proposal was expulsion from the country. Olof and Kirstin were fined. The judgement was pronounced in accordance with the doctrine of witchcraft; there was no evidence available that the accused had made an agreement with the devil to learn soothsaying, incantation or the practice of witchcraft. They were merely 'heretical' and performers of magic tricks.

In 1666 the ailing wife of a peasant, *Karin Persdotter*, was summoned to court for having practised soothsaying. She had for instance tried, on request, to solve cases of theft. The woman explained that she had had a sickness as a child, which revealed itself as a temptation of Satan. Satan appeared to her and helped her to find the thief.

Psilander was convinced from the beginning of the trial that Karin had an open agreement with the devil. The woman was led to believe that her explanation regarding the sickness was accepted. She then replied readily to all questions asked by the court. She was asked whether she had ever felt that she was taken to some mountain and had strange experiences there. She admitted this. When the court later informed her that it did not believe her story of illness, she was apparently ready to cancel her story. The fact was disregarded, and the court succeeded in obtaining a confession from the defendant that she was allied with the devil. She was sentenced to death on the basis of *Exod. 22: 18*.

During the hearing Karin did not denounce anyone as an accomplice, although the court inquired. Before the execution took place Karin spent four months in the Kastelholm prison. Psilander and apparently the entire priesthood from Ahvenanmaa

visited the prisoner and were successful in obtaining a denunciation of 13 women from her. Karin explained that these women had practised magic, mainly at the expense of the neighbours' cattle. She said that she had seen only one of the women at the demonic feast in Blokulla. The court was convinced, however, that all were allies of the devil. The advantage gained from the neighbours' cattle was easy to connect with the devil; it happened with the aid of the devil, who had to obtain 'butter tax' from his ally.

The 'frankness' of Karin Persdotter was thus an important factor in the form taken by the witch trial in Ahvenanmaa. Her confessions were not entirely spontaneous: the court led her speech vigorously in a certain direction. No torture was used, however. It seems, moreover, that Karin considered herself to be an exceptional person. Taking her feebleness into consideration, it is possible that visions of the devil had become entangled in her mind during an attack of illness while psychically weak.

Another factor may also explain her readiness. She was a beggar, and her only skill was the supposed ability to foretell the future. This caused people to consider her wise and to be afraid of her. This social estimation could not be quite public, however. When the examination started, she suddenly found herself the centre of attention, an important person, whom the judge and the audience in the court listened to intently. She knew she would be sentenced to death when the court informed her that she could not be tempted by the devil only. In this situation there was no reason for her to cease talking. The pronouncement of the death sentence and continued pressure made her ready to act as an informer, which she originally was not at all prepared to do.

Four of the denounced women were sentenced to death before March 1667. The outward circumstances of the examination showed how strong the suspicions were. All investigations took place at extraordinary sessions of the court, when it was possible to concentrate on one case at a time. The examinations lasted usually two days. The mental as well as the physical pressure was very severe.

The first means of forcing the accused to confess was to have Karin present when they were interrogated. This did not produce results, so more effective pressure had to be used. Four of the denounced women, *Maria Nilsson*, *Lisbet Skarp*, widow *Ebba* and *Anna Bengtsdotter* were sentenced to death for almost the same reasons. Evidence was collected against them for having cast spells. After this their bodies were examined. In every case a scar was found, which was interpreted to be the witch mark. That was considered a justification for torture, which was performed by thumbscrews. Under that pressure the women confessed. It was then demanded that they reveal their accomplices. Like Karin Persdotter, they were not co-operative during the hearing, but when convicted they denounced the same persons as Karin had done. Additional hearings were carried out by Bryniel Kjellinus vicar of Sund, whom Psilander had praised as 'an excellent handler of witches'. Kjellinus was even granted a reward from public funds, since he had sacrificed so much energy and time during the examinations.

It was suspected later, however, that with regard to these sentences all was not correct. The first doubts were raised when the second denounced woman, Lisbet, was examined. Maria Nilsson had been convicted on the strength of Karin's denunciation and her own confession under torture. Lisbet was not tortured, nor was a confession forced from her. Her examination was postponed so that inquiry could be made meanwhile from the Turku Court of Appeal as to how much value as evidence a denunciation by a condemned witch possesses, and whether strongly suspected persons should not be tortured. The Court of Appeal clearly gave affirmative answers to these inquiries, since the nature of the examinations did not change.

The inquiry seems surprising, because both methods had already been used with

Maria. The explanation for this lies, in my opinion, in the jury's part in the matter. Because of the witch doctrine Psilander suspected all denounced persons very strongly. He was ready to use torture, but to the jury the matter was not clear, Karin and Maria were sentenced in the same parish, in Finström. The impassioned trial of Karin may have caused the jury to agree to the use of torture in Maria's case also. In Sund, where Lisbet was questioned the atmosphere was perhaps more calm.

In February 1667 suspicion was growing stronger. All the accused, who had already been examined, had confessed to have visited Blokulla. The flight there was only possible with the aid of a certain ointment received from the devil, and thus they were bound to possess it. Kjellinus had demanded this ointment during the questioning, and by means of threats had induced Lisbet and Ebba to hand over some kind of fat which the vicar at once burned in the prison stove. Now it was observed that a deception had taken place. When Kjellinus threatened to burn down the house of Lisbet if the witch's salve were not found, she, in her desperation, had stolen shoe grease from the Kastelholm guard, hidden it in her bodice, and given part of it to Ebba.

This information had no immediate effect, as a month later Anna Bengtsdotter too was sentenced to death. Then there was a pause of a year in the hearings. Objective evidence was needed against the other accused, to prove that they had practised magic. This is also apparent from a hearing in March 1668, when *Ingeborg Olsdotter*, denounced by Karin, was examined. From the deeds of this woman evidence was sought that she had acted with the aid of the devil. Since she did not confess, however, she was examined for the witch mark. A scar was found and interpreted as the mark, but now no torture was used; the attitude towards the mark was cautious. In accordance with the work of Freude mentioned before, a servant of the court was ordered to pierce the mark with a needle unnoticed by Ingeborg. The conclusion was reached that the accused had felt no pain. This kind of circumstantial evidence, according to the doctrine, strengthened suspicion, and torture was started.

According to the records the woman then pretended to be sick, and no satisfactory confession could be received. The jury was in doubt. It considered Ingeborg guilty, but asked the Court of Appeal to deliberate whether a sentence less severe than death could be considered, since the case remained obscure. The woman was sentenced to death at the trial, but on different grounds from the previous accused: she had misled people with her magic, had misused the holy name of God and practised her secret soothsaying talent. She was not directly accused of having been in league with the devil.

After Ingeborg's examination there was a pause of two years. The denunciations of Karin had almost lost their effect. One more death sentence followed, to be sure, that of *Margeta Mårtinsdotter*: she was not denounced by Karin, but was accused later. All those present at her trial stamped her as »the most terrifying malefica» of all Ahvenanmaa. About the death sentence there would have been no doubt even under different circumstances. In May 1670 a woman was examined who also had been denounced by Karin, the wife of Lars Hansson, Margreta. The jury was sceptical of the evidence. On Margreta's skin a mark was found, and piercing with a needle caused her no pain. The jury stated, however, that the charges against Margreta should be investigated by the church rather than by a court. As the vicar from Margreta's home parish saw no reason to accuse her, the jury decided to hold her guilty of witchcraft, and »leave God to decide the secret matter».

Psilander was not satisfied with the jury's decision, however. He verified while examining her that she could not be released »without extraordinary difficulty» from the charge of witchcraft. He noted, further, that the punishment of the court and that of the church did not seem to be in suitable relation to the crime she was strongly suspected of. Thus the Court of Appeal was once more requested to consider Mar-

greta's sentence. The jury requested, however, that the woman should not be sentenced to exile «for her small children's sake and because her husband would be helpless without her». Thus the jury was hardly in doubt that Margreta was allied with the devil and the sense of pity had an effect.

The Court of Appeal ordered a new examination to be held. When Margreta's husband was threatened with torture, he confessed that his wife had talked of suspicious matters. The accused herself denied her husband's statements. The strange mark on her skin received closer attention than before. The fact that no blood flowed after the needle had pierced her also caused suspicion. To Margreta it was explained that such marks, which did not bleed and had no feeling, were considered diabolical without question at witch examinations in other districts. It was in fact self-evident that the prick of a needle naturally causes pain, and that the spot should bleed. As confirmation the ideas of Waldschmidt and others were presented.

The accused did not confess, however, and the jury regarded further examinations as useless unless torture could be used. This point gives reason to suppose that torture had been forbidden by the Court of Appeal.

Psilander was hardly satisfied with the results of the examination. According to all theories the scar on the skin was a witch token. Since the examination could not be continued, he felt it necessary to find some rational grounds for the decision: referring to Waldschmidt, Freude and others, he observed that the devil could sometimes deceive an examiner by adding or removing such marks.

The last examination of the great witch trial of Ahvenanmaa was performed in 1678, when the wife of Jöran Michelsson, *Margreta*, was examined: she had been denounced in 1670. Many witnesses had explained that the woman practised magic. Now new evidence was found. Margreta's niece said that she had seen a woman of her aunt's appearance walking about dressed in a fur coat. Suddenly the woman disappeared, and the girl's cows had completely lost their strength. Referring to Voigt, Psilander stated that witches were able to disappear in this sudden manner. The hearing proceeded no further in this respect. The verdict stated, in short, that the Court of Appeal would be requested to exile Margreta from Ahvenanmaa.

The special nature of the Ahvenanmaa trial in Sweden Finland is due to the explicit part played by the doctrine of witchcraft in the court's decisions. This doctrine, as a rule, was not an essential consideration for court authorities in the kingdom. Psilander had studied in Tartu and had been strongly influenced by German juridical and theological thinking, in which the doctrine of witchcraft held a firm position. In spite of this one would wish to know more about the *personal* background which guided Psilander's actions. All sources concerning him are, however official, and in this respect inferior. Nor are general hypotheses regarding eager persecutors of witches very convincing, in my opinion. The witch doctrine belonged to the intellectual milieu of that era, and actions arising from it were due to variety of causes. All that can be said of Psilander in this respect is that he was filled with enthusiasm for witchcraft doctrine studies and wished to act accordingly. For instance the proceedings against Karin Persdotter were like a typical example from a book of witchcraft theory. Psilander's procedure was perhaps connected with the ambition to act as an expert on the subject. He knew that he was ahead of those who surrounded him. Further, it must be borne in mind that the theoretical interests of Psilander were not limited to witch trials alone. They may have increased with the witch trial, however, since the majority of the other references to authorities are from the 1670s. Psilander did not try to condemn the accused at any price. As we have seen earlier, juries were often of a different opinion from him, and their opinions were taken into consideration when sentences were passed. The significance of juries is clearly emphasized as a moderating

influence. In this respect the Ahvenanmaa witch trials are similar to those in Germany. As *Wanda von Bayer-Katte* has verified, the moderation of trials came from below. When the worst mania was over, uneducated people found it easier to change their attitude than those who had accepted the principles of witchcraft doctrine at the intellectual level.

. . .

Ostrobothnia differs greatly from other Finnish provinces in its number to witch trials. According to my approximate calculation, in the latter half of the 17th century in Ostrobothnia 250 persons were accused of witchcraft and sorcery. Elsewhere in Finland, except in Ahvenanmaa, the figure is 150. The calculation for Ostrobothnia is very close to the actual figure, whereas the latter-mentioned figure is clearly too small. This fact does not obscure Ostrobothnia's special position, however.

The majority of the Ostrobothnian trials were remarkably ›innocent‹; during these trials the issue was not alliance with the devil, but the practice of various forms of magic and maleficium. In cases where alliance with the devil was suspected, the suspect regularly charged with visits to Blokulla, as in North Sweden. During the years 1665–1684 in Ostrobothnia a total of 152 persons were charged with sorcery and witchcraft, 112 persons in rural districts and 40 in cities. 25 persons in rural districts and 21 in cities were accused of alliance with the devil. The ratio in the villages is thus different from that in the cities.

In both cases the charges were concentrated in the latter half of the 1670s, when 84 % of the charges in rural districts were made, and 81 % of those in cities. Further it should be noted that no trials are on record for the years 1676–1677. From other sources it can be verified, however, that during that time many people were accused of witchcraft. The latter half of the 1670s was thus even more exceptional than my figures show.

The great witch trials of Ostrobothnia towards the end of the 1670s were not the result of ›higher‹ direction like the cases in Ahvenanmaa. Proceedings which dealt with demonic practices did not differ greatly from traditional sorcerer trials. The source of pressure was ›low‹, since the accusations came from internal factors in village and city communities.

Sorcerer trials might start in many different ways; among the primary sources much similarity can still be found. In a maleficium case the background of the charge was regularly some *social conflict*, because of which the act of maleficium was considered to have taken place. The peasant Mats Grelson in 1666 at Mustasaari suspected Dordi Mångsdotter of having caused difficulties in childbirth to his wife, who had accused Dordi of stealing grain, among other crimes. Not every conflict and accident caused suspicion of maleficium but these factors were associated with the *dualistic conception of causality* held at this period. For instance, reasons for sicknesses were either ›diabolic‹ or ›natural‹. Only when a misfortune suggested the former did the thought of maleficium arise. Charges might also be brought for purposes of sheer revenge, of course, but under normal circumstances fear prevented this from happening; if the charge were denied, the penalty for false denunciation would follow.

If the denunciation concerned healing magic only, the charge was often based on *revenge*. Karin Henriksdotter from Vöyri had once taken a wafer from her mouth and let the same be taken to her calf. Later she had a quarrel with her sister, who then threatened Karin that she would denounce the trick publicly. Karin was duly obliged to go to court.

A trial might also be caused by *the authorities*. Such a denunciation reflects the aims of an entire society: priests, rural police chiefs and other authorities often received orders to eradicate sorcery and witchcraft. But measures taken by the

authorities were not independent of the disputes mentioned. A priest or a rural police chief first heard of a suspected case of sorcery or witchcraft when it was publicly spoken of, or when someone came to them to make a denunciation. Suspicion aroused by a case of defamation reflected both social disputes and the activities of the authorities. A *libel suit* might be brought if rumours were damaging to their subject, a charge might be brought for purposes of revenge, of a spreader of rumours might be called to account. The authorities might also force the subject of a rumour to face trial — by excluding the person from the Sacrament and in this way showing in a concrete sense that he or she had »forfeited civil rights».

Charges of sorcery also arose through denunciations made by accused persons. Charges of demonic practices led to trials in a manner which differed little from the above. Suspicion was aroused often when domestic animals grew sick: someone had »ridden» on them. Suspicion was directed against a person who had been suspected before, or with whom the owner of the animal had quarrelled. Usually a person who claimed to have seen a witch flying »identified» the flying person because of the rencour between them.

Charges of sorcery and witchcraft were an extensive reflection of the community's life. The factors which caused the bringing of charges were not of an accidental nature. They were treated by the court in the same way as other charges; for a faulty denunciation was followed likewise by a punishment.

Rumours of sorcery and witchcraft were always in circulation, but usually at an even rate. Noticeable changes in the number of rumours and denunciations are partly explained by alterations in the social milieu.

As the exceptional period of witch trials in Ostrobothnia lasted some four years only, the above-mentioned changes in the social milieu could not be very lasting. When the time of these occurrences is noted, the great witch trials in North Sweden must be taken into consideration, as they caused unusual attention to be paid to the theme of witchcraft throughout the state. Differences in the number of witch trials in various districts of Finland were due to the varied possibilities of communication with the mother country, and to the traditional attitude towards denunciations of witchcraft.

On the great trials in North Sweden the inhabitants of the kingdom were well informed. The Council of State ordered in 1669 that in all churches on certain days a special prayer should be read to overthrow »the tyranny of Satan». This was obeyed year after year.

The Bishop of Turku, Johannes Gezelius, commanded clergymen to preach against »the tyranny of Satan». In addition to these general measures information spread unofficially to Ostrobothnia on the occurrences in North Sweden. Ostrobothnia in the 17th century had close contacts with the mother country. In the province ships were built in considerable numbers and charcoal was burnt for tar. The marketing of these industrial products took place mainly through Stockholm. These commercial visits provided an opportunity to bring home fanciful stories of witchcraft.

The earlier mentioned notion is confirmed when the local distribution of charges of witchcraft in Ostrobothnia is taken into account. During the latter half of the 1670s 97,4 % (total number 38) of them occurred in Ostrobothnia's Swedish-speaking districts. The significance of this fact is immediately apparent; possession of a common language with the inhabitants of the mother country removed difficulties of contact and similar communities had formed both sides of the Gulf of Bothnia. The district mentioned contained most of Ostrobothnia's cities, through which the majority of commercial transactions took place.

Doubtless the great trials of Ostrobothnia are associated with the occurrences of

North Sweden, though in detail they may have differed considerably. A specific comparison is, however, impossible, since the persecutions in Sweden are not sufficiently well known. Of those brought to trial for sorcery and witchcraft in Ostrobothnia during the period 1665—1684, 78,3 % were *women* (119 from a total of 152). The great trials, which included accusation of visits to Blokulla, featured women somewhat more than the average, namely 84,8 %. Thus charges of demonic practices were not concentrated on women more than the other charges. When the accused are classified according to their *social position*, three groups are formed in 1665—1684; *wives of peasants* 36,8 % (56) *wives of burghers* 19,7 % (30) and *peasants* 14,5 % (22). All other groups were clearly smaller; for instance, *beggars* or similar persons were only 3,9 % (6), while *soldiers* and *their wives* or *widows* together made up the same percentage. The bourgeoisie and peasants were also *quantitatively* the chief elements of the community, the former in the cities, the latter in rural districts. On these grounds it must be stated that suspicion of sorcery and witchcraft formed a constant element of life in the Ostrobothnian communities; it was not an exceptional phenomenon applying to a minority. In the course of the great trials cases of suspected witchcraft swept over the social arena more widely than usual. The part played by peasants and their wives was smaller than usual (9,8 % and 28,1 %), while the part played by wives of burghers was at its highest (28,1 %). The latter fact is clearly associated with the charges of demonic practices, as is the inclusion of the military caste (five charges out of six).

11,2 % of *informers* during the period 1665—1684 were *peasants* (17 out of 152), 8,6 % were *priests* (13) and 9,9 % *rural police chiefs* (15). *Defendants* already charged with sorcery and witchcraft denounced 27 persons (17,8 %); there were 38 trials in the form of *libel suits* (25 %). A considerable number of cases remain *unknown*: 22 (14,5 %).

The origin of the trials shows that in Ostrobothnia there was no question of measures directed by »higher» authority. But during the great trials the relation between origins is unusual. The most considerable private group which arose from denunciations by those accused of sorcery and witchcraft, amounted to 25,6 % (21 out of 82 — unknown 14,7 %). This is hardly surprising. For demonic practices the death sentence was the usual punishment. In a situation like this the usual hindrances to denunciation disappeared. The examiners always presumed that the convicted knew other guilty persons, since demonic festivals were visited in crowds. To obtain denunciations very severe measures were taken. The seven denunciations made by the thief Hans Matson from Pietarsaari in 1675 are in the same category: under arrest his inhibitions disappeared. If denunciations made by the accused are totalled, their share is one third (34,1 %) of all denunciations. Three women in particular acted as denouncers after being charged with witchcraft. *Marina Matsdotter* from Pietarsaari, was sentenced to death in 1674 for alliance with the devil. Before her execution in April the following year she had time to denounce six persons for the same offence. The denunciations resulted from hard pressure exerted by the clergymen of the district. In May 1675 in Mustasaari *Agneta Kristoffersdotter* from Värmland received the death sentence. She was charged with the murder of a child. She changed the case herself to concern the devil; he was the father of the child. *Agneta* had roamed in Sweden and Ostrobothnia since girlhood; thus matters in North Sweden had a specially strong effect on her. She denounced four women from Sweden, two women and two men from Ostrobothnia. During the hearing she confessed, that the denunciations were made partly from plain bitterness. The third denouncer was a servant girl, *Valborg Simonsdotter* from Kristiinankaupunki; she confessed in 1676 having visited Blokulla and denounced four women for the same reason. The details of this examination are, unfortunately, unknown.

Another group which stands out in the period of great trials consists of denunciations made by *persons under 20 years*; these account for 13,4 % (11) of those brought to trial. During the period investigated these were the only denunciations made by children and youths. All of them concerned visits to Blokulla. Two daughters of burghers, *Maria Jönsdotter* and *Susanna Gustavsdotter*, during the spring of 1677 in Uusikaarlepyy denounced nine women for having taken them to Blokulla. Of the background of these denunciations nothing is known. A year later a servant girl, *Anna Muikku*, denounced *Klaara Juhontytär*, who was the wife of a storekeeper in Oulu, for having taken her several times to Blokulla. Anna was put on trial for having stolen an altar cloth. She tried to save herself from severe punishment by claiming that *Klaara* had made her feeble-minded. Facts appearing during the examination proved that she was indeed in an abnormal condition; for instance, she suffered from comas.

Denunciations by children and youths are naturally explained in the light of occurrences in North Sweden, where they played a central part, as has been noted. Ostrobothnia was also directly influenced by the 'infection'. In the year 1675 a boy called *Daniel Persson* came to Vaasa from his home at Uumaja, which he had left with his stepfather when the women of the district tried to take him to Blokulla. Daniel reported that there were also Ostrobothnians in Blokulla, but his stories led to no trials. *Gustav*, the 7-year-old grandson of *Margeta Sigfridsdotter* from Vöyri, was an important witness against his grandmother, who had been denounced by *Agneta Kristoffersdotter*. The boy reported that his grandmother had taken him to Blokulla. When the boy temporarily confessed that he had lied, he said that he had talked according to stories which he had heard from a guest staying at his home.

In 1678 three girls from Uusikaarlepyy parish actively accused their mother, *Brita Stål*; the mother had taken them often to the witches' Sabbath. The share of the children in the great trials of Ostrobothnia was thus more remarkable than appears in the light of figures. It was still not of the same significance as in North Sweden.

A part from the groups already mentioned, no others stand out during the great trials. The number of denunciations made by peasants, priests and rural police chiefs was somewhat less than usual, while libel suits occurred much less (11.0 %). Like the accused, denouncers were often divisible in several groups. To be mentioned here is the only denunciation made by a soldier. *Mats Simonsson* stated in August 1675 at a trial in Uusikaarlepyy that his wife had confessed giving birth to a child of the devil, and also sacrificing the child to the devil. The wife confessed nothing, and it is highly probable that *Mats* made up the story to get free from his wife, whom he had been forced to marry because of a moral offence. The previously mentioned *Agneta Kristoffersdotter*, who had confessed the same for her own part, had been executed in July. The soldier had thus a nearby example both in time and place. These two cases were the only ones of their category in Ostrobothnia.

In Ostrobothnian trials during the years 1665—1684 57,2 % of the accused were released by lower courts (87 cases; 20 sentences are unknown). Eight persons were sentenced to suffer *ecclesiastical punishment*, 12 were *fined* (to which was often added ecclesiastical punishment) and five were sentenced to *prison and hard labour*. The *death sentence* percentage was 13,2 (20,12 during the great trials). In the course of the years 1676—1677, for which period the records are missing, at least eight women were sentenced to death. According to this information the figure for the period 1675—1679 is 20, and for 1665—1684 it is 28. Here too the special features of the late 1670s are apparent. As the public records of Turku Court of Appeal were destroyed, it cannot be stated with certainty how many of the sentences were executed. At least three quarters of the death sentences pronounced during the great trials were also confirmed.

The death sentences were divided among different social groups. The following were sentenced to death: *a peasant, two peasant's wives, a peasant's widow, two servant girls, the wife of a tenant farmer, three beggars, a soldier's wife, a soldier's widow, a handicraftsman, five wives of burghers*; the social position of *two* of the condemned is unknown, and the figure for the years 1676—77 has not been taken into account. Comparing the social positions of the denounced, the disproportion is most obvious with regard to peasants and their wives. From the third important group of the accused, wives of burghers one of six was sentenced to death. Other considerable groups in this respect are the servant girls, of whom two out of five were sentenced to death, and the beggars, of whom exactly half (3) were sentenced to death.

In spite of the fact that those condemned to death belonged to different social categories, between their sentences and social position some common features can be found. They were all women except two; at least eight of the women were over 50 years old, and the figure is certainly too small. *An old woman* is a traditional prototype of a witch, and so it was regarded in Ostrobothnia. At least 13 of the accused had had the reputation of witches or sorcerers for long time already. Thus they had been living isolated from their social surroundings.

The bad reputation of the condemned had in many respects some connection with their social position. Most of them lived or had lived without the normal protection of society, and had thus been forced to gain at least part of their livelihood by begging. This had caused their lives to be itinerant. For the beggars this is fully understandable. But the same is also true of the peasant's wife Agneta Kristoffersdotter, who had married recently and thus had ceased her itinerant life. The circumstances of the peasant's widow *Dordi* from Mustasaari were hardly splendid. The servant girls were not well paid and they moved from one place to another. The soldier husband of the previously mentioned Brita Stål had run away from his family; Brita lived in a hut with her three daughters and went begging. In Kruunupyy in 1675 soldier's widow *Anna Olofsdotter* was put on trial and condemned to death. She had often begged. The farmer's wife *Margeta Sigfridsdotter* from Vöyri, whom Agneta Kristoffersdotter had denounced, was old and ailing and certainly lived in indigence.

The connection of a nomadic life and begging with suspicion of witchcraft or sorcery is explained by taking into consideration that 50,5 % of the charges of sorcery brought in 1665—1684 reflect disputes because people had refused to help the beggars or had otherwise quarrelled. The possibility of landing in such a situation was naturally greatest for those who were forced to be dependent on others. In the course of begging a quarrel easily started. The beggars who had a reputation for sorcery or witchcraft had justified it at least on some occasions: fear was more generous than a good heart.

Antti Tokoi, from Lohtaja, who was condemned to death in 1682, was apparently quite wealthy, but enjoyed for at least 16 years the reputation of a wizard. He often boasted to his neighbours of his talents. The previously mentioned storekeeper's wife *Klaara Juhontytär* also had a bad reputation for long time. *Karin Henriksdotter* from Vöyri was sentenced to death mainly for blasphemy, as was an old man, *Sigfrid Langila*, in Raahe in 1679.

Prolonged bad reputation also affected testimony. In cases when the charges could not be denied, but there was not sufficient evidence for conviction, the accused was instructed to find 5 or usually 11 persons of good reputation who would declare an oath that they knew nothing against the accused and did not believe him guilty. At least five death sentences were pronounced, because the accused failed to obtain supporters of his oath; owing to the bad reputation of the accused no one dared to co-operate, for fear of perjury.

According to the law of Sweden—Finland the death sentence was to be pronounced

if a human being had been killed with the aid of magic. During the great trials only Margeta Sigfridsdotter of those accused was considered to have caused death by using magic. It is obvious, that this judgement was affected by the excitement caused through charges of visits to Blokulla. Against the widow Dordi there was little to object, but her denouncer Agneta Kristoffersdotter was present at the trial; under strong pressure the widow confessed that she had been in Blokulla. In general there were many charges against the convicted. That the circumstances were exceptional is proved in the first place by an enormous increase in the number of denunciations, whereupon those who already had a bad reputation were more closely examined in court. It must be noted that it was not an easy matter to denounce a sorcerer or witch, because of the fear which such a person provoked. However, when more attention was paid to witchcraft, this kind of deliberation lessened.

As noted previously, during the great witch trials at the end of the 1670s in Ostrobothnia at least 82 persons were charged with the practice of witchcraft and magic; at least 20 were sentenced to death, and at least 15 of the sentences were executed. The trials in Ostrobothnia are comparable with what occurred in corresponding Swedish provinces, especially Västerbotten. In this respect Ostrobothnia was far more closely connected with North Sweden than the rest of Finland; the great Ostrobothnian witch trials were so closely linked with those of North Sweden that they might be regarded as a continuation of the latter.

Accusations of demonic practices did not disappear from the Ostrobothnian trials by the end of the century. When compared with the period of great trials, however, the situation was far milder. A total of 22 persons were charged during the years 1693—1697 in Ostrobothnia with the practice of witchcraft and magic; of these 20 were women (90,9 %). The predominance of women seemed to grow towards the end of the century. About one trial in three began through information received from a rural police chief (32 %). As denunciations by clergymen had completely ceased at the same time, the part played by the authorities in this matter had not noticeably increased. About one fifth (22 %) of the court cases began as libel suits. The trials had returned to an individual basis; only in two cases was the denouncer a person accused of the practice of witchcraft.

During the great trials charges of demonic practices were mainly made in the Swedish-speaking coastal districts, but at the end of the century they became more widespread. In the districts of Pietarsaari and Mustasaari trials still took place, but at the same time also in Liminka, Kalajoki, Lapua and Laihia. All those denounced were women, except in Pietarsaari, where a peasant reported in 1689, that he had seen a crowd of burghers and peasants, the city notary and the district judge »at a convention of Satan».

Motives for the denunciations followed mainly the same pattern as before; the majority of cases originated from conflicts among the common people, envy towards a neighbour etc. When the denunciations were examined in court, the reputation of the accused was still the most important basic factor. If the reputation was good, no charge of demonic practices had effect. A new feature appeared: when a person of good reputation was concerned, motives for the accusations were investigated with more regard for the superstitious notions or social grudges of the informer. The final decision in 1677 on the Swedish persecutions (discussed previously) was certainly the most important reason for this psychological insight. The inhabitants of the state were well informed of the new results achieved in Stockholm.

As stated earlier, there were fewer charges of witchcraft and magic practices elsewhere in Finland than in Ostrobothnia. The only exact figures are from *Karelia*, in rural districts during the years 1650—1697 about 60 people were put on trial for

sorcery; at the same time in the Karelian cities less than 10 persons were accused. The Karelian trials had one special feature: except for two cases, all the accused were men, and many of them *professional magicians*. There were no charges of visits to Blokulla. This is also true of *Savo* and *Häme*, to my knowledge. From *Uusimaa* one such trial is known to me, in Tenhola, one also from *Varsinais-Suomi* (Taivassalo) and three from *Satakunta* (Ulvila, Kokemäki, Tyrvää).

The fact that few trials for witchcraft took place mainly in districts near the Gulf of Bothnia, in conjunction with the occurrences in Ostrobothnia, shows that in Finland the charges of visits to Blokulla were due to influences received from Sweden — disregarding Ahvenanmaa. This can be also verified from the time of the trials in question. In 1674 a 12-year-old servant girl from Pirkkala, *Riitta Matintytär*, reported that two men had taken her to a strange district. The following year a 13-year-old shepherd boy from Tyrvää, *Matti Matinpoika*, explained, that he was taken away from his flock to a mountain. During the same year a soldier's wife, *Maisa Jaakontytär*, in Taivassalo denounced a great many people — among others the wife of the local priest, a major, a captain and the rural police chief, whom she reported having seen in a mountain at the devil's feasts. Stories told by children, which surely were somehow connected with each other, could be associated with corresponding stories in North Sweden and with rumours originating from there. All the stories from Maisa seem to be firmly connected with the mood of the time. Not a single sentence for demonic practices is known to have been passed at these trials.

In the year 1683 in Tenhola *Kaisa Matintytär* was sentenced to death. She was strongly suspected of alliance with the devil; it was proved that she possessed a »para» i.e. an enchanted butter-stealing creature, which she could not have created without the help of the devil. Since butter was needed in great quantities, particularly for payment of a tax to the devil, the court presumed at once that the accused had also been in Blokulla — when paying her tax. This death sentence is, to my knowledge, the only one of its kind outside Ostrobothnia and Ahvenanmaa. Kaisa was doomed by her long-standing bad reputation and by the »concrete mischief» she had wrought with the aid of her creature. A charge of a visit to Blokulla alone would certainly not have led to the extreme penalty. At Ulvila in 1687, for instance, when the neighbours accused *Agata Pietarintytär* of damaging their domestic animals by riding on them to Blokulla, the woman was readily released, as she was known to be of good character.

Before the great witch trials in Ahvenanmaa and Ostrobothnia the literature of Finland pays little attention to witchcraft. In addition to the writings of bishops mentioned earlier only some collections of sermons discussed the subject. In the Academy of Turku in the 1640s two theses had been compiled on natural magic; in these fairly wide treatment was given to demonic magic also. After the great trials the interest in witchcraft and demonic magic increased in literature. Bishop Johan Gezelius published his largest exposition of the subject at the end of his life in 1689, in his work *Casuum conscientiae*; but in the surviving sermons of clergymen an increase of interest is scarcely present. At Turku Academy, to my knowledge, during the years 1680—1704 four disputations were written in which the doctrine of witchcraft was the central or almost the central theme; the subject was also touched on in many other theses.

That interest was associated with the great witch trials in North Sweden seems evident. The trials had given the matter an immediate interest, and became common knowledge owing to the rapidity increasing children's trials of North Sweden. Their extraordinary character alone which was realized clearly at the time, caused people to take stands on the matter. The dramatic end of the trials had a similar effect. What

was related by Urban Hjärne, as mentioned before, in 1676 gave wider scope to the series of arguments. Disputations at Uppsala University took a similar turn to those at Turku. Also at the university of Lund interest in the subject was to be found at the end of the century.

Of works published in Finland two are worth mentioning for their most profound and extensive character; the opinions presented in other works offer nothing new.

The view-point of Gezelius in *Casuum conscientiae* shows no change from his earlier opinions. He makes the traditional division into permissible and forbidden magic. The practisers of forbidden magic have forsaken God and entered into an alliance with Satan. As a confirmation of this alliance Satan has then marked them on some part of their bodies. This allows them to have certain entertainment at his feasts in places far away (Blokulla). However, the witches do not always appear at these feasts, for instance a melancholy person only imagines their presence. But it would be wrong to conclude from this, that witches would never fly to these meetings; the Bible and confessions by witches make it evident that they do. Witches cannot change themselves or others into the shape of animals, however.

Gezelius was thus still convinced that demonic power was not only psychic, but also realistic. The significance of this attitude held by higher authority is easy to realise: attitudes which differed were very difficult to express. — I do not maintain, in any case, that many would have been able to offer different «scientifically» profound interpretations. Open scepticism was expressed by people who had never heard of the doctrine of witchcraft.

The most comprehensive work on witchcraft published in Finland appeared at the end of the century, in 1697. It is a thesis, *Panegyrios Satanae*, which was compiled under the direction of the professor of physics, *Petrus Hahn*, from Smoland, who remained a long time at Turku Academy. Although the respondent, *Wilhelm Wargentin*, from Turku, who had studied earlier at Uppsala, does not declare himself the author of this Pro Gradu of 60 octavo pages, it seems evident, that he was mainly responsible for the compilation.

Panegyrios Satanae displays extensive knowledge of witchcraft doctrine. Among the sources quoted in it are *Martin Delrio's* well known volume, *Disquisitiones magicae*, *De praestigiis daemonum* by *Johannes Wier*, *De Magis, veneficis et lamiis* by *J. G. Godelmannus*, *Daemonomania* by Jean Bodin, *Tractatus de Hereticis et Sortilegis* by *Grillandus*, *tractatus de fascinatione* by *Froman*, *Bedenken und Erinnerungen von der Zauberey* by *Lercheimerus* and *De Magia* by *Porta*. It is quite apparent that in some cases the references are taken from secondary sources, but the text also indicates that the sample of doctrine has been compiled with no little effort.

As its name indicates, the disputation concentrates on witches' Sabbath. Here it is only worth considering the opinions expressed as to the reality or unreality of the Sabbath. These opinions are divided into three groups: some maintain that removal to the site of the Sabbath occurs in the imagination of the witches only; others affirm that it is always real. Finally a compromise opinion is expressed: the removal is sometimes real, sometimes imaginary. The writer accepts the compromise point of view. He explains that the demon can deceive people into believing that they are removed to another place. But the Bible, confessions of witches and rational arguments make it quite evident that the removal is not plain imagination.

In literature dealing with witchcraft in the 17th and early 18th centuries in Finland no one claimed that witchcraft was a mere illusion. At the same time, however, the basis of witchcraft doctrine crumbled indirectly when the new natural philosophy developed. As *Trevor-Roper* has pointed out, direct attacks did not achieve this result.

The new natural philosophy gained ascendancy in Finland in the form of «militant»

Cartesianism. This started to take root in Uppsala at the end of the 1660s and caused severe doctrinal controversies all over the states. In the years 1689 a Royal Edict was issued, in which the new ideas were not directly condemned but forcibly restrained, as *Rolf Lindborg*, the latest student of this subject, has stated.

In Finland at the time in question Cartesianism thus remained a notion of minor importance. The balance between »old» and »new» was held by Hahn's teaching of physics in Turku. 125 disputations compiled under his direction are known, the great number of them being due to Hahn's long sojourn at the Academy. Further it is worth noticing that 72 of the respondents (57,6 %) were members of the Smoland fraternity, i.e. from the home district of the professor. This fraternity, in fact, acted under the direction of Hahn as a »disputation workshop». It is evident that the modernity of the theme also had its effect upon the number of theses. A large proportion were up-to-date in regard to sources; almost all the works of *Descartes* were referred to, also those of his pupil *Antoine Le Grand*. The discussion of new ideas had thus started, but no remarkable results were yet achieved. Usually *Descartes* was only one of the sources quoted, not the creator of a theoretical foundation. The status of Professor *Joh. Sperling* of Wittenberg, for instance, was much higher in this respect. Only one disputation, in fact was based forthrightly on Cartesianism. This was *Discursus Physiologus de sensibus hominis* (1690), compiled by the Swedish student *Andreas Lundius*, who had studied in Uppsala.

The Bishop of Turku and Vice-Chancellor of the Academy, *Johannes Gezelius*, junior, was very careful that the »novices» should spring no surprises; in questionable cases he intervened at once. Like his father, he was strongly convinced of the reality of witchcraft. A statement made by the Chapter of Turku under the direction of the bishop shows this. In the year 1712 in Stockholm a Danish prisoner of war, Baron de Lützwow had written to Satan and asked for money. The matter was discovered and Svea Court of Appeal sentenced the man to death. The case was referred to the Council of State, however, which requested the State Chapter to give their declaration on the case.

The statements in question prove that many clerics had started to doubt the tenability of the witch doctrine. Bishop *Jac. Lang* of Linköping wished to release the accused, since in the Bible no clear instructions were to be found on how the allies of Satan must be treated. Archbishop *Haquinus Spegel* explained that he could not understand how such an alliance could be made. In Turku there were no doubts on the subject; it was regretted that »atheists» abroad had claimed the power of the devil to be illusory, and it was earnestly hoped that no such opinion would be circulated in the home country. The accused had come to an agreement with the devil, thus he had to be sentenced to death.

In the statement of the Turku Chapter the influence of the times can also be seen; the confusion of the times was pointed out, which meant the occurrences of the great northern war. When this was over about a decade later, the opinions of Turku Academy began also slowly to change and to accept new tendencies.

